

નવો ગ્રંથ-ફાલ

શ્રી. ધ્રુમકેતુ

શ્રી. મહુલાધ જોધાણી

ગુજરાતના ધરેધરનું રસભર્યું વાંચન
ધર્મ પંડેલી: ગુર્જર મહારાષ્ટ્રીઓના વિગત-
ચોર્યની કથા રજૂ કરતી: ગોલુક્ય નવલ
અંધાપલિનાં ૭ પુસ્તકો

વાચિનીદેવી	૪-૮-૦
ચોલદેવી	૪-૮-૦
રાજસંઘસી	૪-૮-૦
કલ્યાવતી	૪-૮-૦
રાજકન્યા	૪-૮-૦
સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૪-૮-૦

શ્રી. જયભિખુ

વિક્રમદિત્ય હેમુ : શકેનશાહ બાબર,
હુમાયુ, શેરશાહ ને સમ્રાટ અકબરનો
સમકાલીન ને સમક્ષ હિન્દુ રાજવી,
હિન્દુપત પાદશાહીનો અનોખો સ્વપ્નદ્રષ્ટા,
હિરંગી જોડા: કી. ૫-૦-૦

ઉપવન : નવલિકાઓનો નવીન સંગ્રહ.
ઇતિહાસના અંધારા ખૂણાની પ્રાણવાન
કથાઓ. એ એક વાર્તા કંઈ નવીન.
પ્રેરણા પાસે, કી. ૨-૮-૦

પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ : ગીત ગોવિંદ
જેવા પ્રેમભક્તિથી ભરપૂર ગ્રંથના લેખકનું
પ્રેમભક્તિથી ભરપૂર જીવન આલેખતી
અનુપમ નવી નવલકથા. ૪-૦-૦

સોરઠી જવાહીર : ગામને ગોંદરે
ગોંદરે ખાંભીઓ, પાળાઆ તે ખંડેરો
નીચે દટાયેલી પ્રેમ-શોર્ષભરી સાહસ-
વાર્તાઓનો સુંદર સંગ્રહ. એક એક વાર્તા
જાણે તલાલીન વાતાવરણમાં ખેંચી જાય છે.
કી. ૩-૦-૦

સોરઠી યશવીર : સોરાષ્ટ્રની જવા-
મદીને જખાન આપતું વિસરાયેલા વીરધુર્મનું
અપલોકન: કી. ૦-૧૨-૦

શોર્યાનાં તેજ : ઇતિહાસના પાનાને
અજવાળા રહેલ કેટલાક સ્વાર્પણ ને
ચ હી દી ની શોર્યાં કયા ઓના સંગ્રહ
(નવી આવૃત્તિ) કી. ૨-૮-૦

સર્વધર્મ સમવય

એશિયાના ધર્મદીપકો : હિન્દુ-
મુસ્લોમ, પારસી કે ખ્રિસ્તી સહુના
ધરતી શોભારૂપ ગ્રંથ. કૃષ્ણ, શુદ્ધ,
મહાવીર, ઇશ્વરિયત, હઝરત મહમ્મદ
પયગંબર, અશો જરજુરતનાં જીવન ને કવનની
મીઠાંસા કી. ૩-૦-૦

આપણાં પાપે : સમાજના ઉત્તરના
વર્ગના હાથે 'સ્વાર્તા' દુ:ખો ને દહીંની
નીડર ચર્ચા કરતી નવાં દેગની નવલકથા
કી. ૩-૮-૦

સુખની સર્વ સામાન્ય ચાવી : જોસેફ
પેન્નવેના પુસ્તકનો સુંદર અનુવાદ.
કી. ૦-૧૨-૦

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ.

જ્યુપીટર મીલ્સ

- જી સાડી
- * વૈયલ
- * હાથ રૂમાલ
- * પોપલીન
- * શરીંગ

જયભારત મીલ્સ

આ માસિક સાથે પશ્ચિમી માસિક લેટી
દેવામાં આવ્યું છે

સ્ત્રી જીવન

વર્ષ ૭ મું : અંક : ત્રીજો
જાન્યુઆરી ૧૯૪૧ :: પૃષ્ઠ ૧૦૦૨

: સંપાદક :

મહુલાઈ લોધાણી

૧ નવલિલાનું નવું સ્વરૂપ	૧૩૩
૨ દેવના દીપેમાં	૧૩૬
૩ વિદાય	૧૩૭
૪ શ્રી. અમ્મુ સ્વામિનાથન	૧૪૫
૫ કનિદાસમાં સામલુત	૧૪૭
૬ નાર. આર્પણોમતી	૧૪૬
૭ લેટી અલીરાદ	૧૫૧
૮ સતોષ	૧૫૩
૯ કુ. જ્યોતિર્મંત્રી મંથુલી	૧૫૪
૧૦ રાનગણી	૧૫૫
૧૧ એમી મોહીસન	૧૫૬
૧૨ શ્રીમતી પીયા	૧૫૬
૧૩ ચીનની સ્ત્રીઓ	૧૬૧
૧૪ સ્ત્રીશક્તિની પુનર્જાતના	૧૬૫
૧૫ મેઝમ કુચેડી	૧૬૯
૧૬ અનુપમાતી જોગખ	૧૭૪
૧૭ શ્રી. દસાવદેનું બાળપણ	૧૭૬
૧૮ પાટા પાછળનો દસ્તો	૧૮૪
૧૯ સ્ત્રીજીવન	૧૮૫
૨૦ કાલની કાલો	૧૮૭
૨૧ મુંજવા પ્રતો	૧૯૧
૨૨. પૂણેડ	૧૯૩
૨૩ ઓચળન-સમાચાર	૧૯૭
ઓચળન ઓરીસ : કવેરીવાડ : અમલવાદ.	

સ્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું સ્રીગ્યાનું માસિક

વર્ષ સાતમું : પોષ ૨૦૦૨ : જાન્યુઆરી ૧૯૪૬ : અંક ત્રીજો

નવલિકાનું નવું કથાનક 'સ્વરૂપ'

દુમકેલુ

સા. માન્ય રીતે નવલિકાનું રંજનાત્મક વાચન થઈ શકે એટલું ઘટક તત્ત્વ તો એનામાં હોય છે, પરંતુ હવે પછીના 'રેડિયો'ના જમાનામાં એ તત્ત્વનો વિશેષ વિકાસ સાધીને એને કથાનકસ્વરૂપ આપવાની જરૂરિયાત ઊભી થવાની છે. આ જરૂરિયાતને સમજીને નવલિકાની એક વિશિષ્ટ શૈલીનો ઉદ્ભવ થાય એ જરૂરી છે. સીધી, સાદી, સચોટ અને ઘટ્ટ કથનાત્મક તત્ત્વવાળી આ શૈલીના ઉદ્ભવ માટે આપણે રામાયણ, મહાભારત, જાતકકથાઓ, પંચતંત્ર, શામળની વાત્તાઓ, એ નમૂના યાદ રાખવા પડશે. એનો અર્થ એમ નથી કે, આપણે નવલિકાના જે સ્વરૂપનો વિકાસ સાધ્યો છે તેને હવે છોડીને નવે જ પંચે પળીએ છીએ. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે, પંચતંત્ર જેવી વાત્તાઓ આપણે ફરીને સરજવા માગીએ છીએ. સામાજિક ક્રાન્તિના નિયમને સાહિત્ય પણ માન આપે છે: અને જેવી રીતે સાહિત્ય સામાજિક ક્રાન્તિ ઘટે છે, તેવી રીતે સામાજિક ક્રાન્તિ સાહિત્યને ઘટે છે, એવી પરસ્પર અવલંબી રહેલી પરિસ્થિતિ વિષેનો એમાં એકસર રહ્યો છે.

આને 'રેડિયો' પોતાના કાર્યક્રમમાં નોટકને સ્થાન આપે છે. એવું જ

સ્થાન નવલિકાને માટે પણ હોઈ શકે. એક લાઈએ મને કહું પણ ખરું કે મરાઠી કાર્યક્રમમાં તો ટૂંકી વાર્તાઓ આવે જ છે. એટલે જ્યારે એ કાર્યક્રમ આવી પડે ત્યારે આ આપણી નવલિકાઓ એમાં ફિટ્સી પડશે. એ દષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને નવલિકાના એક વિશિષ્ટ તત્વની ઉપાસના માટે તૈયારી બતાવવી પડશે. એ ઉપાસના અલબત્ત, લગભગ સર્વમાન્ય થયેલી એવી જીવનસાધના તો માગી લેશે જ; એ સાધના, લોકસંપર્ક, જીવનદર્શન, સંવેદનશીલ હૃદય અને સર્જનાત્મક શક્તિ એ ચાર મહાન સત્યો ઉપર ટકી શકે. એમાંથી પોતાનામાં કયું તત્વ કેટલું ઓછું છે એ જાતનિરીક્ષણનો વિષય છે. અને એમાંનું કોઈક તત્વ મેળવી ન શકાય, પણ મળેલું હોયું જોઈએ, એ સૂત્રનો સ્વીકાર કરવો કે ન કરવો એ તત્વજ્ઞાનનો વિષય થઈ જાય: પણ સામાન્ય રીતે એટલું સ્વીકારવામાં તો કોઈને જ વધી ન હોય, કે, માત્ર નવલિકા માટે જ નહિ, સાહિત્ય કે કલાની કોઈ પણ કૃતિને માટે એના સર્જક પાસે આટલું બાકું હોયું આવશ્યક તો છે જ.

આ સામાન્ય જણાતા સિદ્ધાંત વિષે આપણે જો એકવાક્યતા સ્થાપી શકીએ તો ઘણાખરા વાઢ આથમી જાય અને અરસપરસના મિલન દ્વારા જીવનપ્રવાહને વધારે વિશદતાથી સમજવાનો આપણો પ્રયત્ન આપણને જ સમર્થ બનાવે. તાત્કાલિક પ્રસંગ માટે તો આપણી સમક્ષ આ પ્રશ્ન છે: નવલિકાનું જે સ્વરૂપ આપણે હવે પછી માગીએ છીએ, એમાં કથનના અંશે શી રીતે વધારે આવે અને એ કથનને 'રેડિયો' દ્વારા ગુજરાતીઓને ઘેરે ઘેર પહોંચાડવા માટે, આપણી ઉપાસનામાં કયા અંશે વધારે જોઈએ. આ સ્વરૂપદ્વારા પોતાની કૃતિને પ્રજામાં લઈ જનારો લેખક એ કેવળ લેખક રહેતો નથી, પરંતુ કથક પણ બને છે. એટલે એણે જેટલી પોતાના લખાણની માવજત કરવી પડશે, એટલી જ એ લખાણને બોલતાં, એની શી અસર થવાની છે એ સમજણ મેળવવાની તાલીમ પણ લેવી પડશે. એ માત્ર શબ્દનો જ સ્વામી થઈને બેસી રહે એ પરિસ્થિતિ પલટો માગશે. એણે થોડીઘણી સ્વરની પણ ઉપાસના કરવી પડશે. એના શબ્દો જે કહેવા માગે છે, એ ભાવને પ્રકટ કરવા માટે, એણે પોતાના કંઠનો પણ ઉપયોગ શીખવો પડશે.

આ રીતે ભવિષ્યનો નવલિકાનો વિકાસક્રમ, લેખક પાસે થોડી વધારે મૂડી હોય એમ માગે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ દ્વારા, અલબત્ત, લેખકને એક નવા અને વિશાળ ક્ષેત્રનો પરિચય સાધવાની તક મળે છે એ ખરું, પણ સામેથી એની જવાબદારી પણ એટલી જ વધે છે. અખ્યાસ, અવલોકન અને શૈલી ઉપરાંત એણે વક્તવ્ય, વસ્તુના આરોહ, અવરોહ, ભાર, ઉચ્ચારણ, શબ્દશુદ્ધિ અને યંત્રની શક્તિમયોદાનો વૈજ્ઞાનિક પરિચય, એ સઘળાં નવાં તત્ત્વો પણ એના કાર્યક્રમમાં લેવાં પડશે.

પરંતુ આ ઉપરથી એવી ગેરસમજૂતી થવી ન જોઈએ કે, નવલિકાએ હવે કહેવાની છે—ને લખવાની નથી. નવલિકાના એક નવા સ્વરૂપના ભાવિ ઉદ્ભવ વિષે, એની વિશાળ શક્યતા વિષે, એનામાં રહેલી પ્રબળીય કલ્યાણની શક્તિ વિષે, અને લેખકની એથી વધતી જવાબદારી વિષે માત્ર અંશુલિનિદેશ કરવો અને આપણી નજર સમક્ષથી આ. વસ્તુ પણ જતી ન રહે, એટલી સૂચના કરવી, એ જ આ કથનનો હેતુ છે.

નવલિકાના આ 'કથાનક' સ્વરૂપમાં, આ લખાણના કેટલા અંશે વિષે આપણે નવેસરથી આમોજન કરવું પડશે એ વસ્તુ વિવેચન કરતાં વધારે વ્યવહારની અપેક્ષા રાખે છે. ઘટનાત્મક, મમંભરપૂર, હળવી, રસનિર્જરતી લેખન-શૈલીને કથન કહેનારો શી રીતે વધારે સુંદર બની શકે છે, એના ઉપર કથાનકસ્વરૂપના વિજયપરાજયનો બહુ મોટો આધાર રહેશે. સિનેમામાં જેવી રીતે ગાઇ ન શકનારને ઊછીનો કંઠ આપવામાં આવે છે તેવી રીતે કદાચ નવલિકાને લખી શકનાર—ને સુંદર રીતે કહી શકાય તેવી રીતે લખી શકનાર—માટે નવા કંઠની જરૂરિયાત ઊભી થાય તો પણ ના ન કહેવાય. પરંતુ આપણે આજે જ્યારે મૂંગા મૂંગા વાચન કરવામાં અતિશય રાચી રહ્યા છીએ ત્યારે આ કેવળ મૂંગા બનતા જતા લખાણના બચસ્થાન તરફ તમારું સૌનું લક્ષ ખેંચવું—ને આપણે પાંચ વાક્યો પણ અસરકારક રીતે બોલવાની શક્તિ શુભાવી બેઠા છીએ એ નિર્બળતા તરફ ધ્યાન ખેંચવું—એ જ આ વક્તવ્યનો હેતુ છે. ધ્યાન ખેંચતી વખતે આપણે એક વસ્તુ ઉપર વધારે ભાર ઢાળીએ. માટે એ વસ્તુ જ સર્વસ્વ છે, એવો અનર્થકારી અર્થ તો આમાંથી માત્ર અલ્પઘટ હોય તે જ તારવે.

કથાનકસ્વરૂપની નવલિકાને પણ બગાડનારા નહિ બગાડે એવું માનવાને કાંઈજ કારણ નથી. સિનેમાએ જેવી રીતે હલકી રસવૃત્તિને પોપણ આપ્યું અને એના અત્યંત કલ્યાણકારી એવા વાર્તાસ્વરૂપને મારી નાખ્યું, તેમ આ કથાનકસ્વરૂપમાં પણ, થવાનો ભય તો છે જ. પણ એટલી સામાજિક વિચિત્રતાનો તો સામનો કર્યે જ છૂટકો છે. પોતાના જીવનધ્યેયમાં પ્રતિષ્ઠિત અને અચળ એવી શક્તિવાળા માણસો જેમ જેમ આગળ આવતા જશે, તેમ તેમ એવા સ્વરૂપનો વિકાસ થતો જશે. લખાણ કરતાં કથાનકમાં સાધારણ રીતે ઉપદેશાત્મક તત્ત્વ વધી જવાનો ભય પણ છે, પરંતુ આગસ્ટાઈન ખીરેલના આ શબ્દો એ યાદ રાખવામાં આવશે તો લેખક એ ભયસ્થાનમાંથી બચી જશે. એણે કહ્યું છે કે—As for moral if he tell his story well, it will need none; if he tell it ill, it will deserve none."

દેવનાં દીધેલાં

લેખક

શ્રી. મધુસૂદન ચીમનલાલ મોદી

*

રેવાશંકરે જ્યારે પોતાનું ગામ છોડવાનો વિચાર કરે ત્યારે તેણે મોટા મનોરથ ધરેલા. અને પોતાના હવતાં તો એ મનોરથ એણે સિદ્ધ થતાં જરા જોયેલા પણ ખરાં. રેવાશંકર નાના ગામમાં વાણીયાનું ગોરપદુ દરતો હતો. ચકરી પાધડી, ખંડી, જહુ કથોણું ધોતીયું અને હંમેશા હસતું, હાજરજવાબી મીઠાં બોલું મોં અને કોઈને ય કડવું ન કહેવાની વૃત્તિ— એ રેવાશંકરની રીત. ગામડામાં તો રેવાશંકર ગોર એટલે ડાહ્યું માણસ. જજમાનવૃત્તિ કરીને નાનકડું ખોરડું ઉમું કરેલું. ઘેર ગાય અને બે ચાર વીધાં ભાગે ખેડવા આપેલાં ખેતર એ એની સંપત્તિ હતી. વળા વારપર્વે રીંધાં આવે, ગરુડપુરાણ કે સત્યનારાયણની કથા વાંચે, સરવ-ણીની સન્મત્તઓ મળે, એટલે બધી ય રીતે આવે તથા પહેરવેઓઢવે બધુય રીત પ્રમાણે મળ્યે જતું. રાધા ગોરાણી એ એમનાં પત્ની. પ્રૌઢ વયનાં, જરા ગોરે વાને અને ધાડીલા હસના મોંવાળાં; એટલે તો કોઈને લાગે કે આ ગોરને કેમ પરણ્યાં હશે? પણ પરણવાનું તો લેખમાં લખ્યું હોય તેમ યાય. આપણા સમાજમાં કોણ જાતે પરણતું હતું? હસનાં, સૂઢને દીલને આકર્ષતાં—હતાં ય બલે ધમિષ્ટ અને મરજદી હતાં. દરરોજ બાલકૃષ્ણને મંદિરે જતાં અને જાણે ગીન નો એની મીઠાશ અને હલકચી ગાય કે જાણે દીનરાયલાં રાધા કૃષ્ણને મનાવતાં દેાય! મોટી ઉંમર સુધી કાંઈ સંતાન પ્રાપ્તી ન થયાથી ગોરગોરાણીએ બાધા આપડી, વન ઉપવાસ અને પૂનઝો-જનરાઓ કન્યામાં બાકી રાખી નહતી. છેવટે તેમના નસીબે કે પ્રભુએ

મીઠી નજરે જોયું ને મોટી ઉંમરે એક પુત્ર ને તે પછી સવા વર્ષે બીજી એક દીકરી આવ્યાં. એટલે આમ તો સંતોષે રહે તો ગોરનું ઘર સુખી હતું.

એ સવાસોરીયાં છોકરાં થયાં, ત્યાર પછી કાંઈ પેટ થયું ન હતું. અત્યારે તો રાધા ગોરાણી આબીસં વર્ષનાં અને રેવાશંકર લગભગ અડતાળીસેક વર્ષના થયા હશે. રેવાશંકર ગોર કાંઈ બહુ રૂપાળા ન હતા, જરા વધારે પાકા રંગના અને બાંધી દડીના હતા. અને આમ મીઠાબોલા, હતાં કાંઈ રાધા જેવા ચકોર ન હતા. રેવાશંકર ગોરે પોતાનો વારસો પોતાના પુત્રમાં દાલવ્યો અને ગોરાણીએ પોતાનું રૂપ પોતાની દીકરીને આપ્યું. પણ દીકરીમાં અને ગોરાણીમાં એક તફાવત હતો: દીકરીમાં ગોરાણી કરતાં સાણપણ વધારે—કદાચ રિયરમનોવૃત્તિવાળા અને જરા કડા એવા પોતાના પિતા પાસેથી એ વારસો પામી હશે. દીકરાએ પિતાના કદંગા રૂપને અને ગોરાણીના જરા માદક અને સહેલાણી સ્વભાવને વારસો લીધો હતો અને ગોરની સદજ જડતા વધીને તેનામાં જીનરી હતી. છોકરીનું નામ કમળા અને છોકરાનું નામ છેલશંકર હતું. છોકરીની ઉંમર ચૌદેક વર્ષની અને છોકરાની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી. કમળા એની માને મદદ કરતી અને બપોળે બેઠે પાણી ખરતી. ઘડામાં દોરડું ફાંસી ત્યારે પાણી ખેંચે ત્યારે તો તેની મોદકનાની દદ જ થઈ જતી—જાણે ત્રિભંગ કરીને કોઈ નર્તિકા મનોહારી વૃત્ય કરતો હોય. ગરગડીને ચીયરક ચીયરક અવાજ વાલધ્વનિ સગો લાગતો. વખત મળતો ત્યારે વાસણ ઉડકવામાં, ગાયને ઘાસ નીરવામાં અને બીજાં પરકામમાં તેની માને તે મદદ કરતી. અને કન્યાશાળામાં પણ સારી બહુનારી છોકરી તરીકે તેની ખ્યાતિ હતી.

રેવાશંકર ગોર આમ તો એમનું ગામ ન છોડત. પણ છેલશંકરે આ સવાજ ત્રિમો કર્યો.

હેલશંકર મૂળથી જ ભણવામાં પાઠન-બખ્ખે વર્ષે માંડ ચાર ચોપડી પૂરી કરી પંદરમે વર્ષે લાગવગથી અગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધી ચડ્યો હતો. ગામના ઉતાર જેવા છોકરાઓ સાથે ભંટકતો, ખીડીઓ કુંકતો અને કાંઈવાર શહેરના રંગમાં પડવા પાસેના શહેરમાં સપાટા પણ મારી આવતો. ગોરનેય ગાંઠતો નહિ અને એકનો એક મોંચે ચડાવેલ છોકરો—ક્યાંથી ગોરાણીને ય બદે? એકતું એક ખોટું હોઈ અને કહેવાય પણ શું? એના ઉપર તો ઘડપણની આશા, એટલે આબડ્ડીગડ રાખતા. લોક તો એની ફેટલીય વાતો કરતું. છોકરીને માટે સારો વર નોંધ્યો અને છોકરો આમને આમ ચેરાધ ગય તો એને કન્યા ન મળે. દરેકજ ગોરના ઘરમાં આમ ઉચાટે ઘર માંડ્યું હતું. ગોરના ઘરમાં બધી વાતે સુખ, પણ આટલો ઉચાટ ધરને ફારી રહ્યા હતા. કાંઈને કહેવાય પણ નહિ અને કહેવાય પણ નહિ.

એટલામાં બન્યું એવું કે, શહેરમાં રહેતા, એક જરા પેસેટકે ફીક એવા યજ્ઞમાન ગામમાં આવ્યા હતા અને એમને ત્યાં સત્યનારાયણની કથા લાંચવા દેવાશંકરને જવાનું થયું. કથા થઇ રહ્યા પછી થોડીવારે દેવાશંકર જવા ઉઠ્યા.

“જય જય, રમણભાઈ હું જઈ છું. બોજન વખતે કલાકેકમાં આવી જઈ છું.” દેવાશંકરે રજા માંગી. અને બ્રહ્મભોજન હતું એટલે કલાકેકમાં પાછા આવવાનું વચન આપ્યું.

“જો કામ ન હોય તો બેસોને, દેવાશંકરભાઈ! ગામની ખજર અંતર તો કડો! અમે દૂર શહેરમાં રહ્યા; એટલે અમને કાઝી નાતજાતની ખજર પણ ના પડે.”

રમણભાઈના આગ્રહથી દેવાશંકર બેઠા. એક તો રમણભાઈને સોજાતની ય જરૂર હતી અને એના મનમાં કે ગોરને બધાંયના ધરની ખજર, એટલે નાતજાતની ખજર અંતર પણ મળશે.

વિદાય

ચંદ્રમાને વિનવે પુણિમાની રાતડી,
શાને મચાવ્યો દિલ-શોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
માયા રચાવી માડું મનડું મુંઝવવા,
રેડ્યો આ ચાંદનીનો દોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
માયા ને હાયા તારી ફડી રૂપેરીમાં,
કીધો બહુ જ કલશોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
રમી રમાડી હવે જાવા તું જંખતો,
રૂવો વિચાર છે એ ધોર !;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
મનડું મુંઝાય માડું દિલડું ડંખાય છે,
કેમ સહેવાશે વિયોગ ?
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
ચિવુની રાહ આર્દ્ર નયને જોડશ હું,
બેસો પધાર આણીકાર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
સવિતાબહેન જા. અમીન

“તમારે ઘેર તો બધાં હેમજેમ છે ને ?” ગામની ફેટલીક ખજરો દેવાશંકરને પૂછ્યા પછી રમણભાઈએ એમના ધરની વાત કાઢી. “અમારે તો તમારા જેવા યજ્ઞમાનો હોય, એટલે ધધરની મ્હેર છે. બધું ય સુખ છે—પણ એટ- કીડો મન મોતરી ખાય છે; મારા હેલશંકરનું અને દીકરી કમળાનું શું કરવું? કમળા તો ખીચારી બહુ બલી છે—

દેવનાં દીધેલાં

લેખક

શ્રી. મધુસૂદન ચીમનલાલ મોદી

*

રેવાશંકરે જ્યારે પોતાનું ગામ છોડ્યાનો વિચાર કરેલો ત્યારે તેણે મોટા મનોરથ ધોરેલા. અને પોતાના જીવતાં તો એ મનોરથ એણે સિદ્ધ થતાં જરા જોયેલા પણ ખરાં. રેવાશંકર નાના ગામમાં વાણીયાનું ગોરપદુ કરતો હતો. ચકરી પાલડી, ખંડી, જાડું કંધોણું ધોતીયું અને હંમેશ હસતું, હાજરજવાબી મીઠાં બોલું મોં અને કોઈને ય કડવું ન કહેવાની વૃત્તિ— એ રેવાશંકરની રીત. ગામડામાં તો રેવાશંકર ગોર એટલે કાણું માણસ. જગજગત્તિ કરીને નાનકડું ખોરડું ઉભું કરેલું. ઘેર ગાય અને બે ચાર વીઠાં ભાગે જોડવા આવેલાં બેતર એ એની સંપત્તિ હતી. વળા વારપર્વે રીંધાં આવે, ગરુડપુરાણ કે સત્યનારાયણની કથા વાંચે, સરવ-ણીની સન્મંત્રણા મળે, એટલે બધી ય રીતે આવે તથા પહેરવેઓઢવે બધુય રીત પ્રમાણે મળ્યે જતું. રાધા ગોરાણી એ એમનાં પત્ની. પ્રૌઢ વયનાં, જરા ગોરે વાને અને ધાડીલા દસતા ગોંવાળાં; એટલે તો કોઈને લાગે કે આ ગોરને કેમ પરખ્યાં દશે ? પણ પરણવાનું તો લેખમાં લખ્યું હોય તેમ થાય. આપણા સમાજમાં કોણ જાતે પરણતું હતું ? દસતાં, સુદને દીલને આશ્રિતાં—જતાં ય બેઠે ધર્મિષ્ઠ અને મરજદી દતાં. દરરોજ ખાલકૃષ્ણને મંદિર જતાં અને જાગે ગીત નો એવી મીઠાશ અને દલકથી ગાય કે જાણે હીંગરાયલાં રાધા કૃષ્ણને મનાવતાં હોય ! મોટી ઉંમર સુધી કાંઈ સંતાન પ્રાપ્તિ ન થવાથી ગોરગોરાણીએ બાધા આપડી, વન ઉપવાસ અને પૂનઝો—જગઝો કન્યામાં ખાજી રાખી નહતી. છેવટે તેમના નસીબે કે પ્રભુએ

મીઠી નજરે જોયું ને મોટી ઉંમરે એક પુત્ર ને તે પછી સવા વર્ષે બીજી એક દીકરી આવ્યાં. એટલે આમ તો સંતોષે રહે તો ગોરનું ઘર સુખી હતું.

બે સવાસોરીયાં છોકરાં થયાં, ત્યાર પછી કાંઈ પેટ થયું ન હતું. અત્યારે તો રાધા ગોરાણી આઠીસ વર્ષનાં અને રેવાશંકર લગભગ અડતાળીસેક વર્ષના થયા દશે. રેવાશંકર ગોર કાંઈ જાદુ રૂપાળા ન હતા, જરા વધારે પાકા રંગના અને બાંધી દડીના દતા. અને આમ મીઠામોલા, જતાં કાંઈ રાધા જેવા ચક્રાર ન હતા. રેવાશંકર ગોરે પોતાનો વારસો પોતાના પુત્રમાં દાલબો અને ગોરાણીએ પોતાનું રૂપ પોતાની દીકરીને આપ્યું. પણ દીકરીમાં અને ગોરાણીમાં એક તફાવત હતો : દીકરીમાં ગોરાણી કરતાં શાણપણ વધારે—કદાચ વિચરમનોવૃત્તિવાળા અને જરા હંડા એવા પોતાના પિતા પાસેથી એ વારસો પામી દશે. દીકરાએ પિતાના કદંગા રૂપને અને ગોરાણીના જરા માદક અને સહેલાણી સ્વભાવનો વારસો લીધો હતો અને ગોરની સદગ જડતા વધીને તેનામાં બીતરી હતી. છોકરીનું નામ કમળા અને છોકરાનું નામ હેલશંકર હતું. છોકરીની ઉંમર ચૌદેક વર્ષની અને છોકરાની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી. કમળા એની માને મદદ કરતી અને બળે બેઠે પાણી બરતી. યકામાં દોરડું ફાંસી જ્યારે પાણી જેએ ત્યારે તો તેની મોઢકનાની દદ જ- થઈ જતી—જાણે ત્રિભંગ કરીને કોઈ નર્તિકા મનોહારી નૃત્ય કરતો હોય. ગરગડીને ચીચરક ચીચરક અવાજ વાલ્મીકિ સંગે સાગતો. વખત મળતો ત્યારે વાસણ ઉકડવામાં, ગાયને ઘાસ નીરવામાં અને બીજાં ઘરકામમાં તેની માને તે મદદ કરતી. અને કન્યાશાળામાં પણ સારી બજાવારી છોકરી તરીકે તેની ખ્યાતિ હતી. રેવાશંકર ગોર આમ તો એમનું ગામ ન છોડત. પણ હેલશંકરે આ સવાજ બોલો કર્યો.

રેવાઈ કરને હૃદયનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો, તે વધુ તીવ્ર બનતો ગયો. રાધા ગોરા-ણીનું મુખ કરમાવા લાગ્યું. પહેલાંની તેની કુશળતા અને ગૌરવ અદૃશ્ય થઈ ગયાં. કમળા—સુધીલ, દુઃખમાં હસ્યુમ્મી, વ્હાલસેાષ કમળા એકલી જ આ બંનેની હાથગ્રાહકી રહી. હવે રેવાઈ કરને પોતાના દેહની બીક લાગવા માંડી. ક્યારે વ્યાધિનો હુમલો આવશે અને ક્યારે પોતાનો દેહ પડી જશે એની અચોક્કસતાએ તેના જીવનમાં એક પ્રકારનો ચરચરાટ ઉત્પન્ન કર્યો. કમળાનું વેવિચાળ સાદી-સીધી રીતે થઈ જઈ એટલી જ તેમના મનમાં અભિલાષ રહી હતી. છેલ્લાં કરે આગર પર પાણી ફેરવ્યું હતું અને એના છાંટા કમળાના વેવિચાળના પ્રશ્નને પણ ઉડાયા હતા. જેમ તેમ કરીને એક મૂર્તિએ. શોધ્યો અને કમળાનાં લમ કપો. પણ કમળા તો ધરની સરસ્વતી જેવી—એને તો લમ થયાં પણ કુમા-રિકા રહેવાનું સરખાવું હતું, એટલે કુદૈવે તેના પતિ લગ્ન પછી એ માસમાં દેવસોંક પામ્યો. કમળા ઘેરની ઘેર રહી આખા ઘર ઉપર શોકનો અંધાર છવાઈ ગયો.

છેલ્લાં કરનું તો કાંઈ સંબંધનું ન હતું. કાંઈ કહેતા કે મરી ગયો હશે. કાંઈ એમ કહેવું કે તે લગ્નમાં દૂર દેશાવર ગયો છે. ગમે તેવી વાનો આવતી. તેની વદુ નો એના બાપને ઘેર રહેતી હતી અને સાસરા સાથેનો તેનો વહેવાર બીજકુલ બંધ થઈ ગયો હતો. ગામમાં પણ છેલ્લાં કરને લીધે રેવાઈ કરને મોં બતાવવા જેવું પણ રહ્યું ન હતું અને રેવાઈ કરની તબીયત પણ બગડતી ચાલી હતી. રાધા અને કમળા—તે તરફની હૃદયી જીવન કાઢતો હતો. આવક ઘટી ગઈ હતી, પણ ધરનો એકો બાકે આવ્યો હતો એટલે વહેવાર નમતો હતો.

‘એટલામાં રેવાઈ કરને હૃદયવ્યાધિનો હુમલો

આવ્યો. રાધા અને કમળાને મૂકી એકાએક જ રેવાઈ કર દેવસોંક પામ્યો. રેવાઈ કર દેવ-સોંક પામ્યા પછી કેટલેક મહિને જાણે રાધા અને કમળાનો, જગતમાં પણ જગતા જમદૂત હોય તેમ છેત્રણ કરે એક રાત્રે દેખા દીધા. પહેલાં તો રાધા એને જોઈ ગભરાઈ ગઈ.

“તું ક્યાંથી આવ્યો? રાધાએ પૂછ્યું.”

“બા, મને આવવા દે. મારી પાછળ તો પોલીસનું વોરન્ટ છે. જો ખજાર પડશે તો હું પકડાઈ જઈશ. મને આવવા દે.”

“તારી ઉપર વોરન્ટ શું?” માએ પૂછ્યું.

“હું લગ્નમાં ગયો તો. મને ત્યાં ન કાબું તેથી છૂપી રીતે નાશી છૂટ્યો. મા, હવે બોલીય નહિ. મને અંદર આવવા દે.” મભરાયેલા અવાજે છેલ્લાં કરે કહ્યું.

માનો જીવ એટલે છોકરાને આશરો મળ્યો. પોતાના બાપના મરણના સમાચાર જાણ્યા જવાબદારી, મિલકત, સંકટ, તરતનો શોક—આ બંધીય જાળમાંથી થોડાંક વખત તો છેલ્લાં કરને જીવ ઠેકાણે રહ્યો. ધીમે ધીમે પાછા પૂર્વના કુસંસ્કારો જાગવા લાગ્યા. પૂર્વના મિત્રો પાછા મળવા લાગ્યા. છૂપી મહેફીસો અને મદિરાપાન શરૂ થઈ ગયાં. અને ન્યારે એની વદુને ઘેર બોલાવવા ગામડે વેવાઈને રાધાએ લખાવ્યું અને ન્યારે પોતાની વદુને મોટાજવાની મહેલ સાથે ચોકબી ના આવી, એટલે વળી એનામાં કોધનો આવેશ આવ્યો. અને એ આવેશનો છૂટકારો મદિરા, વધારે જુગાર અને વધારે કુસંગમાં પરિણમ્યો. તેનો બાપ રેવાઈ કર જીવો હતો ત્યાં સુધી તો એના મૂળ જગતમાંના ગામમાં કાંઈકેય લોકને લાજશરમ આપનાં, પણ હવે તો ત્યાં પણ એ સાચવે એવું કાંઈ ન હતું. જગતમાંના તિની આવકનો ભાગ કાકાના છોકરાઓ મોકલતા હતા, તેજ બંધ થઈ ગયા. અહીં તો છેલ્લાં કરને ખરચો વધતો ચાલ્યો ને દેવાં પણ વધી ગયાં.

“તું તારા બાપનો વારસ અને મિલક-
તનો વહિવટદાર છેઃ ધર ઉપર પૈસા ઉઠા કરી
દેને.” તેના એક સાથીદારે ધક્કા જ મૂક્યો.

હેલ્થ કરને તો દેવાંમાંથી છૂટવા કોઈ રસ્તો
જોઈતો જ હતો અને ખીક તો હતી કે, જો
દેવાં માટે પોલીસ કેસ થાય તો કદાચ એના
ઉપર ફરતા વોરંટની વાત ક્યાંકથી છતી થઈ
જાય. આ ખીક તેના મનમાં જ હતી. એના મિત્રે
જ એને ધર ઉપર પૈસા ધીરે એવા ધીરધાર
કરનાર કાંધિયાને શોધી આપ્યો.

એની સાથે પોતાને ઘેર તો વાટાઘાટ થઈ
યકે તેમ હતું નહિ. એટલે પેલો કાંધિયો એનું
ધર જોઈ ગયો અને તેણે ધર ઉપર પૈસા
ધીરવાનો ઉપકાર કરવા તત્પરતા બતાવી.
ખીજે દિવસે હેલ્થ કર તેને ત્યાં ગયો.

“એ તો હું તમને ધીરું છું-પણ મારે
પૈસાનું તો જોખમ જ ને? વ્યાજ શું આપશે?
અને પંદરસો રૂપિયા ધર ઉપર મળ્યાનો
દસ્તાવેજ કરી આપવો પડશે.” પેલા વાણી-
આએ જરા દમથી કહ્યું. એ તો સમજી જ
ગયો. હતો કે, હેલ્થ કરને એના પિના ચાલ-
વાનું નથી; અને જેમ શિકારીના હાથમાં પડેલા
પંખાને ફરતાથી વીખી નાખે એમ એ વાણીઆ
હેલ્થ કરને ચીરવા જ બેઠો હતો. હેલ્થ કરના
મોં ઉપર નિહાળી વિચરતા હતો.

“ભણે, તમે કહેશો તે વ્યાજ આપીશ”
હેલ્થ કરે જાણ્યું, “અને આજે જ દસ્તાવેજ
કરી રજીસ્ટર કરાવી દઈએ.”

“જુઓ વ્યાજનો દર રૂપિયાની તેરી-
ખનો. જુઓને તમારા વ્યાજની શી ખાતરી?
એ પેટે પહેલેથી રૂપિયા પાંચસો વ્યાજના અને
ખીજ ખર્ચ પેટે રૂપિયા સો બાદ કરી રૂપિયા
નવસો મળશે. દસ્તાવેજ પંદરસોનો કરશું
અને ધર મારે ત્યાં ગીરો મૂકવાનું કહ્યું છે.”

પડેલાં તો હેલ્થ કર હેંમતાયો, પણ હવે
તો પાછા ફરવા જેવું રહ્યું ન હતું.

અંતરની વાત

કોને કહું સખિ, કોને કહું?

અંતરની વાતડી કોને કહું?

સોણામાં ઝગડો મગી જઈ!

સખિ! ઉરની આ વાતડી કોને કહું?

પેલા રે બાગમાં મહેકે છે ફુલડાં,

ફોરે છે ફોરમે ને રંગે એ ઘેલડાં;

હીંચે સમીર સાથે સૌ એ અલખેલડાં:

છવનનો બાગ તોયે સુકાયે શું?

અંતરની વાત આ કોને કહું?

ટૂટે કાચલડી આંખાની ડાળાયે,

મહેકે છે મોરલા વાડી ને ઝાડીયે,

ધરતી સર્જે અંગ રંગીની સાડીયે;

ઉરે હું આગથી સળગી રહું!

અંતરની વાત આ કોને કહું?

પેલી નદી વહે સાગરને ભેટવા,

ઘેલું પતંગ ચડે દીવામાં ભેટવા!

એવું તે શું બધા ચાહે કદા થવા?

છવન આવારવા ક્યાં રે જવું?

અંતરની વાત આ કોને કહું?

કોને કહું, સખિ કોને કહું?

અંતરની વાતડી કોને કહું?

રમણલાલ વ્યાસ.

“ સાઈ એમ કરીશું. ”

દસ્તાવેજ લખનારો તૈયાર જ હતો. બધું લખાયું. દસ્તાવેજ રજીસ્ટર્ડ થઈ ગયો. અને છેલ્લશંકરના હાથમાં પૈસા આવ્યા. ઘરમાં ધણી ખૂટતી વસ્તુઓ પોતે લાવ્યો—અને એથી કાંઈક રાધાને અને કમળાને મનમાં ચાંતી થઈ કે બાઈ છેલ્લશંકર કમાઈ લાવે છે. પણ પૈસા કેવી રીતે આવ્યા એની તે બોળાં સ્ત્રીઓને શી રીતે ખબર પડે ?

એક દેરો, આ રીતે પૈસા મેળવવાનો ચસકો પડ્યો કે વારંવાર આ રીતે પૈસા ઉઠા કરવા છેલ્લશંકરે ધરને ખીનો બે ઠેકાણે ગીરો મૂક્યું. ઘર ઉપર પુછાળ દેવું વધી ગયું અને તેના ઉપર તકદો આવે એટલે સુધી વાત પહોંચી ગઈ. આ ઉપરાંત પરચુરણ દેવું પણ છેલ્લશંકરે ધણું કર્યું હતું; સેણદારો ધરના ઉમરા ધસી નાખવા લાગ્યા હતા.

ખીચારી રાધા, વગર ઉંમરે ધરડી બની ગઈ હતી. જાણે ક્ષત્રીની ભક્તિમાં જગતની પથારીતાને બૂલવા માંમતી હોય તેમ એનું જીવન એણે બજન, ભક્તિ, વત ઉપાસમાં ફોણું કરી નાખ્યું હતું. કમળા ધરની વ્યવસ્થા કરતી અને મેડીના બાડામાંથી તથા પોતે ચોક્કસ કામકાજ કરી ધરનો વહેવાર ચલાવતી. સુશીલ કમળા ન હોત તો ધરનો વહેવાર ચલાવવાનું રાધા માટે અચક્ય હતું. છેલ્લશંકર જરા ઠોકથી દયાતો તો તે કમળાથી જ. એની નિર્ભજતા, સુશીલતા, અને વિપતિ પણ અમૃત બનાવે એવી તેની પ્રકુદલતાથી આ પારાવાર દુઃખમાં પણ તે ધરને ઊગળું રાખી ચકતી હતી. રાધાનું મન તો નજરું બની ગયું હતું. દુઃખના આધાનો તે સદન કરી ચકતું ન હતું.

એક રાત્રે છેલ્લશંકરે દેવાં સંબંધી વાત છેડી. છટકો જ ન હતો; નહિ તો હાલે મંડાવાનો ભય હતો. અને હરકરમાંથી નાસી છટકાનું વોન્ટ તો તેની પાછળ હતું જ. આ

બધામાંથીય અચવાનો એક જ આરો હતો. અને તે ધરને ઠોક પણ હિસાબે વેચી નાખવાનો. પરંતુ તે દસ્તાવેજમાં મરનાર રેવાશંકરની વિધવા તરીકે ધરમાં રહેવાનો હજી હોવાથી તે હકક જતો કરવામાં આવે તો જ વેચાણ પાકું થાય અને તેથી માની સહીની જરૂર પડે તેમ હતું.

રાત્રે રાધાનું શરીર ડીક ન હતું. તે આડી પડી હતી અને કમળા તેના પગ દબાવતી હતી. તે વખતે છેલ્લશંકરે ત્યાં આવ્યો. તેણે વાત છેડી. આ વખતે તો તેની દંબની પ્રકૃતિ વધારે તેજમાં હતી.

“ બા, મારો સ્વાભાવ હવે બદલાતો જાય છે. મેં મારા સ્વભાવથી તમને બંધાને દુઃખી કર્યાં છે, પણ હવે તો મારે બધાથી છૂટી બરાબર જીવતર ગાળવું છે. ” જાણે સાચો પથારીય થયો હોય તેમ છેલ્લશંકરે નમ્રતાથી સ્વુઆત કરી.

કમળાનું મન માન્યું નહિ અને રિમતભરી વેધક દષ્ટિ એણે છેલ્લશંકર તરફ નાખી. છેલ્લશંકરે પોતાની દષ્ટિ નમાવી દીધી—પેશી આંખોના સલ્લું તેજ જીરવવું તેને માટે વસતું હતું. છતાં ઠોક પણ હિસાબે આજે કામમાં પાર ન ઉતરાય તો સેણદારો અને છોડે એમ ન હતો. એનો જન પણ આંચકાઈ જવાનો ભય હતો. તે કરગરી પડ્યો:

“ બા, આ ઘર આપણે વેચી દઈએ તો ? મેં દેવું બહુ કરી દીધું છે—અને ઘર ઉપર પૈસા પણ લીધા છે. હવે ઘર ઠોક રીતે બચાવી ચકાય એમ નથી ” છેલ્લશંકરે આતંરવરે કહ્યું. આતંરતા કાંઈ રાધા પ્રત્યેના બદાલથી કે કમળા પ્રત્યેના અનુરાગથી નડોની આતી—આતી હતી સેણદારોના ભયથી અને ચુંડાઓનાં ચપ્પાંથી.

“ પણ પછી રહીશું ક્યાં ? ” રાધાએ પૂછ્યું. ‘ રેમ, બાડાનું મુકાન રાખીશું—અને વેચાણ પછી એમાંથી પૈસા વપરી તે ઠોક સારી જગાએ બ્યાનો મૂકીશું. બા, મને થાય

છે કે મેં તમને બહુ દુઃખ આપ્યું. હેલશંકરે કરુણા ઉત્પન્ન કરવા ચલ કર્યો.

“બા છવે છે ત્યાં, સુધી મકાન નહિ વેચાય. બાપાએ મકાન ખરીદ્યું હતું બધાંનાં સુખ માટે” કમળાએ વચ્ચે સાચે સાચ વાત સુણાવી દીધી.

“કમળા, તું શું કામ વચ્ચે પડે છે ? બાને કહેવા દેને ? ધર વેચાણ થશે તો જ આપણે સુખી થઈશું—મેં બધીય રીતે વિચારી બેસ્યું છે.” હેલશંકરે કમળાને સમજાવવા ચલ કરવા માંડ્યો.

“પણ ધર ન વેચીએ તો ન આવે ?” રાધાએ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

“તારે માટે” સોહીલજીણું મદકું બેસું હોય તો ધર વેચવાની પરવાનગી ન આપતી. અને હવે ધર રહે એમ તો છે જ નહિ. એના ઉપર દસ્તાવેજ કરીને મેં પૈસા તો લીધા જ છે.”

રાધાનું નખણું હૃદય ડહાંધળું ગયું. એને થયું કે, નહિ રહે પુત્ર કે નહિ રહે ધર. કમળાની ધીરજ અને દડતાથી માનું પોતું હૃદય મજબૂત બનાવી શકાય એમ હતું નહિ.

“પણ પછી વધે તે પૈસા મને આપી દેવા પડશે—અને મારા નામે બ્યાન્ટે મૂકવા પડશે. એમ હોય તો વેચાણ દસ્તાવેજ ઉપર હું સહી કરું. બરાબર છે ને કમળા ?” રાધાએ છેવટે જવાબ વાળ્યો.

કમળાનું મન પણ આ આવનારી ભયંકર આપત્તિથી લીધું પડવા લાગ્યું. હિમનથી મોં ઉપર, રિમ્ત સાચચું, પણ રિમ્તમાંથી દુઃખનાં ભયંકર તોફાનો તેના મુખ ઉપર આવી જતાં. ક્ષિતિજ ઉપર ઘેરાયલાં કાળાં તોફાની વાદળોમાં મધરાતે ચંદ્ર દૂધકાં ખાતો હોય; આગળ પાછળ વાવસોડાંના સસવતા વાયરા વાતા હોય; વાદળોના ભયંકર ગડગડાટ સંભળાતા હોય; અને વીજળીઓ જાણે પ્રચંડ પર્વતો ઉપર વજ્રપાત કરતી દેવી આશુકોની માફક ચમકતી હોય, આ સમયે સુમસામ ભયંકર અંધકારમાં ચંદ્ર ચમકી

બધા પણ તેનો ચમકાટ ઉઘોડો બધા પેલાંકરે, તે પ્રમાણે કમળાનાં મુખ ઉપરનું રિમ્ત બરાબર બધા પમાડે તેવું લાગતું હતું. રાધાનું વ્યક્તિત્વ તો ઘણું જ ઘડી ગયું હતું. એણે તો એના બાલકૃષ્ણને ઘાટફેરી કરવા માંડી હતી—પણ એ તો બળતી બકિત નહતી, નિર્જાનનો વલોપાત હતો.

બીજું સવાર થયું. બધી તૈયારીઓ હેલશંકરે તો નહિ, પણ તેના શેણદારોએ—ખાસ કરીને જેણે પૈસા ધીમાં હતા તેમણે કરી રાખી હતી. એક સવારમાં મકાનને વેચાણ રાખનાર પણ હસો થયો હતો. વિત્તના જગતમાં નરી નિર્ધનતા હોય છે—દયાનો છાંટો ભાગ્યે જ હોય છે. દસ્તાવેજ લખનાર પણ તૈયાર હોય. પૈસા જોતાંય ચિતરી ચડે એવા સર્પસમા કાંધીઆઓ પણ ત્યાં ખડા હતા. આ માંસ-પિંડમાંથી સર્વેને લાભ મળવાનો હતો. શું કામ ત્યાં ન ઉભા રહે ?

બધું નક્કી થઈ ગયું. આખી રાતના સંકલ્પ વિદ્યેષોએ રાધા વધારે નખણા ચર્ચાગ્રહ હતી. એના મન ઉપર કાણ ન રહ્યો. અને જ્યાં આ કસાઈઓની ટોળી જોઈ, ત્યાં તો એનો આત્મા કકળી ઊઠે. પણ કસાઈએને દોરનાં હાડચાંમ છૂવતાં ઉતારી લેતાં જોઈ હથા નીપજે છે ? ધીરધારના ધંધામાં એનાથીયે દૂર કસાઈઓ હોય છે. એનો ખ્યાલ તો એના સફળમોંથી છૂટેલા મનુષ્યોને જ આવી શકે.

આ સંકટમાં એક્ટી કમળા જ રાધાની હાથ-લાકડી હતી. હેલશંકરને તો છેવટે સુધી—રજરજાર આગળ પોતાની માની સહી થાય ત્યાં સુધી એને સમજાવી રાખવાની હતી. તે એની પાસેને પાસે જ રહેતો.

રજરજારની કચેરીમાં આખો ય વરઘોડો આવ્યો. બધાંયનાં સહી સીઝા લેવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

“હું તો સહી નથી કરવાની. મૂઆ કસા-

ધ્રુવોએ મારા દીકરાને પૂરા પૈસા ન નથી આપ્યા અને ઘર લખાવી લેવું છે ?”

રાધાની આંખો આંધુથી નીતરો રહી હતી. હેલશંકરે સમજાવવા માંડી.

“હવે તે સહી કર્યો વગર ચાલે ?” દરતાવેજ લખનારાએ કહેવા માંડ્યું, “નહોતું વેચવું તો આટલો વિધિ શું કામ કર્યો ! હવે સહી કર્યો વગર ન ચાલે, જોડો.”

આ બવાજારી કમળાને શરમ આવવા લાગી. હેલશંકર તો નકટ હતો.

“જાહેના-આ; સહી કરી દે; આમ શું કરે છે ?” કમળાએ માને ધ્રેરવા માંડી.

રડતે મને, ચકરતે હાથે, અમાન દશામાં તેણે સહી કરી. દરતાવેજ કાપદસર થઈ ગયો. રાધાની સ્થિતિ તો ત્યાંથી જ ખગાડવા લાગી. તેનું મન તો નમળું જ પડી ગયું હતું.

“હેલશંકર, હું ખાને ઘેર લઈ જાઉં છું. પછી તું પૈસા વગેરે લઈને ઘેર આવજો” કમળાએ હેલશંકરને કહ્યું. ખીયારી કમળાને તેની ખાની પડી હતી. એને દરકાર ન હતી હેલશંકરની, પૈસાની કે ઘરની-અરે આખા વિશ્વનો. એનામાં મનમાં એની મા જ હતી.

હેલશંકર રાત્રે પણ ઘેર ન આવ્યો.

“ભાઈ ઘેર આવ્યો ?” રાધાએ બાળ પૂછી.

“ના, નથી આવ્યો, આવશે તું તારે સૂઈ રહેને ?” રાધાએ એને શાંતિ રખવા કહ્યું. હેલશંકર ખીજો દિવસે ય ન આવ્યો. અને પછલા પૈસા ? એવ હેલશંકર લઈને ચાલ્યો ગયો. ચારેક દિવસ પછી તો ઘર નેને વેચાણ થયું હતું તેના નામ ઉપર ચડી ગયું અને એ કમળાને લેવા માટે આમ્યો.

“કેમ, હેલશંકર છે કે ?” પેલા માણસે પૂછ્યું.

“ના” કમળાએ જવાબ આપ્યો.

“ઘરનો કમળાને સોંપી દેતોના છે. હેલશંકરને તો મોલાવો !”

“ના રે, એનું શું કામ છે ? તમારે તો

કમળાને જ નેમ્મએ ને ? કાલે આપી દઈશું તો ચાલશે ? અરે ઘર ખાલી કરી દઈશું.” કમળાએ અંતરના દાવાનળને દેખાવા દીધા વિના શાંતિથી જવાબ આપ્યો. એના મોં ઉપરની ઉજડ શાંતિ તો દેખાઈ જ આવતી હતી. પરંતુ એની સરળ અને તેજસ્વી મુખ-મુદ્રા વિશ્વાસ પેદા કરે તેવી હતી. પેલા કંઠણ હૃદયના વાણીઆના દિલમાં વિશ્વાસની જડ બેઠી. ખીજો દિવસે એને ઘરનો કમળાને મળ્યો. બર્થુ-માર્થુ ઘર વેરાન થઈ ગયું.

રાધાની સ્થિતિ અસહાય હતી. કમળા તેને લઈને ચાલી નીકળ્યા, બરેલાં નગરો પણ વેરાન વનેવગડા નેવાં હોય છે. નહોતાં ઘરઆર, નહોતું આશ્રયસ્થાન, નહોતું ગામ, ‘ઠાઈ ન હતું, એવા એકલતા બરેલા જગતની ટેડીએ આ ઉજડ ખનેલાં દીકરી ને મા ચાલી નીકળ્યાં.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી ચાલુ]

આ ગોળાઓની ખનાવટ સ્ત્રીજીવનના ખીજા વર્ષના અંતમાં સ્વેતપ્રદરના લેખમાં પણ આપેલી છે. એમાંથી આવા ખીજા ઉપયોગી પ્રયોગો નેવા માટે વાંચકોએ એ લેખ વાંચી જવો નેમ્મએ.

સુવા, મેથી, લસણનાં ફોતરાં, લીમડાનાં પાન તથા ગધેડાની લાદ વગેરેની ધુમાડી સુવાવડ પછી લેવાય છે. આ ધુપ જંતુધ છે, ચોની સંકેત્યન કરે છે, વાલુ હરતોર છે; એટલે યોનિચાલ મટાડે છે; તેમજ યોનિરોગમાં ફાયદો કરે છે. આ ધુમાડી લેવાથી કશું નુકસાન નથી. એથી પ્રદર મટે છે અને ગુપ્ત ભાગમાં ચના આવજો પણ મટે છે.

પણ મારી સમજ પ્રમાણે ઉપરોક્ત અરણીના રસવાળી ગોળાઓએ આ ધુમાડો મેદ લટાડવામાં ખાસ મદદરૂપ નથી, છતાં આ બેઉ પ્રયોગોથી યોનિમાર્ગના કેટલાક રોગો જરૂર મટે છે.

—જદલાઈ

શ્રી-પુરુષના સમાન અધિકારના અખર હિમાયતી : આઝાદ હિંદ

મદ્રાસ શહેરને લગતા મતદાર વિસ્તાર-
માંથી દિલ્હીની મધ્યસ્થ ધારાસભામાં છેલ્લા બે
દાયકાથી કોંગ્રેસના જ પ્રતિનિધિને મોક્ષવાની
પ્રણાલી બંધાઈ ગઈ છે. શ્રી. શ્રીનિવાસ આય-
ગર, સત્યભૂતિ, જી. આર નાયડુ તથા શ્રીમતી
અમ્મુ સ્વામિનાથન એ લોકપ્રિયતાને પાત્ર
બનીને ધારાસભ્યો તરીકે ચૂંટાઈ આવનારાં
ફેટલાંક જવલંત નામો છે. આ સમયની
ચૂંટણીમાં પણ શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામિનાથનની
થએલી ચૂંટણી કોંગ્રેસને રહેલા પ્રજાના પીઠ-
બળનો પુરાવો પૂરો પાડે છે.

પચાસેક વર્ષની વયનાં શ્રીમતી સ્વામિ-
નાથન છેલ્લાં ૧૫ વર્ષ થયાં કોંગ્રેસનાં સક્રિય
કાર્યકર રહ્યાં છે. અમલે મદ્રાસ વિભાગમાં સ્વ-
દેશીની ભાવના ફેલાવવામાં અગ્રભાગ બજાવ્યો
છે અને સ્વદેશીની છેલ્લાં ફેટલાંય વર્ષથી
હિમાયત કરતાં રહ્યાં છે. એ પોતે મદ્રાસ
શહેરમાં એક સ્વદેશી રોટાર કુશળતાપૂર્વક
ચલાવે છે. ખાદીની તરાહતરાહની જાતોં એ
એમના રોટારની ખાસ વિશેષતા છે.

એ પોતે એક સારા વક્તા છે, પરંતુ
એથી યે વધુ સમર્થ વ્યવસ્થાપક છે. કરતુરખા
ફંદ સમયે ઘેર ઘેર ફરીને એમણે ઉધરાણું
કરેલું. ઇ. સ. ૧૯૪૨ની લડત દરમ્યાન વેયોર
જેલમાં મળેલા ધારાવાસમાંથી છૂટતાં વેંત-
તેમણે આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધેલી. એ કારા-
વાસની યાતનાએ એમની તળિયત બાંગી નાખી,
એમનું યુવાસો-દર્થ કરમાઈ ગયું અને સ્વદેશ
પર કરચલીઓ ફરી વળાં; એક વાર લોકીયી
ફાટફાટ થતા, પરંતુ હવે કરમાઈ બએલા
એમના સ્વદેશ પરની બે આખોમાંથી પંહેલાંની
પ્રકૃષ્ણતાને બદલે હવે થાક અને કંટાળો જણે
નીતરે છે. આમ છતાં સ્વાતંત્ર્યની કૂચમાં એ
સેકેજ પણ થંભે કે કદમ પાછા હડાવે તેમ નથી.

સેનાનાં કેપ્ટન ડો. લક્ષ્મીનાં માતા

શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામિનાથન

મલખારના એક ખડુ જ વગદાર અને
તવગર નાયર કુટુંબમાંથી એ જીતારી આબ્યાં
છે. નાનપણમાંતો ચાર દાયકા પર છોકરીઓને
મળતી તેટલીજ ડેળવણી તેમને મળેલી. અને
ચેસા કમાવામાં જિંદગીનો નેટલો ભાગ
ગાળ્યો હતો એટલો જ કાયદાના અભ્યાસ પાછળ
ગાળનાર શ્રી એસ. સ્વામિનાથન નામના
વિદ્વાન શાસ્ત્રણ ધારાશાસ્ત્રી સાથે એમને ૧૭
વર્ષની વયે પરણાવવામાં આવેલાં. એથી એમના
જીવનમાં મોટા પલટો આવ્યો. શ્રી. સ્વામિનાથન
પરિશ્રમયુક્ત છતાં સાદું જીવન ગાળનારા અને
હિંમત કર્તવ્યનિષ્ઠા ધરાવતા હતા. ચેસે
ટકે સુખી અને સુધારક વિચારનો હોવાથી
તેમણે અમ્મુને પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકસા
વવાની તમામ તકો આપી અને અમ્મુએ તે
તકને ઝડપી લીધી હતી. અમ્મુ સાથે
ફેટલાંક વયેના સુખી દાંપત્ય ખાદ ચારેક
સંતાનો પોતાની પાછળ ચૂકીને, આજથી

પંદરેક વર્ષ પર એ અવસાન પામ્યા. એમાંના સૌથી મોટા પુત્ર ગોવિંદ ધારાશાસ્ત્રી બન્યા છે. બીજા પુત્ર શાન્તિ કલકત્તામાં પૂસ્તકા-ખાતાના એક અધિકારી છે, મોટી પુત્રી લક્ષ્મી તો આગ્રાદે હિંદ ફેઝમાં 'ગ્રાંસીની રાણી' પદવતનના કપ્તાનપદે રહીને મુવિખ્યાત બન્યાં છે, ત્યારે નાનાં પુત્રી સૌ, મૃણાલિની સારાભાઈએ તૃત્યકલામાં સારી ખ્યાતિ સંપાદિત કરેલી છે.

સ્વ. સ્વામિનાથન પોતે શહેરની એક અમ્રજપય વ્યક્તિ હોઇને એમની આંસપાસ સાંઠે એવું શિષ્ટજન મંડળ રચાએલું. અમુને એ મંડળમાં પ્રવેશ થનાં ધીમે ધીમે તેમણે મલબારી રિદ્દિયુસ્તાનો ત્યાગ કરવા માંડ્યો. થોડા જ સમયમાં અંગ્રેજ બાપા પર એમણે પ્રભુત્વ મેળવી લીધું અને પોતાની વાકુલયાથી અનેકોને મુગ્ધ કરવા માંડ્યા. પોતાની સાત સીટર આસ્ટિન મોટર ગાડી એ જાતે દાંકતાં શીખી ગયાં અને ઈંગ્લેંડના કોર્ષ ઉમરાવ ધરાણા નેટલા જ ક્રાંટા-અમ્મયાથી ટેવાઈ ગયાં. પણ તેમના પતિના અવસાન પછી તેમણે પોતાનું જીવન દેશને ચરણે ધરી દીધું.

ત્રી-પુરુષની સમાનતાનાં એ મહત્ત્વ હિમાયતી છે અને માત્ર સિંહબેદને કારણે જ પુરુષ કરતાં ત્રી ઊતરતી હોવાની વાત એમને અમાન્ય છે. સ્વ. સ્વામિનાથને પોતે ઈંગ્લેંડમાં કેટલાંક વર્ષો આગેલાં હોઇને નવો જન્મનો એ એજાપ્તી રાક્ષા હતો, અને એને લઇને નેટલી હદે સામાન્ય રીતે આ દેશમાં એક પુરુષ પોતાની પત્નીને સામાજિક છૂટછાટ આપી શકે એટલી હદે એમણે એ અમુને આપેલી. મદાસના રિદ્દિયુસ્તો શ્રી. અમુ પ્રત્યે ચક્રિત નરરે નેક રહેતા, પરંતુ નિરર્થક રિદ્દિઓનું હાસત્વ માન્ય રાખે એ માટીની એ ત્રી નેદાની.

પતિના મૃત્યુ પછી અમુએ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ

હાથ ધરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૯૨૦ એ એમના જાહેર જીવનનું પ્રવેશવર્ષ. ૧૯૨૯માં મીક્સ સત્યાગ્રહ વખતે એમણે તેમાં ભાગ નહિ લીધેલો, પરંતુ ડૉ. એન્ડ્રી બેસન્ટના એક સમયના મંત્રી શ્રી. બી. શિવરાવે શરૂ કરેલી 'બાય ઇન્ડિઅન લીગ'માં એ જોડાએલાં અને સ્વદેશી પ્રચારમાં 'સ્વદેશી ખરીદો સંઘ'ના એક કાર્યકર તરીકે એમણે મદાસમાં પ્રતિષ્ઠા જમાવી. એમણે બળવવા માંડેલી કામગીરી એમને જાહેર જીવનમાં વધુ ને વધુ આગળ ધપાવતી ગઇ અને ધીમે ધીમે એ કોંગ્રેસના પ્રભાવ નીચે આવતાં ગયાં. એમની જાહેર કામગીરી કોઇ પણ પ્રકારના નાટકીય તત્ત્વથી વીરહિત છે. ઉચ્ચ આદર્શ નજર સમક્ષ રાખીને શાંત અને મહત્ત્વ તેમજ ગૌરવપૂર્ણ રીતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યે જનારાં એ કાર્યકર્તા છે.

દેશદેશાવરનો સારો એવો પ્રવાસ એ બેડી ચૂક્યાં છે. અનેક વાર ઇંગ્લેંડ જઈ આવ્યાં છે, અને એમના પતિ હયાત હતા ત્યારે ઉનાળાનો સમય લગભગ દરેક વર્ષે એ યુરોપમાં જ માળતા. જાપાન સાથેનું યુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાં એ દૂર પૂર્વના મુલ્કોની તેમજ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સફર કરી આવેલાં. એ વખતે પોતાની પુત્રી મૃણાલિનીને પોતાની સાથે હોલીવુડ સેતાં અએલાં, કારણ કે એને પશ્ચિમની તૃત્યકલા શીખવાની અભિલાષા હતી. એ પ્રવાસ દરમિયાન હિંદની પરિસ્થિતિ અંગે એમણે કેટલેક રચને વ્યાખ્યાનો પણ આપેલાં.

આ પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ બીબી યચ્ચેલી ઇ. સ. ૧૯૪૨ની લડતમાં એમણે જંપલાવી દીધું. સત્તર એમની ધરપકડ કરીને એમને વેલેશ જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં, ત્યાં બરાબર અડી વર્ષોના કારાવાસ વેટ્યા પછી એ છૂટ્યા પામ્યાં છે. આવાં નારીરત્ન માટે આરન મગર છે.

શાસ્ત્રો કહે છે કે વર્ણુમાનનો ગુરુ છે
 બ્રાહ્મણ. વસિષ્ઠ, અગસ્ત્ય, કપિલ, દ્રોણાચાર્ય,
 સાંદીપનિ; સોદેદિસ, ધ્વેટો, અરિરોટલ; સેન્ટ
 પીટર, સેન્ટ બર્નાર્ડ, એસીસીના સેન્ટ ક્રાન્સિસ;
 ફિરદોસી ને રૂમી; કેન્ટ, હેગલ ને માર્ટિનો;
 અને એમનાથી યે અતિમહાન જન્મતબ્રાહ્મણો
 ઝરથુષ્ટ્ર મૂસા નબી ને ઇશ્રુ ખ્રીસ્ત; રામકૃષ્ણ
 ને જુદા : જે પચમખરોએ માનવવંશને ધર્મ-
 માર્ગ દાખવ્યા. વિશ્વામિત્ર ત્રિષ્ટુબ દીધો,
 વાલ્મીકિએ અનુષ્ટુપ દીધો; પતંજલિએ યોગ-
 શાસ્ત્ર આપ્યું, પાણીનિએ ભાયાશાસ્ત્ર આપ્યું;
 વ્યાસે મહાભારતનો શબ્દસાગર આપ્યો. કાલિ-
 દાસ, માધ ને બાણ યયા મહાકાવ્યોના પ્રણેતા.
 વિજયનગરના રાજમન્ત્રી બન્ધુઓ—સાયણ ને
 માધવ—એકે વેદાર્થ કીધા, બીજાએ સંકર-
 દિગ્વિજય કીધો. અને આપણા ન્હાનકડા
 ગુજરાતે એમની ન્હાનકડી આદૃતિઓ થઇ
 સુદામાજી, નરસિંહ ને પ્રેમાનન્દ, સામળ
 ને દયારામ, દલપત ને ગોવર્ધન; અમરજી
 દિવાન ને ગોકુળજી ઝાલા, ગંગા ઝોઝા ને
 ઝંકુભદ્રજી. નડિયાદના દિવેદીઓ, પાટણ
 જામનગરના ત્રિવેદીઓ, સરખેજ-કપડવણુજના
 ચતુર્વેદીઓ થયા. અમદાવાદના એક બ્રાહ્મણ
 વૈશ્યધર્મે વળ્યા; અમદાવાદના આમમાં ૬૦
 ભૂંગળાં પ્રગટી નીકળ્યાં. બ્રાહ્મણ પગલાં માંડે,
 પાછળ ત્યાં ત્યાં ફૂલવાડીઓ હોજે.

*

હોમ્સ નામના ઇંગ્લેન્ડ ફિલસૂફે સમગ્ર
 જનતાની મહામૂર્તિ કહી; અને એને Lian-
 thom કહી. હોમ્સથી દરેક હજાર વર્ષ પૂર્વે
 પુરુષસૂક્ત રચાયું છે, ભારતીય સાહિત્યમાં
 માનવતાની વિરાટમૂર્તિ કહ્યાઇ છે. શ્રુતિ-
 ભાવનાનો માનવવંશની. મહાકાવ્ય મૂર્તિનો
 મન્ત્રોચ્ચાર છે કે

બ્રાહ્મણ મુખ છે એનું, બાહુ ક્ષત્રિયને કહે;

ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણત્વ

મહાકવિ શ્રી. ન્દાનાલાલ ક. કવિ.

*

જેરુ છે એહના વૈસ્યો, પાયેથી શદ્ર જન્મિયા.

બ્રાહ્મણ ગુણાપણ હોય તો આજનો નવ-
 બ્રાહ્મણ છે. પ્રેદેસર ને સાહિત્યકાર. અને
 આજે જેમ સાહિત્યકાર ને પ્રેદેસર માનવતાનું
 મુખ છે, તેમ ત્યારે પણ મન્ત્રદેષ્ટા મહાકવિ
 સૂતકાર મહર્ષિ બ્રહ્મર્ષિ—બ્રાહ્મણ! માનવ-
 મૂર્તિનું મુખ હતા અને ગુણા; પૂજાસ્થાનમની
 શીલપૂજન હતી; એટલે ગદ્ય કાલનો વાલિયો
 બીલ એ આજના વાલ્મીકિ નહિ થતા; જેમ
 ઇચ્છાંડમાં મોચીપુત્ર લોડ થાય છે એમ.
 કીમ્બાગરો ત્રાંબાનું સોનું કરતા; પણ જનતા
 તો સોનાના ગુણ પારખી સોનું કહેતી. આજે
 યે છ નહિ; નવરામાયણનો એક જ કાંડ રચે,
 બ્રાહ્મણત્વના ગુણ દાખવે, તો શ્રી. આંબેડકરને
 આંબેડકર નહિ લેખે પૂજવા હું તત્પર છું.

જ્ઞાન, સાધુના, તપ, વેદધર્મમાં અદ્વા આદિ
બ્રાહ્મણગુણો વિના કે અબ્રાહ્મણી બ્રાહ્મિત્વ ન
પમાય. બરબુનિનો પ્રભુપ્રેરિત કાચ્યમન્ન-
ત્રિકાળ સાચો છે કે

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ; ન ચ
લિંગં, ન ચ વયઃ । *

*

૧૯૩૦માં સ્વ. મહારાજ જમ રજુકરિતે
ખીંચ વારકો બોલાવ્યો કે ‘આવ, તો ચોગ્ય
નોકરી આપું.’ ઉત્તર વાળ્યો કે: ‘રાજનામું
આપ્યા પછી સવા કરોડે ગુજરાતીઓ મદારા
શેઠ. સૌને પૂજવાનો અધિકાર, કે ત્હારો વખત
તું કેમ ગાળ છ. જમનમરના પાંચેક લાખ
એ સવા કરોડની બદાર નથી. બેચાર માસનું
કામ હોય ને બોલાવશે ત્હારે આવીશ.
મૃત્યુથી બ્હીએ એ દાનિય નહિ; ગરીબીથી
બ્હીએ એ બ્રાહ્મણ નહિ.’

સો ટચના બે પરમ બ્રાહ્મણોએ મદને
ઘડ્યો છે: ક્વીથર દસપતરામે ને શુરવર્ધ
કાશીરામે. એમણે મદારા બ્રાહ્મણત્વને ઘડ્યું:
મદારા બ્રાહ્મણત્વે મદને ઘડ્યો. છેલ્લી પાંચેક
સદીથી Literary Recluse—સાહિત્ય
સંન્યાસીના ધર્મ પાણું છું ને બ્રાહ્મણત્વને
સેવું છું.

બે ત્રણેક વર્ષો કસોટીનાં વીત્યાં. એટલું
યે ન પરીશે દરિ? પછી બ્રાહ્મણને પ્રેરણા
પ્રમદી; પ્રધાસન વાજ્યું; સરસ્વતીકિંપાસના
આદરી. ખાતીસ કલાક ધરમાં, ને બે કલાક
રંદાને ફરવાના; એમ સાહિત્યસંન્યાસ આદર્યો.
માનવું હોય તો માનગે; પૂર્વાશ્રમના પગારથી
સરસ્વતીએ જમણું દીધું. અદ્વા હોય તે
આચરગે; અક્ષરશઃ સાચો છે શ્રી હરિનો
કોમ કે

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પયુંપાસતે,
તેષાં નિત્યાભિમુક્તાનાં યોગક્ષેમ
વહામ્યહમ્ ॥

અહં વહામિ એ છે શ્રી હરિનો ત્રિકાળનો કોમ.

*

મનુષ્યતિ કહે છે કે ‘સન્માનને બ્રાહ્મણે
વિપની પેરે વજરું, અપમાનને બ્રાહ્મણે અ-
મૃતની પેરે આદરું.

સન્માનાત્ બ્રાહ્મણો નિત્ય
ઉદ્વિજેત વિપાદિવ ।

અમૃતસ્યૈવ ચાકાંક્ષેત્
અધમાનસ્ય સર્વદા ॥

એક રાજવી છે; શુરભાવ રાખે છે.
અમારા દાકતરપુત્રને ત્હાં, બે માસ ‘હવેર
માટે અમે ગિરનારી પવનલહરોમાં ત્હાં ગયાં
હતાં. દાકતરને કહે: ત્હમારાં માતૃશ્રીને સુખેથી
ત્હમારે ત્હાં લઈ જાઓ; અમારા શુર અમારા
મહેમાન થશે. બે માસમાં બે જ વાર મદને
મદારા પુત્રને ત્હાં જમવા જવા દીધો હતો: એક
અમારી સામવેદી બજેવની તિથિએ, એક
અમારા દસપન દાદાની શ્રાદ્ધતિથિએ.

એકલા દરબાર સાહેબે સ્તુતિવેણુ બાખવા
માંડ્યાં: ‘ત્હમારા જેવો નિરપૂહી બીજો દોડો
નથી.’ વિ. તરત મદે મદારા અવશ્યજી ઉચ્ચાર્યો:
‘જન્માનો જ સ્વમાનનો છે. ને ડગમે ને પગમે
સ્વમાન ઉપદેશાય છે. એ યુગપ્રવાદને તર્યો
હોત, માનાપમાનને છત્યાં હોત, તો સાધુ
પેરે પૂજતો હોત.’

શ્રીમત્ સ્વામિનારાયણે નિજ વચનામૃતમાં
બાખ્યું છે કે ‘કનકકામિનીને જીતવાં અધરાં છે,
ત્હોંયે રહેણાં છે. રસનાના સ્વાદોને જીતવા અધરા
છે, ત્હોંયે રહેણા છે. પરમ અધરાં તો છે જીતવા
માનાપમાનને. ધર ત્યાગે, કુટુંબકળીસો ત્યાગે,
સંસાર ત્યાગે, સાધુ થાય; ત્હોંયે પછી ગાદી
ને તકિયો ને મહન્તાઈનાં માનાપમાન રહે.’

ત્યાગીના ચે મદારાનુઓ છે માનાપમાન.

બ્રાહ્મણની બ્રાહ્મણભાવના પાંચરે, તો તો
ત્હેની ગુલાસના દેરા બરીને પમરે. બ્રાહ્મણ
બ્રાહ્મણ નથી, ને અબ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણવેશે

વિચરે છે, એટલે દેશ મધ્યમધતો નથી. રાજ-
યંપાતી કે ચન્દનમલિયાગરની વાડીઓ અપ-
રિમસિન રહે ખરી ?

પુષ્પને મુગન્ધથી પરખાય; સોનાને
કસોટીથી પરખાય; હીરાને એના પાણીથી
પરખાય. બ્રાહ્મણ કેમ પરખાય ?

જ્ઞાન કરતાં યે બ્રાહ્મણ ગુણથી પરખાય;
ને ગુણોમાં યે બ્રાહ્મણ ત્યાગ ને સધુતાથી.
પણ સર્વઅધિકૈ બ્રાહ્મણ પરખાય એના
બ્રહ્માનન્દથી. બ્રહ્માનન્દી નથી, તે બ્રાહ્મણ નથી.

આપણા અમદાવાદના ભૂવણુરૂપ બાપા
શાસ્ત્રીને એક ઉદારદિલ રાજવીએ એક લક્ષ
રૂપૈયા ધર્યાં કે ‘—બાઈની શુદ્ધિ કરો, ને
અમને પત્ન કરાવો.’ આપતા એક લાખને
ઠેલીને બાપા શાસ્ત્રીએ બ્રાહ્મણત્વનો ઉત્તર
વાળ્યો કે ‘શાસ્ત્રવિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી નહિ વતીય.’
મહારાજને કહ્યું : ‘તમારા બાળકનો તો વિચાર
કરો.’ શાસ્ત્રીજી કહે : ‘બાળકનો વિચાર
બગવાન કરશે.’

છે; કાલિકાળમાં યે સત્સુગના બ્રાહ્મણો
છે. ન હોય તો પૃથ્વી રસાતળ જ્વલ.

પેલા દરબારમાંના રામશાસ્ત્રીનો ઇતિહાસ
બણી બૂઝ્યાં હશે તો રૂપેરી પદ્મએ સ્પ-
રાળ્યો છે. બ્રાહ્મણ એમ પરખાઈ.

એવડાં મહોટાં પ્રવેશભનો તો બગવાને
દાખવ્યાં નથી; પણ અમદાવાદની દસ હજારની ને
સોરાષ્ટ્રની પંદર હજારની થેલીઓને નકારી છે.

બ્રાહ્મણ દીઠા છોડુ મહારાજને; નેમને
મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સન્માનતા.
બ્રાહ્મણ દીઠા શીઘ્રકવિ શંકરજાલજીને; નેમને
વાઘ મહારાજ સન્માનતા. બ્રાહ્મણ હતા ઝંડુ
ભટ્ટજી; નેમની અમૃતૌપધિએ નેટલી જ
ઉદારતાની ફારમો ફેરતી.

બ્રાહ્મણ દીઠા છે સાધુપુરૂષ પદ્મિયારજીને ને
બ્રાહ્મણ સાંભળ્યા છે મહર્ષિ દ્યાનંદ સરસ્વતીને.
મહર્ષિ દ્યાનંદ ફરતા ફરતા ઉદેપુર પધાર્યાં;

નાર આર્યભોમની

શુભજંકી

શુભામની શુભામ હું નાર આર્યભોમની
પિંજરે પુરુષનાં દેવકીસમી સકું;
હરે છે મૂક વેદના, સદું અનેક વાતના,
હાર્દમાં જોડેલ મુક્તિગીત ગાઇ ના શકું.
અનંત. વ્યોમમાં વિહાર હું નહિ કરી શકું ?
પુરુષ હેમ પિંજરે હવે સહી શકું નહી વધુ.
બંધનો પ્રચુર તોડીને જોડી જઈશ મુક્ત વ્યોમમાં
મુક્તિગીત ગાઇ ગાઇ સ્વતંત્ર માતભોમને કરીશ
ત્રી વિના નહીં કદી ય મુક્તિગીત ગુંજતા !

ભૂષેન્દ્ર દા. વડીલ

દિન્દવા મુરજ મહારાણીજીને ઉપદેશ્યા. મહા-
રાણીજી રીઝ્યા, ને બોલ્યા : ‘રહો. ને એક-
લિંગીજીની જયગાનાં જતન કરો. સવા
લાખેકની જગીર છે.’ નૈઋતિક બ્રહ્મચારીનું બ્રહ્મ-
ચર્ય બોલી ઉઠ્યું : ‘મહારાણીજી ! ભાવ છે તે
નિભાપશો. પણ પરાધર્મીલા આત્માને લાખમાં
ન વેચાય.’

નરસિંહવિખ્યાત ગોપનાથજીની જયગા
એકદા ખોલી પડી. ગોપનાથજીના મહન્ત મંચાસી
ન હોય, બ્રહ્મચારી હોય. પદિયારજી બ્રહ્મ-
ચારી હતા. કાન્તને ને મ્હને થયું : પદિયારજી
જયગામાં બિરાજે, તો જયગા ખોલી ઉઠે.
પદિયારજીને વાન કરી કે, હા બણે તો ભાવ-
સિંહજી મહારાજને વાત અને મુકિયે. બ્રાહ્મણ
ચંપનાદે ગાજી ઉઠ્યો : ‘કયા ? સોનેકે પીંજ-
રમે હમમે પૂરને મંમતે હો !’ કયું : ‘નં.

પણ ત્હમે ત્યાં દશે તો ગયગાનો સદુપયોગ થશે; યાત્રિક એ સાધુવેણુ સાંભળાને જશે.'

'નહિ, નહિ. હમ સ્વતંત્ર; હમ નિરંજન; હમ આનંદરૂપ; ઓંકારગાગન્તા પદ્મ-મેવાદ્વિતીયમ્. આપ દોનું' હમકો સોનેકે પાંજરમે' પૂરને મંગતે હો. કમી નહિ હોગા' રંકે આઠણે ત્રીશેક હમરની બમોરને અસ્વીકારી.

બાવનગરમાં એકદા પદિયારજી, કાન્ત ને દુ સ્વ. વિદુલભાઈ દિવાનને મળવાને ગયા. મણિભાઈને ઓળખતા; આવકાર્યા. 'રૂઢને પિતાશ્રીને નામે ઓળખ્યો; નમસ્કાર કીધા. પણ પદિયારજીને? પદિયારનું' નામ સાંભળતાં જ વયોવૃદ્ધ દિવાને આઠણુને પ્રીત્યો, ઉભા થઈ ગયા, બોલ્યા: 'અમે તો ત્હમારા અક્ષર-દેહનાં દર્શન નિત્ય-નિત્યે કરિયે છીએ.' પદિયારે પૂછ્યું, 'એ કેવી રીતે?' વિદુલભાઈ સાહેબે વાત કહી કે 'બાવનગર અમનગર દ્રાંગધ્રાના નિષ્ઠા દિવાનોનું' અમ મંડળ છે. રોજ ત્રણેક વાગનાં અઢી મળિયે છીએ. એક શાસ્ત્રીજી આવે છે, શ્રવણ કરાવે છે. મેઠક કારણે શાસ્ત્રીજી ન આવી શકે તે તિથિએ અમે આપનાં સ્વપ્નનાં પુરસ્કારમાંથી વાંચિયે છીએ. જૂલો પેલા બાગ્ઠ ઉપર; આપનો સ્વર્ગનો ગ્રન્થ બિરાલે છે.'

મણિભાઈને ને મ્હને પેલા સુભાષિનની પ્રતીતિ થઈ કે સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વેષ્ઠ પૂજ્યતે ।

રંકનો કે રાધનો, દિવાનનો કે નગરશેઠનો, સકલ જનનાનો, આને અને સદાસર્વદા, ગુણ-વિધાને પૂજ્ય છે આઠણુ.

* સંક્રાંતિયાર્પનું બિરદ છે જગનગુરુ. આઠણુ ત્હારે જગતગુરુ હતો. આઠણુ! પાછો આઠણુ થા, પાછો જગતગુરુ થા.

ધ્યાનન્દોને, વિવેકાનન્દોને, રામતીર્થોને— બોરનના નવપ્રતિવરોને પૃથ્વીમાં પાહો; પૃથ્વી

આઠણુતત્ત્વશૂખી છે. Plain Living ને High Thinking જગત-જનતા શૂલી છે. અત્હારે પૃથ્વીપ્રવર્તતા અઘ્રહણપનું અઘ્રહણ આઠણુ વિના કેા કરશે? વિષ્ણુ ભગવાન જગતને પોષે છે. વૈષ્ણવ વિષ્ણુનો ને આઠણુ અઘ્રહણો નિમિત્ત થશે.

સિદ્ધન્દરને ઘડ્યો હતો એરિસ્ટોટલે; કૌરવ-પાંડવોને ઘડ્યા હતા દ્રોણાચાર્યે, શ્રી કૃષ્ણને ઘડ્યા હતા સાંતીપનિએ; શ્રી રામને ઘડ્યા હતા વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રે.

આપણી ચોપાંસી ન્યાતો નિરનિરાળા ચોપાંસી પાકે યે જમે છે, એક પાકે યે જમે છે. વર્ણુ શાસ્ત્રીય છે; જ્ઞાતિઓ ઐતિહાસિક છે, ભૌગોલિક છે. આઠણુ સદુ આઠણુ યાવ. જગત આઠણુશૂખું છે; પૃથ્વી નવપ્રાઠણુને પોષારે છે. ગુણિજનો, ગુણુને પૂછે, જ્ઞનોષ્ઠ તો લૂવાણુને, સ્થારને છે, ગરોડાને છે. બમે ભમે, પણ પણ ભમરો નહિ; કંઈ જ્ઞનોષ્ઠ, પણ આઠણુ નહિ; એને તો વસ્ત કહે છે રહેઠિયો. જગત નવયુગનો નવપ્રાઠણુ માગે છે. આઠણુના ઉદાર વિના, નવપ્રાઠણુના અવતાર વિના જગતના અઘ્રહણપનો ઉદાર નથી, નવવાસ્તીકિ, નવધરા, નવગુદ, નવકૃષ્ણની જગત વાટ જૂવે છે. નવશ્રુતિ નવસ્મૃતિ, નવગાયત્રી, નવગૃહો, નવકૃષિનિષેઠો નવપ્રાઠણુ વિના મેણુ લખશે? નવસદગતનન્દ, નવધ્યાનનન્દ, નવવિવેકાનન્દ, નવરામતીર્થ; ભારતના નવપ્રહરણિઓને પૃથ્વીના ઓખૂટમાં પાહો. ભારત જગતનો આઠણુદેશ છે.

* સંસારદેશે આઠણુગુણે આઠણુ અઘ્રપદે છે. સદુ વર્ણોમાં, તેમ આઠણુવર્ણુમાં, આજ વર્ણુધર્મસિદ્ધિ ઓછી છે. આજનો પેસ્ય ભામાશાહ નથી, ને આજનો ક્ષત્રિય પ્રતાપ નથી; તેમ આજનો આઠણુ અઘ્રપિં નથી. એ સુખેાચ્યાર આજે આપણી વાસ્તવતા નથી, આદર્શબાવના છે. આઠણુ છે પરમજનો પુત્ર ને વારસદાર.

નામદાર આગાખાનનું આદર્શજીવન ઘડનાર

‘માતા સલામત’

હિંદના વોયસરોય તરીકે લોકો વિશ્વોચ્ચન
બ્યારે લેડી વિશ્વોચ્ચન સાથે ગુણ્ય આત્મી
પહોંચ્યા ત્યારે સાગર-કિનારેથી સીમા જ
મલબાર હીલ પરના ‘લેન્ડ ઝેન્ડ’ નામના
વિશાળ ભૂવતમાં, ઇમાદત અને પ્રાર્થનામાં
પોતાની સંસ્કૃતિને જરૂરે વિસર્જી પિતાજીવન
જોગવતાં, જગતના સૌથી મહાન પુત્રની
વાત્સલ્યમયી જાતની, નવાખા આત્મીયા શમ્મુલ
મુશ્કેને મલવા ઉપડી ગયા હતાં, ત્યારે ઇતિ-
હાસમાં આ સૌથી પ્રથમ જ આવે જતાવ
દોરાથી, રાજદારી મંડળો અને રાજદારી
વ્યક્તિઓમાં ખળભગાટ બાપી ગમેશે અને
લોકો અનેક પ્રકારની અટકલો કરવા લાગ્યા
હતા.

આંખોતી જ્યોત જેવા પુત્રની નાનોવયમાં,
પિતાનું અવસાન થતાં, સ્વભાવિક મુશ્કેલીના
વાદળો વચ્ચે જેણે એકલા હાથે-વિશ્વના મહાન
અને આદર્શ નર ધરીને, માનુષ્ય દિલની
સેવા અર્થે અર્પણ કર્યો તે નવાખા આત્મીયા
શમ્મુલ મુશ્કેલાદર્શ અને રોડાળ માતા ઇરાનના
શાહી ખાનદાન કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલાં
રાજકુમારી હતાં. તેમના પિતાથી નિઃશબ્દવલા
કાર્યારી, ઇરાનના શહેનશાહ શાહ ફતેહઅલીની
પુત્રી ખુરશીદ કોખાદને પરણ્યા હતા. નવાખા
આત્મીયા શમ્મુલ મુશ્કે સાહેબા તેમનાં પુત્રી
થાય. આ સૌંદર્યવાન અને વીર પુરુષોની જાને-
નાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૦માં ઇરાનમાં થયો
હતો. નવાખા સાહેબાના પિતાથી શીરજી
અલીમદમદખાન નિઃશબ્દવલા ઇરાનના શહેન-
શાહના વડા પ્રધાન હતા. તેઓ માતૃપિતાના
એકના એક લાડીલાં પુત્રી હોવા છતાં ઉત્તમ
પ્રકારની કેશવણી અને સદ્ગુણી, વડે આદર્શ
અને સંસ્કાર મેળવવા ભાગ્યશાળી થયાં હતાં.
નામદાર આગાખાનના પિતાથી શાહ

લેડી અલીશાહ

પરિચય કાવતાર

શ્રી. સત્યકામ જનક

અલીશાહ આગાખાન (ખીજ) સાથે તેમનાં
લગ્ન ઓગીસ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૮૬૭
માં થયાં હતાં. તે સમયે ઝવેરાન વજોરેના ગોટા
લાગળ સાથે દિમ્મત, સ્વાર્થઅર્પણ માટેનું
બળ, સત્ય માટેની લગ્નનાનો કિમ્મતી ખજાનો
સાથે લાવ્યાં હતાં, વિશ્વના આ બે માનનીય
ખાનદાનોના આ શુભ જોડણીથી ઇ. સ.
૧૮૭૭માં જોન નામદાર આગાખાનનો કરા-
ચીમાં જન્મ થયો.

ના. આગાખાનની ઉમર આઠ વર્ષથી
પણુ એટલી હતી તે દરમિયાન ના. અલીશાહ
આગાખાન (ખીજ) જન્મતો ત્યાગ કરી ગયા
હતા. આ સંજોગમાં સ્વભાવિક રીતે નવાખા
સાહેબા પર દુઃખનાં વાદળો ઘેરાયાં હતાં.
બ્યારે તેમના બરધારનો પ્રમામતનો જન્મે

તેમના પુત્ર (વિલમ્બાન આગાખાન)ના ખબરે આવ્યો ત્યારે રૂઢાની પ્રદેશ માટેનાં, પોતાના અચ્ચુક સનદાધિકારી અને અવિશ્રાંત બોમિયા તેઓ બન્યાં. સદ્વર્તનની અનંત મદતોનો પરિચય તેમણે પુત્રને કરાવ્યો અને સદ્ગુણો તથા જ્ઞાન વડે તેમનું હૃદય ઇલકાવી દીધું. આ રીતે કુશળ અને રાજનીતિમાં માતાની ધણી જ સાવચેતીભરી સંભાળ હોળ, અને માતાની સુસંસ્કારિતા, મહાનતા અને દિવ્યતાના ક્ષેત્રે ના. આગાખાન સાહેબ મુત્સદ્દી અને રાજદારી પુરુષ બન્યા બાબતશાળી બન્યા. ઇ. સ. ૧૯૧૮ની બિમારી. દરમ્યાન ના. આગાખાન સાહેબ લંડનના શાહીમદાસય બક્ષિગદામ પેલેસમાં વિશ્રાંતિ લઇ રહ્યા હતા ત્યારે, રાજકારણીય પ્રશ્નો ચર્ચા પુરતક 'ઇન્ડિયા-ઇન-ટ્રાંઝીક્શન' તેમણે લખેલું, તે તેમણે પોતાની માતાને અર્પણ કર્યું છે. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે: 'મને એક શુદ્ધિરાણી અને કુરચ્છેદિની માતાના લાલનપાલન અને સંભાળ હોળ હિરવનો. અમુદય લાભ મળ્યો છે.'

લેડી અલીશાહ રાજદારી અને સહકારી કાર્યમાં મશગુલ રહેતાં હોવા છતાં, આમ વર્ષ પ્રત્યેને તેમનો ચાહ અવર્ણનિય હતો. ગરીબો અને બિમારોને તેઓ કિંમતી સલાહ અને મદદ આપતાં હતાં. ગરીબો માટે તેઓ "દાતાર" હતાં. એમના દારે આવેલ કોઇ માણસ ખાલી હાથે પાછો ફરતો નહિ. તેમણે જેમ ધનનો ઝરો વહેતો મૂક્યો હતો તેમ ગંભીર બિમારી-પ્રસંગે, કિંમતી અને અપ્રાપ્ય ઔષધી વડે પણ સદાય કરતાં હતાં. સ્વચ્છ "મળક" અને "વાયની ચરખી"—જે સામાન્ય રીતે નફન અપ્રાપ્ય અને અલભ્ય છે, તેનો તેઓ મોટો જથ્થો રાખતાં હતાં; અને ગંભીર બિમારીઓથી પિડાતા બિમારો અને જરૂરીયાતવાળા લોકોને તેઓ કાંઈપણ મુલ્ય

લીધા સિવાય આપતાં હતાં. એથી જનતા તેમને "માતા-સલામત"ના ઔવભર્યા નામે ઓળખતી હતી.

લેડી અલીશાહ જેટલાં ગરીબ પરવર હતાં તેટલા જ પ્રજના બધાં માટે ખંતીલાં અને હિંમતવાન હતાં. ઇ. સ. ૧૮૯૬માં હિંદુસ્તાનમાં પ્લેગનો જીવલેણ રોગ ફાટી નિકળ્યો હતો, અને દરેક કેશણે લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા હતા ત્યારે ડૉ. હાફીને પ્લેગની કહેવાતી ઝેરી રસી શોધી કાઢી હતી. તેના પ્રથમ અખનરા તરીકે એ રસી મૂકાવવાની ના. આગાખાન સાહેબે તૈયારી કરી ત્યારે આ બધા રોહાળ માતાએ લોકહિતને ખાતર તેમના એકના એક ફરજદને સંપૂર્ણ ખુશીથી સંમતિ આપી હતી.

નાના બાળકો પ્રત્યે તેઓ અત્યંત માયાળુ હતાં. સુંદર છુટાદાર ઇરાની કલાન્દસબચી બરપુર જાળમેથી અને પ્રાચીનકાલના કલામય બહુમુદય ભવ્ય ફરનીચરોથી શણગારેલા ઝોરકામાં ગાદી-તકીએ બેસીને પોતાના કુટુંબીજનો અને મિત્રોનાં બાળકો અને રત્નાકર સાગરના મોજાઓથી ભીંજતી તેમના ભૂવનની રેતી પર રમતા નાના મોટા કિશોરોને રોહપૂર્વક મેવા-મિઠાઇ આપતાં હતાં અને તેમના તરફ ઉડું વાસત્ય દાખવતાં હતાં.

દેશના હાકેમો, રાજદારી નરો, પરદેશના મુત્સરીઓ અને વિખ્યાત પુરુષો તેમની મુલાકાતનું માન મેળવવમાં ગર્વ માનતા હતા. અને લેડી અલીશાહ, મજનાર પ્રત્યે, ચિરપરીચત હોય એવી માયાળુ રીતે વર્તતાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૯૩૨માં યુરોપીય પ્રજાની વિનતી માન્ય કરીને યુરોપની મુલાકાતે તેઓ ગયાં હતાં. તેઓ લંડનમાં જેટલો વખત રહ્યાં તેટલો સમય તેમણે પોતાના ઘરે હોય એવી જ સાદી રીતે ગાળ્યો હતો. અને જાણે મુંબઈથી લંડન એક તસુ જેટલું જ દૂર ન હોય તેવી રીતે પોતાની

ધાર્મિક ફરજ અનુવર્તા હતાં. એ મુલાકાત દરમ્યાન પરશોકવાસી શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમા અને શહેનશાહ બાનું કવીન મેરીએ તેમને બપોરગઢામ પેલેસમાં મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું. અને એ જ વર્ષમાં શાહી ફરખાર ભરીને, શાહી બાનુએને અપાતો ઉચ્ચ અને માનવત ખેતાબ 'કાઢિન ઓફ ઇન્ડિયા' નો ચંદ્રકે અર્પ્યો હતો. મી. એફ. જી. પ્રિન્સ વ્હાઇટે ઈંગ્લાંડના પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્ર 'ટેઇલીગ્રાફ' માં લખ્યું હતું કે, 'તેમનો પ્રતાપ શાહી હતો અને વફાદારીનું એ દ્રવ્ય ભવ્ય હતું.' નો. શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ પોતાના રમત મહોલસા (સીલ્વર ક્યુબિકી) સમયે ફરી તેમને યાદ કરી માનપૂર્વક ક્યુબિકી ચંદ્રક અર્પ્યો હતો.

લેડી અલીશાહ દિવસનો મોટો ભાગ બપોર અને પ્રભુ-પ્રાર્થનામાં ગળતાં હતાં. જીંદગીના અંત સુધી એમણે પોતાના અત્યંત સાદા અને સફેદ પહેરવેશમાં જરાયે ફેરફાર ક્યો વગર, બાનુએને છાજતી અત્યંત મર્યાદા સાથે, પોતાની જીની સંસ્કૃતિને જરાયે વિસર્ધી વિના, એક આદર્શ નારી તરીકે જીવન ગાળ્યું હતું. તેઓ વારંવાર કહેતાં કે: 'હું આજની દુનિયા સાથે હળતીમળતી નથી, પરંતુ તેનાથી અમલુ તો નથી જ.' તેમના મનોબળ પ્રમાણે તેમનું શારીરિક બળ પણ એટલું જ અદ્ભૂત હતું. બિન-ખર્ચાળ બોજન અને માત્ર પાણી જ તેઓ પીતાં. અને વારંવાર અપવાસ અને બપોર-જીંદગી કરતાં હતાં. આયમતા સ્વર્ગ ભણી જ્યારે તેઓ નગર કરતાં હતાં ત્યારે તેમની કાળા ઉડી આંખોમાં તદ્દીનતા તરવરી રહેતી અને તેમનો આત્મા અનંતતામાં એકતાન યત્ર જતો હતો.

હૃદયની તકલીફના કારણે તેઓ જર્મન નખીઓની સારવાર હેઠળ હતાં અને વાયુ-પરિવર્તન અર્થે પોતાના ખ્યાલ વતન ધરાવ

સંતોષ

મારી નિંદરને આકાશ રમે ગાંડી વીજલડી,
મારી બહુ અમણી ને આય જતી
અંજવાળી ધડી !
જૂની બાળપણની એ વાત હતી,
ધેણી સારસ જોડની વાત હતી,
મને યાદ ન'તી એવી વાત હતી !—મારી નિંદર
હું તો સાંસરવાસમાં સુખી હતી,
મારાં ઘરને-ઘોલકે સુખી હતી,
મને યાદ ન'તી: હેત જૂની હતી.—મારી નિંદર
કોઈ નેણે નેણથી કંખું નથી,
મને મળિયું એથી વધુ માગ્યું નથી,
તોયે જીવન આનું સુનું ? લાગ્યું નથી !—મારી નિંદર
સ્વપ્નસ્વ

તરફ ગયાં હતાં. ત્યાં બગદાદમાં પચી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ની સાંજે ૬૫ વર્ષના પરમાર્થી અને પરગજુ જીવન પછી હંમેશના માટે વિશ્વ પરથી તેઓ અદસ્ત થયાં, ત્યારે તેમના પુત્ર ના. આગાખાન સાહેબના બોળામાં તેમનું પવિત્ર મસ્તક, હતું અને ના. આગાખાન સાહેબના શાહઝાદા પ્રિન્સ અલીખાન અને તેમનાં અંગ્રેજ મહોરદાર આ વૃદ્ધ 'દાદીમા'ના ચરણે આપતાં હતાં. આવા સુખદ અને પરમ આનંદ વચ્ચે તેઓ અનંતતામાં વિલીન થયાં હતાં.

જુરંગ વયનો તેમને બોજ હોવા છતાં, સ્પષ્ટ અવલોકનકાર, સ્પષ્ટવક્તા, સત્તાશાળી, જૂનકાલનાં કંડક રક્ષક અને વર્તમાન કાળમાં થોડું જ યોગ્ય કે ઇચ્છવા યોગ્ય જોનાર હિંદમાંના એક સમર્થ વ્યક્તિ તેઓ હતાં.

તે પૂજ્ય બાનુની 'માતા' તરીકેની કાળજી અને ફિકર તેમના પરિચયમાં આવનાર બધા યાદ કરતા રહેશે. તેમણે હિંદના દરિદ્ર વર્ગ માટે જે ક્યું છે, તે તો કદીયે વિસરાયે નહિ.

અંગાળના વિદ્યાર્થી—આલમના રાહબર

સ્વ. કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી

અંગાળના નવજુવાનોનાં એ રાહબર હતાં. જુવાનો વચ્ચે, જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીનું નામ પ્રેરણા આપતી યાદ સમુ જીવંત હતું. જુવાનો એના કાર્યમાંથી પ્રેરણા લેતા હતા. એ જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીનું, રાસખીહારી એવન્યુમાં ખીલટરી હોરી સાથે તેમની મોટર અચગાઇ પડવાથી, અકસ્માતના ભોગ બનતાં ખ્યાસ વર્ષની હિમ્મતે અવસાન નીપજ્યું છે.

કલકત્તા નગરી પર તે દિવસોમાં દરરોજ રાત્રે એક પ્રચંડ મોજાનું ફરી વળ્યું હતું. આજાદ દિશ્વ ફોજના સૈનિકોનાં છૂટકારાની માંગણી કરતા વિદ્યાર્થીઓના એક નંગી જુલુસને, કલકત્તાની પોલીસે, રેલ્વેસ્ટેશન તરફ આગળ વધતાં અટકાવ્યું હતું અને વિદ્યાર્થીઓએ એનો સામે મક્કમપણે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ મક્કમ દતા; તે સામે પોલીસ પણ હારે ચડી હતી. ગોળીબાર થયા, ખૂવારી થઇ, પણ મામલા શાન્ત પડતો નહોતો.

વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાને, ચરતઆશુનો સદેશો નિષ્ફળ નિવડ્યો. ફિરલુશ્કર રાયનાં પ્રેરક. વચ્ચેનો પણ નિષ્ફળ નિવડ્યાં; ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાને, અને ધરમતલા સ્ટ્રીટમાં પોલીસ ગોળીબારથી મૃત્યુ પામેલ રામેશ્વર બેનરજીની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લેવા કોરાતજા સ્મશાન ઘાટ તરફ કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી જઇ રહ્યાં હતાં. ચોમેર ઉશ્કેરણી ફેલાઇ હતી, ત્યારે, કદાચ જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીની દોરવણી સફળ નિવડી હોત અને નિર્દોષ બનોની વ્યર્થ ખૂવારી પણ અટકી હોત. કારણ કે, જ્યોતિર્મયીનો શબ્દ અંગાળના વિદ્યાર્થીઓ અને નવજુવાનોને મોટું હુકમ બરાબર હતો; પણ કમનસીબે તેઓ જ્યારે પોતાની મોટરમાં ત્યાં જઇ રહ્યાં હતાં ત્યારે, એક ખીલટરી હોરી સાથે તેમની મોટર અચગાઇ. અકસ્માત થયો અને તેમનો જીવન-દીપ છુટાઇ ગયો.

અંગાળના રાજકારણમાં મહાસભાવાળાઓ વચ્ચે પક્ષાપક્ષીનું જ્યારે જોર હતું ત્યારે કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી, મહાસભાના નિર્ભજ સેવક હતાં. પક્ષાપક્ષીથી પર રહીને તેમણે જુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે મહાસભાનો સદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય કર્યું હતું, એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે જ્યારે મહાસભાએ સંભા-મની હાઇલ પાડી ત્યારે ત્યારે સદાય સંભા-મમાં તેમણે ખૂબાવ્યું હતું.

૧૯૨૧ના ઐતિહાસિક જંગની સરઆ-તથી જ તેમનું નામ અંગાળમાં ચમકતું થયું અને ત્યારથી જીવનના અંત સુધી મહાસભાને પોતાની સેવાઓ તેઓ અર્પતાં રહ્યાં હતાં.

તેઓ માત્ર રાજદ્વારી લેવોમાં જ લોકપ્રિય હતાં એમ નહિ, પણ આજીવન કેળવણીકાર તરીકેનું માનવંતુ રચાન પણ વિદ્યાર્થીઓમાં પામ્યા હતાં. મોટી બહેન જેવા પ્રેમ અને માન

તેમણે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મેળવ્યા હતાં. વિદ્યાર્થીઓ તેને 'દીદી'—મોટી બહેન માનતા અને તેમના ઉપનામ 'ચમી દીદી' કહીને તેમને સંબોધતા. રીંગોન અને બંગાળની અનેક ફેળવણી સંસ્થાઓના ગાઢ સંપર્કમાં તેઓ હતાં અને એમ. એ. થનાર તેઓ પહેલાં હિંદી સ્ત્રી હતાં. એમના અનુપમ ચારિત્ર અને વિગતી પ્રતિભાને કારણે જે લોકો તેમના સંપર્કમાં આવતા તે તેમના જીવનભરના મિત્ર બની જતા. અકસ્માત પહેલાં થોડા વખતથી જ તેઓ ડંગેઇલની સ્ત્રીઓ માટેની કોલેજના પ્રિન્સીપાલ તરીકેનું રાજીનામું આપીને દલક્રતામાં આવ્યા હતાં.

તેઓ કલકત્તાના એક પ્રખ્યાત જ્ઞાતિ-સમાજ કુટુંબનાં હતાં. તેમના પિતા શ્રી. દોરકાનાથ ગાંધુલી પ્રખ્યાત ફેળવણીકાર અને સમાજસુધારક હતા. તેમના માતૃથી સૌ. ડોક્ટર કદંબિની એમ. બી.ની પરીક્ષા આપનાર અને જાહેર પ્રેક્ષકીસ કરનાર પ્રથમ હિંદી સ્ત્રી ડાક્ટર હતાં. 'ન્યોતિર્મથીના બાઇ પ્રભાતકુમાર જાણીતા ડૉંગેસ કાર્યકર્તા છે. તેઓ અત્યારે બંધ પડેલા 'ભારત' પત્રના સ્થાપનાર હતા. આ પત્ર ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ચળવળ દરમ્યાન બંધ થઇ ગયું છે. ક. ન્યોતિર્મથી કલકત્તાની સિવીક ગાર્ડ ચળવળમાં આગેવાની ભરેા ભાગ લેતાં અને કલકત્તા મ્યુનિ. કોર્પોરેશનના કાઉન્સીલર તરીકે થોડાં વખત તેમણે કામ પણ કર્યું છે.

તેમના મૃત્યુથી વિદ્યાર્થી આત્મમને મોટી ખોટ પડી છે. તેમની જરૂરી વખતે તેઓ દંમેશાં વિદ્યાર્થીઓને રાહજર થતાં; ને જીવનની હેઠલી પળ સુધી તેમણે વિદ્યાર્થીઓની સેવા કરી છે.

એમનું જીવન પણ ધન્ય હતું અને એથીયે અધિક ધન્ય તો એમનું મૃત્યુ થયું.

રાતરાણી

ચુપકે ચુપકે રાતની રાણી,
જીવનજીત ગાવાને આવી.
ઓરડે મારે ચેતન જાગ્યું,
શુદ્ધ પડેલું હૈયું હાથ્યું:
આવે આવે આજે મારી—ચુપકે ચુપકે

રમતી અડધી રિતી ગઇ છે
ચોટા વાદળમાં છુપ્યો છે.
શાને કાળે વાર કરે તું—ચુપકે ચુપકે

સૂર્યમુખી ભાતુથી ખીતે;
વારિ ચિના એ વેલડી વીતે.
નિત નિત રમતી દિલડે મારે—ચુપકે ચુપકે

અધારે તું રવંગ પ્રગટતી,
જીવનને પરિમલથી ભરતી.
ધડીબર દૂર ખસેના એવી—ચુપકે ચુપકે

રડતી હસતી માઠ તું આવે,
કપોલ રમતી લટ બે લાવે.
એકાન્તે રમતી જમવે તારી—ચુપકે ચુપકે

દિનકર બી. ત્રિવેદી.

‘આકાશપરી’ ગણુતી છગ્ગેડની અન્નેડ-સ્ત્રી-વિમાની એમી મોલીસન

લેખક :

શ્રી. લક્ષ્મીદાસ દાણી

*

(ગત્તાંકથી માણુ)

ચુરલ પહોડોની આ ઉત્તુગ દારમણાએ
આરી જવાંમદે આરતને આજમુધી આકા-
શમાં ઉડતી જોધ નડોતી. બગદાદ નજીક
આવતાં રેતીના એક બપુંકરે ઝંઝાવાતમાં એમી
સપાઈ ગઈ. સુસવાટા મારતા પવનના સપા-
ટાનો એ શિકાર બની અને વિમાન આપ
મેજે બે હજાર ફોટ નીચે ધસી ગયું. લાંબા
સમય સુધી રણુની ધગધગતી રેતીના અપાટા-
ઓની સામે એમીએ બાય બીડી અને ઉવટે
આકાશ સ્વચ્છ થતાં એમી નીચે ઉતરવા માંડી.
બે દલાડની અવિરત મયામણુ પછી વાવાઝોડું
શાંત થયું અને ચાકીને લોચલોચ ચપેલી એમી
બગદાદ ઉતરી. બીજે દલાડે સવારે એમીએ
વિમાનને ઉચે હંકાર્યું. વરસતી વૃમાં એણે
૮૫૦ માઇલ દાખા.

અરબસ્તાનની બાશી નાખે એવી ગરમીમાં
એમી અત્યંત અમિન થઈ ગઈ હતી. ૧૧૦
ફોટ વધારે ગરમીનો પારો ચડ્યો હતો. એ જ
રાત્રે એમી અબ્બાસ પહોંચી. આ અરેસના
આરબ લોકો આ નવચુવાન મોરંગનાને એમી
ટશે જોઈ રહ્યા. ઠરાંચીમાં એમીને સરકાર
તરફથી માન મળ્યું. ૭ દલાડમાં પાંચ હજાર
માઇલ કાપીને એમીએ બટ્ દીરલેરનો રેહડ
તોડ્યો.

માયા ઉપરથી બરછી જોવા રવન પસાર
થતો હતો, છતાં બે જ દલાડમાં પુરાણુ બરત-
ખંડને પાર કયો, અને આડમે દલાડે એમી

દલાડતા પહોંચી. નવમે દિવસે વળા એમીનો
માર્ગ બીજણુ ઝંઝાવાત, વરસાદની ઝડીઓ,
અને ધુમ્મસના ગોટાથી વિદ્ર બન્યો. અધિજી-
કીયા ઠરીને એમીએ ઉડવા માંડ્યું. પાસેના
હિંચા મકાનો જોઈને, રંગુન નજીક છે એમ
માનીને, એમીનું હૃદય પુલ્કિત થયું. પણ
પવનની સાથે મુકાબલો કરતું ‘જેસન’ ખાડામાં
પડ્યું. પ્રેમિલર વૃડી ગયું. જેસનની જમણી
ખાંખને નુકશાન થયું. એ રંગુનનું હવાઈ મયક
નડોતું, પરંતુ ઇન્સેનનું કુટખોલનું મેદાન હતું.
એમીની જગ્યાએ બીજી કાઇપણુ સ્ત્રી હોત
તો એણે કંટાળી જઈને લંડનની આગજોટ
પકડી હોત, પરંતુ એમીને હજુ ધણાં સાહસો
ખેડવાનાં હતાં. એનાં અવયવો યાદેલાં હતાં,
ગાત્રો શિથિલ હતાં, છતાં એમીએ વિમાનનું
સમારકામ શરૂ કર્યું. બે દલાડા સુધી એમી
એની પાછળ લાગી. આખા ગામના લોકોએ
એને શક્ય મદદ કરી અને ઉવટે જીવું હતું
એણે ‘જેસન’ ખડું થઈ ગયું. દેહલોક અગ-
વડને લીધે રંગુન સુધી ‘જેસન’ને બેચી જવું
પડ્યું. રંગુનથી બેન્કોકના ૩૫૦ માઇલના દૂર
માર્ગે એમીએ પ્રયાણુ કર્યું.

બરચોમાસું ખેસી ગયું હતું. મૂશળધાર
વરસાદ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ફરીથી એમીને
વાવાઝોડાનો સામનો શરૂ કરવો પડ્યો. ચોમાની
હિંચી પર્વતમાળા ઉપરથી એમીને ઉડવાનું
હતું. ગીચ અરણ્યોને વટાવવાનાં હતાં. અધ-
કારને લીધે એને દિશા સૂઝતી નડોતી, છતાં
તેરમે દિવસે એમી સિંગાપુર પહોંચી. વળને
દિવસે પહેલાંના કરતાંય વધારે જોરથી વાવા-
ઝોડું કુંકાવા લાગ્યું. અપોરના ત્રણવાગે ‘જેસન’
સિંગારા ઉત્યું. સિયામના લોકોએ એમીનું
દખલામણું સ્વાગત કર્યું. સિંગાપુરમાં પણ
એમીને હજારો લોકોએ ગગનજોડી હજીનાદોથી
વધાવી હતી. ખરાબ દવામાનને કારણે સુરા-
ખાયા બીજે દલાડે એ ન પહોંચી શકી. અને

લંડનથી મેલબોર્નનો હવાઈમાર્ગ

જ્યેષ્ઠ તામના ગામની બીની ધરતી ઉપર 'નેસન' પહોંચાયું. 'નેસન'ની એક પાંખમાં કાણું પડી ગયાં હતાં. એ ધરતી ધન્ડીઝ ઉપરથી પસાર થતાં એમીને ભારે સંકેતો વેઠવા પડ્યાં. સાકં તામની માછલીઓથી ભરેલો સયોરનો સાગર પાર કરીને એમીને હજી જવાનું હતું. કલાકો વીત્યા છતાં એમીને ધરતી ટેબાઈ નહીં. ઉપર આખ પચરાયું હતું, નીચે સાગર ગર્જના કરતો હતો. છેવટે નિરાશાની થોડીક પળ પછી એમીએ લીલી ધરતી જોઈ અને એની આંખોમાં અજબ નૂર આવ્યું. એની નસોમાં થીજ ગયેલું લોહી જમણા વેગથી ફરવા લાગ્યું.

સાંજે ઘાટા ધુમ્મસના કુંગરાઓ આવતાં 'નેસન'ને નીચે ઉતરવું પડ્યું. જમીન ઉપર એમી ઉતરતાં જંગલી લોકોનાં યોગાં બાણ લઈને હિમા હતા. આજ સાથે વાતો કરતી કુંગરમાળ સંકેતો વર્ગીથી જળે છેલ્લી હતી. સ્વર્ગ પશ્ચિમના સાગરમાં ફૂળતો હતો. અંધારપટ ધોમે ધોમે ધરતી પર છવાતો હતો. અખણ મુલકમાં અસિદ્ધિ અને અસંસ્કારી લોકોથી વોટળાયેલી એમી હમી હતી. ધડીબર જીવનનો અંતકાળ એમીને નજીક લાગ્યો. જંગલી લોકોથી એમીનું શરીર વીંધાઈ જવાને બદલે એમી ઉપર જંગલી લોકોની ન્યાતના વડાનું વાતસલ્યપર જળે વડેવા માંડ્યું. પડાડો, ટીડીઓ અને પમદંડી ઉપર યદને મારછેલો

સુધી જંગલી લોકો સાથે એમી ચાલી, એ પાદરીના અધ્યક્ષપદે ચાલતા એક દેવળ નજીક બધા આવી પહોંચ્યા. એ જદ પાદરીએ દુરથી આવેલી આ જીવાન ઝોરતને સાદી પથારી અને ખાણું આપ્યું. પડાડોની ધારમાં આવેલા દેવળની છાયામાં પથારીમાં પડતાં જ એમી ધસધસાટ ઉંઘવા માંડી. આવતી કાલની ડીઝોરપરની એની બધું સફર હજી બાકી હતી. પશુતિના દેવતાઓએ એક કસોટી હજી બાકી રાખી હતી.

પ્રમાતના મુરખ વાતાવરણમાં 'નેસન' હિડવા માંડ્યું. થોડા જ સમયમાં એમીએ ઝોરટ્ટેલીયાનાં ઝાડનાં જોયાં. 'ઝોરટ્ટેલીયાનો કિનારો જોઈને મેં રોમાંચ અનુભવ્યો, મહાઈ હદય ઝાંઝ અનેરા આનંદથી નાચવા માંડ્યું. આનંદની ભરતીમાં માઈ 'ઝોરટ્ટેલી' સાગરમાં નીચે તરતા એક એક ટેન્કર ઉપર ફેંક્યું, અને એની પીઠ પર બેઠેલા બધાસીઓ મહારા તરફ જોઈ રહ્યા, અને મહેને અભિનંદવા લાગ્યા.' એમીની એક રોજનીયીમાં ઉપરના શબ્દો ઝોરટ્ટેલીયાની ધરતી ઉપર પડ માંડ્યા પછી લખાયેલા નજરે પડે છે. ડાર્વિનના હવાઈમથક ઉપર એક જળપર માનવ સમુદાય ફેલાયેલો જોયો. જળે એમી નામની માછલી લોકસાગરમાં તરી રહી હતી. સંકેતોએ એકેએક આદમી, ઝોરટ્ટેલી અને જાળક એમીની સાથે દાષ મિલાવવા આગુર હતાં. બધા જ એમીનું, હાલ.

ઝીલવાં અધીરા બન્યા હતા. અભિનંદનના સેકંડો તારો એમીના હાથમાં પડ્યે જતા હતા. ઓરટ્ટેલીયાના ગવર્નર પર આવેલા તાર છેવટે એના હાથમાં મુકાયો “ધન્વેંડની બહાદુર કુમારી એમી ઓરટ્ટેલીયાના કિનારે સલામત પહોંચી તેના દીલેર અભિનંદન. એની અત્તારિક સિદ્ધિ માટે અમારાં હાર્દિક અભિનંદન” શહેનશાહનો આ તાર વાંચતાં એમીની આંખો હાંપીશુથી હલકાઈ ગઈ. લોકપ્રિયતાનો નશો એટલે શું, એનો આછો, ખ્યાલ એમીને આવ્યો હતો. લાખો ઓરટ્ટેલીયાનોના સ્વામતથી એમી મગદાઈ જતી હતી. ટેરેટર યોગતા સન્માન સમારંભોથી એમીને હવે થાક લાગ્યો હતો. એમીને માટે આ ક્ષોડીનો કાળ હતો.

ડાવીનથી એમી કવીન્સટોન્ડના પાટનગર થીસ્વેઇન તરફ પૂરપાટ ઉડતી હતી, પરંતુ હવાધમયકને ખુલ્લે જ ‘જેસન’ અથડાયું. ‘જેસન’ પહેલી જ વાર આવા મોટા અકસ્માતનો ભોગ બન્યું. એની ઉડવાની બધી શક્તિ જલ્દી અત્રોપ થઈ ગઈ. મરામત માટે નીચે મૂકીને એમી એક બીજા વિમાનમાં બેસાડે તરીકે ખેડી. એક મુંદર, ચાલાક, અને શક્તિશાળી જુવાન વિમાની આ વિમાન દંડારતો હતો. હવામાં વિમાન ઉડતું જતું હતું. નેચનના અને જુવાનીના મનોરથોના પ્રતીક જેવાં આ બે નવજુવાન અતે નવયૌવના જલ્દી ટાઇ અવનવી બૂમિમાંથી પસાર થતાં હતાં. પવનની મીઠી લાડલીઓ આ બેડે વિમાનોએને એક સાથે સ્પર્શીને દૂર ચાલી જતી હતી. એ જુવાન વિમાનીની નજર દૂરથી એન્ટલી પરીની માફક ઉડીને આવેલી એમીના ઉપર ખોડાઈ ગઈ. ચાર આંખો મળ્યા અને યુગયુગની મૈત્રીના એકાંચ બેઠેને દેખાયાં. મૈત્રીનો આવો મુમમ આરંભ ટાઇડના જ તકીરમાં હોય છે. આનું નામ હમ મોલોસન, જેની સાથે થોડા જ સમય પછી એમીના લગ્ન થવાનાં હતાં.

ધન્વેંડ ઓરટ્ટેલીયાની પહેલી હવાધ સફર પછી પેકીંગ જવાનો એમીએ સંકલ્પ લ્યો. તેના આ સંકલ્પને એના મિત્રોએ પાંગલ દલીલો, છતાં કરેલા નિરધારને પહોંચી વળવા એમીમાં પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ હતાં. શિયાળાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. આખું રશિયા અને સાઇબીરીયા આ કાળમાં બરફથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં. રશિયાની આ હાડકાંને ગાળી નાખે એવી ઠંડી એને જરાય ડગાવી ન શકી. જનુઆરીની ૧લીએ એમી ફરી આસમાનના પ્રદેશમાં ઉપડી. હવા અત્યંત ખરાબ હતી. બર્ફીન પહોંચતાં એને તણુ દહાડા થયા. લોસો જવા માટે એણે બર્ફીનને વહેલી સવારે સલામ કરી. થોડા જ સમયમાં એમી ક્યા પ્રદેશમાં હતી એની એને સુઝ ન પડી, અને પોલેન્ડના એક જંગલી પ્રદેશમાં એનું વિમાન પછડાયું. એમી બચી ગઈ હતી, પરંતુ ‘જેસન’ને ઇજા થઈ હતી. ત્યાંના એક માણસે એમી ઉપર હુમલો કર્યો. એને લૂંટવાનો પ્રયાસ પણ થયો, પણ એમી છટકી ગઈ અને પાસેના શહેરમાં પહોંચી ગઈ. ત્યાંથી એમીને મોરો સુધી ગાડીમાં મુસાફરી કરવી પડી. એ દરમ્યાન વિમાનનું સમારકામ થઈ ગયું હતું. જુલાઈના ઉનાળામાં ફરી પાછા આવવાનું નહોતું કરીને એમી પાછી ઇંગ્લેન્ડ ગઈ. આ વખતે એમી ટાઇડો જવા સક્ષમ થઈ. જાપાનમાં એમીને ખારે સત્કાર થયો. મહિનાઓ પછી એમીના લગ્ન હમ મોલોસન—જેણે ઓરટ્ટેલીયામાં ખાનગી વિમાનમાં બેસાડીને એમીને સીડની ઉતારી હતી—એની સાથે થયાં. એમી એની જીવનસાથી બની. આરમાન વીજતાં જામેલી મૈત્રી જીવનભરની દોરતી બની ગઈ.

૧૯૩૨ના જુલાઈ માસમાં એમીનાં લગ્ન થયાં. મધુવાસનો સમય હતો પુરો થયો નથી ત્યાં જ ઓગસ્ટની ૧૮મીએ હમ મોલોસન એના વિમાનમાં એકલો આટલાંદિ

હિંદની બહાદુર નારી : શ્રીમતી ધિલાં

લાલ કિલ્લામાં લશ્કરી અદાલત સમક્ષ નેમની સામે કેસ ચાલી રહ્યો છે તે સેક. ધિલાંનાં પત્ની શ્રીમતી ધિલાંએ હિન્દીમાં બરાયલી એક સત્રા સમક્ષ બાપણુ કરતાં શોફેને માતૃભૂમિની આઝાદી માટે તન, મન, ધન કુરબાન કરી દેવાનો આગ્રહ કરતાં કહ્યું કે, હિંદની આઝાદી માટે હું જરા પણ ખંચકાયા વિના મારા પતિનું અલિલ્લાન દેવા તૈયાર છું. હિંદની બધી માતાઓ અને પત્નીઓને, તેમના પુત્રો તથા પતિઓને હું માતની આઝાદી માટે લડવા મોકલવા માટેની હાકલ કરું છું. હિંદીઓ એક કાપર પ્રજા નથી. તેમની વીરતા તેમણે પૂરવાર કરી આપી છે. દુનિયાનાં વિવિધ રજ્યસેઓ ઉપર તેમણે જે તાકાન દર્શાવી છે, તેણે તો આખી દુનિયાના મોંમાં આગળાં નખાવી દીધાં છે. આજે સિટીય સરકાર આઝાદ હિંદ ફોજના અધિકારી સામે કેસ ચલાવી રહી છે. આ માટે તો મારે સિટીય સરકારનો આભાર જ માનવો રહ્યો, કારણકે

આ કેસને પરિણામે આઝાદ હિંદ ફોજની શોધગાથા દુનિયાને સંભળાવવાનો મોકો મળે છે. નિઃશસ્ત્ર પ્રજા ઉપર લશ્કરની સહાય વડે મનસ્વી રીતે જાગ્યાઓ અસાવવાનું અને જોઈ રહેવાનું પગલું હવે વધુવાર ચાલે એમ નથી. પ્રજા આ અગ્નિપરીક્ષાને પરિણામે વધુ મજબૂત બનવાની છે.

સાગરનો પૂર્વથી પશ્ચિમની જેખમભરી હવાઈ સફર એકવા ઉપડ્યો.

એમી જગતની અજોડ સ્ત્રીવિમાની હતી, પરંતુ આજે એ પત્ની બની હતી. મોલો-સનના ઉડ્યા પછી ખીજ દિવસ સુધી ઝમના ખજર ન આવતાં એમી રવાનાનિકરીતે ચિંતાગુર બની. બપોરનો ખાણનો સમય પસાર થઈ ગયો, છતાં એના કશા જ ખજર ન હતો; છેવટે એકે છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો અને 'સલામત'નાં ખજર અપયાં. એમીના હૈયાના ધગધગા શાંત પડ્યા. મોલો-સનના માર્ગમાં ધુમ્મસના ડુંગરા આડા રહેને પડ્યા હતાં છ કલાકના માત્ર ૧૫૦ માઈલ જ

એ કાપી ચક્રવે હતો. સાડાતણ દિવસમાં આવવાગવાની સફર પુરી કરવાની એની યોજના છંધી વળી ગઈ હતી, છતાં વિમાની રિમયનું રેકર્ડ તોડવાને એ સમર્થ થયો હતો.

મોલીસન આંટાંટિકની એક સફર પુરી કરીને સ્વેડેશ પાડો આવ્યો અને એમીની સાથે સડગજનનો થોડો મધુરો કાળ પસાર કર્યો. થોડા જ દિવસના સડવાસમાં એમની પ્યારનો લાગણી વધારે સુકોમળ બની ગઈ હતી, છતાં પેતાના પતિનો કેપટોડેન પડોચાનો રેકર્ડ તોડવા એમી દરિયદ બની અને ૧૯૩૨ ના નવેમ્બરની એક પ્રખાતે 'જેસન' ઉપર સવાર થઈને પેતાના પતિને દરાવવા એ

નીકળી પડી. પાંખ ફફડાવીને 'એસન' ઉડવા માંડ્યું, પણ પ્રારંભમાં જ અંતરાયો આવવા લાગ્યા. ટાંકી ચૂવા માંડી, એથી સફરાની દક્ષિણમાં એમી ઉતરી પડી.

ધોમધપ્પતા એ સીદીઓના મુલકમાં એમી પેટ્રોલની ટાંકી બરીને ઉપર ચડવા માંડી ત્યારે ૪૦ ગેલન પેટ્રોલ હતું પણ એક જ ક્લાકમાં ૫ ગેલન પેટ્રોલ રોકમાં રહ્યું હતું. આ બધી મુસીબતો છતાં ૪ દિવસ ૬ ક્લાક અને ૫૪ મિનિટમાં એમી કેપ્ટાઉન આવી પહોંચી. ઉત્તરગરને કારણે એમી આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં પહોંચતા બેભાન જેવી બની ગઈ હતી. ઇંગ્લેન્ડ હોડયા પછી એમી માત્ર પાંચ જ ક્લાક ઉઘી હતી. પાછા ફરતાં સફરાના રણમાં એ નંખાઈ ગઈ હતી. એટલાસ પર્વતના હિમાચ્છાદિત શૃંગોએ એમાં ઉમેરો કર્યો. એમીએ સાત દિવસે ઇંગ્લેન્ડનો કિનારો બાળ્યો.

હવે પછી એમી અને જીમે સાથે લંડનથી ન્યુયોર્ક અને ત્યાંની બગદાદ વલુથંબ્યા ઉડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૨૦૦૦ માઇલનો પંથ ખેડવા બેઉ સાથે ઉપડ્યાં. ફુનિયાના વિમાની ઇતિહાસમાં આ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો. થોડા જ સમયમાં બીની જમીન ઉપર વિમાન પડ્યું. એકલવિહારમાં એમી કયાંય જખમી થઈ નહોતી, એ જ એમી પોતાના પતિ સાથે જખમી બની. એ અહત અને અતિહતિ સહઅવસાની યોગના મોકુફ રાખવી પડી.

એમી હમ્મરો માઇલનો જખમી પ્રવાસ કરી ચૂકી હતી. કેડોરેડો નદીના આન્ડકેન્ચન જેની લંબાઈ ૨૫૦, પહોળાઈ ૧૨ અને ઉંડાણ ૧ માઇલ હતા એ જોવાની એમીની ઉત્કટ

ઇચ્છા હતી. ૧૯૩૫માં એમીને એ તક મળી અને એમીએ એ ઝડપી લીધી. એક ક્લાકમાં ૮૦ માઇલની ઝડપે ત્યાં વાવાઝોડું દોડે છે એવા ખતરનાક પ્રદેશમાં એમી ઉડી રહી હતી. અનેક આફતોમાંથી ઉગરી હતી, પરંતુ જાંઘળીની એક નિષ્ફળતામાંથી એને હજી પસાર થવાનું હતું.

૧૯૩૬ની લંડનથી મેલબોર્નની શરતમાં મળેલી નિષ્ફળતા એ એમી તથા જીમ મોલીસનના જીવનમાં કમનસીબમાં કમનસીબ પ્રસંગ હતો. છતાં એમી અને મોલીસને હિંદનો રેકર્ડ તોડ્યો.

રવિવારના એક ખુશનુમા અને સોહામણા પ્રભાતે બન્નેએ ભારતની પવિત્ર ભૂમિમાં દર્શન બીજા હરીફોની પહેલા કર્યો અને કરોચી પહોંચ્યાં. તરત જ ફુનિયાના આ બે અંગ્રેજ વિમાની-ઓએ વિમાન ઉપાડ્યું, પણ ખરે વખતે વિમાને હજો દીધો. વિમાનની મરામતમાં આખો દિવસ ચાલ્યો ગયો. તેઓ અસ્લાહબાદ તરફ ઉપડ્યાં. રસ્તામાં પેટ્રોલ ખૂટતાં જખમી એમને ઉતરવું પડ્યું.

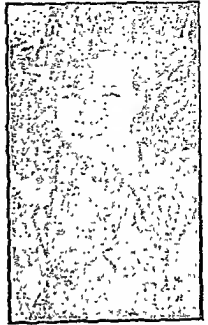
મેલબોર્નની શરત પૂરજોસમાં ચાલી રહી હતી. અસ્લાહબાદ પહોંચતાં એન્જન બગડ્યું. તેલની નળા તૂટી ગઈ હતી અને પરિણામે એક બે પીરટન ઝડાઈ ગયા હતા. સીલીન્ડર બળાને ખાખ થઈ ગયું હતું. વિમાનને જખમીર નુકસાન થયું હતું. સફળતાની ક્ષણો પસાર થઈ ગઈ હતી. એકરો હાથે મેલબોર્ન અહાલ વિજયો પછી પતિની સાન્નિધ્યમાં કેવડો મોટો અને કરણ પરાજય? આ પરાજયમાં બેઉ હાથમાં હાથ અને પગમાં પગ મીલાવીને ઉભાં હતાં; એટલો સંતોષ આ વિમાની દંપતીને અત્યારે હતો.

તમે સ્ત્રીજીવનના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક થવા લખો.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ : પરદેશ માટે દસ શિલિંગ (૧-૧૦-૦)

સ્ત્રીજીવન કાર્યાલય : ઝવેરીવાડ; અમદાવાદ.

ચીનની સ્ત્રીઓ

મૂળ લેખિકા : મેડમ થાંગ કાંઇ ચૈક

અનુવાદક :

શ્રી. પ્રિયબાળા શાહ એમ. એ.

ચીની મદદથી જ ચાલવા લાગ્યાં. જાહેર કાર્ય માટે હેરત પમાડે તેટલી શક્તિ તેમણે ખતાવી છે. લોકોની રાજકીય સંસ્થામાં દસ સ્ત્રીઓ સભ્ય છે. તેઓ રાજકીય અભિપ્રાય સારી રીતે દર્શાવી શકે છે. આ રીતે તેઓ નેતા બની ચૂકી છે. ૨૧ પરમણાઓમાંથી ૩૧૭ સ્ત્રીઓ સુદ્ધકાર્ય માટે પ્રચાર કરે છે. આવી જ વસ્તુસ્થિતિ દૂરનાં પરમણાઓ જેવાં કે સિંગાપોર, શાહર, ચોંગાઇ, મુયાન વગેરેમાં પણ છે. 'સ્ત્રીઓનું' સુદરાહત મંડળ' તેની પણ ૩૫ શાખાઓ ચીનમાં જ છે અને તે આંતરદેશો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દુનિયાના બીજા ભાગોમાં આની નવ શાખાઓ છે. આથી ચીની મહિલાઓને ત્યાં પણ અભિનંદન અર્પાય છે. દુનિયાનાં વર્તમાનપત્રોમાં પણ સ્ત્રીઓની

જી. પાનના હુમલા સામે પોતાના દેશના બચાવ માટે જાગૃત થઇને, ચીનની સ્ત્રીઓએ જે ભાગ ભજવ્યો, તેનો ચિતાર ૨૪૦ કરવામાં ન આવે, સાંસુધી ચીનના પુનરુત્થાનનો ખરડો અધૂરો જ રહેશે.

સુદ્ધપૂર્વે અહીંની સ્ત્રીઓએ પોતાના દેશની સાવધતા માટે સામાજિક અને આર્થિક કાર્ય શરૂ કરી દીધાં હતાં. તેનામાં મુખ્ય બે કારણોથી જાગૃતિ આવી હતી:-

(૧) ચીનમાં નવા વિચારોનો ફેલાવો-રાજ્યમાં ઉચ્ચલક્ષણ કરવી. મુખ્યત્વે આ જ વિચાર પશ્ચિમના દેશો કરતાં પણ વધુ પ્રચલિત હતો. બધાં બધાં તક મળે ત્યાં ત્યાં આ વિચારને સરળતાથી અને અસરકારક રીતે બ્યવહારમાં મૂકવામાં આવતો, આમ છતાં પણ ચીનાઓનું માનસ વધુ સંકુચિત હતું.

(૨) ચીની મહિલાઓ જાગૃતિ પામી હતી, પણ તેઓ બંધનથી મુક્ત નહોતી. ત્યાંનું વાતાવરણ અને રીતમાત, તેમની મદદશક્તિ અને હંમેશની પદ્ધતિની નાગુક સામાજિક રિયલિટી પર પણ અસર કરતી.

અમે તે કારણ હોય, પરંતુ આ સુદે જ તેમને જાગૃતિ અને સ્વતંત્રતા બક્ષી, એ નિઃશંક છે. આથી તેમનું સ્વદેશાભિમાન જાગ્યું. તેમને માટે કાર્યપ્રદેશ પણ ખૂલ્યો. સુદ પહેલાં તો આવા કાર્યપ્રદેશના તો તેમને ૨૪માં જ સેવવાનાં હતાં. આ રીતે પુરુષની સાથે બરાબરી કરીને, સમાજની જ એક મુખ્ય વ્યક્તિ તરીકે કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ તેમને આવી મળ્યો. લાંબા અનુભવથી પુરુષોએ અધૂરી થયેલી જવાબદારી પર પણ સત્તા ભોગવવાની શક્તિ આ સુદે જ તેમને આપી. ટૂંકમાં, પોતાની માનુષ્ય સાથે-લડનારાઓ સામે મદદ કરવા માટે સ્પષ્ટવક્તા બનીને તે પોતાના વિચારો અક્ષત કરવા લાગી.

સંઘર્ષો સરકારી તંત્રે સીકાર્યે હતો-

જાગૃતિ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. સ્ત્રીઓથી સ્ત્રીઓ માટે ચાલતા સમાચારપત્રો ત્રણ વર્ષ પહેલાં ફક્ત બે જ હતા (Woman's Life અને Woman's Voice). ત્યારે હાલમાં ૫૦ ઉપરાંત અઠવાડિત, પખવાડિક અને માસિક સ્ત્રીઓ માટે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ચીનનું સમગ્ર નારીજગત જનપ્રત થયું છે એમ કહેવું કદાચ અતિશયોક્તિથી ભરપૂર લાગશે. આમ કહેવા માટે હજુ થોડો સમય જોઈશે. બહુ જ થોડી અનુકૂળતા અને સમાજનો મોટો ભાગ અજાન હોવા છતાં ઘણું પ્રાપ્ત કરી ચકાસ્યું છે.

યુદ્ધની શરૂઆતમાં બહુ જ ઓછી 'સ્ત્રીઓનું' પોતાના દેશમાં પ્રચારકાર્ય હતું, પરંતુ ત્યારબાદ થાંસ ફૂટે તેણી ઝડપથી તેમનું કાર્ય દેશના એકેએક ભાગમાં વધવા માંડ્યું.

મોટો નક્કી પ્રચાર અટકાવવા માટે સ્ત્રીઓની એક પરિષદ કુસિંમ ખાતે ઇ. સ. ૧૯૩૮ના મે માસમાં ભરાઈ. આ પરિષદમાં દરેક કાર્યમાં નિબધાત એવી ૫૦ સ્ત્રીઓ દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવી હતી, અને તેમણે યુદ્ધકાળમાં સ્ત્રીઓના જ મુખ્ય દિરસા માટે Women's Advisory Council of the New Life Movementનો જ ઉપયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ સંસ્થા હજુ પણ સ્ત્રીઓના યુદ્ધના સીધા કાર્યપ્રદેશ સાથે સંપર્ક સાધી રહી છે. આ સંસ્થાનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓમાંથી સ્ત્રીઓને દોરવણી મળી રહી છે. તેઓ મજૂરી કરે છે અને કાંતે છે. તેઓ નકામી—પડનર જમીનને સુદકારથી સુધારે છે, વળી સેનિટોને પ્રાચીન અને અર્ચાઈવ્ડ શૌચની વાતો સંભળાવી ઉત્તેજિત કરે છે, ગાયનો ગાંધ તેમને આનંદ આપે છે, તેમની સંગવડ જુએ છે. અજાન સ્ત્રીઓ પણ તેમની જાતે બેગી રાખે તેઓનાં ભૂંડાં ધોવા તેમજ સીંચવા, અને દોરિપટ્ટોમાં પચાથેડા સેનિટોને લઈ જવાનું કામ કરે છે.

ચીનની સ્ત્રીઓને પણ તેના નિશ્ચય-માંથી કોઈ ડગારી શકે તેમ નથી. જાપાની-ઓએ પોતાના હથાકર અ્યાન ચીનની સ્ત્રીઓનો મજબૂત સામનો જોયો અને તેમને પોતાનો દોષ સાહ્યો. અમુક પ્રદેશમાં તો જાપાનના સેનિકેએ સ્ત્રીઓને સત્તાવધી શરૂ કરી. આથી ગામડાની ધરડી સ્ત્રીઓએ—માતાઓ અને સામુદાયોએ—તો કુદાડીઓ લાઈને જ તેમને સીધા કરી નાંખ્યા અને આ રીતે કેટલાયે દુરમનોનાં માથા ભોંય ભેગાં કરી નાંખ્યાં.

જાપાને સુર કરેલા પ્રદેશની પાસેના ઘણા ભાગમાં યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ તેમની જાતે જ આત્મલવ્ધને સરસ રીતે કેળવ્યાં. આથી તેઓ હંમેશ જાણુઓ અને દેશદોષી-ઓનું જ ધ્યાન રાખતા (યુરોપમાં જેને પાંચમી ક્રતાર કહે છે), બાળકોને પણ આવી જ કેળવણી આપેલી છે. આથી કોઈ-પણ વ્યક્તિ શંકાશીલ દેખાય કે તરન જ તેઓ ખમ્મર આપે. આ પ્રમાણે દેશની સ્ત્રીઓની જાગૃતિથી ઘણા દેશદોષીઓ અને કમા-ખોરો ફસાઈ પડ્યા છે.

એક વખત ત્રણ સ્ત્રીઓ નદીકીનારે ભૂખાં પોતી હતી. અજાણ્યા ત્રણ ચીનાઓ તેમની પાસે આવીને જાપાને સુર કરેલા ગામડાનો રસ્તો પૂછવા લાગ્યા. એક સ્ત્રીએ ચૂંચવાડા ભરેલી સૂચનાઓ આપતાં તેમને રોક્યા. બીજી સ્ત્રીએ તેમને મદદ આપવાનો દોશ કરતાં કહ્યું: “અરે, આ બંદેનના આપેલા વર્ણનથી તમે તે નહિ જાણી શકો. ચાલો, મારું ધર એ જ બાળુ છે. હું તમને રસ્તો બતાવીશ.” પછી તે ધોરે ધોરે તેમની સાથે જવા લાગી. ત્યારે ત્રીજી સ્ત્રીએ સ્થાનિક સત્તાવાળાઓને ખમ્મર આપીને તેમને પકડાવી દીધા.

અહીં અનિયમિત યુદ્ધ કરનાર સ્ત્રીઓની એક રોજગી છે. તેમના પતિ ત્યારે યુદ્ધમાં મૃત્યુ છે ત્યારે તેઓ દેશનું રક્ષણ કરે છે. જાપાનીઓને આગળ વધતા અટકાવવા તેઓ

રસ્તાઓ 'કાપી નાંખીને બ્યવહારમાં ખસેલ પડે'ચાડતા. હોપાઇ, શંતુંગ, ક્વાન્ગસી, શાંધાઇ, ઈસુ વગેરે પ્રદેશોમાં સ્ત્રીઓ જિંચા રસ્તાઓ ખાંધવામાં મદદ કરે છે. આ રીતે ૨૪૦ માઈલનો રસ્તો ત્યાંની સ્ત્રીઓના અમર કીર્તિસ્તંભ તરીકે જીઓ રહેશે. પાવગ, કાદાળા, કુદાગ, અને દાતરડાંથી હળવે સ્ત્રીઓ રસ્તો ખનાવવામાં મદદ કરે છે.

ખીજ બાળુ નગર ફેરવતાં આપણે જોઇ શકીશું કે સ્ત્રીઓએ રાજકીય અને બંધારણીય કાર્યમાં ગામના વડા તરીકે ચૂંટાઇને પોતાની કેવી કાર્યશક્તિ બતાવી છે. કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાના સ્વદેશાભિમાનને વશ થઇને જાપાનના રમકડા જેવા બનેલા પોતાના પતિ સાથે છૂટાછેડા લીધા છે, અને તેવા રમકડા જેવા પિતાની દીકરીઓએ તો જાહેરમાં ખુલ્લી રીતે, જાપાનની સાથે કાર્ય કરતાં એવા પોતાના પિતાને, પિતા તરીકે નાહ્યૂંથ્યા છે અને વળી વધુમાં દિટકાર વરસાવ્યો છે.

કુમારી સુંગ ખીન્ગેન સૈનિકોને વિકટ પર્વતોમાંથી કૂચ કરવાની દોરવણી આપતી હતી. તેણે એક દિવસ જાણ્યું કે તેની ગેર-દાજરીમાં જાપાનના સૈનિકોનું એક રાજું પોતાના ઘરમાં આશ્રય લઇ-રહ્યું છે. જાથી ગામને હોડે પોતાના તમામ કુટુંબીજનોને એકાએક ભેગા કર્યા અને અનિયમિત યુદ્ધ કરનારાઓની મદદથી પોતાના બાપદાદાનું ઘર બાળી નાંખ્યું અને આ રીતે એક પણ જાપાની બચ્યો. હવે તો નાસી ના છૂટ્યો.

સ્વતંત્ર ચીનમાં જ ફક્ત આવી દિમન અને નિશ્ચય દેખાય છે એમ નથી, પરંતુ જાપાને કેબલે કરેલા દેશોમાં પણ દેખાય છે. શાંગાઇમાં ચીનાઓના એક દારખાના પર રમકડા જેવા તેના માલિકે ઉત્તમ સુધનો વાવેલો (પોતાના દુશ્મનોનો) ફરકાવ્યો. અહીં કામ કરનાર સ્ત્રીઓ જ હતી. તેઓએ આ ખજાને ધિક્કાર્યો. તે પર કાદવં ફેંક્યો, પથરા નાંખ્યા અને તેને ખેંચી નાંખવા મૂક્યો.

જાપાનના સૈનિકોએ તેમને વશ કર્યા, છતાં પણ તેમણે દુશ્મનોના વાવેલો લઇ ના લેવાય ત્યાં સુધી કામ કરવાનું બંધ રાખ્યું—હડતાળ પાડી. જાપાનીસ સૈનિકો ખીજ દારખાનામાં પણ છૂટથી ડખલ કરવા લાગ્યા. ત્યાંની સ્ત્રીઓને સતાવવા લાગ્યા. આ વખતે પણ ત્યાંના કાર્યકરો ભોળપણથી વશ થવાને બદલે હડતાળ પર ગયા. આ પ્રમાણે ત્યાંના સત્તાવાળાઓને પોતાના સૈનિકોને અંદર દાખલ થતા અટકાવવાની ફરજ પાડી.

શાંધાઇ બેન્કર મંડળના પ્રમુખની ૧૭ વર્ષની દીકરી કુમારી નૈ વિન્ગ-ચો દેશનું કામ કરવા માટે ઘરમાંથી ચાલી ગઇ. અને દરજ્જાથી ભરપૂર એવો પત્ર તેણે તેની માતા પર લખ્યો છે. તેમાં તેણે સ્વદેશના પ્રેમને વશ થઇને અપાયેલાં બાલદાનો તરફ પોતાની લાગણી દાલવી છે. આ એક જ સ્ત્રીનો ચીનના અજ્ય સત્વરે નમુનો છે. હળવે સ્ત્રીઓ—જેમાંની ઘણી હાલ પણ ઉત્તમ કાર્યકર્તાઓ છે તે પોતાના મુખી ધરોમાંથી દોડી જઈને, સતત પરિશ્રમ વેડીને પોતાની સેવા દેશને આપી રહી છે.

મોંગોલિયાની રાજકુમારીઓ—ચી-ચુન-ફેન્ગ (મોંગોલના ઇતિહાસની પ્રથમ સ્ત્રી) અને પાંડ ચુન-ચીંગ-ચા બે તો સખ્ત ધાતુની માથક ખ્યાન બેચે તેવા નમૂનાઓ છે. આ બંનેથી સમગ્ર ચીનનું સત્ત્વ ધડાયું છે. બંને ઘોડેસ્વારીમાં નિપુણ હતી. તદુપરાંત નિશાન-બાજ પણ હતી. તે બંનેએ સ્વતંત્ર ચીનમાં પડોંચવા માટે જાપાની ફોજની કનાર બેઠી. આ હેવટના અંતરાયમાંથી પસાર થતા પહેલા તેમણે અનિયમિત યુદ્ધ કરનારી સેંકડો કુકડીઓ ઉભી કરી હતી. આ તમામ કુકડીઓ દુશ્મન સામે લડવા વફાદાર રહી હતી. રાજકુમારી ચી પોતાની જુદા માતા અને પોતાના ત્રણ વર્ષના નાના બાળકને પણ બહાર લાવી શકી હતી. રાજકુમારી પાંડ પોતાના અગ્નિ-ધાર વર્ષના નાના સાથે રાખીને કામ કરતી

હતી, આ બંને યુવતીઓ ખૂબ જ નાજુક અને ઠોમળ હતી. છતાં પણ ખૂબ વફાદાર હતી. તે બંનેના પતિ પણ તેવી જ વફાદારીમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ રીતે ચીનની સ્ત્રીઓની એકતા અને તેમના ઠસક સ્વભાવે અને ખૂબ અસર કરી છે.

આ પ્રમાણે ચીનની સ્ત્રીઓનું સ્વદેશ-ભિમાન, તેમનું બલિદાન અને યુદ્ધપ્રચારનાં કાર્યો અહીંની દરેક સંસ્થામાંથી મળી આવે; પરંતુ સ્થળના અભાવે હું તે નહિ આપું, પણ તેની આછી રૂપરેખા વર્ણવીશ. 'સ્ત્રી-ઓની સલાહકાર સમિતિ'ના આશ્રય હેઠળ સ્ત્રીઓએ સમગ્ર દેશમાં યુદ્ધ પ્રચાર માટે કરેલાં કાર્યોનો આછો ખ્યાલ હું નીચે આપું છું. આ સમિતિ પણ ઈક્ત અગ્રમુખ્ય સ્ત્રી-ઓની જ બનેલી છે. જેમાં એચ. એચ. કુંગ, હો મીંગ-ચીન, ચેન ચેન્ગ, ફેન્ગ યુ-સીઆંગ, મા ચો-ચુન, ચેંગ ચો-ચુંગ, ડો. વુ વી-ફેન્ગ ડો. સેન્ગ પાઓસેન્ગ અને હું (મેડમ ચાંગ કાઇ શૈક) અને તેના મંત્રી મિસીસ વિલિ-અમ સી. વેન્ગ છે. આ સમિતી નીચેનાં ખાતાઓ મારફત કામ કરે છે:

(૧) એકતા સાધવી, (૨) તાલીમ કેન્દ્ર, (૩) યુદ્ધસેવા, (૪) પ્રામાણીક, (૫) બરણ-પોષણ, (૬) સંસ્કૃતિને લગતું કાર્ય, (૭) યુદ્ધ રાહત, (૮) બાળકોને આશ્રય, અને (૯) ઉત્પાદનકેન્દ્ર.

દેશના પુનરુત્થાન માટે સમગ્ર શક્તિ અને ધ્યાન પ્રથમ એ યુવાન પ્રદેશમાં કેન્દ્રિત કરવાનું મુખ્ય કાર્ય—આ કામ બે જ વર્ષમાં પૂરું કરવાની અમારી ઉમેદ છે. જર્મન કરતાં પણ અમારો પ્રદેશ ઘણો મોટો છે. અહીંની વસ્તી ૫૨,૦૦૦,૦૦૦ છે. એ યુવાનમાં તો અનેક પ્રાંતો છે. (૧૯૪ પ્રાંતો) ઈક્ત ૩૪ પ્રાંતોમાં તો અમારું કાર્ય કેટલાયે વખત પહેલાં શરૂ થીવેલું છે. અને બીજા બે વર્ષમાં જ યુદ્ધનો

સામનો કરવા અમે સ્ત્રીઓને તૈયાર કરી શકીશું.

બીજા આઠ પ્રદેશોમાં કામચલાઉ સમિતીની સૂચના પ્રમાણે કામ કરવાનું છે, દરેક પ્રદેશના મંત્રીની પાત્રી જ પોતાના પ્રદેશની સ્ત્રીઓના કાર્ય માટે આ સમિતિમાં જવાબદાર છે. કવીચો પ્રદેશના મંત્રીની સ્ત્રી મેડમ વુ ટીંગશાન છે, તે તદ્દન જૂના જમાનાની અને રૂઢિચુસ્ત છે. તેના પ્રદેશમાં કરેલા કાર્ય માટે ખૂબ ધ્યાન બેચે તેવી એ બાઇ છે.

ચીનમાં કવીચો ખૂબ જ ગરીબ પ્રદેશ છે. અહીંના ધંધાને લીધે તે કાંઈક આગળ પડતો હતો, પણ આ તો યુદ્ધ પહેલાંની વાત. હાલમાં તો ત્યાં અહીં તૈયાર થતું જ નથી. મેડમ વુ જાતે ત્યાંના કામમાં દેખરેખ રાખે છે. જેને તે સુસ્ત જુએ તેની 'તે દુસ્ત્રમ બને છે.' ગરુડના જેવી કરડી નજરથી તેણે કવીચોનો ખૂબ પાક વધાર્યો છે.

તદુપરાંત કાંસુની મેડમ ચુ શો-હોંગ અને ચાંધાઇની મેડમ મા વુ-ફેન્ગ બંને ખૂબ જ રૂઢિચુસ્ત છતાં પણ ધ્યાન બેચે તેવી સ્ત્રીઓ છે. અવિરત દેશકાર્ય કરીને બીજા દેશોની સ્ત્રીઓને પણ યુદ્ધકાર્ય માટે તેમણે બળત કરી છે. મેડમ ચુએ ઘોડા જ સમય પહેલા સલાહકાર સમિતિને શિ. ૧૫૦,૦૦૦ રાહતના કાર્ય માટે મોકલ્યા છે.

દરેક ઠેકાણે તે તે પ્રદેશના મંત્રીઓની સ્ત્રીઓ-આગળ કે પાછળ, યુવાન યૌવ્યએટ કે રૂઢિચુસ્ત-કાર્યની ગંભીરતા સમજીને રસ-પૂર્વક પોતાની દરજ અદા કરી રહી છે. તેઓ સારી રીતે સમજે છે કે, હવે પોતાના અસ્તિત્વનો આધાર પોતાના પતિ પર રાખવાનો રહ્યો નથી, પણ પોતાના દેશના ઉગ્ગમજળ બાવી માટે વ્યક્તિગત રીતે કાર્ય કરવાનું, અને સારી રીતે વિચારવાનું પ્રભાત બિગ્યું છે. આથી બધાના સારા માટે મારા મનમાં પણ હું બીજા બિવિધ પ્રયત્ન છું.

શ્રીકેળવણીની પુનર્ઘટના

મૂળલેખક :

શ્રી. એસ. એન. સુરેશ્

અનુવાદક :

શ્રી. રમેશ્વીકલાલ જે. હલાલ

[જગત એક ભયંકર ઝંઝાવાતમાંથી પસાર થયું છે. માનવતાના ઇતિહાસમાં અજોડ એવા વિનાશની ઝડી વરસાવવામાં વિજ્ઞાનની તમામ શક્તિઓ ખર્ચાઈ ચૂકી છે. નવી સૃષ્ટિ સરજાવવી હશે તો આપણે આધ્યાત્મિક મુત્યાંકન કરતાં શીખવું પડશે, એટલું જ નહિ, પણ શ્રીકેળવણીની પણ નવીનતર યોજના ઘડવી પડશે. આપણી પૌરાણિક સંસ્કૃતિમાં જે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ હોય અને પાશ્ચાત્ય પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિમાં જે ઉત્તમ હોય તેનું સમીકરણ કરી શ્રી-કેળવણીની પુનર્ઘટના સાધવાનાં આ લેખમાં સુંદર પ્રયત્નો છે. —તન્વી.]

અર્વાચીન હિંદુ સોથી: મહત્વનું તત્ત્વ શ્રીમત્સૂત્ર છે. હેલા એક સૈદ્ધાંતમાં તો શ્રીની પદ્ધતિમાં ભારે ક્રાંતિ થવા પામી છે. તે વખતે શ્રીકેળવણીના પ્રુદ્ધા વિરોધીઓ જોરમાં હતા. અત્યારે શ્રીકેળવણી હિંદુના સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાસત્ત્વ અંગ બની રહેલ છે. એ પરિણામ લાવવા માટે અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ મોકળો કરવો પડ્યો છે. પડદો, બાળલમ, દીકરીઓની કેળવણી, પ્રત્યે માયાપત્ની બેદરકારી, છોકરી-ઓને અર્પાતી પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રત્યે અવિ-શ્વાસ, મધ્યમવર્ગની આર્થિક કટોકટી, છોકરીઓ માટે યોગ્ય અભ્યાસક્રમની ઉણપ, શ્રી-શિક્ષિકાઓનો ને કન્યાવિદ્યાલયોનો અભાવ વગેરે અનેક વિધ્નિ નડતાં રહ્યાં છે.

પરંતુ હેલાં પચીસ વર્ષમાં શ્રીકેળવણી પ્રત્યેની બેદરકારી ને તુચ્છકાર આતૂર પ્રવૃત્તિમાં પલટાઈ ગયાં છે. હિંદુની માતાઓને દેશને માટે પ્રાણપાંચુ કરવા મહાત્મા ગાંધી-જીએ હાકલ કરી, તેના પરિણામે તેમની શાષ્ટ્ર ભક્તિ જાગૃત થઈ છે. હિંદુની સ્ત્રીઓ હવે પ્રકૃતિનાં સાવકાં સંતાન રહી નથી, તેમ કિસ્મતની 'સિન્ડ્રેલા' નથી. રાષ્ટ્રજીવનમાં હવે એ યોતાને એક શક્તિશાળી તત્ત્વ લેખે છે. હેલાં થોડાં વર્ષોમાં તો જગતખંદાર નોકરીઓ

માટે નેટલી પ્રખર શુદ્ધિશાળી સ્ત્રીઓ હિંદુમાં પસંદગી પામી છે એટલી જગતના કોઈ દેશમાં જડી આવી નથી.

અર્વાચીન પરિસ્થિતિ

આથી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ નજરે પડતી હોવા છતાં ઇસ્વીસન ૧૯૪૧ના સેન્સસ રીપોર્ટની દૃષ્ટિએ વાંચી નિરાશા થવા વિના નહિ રહે. હિંદુની સ્ત્રીઓમાંથી હજી ફક્ત બે ટકા સ્ત્રીઓ જ કેળવાયેલી છે. હજી કન્યાકેળવણી માટે જોષ્ઠ્યે તેવી સમવડો નથી. વિદ્યાર્થી-કેળવણી માટે નેટલા પગલાં લેવાયાં છે તેટલાં પણ કન્યા-કેળવણી માટે લેવામાં આવ્યાં નથી. ઇસ્વીસન ૧૯૩૭માં આખા બ્રિટીશ હિંદુના ૨૧૪૮ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં ફક્ત ૧૪૧ સ્ત્રીઇન્સ્ટીટ્યુટ હતા. પંજાબ સિવાય એક પણ પ્રાંતમાં સ્ત્રી-કેળવણી ડીરેક્ટર નથી. કન્યાકેળવણી માટે વપરાતી રકમ પણ ઘણી જ કુલ્લક છે. વિદ્યાર્થીકેળવણી પાછળ જે રકમ વપરાય છે તેના ૧૬% ટકા જ કન્યાકેળવણી પાછળ વપરાય છે. ઘણીવાર કન્યાકેળવણીને વિદ્યાર્થી કેળવણીની સમાનકક્ષાએ લેખવામાં આવતી જ નથી. 'કામલ પડેલાં નાણાં પણ કન્યાકેળવણી ને વિદ્યાર્થીકેળવણીમાં સરખે હિરસે વહેંચાયાં નથી' પ્રાંતિક સરકારોએ પણ

પ્રત્યે દક્ષત મૌખિક સદાનુભૂતિ જ દાખવી છે. રચાનિક સંરચાઓએ તો સ્ત્રીજીવણીની પરવા જ નથી કરી. સ્ત્રીજીવણી માટે રચાનિક સંરચાઓને દરેક વાતમાં નાણુંબીડ નડતી રહી છે. વિદ્યાર્થીજીવણી કરતાં એને પસંદગી આપવાની વાત તો ક્યાં રહી, પણ પ્રમાણમાં એને ટેકો આપવામાં આવ્યો નથી.

જીવણીનું સમગ્ર તંત્ર પ્રાયમિક જીવણી પર અવલભે છે. છતાં તેની ઓછામાં ઓછી દરકાર લેવાય છે. પ્રાયમિક શાળાઓમાં નેપાસી લાખ હોકરાઓ છે ત્યારે હોકરીઓની સંખ્યા દક્ષત એકત્રીસ લાખ છે. દર સો વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૨૭૭ હોકરાઓ મોયા ધોરણ સુધી પહોંચે છે ન્યારે ૧૪૩ ટકા વિદ્યાર્થીનીઓ એટલે સુધી જાય છે. વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓ કરતાં કન્યાશાળાઓ ઓછી આકર્ષક હોય છે. એક શિક્ષકવાળા કન્યાશાળાઓ ૬૪૩ ટકા છે ન્યારે વિદ્યાર્થીઓની એક શિક્ષકવાળા શાળાઓ ૪૫૮ ટકા છે. બ્રિટીશ હિંદના ૨૩ વિભાગો સિવાય બીજાં કશાંય કન્યાજીવણીને અભાવ જ છે.

જેમ જેમ કન્યાજીવણીની નીસરણીનાં પગથિયાં ચઢવામાં આવે છે તેમ તેમ આ ભેદભાવ ઘટવાને બદલે વધતો જ જાય છે. ઇસવીસન ૧૯૩૬માં બ્રિટીશ હિંદમાં ૬૫૦૦ હોકરાઓ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયાં ત્યારે ૬૫૦૦ હોકરીઓ પાસ થઈ. બાર હજાર પૂરેપૂરનામાં થયા, ત્યારે દક્ષત ૫૦૯ સીસનાતો બહાર પડ્યાં. ઓઓમાં પ્રોડ શિક્ષણનો તો મોટે ભાગે અભાવ જ છે; છતાં સર્વત્ર આશાની ઝાંખી થવા લાગી છે. હવે કન્યાઓ શાળાઓ ને વિદ્યાલયોમાં ટકતી જાય છે. ઉચ્ચતર પરીક્ષામાં સફલ થતી વિદ્યાર્થીનીઓની વધતી જતી સંખ્યા આ વાતની સાખ મૂકે. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ૬૧૫ વિદ્યાર્થીનીઓ મેટ્રિકમાં પસાર થઈ હતી અને ઇસવી-

સન ૧૯૨૭માં એ સંખ્યા ૫૦૮૩ સુધી પહોંચી હતી. રનાતકોની સંખ્યા ૫૬ થી ૯૮૨ થવા પામી હતી.

અર્વાચીન કન્યાજીવણીની પદ્ધતિ પ્રત્યે પણ અસતોષ વધતો જાય છે. કન્યાશાળાઓ વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓનું જ અધિભૂત અનુકરણ કરે છે એ વાત હવે ખૂબે છે. સ્ત્રીઓની જરૂરીઆતો પર બીલકુલ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી એ દહીકત કણક ક્યાં વિના હવે છૂટકો નથી. કન્યાજીવણી પ્રત્યે ફુલ્લંક કરવાથી વિદ્યાર્થીજીવણીનો પણ હાસ થયો છે એ વાત હવે લોકો સમજી શક્યા છે. અબણ માતા સંતાનોની જીવણીમાં ગંભીર આડખીલી થઈ પડે છે એ હવે અનુભવની વાત બની ગઈ છે. કેટલાક કોપડાઓ.

કન્યાજીવણી વધી છે, પરંતુ એના ઉદ્ધાર મારેનાં પગલાં પ્રોત્સાહક નથી. સંભાળપૂર્વક યોજનાઓ કરવાની જરૂર છે. સ્ત્રીજીવણીનો વહીવટ એકલા પુરોને જ સોંપી દેવો બ્યાનખી નથી. પુરો પર પણ અત્યારે ઓછો ભાર લાદવામાં આવ્યો નથી. કન્યાજીવણીના કૂટ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાની પણ તેમને કુરસદ નથી. ધણી વાર ઉતાવળા ને અવિચારી યોજનાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે અને પરિણામે કન્યાજીવણીનું કાર્ય કથળે છે. દરેક પ્રાંતમાં એક સ્ત્રી-ડેપુટી ડાયરેક્ટરની નિમણૂક કરવી જોઈએ. તે જ આખા પ્રાંત માટે કન્યાજીવણીની યોજના ધરી કાઢે. એના હાથ નીચે સ્ત્રી-ઇન્સ્પેક્ટરોની પણ પૂરતી સંખ્યા જોઈએ. વધારામાં કન્યાજીવણી માટે પૂરતાં નાણાં ખર્ચવાની પણ જોગવાઈ કરવી જોઈએ. હિંદી જીવણીની સર્વદેશીય પ્રગતિ માટે હવે દરેક વિકાસની યોજનામાં કન્યાજીવણીને પ્રથમ પસંદગી મળવી જોઈએ.

સ્ત્રીજીવણીની ધીમી પ્રગતિનું બીજું કારણ તે મરજ્યાત રાખવામાં આવી છે તે

છે. આમજનતાની અમલુ દશા નાબુદ કરવી હોય તો છોકરા છોકરીઓની પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કર્યે જ છૂટકો. હજી ઘણા માખાપો પોતાની છોકરીઓને શાળામાં મોકલતાં સંકોચ અનુભવે છે, માટે કન્યાકેળવણી ફરજિયાત કરવી જોઈએ. કન્યાઓનું શાળાજીવન વિદ્યાર્થીઓના શાળાજીવન કરતાં ટુંકુ હોય છે, કારણ કે છોકરીઓ છોકરાઓ કરતાં ધરકામમાં વધારે ઉપયોગી હોય છે, એટલે ફરજિયાત કેળવણી જ સાચો ઉપાય છે. ઓશિક્ષિકાઓની પૂરતી સંખ્યા એક બીજો કોષડો છે. યુદ્ધોત્તર કેળવણીની પુનર્ઘટના માટેની યોજના પ્રમાણે ૧૦૮ કરોડ શિક્ષકોની જરૂર પડશે. અત્યારે તો કન્યાશાળા માટે જ પૂરતી શિક્ષિકાઓ નથી. એનાં કારણો પણ દેખીતાં છે. ધણી ખરી કેળવણી છોકરીઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાય નથી. પુરુષશિક્ષકો પેઢે ઓશિક્ષિકાઓ સરતી નથી. ધર છોડી દૂર જવા શિક્ષિકાઓ તૈયાર હોતી નથી, તેમજ એકાંત રચનાએ નિમણુંક કરવી પણ વ્યાજબી નથી. શિક્ષિકાઓની કેળવણી માટે પણ જોઈતી સગવડો નથી. સારી કેળવણી પામેલી છોકરીઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાય તે માટે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે. શિક્ષિકાઓને વધારે સગવડો આપવાની પણ અગત્ય છે.

વળી દેશની મામણીને પહોંચી વળવા માટે સરેરાશોની સંખ્યા પણ ઘણી જ નજીવી છે. કન્યાશાળાઓની પૂરતી સંખ્યા ના હોવાથી ઘણી છોકરીઓને શિક્ષણ મેળા રાકતું નથી. સહશિક્ષણને ઉપાય તરીકે સૂચવવામાં આવ્યું છે ને હિંદમાં તે લોકમાન્ય પણ થયું છે. ઇસ્વીસન ૧૯૩૭માં વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભણતી કન્યાઓ ૪૩૪ ટકા હતી. પ્રાથમિકશાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં સહશિક્ષણ વધારે છે—લગભગ ૬૦ ટકા હશે; પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે સહશિક્ષણ આવકારવામાં આવ્યું નથી. એ

વધે છોકરીઓને સહશિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં મોકલતાં હજી હિંદી માખાપો સંકોચ ધરાવે છે. પુષ્પવયનાં ચિહ્નો જણાતાં જ જુદા શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવી મહત્ત્વ માન્યતા છે. માધ્યમિક કન્યાશાળાઓની સંખ્યા વધે નહિ ત્યાં મુખી સહશિક્ષણ સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી.

વળી સહશિક્ષણ આપતી શાળામાં પણ કન્યાઓની જરૂરીઆતો પ્રત્યે વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સહશિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં આરોગ્યની ને ક્ષાણતની જુદી સગવડો હોતી જ નથી. ગૃહવિજ્ઞાન ને સંગીતને સ્થાન જ મળતું નથી. છોકરીઓ શાળાજીવનનું કદી અંગ બની રહેતી જ નથી. વળી આવી મિત્રશાળાઓ સરતી પણ હોતી નથી. જુદી શાળાઓ કરતાં તે હંમેશાં વધારે ખર્ચાળ નિવડવાની જ. સારી કેળવણી સંસ્થાએ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ-બન્નેની જરૂરીઆતો પ્રત્યે લક્ષ્ય આપતું જોઈએ અને પ્રથમ શ્રેણીના શિક્ષકો જ એ કાર્ય પાર પાડી શકે.

અત્યારે જે કન્યાકેળવણી અપાય છે તે પ્રગત્ય સહાનુભૂતિ મેળવી શકી નથી. હિંદી સમાજની સંસ્કૃતિ ને વ્યવહારિક જરૂરીઆતોને સ્પર્શવામાં તે નિષ્ફળ મઠે છે. જીવનના વ્યવહાર પાસાં માટે છોકરીઓને બીજકુલ તૈયાર કરવામાં આવતી નથી. આખી ય પદ્ધતિ એક ઘેલું અનુકરણ છે ને કન્યાઓની ખાસ જરૂરીઆતો પ્રત્યે કદી લક્ષ્ય અપાયું જ નથી. પરિણામે વિદ્યાર્થી કેળવણીમાં જે ખૂંચે એવાં તત્ત્વો છે તે કન્યાકેળવણીમાં પણ ડોકું ડાલતાં જણાય છે. યોગેશ્વરી ચેતવણીના સૂરો કુટુંબમાં આવે છે. વિદ્યાર્થી કેળવણીનો ઇતિહાસ તપાસી સમજ થઈ જવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો કન્યાકેળવણી ચલુ એ જ ઉંડી ગતીમાં ધસી પડશે. અત્યારનાં ચિહ્નો ઘણાં જ સૂચક ને ભયંકર છે અને ખૂંચ જ તોફારી સંખવાની

અગત્ય છે.

આટલા સાવધાનીના સૂર આપણે માટે જસ છે. પુરુષોની બેકારી હાલ આપણને સાથે છે અને સ્ત્રીઓની બેકારી એથી થે બર્ષકર નીવડશે. વિદ્યાર્થી કેળવણીનું ખ્યેય જીવનમાર્ગ પસંદ કરવાનું હશે, પણ કન્યાકેળવણી તો ગૃહજીવન માટે સંસ્કૃતિ આપવાની છે. હિંદમાં છોકરીઓ લગ્નજીવન માટે જ નિર્માણ થયેલી છે, તેથી આપણું ગૃહજીવન સુંદર થાય એ હેતુથી કેળવણીતંત્રની યોજના થવી જોઈએ. ભાવિ માતાઓને એમના ધરથી દૂર લઈ જવાનો દરકોષ પ્રવર્તન આપણે ન જ કરવો જોઈએ. એટલે વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે એક જ અભ્યાસક્રમ નહીં રાખે જ નહિ. હિંદી વિદ્યાર્થીનીઓ માટે જુદો જ અભ્યાસક્રમ ધડી કાઢવાની જરૂર છે. પ્રાથમિકશાળામાં ભલે જુદો અભ્યાસક્રમ ન હોય, છતાં તેમની વિષયોમાં તો જરૂરી ફેરફાર કરવો જ જોઈએ. છોકરીઓ માટે ગૃહવિજ્ઞાન પ્રથમથી જ ફરજિયાત હોવું જોઈએ. માધ્યમિક શાળામાંથી ખાસ શિક્ષણની યોજના કરવી જોઈએ. ગૃહવિજ્ઞાન માધ્યમિક શાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં ખાસ વિકાસ પામવું જોઈએ. દિલ્હીની લેડી ધરવીન ડેવેજ નેવી સંસ્થાઓ સ્વધારે ચલાવી જોઈએ. આજુબાજુનું વાતાવરણ સમજી પોતાનો જીવન માર્ગ મોકળો કરી શકે એટલી માનસિક કેળવણી દરેકને મળવી જ જોઈએ. આપણી ખહેનો માટે ગૃહજીવનમાં પૂરાઈ રહેવાનું નથી જ સરખાવું. ઘર ને ધરજીવારની જવાબદારીઓ ઉપાડવા માટે તેમને સર્વોંશે લાયક બનાવવાં જોઈએ. આપણી ભાવિ માતાઓ આગળ વિરાળ કાયદેસર પડ્યું છે. એ બંધિયની પ્રજાની સંસ્કૃતિ સાચવનાર છે. હિંદુ ગૃહોની સુધારણા તેઓ જ સાંધી રાકશે. મજબૂત પાયા પર હિંદી જીવનનું સામાજિક ને આર્થિક તંત્ર ઉપર કરી રાકશે.

ઉપસંહાર

હિંદી સ્ત્રીઓની જાગૃતિ હવે પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બાળકોમાં પણ હવે તેઓ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. દેશમાં સમાન સત્તાઓની મામણી થવા માંડી છે, માટે સ્ત્રીપુરુષ એક બીજાનાં અન્યોઅન્ય અધોગો છે એ વાત દરેકે સમજી લેવી ધટે. બન્નેની પ્રવૃત્તિનાં ક્ષેત્ર પણ એકબીજાથી બીલકુલ ભિન્ન છે. દરેક પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ છે. પાશ્ચાત્ય આદર્શો હવે પૃથ્વીત્ય આદર્શો પર પ્રભાવ પાડવા લાગ્યા છે. શાળા ને વિદ્યાલયોની વિદ્યાર્થીનીઓ હવે પુરુષોના આદર્શો ને સંસ્કૃતિને વધાવવા દોડે છે. પશ્ચિમને પણ પોતાની પદ્ધતિની ઉણપો હવે સાથે છે. આં પ્રકારની કેળવણીથી અતિથય શક્તિપ્રચાર થયો છે. પરંતુ નવું બળ પ્રાપ્ત થતાં જૂની કુમાશબરી સુંદરતા નષ્ટ થઈ છે. જાતીય સમાનતાની કડક વેદી પર સ્ત્રીત્વના વ્યક્તિત્વનું બલિદાન દેવાયું છે.

સમાનતાની ભાવનાથી વ્યક્તિત્વનો વિનાશ થયો ન જોઈએ. દરેકે પોતપોતાની લાક્ષણિક શક્તિએ જ બીજાથી જોઈએ. હિંદી સ્ત્રીઓએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જ વિકસાવવું ધટે. એમણે પોતાની પૌર્ણત્ય સુંદરતા ને પૌર્ણત્ય સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવી જોઈએ. ધણીવાર પાશ્ચાત્ય કેળવણીને નાહક વગોષવામાં આવે છે. એણે 'સામાજિક પતંગિયા' પેદા કર્યાં છે એવું કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવામાં ધણી જ ઉતાવળ થાય છે. અંગ્રેજ શિક્ષણ લેતી દરેક વિદ્યાર્થીની અર્ચાચીન વિદ્યાર્થીની બની જતી નથી. ધણી એ વિદ્યાર્થીનીઓ એવી છે કે જેમને અર્ચાચીનતાનો એપ પણ ચરશે નથી. અપવાદ બધે જ હોય છે તેમ આપણા શિક્ષણમાં નમરે ચડે તેથી આખીએ શિક્ષણપ્રણાલીને ઉવેખવામાં સાર નથી જ.

(ગર્તાકથા ચાલુ)

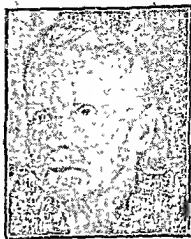
(૫)

૧૮૮૫નો ડીસેમ્બર : માન્યાને એક પૈસા-
દાર વહીવટના ઘરમાં ગવર્નેસ તરીકે નોકરી
મળી. થોડા વખતમાં તો તેની સ્થિતિ ત્યાં
અસહ્ય થઇ પડી. માન્યાએ પોતાના ઘરમાં
એકપણ અપશબ્દ સાંભળ્યો નહતો. સ્કેલોડો-
વસ્કોના સંસ્કારી ઘરમાં કલેશ-કંકાસ માન્યાએ
કદી જોયા ન હતા. પણ આ નવા વાતાવરણમાં
બધું ઉલટું ચાલતું હતું. પોતાની બત્રીજીના
એક પત્રમાં માન્યાએ હૃદય દાલગુ કે 'મારી
સ્થિતિ એક કદી જેવી થઇ પડી છે.' 'પૈસા
વડે અનોતિએ ચડેલા લોકો'નો પ્રથમ અનુ-
ભવ માન્યાને મળ્યો. તેને વિચાર કરતાં લાગ્યું
કે જો માન્યાને સમજાવેલ યોજના ખૂબ પુન-
વિચારણા માગી લે છે.

શહેરમાં નોકરી લેવામાં માન્યાનો ઇરાદો
એવો હતો કે, કુટુંબથી દૂર પડ્યા વિના અને
મિત્ર-સ્નેહીઓનો વિયોગ સડન કપો વિના
ખૂબ પૈસા કમાઈ લેવા. પણ શહેરમાં તો
ખર્ચ ખૂબ આવતું; મહીનાની વ્યાખરે બચત
કાંઈ ન રહેતી. જો માન્યાને મોઢલતા કાંઈ તૈયારી
ન થઇ શકે; અને થોડાં વખતમાં પિતા પણ
નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના છે. હવે શું કરવું ?
માન્યાએ વિચાર કરવામાં લાંબો સમય
ન ગુમાવ્યો; શહેર છોડી નાના ગામમાં સારી
નોકરી મળે તો લેવાનું નક્કી કર્યું, અને વહીવટ
સાહેબના ઘરના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાંથી મુક્તિ
મેળવી.

૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે
માન્યાએ નવી નોકરી પર જોડાવા પોતાના
પિતા પાસેથી વિદાય લીધી, અને રેલ્વેના
ડયામાં ચડી ગઇ. ગાડી ઉપડી. જીંદગીમાં
પહેલીવાર તેને એકલતા સાહી. અદાર વર્ષની
માન્યાને એકદમ ગેભરાટ છૂટ્યો. નવા કુટું-
બમાં તેની શી સ્થિતિ થશે ? ઉલટાંથી ચૂલમાં
તો નહીં પડાય ને ? વિચારમાં ને વિચારમાં

મહાન સ્ત્રી-વૈજ્ઞાનિક

મેડમ ક્યુરી

લેખક

ડા. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ

માન્યાએ ત્રણ દલાક ટ્રેનમાં પૂરા કપો. સ્ટેશન
આવી પહોંચ્યું. હવે થોડાગાડીમાં મુસાફરી
કરવાની હતી. શિયાળાની રાતની કડકડતી
હંડીમાં બીજા ચાર દલાક કાઢ્યા. વોરસોની
ઉત્તરે એક સો કોલોમીટર દૂર રકચુકીમાં, મુસા-
ફરીથી કંટાળેલી માન્યા પોતાના નવા શેઠના
ઘરે પહોંચી. 'ચાકનો પાર નહોતો; હંડીમાં
શરીર આપું હું દવાઈ ગયું હતું. ગરમ ચા-
પાણી અને સદ્ભાવના' શબ્દોવડે માન્યાનો
સહાર થયો. પછી, શેઠાણીએ નવી ગવર્નેસને
તેની આરડી ખોલી આપી.

માન્યાના શેઠ મોન્સીયર એડ...એક
જાણીતા કૃષિકાર હતા; ખેતીની નવી રીતોથી
વાકેફ હતા, અને બેટા એકર, બીટરૂટ (Beet
root)ની ખેતી પર દેખરેખ રાખતા. પૈસો
ઠીક હતો; સાકરના કારખાનામાં તેમનો મોટો
હિસ્સો હતો. ઘરે તેમજ અદાર હંમેશાં તે
વાતચીત પોતાના નો લગતી

એક મહિના પછી માન્યાએ પોતાની બત્રીજીના એક કાગળમાં લખ્યું કે, 'નવી નોકરીમાં હવે હું ફરીકામ થઇ છું. અત્યાર- સુધી તો બધું ખરાબર છે. મારા નવા શેઠ અને તેમના પત્ની સારાં માણસો છે. તેમની મોટી દીકરી સાથે મારે મિત્રાચારી થઇ છે એટલે જીવને આનંદ રહે છે. મારી શિષ્યા દશ વર્ષની છે, આત્મકિત છે પણ ખૂબ જ અવ્યવસ્થિત છે અને મોઢે ચડાવેલી છે.'

એક દિવસ માન્યા ફરીને પાછી આવતી હતી. રસ્તામાં તેને આસપાસ રહેતા ખેડુઓનાં કેટલાક નાનાં છોકરાંઓનો બેઠો થયો. છોકરાં- ઓનાં શરીરપર સાઈ કપડું નહોતું; પણ તેઓના ચહેરા પહાદર લાગતો હતો. માન્યાને વિચાર રુપે: ગયે વર્ષે મરીખને બહુલવતી હતી. આ બધાં પણ નિરક્ષર છે, તો હવે એ કામ શામાટે અહીંઆ પણ ન આદરવું? સુંદર તક સાંપડી છે. શેઠાણીને પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો. છત્સાદપૂર્ણ ઉત્તેજન મળ્યું. શેઠની મંજૂરી મળ્યે કામ શરૂ થયું.

માન્યાનું રોજીકું કામ થાળે પડી ગયું હતું. એ થયા બાદ માન્યા પોતાની ઓરડીમાં નવા વિદ્યાર્થીઓની રાહ જોતી. ગંદા ગંધાતા ખેડુ-આળકો આવીને ટેબલ ફરતાં બેસી જતા. નવો વર્ગ શરૂ થતો. પોતાની જ્યનમાંથી થોડી કોપીબુક અને બીજી જરૂર સામાન માન્યાએ લીધો હતો. શેઠાણી પણ તેમાં મદદ કરતાં. પણ અગ્નિના આ અગાધ દરિયામાં માન્યા લાચાર થઇ જતી, તેની શક્તિ ખૂટી જતી.

નાના બાળકોને ક્યાં ખખર. હતી કે શિક્ષક પોતે શિષ્ય થવાનાં સ્વપ્નાં સેવતાં હતાં? પોતાની ઓરડીની ખારીએ બેઠી બેઠી માન્યા દારખાતામાં જતાં આવતાં ગાડાંઓની ગજનરી કરતી. તે વખતે બર્સિન, વિથેના, પિટર્સબર્ગ અને લંડનમાં હજારો યુવક યુવતીઓ પ્રયોગશાળા, સંમહરથાન અને

ધંરૂપીતાલોમાં કામ કરી રહ્યા હતા! ક્રાંસમાં સોરખોનમાં ગણિત, રસાયન અને જીવવિજ્ઞાનમાં શિક્ષણ આપી રહ્યાં હતાં! એવા બહુકારા માન્યાને થતા.

બીજા કોઇ દેશ ફરતાં ક્રાંસમાં અભ્યાસ કર- વાની તાલાવેલી માન્યાને ખૂબ હતી. ક્રાંસની કીર્તિ. એ તેને આંજી દીધી હતી. બર્સિન અને પિટર્સ- બર્ગમાં ચોલાંડને પીડનારાઓ સત્તામાં હતા. પણ ક્રાંસ સ્વતંત્રતાપ્રિય હતું. ત્યાં બધાં મતસંપ્રદાયો સંધરાતા અને ગમે તે દેશમાંથી આવનારને મોટે ત્યાં ખારણાં ઉઘાડાં હતાં. એક દિવસ પોતે પારીસની ગાડીમાં બેસશે એ સંભવિત છે? આ સંભાવના સત્ય થશે? આવું મોટું સુખ તેને મળશે? માન્યાની બધી આશાઓ ઉડી ગઇ હતી. દેશમાં એક વર્ષ રહેવાના ગુંમળાવતા અનુભવે તેની બધી શૂલ-અમ- છાઓ ઉડાડી દીધી હતી. વોરસોમાં પિતાને પોતાની જરૂર પડશે; પારીસમાં જોનીયાને મદદ મોકલવી પડશે; પૈસા- બેગા કરવાની યોજના! તેને પોતાના પ્રત્યે હસવું આવ્યું. આ બધું બાલિશ યોજના નેત્રું લાગ્યું! રક્તક્રીમાંથી છૂટવું કેવી રીતે?

માન્યા નિરાશાના નમજોમાં અટવાણી હતી. પણ રોજ રાતે વખત મળતાં કારખાનામાંથી માગીને લાવેલા ભૌતિકશાસ્ત્ર અને સમાજ- શાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચતી; પિતા સાથે પત્ર વ્યવહારદ્વારા પોતાનું ગણિતનું જ્ઞાન આગળ વધારતી; એ ખરેખર પ્રબળ પ્રેરણા હતી. તેને કોઇ સલાહ કે સમજા ન હતી. જેમ ખેડુતનાં છોકરાં લખતાં વાંચતાં શીખવાની આશા મૂકી દબને થોડું શીખેલું પણ શૂલી નય તેવી રિયતિ માન્યાની હતી, પણ ખેડુતની હડીલાઇ- પૂર્વક તે પોતાનું સ્વપ્ન પૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નો જારી રાખતી.

(૬)

રક્તક્રીમાં માન્યાનું જીવન એકધાડું ચાલતું

હતું. ૧૮૮૬ના દીસેબરમાં માન્યા એક પત્રમાં લખે છે :

“ભવિષ્યની મારી યોજના ? મારે કંઈ યોજના નથી, યાતો એમ કહું કે, એ યોજના એવી સામાન્ય છે કે, તે માટે વિશેષ બોલવાની જરૂર નથી. જેમજે તેમ સારી રીતે ચલાવવું, અને એમ ન થાય તો અહીંઆથી નાસી છુટવું—અત્યારે આ મારી યોજનાઓ છે.

પણ કેટલાક એમ ધારે છે કે ગ્રેમ નામના એક જાતના તાવમાં હું સપડાઈ છું. આ વસ્તુને મારી યોજનામાં સુદૃઢ સ્થાન નથી. અને બીજી કાંઈ યોજનાઓ હોય તો તે બધાનો મેં ધૂમાડો કરી નાખ્યો છે અને દાટી દીધી છે. કારણ, એ સુવિદિત છે કે માણસ કરતાં પરિસ્થિતિ બળવત્તર છે.”

આ ગ્રેમની વાતની ઉત્પત્તિ આમ છે : એક વાર શેક્સપીર પુત્ર કાશીમીર રત્નઓમાં ઘરે આવ્યો. માન્યા જેવી હોશિયાર ગવર્નેસની સોબત મળી—તેની જોખણાણુવાળી બધી છોકરીઓ કરતાં સાવ જૂદી. માન્યાના સંસ્કાર, આવડત, કળા-ષગેરે બધું કાશીમીરને અમી ગયું. તેની સાથે ગ્રેમમાં પડ્યો. અને માન્યાને પણ દેખાવડો, મજતાવડો યુવક અમી ગયો. આ લગ્ન સામે કાંઈ વાંધા જેવું નહોતું. કેપણ આવી નિર્ધન, બીજાના ઘરમાં રોટલા માટે નોકરી કરતી છોકરી સાથે પોતાનો વહાલો દીકરો પરણે એ પૈસાદાર માળાપને કેમ ગમે ? છોકરાનું કાંઈ ચસકા- ગયું છે ? કાલે સવારે પૈસાદાર છોકરી તેને માટે લાવ્યું ! સામાજિક બંધનો આડાં આવી ઊભાં.

છોકરી સારા કુટુંબની હતી, બહેલીગણેલી હતી, સંસ્કારી હતી, તેના પિતા મોરોમાંઆજ- રહાર મથાતાં, એ બધું ‘ગવર્નેસને ન પરણાય’ એમાં ઊડી ગયું. માળાપની સમર્જવટ આજળ કાશીમીરનો નિશ્ચય ગળી ગયો. માન્યાને ખૂબ- લાગ્યું. તેણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને ફરીને

આ વાતનો વિચાર સરખો પણ કર્યો નહીં. પણ ગ્રેમ તૃષ્ણા જેવો છે. જેમ જેમ તેને મારી નાખવા મથો તેમ તેમ તે જીવતો રહે છે.

આવી નાજુક પરિસ્થિતિ થઈ ગયા પછી પણ માન્યા રક્તગ્રુષ્ટી છોડવાનું પગલું ભરી રહી નહીં; આવી સારી જગ્યા મુઠી દેવાની તેની દિ’મ્મ ચાલી નહીં. ફરીને પિતાને ભારણ પે થવા માગતી નહોતી. દર મહીને બ્રોન્ચાને ૧૫-૨૦ રૂબલ મોકલતી. પોતાનો ગર્વ ગળી જઈને પણ તે નોકરીમાં ટકી રહી. જાણે કે કાંઈ બન્યું નથી એમ સામા પક્ષ તરફથી પણ કાંઈ દિવસ એક સપ્ત ઉચ્ચારતો નહતો.

પાછી એકધારી જીંદગી શરૂ થઈ.

ગ્રેમમાં નિરાશ થયેલી, પોતાના અભ્યાસનાં સ્વપ્નામાં નિષ્ફળ થયેલી, પૈસે ટકે મુશ્કેલીમાં રહેતી માન્યા પોતાનું નશીબ બૂઝી જવા પ્રયત્ન કરતી. ઘરેથી પણ મદદ માગવાની બંધ કરી; ઢસડું કાગળમાં પોતાની સહાય આપવાની દરખાસ્ત મૂકવા લાગી. બધાને તે સુખી કરવા માગતી હતી. ગવર્નેસની નોકરીમાં ત્રણ વર્ષ વહી ગયાં. ત્રણ કંટાળા ભરેલા વર્ષ ! કામ ધણું : પૈસા જોષા; આનંદ જોષા; દુઃખ એકસરખું.

(૭)

માન્યાના જીવનની દુઃખદાયી અચળતા દવે ધીમે ધીમે ખસવા લાગી. પારીસ, વોરસો અને રક્તગ્રુષ્ટીમાં એવા બનાવો બન્યા કે માન્યાના નસીબની અમર્ય યાત્રામાં ફેર પડવા માંડ્યો. આ બનાવો નાના હતા. છતાં માન્યાને જીવનમાં ઉત્સાહપૂર્ણ હતા.

ગ્રેડેસર રક્તોડોગરથી નિવૃત્ત થયા. તેમણે સારી જગ્યા શોધવા માંડી—પોતાની દીકરીઓને મદદ કરવી હતી. તેમને મોટા પમારની નોકરી મળી. પણ કામ ધણું મહેનતનું હતું; વાતાવરણ પણ ખરાબ હતું, છતાં મોટો પમાર એ

સતોષની વાત હતી. બ્રોન્યાને દરમહીને મદદ મોકલવી તેમણે શરૂ કરી. બ્રોન્યાએ માન્યાને હવે પૈસા નહીં મોકલવા, અને પિતાને પોતાને મોકલવાના ૪૦ રૂબલમાંથી ૮ રૂબલ આછા મોકલવા લખ્યું : આ આઠ રૂબલ માન્યાએ પોતાને મોકલ્યેલ મદદ પેટે માન્યાના નામે જામ રાખવા સૂચવ્યું. માન્યાની મૂડી અત્યાર સુધી મીઠું હતું તે વધવા લાગી.

પારીસમાંથી બ્રોન્યાનો કાગળ આવ્યો કે, પોતે પરીક્ષામાં પાસ થતી જાય છે; પોતાના સહાધ્યાયી કાચીબીર દલુચ્કી નામના પોર્લડના વતની વિદ્યાર્થી સાથે તે પ્રેમમાં પડી હતી. પણ તેને રશિયન પોર્લાડમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. અને પ્રવેશ કરે તો દેશનિકાલની સજા લટકતી હતી, એવી કંઠગી પરિસ્થિતિ હતી.

રજકુડીમાં માન્યાને ૧૮૮૬ ના એપ્રિલ પછી છૂટી કરવાની હતી. નવી જગ્યા માટે તેના પ્રયત્ન ચાલતા હતા અને વોરસોના એક પૈસાદાર ઉદ્યોગપતિને ત્યાં લગભગ નહીં હતું. ખૂબ આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈને મળે તો આ ફેરફાર હશે ! વિદાયનો દિવસ આવ્યો : સોની પ્રેમપૂર્વક રજા લીધી, અને રજકુડી અને તેના પીટરહટના ખેતરોને માન્યાએ હેવટની સંક્રામ બરી અને નવી નોકરી પર ચઢતાં પહેલાં પોતાના વહાલા વતન વોરસોની દયા ખાવા ઉપડી.

ચોડા દિવસ બાદ નોકરીમાં જોડાવા માન્યાએ ફરી મુસાફરી આદરી. બાદરીક સમુદ્રના કાંઠે એક ગામમાં તેના શેઠ રહેતા હતા. પાંચ દેશણે ગાડી બસાતી હતી. મીસ્તર અને મીસીસ એક માન્યાને લેવા રેલને આવ્યા હતા.

“તેઓ સારા માણસો છે અને તેમના હાકરાંઓ મને ગમે છે. બધું બરાબર ચલ જશે એમ લાગે છે.” માન્યાએ કાઠીઆને લખ્યું.

ચોડા વખત ત્યાં રહ્યા બાદ આખું કુટુંબ વોરસો જતા ઉપડ્યું. માન્યા પણ વોરસો

આવી. શિયાળો બેસી ગયો હતો. ગયેલા વર્ષોના દિસાએ આ વર્ષ માન્યાને સુખદાયી નીવડ્યું. મીસીસ એક ખૂબ ખુશ્નરત, શૌભાષ-માન અને પૈસાદાર હતા. તેમની પાસે ઝવેરાત હતું. તેમનો પોપાકસંગ્રહ ખૂબ કિમતી હતો. પૈસા વડે “બગડેલી” સ્ત્રી નજીવી વસ્તુઓ બેગી કરે તેના માન્યાને અનુભવ થયો. આ અનુભવ પહેલાં તેમજ છેલ્લા હતા ! માન્યાએ જીંદગીમાં આવી મોજમજાહ કરી નથી. મીસીસ એક માન્યાના ખૂબ વખાણ કર્યા કરતી અને આપાટી અને નાચના જલસાઓમાં તેને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક યોજાવતી.

આમ અર્વેસ તરીકે માન્યા ઘરેડમાં પડી ગઈ હતી. એક દિવસ ટપાલ આવી. પારીસથી બ્રોન્યાના કાગળ હતા; ઉતાવળે લખેલા હતા. માન્યાને આવતે વર્ષે પેરીસ પોતાના ઘરમાં રહેવા બોલાવી હતી. “જો બધું બરાબર પાર ઉતરે તો, રજાઓમાં હું પરણીશ. મારો વર ઘાતર ચંદ્ર ગયો હશે અને મારે છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરવાની રહેશે. મારી વહાલી માન્યા ! તારે હવે તારી જીંદગીનો વિચાર કરવો જોઈએ. જો તારી પાસે અત્યંત હોય તો આવતે વર્ષે આવી જા. ખાવા રહેવાની સગવડ અમારી સાથે; પણ શીના પૈસા તારી પાસે હોવા જોઈએ. પહેલે વર્ષે અમે હોપરું. પછી પિતા પણ મદદ કરશે. અત્યારે હુંડિયામણનો ભાવ સારો છે, માટે રૂબરૂના કાંક લાઈ લેજો.”

માન્યા ઉત્સાહનો આવેશમાં ‘હા’ ન બણી ! છેલ્લા વર્ષોના અનુભવે તેને વધારે પડતી કાળજીવાળી બનાવી હતી. તેણે જવાબ આપ્યો : “હું મૂર્ખા છું, મૂર્ખા હતી અને જીંદગીબર મૂર્ખ રહેવાની. સારો ભાષામાં લખું તો હું મોઢ દિવસ બાબરસાગી નહોતી, અત્યારે પણ નથી અને ચપરા પણ નહીં.” અને કાગળમાં લેવા, જોસેફ અને પિતાની અનેક વાતો લખી.

પણ બીન્યાનો આગ્રહ ચાલુ રહ્યો, હુબાંએ બીન્યા નિર્ણયાત્મક જવાબ ન આપી શકી. નાની બહેનનું ગાડીબાડાનું ખર્ચ પોતે આપી શકે એવી તેની સ્થિતિ નહોતી. આખરે એમ નક્કી થયું કે મીસ્તર અને મીસીસ એક સાથે નોકરીનો કરાર પૂરો થાય એટલે એક વર્ષ વોરસોમાં પિતા સાથે રહેવું, દુધુશન આપી પૈસા બચાવવા અને પારીસ આવવું.

દરમિયાન એકની નોકરી પૂરી થઈ. માન્યા પિતાના ધરના અનુકૂળ વાતાવરણમાં આવી. 'તરતી યુનિવર્સિટી'માં ફરી દાખલ થઈ.

પણ...એક બનાવ! મહત્ત્વનો બનાવ. માન્યા જીવનમાં પહેલીવાર પ્રયોગશાળામાં દાખલ થઈ.

માન્યાનો એક સગો 'ઉદ્યોગ અને ખેતી-વાડીનું સંબંધરચના' એવા અંપદાદાર નામથી એક સંસ્થા ચલાવતો હતો. રશિયન સત્તાવાળાઓ સંબંધરચના પ્રત્યે શંકા ન કરીને એટલે આલું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ અંદરખાને તો વિદ્યાનના પાઠ શીખવતા.

માન્યા સાંને આ 'સંબંધરચના'માં પ્રયોગો કરવા લાગી. એકલી કામ કરતી. મદદ કોઈની નહોતી. ચોપડીમાં વાંચી કામ ચલાવતી. આથી પ્રયોગિક સંશોધનનો શોખ ડેળવાયો. રાત્રિએ પયારીમાં પડી પડી માન્યા પ્રયોગોના વિચાર કરતી. ઉંઘ ન આવતી. નાનપણમાં જોયેલા પિતાના 'ભૌતિક વિદ્યાનના સાધનો' વાદ આવતા. જીવનમાં અભ્યાસપૂર્ણ અનિશ્ચિત રહેલા ધંધો સાંપડ્યો હતો.

આમ રાતના અનેક વિચારો મુઠવતા : દિવસો યાનિમાં જતા. માન્યા પોતાની અધીરાઈ સંતાડી રાખતી. તેને પિતાને મુખી કરવા હતા. બાકના લગનની ગોઠવણમાં પડી : દેશ માટે નોકરી જોતરા લાગી, અને અંગત સ્વાર્થ તેને

પારીસ જતાં રોડી રાખતો હતો. તે હજી કાશ્મીરીર એડનો ગ્રેમ જુડી નહોતી. પિતા પણ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છતા હતા કે માન્યા પારીસ ન જાય તો સાફ. કાશ્મીરીરની સાથે લગનથી જોડાઈ પોતાંડમાં રહી જાય એમ તેમની અંતરની ઇચ્છા હતી !

૧૮૯૧નો સપ્ટેમ્બર. માન્યા કાર્પેથીયનમાં રમઝો ગાળવા ગઈ હતી. કાશ્મીરીર પણ આવેલો હતો. બંને વચ્ચે વાતચિત થઈ. બીજી યુવક નિર્ણયપર ન આવી શક્યો. જે થોડી ઘણી નજાગી કડી બનેને હજી બાંધી રહી હતી તે હંમેશને માટે છૂટી ગઈ.

માન્યાએ પારીસમાં બીન્યાને મદદ માટે હાથ કરો. જવાબ તૈયાર હતો. પણ માન્યા પહેલી ટ્રેનમાં ચડી ન શકી ! આ તો મહા બિનિષ્ક્રમણ હતું. કાળજીપૂર્વક જોઈતા સામાન એકઠો કર્યો. પૈસાની તંગી તો હતી, એટલે થોડા ખર્ચમાં પતાવ્યું. સામાન ટ્રેનમાં ચડ્યો. માડો ઉપડવાનો સમય આવ્યો.

“હું લાંબો વખત બહાર નહીં રહુંઃ એ કે વધારેમાં વધારે ત્રણ વર્ષ. પરીક્ષા પાસ કરીને પાછી આવીશ. પછી આપણે સાથે રહીશું.” માન્યાએ પિતાને સુખન કર્યું.

“મારી વડાણી માન્યા, વહેલી આવશે. કામ બરાબર કરજો. તારી ક્ષેત્ર ઇચ્છું છું” પિતાએ ખરડાયેલા અવાજે લાગણીપૂર્ણ શબ્દો ધીમેથી કાઢ્યા અને દીકરીને ખાસ બરી બેટ્યા.

ગાડી દૂર દૂર દોડતી હતી અને માન્યા જાનિયના વિચારોમાં પડી હતી. બહીને પાછી આવી પોતે શિક્ષક થશે એમ મન વિચારે ચડ્યું હતું. પણ તે જુડી હતી કે અજાતતા અને કીર્તિપૂર્ણ જીવન-એ એમાંથી તેણે બીજી જીવનને રસ્તે પસંદ કર્યો હતો.

હહાપણુ અને જ્ઞાનના ભંડારસમી

અનુપમાની ઓળખ

લેખિકા :

શ્રી. અનિલા શ્રોફ

*

(અર્તાકથી ચાલુ)

બાળકયું રડતું એનાથી ખમાતું નહીં. અને એ બહલ તો એણે ધરમાં બંડ જગાડ્યું હતું. બહોળા કુટુંબના કરબારમાં વ્યસ્ત વઢુઆરના ફૂલ જેવાં બાળક ઘોડીઆમાં ચીસાચીસ કરી પોકારતાં હોય અને સાસુનાં ફરમાનની રાફ જોતી વઢુ કામમાં પ્રવૃત્ત હોવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય ત્યારે પોતે ગમે તે કામમાં હોય તોય દોડી જતી અને માતા તથા ધાવણુને પૂકારતા બાળકને હુલાવવા ને છાના રાખવા મંડી પડતી. બાળકની આ દશા મારેતું દુઃખ અને તેનાં વડિલની આવી વર્તણુક મારેનો રોષ એનાં નાના જગરમાં સમાતો નહિ અને ધણીવાર એ બાલકને તેની માતાના ખોળામાં મૂકનાં કંઈ થોડે તે પહેલાં જ રડી પડતી; ત્યારે ધરમાં સદુ-વ્યવહારની ધરડમાં ઘડાઇને પાવરધો ચએલ સ્વીયર્જ-તેને ફરી કાઢતો અને આવા દીલા પોચા ન થવાનો વ્યવદાર ઉપદેશ દેવા મંડી જતો. તે નાની હતી તોય અંતરમાં સમજતી હતી કે, તેનું આ પોચાપણું જીવનમાં અગેતેટલા ધા પડે તોય ધસાય એવું નથી. એ એના અંતરનો સ્વભાવ હતો. માત્ર રનેદ

કે લાગણી જ હોત તો જરૂર વય, અનુભવ, અને દસ્ય દેખાવની અસરથી તેમાં કંઈ ફેર પડત. આણું પોચાપણું જે દોષ હોય તો તે અનુપમાનાં જીવનમાં ચારેકોરે વ્યાપ્ત થઈ ગયો હતો.

સ્ત્રીજાતિને પ્રિય મનાતા ધરણુના તેને નાનપણથી જ મોહ ન હતો. એને તે શરીર-શોભા કે સૌન્દર્યનાં કારણ સમજતી નહીં. શરીરને પ્રાપ્ત રૂપરંગ જેવા ને તેવા રાખવામાં તે માન સમજતી. પદ-પાવડર અને ઝીકઝરી-માનથી તે હંમેશા દૂર રહેતી. મોઢા ઉપર રંગ લગાડવો એનાં જેવું અશરમ અપમાન સ્ત્રીનું બીજું કયું હોઈ શકે? સ્ત્રીને શૃંગાર માટે વાળ જેવું કુદરતી સાધન છે એ જ સાફ ને પૂરતું છે એમ તે માનતી અને મનમમતી વેણી શુંથવામાં એનો શણગાર આવી જતો. પોતાના ઉપર અનર્ગળ લાગણી વહાવનાર ધણીય એની સહીયરો સાથે એને વિચારોમાં ધણે મતભેદ થતો, તેમાં ઉપરનો એક ખાસ હતો. નિઃસ્વાર્થ ને હાર્દિક લાગણીના સંબંધોમાં મતભેદ ન હોય એમ તે માનતી નહિ. ઉપરાંત વિચારભેદથી એવા સંબંધોમાં કાંઈ બાધા નડે છે એમ પણ તે નહોતી માનતી. વિચારભેદની ચક્રમક ત્યારે લાગણી અને સદ્ભાવની સુરક્ષીત કોદલામાં ઝરતી ત્યારે પરસ્પરનાં વ્યક્તિત્વનાં વિશીષ્ટતા અને કલ્પિતતાનો સારો પરિચય સદૃશ મળે અને એમ મનુજ માનસનો અભ્યાસ જરાય ડોળાહાપણુ કે કંકાસ વગર થઈ શકે એમ તે અનુભવતી. એની આ એક માન્યતા એને બહુવામાં જોખેલા નીતિવાક્યની વિશ્દ હતી. “સમાનશીલ વ્યસનેષુ સખ્યમ્” ન્યાં અસમાનતા છે ત્યાં સંબંધ છે-ઓગ છે-ન્યાં અધૂરાપણું છે ત્યાં જ અપેક્ષા છે, એટલે પોતા જેવા જ શુણ્દોષ-ભાગી પાત્ર સાથે જ મૈત્રી હોઈ શકે કે થઈ શકે એમ વાંચેલું એને ખોટું લાગતું. એના

ઉપર મમત્વ રાખનાર સદૃષ્ટિએ વાતમાં તેના કરતાં ધણું ચઢીપાતા ને ઉતરતા હતા, પણ મિત્રતા તો પૂરી હતી. હૃદય એક એવી વસ્તુ છે કે ત્યાં કશું સાફ નરસુ હંચુ નીચુ કે યોગ્ય અયોગ્ય નમતું નથી. અને એનું હૃદય એ જ માનવતાની સુખ્ય નિશાની છે. ઠાંધપણ સદૃશ્યુની પ્રીતિ જો તે ઠાંધપણ માણસ પ્રત્યે તીવ્રરૂપે પ્રેરતી હોય તો તેની નીતિમત્તા કે સદૃશ્યુ પ્રીતિ નથી પણ હૃદય-શુન્ય અમાનવતાના સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે એમ તે માનતી. જન્મતમાં હુંદારાને અને સમાજની વેશ્યાને પણ હૃદય હોષ શકે છે અને ત્યાં તે સદુની દારમાં ઉભવા આવી શકે છે. જગતમાં આદિથી મનાએલ વાતને એક પોતાના માં જ ભરી દેવાની ભગીરથવૃત્તિ ત્યારે તેનામાં ઝળકી ઉઠતી ત્યારે તે પોતાનું ગજુ-સ્થાન-ક્રીંમત ભૂલી જઈ, ઠાંધ વિરાટ આસને આરૂઢ થવા તત્પર થઈ જતી. સ્ત્રીઓ જ પ્રેમની ઉત્પાદક, પાલક અને પોષક છે અને તે પ્રેમ કેવો ? ઠાંધ એક વ્યક્તિ પ્રત્યેનો એકાંગી કે બેચારથી વધુ બહાલા સ્વજન પાછળ એવારી જનાર કર્તવ્યશીલ આધીનતા નહીં, પણ સમસ્ત ને બધામાં લઈ બધાવનાર વિશ્વમેધાનાં ચરદ હાથ જેવા આંખોનાં અમીથી આખાય જન્મ-તને નવકાવી દે એવો વિપુલ વિરલ ને અનુ-પમેય. પોતે જાણે એવા બૃહત્ પ્રેમનું પારાવાર છલકવું સરોવર બની જાય અને અમાનવતાની જુગુપ્સા બહેને અગ્નિ સ્વરૂપે એમાં આવી આવીને હોમાય પણ પોતે તો શીળા ને શાતા-કારક ને વળી પાછી એ એગ્નિની તો દારૂ જ! આવી વાત ત્યારે ત્યારે એના માનસમાં પ્રવેશતી ત્યારે તે ક્ષણે તો તેવી જ હોય તેમ પોતાને માટે મૂક આવેશ અને આત્મસંતોષ અનુભવતી. મનમાં ઉદ્ધતા અનેકાનેક તરંગોનેષ તે સકારણુ સમગ્ર તેની ક્રીંમત દરાવતી. અને મનોવૃત્તિનાં વેશપટ્ટામાં આવી ક્રીંમત તેને ધણી ઉપયોગી થતી. તેના ઉપરથી તે પોતાના

સ્વભાવનો પણ ઠાંધ શાન્ત-આરામની પણ અગ્રાસ પરિચય કરી લેતી.

કેવળ સંજોગ અને સ્વભાવને આધિન એવી મોટાંભાગની માનવ જનતાનો સદૃજનનો મેળો તે આ વિશ્વ-ખંડ-શહેર-સમાજ અને ધર. માનવ સ્વભાવની શાળા એટલે માનવ મેદનોનો મેળો. એમાં શું ન હોય ? વાંચવાને સહેલા પણ આદરવાને અધરા એવાં શાસ્ત્રો ને પૂરાણોનાં ઉત્પાદક ને વારસ વેરાગીઓ અને લખવાને સહેલા પણ આદરવાને અધરા એવા સેવા-સમર્પણને વરેલા શહીદો અને જગતની દુહાવી ને નીચી મનાતી પાશુ ઉપર જ જીવનારા અગણિત માનવજીવો-એ બધાય ભાંડ હોય. આવી વસ્તીનો પ્રદેશ પણ કેવો હોય ? ત્યાં પણ વસ્તીને અનુકૂળ કુદરત અને વાતાવરણ હોય. એવા વિશ્વ અને વસાહતમાં વસ્તીને એ મારગમાં થઈ જીવતરનું ગાડું દલાવવાને અને જીવનમાં કરવા યોગ્ય કથી વગર કે અધર રહેવા દધને પણ ન કરવા યોગ્ય કશુંય ન કથી વગર જ વહી જવાનો જગૃત પ્રયત્ન એ જ જીંદગી. અને એવો પ્રયત્નશીલ જીવ તે જ માનવ. આવા ગહન ઘેરા ચીંતનમાં પડેલી અનુપમા આગળ વીચારતી, કે ભાંડ એક તરફથી આકર્ષણનાં પૂર આવે છે ત્યાં પ્રેમ છે-તે ભાગ્ય છે. ભાંડ એકથી વધુ, પણ મર્યાદીત તરફથી, આદેશ આવે છે ત્યાં દરજ છે-તે સૌભાગ્ય છે. ભાંડ બધાય અને ઠાંધ ગાડી નહીં-ત્યાંથી હાકલ આવે છે ત્યાં માનવતા છે-તે બડભાગ્ય છે. અને એ માનવતાની વિરાટ સૃષ્ટિનાં અણુ જેવા પોતાના જીવનને આદરણીય માની-તેના જ માર્ગને સદૃષ્ટ અનુસરવાનું બડ-ભાગ્ય જીવનમાં ત્યારે આવે ત્યારે સદૃષ્ટ વધારી લેવાને તત્પર રહેવા તે પોતાની જાતને મનાવતી.

એવા એક ઉચિત માર્ગનાં અર્થો હોવાનો કારણ એ જ એનાં ભૂતકાળની શાન્તિ, વર્તમાન કાળનું સુખ અને ભાવિની નીરાંત હતી.

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદના પ્રમુખ

શ્રી. હંસાબહેન મહેતાનું ભાષણ

[૧૮મું અધિવેશન : (સિંધ) હૈદરાબાદ]

ભયંકર વિનાશ અને દુઃખના વર્ષો પછી, આખરે યુદ્ધ પૂરું થયું છે. આખી દુનિયાં નિરાંતનો શ્વાસ લેતું થયું છે, પણ ને શાન્તી અને સુસેહની આશાઓ રાખ્યા કરતા હતા તે હજુ આ જગત ઉપર ઉતર્યો નથી. આ યુદ્ધ દુષ્ટતાના ભયંકર બળો છૂટા મૂક્યા છે અને સાચી શાન્તી ક્યારેક પણ આવશે કે કેમ તે વિષે ગમે તેને આશ્ચર્ય થશે. માણસની પાશવી વૃત્તિઓએ અકસ્માતે આહુ અને વેદના આપ્ત્ય છે અને એનું છેવટનું પરિણામ અણુભોજમાં પ્રગટ્યું છે. પોતાના દેહવિલય પહેલાં થોડા મહિના અગાઉ ૮૦મી વર્ષમાંને દિવસે મહર્ષી ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું હતું કે: 'પશુતાના રાક્ષસે પોતાના બધા ટોંખ-પછડાઓ ફેંટી દીધા છે અને જગતનો વિનાશ આણુવાને ભયંકર ન્હોર લઇને તે બહાર પ્રગટ્યો છે. એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધી ધિછારની આંખો વાતાવરણને ભટ્ટ કરી રહી છે. જીવમની આ મરણી-ને આજ સુધી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં શુભપણે રહી હતી તે-અત્યારે પૂરેપૂરી માનવના આત્માને ભટ્ટ કરવાને અને કત્તેઆમ ચલાવવાને બજાડી હી છે.'

હાલત ખંધ થઇ છે, પણ હજુ સુધી દવા સાફ થઇ નથી. માનવજનની સેવાનો જેને આદેશ હોવો જોઇએ એવા જ્ઞાનેને જે માનવના વિનાશને માટે જ કામે લગાડવામાં આવે તો પછી આ પૃથ્વીમાં કશું જ રહેશે નહિ. ને દુનિયાને અને ને સંસ્કૃતિને 'ખાંધવા' માટે દળરો વર્ષો થયાં છે તેને સમજગી ધોવાઇ નથી અટકાવવાનો ઉપાય કરવાની અત્યારે

ખાસ જરૂર છે. સીએને જ આ લગાઈની મોટામાં મોટી યાતનાઓ વેડવી પડી છે. સીએ જ શાન્તી અને સામાજિક સ્થિતિ-એટલે કે સંસ્કૃતિની સંરક્ષક છે. એથી દુનિયાની સલામતીને અને એના અસ્તીત્વને જોખમમાં મુકતા આ કાયમી સંકટ સામે સીએએ જ આગળ પડીને, સંગઠન કરવું જોઇશે. આપણી પરિવંદ હમેશાં શાન્તી અને અને અહિંસાને માટે ખડી છે. આપણે જગત-બરના નારીસમુદાયને ખાતરી આપી શકીએ કે, આ આદર્શોને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નોમાં અમે તમારી સાથે જ હોઇશું. આપણે—જગતભરની નારીઓ સાચી શાન્તી સ્થાપવાના આ મહાન કાર્યમાં એક થઇએ. એ શાન્તીનો પાયો હશે—સર્વ માટે સ્વતંત્રતા, સમભાવ, ન્યાય, અને સમાનતા.

'પશ્ચિમથી અહીં' ને મહેમાનો આવ્યાં છે તેમને મારે પૂર્વ અને દૂરપૂર્વ વિષે થોડુંક કહેવાનું છે. સ્વતંત્રતાને માટે જીજ્ઞાસા ધન-નેશીયનો સામે અમારાં લશ્કર વપરાય તે અમને પસંદ નથી, અને અમે સત્તાના ભટ્ટ ઉપયોગનો સખત વિરોધ કરીએ છીએ. આઝાદ સેનાના અડસરો સામે દેશદ્રોહના આરોપસર કેસ ચાલે એ અમને પસંદ નથી.

પોતાના દેશને મુક્ત કરવાની અભિલાષા રાખવી એ જ ને દેશદ્રોહ હોય તો પછી હિંદુ-સ્તાનની એકેએક વ્યક્તિ દેશદ્રોહી છે. કોઇ પણ જાતની તપાસ વિના હજીએ અસંખ્ય દેશ ખાંધવો જેલમાં સડી રહ્યા છે, એ ખીનાથી અમને અમુખ યાચ છે. કટુતાના ખી વાવીને તમે શુભેચ્છાના મોલ ઉતારી શકો નહિ. હ

આશા રાખું છું કે તમે તમારા રાજપુરોષો ઉપર આ હકીકતની સાચી છાપ પાડશો.

સાચી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ અને રાહતનું એક મંડળ રચાયું છે અને તે લડાઈના ભોગ થઈ પડેલ દેશોમાં જૂખ્યા અને માંદાને રાહત આપવાની યોજના કરે છે. પોતાના ઘેર ગરીબાઈ છતાં, જૂખમરો છતાં, હિંદુસ્તાને એ દેશમાં આઠ કરોડ રૂપિયા રોકડા આપ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ પોતાના મર્યાદીત સાધનોમાંથી પણ લગભગ પચાસ લાખ રૂપિયાનો મોલ આપ્યો છે. હિંદુસ્તાન પોતે પણ લડાઈની યાતનાઓમાં સપડાયેલું છે અને આ મંડળ પાસેથી મદદ મળવાનો એને હક્ક છે. છતાં આજસુધી હિંદને એક પાંચ સરખી પણ મદદ મળી નથી. કારણકે અમને કહેવામાં આવે છે કે, હિંદી સરકારે મામણી જ કરી નથી. આવા સમયે અમને દુઃખપૂર્વક યાદ આવે કે, અમારી પાસે અમારી કહીએ એવી સરકાર નથી.

લડાઈને અંગે હિંદી સરકાર અનેક પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન એ પણ છે કે, રચાતિક, પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ સરકારે પોતાપોતાના ખાતાઓમાં અનેક સ્ત્રીઓને નોકરી આપી હતી. હવે એ ખાતાઓ બંધ થશે, એટલે આ સ્ત્રીઓને છટી કરવામાં આવશે. ત્યારે એમનું શું થશે? એમને કોઈ બીજી જગ્યાએ આપવામાં આવશે કે કેમ?

પણ એથીએ વિશેષ મહત્વનો પ્રશ્ન તો W. A. C. (I). S. ને નામે યોજાખાતી સહાયક સ્ત્રીઓનો છે. જેઓ નર્સ તરીકે તાલીમ પામી છે તેમને તો જગ્યા મળી રહેશે, પણ જેઓ રક્તર ખાતાઓમાં છે અથવા કારકુનો છે તેમનું શું થશે? કેટલી સ્ત્રીઓ આવા ખાતામાં નોકરાઈ હતી, એનો ચોક્કસ આંકડો અમે જાણતા નથી. - એમની પાસે શાશ્વત કામ કરાવવામાં આવતાં હતાં તે વિશેની જો વાતો બહાર આવી છે તે કાંઈ ધીરજ આપનારી નથી.

પ્રમુખ

મી. હંસામહેન મહેતા

વળી હિંદી સરકાર આ સ્ત્રીઓને હજી એક વર્ષ કામગીરીમાં રાખવા માગે છે. એથી તો અમે એમને વિશે જાણવા વધુ ઇત્સુક છીએ. અમે એવું સાંભળ્યું છે કે, આમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓને અનૌરસ બાળકો થયાં છે ને દર પાંચે એક સ્ત્રી એવી રાગનો ભોગ થઈ પડી છે. આ વાતો અતિશયોક્તિ ભરેલી હોય તો જે મને લાગે છે કે, એમાં સત્યાંશ તો છે જ. જે આવું જ છે; તો લડાઈના આવા કમનશીબ ભોગ થઈ પડનારી સ્ત્રીઓને સહાય આપવાના શા પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે તે જાણવાની અમને ખાસ ઇચ્છા છે. આપણી પરિપક્વ આ બાબતમાં તપાસ કરવા માટે એક ખાસ સમિતિ નીમવી જોઈએ અને આમાંની જે સ્ત્રીઓને મદદ જોઈતી હોય તેમને મદદ અને મામદારીન કરવું જોઈએ. જે આ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ અને સમાજ-સેવાના કામોમાં આપણી

યોજી શકીએ તો દેશને એ એક મુડીરૂપ થઈ પડશે. પણ ખર્ચાળ જીવનની એમને ટેવ પડેલી હોવાથી તેઓ ગામડાંમાં વસી શકશે કે કેમ તે શંકા બરેલું છે.

આઝાદ હિંદી ફોજની સ્ત્રીસભ્યોની સેવાઓ આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે. 'ઝાંસીની રાણી' ની દુકાડીની હું વાત કરું છું. હું ડો. લક્ષ્મીને અને તેમની ભેટીદારને તેમણે ખરેખરા સંકટમાં જે મહાન હિંમત બતાવી છે તે બદલ અભિનંદન આપું છું. હું આશા રાખું છું કે તેઓ વહેલી તકે હિંદમાં આવી રહેશે. ડો. લક્ષ્મીની તાજેતરમાં જ જે ધરપકડ થઈ છે તે સમજી શકાતી નથી અને તે સામે સખત વિરોધ દર્શાવું છું. તેમને વિના વિશ્વએ હિંદમાં આવવા દેવાં જોઈએ. આ સ્ત્રીઓની તાલીમ અને તેમની દેશદાઝ હિંદના યુદ્ધોત્તર વિકાસ અને પુનરોદ્ધારમાં ખૂબ મદદરૂપ થઈ પડશે.

યુધ્ધોત્તર પુનર્રચનાની વાત આવી તો આપણે સમજી લેવું જાઈએ કે પુનર્રચના આપણા સમસ્ત રાષ્ટ્રજીવનની દરેક એથી સ્ત્રીઓના દરજ્જા વિષેની આપણી માગણીઓ સ્ત્રીઓના હક્કનામાના રૂપે ધડી કાઢવી જોઈએ.

પહેલાં તો આપણે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા માટે અને પુરૂષો સાથેની એની સમાનતા માટે ઉર્મા રજાં છીએ. એ સમાનતા એટલે અનુકૂળતાની સમાનતા. જેવી પુરૂષ વ્યક્તિ છે એવી સ્ત્રી પણ છે. જે સ્વતંત્રતા અને સમાનતા એ માનવવિકાસના પાયા છે તો સ્ત્રીને પણ પુરૂષની પેઠે એ ભોગવવાનો હક્ક છે. પોતાના જાતીએને લીધે એના પર કોઈ જાતની અટકાયત ન હોય. સ્ત્રી અને પુરૂષ એ તો એક રચનાં એ ચક્ર જેવાં છે. બેઉની સરખી જ ઉપયોગીતા છે. એથી એકની બીજા ઉપર સરસાઈ ન હોવી જોઈએ, તેમજ એક બીજાનું શોષણ કરી ન શકે. સંતોષની વાત છે કે 'સાનકાંસીરો પરિવર્તમાં જે હક્કનાયુ ધડવામાં

આવ્યું છે તેની પ્રસ્તાવનામાં આ વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ તો છેક ૧૯૩૧માં મળીને હક્કો વિષે ઠરાવ પાસે કર્યો છે. તે કહે છે: 'કાયદા આગળ સર્વ નાગરીકો સમાન છે. ધર્મ, જાત, માન્યતા કે લોંગનો એમાં કોઈ ભેદભાવ નથી. ધર્મ, જાતી, માન્યતા અથવા લોંગ એ કોઈ કારણને લઈ સ્ત્રી કે પુરૂષને જાહેરનોકરી, સત્તા, માન અને વ્યાપાર વગેરેમાં કોઈ જાતનો અતરાય રહેશે નહિ. ૩૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૦ ના રોજ રાષ્ટ્રીય આયોજન સમિતિએ પણ ઠરાવ કર્યો હતો કે: 'આયોજિત સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરૂષનું સમાપ્તીકરણ' હશે. સ્ત્રીઓના દરજ્જાનું નિયમન સમાન દરજ્જા, સમાન અનુકૂળતા અને સમાન જવાબદારીએ એ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોથી નિયમિત કરાશે. સ્ત્રીને સ્ત્રી ગણીને કોઈ સ્થાન માટે બકાત રખાશે નહિ. પૂર્ણ અને સમાન નાગરીક દરજ્જા અને આર્થિક અધિકારોના ઉપભોગ માટે લગ્ન એક આવશ્યક શરત ગણાશે નહિ.'

સ્ત્રી પુરૂષની સમાનતાના પાયા ઉપર જ આ હક્કનાયુ ધડવામાં આવશે અને તેમાં એક વ્યક્તિ તરીકે, તેમજ સમાજના એક સભ્ય તરીકે સ્ત્રીઓના અધિકાર અને જવાબદારીની વ્યવસ્થા આપવામાં આવશે. વ્યક્તિ તરીકે સ્ત્રીઓને નાગરીક તરીકેના સર્વ હક્કો ભોગવવાના મળશે અને એ અંગેની ફરજો તેને અદા કરવાની રહેશે: પછી તે હક્કો રાજદ્વારી હોય, નાગરીક હોય કે આર્થિક હોય. રાજ્ય વ્યક્તિને સમાજના એકમ તરીકે સ્વીકારશે; નહિ કે કુટુંબને. આ રીતે સ્ત્રીઓને પોતાની સ્વતંત્ર રીતે મનાધિકાર રહેશે; નહિ કે પુરૂષ સાથેના એના સંબંધ તરીકે. અત્યારનું મનાધિકારનું ધોરણ અમુકની પત્ની તરીકે મન આપે છે, તે સિદ્ધાંત સ્ત્રીઓ માટેની ઉપયોગી છે તેથી તેને

સ્વીકાર કરી, સકાય નહિ. આપણે તો ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા દરમિયાન વ્યક્તિને માટે મતાધિકાર માગીએ છીએ.

શ્રીઓએ પોતાની યોગ્યતા હોય તો રાજ-કાર્યાલયમાં પણ વધારે ને વધારે સામેલગીરી કરવી જોઈએ. હું આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરું છું કે, આવતી ચુંટણીઓમાં શ્રીઓને ખાસ બેઠક ઉપરાંત બીજી બેઠક માટે શ્રીઓને પસંદ કરવામાં આવે.

શિક્ષણ વિના પુરુષ કે સ્ત્રી પોતાની જવાબદારી સમજી શકે નહિ. આથી દરેક સ્ત્રી શિક્ષિત યવંને અધિકારી છે, એ વસ્તુ ઉપર આપણે ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ. આથી એમાં વિનંતી કરનારા બાળકઓ, બાળમજૂરી, અને પરદા જેવા અંતરાયો દૂર કરવા જોઈએ. શિક્ષણ કેવું આપવું જોઈએ એ પ્રશ્ન પણ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક તપાસવો જોઈએ. અત્યાસની શિક્ષણ પદ્ધતિ આપણને ઝાઝી મદદ કરી શકે તેમ નથી, સાજી યોજનાએ આખી શિક્ષણ યોજના ધરમૂળથી પદ્ધતિવાની જરૂરીઆત સ્વીકારી છે, ને આપણે તે વસ્તુને અનુમોદન આપવું જ જોઈએ; પણ સ્ત્રીશિક્ષણની બાબતમાં આપણે બે વાત સાદું કરી દેવી જોઈએ, કે સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનો પૂર્ણતમ વિકાસ થાય અને તે સમાજનું ઉપયોગી અંગ બને એ પ્રકારનું શિક્ષણ એને મળવું જોઈએ.

નામરિક તરીકેની ફરજે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને એક સરખા છે, તેથી તેમના શિક્ષણમાં પણ પાયાના ફેર નહિ હોય. ફેર ત્યારે ઉભા થશે કે ત્યારે અમુક ખાસ ધંધાને માટે તાલીમ લેવાનો પ્રશ્ન આવશે અને ત્યારે તો એ ધંધો તો પુરુષ પુરુષ વચ્ચે, સ્ત્રી સ્ત્રી વચ્ચે, અને પુરુષ સ્ત્રી વચ્ચે-એમ જુદો જુદો પ્રશ્ન ધરી.

સ્ત્રીને જે ધર્મ ધંધો પસંદ પડે તેમાં તાલીમ લેવાની એને અનુકૂળતાઓ હશે. અત્યારે એવી અનુકૂળતાઓ નથી. દાખલા તરીકે-શુદ્ધ વિજ્ઞાનની તાલીમ લઈએ. એક સેડી ધરવીન

કેલેન્ડરી આપણે સંતોષ ન લઈ શકીએ. દરેક ભાષાવાર પ્રાંતમાં અને દરેક પ્રાંતીક ભાષામાં આવી સંસ્થા અને આલું શિક્ષણ હોવું જોઈએ એમ હું ઇચ્છું છું.

સદશિક્ષણને વિષે આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે દેશ ગરીબ છે, માટે જો એક જ સંસ્થાથી કામ સરતું હોય તો બે જુદી જુદી રાખવાનું આપણને પોસાય તેમ નથી.

આપણા દેશનું શારીરિક આયુષ્ય ૨૭ વર્ષનું છે ને હજારો સ્ત્રી પુરુષો જાતજાતના રોગોથી પીડાઈ મરી જાય છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રગતીય આરોગ્ય સુધારવાની ખાસ જરૂર છે. સ્ત્રીઓના સંબંધમાં તો વળી એક વધારાનો ભય છે. હિંદુસ્તાનમાં પ્રમુતીની ધાતોનો અંકડો અંખ દાડી નાખે એવો છે. શીતળા, ક્રોમળાધુ, અને મરડામાં માથુરો મરે છે તેના કરતાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ પ્રમુતીમાં મરે છે. આના કારણોમાં-એક તો પૂરતી ઉપચારની સગવડોનો અભાવ છે, બીજું શિક્ષણની ખામી અને બાળ-લગ્નો તથા પરદાના અનિષ્ટો અને અનારોગ્યથી ભરેલા ઘરો છે. સ્ત્રીઓને સારાં ઘરો અને ઉપચાર સંસ્થાઓ માગવાના હક્ક છે. ધસડ મોળા, દુઃખ અને અકાળ મૃત્યુમાંથી સ્ત્રીઓને જાળવવી હોય તો તેમને માટે સારાં ઘરો ને ઉપચાર સાધનોની સગવડોની અધિકાર હોવો જોઈએ.

પૈસાને પ્રભુ માનનારા આ જગતમાં માણસની કિંમત સ્ત્રી કે પુરુષની આર્થિક પદ્ધતિ ઉપર આક્રમક આવે છે. સ્ત્રીઓએ પોતાની દરજ્જે સ્થાપિત કરવા માટે આર્થિક વર્તુળમાં ખૂબ ઝુઝવું પડશે. કામ કરવાનો દરેક સ્ત્રીને હક્ક છે, એવી આપણે માગણી કરવી પડશે. જાહેર સેવાઓમાં, સત્તાના સ્થાનોમાં અથવા ધંધામાં સ્ત્રીને માત્ર સ્ત્રી હોવાને કારણે અટકાયત ન હોઈ શકે; અને ન હોવી જોઈએ.

આને તો પરણેલી સ્ત્રીઓને માટે અમુક નોકરીઓ બંધ છે. જે પરણેલી સ્ત્રીઓ જે તે નોકરીઓની શરતોને પાળી શકતી હોય તો પછી તેમને શા માટે બકાત રાખવામાં આવે છે તેનું કોઈ કારણ સમજાતું નથી. હા, આ નિયમને અમુક અપવાદો હોય શકે છે. સ્ત્રીઓને-ખાસ કરીને સગનાં સ્ત્રીઓને ખારેખમ ઉછેરોમાં અને જમીન નીચેની ખાણોમાં કામે ન લગાડવી જોઈએ. હિંદી સરકારે આંતરરાષ્ટ્રીય કાનુનનો ભંગ કરીને ખીદારની કોલસાની ખાણોમાં સ્ત્રીઓને કામ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, તે સામે આપણી પરિષદે વિરોધ કર્યો હતો; ને સંતોષની વાત છે કે એ હુકમ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે.

આપણે માનીએ છીએ કે, સ્ત્રીઓને કોઈ ધંધામાં જોડાતાં અટકાવવાનો અંતરાય ન હોવો જોઈએ, છતાં પરિષદે સ્ત્રીઓએ તેમની પસંગીમાં મદદરૂપ થવાનું કામ કરવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય આયોજનનું કાર્ય સ્ત્રી અને પુરોષો માટે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કાર્યો થોડા અપવાદનું છે. સ્ત્રીઓએ એવાં કામે કરવાનાં રહેશે કે જે કામે દેશને મદદરૂપ થશે. સાઈન્ટ યોજનામાં અનેક શિક્ષિકાઓની જરૂર રહેશે. અને ડૉ. મીસ લેક્સરસ કહે છે કે, આપણી આરોગ્યતાના કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા હોય તો દેશમાં ત્રીય વર્ગમાં દસ લાખ નર્સોની જરૂર રહેશે. જે સ્ત્રીઓ આ કામે પોતાને મેળે સ્વીકારવા તૈયાર નહિ થાય તો આપણે ફરજિયાત ભરતીની સામે આવીને ઉર્મા રહીશું. સ્ત્રીઓને જ કામ કરવાનો હક્ક રહેશે, એટલું જ નહિ, પણ સાચી પરિસ્થિતિ હોય કામ કરવાનું રહેશે, એટલે કે કામની જગ્યા, કામના કલાક, પગાર, રજા, માંછીનું બંધનું, સુવાવડનું બંધનું વગેરે પરિસ્થિતિઓ પણ જોવાની રહેશે.

વિશાળ પાયા ઉપર સમાજિક વિમાની યોજના ધરી કાઢવાનો સમય આવી પડેલો છે. એ વિમાની યોજનામાં પ્રસુતિ સમયના બંધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે, અને આ

યોજના એકલો કારખાનામાં કામ કરતી સ્ત્રીઓને જ લાગુ નહિ પડે, પણ શિક્ષિકાઓ અને નર્સો જેવી બીજી કાર્યકરોને પણ લાગુ પડશે.

એક કામ એવું છે કે, જે અત્યાર સુધી માન્યતા પામ્યું નથી અને એ વિષે હું તમારું ધ્યાન દોરું છું-એ શૃદ્ધિણીનું કામ છે. વહેલી પરાદર્શી મધરાત સુધી એ ધસડભોરા કરે છે.

તેને આરામ નથી, તેમ રજા પણ નથી. વળી આ કામની કિંમત પણ કોઈ લેખતુ નથી, કારણ કે એ ખજૂખજૂતા રૂપીઆ લાવતું નથી.

આથી જ તો બણેલી અને બગેલી સ્ત્રીઓને ધરદામ સામે કંટાળો વધતો જાય છે અને તેઓ ઘર બહાર કામ ધંધો શોધે છે. કામની અગત્યતા સ્વીકારાય અને કામની પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો થાય એ ખાસ અગત્યનું છે.

ઇલાકામાં ખીવરજ રીપોર્ટમાં છે તેમ શૃદ્ધિણીના કાર્યનો તાજેતરમાં સ્વીકાર થયો છે અને તેને સામજિક વિમાની યોજનામાં સ્થાન અપવામાં આવ્યું છે. જે એવી કોઈ યોજના આપણા દેશમાં સરકાર માથે લે, તો આપણે જોવું

જોઈએ કે, શૃદ્ધિણીના કાર્યને માન્યતા અપાઈ છે કે કેમ ? આ ઉપરાંત ધરધણીઆણીને તેના પતિની આવકમાં હક્ક હોવો જોઈએ. તેને

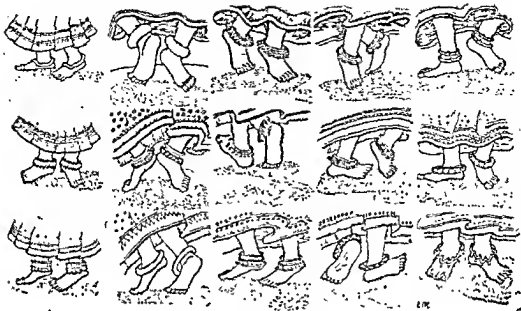
હાની જણું જ જોઈએ કે, પુરુષની પોતે પરાધીન નથી; અને એ પોતે પણ પતિની આવકમાંથી હક્કપૂર્વક ભાગ માગી શકે છે. આમ પોતાની

તમામ આવક પોતાની પત્નીની સંમતી વિના ખર્ચી નાખવાનો પતિનો કોઈ જતનો હક્ક રહેશે નહિ.

સ્ત્રી માટે આરામનો અધિકાર રહેશે. ઉપલા ચરતી મણીમાંડી સ્ત્રીઓ સિવાય બીજા હિંદી સ્ત્રીઓ આરામનું નામ પણ જાણતી નથી. એવું જીવન તો લાંબો ધસડભોરા છે.

સંધવું, ધોતું, દળવું, પાણી ભરવું અને બાળકોની માવજત કરવી એ બધાંમાંથી એને બીજા કામે માટે કુરસદ મળતી નથી. આ વસ્તુ-રિશ્તિ એના આરોગ્ય માટે સારી નથી,

નેમજ તેના માનસિક વિકાસ માટે પણ

પગનાં ધરણાં

અનુકુળ નથી. દાંઠ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ માટે એને અવકાશ જ નથી, એટલે પછી એવું જીવન એક ગુલામ જેવું થઈ પડે છે અને એવું ધર આનંદ વિરોધી હોય છે. માણસને આરામ ન હોય તો એ ગુલામ જ છે. આપણે હિંદી સ્ત્રીઓને આ ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવાના ઉપાયો યોજવા જોઈએ. તે માટે શુદ્ધજીવનનું નિયમન કરવું જોઈએ. જીવનની સુખ સગવડો આપવી જોઈએ અને સમય બચાવનારો યોગ્ય નાઓ કરવી પડશે. તેથી આ પ્રથમ પહેલે અંશે ઉદ્ધારો. શીશુવિહારો અને બાળશૃંગારોને બાળકોની સંભાળ લઈ, આપણે સ્ત્રીઓને મદદરૂપ થઈ શકીએ. સ્ત્રીઓના ઉપર આને જે બીંસી નાખનારો બરડો પડ્યો છે તે દૂર કરવાના ઉપાયો યોજાશે તો દુરુચિત્વ રમારક હાથો રાષ્ટ્રની એક મોટામાં મોટી સેવા બનવશે.

દ્વે આપણે સ્ત્રીઓના સામાજિક અધિકારોનો વિચાર કરીએ. તે ત્રણ અંગોને રખશે છે. (૧) મીઠકત, (૨) લગ્ન અને (૩) કુટુંબ. મીઠકત સંબંધમાં આપણે હાલે કરવી જોઈએ કે મીઠકત મેળવવો, સાચવવી, પારસામાં મેલી

અને એને ખર્ચવી એ સધળામાં સ્ત્રીઓને પુરોના જેવા જ અધિકારો હોવા જોઈએ. આ સંબંધમાં હિંદુકાયદો અત્યંત અસંતોષકારક છે. હિંદુ લોકો કમીટીએ હિંદુકાયદોને જે મુસદ્દો તૈયાર કર્યો છે તે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં મોટી કાળ બરનારો છે. તે મુસદ્દો સ્ત્રીઓને પોતાની મીઠકત ઉપર પૂરો અધિકાર આપે છે, તેમજ બાપની મીઠકતમાં પણ ભાગ આપે છે. આમ છતાં એ મુસદ્દો દીકરાઓ ને દીકરીઓ વચ્ચે જે ભેદભાવ રાખે છે તેથી આદર્શની ઉણપ રહી જાય છે. વળી આ મુસદ્દો સંબંધિત કુટુંબની મીઠકતને વ્યાપ્ત કરતો નથી. એ મીઠકતમાં તો સ્ત્રીને દીકરી તરીકે દાંઠ જ અધિકાર નથી, અને વધુ તરીકે માત્ર મર્યાદિત દરજ્જા મળે છે. મુસદ્દા સામે સનાતનીઓએ ઉઠાવેલા વિરોધ પણ મને અચ્ચત લાગે છે. મને લાગે છે કે, આવા કારસાઓમાં—એટલે કુટુંબનો અંધો દુડી પડવાના સંજોગોમાં—એવું કરી શકાય કે, કાં તો દીકરીનો ભાગ વેચાણ લઈ લેવામાં આવે અથવા એના ભાગ ઉપર એને નફો આપવામાં આવે.

ધરલાગી શરીરવત અને જરથોસ્તી કાયદો સ્ત્રીઓને મીલકત ઉપર કંઈ અધિકાર આપે છે, છતાં તેમાં પણ દીકરીઓ અને દીકરાઓ વચ્ચે ભેદભાવ છે જ. હિંદીવારસાનો કાયદો આ આપણા આદર્શની નજીક આવે છે, કેમકે તે પુત્ર અને પુત્રીને સરખો હક્ક આપે છે.

લગ્નની સંસ્થા ઉપર ગાળો પણ પુષ્કળ પડી છે અને એનો દુરુપયોગ પણ પુષ્કળ થયો છે; આમ છતાં યુગોની આંધીમાં એક ખડકની પેઠે અડોલ ઊભી છે. લગ્નને આપણે ધર્મસંસ્કાર કહીએ, કબાલો કહીએ, ગમે તે કહીએ, છતાં તે સ્ત્રી અને પુરુષનું રાખે કાયદેસર સ્વીકારેલું ગીલન છે, અને તેથી રાખને લાગેવળગે છે ત્યાંમુધી તે કબાલો છે. લગ્નની રૂઢીની સાથે આપણે લમણાકીક કરવાની જરૂર નથી. જે અગત્યની વસ્તુ છે તે તો વ્યક્તિઓ પવિત્ર લગ્નજીવનમાં કેવી રીતે ભેગાઈ શકે એ વસ્તુને વિચારવાની છે. એ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) બેમાંથી કોઈને પણ લગ્ન વખતે પતિ કે પત્ની હોવાં જોઈએ નહિ. હિંદુ અને મુસ્લીમ કાયદાઓ બહુપત્નીત્વની છટ આપે છે, અને હમણાંનાં વર્ષોમાં બહેલાં સ્ત્રીપુરુષોએ પણ એનો લાભ ઉઠાવ્યો છે, તે કાંઈ ન કહીએ તોપણ મોટામાં મોટી શરમ છે. હિંદુકાયદાનો મુસદ્દો એક પત્નીવતની દિમાયત કરે છે, એ એક અગત્યનો મુદ્દારો છે.

(૨) બન્નેપક્ષની લગ્ન પહેલાં સંમતી હોવી જોઈએ.

(૩) કન્યા સોળ વર્ષની નાની હોય ને વર એકત્રીસ વર્ષથી નાનો હોય તો લગ્ન ચક્ર જ ન શકે. હાલનો બાળલગ્ન નિષેધક કાયદો જોઈએ તેવો સફળ થયો નથી. એમાં ખૂબ ફેરફારનો જરૂર છે. એ કાયદામાં રખટ રીતે પાખડું જોઈએ કે, નક્કી કરવામાં આવેલી ઉપરની મર્યાદાથી નીચે વય હોય તેવું દરકોષ

લગ્ન ગેરકાયદેસર ગણાશે.

(૪) જાત અને ગોળના કારણે લગ્ન ઉપર કોષપણ જાતનો અંકુશ ન હોઈ શકે. અત્યાસનો હિંદુકાયદો પ્રતિજ્ઞામ લગ્નનો નિષેધ કરે છે. હિંદુ કાયદાનો મુસદ્દો આ અટકાયતોને દૂર કરવાની બલામણુ કરે છે. બે જુદીજુદી જ્ઞાતિના સ્ત્રીપુરુષોને પોતપોતાની જ્ઞાતી છોડ્યા વિના, એટલે કે પોતાના ધર્મો છોડ્યા વિના કોઈ કાયદામાં અનુકુળતા નથી. એથી આપણે એક સમાનધારો કરવો જોઈએ, જે તે તે જ્ઞાતિ અને ધર્મને લગતાં કાયદાની સાથેસાથ કામ કરશે. ૧૮૭૩ સ્પેશીઅલ મેરેજ એક્ટ-માંની ધર્મ તજવાને લગતી દક્ષમ કાઠી નાખવામાં આવે તો એ સમાનધારામાં એક ભાગ રૂપ થાય. હું આશા રાખું છું કે, નવી વડી ધારાસભા આ પ્રશ્ન ઉપાડશે ને કાયદામાંથી ઉણપ દૂર કરશે.

(૫) છેવટે બેમાંથી કોષપણ વ્યક્તિ પાતકીપણું, ત્યાગ, અસાધ્યરોગ અને નપું-શક્તા-એવા કોષ કારણે છુટાછેડા મેળવવા હક્કદાર રહેશે. હિંદુકાયદાની મુદ્દારા સમિતિએ આ દલમની જરૂરીઆત સ્વીકારી છે.

છેલ્લે હું સ્ત્રીઓની કુટુંબ અંગેની સ્થિતિ ઉપર આવીશ. કુટુંબ એટલે સંયુક્ત કુટુંબ નહિ. તે તો આજે નીરપયોગી સિદ્ધ થયું છે અને જૂનવાણી છે. જૂનકાળમાં એના ગમે તેટલા કાયદા હોય, પણ બંધિધ્યમાં એને સ્થાન નથી. કુટુંબ એટલે શારે મન પતિ-પત્ની અને બાળક. આજે પુરુષ કુટુંબનો વડો ગણાય છે અને તે તેની પત્ની અને બાળકોને પોતાની મીલકત પેઠે જુએ છે. અને ગણે છે. બોટીલા હિંદુનો વાણીનો કાયદો જુએ. તેમાં પિતાને જ બાળકનો કુદરતી વાલી સ્વીકાર્યો છે. પિતાના મૃત્યુ પછી માતાને વાલી તરીકે સ્વીકારી છે, પણ તે તો પિતાએ કોઈ બીજા પુરુષને વાલી તરીકે નીમ્યો ન હોય તો જ. આમ પુરુષ સ્ત્રીનો

નૈસર્ગિક અધિકાર જૂટવી લેવાને અધિકારી છે. બીજી બાજુએ પુરુષ ગમે તેવો ખરાબ હોય, નાશાયક હોય તો પણ સ્ત્રી એના સગીર બાળકો ઉપર પોતાનો હકક ભોગવી શકતી નથી. કુટુંબને એક સદકારી સંસ્થા ગણવી જોઈએ અને એના બધા સભ્યોને એકસરખી અમત્ય હોવી જોઈએ. સગીર બાળકોના વાલી તરીકે, માતા-પિતાના સરખા હકકો હોવા જોઈએ. જો બન્ને વચ્ચે વાંધો હોય તો ઠાટું એનું નક્કી કરી આપવાનું રહે.

સ્ત્રીને પોતાના કુટુંબનું નિયમન કરવાનો હક્ક રહેશે. બાળકોને જન્મ આપવાનો અને તેમને સંસ્કૃત રીતે ઉછેરવાનું કામ સ્ત્રીઓનું છે. આથી કુટુંબ કેવડું હોવું જોઈએ તે નક્કી કરવાનો હક્ક સ્ત્રીને જ છે. સ્ત્રીઓએ આ હક્ક માટે સમાન રહેવું જોઈએ. અને પોતાના કુટુંબના તેમજ દેશના બચા માટે આ હક્કનો ઉપયોગ કરતાં તેને આપણું જોઈએ.

આપણે હકકોની વાત કરીએ એ બસ નથી. આપણે આપણી જવાબદારીઓ પણ સમજવી જોઈએ. સ્ત્રી વ્યક્તિ છે, તેમ તે સમાજની સભ્ય પણ છે. અર્થ એ કે તે ધરકુટ્ટી બનીને લાંબો વખત મુઠી ન જીતી શકે. તેણે તો સમાજના સામાન્ય કલ્યાણ માટે પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ. રાષ્ટ્રના પુલકદારના કાર્યમાં, ખાસ કરીને શિક્ષણ અને આરોગ્યતા ક્ષેત્રોમાં, મદદ કરવાને તત્પર રહેવું જોઈએ. આપણી શાખાઓએ પોતાપોતાના વિભાગમાં કેટલી સ્ત્રીઓ શિક્ષિકાઓ, નર્સો અને આરોગ્ય સંરક્ષકો તરીકે કામ કરી શકે તેમ છે તેની યાદિ તૈયાર કરવી જોઈએ. તે સ્ત્રીઓને સાવ મક્ક જ કરવું પડશે એવું નથી, આપણા દેશના ગજ પ્રમાણે તેમને યોગ્ય મહેનતાણું આપવામાં આવશે. સકય હોય ત્યાં આપણી શાખાઓ

મામસેવીકાઓ તૈયાર કરે એમ હું ઇચ્છું છું. નર્સના ધંધા પ્રત્યે સ્ત્રીઓને જોઈએ આકર્ષણ આજે નથી, પણ આપણે સમજવું જોઈએ કે, આપણા દેશમાં નર્સોની ખૂબ જોગ છે. સ્ત્રીઓમાં આ ધંધા વિશે પ્રચાર થાય ને વધુમાં વધુ સ્ત્રીઓ એ ધંધા તરફ આકર્ષણ એ જોવાનું આપણી પરિવર્ધન કામ છે.

જે તમને હક્કનામાનો ચક્રમ ખ્યાલ આપ્યો છે આ પરિવર્ધન પ્રત્યેક સમાસદ બહેન તેનો અભ્યાસ કરે અને તેના સંજોગો સમજે, તેમ જ તેની સાધના માટે પ્રયત્નો કરે એમ હું ઇચ્છું છું. પરિવર્ધન સભ્ય સંખ્યા વધારીએ એટલામાં બધું પતી જતું નથી. ચાર આના આપીને નીરોતે સ્થ જનારા સભ્યોની ગણતરી થી કે આ પરિવર્ધમાં દાખલ થનાર હરકોઈ સભ્યે આ હક્કનામાને સમજવું જોઈએ અને તેની સાધના માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ જ આપણો કાર્યક્રમ છે. આપણી પ્રગતિઓનો એ હક્કનારું જ નામદંડ છે.

સાચી વાત છે કે, બીજા તાત્કાલિક પક્ષો તરફ આપણે ધ્યાન આપવું પડશે. આપણે ગમે તે કરીએ, છતાં આપણે 'સ્ત્રીઓની મુક્તિ અને તે દ્વારા દેશની મુક્તિ' એ આપણું ધ્યેય કદી ન જૂલીએ. મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે, સ્ત્રીઓ મુક્ત થતાં આપણે આપણી પ્રીય માતૃભૂમિને મુક્ત કરવામાં અને તેને નવચૈતન્ય આપવામાં સહાયજન થઈશું. આ દેશની હરકોઈ સ્ત્રીને પછી તે મહારાણી હોય કે મહારણ હોય—હરકોઈને હું આ વસ્તુ સમજવાની વિનંતી કરું છું. અને એક સમાન હક્કને કારણે એક સંગે કામ કરવાની અરજ યુગ્મજ છું. આ ધ્યેય-સિદ્ધિમાં નાત, જાત, રાજકારણ કોઈનો પણ અંતરાય નહિ હોવો જોઈએ.

સુધારો:—ગયા અંકમાં 'મહાત્માજીના જીવન પ્રસંગો' હપાયા છે તે 'માંધીજીના સાનિધ્યમાં' નામના પુસ્તકમાંથી લીધેલા છે.

જાહેર લગ્ન કરવામાં પાપ અને ગુન્હો માનનાર સમાજના

પડદા પાછળનાં દરજો

ગેરરીતનો સંબંધ એ સમાજ ચલાવી લે છે. એ જ વ્યક્તિઓ લગ્ન કરે તો સમાજ રોષ પ્રગટ કરે છે. આવા સેક્રેડા દાખલા જાણવામાં છે, જેમાં ગેરરીતનું વર્તન તે ખોટી રીતે માની લીધેલું નથી અને એ વ્યક્તિઓની શુદ્ધ શુદ્ધિનું presumption કરવાની કાંઈ પણ ખારી નથી. એટલે કે આવી ગેરરીતિ બંધે ચાલે; એમ માની સમાજ તે સ્વીકારે છે.

૧. બહુ જૂના વખતની વાત છે, એક બાઈનાં પત્ની ગુજરી ગયાં. પછી ઉત્તર દિંદની કાંઈ વિધવા બાઈ રસોઈ કરવા ઘરમાં રહી. તેને તે જ બાઈથી ઠોકરી થયો. બાઈ સાધારણ અમલની નોકરી પર હતા. કાંઈને કાંઈ લાગ્યું નહીં. બાઈ એજાખીતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જવાબ આપે. સુધારાવાળાને કહે છે 'મેં પુનર્જન ક્યું છે.' બીજાને કહે; 'બહુ જોડું છે.' લગ્ન નહિ જ કરેલું એ સાચી વાત, છતાં એમણે ચલાવેલું પોલ પણ આશ્ચર્ય.

૨. સારા ધર્માદારી એક ગૃહસ્થને લાં કાંઈ વિધવા બાઈ આવીને રહી તે ગૃહસ્થ કુટુંબી હતા. આ બીજી બાઈ સાથે છૂટથી આડો વ્યવહાર ચાલ્યો; તેનું એક parallel કુટુંબ થયું અને મૃદુ સાથે રહે. પેતે જિંદગી ગાંઠે દેવાય અને નવી બાઈ નીચી. લગ્ન ન કર્યું, તેથી સદુએ અભિનંદન આપ્યાં અને બંને સ્ત્રીઓનાં સંતાનો સારે કેશણે પરણ્યાં.

૩. સામાન્ય રિયતિના એક બાઈ એક વિધવા સાથે નાનગતના જરૂર વચ્ચે રહે છે. વિધવા આગ્રહ કરે છે કે, લગ્ન કરો. બાઈ કહે છે કે, 'લગ્ન કરું તો નાનગતમાં આગ્રહ જાય, માટે છાનીમાની બેસી રહે.' બાઈને માથે ભુણ્ણટવાનાં પાપ થકે જાય છે.

૪. ગરીબ રિયતિની વિધવાને ભત્રીજાઓ

વીસ પચીસ રૂપિયા ખોરાકોના આપે છે. બાઈ કાંઈ માણસ સાથે થયેલ વર્તે છે. બાઈ લગ્ન કરવા તૈયારી કરે છે તો ભત્રીજાઓ કહે છે: 'કુટુંબની આબરૂ જાય છે માટે જેમ છે તેમ ચાલવા દે.' ભત્રીજાઓ બેગી એક જ ઘરના ભાગમાં રહે છે. અને તેના ગેરવર્તન સંબંધે સફુને પૂરી ખાતરી છે.

૫. મોટા પ્રતિષ્ઠિત ને ધર્માદારીઓ-કુટુંબીઓ રખાતો સાથે ખુશીથી હરે હરે છે. શ્રીમંતો છે એટલે તેવી બાઈઓને બંગલાઓ, માડીધોડા, નોકરો આપે છે. ગરમીમાં હવા ખાવા જાય ત્યારે જૂના કુટુંબને ઘેર રહેવા દે અને અપરિણીત બાઈઓ અને તેમના વસ્તારને સાથે લઈ જાય. ત્યાં ખુદશી રીતે મોજશોખ કરે છે. શ્રીમંતોની આવી રખાતોની સંખ્યા તો ઘણી મોટી છે, પરંતુ પ્રજા ચાપ અને અનીતિ સંબંધે કાંઈ જ શંકા રહે નહિ.

૬. સહકાર્યકર્તા બાઈઓ તથા સ્ત્રીઓનાં ગેરવર્તનના અને આ નવા જમાનાનાં દર્શાવો છે. બાઈઓ પરણેલા ને કુટુંબી બહેનો કુવારી-એવાં કેટલાંક દર્શાવે જણાવે છે. બીજાં સંખ્યાબંધ હશે, પરંતુ જેમાં સંબંધની બાજુમાં એકસ માહિતી ન હોય તેવાને ગણવાં ન જોઈએ. ઉપર કહેલામાંથી કાંઈ બહેનને ધરિયતાલના આશય લેવા પડ્યા છે, કાંઈની તબિયતનો પ્રાણ નીકળ્યો છે, છતાં જગતમાં જિંદગી મોંઘાં લઈ કરે છે. ઉપદેશ કરે છે, બીજાંનાં ઝિંકો શોધે છે, સમાજમાં ખુશાલ હરે છે કરે છે, કેમકે લગ્નો કરવાના ગુનામાં તેઓ પડતાં નથી.

૭. બે બહેનપણીઓ યુરોપ ગઈ. લાં બે દિંદીઓ સાથે પરિચય પડતાં લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય થયો. દિંદ પાછા ફરી એક બહેને તે અમલમાં મૂક્યો. બંને પુરુષો વિવાહીત હતા. આ બહેનનો સર્વાવહાસાંએ બહિષ્કાર થયો. બીજી બહેનને સર્વાવહાસાંએ સિખામણ

આપી કે 'લગ્નની લગ્નમાં ન પડું. પ્રેમપાત્ર બાંધને પોતાને ઘેર રાખવો, અગર તેને ઘેર જઈ ગમે તો રહેવું, પરંતુ લગ્ન કરવાથી આખર જીવી.' તે બાંધને સ્ત્રીઓકરાં છે. આ શીખાગણ માત્રી બહેને લગ્ન કરવાની ભૂલ ન કરી, જ્યોતી તે માતાપાત્ર પામી, હોદા અને અમલ, ગમે તે મેળવી શકે છે.

૮. એક ગર્ભશ્રીમંત હતા. તેમના કુટુંબમાં વડીલોથી ચાલતી આવેલી રીત મુજબ તેમને એક રખાત હતી. તેમના દાદા મુજબી, ત્યારે તેમની રખાતે કોટી લડી પોતાને તેમજ પોતાનાં બાળકો માટે મિલકત મેળવેલી, આમ રખાત સંકુને માન્ય અને મંજૂર હતી. કોષ અભાગી મોષડીએ આ બાંધની રખાતે આમક કથી કે, તેની સાથે લગ્ન કરવાં. બાંધની તો આખર કાયમ હતી, પણ બાંધ કહે 'મારી આખર હલકી પડે છે.' આ આગળમાં કસાધ તેઓએ લગ્ન કયો. બાંધ વિધવા હતી, એટલે માખાપ, બાંધજડેન મિત્રોએ હપકાનો વરસાદ વરસાવ્યો. બાંધ કહે: 'મારી સાન પેરીનું નામ બોલ્યું ને કુટુંબનું નાક કાપ્યું.' એમ કહી વારસામાંથી ખાતલ કરી બહાર કાઢી મૂક્યાં. બાંધ રજગી રખડી મૃત્યુ પામ્યા. બાંધનું શું થયું તે જાણવામાં નથી.

૯. એક કારખાનાના માલિકે એક બહેનને પાળી પોષી બહાવીગણવી બધી રીતે હોશિયાર બનાવી. આ સમય દરમિયાન તેઓ તેના પર મોહિત થયા. પ્રુપ્ત ઉમરના છતાં આ બાળકમાં તેમનું મન ચલિત થયું. ઘેર સ્ત્રીસંતાનોનું મોટું કુટુંબ એટલે શું થાય? પેલી બહેન તો ઉપકાર તથે દયામિત્રી. તે શંકા જ વિરોધ કરી ચકા નહિ. આ બધી શુંચવણમાંથી છૂટવા તેમણે તે બહેનને ઓપીસમાં કાઢીપીટ તરીકે રાખી અને યથેચ્છ વ્યવહાર ચલાવવાનો માર્ગ કાઢ્યો. બહેનનું શરીરસ્વાસ્થ્ય ધૂળપાણી થયું અને અતે મરણશરણ થયાં. [જ્યોતિર્ધર] વિકૃત માનસ

સો. ૨ ભ

મિસરના પાટનગર કેરા મુકામે તાજે-તરમાં મળી ગયેલી એક સ્ત્રી-પરિપક્ષમાં સોએક જેટલી અરખ સ્ત્રીઓએ સમાનાધિકારનો દાવો રજૂ કયો હતો. એ સમાનાધિકારમાં સ્ત્રીઓના મતાધિકાર અને પદાધિકાર ઉપરાંત બહુપત્નીત્વને પણ સ્ત્રીઓનો એક અધિકાર ગણાવવામાં આવ્યો હતો.

છતાં ૧૯૦૦ વર્ષ થયાં અરખ સમાજ ઇસ્લામ પર નિર્ભર રહ્યો છે અને કુરાન એ એમના ધર્મનું તેમજ સમાજનિયમનું મૂળ પુસ્તક રહ્યું છે. બહુપત્નીત્વના સંજ્ઞામાં કુરાનનો આદેશ છે. '.....તમને ગમે તેવી બે, ત્રણ કે ચાર સ્ત્રીઓને તમે પરણો, પણ એથી વધુ સંખ્યાને નહિ. પરંતુ એ સંખ્યા તરફ સમતા પૂર્વક ન વર્તો' શકવાનો ભય રહેતો હોય તો પછી માત્ર એકને જ પરણો.'

કુરાનનો આ આદેશ અક્ષરશઃ પળાતો હોવાનો લીધે અનીતિનો ઉદ્ભવ અરખ સમાજમાં નડેતો થયો. અને એક કરતાં વધુ પત્ની કરનારાઓ પણ તે સૌને સારી રીતે રાખવાની કાળજી રાખતા. સ્ત્રીનું રચાન મૃદમાં નિમિત્ત હતું. અત્ર કિતાબ પર એના લગ્નનો કાર નિર્મિત હતો; જે કારની રૂએ આર્થિક ઉપરાંત બીજી પણ અનેક જોગવાઈ એને મળી રહેતી. આ રીતે કુરાન તથા લગ્નના કારની વ્યક્તિ એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓને અદ્યપ્ત સારી રીતે નમાવી શકે તેવી રિયલિ ન હેઠાં તો મોટે ભાગે એ ન પત્નીથી ચલાવી લેતી.

પરંતુ હિસમાનિયા શહનશાહતના પતન પછી પાશ્ચાત્ય સુધારો ધીમેધીમે મુસ્લિમ મુદ્દામાં પ્રવેશવા લાગ્યો. આધુનિક વિચારોની આપાતે બહુ વિચિત્ર અસર નીપળવી. મુસ્લિમ ગૃહજીવન અને ધર્મજીવન ક્રમશઃ ખંડિત બનવા લાગ્યાં. મધ્યપૂર્વના એકે એક બંદર પર ધંધાદારી વેશ્યાવૃત્તિનો ઉદય થયો અને લગ્નમયોદાની બહાર રહીને આ રીતે લાગણીનો સંતોષ મુલબ બનતાં કેટલાક મુસ્લિમોએ કુરાનના નિયમોની અવગણના કરવા માંડી.

આનું પરિણામ મુસ્લિમ પ્રજાની નૈતિક અને શારીરિક પતિતાવસ્થામાં આવવા લાગ્યું, એટલું જ નહિ, પણ અનેક મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ અવિવાહિત રહેવા લાગી. એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ કરીને પ્રજાવૃદ્ધિમાં ફાળો આપી શકે તેવા પુરુષોએ પણ પરણેલી એક જ સ્ત્રી રાખીને પોતાની કામગીરી લગ્નમયોદા બહાર સંતોષવા માંડી.

ખીજ આગુ મુસ્લિમ પ્રદેશોના અંદરના ભાગના કેટલાક જુવાનો પર 'આધુનિક' વિચારપ્રવાહોની અસર થતાં 'રોમાન્સ'ના ખ્યાલમાં ચક્રચૂર બનીને એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ, (એ સ્ત્રીઓથી થતી સંતતિના બાવિધ્યનો કશો ખ્યાલ રાખ્યા વિના) પરણવા લાગ્યા. આના પરિણામે બાળ-મરણોની સંખ્યા વધતી ગઈ અને ગરીબાઈ અને સંતાપ પણ વધતાં ગયાં. પાશ્ચાત્ય કેળવણીએ પણ લગ્ન સંખ્યા ઘટાડવામાં પોતાનો ભાગ ભજવ્યો છે. પહેલાં તો ૨૦ વર્ષની વયનો ઠાંઠ પણ મુસ્લિમ પરણેલો અને દ્વાય એકાદ બે બાળકનો પિતા હોય, પરંતુ આજે ૨૦ની વય વીની ગયા મુઘી તો એ કોલેજમાં બહુનો હોય છે અને ત્યાર પછી બહુધા 'આધુનિક' સ્વૈચ્છિકદારમાં રાત રહીને બહુ મોટી ઉંમરે એ લગ્ન કરે છે, અથવા તો એ બંધન સમજાયું જતું કરે છે.

કેરો મુકામે અરબ સ્ત્રીઓએ કરેલી માગણી આ વસ્તુરિધિના નિવારણ માટે જ કરાએલી

છે. એમણે માત્ર બહુપત્નીત્વની જ હિમાયત નથી કરી, પરંતુ એ સાથે અપરિણીત રહેનારાંઓ પર કર નાખવાની પણ સૂચના કરી છે. બહુપત્નીત્વની સંરચા પડી ભાંગવાને લગ્નને તથા મુસ્લિમોમાં આંતરિકતા પેસવાને લગ્નને કેટલાંક મુસ્લિમ રાજ્યોની વસતી ઘટી છે.

કેરો પરિપદની સ્ત્રીઓ પોતાની માગણીમાં કેટલી સફળ થાય છે તે જોવાનું રહે છે.

[ધી અરબ વહડ] ડા. જી. આર્થ ઝેરુદાહ

*

મુરત ખાતે એક જાહેર મેળાવડા દ્વારા હિન્દુ અખળા રક્ષાગૃહ સ્થાપવાની વિધિ થઈ ત્યારે પંડિત આનંદપ્રિયજીએ બાપજી આપતા જણાવ્યું હતું કે 'એકવાર શ્રી લીલાવતી મુન્શીએ મુંબઈ કોર્ટની ધર્મપક્ષદારી એશીડેવીટા એકડી કરી હતી આવી ૧૦૦ એશીડેવીટા એક જ વરસમાં થઈ હતી. એ એશીડેવીટા કરનારી ૧૦૦ હિન્દુ બહેનો, જેઓ ૧૬ થી ૪૦ વરસના અંદર હતી. આ પ્રશ્ન બતાવે છે કે, આવી સ્ત્રીઓને રક્ષવા અખળાગૃહની જરૂર છે.'

*

પેરીસમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીપરિષદમાં મળેલી જગતની સ્ત્રીઓને પ્રજાસાસનવાદ અને શાંતિને માટે એકત્ર થવાનું મેડમ ક્રેટને ૧૫૦૦ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશી જણાવ્યું હતું. આ પરિષદમાં ૪૨ દેશોની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો. સોવીએટ પ્રતિનિધિ મંડળના ૨૧ સભાસદો છે. ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિ મંડળની સંખ્યા સદુથી વધારે છે. વિશ્વને લીધે જે દેશોને સંકળ કરવું પડ્યું છે તે દેશોની સ્ત્રીઓમાં એક પ્રકારનું સંગઠન અને પરિપક્વતા આવી ગયાં છે.

એસ્ટ્રેલિયાની એક સ્ત્રી મીસીઝ રૂઢાટે એસ્ટ્રેલિયામાં હિંદ અને હિંદની લડત અત્યે સંજાનુભૂતિ અને સમજુતી છે એમ જણાવ્યું. અ. હિં. મહિલા પરિષદ તરફથી શ્રી. ઈલા સેન અને અ. હિં. વિદ્યાર્થી સંઘનાં એક-એક બે પ્રતિનિધિઓ દાખર હતાં.

રખાતને પણ પત્ની જેટલો જ

ભરણપોષણ મેળવવાનો હકક છે.

પ્ર. હાલ કુલથી કે નામના એક આલણે ધર્મગર માંતિની અંકુ નામની એક રખાત રાખી હતી. અંકુ નરસુની પરણેતર પત્ની હતી ને નરસુ જીવતો હતો. પરંતુ અંકુ નરસુને છોડી પ્રહલાદને ત્યાં જ રહેતી. એમ એ લગભગ સત્તર વર્ષ રહી હશે. ઇસ્વી સન ૧૯૨૭ના જૂન મહિનાની પંડેલી તારીખે પ્રહલાદે પોતાની વડિયોપાઈત મીલકતમાંથી કેટલોક જમીનો, અંકુના નામનું બક્ષીસપત્ર કરી, તેને નામે ચઢાવી આપી. ઇસ્વી સન ૧૯૩૩માં પ્રહલાદનું અવસાન થયું. ઇસ્વી સન ૧૯૩૬ના જૂન મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રહલાદના પુત્ર ગણેશે અંકુ ઉપર દાવો માંડ્યો. બક્ષિસ પત્રથી અંકુને અપાયેલી જમીનો વડિયોપાઈત મીલકત પૈકીની હતી. ગણેશ ને પ્રહલાદ હિંદુ અધિકાર કુટુંબના સભ્યો હતા એટલે વડિયોપાઈત મીલકતનું પ્રહલાદે કરેલું બક્ષીસપત્ર રદઆનસ હતું. વળી પ્રહલાદ ને અંકુ વચ્ચે ભરકર્મનો સંબંધ હતો. અનીતિ ભરેલા એ કૃત્યને પોષવા કરાયેલું બક્ષીસપત્ર ગણેશને બંધનકારક નહોતું. પ્રતિવાદીયણ બાઈ અંકુએ જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે, તે પ્રહલાદની કાયમી, રખાત હતી ને તેથી પ્રહલાદે બક્ષીસ આપેલી જમીન પર તેનો સંપૂર્ણ હક હતો. અંકુ પ્રહલાદની કાયમી રખાત હોવાથી પ્રહલાદની મીલકતમાંથી તેની ખોરાકી પોષાકી મેળવવાનો સંપૂર્ણ હક હતો, તેથી ગણેશ જે તેના ભરણ પોષણ માટે સંપૂર્ણ સગવડ કરી આપે તો બક્ષીસથી અપાયેલી જમીનો પાછી મેળવવાનો તેને અધિકાર હતો; એવું પ્રાથમિક કોર્ટે જણાવ્યું. તેના ઉપર અપીલ થતાં જજને પ્રહલાદ ને અંકુનો સંબંધ અનીતિમય હોવાથી પ્રહલાદની મીલકત ઉપર તેના ખોરાકી પોષાકીનો ખીચક અધિકાર નહોતો એવું જણી, ભરણ

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર

શ્રી. રમણીકલાલ જયજીદલાઈ દલાલ.

પોષણની કાષ્ટપણ પ્રકારની વ્યવસ્થા કર્યા સિવાય ગણેશને સદરજુ જમીનો કબજે લેવા હકદાર ઠરાવ્યો. તેના પર બાઈ અંકુએ મુંઝાઈ હાઈ કોર્ટમાં અપીલ કરી. ન્યાયમૂર્તિ એન. જે વાડિયા. લોકુર અને રામધયજી એમ ત્રણ હાઈકોર્ટ જજની એન્ડ સમક્ષ તેની સુનાવણી થઈ.

એપેલન્ટ બાઈ અંકુના એડવોકેટ મી. પી. બી. ગન્નેન્ગડર હતા. તેમણે દલીલ કરતાં જણાવ્યું કે, હિંદુ કાયદા નીચે અવરજી કરી પોતાના અવસાન પામેલા રહેઠીની મીલકતમાંથી, તેમનો સંબંધ અનીતિમય હોય તો પણ, નિર્વોદ મેળવી શકે કે નહિ, એ જ આ અપીલનો મુખ્ય મુદ્દો હતો. આવા પ્રકારનો સૌથી પડેશે કેસ* જેમકે વિરૂદ્ધ ઉમીયા-ચંકરનો હતો. એમાં એક સૌએ પોતાનો પરણેતર પતિ હયાત હોવા છતાં બીજો પતિ ક્યો હતો અને બીજા પતિની રખાત તરીકે મીલકતમાંથી ખોરાકી પોષાકી મેળવવાનો તેનો અધિકાર માન્ય રાખવામાં આવ્યો હતો. એ સંબંધ અનીતિમયો હતો કે નહિ તે તપાસવાની તેમણે જરૂર લેખી નહોતી. પછીના વૃન્દા-

• (૧૮૭૩) ૧૦ બાઈ હાઈકોર્ટ રીપોર્ટ પ. ૩૮૧.

૧ (૧૮૭૫) ૧૨ બાઈ હાઈકોર્ટ રીપોર્ટ પાનું ૨૬૬

વનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઇના કિસ્સામાં પણ એ જ ફેસલો માન્ય રાખવામાં આવ્યો. એ ફેસલામાં બક્ષીસ રદખાતલ ગણવામાં આવી હતી; પરંતુ અનીતિમય સંબંધ હોવા છતાં ખોરાજી પોશાજી આપવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાર પછીના નીગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મણના કીરસાની હકીકત પણ આ ફેસલા જેવી જ હતી. એ કીરસામાં પ્રતિવાદીપણુ પરણેતરે ઓરત હતી. એણે પોતાના પતિને ત્યજી દીધો હતો. તે પોતાના સ્નેહી સાથે રહેતી હતી. એમનો સંબંધ સામાજિક દષ્ટિએ અનીતિમય લેખાય, પણ ને એ કાયમી સ્વચ્છનો હોય તો રખાતને બરણુપેલણુનો સંપૂર્ણ હક્ક મળે છે એમ કહ્યું હતું. બાઇ મોઢીબાઈ વિરૂદ્ધ બાઇ નાગુબાઈમાં નામદાર ડોટરે અવરૂદ્ધ સ્ત્રીની વ્યાખ્યા કરી હતી. કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રીમાન શાહે એ વિષય પરત્વે શાસ્ત્રોક્ત ચર્ચા કરી હતી ને અગાઉના નિર્ણયો ટાંક્યા હતા. એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે અગાઉના બધા ફેસલામાં સ્ત્રી એના સ્નેહીની અવરૂદ્ધ સ્ત્રી જ હતી. ડેટલાકમાં સંબંધ અનીતિમય લાગતો, પરંતુ તે કાયમી, સ્વતંત્ર અને સ્નેહીના અવસાન સુધી ચાલુ હોવાથી સ્ત્રીને નિર્વાહ મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત થયો હતો. ફક્ત એ સંબંધ સ્વતંત્ર ને ચાલુ હોવો જોઈએ, એટલી જ હકીકત સાબીત કરવાની રહેતી હતી. તે સ્ત્રી પોતાના સ્નેહી સાથે ઉધાડે છોગે વસવાટ કરતી કે નહિ એ પ્રશ્નને ઝાઝો મદતવનો લેખવામાં આવ્યો નહોતો. પરંતુ કામચલાઉ વડાન્યાયમૂર્તિ શાહે, અવરૂદ્ધ સ્ત્રીએ પોતાના સ્નેહીના ઘરમાં તેની સાથે ઉધાડે-

છોગે વસવાટ કરવો જોઈએ એ વાતને મદતવની ગણી હતી. અને અગાઉના ફેસલા કરતાં એ ખાતરમાં જ નુદા પડ્યા હતા. પરંતુ કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શાહ અને ન્યાયમૂર્તિ કમ્પના ફેસલાઓ તપાસતાં ખાતરી થાય છે કે સંબંધની અનીતિમય તવારીખથી કશો જ મૂલ્યત તફાવત પડતો નહોતો.

બાઇ જનાગુબાઇ વિરુદ્ધ બાઇ મોઢી બાઇમાં તો છેક ત્રિવી કાઉન્સિલમાં અપીલ કરવામાં આવી હતી, ત્યાં ન્યાયમૂર્તિઓએ ટીકા કરી હતી, 'કે હવે એક જ વાસની કાંઈ જ જરૂર નથી. અત્યારે રખાત પતિની શુભામ નથી.' માત્ર એ સંબંધ સ્વતંત્ર ને ચાલુ હોવો જોઈએ, એટલી જ વાત ઉપર તેમણે બાર મૂક્યો હતો. તેમણે નીગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મણના ફેસલો ટાંક્યો હતો. એમનો સંબંધ અનીતિમય હોવા છતાં ને સ્ત્રી ચાલુ સ્વતંત્ર સકચાર ભોગવતી હતી એવો પૂરાવો પડે તો ખોરાજી પોશાજીનો અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થાય છે એ દર્શાવું તેમને સ્વીકાર્યું હતું. નીગારેડીના ફેસલા વિરૂદ્ધ ડોઝએ વાંધો ઉઠાવ્યો નથી. તેમની પાસેના કીરસામાં તો સંબંધ અનીતિમય નહોતો એટલે કેસ વધારે મજબૂત હતો. અવરૂદ્ધ સ્ત્રીનો સંબંધ અનીતિમય ન હોવો જોઈએ એવી કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી શાહની માન્યતા તેમને સ્વીકાર્યું નહોતી.

આનંદીબાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઇમાં પોટો ફેસલો આપવામાં આવ્યો હતો. કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. શાહ જેમકોરના કિસ્સાથી નુદા પડ્યા હતા, પણ એ ફેસલો સંતોષકારક નહોતી. પતિની હયાતીથી પરિણામમાં કશો

૧ (૧૯૦૧) ઈડિયન હો. રીપોર્ટ્સ ૨૬ બ્રાન્ચ પાનું ૧૬૩

૩ (૧૯૨૨) ઈડિયન હો. રીપોર્ટ્સ ૪૩ બ્રાન્ચ પાનું ૪૦૧; રોડ્સ ૩ બ્રાન્ચ હો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૪૭; કોઝ એ બ્રાન્ચ; હો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૦૦૬

૪ (૧૯૨૧) હો. રીપોર્ટ્સ ૫૩ ઈડિયન અપીલ્સ પાનું ૧૫૩ રોડ્સ કોઝ ૨૮ બ્રાન્ચ હો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૧૪૪

૫ (૧૯૨૩) ૨૬ બ્રાન્ચ હો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૩; રોડ્સ કોઝ ઈડિયન હો. રીપોર્ટ્સ ૪૮ બ્રાન્ચ પાનું ૨૦૩

૦૮ ફેરફાર પડે નહિ એવો હિંદુ શાસ્ત્રોમાં ઉદ્દેશ્ય છે, એ હકીકતમાં ગેરસમજ થવા પામી હતી. ખેમકોસ્તા કેસની, એ વિગત રાહી વિરૂદ્ધ ગોવિંદ વલાદ તેમજના કેસમાં વડા ન્યાયમૂર્તિ વેરટ્ટાપનાં વિધાન સાથે બંધબેસતી નહોતી. રનેહીના અવસાન સમયે પતિ હયાત ન હોય એવા કિસ્સામાં ૦૮ એ ફેંસલો લાગુ પડે એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો, પરંતુ એ ખરાબર નથી.

યશવંતરાય વિરૂદ્ધ કાશીઆખામી^૭ રખાતે ખોરાકી પોશાકી મેળવવી હોય તો ચાલુ સંબંધ પ્રથમ પૂરવાર કરવો જોઈએ, એમ હ્યુ^૮ હતું : પછી બન્ને એ સંબંધ રાજ્યાતમાં અનીતિમય હોય, સ્ત્રીનું અયોગ્ય વર્તન સિદ્ધ થાય તો ખોરાકી પોશાકીનો હક નાશુદ થાય. અવરૂદ્ધ સ્ત્રીનો સંબંધ ચાલુ ને એકસોગી ૦૮ હોવો જોઈએ. અને સ્ત્રીએ નીતિમય જીવન ગુજારવું ધટે.

પંચાપગેશા એડાપર વિરૂદ્ધ કનક અમ્મલ^૯; રામ રામ યાવર વિરૂદ્ધ પપામ્મલ^{૧૦} : તુકારામ વિરૂદ્ધ દિનકર^{૧૧} અને કાન્તાઆખ વિરૂદ્ધ^{૧૨} ઉમાઆખના ફેંસલા આ ૦૮ હકીકત સિદ્ધ કરે છે. તે ઉપરાંત વેસ્ટ અને જુજર પાનુ ૪૧૫, ૫૬૩ : ગોલપચંદ્ર સરકાર (૧૯૩૩ આણિ) પાનુ ૬૯૯ પ્રકરણ ૨ પેટા કલમ ૩ મીતાક્ષર સર્ગ ૨ મ્લોક ૧/૨૭-૨૮ : સર્ગ ૧ મ્લોક ૪/૨૨ માં કરેલા ઉદ્દેશ્યો પર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો.

મદામહોપાધ્યાય પી. વી. કાણે, એમ.

- ૧ (૧૮૭૫) હિંદિય લો રિપોર્ટ્સ ૧ ભાગ ૬૩
- ૭ (૧૮૮૭) હિંદિય લો રિપોર્ટ્સ ૧૨ ભાગ ૧૯૨૬
- ૮ (૧૯૧૭) ૩૩ મદ્રાસ લો જર્નલ પાનુ ૪૪૫
- ૯ (૧૯૨૫) હિંદિય લો રિપોર્ટ્સ ૪૬ મદ્રાસ ૮૦૫
- ૧૦ (૧૯૩૦) ૩૩ ભાગ ૬૦ લો રિપોર્ટ્સ પાનુ ૨૮૬
- ૧૧ (૧૯૨૯) બોલ હિંદિયા રિપોર્ટ્સ નામપુર પાનુ ૨૭

૭. ચિતલે, અને પી. જી. ખેર, ગણેશ પ્રહલાદ કુંલકુણીના એડવોકેટ હતા. તેમણે દલીલ કરી કે, શાસ્ત્રોક્તિ પ્રમાણે પત્ની ન હોય તેવી સ્ત્રીઓના ખોરાકી પોશાકીના હકો કાલ્યાયન અને યાત્રવસ્ત્ર ૨/૧૩૫ પર મિતાક્ષરાએ નોંધેલ નારદમાં દર્શાવેલા છે. કાલ્યાયન કહે છે કે, યોગિત, નોકરો ને મરનારનું કિંપાખર્ચ જતાં જે બાકી રહે તેવી ખીનવારસી મીલકત ખાલસા થાય છે. મીતાક્ષર આ ઉપરથી કહે છે કે, રાજ્યે મરનારની સ્ત્રીની ખોરાકી પોશાકી પૂરી કરવી. નારદ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ સિવાય જે વ્યક્તિ ખીનવારસી અવસાન પામે તેની સ્ત્રીને રાજ્યે ખોરાકી પોશાકી આપવી. મીતાક્ષર પ્રમાણે યોગિત અને જો બન્ને શબ્દો અવરૂદ્ધ સ્ત્રી માટે ૦૮ વપરાયલા છે. પરણેતર પત્ની માટે એ શબ્દો વપરાયલા નથી. એટલે મિતાક્ષર પ્રમાણે ફક્ત અવરૂદ્ધ સ્ત્રીને ૦૮ ખોરાકી પોશાકી મળે : છુટખ્યા, સ્વૈરિણી વગેરેને ન મળે. યાત્રવસ્ત્ર ૨ મ્લોક ૨૯૦માં અવરૂદ્ધ સ્ત્રીની બ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. 'છુટખ્યા' કરતાં 'અવરૂદ્ધ સ્ત્રી' નો પ્રકાર ૦૮ જુદો છે. ૨૯૦માં મ્લોકમાં અવરૂદ્ધ, છુટખ્યા અને સ્વૈરિણી એવી ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ સાથે જારકર્મ કરવા બદલ દંડની શિક્ષા દર્શાવી છે, પરંતુ એ પ્રકારની સ્ત્રીઓની ખોરાકી પોશાકીના પ્રશ્ન વિષે કશો ૦૮ ઉદ્દેશ્ય નથી. અવિભાજ્ય વસ્તુઓ માટે યાત્રવસ્ત્ર ૨ મ્લોક ૧૧૯માં મીતાક્ષર મનુ ૯ મ્લોક ૨૧૯ ટીકે છે કે, વસ્ત્રો, વાહનો, અલંકારો, રાંધેલું અનાજ, પાણી, સ્ત્રીઓ વગેરે અવિભાજ્ય છે. 'સ્ત્રીઓ' એટલે 'દાસીઓ' એમ મીતાક્ષરનું કહેવું છે. સ્ત્રીઓની એકી સંખ્યા હોય તો સ્ત્રીની કીમત ગણી વિભાગ પાડવા નહિ, પણ એવી સ્ત્રી પાસે વારા ફરતી બન્ને પક્ષનું કામ કરાવવાનું દર્શાવેલું છે, પરંતુ પિતાની સ્વૈરિણી જેવી

અવરૂઢા હોય તો તે ગમે તે સંખ્યામાં હોય છતાં પુત્રોએ વહેંચી લેવાની નથી- તેના ટેકામાં મીતાક્ષર ગૌતમ ૨૮ શ્લોક ૪૭ ટાંકે છે. એમાં પણ ખોરાડી પોચાડી માટે કશો જ ઉદ્દેશ નથી. વહેંચણી કરતી વખતે દારીઓ વહેંચી લેવાય કે નહિ, એટલે જ પ્રશ્ન ચર્ચાયો છે; ને મીતાક્ષર કહે છે કે, દારીઓ જો અવરૂઢા સ્ત્રી. જોવી હોય તો તેમની વહેંચણી કરવાની નથી, અતે તેમની પાસે કામ પણ લેવાનું નથી. યાતુવદ્ધ્ય ૨ શ્લોક ૨૬૦ પ્રમાણે મીતાક્ષર અવરૂઢા, ભુજધ્યા અને સ્વૈરિણી સ્ત્રીમાં સ્પષ્ટ રીતે ભિન્નતા છે એમ જણાવે છે, જ્યારે યાતુવદ્ધ્ય ૨ શ્લોક ૧૧૯ માં અવરૂઢાનું વિદ્વા સ્વૈરિણ્યાયાઃ વગેરે કશો જ ભેદભાવ દાખવતા નથી. એટલે પિતાની અવરૂઢા કે સ્વૈરિણી સ્ત્રી હોય તેની વહેંચણી થઈ શકે નહિ. સ્વૈરિણ્યાયાઃ પછી જ અભ્યાદાર છે એમ મળી લેવાનું છે. પરંતુ મીતાક્ષર અવરૂઢામાં સ્વૈરિણીતો સમાવેશ કરે છે એમ માનવાનું નથી.

શ્લોક ૨૬૦ પ્રમાણે 'અવરૂઢા' અને 'ભુજધ્યા' શબ્દો 'દારી' સાથે જાય છે યદો દાસ્ય અવરૂઢા મુજિષ્યા-વા મવેદુસ્તદા । મીતાક્ષર પ્રમાણે-જે દારીઓને અન્ય જોડે સહચાર કરવાની મનાઈ હોય તે અવરૂઢા ગણાય, તેથી જ તેમને ઘરમાં જ રહેવાનું ફરમાન છે. જ્યારે ભુજધ્યાતે કેટલીક ચોક્કસ વ્યક્તિઓ સાથે સહચાર કરવાની જ મનાઈ છે. એટલે ભુજધ્યાને સ્વામીના ઘરમાં જ રહેવું એવો આદેશ નથી. અવરૂઢાને સ્વામી સિવાય અન્ય સાથે સહચાર સાધવાની મનાઈ છે જ્યારે ભુજધ્યાતે તેવી મનાઈ નથી, પરંતુ કદાચ કુટુંબની અમુક વ્યક્તિઓ સાથે જ સહચાર સાધવાની મનાઈ હશે. એકલા સ્વામી સાથે જ

સહચાર રાખવો એવું ભુજધ્યાને બંધન નથી. હવે હિંદુર્માથી સૈકા પડેલાં-ગુલામી નાણુદ ધષ છે એટલે દારીનો અર્થ 'રખાત'—'ગુલામ સ્ત્રી' નહિ. બાપ નાચુબાપ વિરૂદ્ધ બાંધ મોંઘીબાંધના પ્રીવી કાઉન્સિલના દેસલા મુજબ અવરૂઢા સ્ત્રી સ્વામીના મકાનમાં જ વસવાટ કરવા બંધાયેલી નથી, પરંતુ સહચાર તો એકલા સ્વામી સાથે જ રાખવાનો છે. ભુજધ્યાતે એવું બંધન નથી. ૨૬૦માં શ્લોકમાં જનર-કર્મ માટે દંડતો ઉદ્દેશ્ય કરતાં ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓતે સાથે વર્ણવી છે, તેથી એ ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓને ખોરાડી પોચાડીના સરખા હક્કો છે એમ માની લેવાનું નથી. આ મુદ્દામાં ખોરાડી પોચાડી માગનાર સ્ત્રી વિરાતેશ્વરે આપેલી મનુની વ્યાખ્યા મુજબ 'સ્વૈરિણી' છે, ને 'સ્વૈરિણી' 'અવરૂઢા' સ્ત્રી નથી; ને મીતાક્ષર પ્રમાણે એકલી અવરૂઢા સ્ત્રીને જ ખોરાડી પોચાડી માગવાનો જ હક રહે છે.

યાતુવદ્ધ્ય ૨ શ્લોક ૨૬૦ માં મીતાક્ષર અવરૂઢા અને ભુજધ્યા સ્ત્રીની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે માટે બાલમભટ્ટી વળી જુદું જ કહે છે. અવરૂઢા સ્ત્રીએ અન્ય સાથે સહચાર સાધવાનો નથી, એટલું જ નહિ, પણ સ્વામી સાથે પણ સહચાર કરવાનો નથી. આથી તો આજમુધી સમગ્રયથો અવરૂઢા સ્ત્રીતો અર્થ જ પલટાઈ જાય. બાલમભટ્ટી પ્રમાણે ભુજધ્યા સ્વામિમિત્રઃ છે એટલે સ્વામી સિવાય બીજા સાથે જ સહચાર કરી શકે. એટલે ભુજધ્યા અવરૂઢા સ્ત્રી કહી શકાય જ નહિ, ને સ્વૈરિણી તો અવરૂઢા સ્ત્રી હોઈ જ શકે નહિ. મીતાક્ષર અવરૂઢા તે ભુજધ્યા માટે જુદી જુદી વ્યાખ્યા આપે છે: ખરી રીતે બન્ને સ્ત્રીઓના પ્રકાર જુદા જ છે. (ચાહુ)

‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

પ્રશ્ન:—દહી દહીને 'ચાકુ' તોય હ તો બીંતો ચીતરવાનાં જ. ધરમાં દેર જેનાં અને મારાં-એમ તેવતેવડાં ચાર છ બાળકોનાં એ ધંધો અટકતો જ નથી. દીવાનખાનાની સુંદર બીંતોનેય ચીતરીને બગાડે છે. ધરમાં એકે બીંત એવી નથી રહી કે જેને બાળકોએ બિલાડાં ચીતયાં વગરની ખાટી રાખી હોય ! શાળામાં જતાં યથા તે પહેલાંય પણ કોલસા કે કીંકરાના ટકડા વતી લીંટા કાઢી બીંતો બગાડતાં. અને હવે ટાંટાટયેડાં અક્ષરો લખીને બીંતો શોભાવે છે. ધણેય વારીએ છીએ, પણ માને જ કોણ ? મોટેરાં સૌ કોઈ ચીતરતાં દેખે કે કપકો કે. તો કહેશે: 'હવે નહિ કરીએ' પણ ખીમ જ દિવસે કોઈને કોઈ જગ્યાએ નવું ચીતરામણ થયું જ છે ! બાળકોની આ આજીવનચરિત્રને કેમ ટાળવી ?

જવાબ:—ધરની બીંતો ગમે તેવા લપેડા કે બિલાડાં ચીતરીને બાળકો બગાડે છે એ ફરિયાદ ઘણાં ધરોની છે. અને આ વિકૃતિ વધીને મોટપણે ભારે ખરાબ સ્વરૂપમાં દેખા દેતી માલૂમ પડે છે. ધર્મશાળા, મંદિરો, સભાગૃહો, ઐતિહાસિક તેમજ હવાખાવાનાં રથજો વગેરે જાહેર રચનાઓ જેવા મળતાં લખાણો એ બાળપણમાં ચાલતા બીંત-ચીતરામણના આગળ વધેલા પ્રયોગો છે; આ આગળ વધેલા પ્રયોગોમાં પછી તો લખનારની મનની આમળ વધેલી વિકૃતિઓ પણ બળેલી હોય છે ! એટલે એ પ્રયોગોને સમાજના માનસના પ્રદર્શન રૂપે પ્રગટ થયાં જ કહેવાયને ?

આના મૂળ ઘણાં જાડાં હોય છે. બાળક પોતાની રસશૈન્દ્રિય વડે જ્ઞાન મેળવવાના પ્રયત્નોમાં આગળ વધે છે તેમતેમ તે પોતાનાં હાથનો ઉપયોગ વધુ ને વધુ કરતું જાય છે. હાથને તાલીમ આપવાની અને જાતને વ્યક્ત કરવાની પ્રેરણા સ્વાભાવિક રીતે તેને લીંટા કાઢવાની ક્રિયા તરફ લાઇ જાય છે. આ સમયે

માખાપોને મુંઝવતા પ્રશ્નો

કે. જી. દાસ

જે તેને યોગ્ય એવાં સાધનો તેના હાથમાં વાપરવાં સારુ મળે તો તેની ક્રિયા સ્વાભાવિક રીતે આગળ વધે અને તેને હાથની ક્રિયા-શક્તિને ખીલવવાની તક પણ મળે જ. બાલ-મંદિરની રમતોમાં તેને આવી તાલીમ અને ક્રિયાશક્તિને વ્યવહારમાં લાવવાની તક મળે જાય છે, પણ આપણાં ધરોમાં એ માટે કંઈ વિચાર સરખો પણ આપણે કરતાં નથી. એથી બાળક જે કંઈ હાથે ચડે છે તે વડે બીંત પર પોતાના સજવળતા / હાથ અજમાવે છે. એ સિવાય તેની પાસે બીજો માર્ગ પણ શો છે ? લીંટી કાઢવા, ચીતરવું-અને શાળામાં પ્રવેશ કરી ચૂકેલું બાળક લખતું થાય ત્યારે-અને બિલાડાં તાણવાં, એ બધું ક્રમિક યોજના સરખું એક રીતે તો ધરોધરમાં બનતું હોય છે.

આના ઉદ્દેશ માટે તો ધરમાં એવી રમતોની યોજના બાળક પાસે ધરતી કે જેથી બાળકને તેના હાથનો આ રીતે ઉપયોગ કરતાં કરતાં તેને આવ-સ્થક એવી હાથની-ક્રિયાશક્તિને મોકળી મૂકવાની તક મળે અને એ વડે તેને તાલીમ પણ મળે. માટીકામ, કાગળ કાતરવાનું, પાટી કે કાગળ પર લીંટા કાઢવાનું એવી પ્રવૃત્તિઓ બાળકને મળે તો બાળક બીંતને ચીતરવાને બદલે પોતાની જાતને આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વ્યક્ત કરશે.

બાળક લીંટા કાઢીને, ચીતરીને કે લખવાની અંતઃપ્રેરણાથી લખવા માંડીને બીંતને શયુગારે છે ત્યારે આપણે તેને વારીને-ટાળાએ છીએ, તેને બદલે તેને આ પ્રવૃત્તિઓને મુક્તપણે

ચલાવવાનાં સાધનો આપીએ તો ભીંત ચીત-
રવાનો પ્રશ્ન ઉઠી જશે.

પ્રશ્ન:—મારો દીકરો માર વર્ષનો થવા
આવ્યો તો પણ રમતાં રમતાં ધૂળ કે માટી
ખાવાનું ચૂસતો નથી. આઠ દશ મહિનાનો
થયો ત્યારથી તેને એવે જીભ અડકાડીને
ચાટવાની આદત પડેલી. પછી ચાલવા શીખ્યો
એટલે ફરતો ફરતો દીવાલ પણ ચાટવા લાગ્યો
અને કાલસો, માટી કે ચાક જેવું હાય ચડી
જાય તો કરડ કરડ સ્વાદેભર્યો ખાઈ જાય છે!
અમે કોઈ દેખી નહીએ તો ધૂ ધૂ કરતો ધૂંકી
કે ખરો, પણ કોઈ ન દેખે તેવો લાજ મળ્યે
આવું આવું શોધી પણ લાવે અને ખાય.
આમ આ ટેવથી તેનું પેટ ઠીક રહેતું
નથી અને અવારનવાર ઝાડા પણ થઈ
આવે છે. ઝાંડામાં માટી, ધૂળ, કાલસા જેવા
પદાર્થો જોઈએ ત્યારે બાપએ ધણું બધું ખાઈ
હીધું છે તેની ખબર પડે છે! આ માટે
કરવું શું?

જવાબ:—બાળકનાં વર્તણૂક શરીરને જરૂરી
એવા એતન દારો (Organic salts)ની
ખામી તેના ખોરાકમાં રહે છે ત્યારે એ દારો
મેળવવાની સ્વાભાવિક એવી પ્રેરણામાંથી તેને
માટી, કાલસા, ચાક, રેતી વગેરેમાં રહેલા
નિર્જીવ દારો (Inorganic Salts) તરફનું
આકર્ષણ થાય છે. માતાના ધાવણમાં ચૂનો,
સોડ, પોટેસિયમ વગેરે દારોની ઉણપ તેનામાં
આ જૂખ જગવે છે. એ ખામી આવા અ-
એતન દારો વડે પૂરી તો ક્યાંથી શકાય?
જદે એથી તો બાળકના પેટમાં નિર્જીવ અને
નુકસાન કરે એવા પદાર્થો જાય છે અને તેની
તબિયતને હાનિ કરે છે. અને આથી તેના
શરીરના વિકાસમાં ખામી રહે છે.

એટલે પ્રથમ તો બાળકના પોષણને
વિચાર, આ ટેવ ટાળવા માટે, કરવો જોઈએ.
ધાવણમાં પૂરતાં તરવો જળવાય તેવો ખોરાક

માતાએ મેલો જોઈશે; અને બાળક ખાતું થવા
પછી પણ તેના ખોરાકની યોગ્યતા એવી હોવી
જોઈશે કે જ્યાં તેના પોષણ અને શરીર-
વિકાસમાં રહેલી ખામી સમારી શકાય. ચૂનો,
સોડ, પોટેસિયમ વગેરે દારો તેને પૂરતા પ્રમાણમાં
મળી રહે તેમ કરવું જોઈશે. પછી તેને પડેલી
ટેવ માટે જાગ્રત રહીને તેને 'એ માર્ગેથી
વાળવો રહેશે. પૂરતા પ્રમાણમાં શરીરને જોઈતા
દારો તેને મળવા લાગ્યા હશે એટલે એને
વરતાલી એક પ્રકારની જૂખ. (craving) તો
તરત જવા લાગશે. પછી તો પડેલી આદત
ટાળવાનો સવાલ માત્ર રહેશે. તમારા બાળકની
ઉંમર જેવાં બાળકોને તો તેની આ ટેવ વિષે
વાતચીતદારો—તે, વિષેના ગુણદોષ ઠીકેતેતે
તરફનો અધ્યુગમે દર્શાવીને, તેનું ધ્યાન ખેંચી
શકાય અને તેને તેવા નુકસાન માટે જાગ્રત
બનાવવાના પ્રયત્નો કરી શકાય. પણ તેમાં
એટલું ધ્યાનમાં રહેવું ધટે, કે તેની આ ટેવ
માટે ઘરમાં કોઈ મોટેડું તેના પર ચીડાઈને કે
તેને કપકો આપીને તે ટાળવાનો પ્રયત્ન ન કરે.
આમ તેના મનને આળું બનાવીને તેની આ
ટેવ છોડાવી નહિ શકાય.

આપણે ત્યાં ઘણી સગર્ભા સ્ત્રીઓને પણ
સગર્ભાવસ્થામાં યતા અભાવામાં માટી ખાવાનો
'ભાવ' થાય છે! આ ટેવ ઉપર કહ્યું તેમ
સગર્ભાને બાળકના ધાવણ અને પોષણ માટે
તેણે જેવાં જોઈતાં મુદ્દોગ્ય આહારનાં તરવોનાં
અભાવે પડેલી હોય છે. અગ્નિ સ્ત્રીઓ આ
તલપને સ્વાભાવિક સમજે છે.

*

નવાં પુસ્તકો : સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો આ માસમાં મળ્યાં છે

જીવનશોધન : (લેખક : શ્રી. કિશોરલાલ
ધ. મહારાજા. પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય.
અમદાવાદ. (ચોથી આવૃત્તિ) અડી રૂપિયા.

મારાં સાસુ મને રોજ મારા બાળકને અદીલુવાળી બાળાગોળાઓ આપવા માટે આમલ કરે છે. મારા પતિ એનાથી વિરુદ્ધ છે, છતાં છાનીરીતે બાળાગોળા બાબતે કરાવા માટે જીકર કંઈ વચર. મારાં સાસુ રહેતાં નથી. એમને પ્રમાણીક મત એવો છે કે, અદીલુ બાળકને નડતું નથી. તેમણે તેમનાં દરેક બાળકને અદીલુ આપીને જ ઉછેર્યો છે. અમારો મન અદીલુ વગરની કડવાસની સોમદી આપવાનો છે. તો એ બાબતમાં તમારો મત શો છે એ જણાવશો, અને બાળાગોળી તથા બાળરક્ષક સોમદીનો તુરંકો પણ જણાવજો.

—દરમુતાબહેન

પહેલાંનો જીનો જમાનો એક વખત એવો હતો અને એમ મનાતું કે, બાળકને પોદું બનાવા માટે અને ખૂબ બાળપ લે અને નિરાંત જીવે એ માટે અદીલુવાળી બાળાગોળાઓ કરાવવી જ જોઈએ. જમાનાનાં ધરડાં-માથાઓ તો અદીલુવાળી બાળાગોળાઓ દેવા માટે બાળકને દુરામલ કરવાનાં જ; પરંતુ ખરી હકીકત એ છે કે, હવે દરેક બાળકને અદીલુ કે અદીલુ-મિશ્રિત, બનાવેલો અનુકૂળ આવતી નથી. માટે વિચાર કંઈ વગર, કે તત્કાલ નિષ્ક્રાંતના અભિપ્રાય વગર, આંખો વીંચીને અદીલુવાળી બાળાગોળાઓ દેવી એ યોગ્ય નથી.

પૂર્વે આપણે ત્યાં ઓછીની મધુરતા જન્ય ખોરાક મુખ્યત્વે હતો. મધુર રસપ્રધાન ખોરાકથી ધાવણ પુષ્કળ આવે. એમાં પોષક અને માદકત્વો પણ બંરપુર હોય, છતાં મહેનતુ સ્ત્રીઓનું ધાવણ નિરાળી પણ હોય ઉપરાંત જનમથી જ બાળક પ્રજાળ અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિ મેળવીને આવેલ હોય, એટલે માતાના પૌષ્ટિક ધાવણ ઉપરાંત બહારનું કુદ પણ માતા પાંચ અને બાળક પી શકે. ખૂબ કુદ પીનાર બાળકને અને ખુલાસાખંધ ઝાડો મહેલાછથી આવી જનાર બાળકને અદીલુ કે અદીલુવાળી બાળાગોળા અને એની બનાવટો માફક આવી ન્તી.

હવે બનાથો ખૂબ કુદ પીવાતું પચતું અને છતાં પેટ સાફ અને નિયમિત બાળકનું રહેતું અને બાળક ઉધ્યાકરે. બાળપ લે. એટલે જુદોનો અનુભવ પણ સાચો છે, જોટો નથી. પણ અત્યારે આપણા આહાર-વિહારના પરિણામે આપણી પદ્ધતિ અને આપણી પ્રજાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રાયઃ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. એને પરીણામે આંધળાયાં કરીને જીનના જમાના પહે અદીલુ બાળકને આપતું યોગ્ય નથી. છતાં અત્યારે પણ કોઈ કોઈ બાળકો એવાં પણ જોવામાં આવ્યાં છે કે, જેમને અદીલુ માફક આવે, કાયદો કરે અને કશું નુકશાન ન થાય. ક્વા તરીકે સમજીને નિદાન કરીને અદીલુવાળી બાળાગોળા હોવાથી નુકશાન ન જ થાય એવો એકંતવાદ કે સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવો વાજબી નથી.

ખૂબ પૌષ્ટિક ધાવણ આવતું હોય એવી માતાનાં રચુલ અને પેટ સાફ રહેતું હોય એવાં ખૂબ કુદ પી જનારાં બાળકોમાં બાળકને બાળાગોળી અદીલુવાળી બરાબર સહી જાય છે.

એટલે અત્યારે પણ આવી પરિસ્થિતિ અને શારીરિક સ્થિતિમાં ઉત્તરનાર બાળકને અદીલુ-વાળી બાળાગોળા, માફક આવી જાય છે અને કાયદો કરે છે. માટે અદીલુ કે બાળાગોળા આપવામાં દરકન નથી. એક જ માતાપિતાં ધણું બાળકો પૈકી કેટલાંકને અદીલુ દાવી જાય છે અને કેટલાંકને નથી દાવતું. એવું અત્યારે જોવામાં આવે છે.

પણ હવે તો એથી ઉલટી હકીકત છે. માતાનું ધાવણ અદ્ય, પોષણ તત્વોથી રહિત અને રક્ત તેમજ કમજીઆત કરનાર હોય છે. બાળક પણ જનમથી મંદાગ્નિ અને પેટનો રોગ વારસામાં લઈને આવે છે અને પુષ્ટ હોવાને બદલે કુદ હોય છે અને કમજીઆતવાળું હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં અદીલુ હાનિકારક છે. મારા

પરિચિત મિત્રોમાં ધણા એવા છે કે, જેમના બાળકો પેટી કેટલાંકને અશીષુ માફક આવે છે અને કેટલાંકને નુકશાન કરે છે. કૃષ્ણ, મરાઈજવાની આદતવાળાં અને કબજાઆતવાળાં બાળકોને અશીષુ પ્રતિકુળ પડે છે. આવાં બાળકોને કદી પણ અશીષુ કે અશીષુવાળી બનાવટ ન આપવી. ધણીવાર તો કબજાઆત ને લીધે ચુંક આવતી હોય, એને લીધે રડ્યા કરતું હોય એને ઘેનમાં પાડવા કે ઊંધાડવા અશીષુનો પ્રયોગ થાય છે. એથી બાળક ઊંઘતું જ નથી, પણ ઉઘડું વધારે ખીમાર પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અશીષુ કે બાળગોળી ન દેતાં બાળરક્ષક સોગડી અથવા કડવાણી વાળી દવા પાથી દિનકારક છે.

છતાં ઉપર વર્ણવેલી પ્રકૃતિવાળાં બાળકોને અશીષુવાળી બાળગોળી અપાય છે. તમારા બાળને તો અશીષુ નહીં જ માફક આવે, માટે આપવાની જરૂર નથી. એટલે બાળસોગડીનો પાઠ પડેલાં લખી, અન્ય બાળકોને ઉપયોગી થાય એટલા માટે રાષ્ટ્રીય બાળગોળીએનો પાઠ કે ખીજાં ઐગણે સાથે અશીષુ મેળવવાથી નુકશાન કરે નહીં એવો પાઠ લખ્યું હું.

બાળરક્ષક સોગડી બનાવવાનો નુપ્સો. વાવ-હીંગ, વાપુર્ના, સંચળ, ઇદ્રજવ, કરીઆતાની પાંદડી, સુંક, દરડેની છાલ, કેકામરી, બાળવજ્ર, જયફળ, જાવંત્રી, પિત્તપાપડો, દડુ, કાળીછરી, કાચકાનાં ખીજ, દલબો, અત્તવખની કળી, એજાથો, રે-વંચીનો શીરો, મરડાશીંગો, મંદૂરબરમ, ગોદંતી બરમદરેક સરખે વગને લઈ, ખાંડી, જીણા લૂગડે, ચાળી નાંખી, ચુલાબજળમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી, સોપારી જેવડા પ્રમાણથી સોગડીની આકૃતિ જેમ બનાવી, ઊંચે સુકવી, કળી બરી રાખવી. એમાંથી સવાર સાંજ પાણીમાં ધરી એનો ઘસારો પાવો. એનાથી પેટ સાફ રહે છે. બાળક ચુંકાતું નથી અને ધાવણ તથા દુધ પચે છે. રાષ્ટ્રીય બાળગોળી અશીષુવાળી—જયફળ, શુદ્ધ હીંગળો, કેસર, ગોરોચંદન સાચું, જાવંત્રી,

જરૂર, ઇદ્રજવ, કરીની ગોટલી, સુંક, લંચીંગ, તીખાં, ખીલીનો ગરબ, ચણકાવા, કડા-છાલ, અતિચિપની કળી, બોડી અજમોદ, સાકર વગેરે દરેક ના તોલો અને અશીષુ ના બાર લેવું. પ્રથમ એસડીયાં ખારણીમાં ખાંડી, જીણા લૂગડે ચાળી લેવાં અને કેસર, શુદ્ધ હીંગળો, ગોરોચંદન તથા અશીષુ જુદાં કાઢી લેવાં. પ્રથમ અશીષુ ને ખરલમાં પાણી નાંખી કસુંબો કરવો. એ તૈયાર થયા પછી કેસર, હીંગળો શુદ્ધ, તથા ગોરોચંદન નાંખી એકત્ર કરી, બાકીનાં એસડીયાં નાંખી, એક દિવસ ઘુંટીને મગ જેવડી ગોળીએ બનાવી ઊંચે સુકવી દેવી. એમાંથી તદન નાના બાળકને એક ગોળી ધાવણમાં ઘુંટીને આપવી. બાળકની ઉંમર મોટી થાય એમ પછી જરૂર લાગે તો બીજા આપવી. વધુમાં વધુ ચાર સુધી અપાય. પણ જે એકથી ચાલે તો વધુ દેવાની જરૂર નથી, એ ખાસ યાદ રાખવું. વળી એક મહીનાથી નાના બાળકને આપવી જ નહિ. બાળક મહીના દોઢમહીનાનું થાય પછી જ શરૂ કરવી.

આ બાળગોળીએથી નુકશાન થતું નથી, તેમજ બાળકને માફક પણ આવી જાય છે. ચરદી પણ લાગતી નથી. પણ આ બાળગોળી દેતાં પડેલાં અશીષુ માફક આવનારી પ્રકૃતિ છે કે નહીં, એને નિશ્ચય કરી લેવાની ખાસ જરૂર હોય છે.

ઘણાં બાળકોને સવારે સોગડી ધરીને પાવાથી અને સાંજે બાળગોળી આપવાથી પણ તંદુરસ્તી સારી રહે છે. બેઉ પ્રયોગો એક સાથે પણ આપી શકાય છે.

વળી નળમાં બાળકોને આ અંકમાં જ આપેલી કુમાર કલ્યાણ રસ બહુ જ ફાયદાકારક નીવડે છે, એ બાળકોનું અમૃત છે એમ કદી શકાય. બાલરોષમાં પણ આ કુમાર કલ્યાણરસની ગોળીએ વાપરવાથી બહુ લાભ થાય છે. ગર્ભમાં ચરતચૂકથી બાલરોષના લેખમાં આ કુમાર કલ્યાણરસ સ્વચ્ચવાનું રહી અગેસી એ અહીં આપેલ છે. *

આપના કારતક મહિનાના અંકમાં જે બહેને પૂછ્યું તેવો જ પ્રશ્ન મારો પણ છે. મને કમરના નીચેના ભાગમાં મેઢ બહુ વધી ગયો છે. મારે એક નાનું બાળક ચાર મહિનાનું છે. તે આવ્યા પછી મેં લગભગ દોઢ મહિનો પેટે પાટા બાંધ્યા હતા, છતાં પેટ વગેરે પર મેઢ વધી ગયો છે. તો તેના ઉપાય આપે બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે શરૂ કર્યાં છે. વળી 'બાળશોષ'માં આપ માત્ર મહાયોગરાજ યુગળની ગોળાઓ બતાવે છે અને પુછપરછમાં સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ યુગળની ગોળાઓ બતાવે છે. તો તેમાં વધારે ફાયદાકારક કંઈ ગોળાઓ છે તે મહેરબાની કરીને બતાવશો અને આ સિવાય બીજા કોઈ આવાધિવાના ઉપાયો હોય તો ખાસ બતાવશો. બીજો પ્રશ્ન એ છે કે—

મારું બાળક ધાવણું છે. પણ મને પુરતું ધાવણું આવતું નથી. અને એને ઉપરનું દુધ આપવું પડે છે. બાળક જરા નખળું છે. એને ઉપરના દુધમાં જે તત્ત્વો નેંદ્રિયે તે મળતા નથી. આપ જે ધાવણું વધારવાના ઉપાયો બતાવશો તો મહેરબાની યરો.

મેં એવું સાંભળ્યું છે કે, બાળકને કડવાટની સાથે જરા સોનું ધસીને આપવાથી બાળકની તંદુરસ્તી વધે છે; તો એ વાત સાચી છે? અને જે સાચી હોય તો કેટલા સોનાના ધસારા બાળકને આપવા નેંદ્રિયે અને કેટલી ઉંમર સુધી વગેરે લખી જણાવશો. —અનસુયાબહેન.

મેઢ માટે સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ યુગળ વધારે ઉપયોગી છે. એ વધારે ખરચાળ છે અને મહાયોગરાજ યુગળની કીંમત એટલી છે. એજ મેઢ ધટાડવા માટે વાપરી શકાય છે. પણ વધુ શુભકારક સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ યુગળ છે. એ સિવાય બીજા ઉપાયો કારતક માસના અંકમાં પુછપરછ વિભાગમાં જણાવ્યા છે. તે અને એમાં મુયવેક પથ્યવિધાન એનું

અવલંબન કરવાથી જરૂર વધેલ પેટ અને મેઢ શુદ્ધિ દૂર થઈ જશે.

ધાવણું એાહું આવવાના કારણોમાં શારીરિક નબળો બાંધો, મરચાં, ખટાસ, કઠી, ફરસાણ વગેરે મોવણ વગરના પદાર્થોનું અતિસેવન, સગબીવરચા અને બાળક ધાવતું હોય ત્યારે પણ પુરુષ સહવાસ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. માટે બાદી-નાશક અને પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો. ધાવણું શુદ્ધિ માટે એ ખાસ જરૂરી છે અને પ્રત્યયર્થનું પાલન કરવાની પહેલી ફરજ છે. ઉપરાંત દુધ-ધી-માખણ અને મધુર ફળો ખાસ વધારે પ્રમાણમાં ખોરાક સાથે લેવાં નેંદ્રિયે. માખણ વાળી છાશ પણ ધાવણને વધારે છે. મરચાં વગર વધારેલું લસણ ઘીમાં કે તેલમાં તળેલું ખાવાથી પણ વધુ ધાવણું આવે છે. એખા પણ બેઠા રહેલા (એઠાબ્યા વિનાના) ખાવાની રેવ પોડવી નેંદ્રિયે. ઉપરાંત નીચેના ઉપાયો કરવા. શતાવળ અને આસંધ એક સમભાગે લઈ ખાંડી. વઝ્રમાળ ચૂર્ણ કરી, તેની એક ડબ્બી બરી રાખવી. એમાંથી સવારમાં ૦૧ ભારને આશરે એ ચૂર્ણ ૦૧ શેર કે ૦૧ શેર દુધમાં ઉકાળા સાકર નાંખીને પીવું. સિવાય આલશોપના લેખમાં ગનાંકમાં બતાવેલ રેતન્ય સોધક કવાથ પીવો, કે જેનાથી ધાવણું સુધરે. આ ઉકાળો અને શતાવળ આસંધના સેવનથી ધાવણું સુધરશે, મોવકતરવો વધશે અને નિરોગી ધાવણું આવશે. આ પ્રયોગો સ્તન્ય વર્ધક અને રોધક શુભવાળા છે.

ઉપરના ઔષધોપચાર અને આહાર-વિહારથી જરૂર ધાવણું વધુ આવશે; છતાં દુધ આપવાની જરૂર જણાય તો બકરીનું તાનું દોહડેલું દુધ આપવાથી બાળકને પચશે અને તંદુરસ્તી બગડવાનો સંભવ રહેશે નહીં. બાળક એક વર્ષનું થયા પહેલાં ગાય કે બેસનું દુધ માફક નથી આવતું એવો અનુભવ થયો છે. મેથાના પ્રયોગ વાચુને હરનાર છે દીપન અને પાચન છે. ઓંચોના દદોમાં મેથી

ગુણકારક છે. વળી મેથીમાં લોટના ગુણો રહ્યા છે. એટલે પાંડુરાગને લાભકારક છે. જઠર અને આંતરડાને મુધારે છે. આયુર્વેદમાં પણ મેદ ટાળવા માટે લોહભક્ષમતા ધરાવતા પ્રયોગો છે. એટલે મેદ ધટાડવામાં મેથીની થોડી ઘણી અસર છે. પણ મેદ દૂર કરવા માટે કારતક માસના અંકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આહારવિહાર વગેરેમાં ધરમૂળત્ પરિવર્તન કર્યો વગર બીજા ઔષધોપચાર નકામા નીવડે છે. સગબોવરધામાં આહારો માસ અધુરે ત્યારે સ્ત્રીઓને મેથીના લાડુ તો ખાસ ખવરાવામાં આવે છે એમાં રહેલ લોહના ગુણો એ વખતે ગર્ભરથ બાળકને અને માતાને જરૂરી હોય છે. વળી સુવાદક પછી પણ મેથીનો પ્રયોગ સ્ત્રીઓને બહુ જ ઉપયોગી છે. સુવા અને મેથી તો આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને સુવાદકમાં આશીર્વાદ સમાન છે. સુવર્ણ અષ્ટપ્રસૂત બાળકથી માંડીને આબાળવૃદ્ધને બહુ જ ગુણકારક છે. આયુર્વેદ તો ગળગુથીમાંથી સુવર્ણનો પ્રયોગ કરવાનું બાળકને કરમાવે છે. બાળકને સોતું ધસીને પાવા કરતાં સુવર્ણની ભખમ કે વરખ કોઈ દવાઓની સાથે મેળવીને આપવામાં આવે તો માંડે એમ માંડે માનવું છે. છતાં મધમાં કે ધાવણમાં અગર દુધમાં ધસીને અપાય ખૂંડે કસોટીના પથ્થરની ખરડમાં ઉપર કચ્છું તેમ પાંચેક ધસરકા ધસીને પાવા હોય તો કાંઈ ખોટું નથી.

અથવા સોનાના વરખનું એક પાનું અષોળ મધમાં વાટી ખૂચ મેળવી એક શીશીમાં ભરી લેવું. એમાંથી થોડું થોડું મધ ચટાડવું અથવા ચમચી ચમચી દુધમાં મધ નાંખીને પાવું. એક સોનાના વરખના પાનાંવાળું મધ એક મલીનો પરોંચાડવું. મધ સાથે સોનાના વરખ બરાબર મિશ્રણ થઈ જશે. બાળકને સોનું ખવરાવવાની આ સહેલામાં સહેલી રીત છે.

પણ સૌથી સરસ તો આયુર્વેદમાં કમર-કમ્પાચુરસની બનાવટ છે. એ બાળકને માટે ખૂબ ફાયદાકારક છે. પ્રતિષ્ઠિત શર્મરીઓમાં

મળી શકે છે. એનો પાઠ નીચે મુજબ છે—

રસસિંદુર, સાચાં મોતીની પિષ્ટ, સુવર્ણ ભખમ, અબ્રકભખમ, લોહભખમ, અને સુવર્ણ માક્ષિકભખમ દરેક ૦ ૦ તોલો ખરલમાં મેળવી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ધુંટી મગ જેવડી ગોળાઓ બનાવી છાંયે સુકવી, શીશીમાં ભરી રાખવી. એમાંથી રોજ એક ગોળા ધાવણમાં કે મધમાં ધુંટીને આપવાથી બાળકના દરેક રોગો મટે છે અને ગાંધો મુજબ થાય છે.

સીલવનના ગંધા અંકમાં મેદ ધટાડવાના ઉપાય બતાવ્યા છે. તેમાં અરણીના રસ ની ગોળાઓ કેવી રીતે બનાવવી તે જણાવ્યું નથી. તો તેની વિગત બતાવવા વિનંતી છે. વળી પેશાબની તકલીફ નથી, તો ધૂપ લેવાથી ગેર-શયદા તો નહિ થાયને? —રસીકાદેવી

ગુપ્ત ભાગમાં મૂકવાની સ્ત્રીઓ માટે અરણીના રસમાં બંનતી ગોળાઓનો તુરખો નીચે પ્રમાણે છે.

ગંધાંશો વજ, આંખા દળદર, મરડાસોંગી, વાયુંબા, ચીમેડ, મેંધો, અને સુવા તથા લીમાં તળેલાં કાંટાળાંમાંથી.

ઉપર બતાવેલ આઠે ઝોસડીયાં સરખે વજને લઈ, ખાંડી, ઝીણા લુખડેથી ચાળી, એક ખરલમાં નાંખી, અરણીના પાનમાં એક બે દિવસ ધુંટી, પછી એમાં ફરીથી પાણીમાં અરણીનો રસ મેળવી રાત્ર જેવું ટીકું કરી, કલાઈ દીધેલ વાટકીમાં નાખી, ચુસે મુકી, તરત કરી કરી ખદખદાવવું. ગોળા વાળવા જેવું થાય ત્યારે ઉતારી પાણું ખરલમાં નાખી, થોડીવાર વાટી, એની સોપારી જેવડી કે મોટાં બોર જેવડી ગોળાઓ બનાવવી અને ઉપર થોડું પાતળા રત્નું એક પડ વીંટાળી છાંયે સુકવી. એમાંથી રોજ રોજે સુતી વખતે યોનિમાર્ગમાં એક ગોળા મૂકી સહ જવું અને સવારે કાઢી લેવી. આ ગોળાઓ વાપરવાથી યોનિચક્ષ, પ્રદર વગેરે મટે છે અને—યોનિ સંક્રાંચન થાય છે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ. ૧૪૪ નીચે)

મુંબઈ પ્રાંતની ધારાસભા માટે ચાલુ ૭૬મા દક્ષિણ વિભાજનમાંથી શ્રીમતી ગોદાવરી પૂર્વેકર કોમ્યુનીસ્ટ પક્ષ તરફથી ઉભા રહેવાનાં છે.

સુરત જિલ્લાના એરથાણુના એક ૪૬ વા કુલુબી પોતાની ૪૫ વર્ષની ઉંમરે પત્ની અને ત્રણ સંતાન હોવા છતાં ઇચ્છા-પુરની પંદર વર્ષની બાળા સાથે પરણવા તૈયાર થયા છે.

હા કા ની કન્યાશાળાના પ્રિન્સીપાલે આજાદ હિંદ દેશ દિનના સરખસમાં ભાગ લેનાર બાળાઓની રોકાણરથી પો અટકાવી છે ને હોસ્ટેલમાં રહેતી બાળાઓને રેશ્ટ પરીક્ષા પછી હોસ્ટેલ છોડી જવા કહ્યું છે.

પાટણના એક હિંદુ ગૃહસ્થની પંદર વર્ષની પુત્રી તેના મામાને ઘેર સુરતમાં રહેતી હતી ત્યાંથી તેને કૌસલાવી તેની સાથે નીકાલ કરવા છુપાવી રાખવા માટે ત્રણ સુસ્ત્રીઓને સજા થઈ.

સામરમાં ધરતીકંપને કારણે ભારે ભરતી આવતાં મુંબઈ અને પરાંઓના સાગર કડિયી ચાર ઓઝો તણાઈ ગઈ.

હિંદ માં એક લશ્કરી નાયમાં હિંદી સેનાના મહિલા-દળના સભ્યો દાખર હોવાથી ગોરાંગ નૃત્યાંગનાઓએ નૃત્ય કરવાની ના કહી હતી. અને તેમને વિદાય કરવામાં આવ્યાં હતાં. આના રંગભેદના કારણે હોલા થઈ છે.

સોનમદમાં સૌ. કુમુદેવી મહેન્દ્રનાથ વેદાલંકાર અને સુરતમાં સૌ. કિંતુબહેન ચાવ વદક્ય અગ્નિહોત્રીનાં યુવાન વયે અવસાન થયાં.

માડુંગામાં, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના આશ્રયે કુમારીકા સંધની સભ્ય બહેનોની 'સ્ત્રી પુરુષના સમાન હક્ક' ઉપર વક્રનૃત્ય દરીદ્રાઈ થઈ હતી.

કરમસદમાં રાત્રે દુધ પાઇને સુવાડેલ ત્રણ બાળકો (એક છોકરાને બે છોકરી સવારમાં) મરી ગયેલાં માલુમ પડ્યાં. દુધમાં ઝેરી તત્વો હોવાનું મનાય છે.

મુંબઈ ઇલાકા વીમેન્સ કાઉન્સિલના સભાસદોનો એટ-હોમનો મેળાવડો વીદસન કોલેજમાં ચોપાટી પર યોજાયો હતો.

થોડા દિવસ પર લખતો રેડીઓ ઉપર બે છોકરીઓ નાનકડો પોત્રામ 'માઇક' ઉપર ચલાવતી હતી ત્યારે એક દારૂડીઆ ઓફીસરે ઇશારા કરવા માંડ્યા હતા અને એથી એક છોકરીએ ગભરાઈ જઈ ચીસો પાડવા માંડી, ઓફીસર એથી ચીકાઈ ગયો અને છોકરીને બહાર નીકળવા કહ્યું, છોકરી એટલી બધી બંદી ગઈ કે બેભાન થઈ ગઈ.

રેશન કાર્ડરૂટરને ખાખર આપતાં તે આવી પહોંચ્યા અને છોકરીઓને પોત્રામ પૂરો કરવા કહ્યું. પણ છોકરીઓ એટલી બધી ગભરાઈ ગઈ હતી કે પોતાનું કામ પૂરું કરવાની ના કહીને ચાલી ગઈ હતી.

દલદલાની સ્ત્રીઓની એક સભામાં શ્રી. સરોજની નાયકુએ કહ્યું હતું કે, કોઈને પણ પોતાના પુત્ર પસંદ કરવાના હોય તો હું પોતે તો કેપ્ટન શાહનવાઝ, સદગત અને લેફ. ધીલનને જ પુત્રો તરીકે પસંદ કરું.

સુરતના પારસી પ્રગતી મંડળ તરફથી બાળકોની તંદુરસ્તી દરીદ્રાઈ અને બહેનોની વક્રનૃત્ય દરીદ્રાઈ રાખવામાં આવી છે.

સુરત સાર્વજનિક મહાસંઘ હાઇસ્કૂલની શિક્ષિકાઓ રાજનામા આપે છે. 'કેદાર પાટ' ટાઇમ શિક્ષિકાઓને વધારે પગાર આપવા સામે વિરોધ તરીકે ૧૫ થી ૧૭ શિક્ષિકાઓ સમુદાય રૂપે એકી સાથે રાજનામું આપે એવો સંભવ છે.

સિંધ દેરાણાદમાં મળનારી અદારમી અખિસ હિંદ મહિલા પરિષદની ચુંટણીમાં મતભેદ પડતાં થીમતી વિદ્યા સુભાષે કે. દેવી ધોધારામનું ઉમેદવારી પત્રક ખોટું કરાવવા કોટનો આશ્રય લીધો હતો. પણ સમાચાર થઈ જવાથી ચુંટણી થઈ શકી.

સાવંતવાડીના ના. મહારાણી સાહેબને હાથે મુખ્ય યુનિવર્સિટી ડેવલોપમેન્ટ બોલમાં પ્રવચન આપ્યું મુકામ હતું.

ત્રીવેપારથી ગોકળીખાઈ હાઇસ્કૂલનો વાર્ષિક ઉત્સવ લેડી હાઈસ્કૂલના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

શ્રી. ઇન્દીરાબેન ત્રીવેદી આંદોલનના અધ્યાસ માટે વડોદરા રાજ્યના ખર્ચે વિજાપુર જનાર છે.

ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલયના મકાનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા ભાવનગરના મદારાજ સાહેબના હાથે થઈ.

વડોદરા જગીની સમીક્ષાને રાજ્ય મહોત્સવ મહારાણી શ્રી. શાન્તાદેવી ગાયકવાડના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

કલકત્તામાં ચીતરજન સેવાસદનમાં પ્રભુતિજી અને એક વોડી બીરલા કુટુંબ તરફથી અને બીજા વોડી જોએન્ડા કુટુંબ તરફથી બંધાવી આપ્યા તેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના હાથે થઈ.

મદરાસમાં મધ્યસ્થ ધારાસભા માટે થીમતી અમુસ્વામીનાથન ચુંટાયાં.

કર્ણાટકમાં સગીર હોકરી ઉપર અત્યાચાર કરવાના ગુન્હા માટે એક કોરોડપતિ વેપારી ગુલામદુસેન પ્રધાનને આઠવર્ષનો સખત કેદની સજા થઈ.

ક્લકત્તાના થીમતી લક્ષ્મીદેવી જગપાળ તરફથી જનરલ હોરપીટાલ અને વૈદકિય કોલેજ કરવા માટે જમીન અને રોકડ મળ્યા આઠ લાખ અને માસિક એક હજારની ગ્રાંટ ત્યાંની સુધરાઈને આપવાનું નહેરુ કમિટી છે.

વડોદરા રાજ્યના જાણીતા ગ્રેસિસ કાપ્પેર થીમતી બાનુ મનોજીને આજ્ઞાનું સુચન વધે અવસાન થયું.

કચ્છ પરિષદ અંગે ઓએની એક સભા રાજવાર્ધ આવી હતી તેમાં શ્રી. મુદ્દલાબે સારાભાઈ એ બહેનોને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા વિનંતી કરી હતી.

સીંધ ધારાસભાની બેઠક માટે કુમારી જેહીબેન સીપાહી મહાની બીનહરીશ ચુંટાયાં.

કાઠિયાવાડની બહેનો માટે આબલા (સોનમદ)માં બહેનો માટે એક તાલીમ વર્ગ ખોલવામાં આવશે.

વડોદરા નરેશના જન્મ દિવસ પ્રસંગે રાજ્યમાં જનતા પરજોએનું પ્રદર્શન ભરાશે, તેની વ્યવસ્થા માટે લેડી મીતરના પ્રમુખપદે એક સમીતી નીમાઈ છે.

અમદાવાદની એક દાનવીર દરિજન બહેને પાવાગઢમાં દરિજનો માટે ધર્મશાળા ખોલવાની શરૂ કરી છે. તેનું ખાતમુદત થઈ ગયું.

અમદાવાદમાં પંડિતજીની ચાલીમાં રહેતી મુસ્લીમ સુવતી અમીનાનું નાક કાપીને તેનો ધણી તે લઈને નાસી ગયો.

સીંધ દેરાણાદમાં અખીશ હિંદ મહિલા પરિષદનું અઢારમું અધિવેશન શ્રી. હંમોજકેન મહેતાના પ્રમુખપદે ભરાયું.

શ્રી. શસ્ત્રબાણુની પુત્રી
કુ. ગીતા બોઝનું લગ્ન શ્રી.
શ્રી. અવનેન્દ્ર વિશ્વાસ સાથે થયું.

*

બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ
રેલ્વેમાં સ્ત્રી હિતાશ્રમોની ટીકીટ
તપાસવા સ્ત્રી-કોંગ્રેસે રોક-
વામાં આવી છે.

*

પંજાબ ધારાસભા માટે
બેમસાહનવાઝની સાથે લાહોરની
એક વેચવા ઉઘી રહેનાર
છે. યમરાહ બેમમના પ્રમુખ-
પદે લાહોરની વેચાઓની એક
સભા મળી હતી ને તેમાં 'લીંગે
અમારી પાસે પૈસા લીધા હતા,
અને અમારા હોળી રક્ષા' માટે
ખાતરી આપી હતી, પરંતુ એમ
યયું નથી એટલે અમે બેમમ
શાહનવાઝનો મુકાબલો કરીશું.'
એમ કહેવાયુ હતું.

*

શકમંદ દાલનમાં ચોરીના
મુદામાલ સાથે ૫૩૩૫૯૯
નોંધપુરની ચાર સ્ત્રીઓને એક
અહવાડીઆની સજા થઇ છે.

*

ગજાનાના વડાપ્રધાન બેટન
કાજુરો શીદિહારાએ પોતાની
નીમણુંક ચતાંતી સાથે જ
સ્ત્રીઓને પહેલી વાર મતા-
ધિકાર આપવા બહેરાત કરી.

*

અંકતેશ્વરના પ્રસૂતિશુદ્ધમાં
એક સુસ્તીમ બાહ્યે એળી સાથે
ત્રણ બાળકોને જન્મ આપ્યો.
ત્રણે તંદુરસ્ત છે.

મામડામાં વસતી સ્ત્રીઓ
અને બાળકોની સેવા કરી શકે
તે માટે જરૂરી તાલીમ વગેરે
અમદાવાદમાં આ મહિને શરૂ
થયો છે. તેમાં બંધન સ્ત્રીકાર-
નાર બહેનો પોતાના ખર્ચે
દાખલ થઈ શકે છે.

*

મ ર અ મુનિષાલીડીએ
મુંબઈના જવનરેને માનપત્ર
આપ્યું તે સભામાં મુખરાષ્ટ્રના
એક સભ્ય કુ. હેમલતાએ બહેર
વિરોધ દર્શાવ્યો. તેમની દિંમત
માટે તેમને સર્વેએ બંધવાદ
આપ્યો.

*

મુંબઈમાં સર ડાવસજી
જર્જીંગર હોલમાં દિંદી વિમા-
નીઓના રંજન માટે જૂલ્ય અને
નાટ્ય પ્રયોગોનો કાર્યક્રમ
રખાયો હતો.

*

જળગાંવ યુજરાતી મહિમા
સમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રી.
શુભાચંદ્રા રાજાચંદ્ર દેસાઈના
પ્રમુખપદે ઉજવાયો. તેમાં
સાથીઆની હરીફાઈ અને
શુભજી પ્રદર્શન પણ રાખ્યાં હતાં.

*

બનારસ દિંદુ યુનિવર્સિ-
ટીએ કુ. કન્યાશ્રીદેવી નામની
એક અધ્યાપક કન્યાને બેદનો
અભ્યાસ કરાવવાની ના કહી.

*

મા.દી.મ.માં લક્ષ્મીબાઈ
નામની શુભતી પ્રાથમક ઉપર
રાંધતા દાઝીને બળા મરી.

વડોદરામાં અંચળ નામની
બારિયા યુવતીની લાશ ગોદામાં
બાંધેલી પોલીસને મળી આવી.

*

મેડમ મોન્ટેસોરી હવેથી
દિંદમાં જ રથાઈ રહેવાનાં છે.

*

પારડીની અંગ્રેજી શાળાના
અનાવીલ શિક્ષક શ્રી. મગનલાલ
શુભાચંદ્રા દેસાઈએ તેમની પાસે
બચ્ચતી પારસી બાળા કુ. કોર્લા
સાથે આત્મચાલિય લગ્ન કર્યાં.

*

દોહીમાં છેલ્લી સુટણી
પ્રસંગે ડિઝિસને મત આપવા
પરદેનશીન બાતુઓ ઉપરાંત
૭૨ વર્ષનાં બેવડાં વળી મળેલ
એક દાડીમા પુત્રી અને પૌત્રી-
ઓના રોક્ષ લઈને મત આપવા
ગયાં હતાં.

*

લંડનમાં મળેલી ૬૪ દેશના
પ્રતિનિધિઓવાળી વિશ્વ યુવક
પરિષદમાં મુંબઈની પારસી
યુવતી કીટી જુમલાએ બહેર
બાજુ આપ્યું.

*

કલકત્તામાં શ્રીમતી જ્યો-
તિમયી ગાંધીનું મોટર અક-
સ્માતને કારણે હોસ્પિટલમાં
અવસાન થયું. તેઓ રાષ્ટ્રીય-
સેવિકા ઉપરાંત બંગાળની
મહિલા આત્મરક્ષા સમિતિના
સંચાલક હતાં. તેમણે લંકાની
બોધિષ્ઠ ગદસ હાઇસ્કૂલના
આચાર્ય તરીકે કામ કર્યું હતું
અને લંકા તથા બંગાળની સ્ત્રી-

કારવાડમાં આઝાદ ફોજ-
દિન સરઘસની આગેવાની સેવા
મટે ત્યાંના કલેક્ટરની ઓફીસ-
સના લીસાળી ખાતામાં કામ
કરનાર સ્ત્રી-કરકુનને નોકરી-
માંથી છૂટી કરવામાં આવી.

જળણપુર હેડ પો ૨૮
ઓ ફી સ ના શોર્ટને સ્ત્રીઓ
ઉપર લખાયેલા કાગળો ઉપાપત.
કરવા માટે નવ માસની સજા થઇ

ભોરખીના નામદાર જુનીયર
મહારાણી સાહેબ શ્રી. મુરજ
કુંવરબા સાહેબ (રાજ-
પીપળાવાળાં)નું અવસાન થયું

નવસારીમાં ગાયકવાડ
મહારાણીશ્રી સીતાદેવીએ
ગ્રીમનાખાઇ મહિલા વિશ્રામની
મુલાકાત લીધી હતી. ત્યારે
પ્રમુખ શ્રી. રાજરત્ન સુનામાય
દેસાઈ અને મંત્રીઓ શ્રી.
કાંતાબેન, તહેમીના બહેન અને
કુસુમબહેને તેમને સત્કાર્યા હતાં.

પારીસમાં મુનિ. કાઉન્સિલર શ્રીમતી માયરી રીચાર્ડના
દરાવ ઉપરથી પેલીસ વડાએ
સહેર અને પરબોના ૬૦૦૦
વેરયામુદો બંધ કરાવ્યાં.

મુખબના નૈત આગેવાન
શ્રી. પરમાનંદ કાપડીયાની
પુત્રીશ્રી. મેનાબહેને શ્રી. અજીત
દેસાઈ નામના અનાયીક પુત્રાન
સાથે લગ્ન કર્યાં.

વીળપુરમાં એક મુસ્લિમનું
મકાન તૂટી પડતાં બે સ્ત્રીઓ
હળાઇ મરી ગઈ.

વડોદરામાં શ્રીમતી તારા
મતી ગુપ્તે પી.ટી. મોલેજમાં
અભ્યાસ કરતા હતાં. તેમની
પેલીટીકલ ઓફીસમાં નીમ-
ણુંક થઇ.

વડોદરા રાજ્ય ધારા-
સભામાં હેડી મિત્રના પ્રયાસથી
એક સ્ત્રીસભ્ય બેવાશે.

સુરત મહિલા કસ્ટોને
વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રીમતી ઉપાદેવી
રજુજીરામ મુન્સદની પ્રમુખ-
પદે ઉત્તરવાશે.

કાસીમખમરના મહા-
રાજ સાહેબના માતૃશ્રીનું
અવસાન થયું.

મુંબઈ ધારાસભાની મુ-
રલીમ વિભાગની ચાર બેઠો
માટે ૨૪ અરજ થઈ છે તેમાં
શ્રીમતી સુરી તેજગજ, અતિયા
બેગમ અને શ્રીમતી સીદ્દિકર
દેલ્લીએ પણ ઉમેદવારી
કરી છે.

શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિત
તેમની પુત્રી રીતાંની તબીબને
કારણે રોગગ્રસ્ત જવાથી જન-
આરીની અધવચમાં દિંદ
પાછાં ફરશે.

દિંદની મુલાકાતે આવતા
પાલામંડના પ્રતિનિધિ મંડ-
ળમાં શ્રીમતી વોલકેડ નીકાલ
પણ આવે છે.

એડા સી મડળ તરફથી
તેના એક સભ્ય શ્રીમતી
પ્રમીલાદેવી બાટેને વિદાય માન
અપાયું હતું. તેમણે સીવવાનો
દાય સંચો અને પુસ્તકો ભેટ
આપ્યાં.

છગાંડના મેન્ટ પરમણામાં
એક ૮૨ વર્ષનાં ડોકીમાએ ૩૮
વર્ષના પરરાજ સાથે લગ્ન કર્યાં.

મુંબઈમાં વિદ્યાર્થીઓની
પરિષદ શ્રીમતી સુમિતા કૃપ-
ભાનીના પ્રમુખપદે મળી હતી.

લંડનમાં મ. સ. ૧૯૩૬થી
લડાઇ દરમ્યાન બીજા સાથી
દેશના સૈનિકોની સાથે પરબેલી
૧૩૪૭૮૪ છોકરીઓનાં લગ્નમાં
આવી પડનાર બંગાળીને
છોકરીના પદેલા તખ્તકા-
માંથી બચાવવા પ્રયાસો થાય છે.

વાંદરા મુનિ રફલમોડમાં
ચુંટાગેલ શ્રીમતી ગુણમુંદરી
આર. જી. નાયકની ચુંટણી
ગેરકાયદેસર દરાવવા શ્રી. મુસુફ
પીરભાઈએ કરેલ દાવા ઉપરથી,
શ્રી. ગુણમુંદરી ચુંટાવા માટેની
ભાયકાન ધરાવતા ન હોવાથી,
ચુંટણી ગેરકાયદે દરાવવામાં
આવી છે.

જોમેશી

બહેનોને પ્રદર, ઢોહીવા, અનિયમિત
અટકાવ વખતે પેટ પેડુમાં થતી પીડા,
સુત્રમાર્ગમાં બળતરા કે કળતર, ગર્ભ ન
રહેવો, ગર્ભ રહીને ધવી જવો; કસ્ટવાવડ,
સગભો અવરથામાં અન્ન ઉપર અભાવ, ઉલ્ટી,
ઉબકા, છાતીમાં દાડુ, અમુંઝણ, કોઠે રતવા,
પ્રસવ સમયે પીડાવું, સુત્રાવડની નર્ણજાઈ,
સુવારોગ, ધાવણની અછત, ઉંઘ ન આવતી,
હીસ્ટોરીઆ વિગેરે માટે જોમેશી સંપૂર્ણ
લાભકારી છે. બળતી નકલો વાપરી પૈસા,
સમય અને શરીર ખરાબ કરતા ના !

ખંધા દવાવાળા વેચે છે.

જોમ-ટો:-ક'ચનલાલ વાડીલાલની કું, મંબજદાસ રોડ, સુ'બર્ધ-૨

ઠગાસોનહી

પડીથી તેલ સાફ નથી બનતું હારે જ આદકને ખ્યાલ આવે છે કે પોતે ઠગાયા છે.
વંધારે નરો મળવાની આશાએ કેટલાક વેપારીઓ બળતા નામવાડી પડીઓ
આહોને આપે છે. માટે ખર્ચેલા પૈસાનો પૂરેપૂરો બદલો મેળવવા આંબળા, બોરસદલી
ગ્રાહી, અને ધૂપેલની પડી ઉપર વીસ વર્ષના જૂના અને જાણીતા એમ. એમ.
ખંભાતવાળાનું નામ અને પરી છાપતું સીલ જોઈને લેવા ખાસ ભલામણ છે.
જયાબંધ માટે લખો :—

એમ. એમ. ખંભાતવાળા

રાયપુર, આકાશીક કુવાનો પોળ : અમદાવાદ.

જયભારત મીલ્સ

JAYABHARAT MILLS
AHMEDABAD

- ❖ સાડી
- ❖ યૌવલ
- ❖ હાથ રૂમાલ
- ❖ પોપલીન
- ❖ શટીંગ

NUPUR MILLS
AHMEDABAD

ન્યુપીટર મીલ્સ

આ માસિક સાથે પંચિની માસિક જોડી
દેવામાં આવ્યું છે

સ્ત્રી જીવન

વર્ષ ૭ થી : અંક : ચોથો
ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૧ : : મહા ૨૦૦૨

: સંપાદક :

મનુભાઈ જોષી

૧ આમ પુનર્જન્મ	૨૦૧
૨ બા	૨૦૫
૩ શ્રી. કૃષ્ણ હડીસિંગ	૨૦૯
૪ તીર્થનાં ટોળાં	૨૧૭
૫ કોયલને	૨૨૧
૬ પૂર્ણિમા	૨૨૩
૭ સ્ત્રીજનનની આકાંક્ષાઓ	૨૨૫
૮ સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર	૨૨૯
૯ આજે વસંત	૨૩૧
૧૦ શ્રીમતી શીડુ મધીમેરો	૨૩૨
૧૧ રવમાની સ્ત્રી રાણી	૨૩૩
૧૨ નિમંત્રણ	૨૩૫
૧૩ પૂનમની રાત	૨૩૭
૧૪ ત્રણ કોપલ	૨૩૮
૧૫ દિંદુર્ન પાટનગર દિલ્હી	૨૩૯
૧૬ ગેઝેટ ક્યુરી	૨૪૩
૧૭ હાલરડાં	૨૪૭
૧૭ સાગર દેવને	૨૪૯
૧૮ રવ. મદાકરિ નંદાનાલાલ	૨૫૦
૧૯ સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન	૨૫૧
૨૦ મારી મુવાયડ	૨૫૪
૨૧ કાવલની કલમે	૨૫૭
૨૨ સ્વોષ્ઠ્ય	૨૬૦
૨૩ સાચા કિરસાઓ	૨૬૨
૨૪ સૌરભ	૨૬૩
૨૫ મુંઝવતા પ્રશ્નો	૨૬૮
૨૬ સ્ત્રીજનન-સમાચાર	૨૭૩

શ્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું શ્રીગોત્રું માસિક

વર્ષ સાતમું : મહા ૨૦૦૨ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬ : અંક ચોથો

ગ્રામ પુનર્રચના

ધ્રુમકેતુ

અલ્પજોગ્યે આપણને સોને બાંધત કયાં છે. મહાન વિનાશક શક્તિ તરીકે, વિજ્ઞાનની વસ્તુ છે, એ વાત સમજાઈ ગઈ છે. પરંતુ જે એને સજે છે એના કરતાં એ વધુ મહાન નથી. એટલે કે વ્યક્તિ કરતાં વિજ્ઞાન વધારે મહાન નથી. એટલા માટે. આપણે સામાજિક રચનામાં એવા ફેરફાર કરવા જોઈએ કે જેથી દરેક વ્યક્તિમાં રહેલ સુંદર અંશનો વધુ ને વધુ વિકાસ થાય. તો જ અલ્પજોગ્ય છતાં—આપણે એક સુખી સ્વસ્થ શાંત દુનિયા જોઈ શકીએ. આ વસ્તુસ્થિતિ શક્ય બનાવવા માટે ગ્રામજીવનની પુનર્રચના એ અત્યારની દુનિયાનો મહાન પ્રશ્ન છે.

ઔદ્યોગિક શહેરના વિકાસની પાછળ દુનિયા આંધળિયાં કરી રહી હતી. વધુ ઉદ્યોગ, વધુ ઉત્પાદન, વધુ વ્યાપાર, વધુ પ્રવૃત્તિ—અને એ સઘળાંના પરિણામ રૂપે વધુ યુદ્ધ—એ એક વખતનો દુનિયાનો કાર્યક્રમ હતો. આજે એમાં પલટો આવ્યો છે—ને પલટો આવેલો ન દેખાતો હોય તો એને આવ્યા વિના છૂટકો નથી. ઔદ્યોગિક શહેરને બદલે—શહેરનાં તમામ સાધન

ને સાધના ધરાવનારાં, પાસેપાસેનાં નાનકડાં ગ્રામજૂથો રચાય ને એ ગ્રામજૂથો શહેરની સગવડ ધરાવતા છતાં શહેરી જીવનનાં કલુષિત અંગો ન ધરાવે, એ હવે પછીની ગ્રામરચનાનું પ્રધાન લક્ષ્ય રહેવું જોઈએ. અત્યારે શહેરો—સોલ્ડ ચડેલા શરીર જેવાં અપંગ ને શક્તિહીન છે. ગામડાં—માંઠા પડેલા કુશ શરીર જેવાં અશક્ત ને અપંગ છે. શહેરો પોતાની મેળે ચાલી શકતાં નથી. ગામડાં પોતાની મેળે જોઈ શકતાં નથી. શહેરોમાં ધમાલ નજરે ચડે છે. ગામડામાં કૂચલી મળે છે. શહેરોમાં ભલકો ને વિલાસ છે. ગામડામાં ધૂળ, અપંગતા, તૃષ્ણા, અને ઈર્ષ્યા છે. ગ્રામજીવનની પુનર્રચના કરનારો એની ખેતી—અને ખેતીને લગતા સામાન્ય ઉલોગો—અને એ તમામ ઉલોગોનું વિજ્ઞાનીકરણ, એના ઉપર જેટલું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે, તેટલું જ એ ગ્રામને નવીન બનાવી શકશે. ગામડાંઓમાં તમે કોઈ પણ વાતનો અપાટણધ પ્રચાર કરી શકો. કેવળ એટલા પ્રચાર માત્રથી ગામડાં સરજી શકાતાં નથી. એને માટે તો આપણી પ્રાચીન પરંપરાના તલસ્પર્શી અભ્યાસની ને એ પરંપરાના સદૃશને તો સમજીને રાખી લેવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. એ શક્તિને જાગ્રત કરવા માટે અત્યારનાં તમામ સાધનો પણ ઓછાં પડશે. કારણ કે શક્તિ ત્યાં છે પણ એના ઉપર જે થર બાજ્યા છે તે ઉખેડવા જતાં—મૂળ-તરવો પણ, અણુઘડ ગ્રામસેવકને હાથે કે અણુઘડ રાજકીય પ્રચારકને હાથે, છીખડી જવાનો ને એ રીતે સર્વનાત્મક રચના કરતાં તો વધારે વિનાશ થવાનો સંભવ છે. એવું પણ બને કે અત્યારે આ વસ્તુ ન જ સમજાય—છતાં સમય જતાં એનું કટુ પરિણામ તો ત્યાં દેખાય. એટલા માટે ખરી અગત્ય તો એ છે કે એ આખા કાર્યક્રમને અત્યંત કુશળતાથી, વૈજ્ઞાનિક રીતે, આર્થિક રીતે, સામાજિક રીતે ને ધાર્મિક રીતે પણ, અભ્યાસના વિષય તરીકે ને કૂરમાં કૂર ટીકાઓ સામેથી માગીને પણ, દિવસોના દિવસો સુધી સતત પરિશ્રમ કરીને—ઘડવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ગામડામાં કોઈ પણ દિવસ આધુનિક શિક્ષણ લીધેલા કારકુનો ‘બેડીંગ’નો પ્રશ્ન ઉઠેલી નહિ શકે. એને માટે તો દરેક ગામડામાં પરંપરાથી જે બ્યાજ ખાનારો માણસ બેઠો છે—ને જે માણસે છેલ્લાં યોડાં વર્ષોમાં ગામડાંને ઉજ્જડ કર્યાં છે—એ જ માણસને અથવા એવા માણસને ધીરજ અને શાંતિથી, પ્રેમથી, બને તો ધાર્મિક વાતાવરણ સરળભીને ને શક્ય તેટલાં રાજકીય બંધનો ઘડીને પણ—એના કાર્યક્રમમાં નવું રૂપ અપનાવી લેવા સમજાવવો પડશે. જે પ્રશ્નો ગામડાંમાં હતા જ નહિ—એવા નવા પ્રશ્નો પણ આવશે. આ સઘળા પ્રશ્નોને ઇલાવા માટે, સાહિત્ય, રાજકારણ, સિનેમા, રેડિયો, પ્રદર્શન, મેળાવડા, શિક્ષણ, પુસ્તકપ્રવૃત્તિ ને વીજ અનેક વસ્તુઓ કરવી પડશે. એ આખા કાર્યક્રમને

અમુક વર્ષોમાં ને અમુક પ્રદેશમાં વહેંચી લેવો પડશે. અને તે છતાં અસંખ્ય માણસો આ આખા કાર્યક્રમને સમજવાનો ને એ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા માટે પોતાની તમામ શક્તિનો વ્યય કરવાનો સંકલ્પ ન કરે, ત્યાં સુધી એ સફળ ન જ થાય. એવું પણ બને કે કેટલાક કાર્યક્રમો તો કેવળ સેવાભાવી વ્યક્તિઓ જ કરી શકે. એમાં રાજસત્તા—પછી તે ગમે તેના હાથમાં હોય—ડબલ કરે એ અસહ્ય ગણાવી જોઈએ. પ્રાદેશિકશક્તિનો કાર્યક્રમ એવો છે. અંગ્રેજોએ શિક્ષણને રાજસત્તાનું શુભાગીપદ આપ્યું. પણ સાચી રાજસત્તાએ, જેમ ન્યાયમાં તેમ શિક્ષણમાં, માથું મારવું ચોગ્ય નથી. ઠાઈ પણ ‘રામરાજ’ પ્રાદેશિકશક્તિનો પ્રયોગ કરતાં, પોતાના ગામડામાં સાચું રામરાજ શી રીતે આવી શકે એ સમજાવવાનું જોખમ નહિ વહોરે. એ તો એટલું જ ઇચ્છે કે અત્યાર સુધી એની પ્રજા અમણી હતી ને અણુધડ રીતે એને નમતી; હવે એ અક્ષરજ્ઞાન લલે મેળવે—પણ એ સત્તાને નમતી ભજતી તો રહે જ. એ પ્રાદેશિકશક્તિમાં ઠાઈ દિવસ એમ કહી ન શકે કે “રાજા ખરાબ હોય તો એને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાનો પ્રયત્નને હક્ક છે.” આ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાદેશિકશક્તિના વર્ગો ચલાવનારી રાજસત્તા એ નવીન રચનાના કાર્યક્રમમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે એમ જ કહેવાય. એનો હેતુ ભલે ગમે તેટલો ચારો હોય તો પણ એ ચારો રહેવા વિષેની કુશંકા અસ્થાને નથી. પ્રાદેશિકશક્તિ એ લોક-સેવકોનો જ પ્રશ્ન રહેવો જોઈએ.

શ્રામપુનર્રચનામાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, ઉદ્યોગીકરણ અને વસ્તુઓની વૈજ્ઞાનિક સમજ—એ મુખ્ય અંગો યથા શકે. એનું રચનાત્મક અંગ આપણા સમાજને અનુરૂપ એવું જ રહેવું જોઈએ. અને જે સામાજિક દોષોને ધીમે પ્રગતિ અટકે છે તે તમામ દોષોને, કુશળ વૈદ કરે છે તેમ, નિહાન કરીને, કકડે કકડે કાઢી નાખવા માટે, વાતાવરણની સજ્જત ઉપર ઘણો આધાર રાખવો ઘટે. આને માટે તો નિત્ય ને નૈમિત્તિક એવી વ્યવહાર અનેક રચનાઓ કરવી પડે.

આપણે વિશેષ કાંઈ નહિ તો આટલું તો કરીએ. શ્રામપુનર્રચનાનો પ્રશ્ન આવે તે પહેલાં ગામડાના તમામે તમામ પ્રશ્નોનો એક સંગ્રહ તો કરીએ. એ પ્રશ્નોનો સંગ્રહ જ બતાવી આપશે કે આપણી જિંદગીમાં જિંદગી શક્તિઓ પણ—હજી તો ગામડાના પ્રશ્નો સમજવામાં જ—અણુધડ ને અવ્યવહાર જણાયે. એ વખતે જ ખજાર પડશે કે આપણા અત્યારના શિક્ષણે એક એવો તો મહાન સમુદ્ર—આપણી પ્રાદેશિક એકતામાં પણ સરભર છે કે આપણે સૌ પોતપોતાના બેટમાં જ રહી ચડીએ એવા આજા ને કદંગા બની ગયા છીએ. જનતાજનાઈનને સમજવા માટે આપણો પહેલો પ્રયત્ન

નહિ હોય તો આવા રાજકીય વાતાવરણમાં જે અનિવાર્ય પરિણામ આવે તે એ જ આવવાનું કે જનતાને સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં, સૌ એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. અને એના જેવી ગ્રામ પુનરંચનાની ખીણ કોઈ પણ અણુઘડ શરૂઆત નહિ હોય.

આપણે આપણી નવી સંસ્કૃતિનો ધ્વજ ગ્રામ-પુનરંચનામાં મોખરે રાખવા માગીએ છીએ એ કુદરતી જ છે, પણ આપણી પોતાની સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો આપણે સિદ્ધ કરવો હોય તો આપણે એ દેશજન નિષ્ક્રિયતાને આધારે સિદ્ધ ન કરી જ શકીએ. આપણે પણ વિજ્ઞાનને અપનાવીએ છીએ—માત્ર એ વિજ્ઞાનને જંગલી જરૂરિયાતોનું દાસ બનાવવામાં આવ્યું, એવું દાસત્વ એને ન મળે એ જોવાનું કામ આપણે કરવાનું છે. આપણી સંસ્કૃતિનો આટલો જ દાવો હોઈ શકે. જુનવાણી તમામ સાધનોનો ઉપયોગ—એટલે ગ્રામ-પુનરંચના, જેવી અણુઘડ ને એકપક્ષી સમજ આપણને યુગબળની સામે ટકવાનું પણ સામર્થ્ય નહિ આપે. આપણે—આપણા નાનામાં નાના ગામડે પણ નવી ક્ષેત્રની તાલીમ લેવી જ રહી. એ પોતાનાં બાપદાદાનાં હજી જેવી રીતે તેવી જ રીતે હજી વાપર્યા કરે અને તમામ વૈજ્ઞાનિક મદદનો ઇનકાર કરીને પોતાનું સ્વત્વ બળાવી શકે, એવી મોહક જણાતી સાદી રીતથી, ગામડું પુનરંચના પામશે એ ખ્યાલ અવૈજ્ઞાનિક ને અણુઘડ છે. ગ્રામપુનરંચના માટે—તમામ આધુનિક સાધનો વાપરવાં જ પડશે. એ આધુનિક સાધનો સરજવા માટેની વૈજ્ઞાનિક મનોવૃત્તિ પણ ગામડાંએ દેખાવવી પડશે. અને વિજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરવાથી જ ગ્રામ રચી શકાયો એ મનોદશા છોડી દેવી પડશે. જુના ખ્યાલો ઉપર નહિ, તેમ જ નવા ખ્યાલોના પોપટિયા અનુકરણમાં નહિ—એવી એક સમન્વયી પૂર્વભૂમિકા રચવાનો સમય હવે આવ્યો છે. તો જ ગ્રામ-પુનરંચના શક્ય બનશે.

(અનુસંધાન પૃ. ૨૦૮થી ચાલુ)

“વાદી-પ્રતિવાદીના વિજ્ઞાન વર્ગીયોની દલીલો મેં સાંભળી છે. આખી રાત જાગીને ચુકદો મેં તૈયાર કર્યો છે. પણ એ ચુકદો આપતાં પહેલાં જાને પડાને—માદીકરાને એકાતમાં મળવાની મારી કંચા છે.”

જાને પડાના વર્ગીયોએ સામસામે જોયું. ન્યાયાધીશે ફરી વિનંતી કરી. માદીકરા—વાદીપ્રતિવાદી—ન્યાયાધીશે મળવાં કહ્યું થઈ. “એમર”માંથી થોડી વારમાં જ ન્યાયાધીશે

પાછા ફરી પોતાનું આસન છીધું. વાદી-પુત્રે પિંજરમાં આવી જાડેર કપું “નામાદાર ! અમારે માદીકરા વચ્ચે પરસ્પર સમજૂતી થઈ અંધ હોવાથી હું મારો કેસ પાડો જોયું છું”

અનેક અટકળો વચ્ચે કોઈને સાચી દર્જા-કતની જસદી ખમર ન પડી—માત્ર માતાની આંખમાં દર્જાનાં આંસુ ચમકતાં હતાં. આંસુ પગ ન કરે, તે માટે તેનો સાધનો છેડા ચોરીછૂપીથી મોં પર ફરી જતો હતો.

આ જિજ્ઞાસુ ન્યાયાધીશને કોર્ટમાંથી
 ઘેર પાછા ફરતાં ફીક ફીક મોડું થયું હતું.
 એક પુત્રે પોતાની સગી મા સામે
 કોર્ટમાં ફરિયાદ માંડી હતી. માનું કહેવું એમ
 હતું કે, મિલકત પોતાના પતિએ જીતમહેનતે
 ઉપાર્જન કરી હતી; દીકરાની દલીલ એવી હતી
 કે, મિલકત વડિલોપાર્જિત હતી. બન્ને પક્ષે
 વિદ્વાન અને હુદ્દિયાળી વકીલો હતા. પહેલાં
 દાવામાં પુત્રની જિત યર્ધ હતી. 'કેસ' ઉપ-
 રની કોર્ટ પહોંચ્યો હતો. ચહેરના પ્રતિષ્ઠિત અને
 નિષ્પક્ષ ગણાતા ન્યાયાધીશ જિજ્ઞાસુ સમક્ષ
 તેની સુનાવણી ચાલતી હતી.

વાદી-પ્રતિવાદીઓના વકીલોએ દલીલદાર
 પોતપોતાની હુદ્દિના ચમત્કાર દર્શાવ્યા હતા.
 સુકાદો કોની તરફેણમાં આવશે તે કહેવું મુશ્કેલ
 હતું. મા અને દીકરા-બન્ને પોતે જ છતરી
 એમ દલીલોને અંતે માનતાં હતાં; વકીલો એમ
 મનાવતા પથ હતા. બન્ને પક્ષના વકીલોની
 દલીલોને અંતે ન્યાયાધીશ જિજ્ઞાસુને બીજા
 દિવસ પર સુકાદો સુલનવી રાખ્યો, ત્યારે બન્ને
 પક્ષમાં કંઈક કંઈક કંઈપનાઓ રમણે ચડી.

જિજ્ઞાસુને એમ્બરમાં જઈ, ધડીનોય વિકળ
 ક્યો વગર, કામનાં કાગળિયાં મોટરમાં મુકાવ-
 રાવો, ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું. એના મગજમાં
 એક જ વિચાર ધોળાતો હતો—મિલકત વડિલો-
 પાર્જિત હોય કે જીતમહેનતે સંપાદન કરેલી
 હોય; પુત્રથી મા સામે ફરિયાદ શી રીતે યર્ધ
 શકે? 'મા'માં ગાંડપણ નથી; ઘેલછા નથી;
 મિલકત ઉઘાવી દેશે એવી દલીલ નથી યર્ધ. પછી
 જેણે નવ નવ માસ સુધી પોતાના પેટમાં
 રાખ્યો છે, એવી મા સામે પુત્ર 'કોર્ટ' શી
 રીતે ચડી શકે?

વિચારોની પરંપર હતી તૂટી નહોતી
 ને તેણે ઘરમાં પત્ર મૂક્યો. સારુંય વાતાવરણ
 તેને ગંભીર લાગ્યું. હમેશાં રાહ જોઈ બિમા
 રહેતા નોકરો આગવચળા હતા. ઘરમાં નીરવ

બા

લેખક

શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

શાંતિ હતી. કદાચ અઠવાડિયાથી ધડપડને લીધે
 બિમાર રહેતા 'બા'ની તબિયત વધુ નરમ
 હશે એમ સમજી કપડાં બદલ્યા વગર તે
 સીધો બા પાસે પહોંચ્યો. જિજ્ઞાસુનાં જુદા
 મા—સાઠ સુધી પહોંચી ગયેલ જુદા બાં હાથમાં
 માળા રાખી પથારીમાં બેઠાં હતાં. જિજ્ઞાસુને
 આવતો જોઈ પૂછ્યું:

'આગ્યો બાપ!' એકોટશે સામે જોઈ ઉમેયું
 'હમણાં જ આગ્યો લાગે છે? આટલું બધું
 મોડું થતું હશે? તારે માટે રાટલો ચોપડાની
 રાખી છે, તે ખાઈ લેજે.' અને માળા ફેરવવી શરૂ
 કરી.

'બા'ની તબિયત સારી જોઈ, ખખર-
 અંતર પૂછી, કપડાં બદલી, જિજ્ઞાસુ રસોડા
 તરફ વળ્યો. હમેશાં બપુ' બપુ' લાગતું રસોડું
 આજે ખાલીખમ લાગ્યું. પાટલાંબાએક ચોક્કમાં
 ઢાળેલા હતા; ચાંદીનો ચાળાવાટકો બાએક પર
 વાનીઓની રાહ જોતાં હતાં. બાપુમાં પાણી
 બધો વખરના ચકચકિત લોટાપ્યાલો પડ્યા
 હતા. પત્નીનો સ્વભાવ પોતે જાણતો હોઈ,
 બોલ્યાયાદ્યો વગર તેણે એક લીધી અને
 સદબ બાવે પૂછ્યું:

“ કેમ પદ્મા ! આજે તારી તબિયત ઠીક નથી કે શું ? બાબો ક્યાં ગયો ? ”

હંડા શાકની તપેલી સમડી પર મૂકવા લાગેલા હાથ એકદમ પાછા ફર્યા. તપેલી નીચે સુકાર્ધ ગર્ધ અને સાડલાના એક છેડાથી પોતાનું મોં ઓધું ઢાંકી દઇ, પદ્માએ હૃદયના આવેગને છુટો વહેવા દીધો.

“ કેમ શું છે પદ્મા ! ” પરિસ્થિતિ પામી જવા છતાં, પદ્માને શાંત કરવા ત્રિશોચને પૂછ્યું. ‘વાત તો કર.’

“ હોય શું-મારું કપાળ ? કેટલા દિવસથી તમને કહું છું, પણ તમે મારું માનતા જ નથી. હવે તો પગે લાગીને કહું છું કે બાબાને લઇ મને પિયર જવા દો. મા-દીકરા ત્યાં થોડા દિવસ રહીશું; ને તમેય મા-દીકરા આંહી નિરાતે રહેજો.” આસુથી વાદળાં અમર ભરી, પદ્માએ વીજળી ચમકાવી.

સાસુ-વહુને થયેલી તકરારની મધ્ય ક્યા-રનીય ત્રિશોચને આવી ગઇ હતી. ‘તકરાર’ની પ્રથા સામાન્ય થઇ ગઇ હતી; કેટલીક વખત ઉમર ૨૫ પડતી, ત્યારે કાળ બહારની વાત થઇ જતી; છતાં ‘તકરાર’ને ટાળવા માટે ત્રિશોચને પોતાની જૂદ ‘મા’ની લાગણી ન ડુભાય એ માટે પોતાના બેસવાના ઓરડા પાસે, ઓરડા આખો હતો. એટલે જમવા સિવાય કદી તે રસોડામાં જતાં પણ નહિ—સિવાય અડીઓપડી કે કોઇ પ્રસંગ હોય ! માત્ર ‘બાબો’ કે નાની ‘બેબી’ જૂદ ‘મા’ પાસે રહેતાં.

નિયમિત રીતે, પોતાનું કામ શરૂ કરે તે પહેલાં, ત્રિશોચન ‘બા’ની સાંભળ લે; વાન-ગીત કરે; નિરાંતે બેસે, અને ફરિયાદ સાંભળે. છતાં સાસુ-વહુ વચ્ચે ભારેશો અગ્નિ કપારે પ્રબલિત થશે તેની ખાતરી નહોતી.

પત્ની ઊભરો કાલથી રોડે એમ વિચારી ત્રિશોચને પૂછ્યું. ‘બા સાથે કાંઈ બોલવું પડ્યું છે શું ?’

“ ના ! ”

“ ત્યારે ? ”

“ બા મારી સાથે બોલ્યાં છે. ”

ત્રિશોચન ન્યાયાધીશ હંતો: તેની પત્નીમાં પણ વાક્યાતુરી થોડીપણી આવી ગઇ હતી.

“ બા બોલે કે તું બોલે—વાત એકની એક થઇ. તને મેં કેટલી વાર ના કેહી છે કે, બા સાથે તારે બોલવું નહિ—કામકાજ સિવાય તો કદી નહિ; અને કામ હોય ત્યારેય ન છૂટકે. ત્રિશોચને તકરારને શાંત કરવા અવાજને સોમ્ય કર્યો.

“ હું ક્યાં બોલી હતી ? પૂછી જુઓ નોકરને ! બા કેટલું બોલ્યાં હતાં એ સાંભળવું છે ! કેટલાં માણસો બેગાં કર્યોંતાં ! એમાં મારી ને તમારી આખર શી ? ” પદ્માએ ફરિયાદ શરૂ કરી.

“ બાને અઘવાડિયાથી તાવ આવે છે ને ઉર્મા તો થઇ શકતાં નથી; પછી ક્યાંથી માણસો એકાં કર્યોં ? ” ત્રિશોચને વાતનો મેળ ન મળ્યો.

“ તમે કહો છો ને, બા માર્દાં છે ? તમારા સિવાય કોણ એમને માર્દાં કહે ? ખારસાં દરરોજ મંદિર જાય છે. બાને કેટલું જોર કરી કરી લડ્યાં—સાંભળવા આવ્યા હોત તો ખર પડત. ” પતિ ધીમા પડ્યા છે, એમ વિચારી, પદ્માએ ફરીવાર આંખમાં આંસુ લાવી ફરિયાદને આગળ વધારી.

“ તારે કહેવું હોય તે ચીંતિયો કહે, તો સમજ પડે. ” ત્રિશોચને વાતને ટૂંકમાં પતાવવા ઇચ્છ્યું.

“ હું બોલું એ તમને અશાંતિ બધું લાગે છે ! તમારે મારું સાંભળવું ન હોય તો મારે કહેવુંય નથી. હું એમ સમજતીંતી કે તમે મારાં છો, પણ હવે ખર પડી કે કોઇ કાર્ડનું નથી. સગામાં જીવે આમ અને નીચે ધરતી. ” પદ્માની આંખમાંથી હજી અંધારું સુકાતાં નહોતાં; દિલની વાત પૂરી થઇ શકાઇ પણ નહોતી.

“ તમે કહો છો—બા અઠવાડિયાથી માર્દા છે. મેં તો તેમને હું પરણી ત્યારથી માર્દા જોવા છે. એટલે તો અઠોઅઠો વાનાં કરતીંતી. મને શી ખબર કે સાડે છુદ્ધ નાસતી હશે. તમે દવા કરાવ્યા કરો; ખબર અંતર પૂછો; સેવાચક્રી કરો, માણસ રાખો, પણ એ તો એમની ટેવ નહિ જુલવાનાં, તે નહિ જ જુલવાનાં. દરરોજ મંદિરે જાય; ચોરી કરે...” પત્નીએ વાક્યને અધૂરું રહેવા દધ, આંખોને સાફવાના છેડાથી લૂંછી.

“ ચોરી ? ” ત્રિશોચનને આશ્ચર્ય થયું.

“ હા, ચોરી ! દરરોજ સવારે છેલ્લાં એક અઠવાડિયાથી બા મંદિરે જાય છે. ત્યાં હાથ-રજના ઘીના દીવામાંથી ઘી ચોરી લાવે છે. સાફવાના છેડામાં વાડકી સંતાડે છે. પાછળથી ફેટફેટલી વાતો થાય છે ? તમારે મોટું બક્ષી ને કલ્પ બક્ષી. અમે બેરાં શી રીતે દિવસ વીતાડતા હ’શું એની છે તમારે ચિંતા ? પડોશવો મને ફેલો ખાય છે ફેલો ! ” વાતની અક્ષર પામવા પદ્માએ શ્વાસ લેકો મૂક્યો. શાકની તપેલીને સમડી પર મૂકી.

“ બાને ના કહેવી હતી, નહિ તો મને કહેવું હતું. ”

“ ના ” કહી એમાંથી મારાં નામની આ કાણ જાગી છે. ફેટફેટલી ગાળો દીધી ? મારે પિયર પિંજો ઉગાડયો; બાપને બાંડ્યાં; મરેલાનેય ન જૂથ્યાં. મનેય આ વાતની ક્યાંથી ખબર પડત ? બે દિવસ પર પૂજારી આવીને કહી ગયો કે ‘ બા ’ મંદિરમાંથી ‘ ઘી ’ ચોરી જાય છે. તમે રહ્યા મોટા માણસ એટલે મોઢાએ ‘ બા ’ ને કાંઈ કહ્યું નહિ. વળી ‘ ઘી ’ ચોરી લાવે, પણ રસોડામાં આવી એનાથી રોટલી ચોપડેને પછી મને કહે કે, આ રોટલી બાકને પીરસજે. ખરી વાતની ખબર પડી, એટલે ‘ બા ’ ને કહ્યું. એમાં ફેટફેટલું સાંભળ્યું ? ”

પદ્માની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ત્રિશો-

ચનની નજર સામે સારાય જૂતકાળ ખડો થઈ ગયો. સાડા ત્રણ દાયકા પહેલાંની વાત તેને યાદ આવી ગઇ.

ત્યારે પોતે નાનો હતો. પિતાજી મૂનરી મથા હતા. સગાંવડાસાંમાં મોઢા ખબરઅંતર પૂછે તેમ નડોલું. મા દળણાં ઢળોને પુરું કરતી. પાણી ભરતી. પોતાને દરરોજ ખંતથી ‘ બેસન ’ કરાવતો. એવામાં કારમી મોંઘવારી આવી. અનાજની પણ તંગી લીધી થઇ, અને ઘી દૂધ તો મળવાં મુશ્કેલ થયાં. ઘી લાવવું ક્યાંથી ? દીકરાને ‘ ઘી ’ ન મળે તો બજાર ન ચડે. પુત્ર ઉપરના અતિ રોદને લઈ ‘ મા ’ એ ઘી મેળવવાનું રથજ શોધી કાઢ્યું. હાકોરજના મંદિરનાં દીવામાંથી અવારનવાર ‘ ઘી ’ બોલું થવા લાગ્યું. ત્રિશોચનના બાણમાં ખૂન આજી રીતે ચોપડાયેલી રોટલી પિરસાવી શર થઇ. માને સંતોષ પણ થયો.

‘ મા ’ ની આવી લાકડોડવાળી સારસંભાળ નીચે બજારમાં ત્રિશોચન આગળ વધ્યો. બે પેસા રળતો થયેલ. ‘ મા ’ ની આદત આપોઆપ છૂટી ગઇ. ત્રિશોચન વધીક થયો; સારા પગારે ન્યાયાધીશની પદવી પર પહોંચ્યો. એ પ્રતાપ હતો ‘ ઘી ’ ચોરી બજાર તર ચગવડાની અભિલાષા સેવતી ‘ મા ’ ને— ‘ મા ’ ના રોદનેલ.

ત્રિશોચનને આખી ઘટનાની ઝેડ બેસી ગઇ.

આ વાત—પોતાની દુઃખકથા ફેટલીવવાર ત્રિશોચને પદ્માને કહી હતી. ‘ બા ’ ને જરાય અગવડ ન પડે તે માટે આ વાત ઉપર વારં-વાર બાર પણ મૂક્યો હતો. પદ્માએ કદી એ વાત સરવા કાનરાખી સાંભળી નહોતી; સાંભળવાની દરકાર પણ કરી નહોતી. પતિ ન્યાયાધિય; પોતે ન્યાયાધિશની પત્ની; એમાં ‘ મા ’ ને શું ? એમણે એમની દરજ બગતી લીધી હતી; દવે પોતાને પોતાની કરજ બગવવાની હતી. તેમાં વચ્ચે અંતરાય નાખવાનો મોઢો—માને પણ

અધિકાર નહોતો.

ત્રિજોયને ફરી વખત પત્નીના દિલને સ્પર્શવા ચલ ક્યો : પદ્માએ તરત છુટકા ક્યો : “તમે મને એકસો ને એક વખત આ વાત કહી. એટલે જ હું કહું છું કે, મને જુદી રાખો. તમે મા-દીકરા સુખે રહો. તમને પોસાય તો ખાધાખોરાથી આપજો; નહિ તો અમારાય ભગવાન છે. હાથ પગ છે, તો ખાવાનુંય મળી રહેશે.” પદ્માએ ઉગ્રતા દર્શાવી.

“પદ્મા! તું ભણેલીગણેલી છે. બા સાઠ વર્ષનાં છે. તું નહિ સમજે તો સમજશે કોણ? બા કાઠી કાઠીને હવે કેટલાં વર્ષ કાઠશે?”

“અરે, હું એમનાં પહેલાં જવાની. બાનીસ વર્ષ તો મને પરણ્યે ચર્ચાકાર્ષ દિ દેખી છે નિરંતર? તમારા કાન બરે, કાં આડાશીપાડાશીમાં પેટ ભરીને ગાળો દઇ આવે. ‘ધી’ એમણે ચોધું: ‘રોટલી’ તમારે માટે ચોપડાઇ, ને જાણે મેં ખાધી.” પદ્માનું દિલ હજી પૂરું ઇલાવાયું નહોતું.

“તારી સમજ ફેર ચાય છે. બા માર્ગ છે. ‘મદદગી’માં તેમને ‘ધી’ ચોરવાનું વેન બિપડું લાગે છે. તાવની ગરમી રહેશે ત્યાંમુધી એ રેવ રહેવાની. તે વાત સાંભળ્યા ત્યારે જ તારે મને કહેવું હતું. તને ખબર છે પદ્મા! હું બાબા નેવડો હતો ત્યારે મને બહુતર ચડે એ આસાએ ‘બા’ મદિરમાંથી ઘી ચોરી લાવતાં. તાવની ગરમીમાં પાત્રીસ વર્ષ પાછાં ઠેલાઇ ગયાં છે. હું તેમને મન ‘બાબો’ જ છું. ક્યાં છે એમની ચોપડેલી રોટલી? લાવ; મને પીરસ.” ત્રિજોયને સ્વર બીજાનું ગયો હતો.

“કાઠારજના મદિરના ઘીએ ચોપડેલી રોટલી?” પદ્મા બેઠી હતી ત્યાં જ ડહાણ મળી.

“હા. એ જ રોટલી.” ત્રિજોયને બાણીને ઠીક થયું. “કાઠારી ‘બા’ માટે” એક માણસ રાખી લઇએ. ફરેરાજ ‘બા’ સાથે ગાડીમાં મદિરે જાય; ‘બા’ને ઘી ચોરવા દે અને આંદી;

આવે એટલે તું એમને રોટલી ચોપડવા દેજે. પૂજારી સાથે વાત કરી લઇશ. મહિનાને અંતે ધીના પૈસા હું ચૂકવી દઇશ. ‘બા’ને આ ઉંમરે એ રીતે અજાણો જતો હોય તો તેમને એ રીતે સુખી થાવા દે.”

“તમારે ઠીક છે, પણ. અમારી નાત-જાતમાં શી વલે?” પદ્માએ વિરોધ દર્શાવ્યો.

“નાતજાત તારે જ છે ને મારે નથી?”

ત્રિજોયનથી પદ્માની દલીલ ન સહી શકાઈ.

“એમાં આટલા બધા તપી કાં જાવ છો?”

પદ્માએ પણ થોડી ગરમી આણી. “એટલે જ હું કહું છું કે તમે મા-દીકરા સુખી થાઓ : હું તો બેગી સાથે કાલે મારે પિયર જતી રહીશ. ‘બાબા’ને આંદી’ રાખવો હોય તો આંદી’ રાખજો, નહિ તો મારી સાથે મોલજો.”

અચાનક ત્રિજોયનનાં બા લાકડીના ટેકે ટેકે રસોડામાં પ્રવેશ્યા—પોતે ચોપડેલી રોટલી પુત્રને પીરસવા. વડુને ઉમ્ર સાદે બોલનાં સાંભળી. તેમનું મગજ બમી ગયું હતું : વડુનાં વાક્યો સાંભળી વધુ ભયં. તાવની ઉગ્રતામાં બાબોરનો દબાયેલો જુસ્સો વધુ બિજળી આવ્યો.

“ભાઈ! તું શું કામ કુખી ચાય છે? વડુ પણ શું કામ કુખી ચાય? તમને સુખી કરવા હું જ જઇશ—પછી રાજીને! વડુ બેટા! પેલી રોટલી પીરસી ભાઇને?” બોલતાં બોલતાં માજી જોમાં હતી ત્યાં જ ફસડાઈ પડ્યો.

*

બીજા દિવસે વાદી-પ્રતિવાદીના વણગાર ‘કોટ’માં વખતસર હાજર થઇ ગયા હતા. વાદી-પ્રતિવાદીનાં સર્ગાવહાજાં સુકાદાની રાહ આગુસ્તાથી જોનાં હતાં. મા-દીકરા આજન્મ ચૂકુ હોય એમ દૂર દૂર બેઠાં હતાં. ન્યાયાધીશ ત્રિજોયને સમયસર આવી ન્યાયાસન પર બેઠક લીધી. ‘કેસ’ હાથમાં લઇ જાણ્યું:

(અનુસંધાન ૫. ૨૦૪ ઉપર)

મેંદી તે વારી માગવે, તેનો રંગ ગયો
યુગરાત' એ કાવ્યપંક્તિ શ્રી. મોતીલાલ નહે-
રૂનાં મોટાં પુત્રી શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિતની
પેઠે તેમના નાનાં પુત્રી શ્રી. કૃષ્ણા હડીસીંગને
પણ લાગુ પડે છે.

શ્રી. મોતીલાલ નહેરૂના સૌથી નાનાં પુત્રી
કૃષ્ણા હડીસીંગ પણ યુગરાતી પતિને-અમદા-
વાદના જૈન ઓશવાળ વણિકને પરણી મુંબઈમાં
આવી વસ્યા છે.

શ્રી. કૃષ્ણાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦૭ના
નવેમ્બર માસમાં થયેલો. શ્રી. મોતીલાલ નહેરૂ
જેવા દેશાભિમાની પિતાનાં એ સૌથી નાનાં
પુત્રી છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ અને શ્રી.
વિજયાલક્ષ્મી પંડિતનાં એ નાનાં બહેન છે.

કૃષ્ણાનહેનનું બાળપણ સામાન્યરીતે એકલ-
તામાં વિત્યું છે. તેમના જન્મ સમયે શ્રી.
જવાહરલાલ પરદેશમાં અભ્યાસ માટે ગયેલા;
તે પાછા આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણા પાંચ વર્ષનાં
હતાં. વળી કૃષ્ણાના જન્મ પછી તેમના માતા
સ્વ. સ્વરૂપરાણી મોટે ભાગે માંદાં રહેતાં અને
નહેરૂકુટુંબની આંતરિક પ્રિયતાના કારણે ઘરમાં
મહેમાનોની ખૂબ જોડ રહેતી હોવાથી ઘરના
બધાનો વખત મહેમાનોની આગતા-સ્વાગતામાં
જ જતો. એટલે કૃષ્ણાનહેન ત્રણ વર્ષના યયાં
લારથી જ તેમને મીસ કુપરની દેખરેખ નીચે
મુકાવામાં આવ્યાં હતાં. મીસ કુપર આ કુટુંબના
ધણી જૂના નોકર દત્તા ને શ્રી. સ્વરૂપરાણીના
ગર્વનેસ તરીકે એમણે સદુનો પ્રેમ મેળવેલો.
પણ કૃષ્ણા અને મીસ કુપરના સ્વભાવમાં ફેર
હતો. કૃષ્ણા પ્રમાણિક હતાં ને કુપર શિક્ષણ-
પ્રેમી. એટલે ધડીઆળના ટોરારા પેઠે કામ
લેવાનું મીસ કુપરને ગમતું. પરંતુ કૃષ્ણાને
એ વાતનો ખૂબ કંટાળો, એટલે કૃષ્ણાને ઘણી
વખત ખૂબ્બા ઓરડીમાં પૂરાતું પડતું. છતાં
બન્ને વચ્ચે પારાપાર પ્રેમ હતો. એટલામાં

શ્રી. કૃષ્ણા હડીસિંગ

મીસ કુપરે લગન કરવાનું. નહી ક્યું ને તેમણે
નહેરૂ કુટુંબની નોકરી છોડી.

શ્રી. નહેરૂ કુટુંબમાં ધોડેસ્વારીનો શોખ
લગભગ બધાને હતો અને એ રીતે શ્રી. કૃષ્ણાને
પણ ધોડેસ્વારી ગમતી. મોતીલાલજીનો ધોડે-
સ્વારીનો શોખ તો જગજગદર છે. તેમણે ૧૯૨૦
માં સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં પોતાની ત્રેકરીસ
છોડી ત્યારે ખર્ચની કાપકાપ કરતી પડેલી
તે વખતે તેમને મોટામાં મોટું કુખ થયું
હોય તો તે પોતાની માનીતી ધોડી વેચી
દેવાનું. શ્રી. જવાહરલાલ અને વિજયાલક્ષ્મીનો
અભ્યાસ મોટેભાગે ઘરઆંગણે જ શિક્ષકો
સહીને કરાવવામાં આવેલો. મીસ કુપર ગયાં
પછી કૃષ્ણાના અભ્યાસનો પ્રશ્ન ઉભો થતાં
કૃષ્ણાને બીજાં બાળકો સાથે સામાન્ય સ્કૂલમાં
જવાનું મન થયું, એટલે તેને મોટેભાગે અંગ્રેજ

બાળકો અભ્યાસ કરતાં એવી એક શાળામાં મોડલવામાં આવ્યાં. પણ ૧૯૨૦ ની ચળવળ વખતે તેમને એ શાળામાંથી હાડી લેવામાં આવ્યાં. આ દિવસે આખા કુટુંબને ઝોણું આવ્યું. કેમકે આખા કુટુંબે તે દિવસે ક્રિતિમાં પગ મૂક્યો હતો.

પંડિત મોતીલાલ નડેરએ આ વખતે પ્રેક્ષીસ હોડી, તે પહેલાં લાખો કમાયેલા ને લાખોનાં દાન કરેલાં, લાખો મેળવેલા ને લાખો ખર્ચેલા; પણ આજથી તેમણે ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા શરૂઆત કરી. વધારાનો સામાન વેચ્યો, ગાડીધોડા ઓછા કર્યા, કપડાલવામાં કરકસર આવી. રસોઇઆ છ સાતને બદલે બે જ રખાયા. ને આજુબાજી રાજસાહી કાદમાં રહી દોમદોમ સાથેથી ભોગવનાર નડેર કુટુંબ અગવડો વેઠવા તૈયાર થયું હતું. જવાહરલાલ દેસાઈનાં જાણીતા થયા હતા અને તેમને સરકાર પકડે તો પુત્રના કારાવાસની કલ્પના મોતીલાલજીને અસહ્ય હતી. શ્રી. કૃષ્ણા તેમના જીવન પરિચયમાં લખે છે કે ‘આ દિવસો અમે કેમ વિતાવ્યા તે અમારું મન જાણે છે. હું ‘નાની હતી ને હાંધ સમજતી નહિ, પણ પિતાજી અને જવાહર વચ્ચે ભારે વિવાદ ચાલે, આ અને કમળા રહે, અને અમને હાંધ હાંધ થતું. કારાવાસના દુઃખ અનુભવવા પિતાજી ભોંયપથારીએ સૂતે, એ જોઈ હું કુરકે ચડી જાઉં ને કુરકાં કેમે કરતાં અટકે નહિ.’ અને ધીમે ધીમે ઘરમાં વાતાવરણ શાંત પડતું ગયું.

આ અરસામાં અમદાવાદમાં કેએસ ભરાઈ હતી. તેમાં સ્વરૂપરાણી અને કમળા નડેરને પણ આમંત્રણ હતું. નડેર કુટુંબે પહેલીજવાર ત્રીજાવર્ગમાં મુસાફરી કરી. કૃષ્ણા તેમની સાથે હતાં, પણ જનતાએ તેમનો ને રીતે સત્કાર કર્યો તે ઉપરથી તેમને ત્રીજાવર્ગની મુસાફરી પણ આદાદક લાગી હતી. સાજર મની આદ્યમમાં રહી પોતાનું કામ જાતે કરવામાં તેમને ખૂબ મજા પડેલી.

ઈ. સ. ૧૯૨૬ના માર્ચમાં મોતીલાલજીએ પોતાની સ્વરાજપાટી સાથે એસેમ્બલીમાંથી ‘વોટઆઉટ’ કર્યો. આ વખતે કૃષ્ણાની ઉંમર ઓઝણીશ વર્ષની હતી. એમને ધારાસભાના બાપણે સાંભળવાની ખૂબ મજા પડતી. માતાની માંદગીને કારણે મહેમાનોની સરભરા પણ કૃષ્ણા ઉત્સાહથી કરતાં.

કૃષ્ણા પોતાના જીવન પરિચયમાં કહે છે કે ‘મારા પતિ રાગત કહે છે કે, તેમણે મને અહિં આ વખતે જોયેલી: પણ પિયાર કરતાં મને એ યાદ આવતું નથી. એમ કહું છું ત્યારે એ ખૂબ ચીડાય છે.’

૧૯૨૬માં શ્રી. કમળાની ગંભીર માંદગીને કારણે શ્રી. જવાહરલાલ તેમને તથા નાનીપુત્રી ઇન્દીરાને લઈને યુરોપ ગયા અને શ્રી. વિજયા લક્ષ્મી પણ પોતાના પતિ શ્રી. રણજીત પંડિત સાથે આ અરસામાં યુરોપ ગયેલાં, એટલે શ્રી. કૃષ્ણાને પણ પરદેશ જવાના કોડ ઉપડ્યા.

તેથી તે જ વર્ષના જૂન માસમાં મોતીલાલજીએ કૃષ્ણાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, ‘આપણે પણ બેડેન, યુરોપ જઈશું હોં.’ પરંતુ છેલ્લી ઘડીએ કોઈ ખાસ મદતરતું કામ નીજીયું એટલે તેમણે પોતાનો લીવેસો પાસપોર્ટ રદ કરાવ્યો. છતાં કૃષ્ણાએ તો બધી તૈયારી કરી જ દીધી હતી. તેને નિરાશ કરતાં મોતીલાલને બહુ દુઃખ થયું. પરંતુ કૃષ્ણાને એકલાં યુરોપ મોકલવાને તેઓ તૈયાર ન હતા. કેમકે એક તો લાંબો પ્રવાસ હતો, અને કૃષ્ણા પહેલી જ વાર માતાપને છોડી આટલે દૂર જવાની હતી.

કૃષ્ણાનાં માતાની તો જરાય સંમતિ ન હતી, પણ કૃષ્ણાને નિશ્ચય અડગ હતો. ધણી વાલ્ચિવાદ પછી થોડા જ દિવસમાં કૃષ્ણા એકલાં જ યુરોપની સફર નીકળ્યાં.

જવાહરલાલ તે વખતે જીનિવા રહેતા હતા, એટલે સિન્ડિસીમાં બાપજીને મળવાનું દરખાસ હતું, પણ ટ્રેન ચૂકી જવાથી જવાહરલાલ દરાવેલા વખતે મેટ્રાન પર હાજર રહી

શક્યા નહિ. આખરે નેપથ્યમાં કૃષ્ણ અને જવાહરલાલનો મેળાપ થયો.

જીનિવામાં એક નાનકડાં મકાનમાં જવાહરલાલ રહેતા હતા. આનંદભવન જેવા ભવ્ય રાજમહેલમાં રહેવાની ટેવવાળાં કૃષ્ણને શરૂઆતમાં તે જગ્યાએ રહેતાં કાંઈ કાંઈ યથા ગયું. થોડા જ દિવસમાં જવાહરલાલે કૃષ્ણને જીનિવાનો નકશો, એક ઈંગ્લીશ ફ્રેન્ચ ડિઝાઇનરી અને બંસ તથા ટ્રામની કેટલીક કુપનો આપી અને એ સાધનો વડે તે જીનિવામાં કોઈ પણ સ્થળે જઈ શકશે એવી ખાતરી આપી. કમલા નહેરૂ તે વખતે બીમાર હોવાથી ઘરની સર્વ વ્યવસ્થા કૃષ્ણજીનેને જ સંભાળવી પડતી. પણ એમને કામનો બીજકુલ અનુભવ ન હતો, છતાં થોડા જ વખતમાં એક અંગ્રેજ સ્ત્રીની મદદથી કૃષ્ણ ઘરનું બધું કામકાજ કરવા લાગ્યાં.

અઠ્ઠાખાંડની શાળામાં એમણે ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું હતું પણ તેટલા ફ્રેન્ચ જ્ઞાન પર જીનિવામાં ટૂંકુ ચાલે એમ ન હતું. આથી જીનિવામાં આવ્યા પછી પ્રથમ એક સ્વિસ સહયોગીની મદદથી કૃષ્ણએ ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું. તે જ વખતે જીનિવામાં ઇન્ટર નેશનલ સમર સ્કૂલ નામે એક સંસ્થા થોડા જ વખતથી નીકળી હતી. ત્યાં જીનિવાના સર્વ દેશના વિદ્યાર્થીઓ આવતા. રાષ્ટ્ર સંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ)માં ભાગ લેતા મુસહીઓ, કેમ્બ્રીજ અને ઓક્સફર્ડના ગ્રેડેસરા, કેટલાક નામાંકિત લેખકો વગેરે મોટા મોટા માણસોનાં ભાષણોનો કાર્યક્રમ હતો. જવાહરલાલ અને કૃષ્ણ એ બધા કાયકમમાં ભારે ઉત્સાહથી હાજર રહેતાં. દર શનીવારે આ સંસ્થા તરફથી મોટી મોટી ટ્રિપો નીકળતી.

કમલાની તળીઅત કીક હોય ત્યારે જવાહરલાલ અને કૃષ્ણ એ પ્રવાસોમાં પણ ભાગ લેતાં. કોઈ કોઈ વાર ભાઈજીનેની જોડી બેઠી

શ્રી. કૃષ્ણના મોટાં બહેન :

શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિત

અમ, જર્મનો, ઇંગ્લેંડ વગેરે દેશોની પણ સફરે જઈ આવતી.

કેટલીક વાર કૃષ્ણ જવાહરલાલના સેક્રેટરી તરીકે પણ કામ કરતાં. તે વખતનો અનુભવ કહેતાં તેઓ જણાવે છે કે—

‘જવાહરના સેક્રેટરી થવું એ કાંઈ હાંધી-ખેલ નથી, કારણકે એમને સડેજ પ્રશ્ન બેઠર-કારી અસહ્ય લાગે છે અને અશ્વળાય છે. છતાં બીજાં કાંઈ કામ ન હતું, એટલે મેં એમના સેક્રેટરી થવાનું કબજા કર્યું. દરેક વખતે મને ડર રહેતો કે રખેને મારી કાઢી જાય તો નથી યથ? નહિ તો જવાહર ક્યાંક ચીડાઈ જશે ! એ મને કદિ રગ આપતા નહિ, કોઈ કોઈ વાર તો મને એમના પર એવી ચીડ ચઢતી કે ન પૂછો વાત. વયમાં વયમાં અમે કેટલાંક પ્રેક્ષણીય સ્થળો જોવા જતાં. તે વખતે હું કોઈ વાર કહું કે “ભાઈ, તમે જરા હમણાં એક ટેકસી ન કરી લાવો ? મારા પગ કુખવા આવ્યા છે.” તુર્તજ જવાહરલાલ કહે : “જો એક ચરતે હું તારી વાત ટાલુલ કરું—આજ રાત્રે સિનેમામાં જવાનું આપણે કરાવ્યું હતું તે મોકલું રાખવું પડે” કારણ કે જવાહરના મત પ્રમાણે આ મોજશોખની

આમત હતી અને તેથી હું લલચાઈશ એમ એ ધારતા હતા. પણ તે વખતે મને એમનું કહેવું સમગતું ન હતું, પણ હવે તેની પહેલે મને ખાત્રી થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૭માં બસેસમાં એન્ડી ઈમ્પીરિયાલીઝમ લીગનું અધિવેશન બરાયું હતું; તેમાં ચીન, જાવા, સીરિયા, પેમેસ્ટાઇન વગેરે દેશોના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, હિંદુસ્થાન તરફથી પંડિત જવાહરલાલે પણ આમંત્રણ હતું. અને એ તથા કૃષ્ણાખડેન ખંને આ અધિવેશનમાં હાજર રહ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૭ના ઉનાળામાં પંડિત મોતીલાલજી મુરોપ આવ્યા અને તે વખતે એમને એવા આરામની જરૂર પણ હતી. બહુ મંડળ લાંડનની એક હોટલમાં મુકામ કરી રહ્યું હતું. પં. મોતીલાલજી જવાહરલાલને હોટલમાં અપ્યાસ માટે મૂકવા આવ્યા હતા, ત્યારે આ હોટલમાં જ ઉતરી હતા, એમ કહેવાય છે.

એક દિવસ કૃષ્ણાખડેન પોતાની ટપાલ સમ્બંધી પૂછપરછ કરતા હતા ત્યારે ત્યાંના નોકરે નામ પૂછ્યું.

“ તું કહ્યું ? નેહર ? ”

“ હા, નેહર. ”

“ નેહર કે ? ” નોકરે પોછો. “ ખડેન-સાહેબ, એ વાતને બહુ વર્ષ ચલ્યું ગયાં. એ જ નામનાં એક મોટા શ્રીમંત મુદરથ આજ હોટલમાં ઉતર્યા હતા. એમના પત્ની પણ એમને શોભે એવા સુંદર હતાં. મને લાગે છે કે, એમને એક પુત્રમુરત પુત્ર પણ સાથે હતો. તે નેહરસાહેબ સાથે આપને કાંઈ સંબંધ થાય ? ”

દરરોજ હાનરો લોકો આવતા જતા દોરા છતાં પિતાની આટલી એકસ યાદદારત રાખતા નોકર સામે બેનાં કૃષ્ણાખડેન બહુ અલ્પચક્તિ યર્ષ ગયાં.

એકવાર કૃષ્ણાખડેન, જવાહરલાલ વગેરે બહુ મંડળ પારીસમાં રહેતું હતું ત્યારે પંડિત

મોતીલાલજી એકલા જ જવા નીકળ્યા. કૃષ્ણાખડેનને એક લેધરકોટની જરૂર હતી. પણ જવાહરલાલને તે મોજશોખ જ લાગતો હતો, તેથી તેની હાજરીમાં કૃષ્ણાખડેન એ વાત જ કાઢી નહિ, અને મોતીલાલજી ગરબમાં કૃષ્ણાખડેનનાં શરીરનું માપ લેવાનું જુલો ગયાં, પરંતુ કૃષ્ણા એમની ક્ષાધી પુત્રો હતી, ને કોઈ પણ કારણસર કોટ ન લઈ જવાય એ પંડિતજીને પસંદ ન હતું. આખરે કૃષ્ણાખડેનની કાઠીની એક અંગ્રેજ બાળાને સાથે લઈ પંડિતજી દુકાને ગયા અને ત્યાંથી એમણે કૃષ્ણાખડેન માટે લેધરકોટ ખરીદી.

ઈ. સ. ૧૯૨૭ ના નવેમ્બરમાં મોરકો ખાતે રશિયન રાજકાન્તિની દશમી વરસમાં ઉજવવાનું હતું હતું. નેહર પિતાપુત્રને ત્યાં ખાસ આમંત્રણ હતું. કૃષ્ણાખડેન પણ એ સમારંભમાં મોરકો ગયાં, ત્યાંના અનુભવનું એક સંસ્મરણ કૃષ્ણાખડેન આજે પણ કોઈ કોઈ વાર ગમ્મતમાં કહે છે.

એવી જ એક સભામાં શ્રી. કૃષ્ણાખડેન હાકની સાડી પહેરીને ગયેલાં; અને એમના પોશાક તરફ કોઈનું પણ ધ્યાન જોવાશે એવો એમને ખ્યાલ ન હતો. એટલામાં એક રશિયન બાળા વહેલી વહેલી કૃષ્ણાખડેન પાસે આવી. એણે કૃષ્ણાખડેન પાસે કેટલીકવાર હાથમાં પકડી રાખ્યો. એ અરસામાં એનું ધ્યાન કૃષ્ણાખડેન ચાંદલા તરફ ગયું. તે સામે દીકાને જોઈ રહેતાં એ રશિયન બાળાએ પૂછ્યું, ‘ હા, આ કાંઈક તમારા ધર્મનું ચિન્હ હશે, ખરું ? ’ એમને રશિયનોને તો એવો ધર્મનો આડંબર નથી ગમતો.

કૃષ્ણાખડેન કહ્યું : ‘ ધર્મનું જ ખાસ કાંઈ નહિ, પણ ચાંદલો કરવો એ અમારાં રાજના પોશાકની આશક હંમેશાની ઠરેલી જ બાબત છે. ’

આ સાંભળી રશિયન બાળા ચક્તિ થઈ ગઈ. એણે પૂછ્યું, ‘ હા, એટલે તમે તમારું સોંદર વધારવાને જ ચાંદલો કરો છો, એમ ને ? ’

અમને કમ્બુનિરોધને આવા કૃત્રિમ અર્થકારોથી દુરસ્તી સૌન્દર્ય વધારવાની બાબત જરાયે પસંદ નથી.

મેરડોના અધિવેશન પછી થોડાક દિવસે નેહરે કુટુંબ દિવસરથાન આવવા નીકળ્યું. અઢા-ઢાઢાદ પાછા ફર્યા પછી દરેક જણ પાછું પોતાપોતાના હંમેશના કામકાજમાં પરોવાઈ ગયું. એકલાં કૃષ્ણાજડેને જ ખાસ દોષ કામ નહતું ! તે જ વખતે અઢાઢાઢાદમાં મોન્ટીસેરી શિક્ષણ પદ્ધતિ પર એક શાળા અધ્યાપકમાં આવતી હતી અને એ શિક્ષણ પદ્ધતિને કૃષ્ણા-જડેને ધણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે આ શાળામાં એમને નોકરી કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ પંડિતજીને આ વાત કદિ પસંદ નહિ આવે તે પણ એ જાણતાં હતાં.

આથી એક દિવસ પં. મોતીલાલજી ખુશમિજગતમાં હતા ત્યારે કૃષ્ણાજડેને એ સંબંધી વાત કાઢી. ધાર્યા મુજબ જ પંડિતજી ચીડાયા. પોતાની પુત્રી અઢાઢાઢાદમાં શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે એ ખ્યાલ જ એમને વિચિત્ર લાગ્યો. વળી નોકરી કરવી જ હોય તો તે બીન પગાર-ઓનરરી કરવી, એવો પંડિતજીનો આગ્રહ હતો. પણ જવાહરલાલ વચમાં પડ્યા, કેમકે એમને કૃષ્ણાજડેન શાંત બેસી રહે એ ગમતું નહોતું, અને કરેલા કામને બદલે લેવામાં દોષ જ દરકત નથી એમ પણ એમનું ધારવું હતું. એમના મતનો સ્વીકાર થતાં કૃષ્ણા-જડેન શિક્ષિકા બન્યાં. ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળ ચાલુ થતાં સુધી કૃષ્ણાજડેન આ શાળામાં નોકરી કરતાં હતાં.

તે વખતે કેકાણે કેકાણે વિદ્યાર્થીઓની સંરચાઓ રચવાતી હતી. આ વખતે અઢાઢા-ઢાદના યુવક સંઘ [યુથ લીગના]ના કૃષ્ણાજડેન મંત્રી બન્યાં. જવાહરલાલ તેના પ્રમુખ હતા.

ઇ. સ. ૧૯૩૦ ના માર્ચની ૧૨ મીએ ગાંધીજીનો પ્રસિદ્ધ દાંડીનો સ્વયાગ્રહ શરૂ થયો.

નેહરે પિતાપુત્રને ધારવા મુજબ પકડવામાં આવ્યા. કૃષ્ણાજડેને પણ પોતાની શાળા છોડી દેવાની જરૂર પડી અને સ્વયંસેવિકા તરીકે એ બારે હિત્સાદથી કામ કરવા લાગ્યાં.

કૃષ્ણાજડેન અને કમળા નેહરુ-નણુંદ ભોળાધને બંદોજરત માટે આખો દિવસ તાપમાં હિમા રહેવું પડતું.

પં. મોતીલાલજીએ પ્રેક્ટીસ છોડ્યા પછી થોડા જ દિવસની વાત. અઢાઢાઢા ધણુ પક્ષ-કારો હજી પણ પંડિતજીની સલાહ લેવા આવતા. પણ પંડિતજીને ફરીતાર પ્રેક્ટીસ ચાલુ કરવાનો મોઢ કદિ થયો નહિ. એક વાર એવા જ કાષ્ટકે શૂદ્રસ્થ મોતીલાલજીને એક લાખ રૂપીઆ આપવા આવ્યા. કૃષ્ણા તે વખતે પિતાની પાસે જ હિંમાં હતાં; પિતાએ પુત્રીને ઉદેશીને કહ્યું, "બડેન, તને લાગે છે કે મારે આ લાખ રૂપીઆનો સ્વીકાર કરવો ?"

કૃષ્ણાને ખચર હતી કે ઘરમાં પેસાની બારે દાંચ હતી. એટલે એ લાખ રૂપીઆ ધણુ ઉપયોગી થઈ શકશે, પણ પિતાને એ વાત કદિ પસંદ પસંદ નહિ પડે એની એમને ખાતરી હતી, તેથી એમણે તત્કાળ કહ્યું: 'આપ એ પૈસા લે એ મને તો વાજબી નથી લાગતું' અને પછી કેટલાક દિવસ સુધી પંડિતજી પોતાના પ્રશ્નના કૃષ્ણાના એ જવાબ માટે ધણુ આશ્ચર્યચકિત બની જતા.

ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં ચળવળ એક વાર ફરીથી હિજળી આવી. કૃષ્ણાજડેને પણ આ ચળવળમાં અગ્રમુખ બાગ લીધો. ૨૬મી જાન્યુઆરીના સવાન્ય દિવસે અઢાઢા-ઢાદમાં એક મોટી સભા ભરવામાં આવી. સમાના પ્રમુખપદેથી પંડિત મોતીલાલજીનાં પત્નીએ ખૂબ જોરદાર ભાવણ ક્યું. ૨૭મી જાન્યુઆરીને રોજ સવારે સાડાનવ વાગે આનંદજીવનના યોગાનમાં સોલિસોની લોરી આવીને ખડી થઈ, અને કૃષ્ણા તથા વિજયા-

લક્ષ્મી એ બંને બહેનોને ગિરજતાર કરવામાં આવી. બંનેને એક વરસ સખ્ત મજુરીની સજા થઇ.

આ એક વરસનો અનુભવ જણાવતાં કૃષ્ણાની આંખો કવચિત્ ગર્વથી ચમકી ઉઠે છે, તો કવચિત્ ત્યાંની સ્ત્રી :શુનેશ્વરીની યાદ આવતાં એમની આંખો આંધુથી ઉમરાધ જાય છે. તેઓ કહે છે, 'એમાંના એકમે પ્રસંગે તો હું કદિ નહિ ભૂલું.'

સજા થતાં પહેલાં કૃષ્ણા અને એમની સહચરીઓને ત્રણ અઠવાડિયાં 'અંડર ટ્રાયલ' તરીકે પૂરી રાખવામાં આવ્યા હતાં. દરરોજ સવારમાં એક અંગ્રેજ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સામે આવી તેમને ઉભા રહેવું પડતું.

એક દિવસ સવારમાં કૃષ્ણાની એક સહચરીને આવતાં જરા વાર થઇ તેથી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ખૂબ જ ચીડાઇ જઇ બોલ્યો : 'વખતસર હાજર રહેવાનું તમને કેટલી વાર કહેવું પડે ? મારી ટેનિસની મેચ મારી જાય છે.'

આ સાંભળી પોતે ઠીક દત્તાં એ ખજર હોવા છતાં કૃષ્ણાએ સાત્વિક ક્રોધથી ઉછળી પડતાં કહ્યું : 'સાહેબ, ટેનિસની મેચ એક દિવસ ચૂકી જવાય તે માટે તમે આટલા ફક્ડી જાઓ છો, પણ અમારી મેચ અમે દરરોજ ચૂકીએ છીએ તેના તમે કદિ વિચાર કયો છે ખરો ?'

દરેક જણને છ જ સાડીઓ આપવામાં આવતી. તે વખતે ખાદીની સાડીઓ અલગ કરતાં ખૂબ જ જાડી અને ખડખડી આવતી. અને કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મીને અલગત તે પોતાને હાથે જ ધોતી પડતી. જોરાક તો તદ્દન ખરાબ જ આવતો. આખરે કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મી પોતાની રસોઇ જાતે જ કરી સેવા લાગ્યાં. સાંજે પાંચ વાગે બંધાને ઝોટ-ટીમાં પૂરી દેવામાં આવતાં. એક સહચરીએ કૃષ્ણાને હાડી કહ્યું, 'બહાર કાંઈ ખજબજાટ

સંભળાય છે ? કૃષ્ણા, મને લાગે છે, અગાઉ ઝાંઝક નાયનારી અહીં મંરી ગઇ હશે તેવું જૂત તો નહિ નાચતું હોય ?'

કૃષ્ણાને લાગ્યું કે એની સહચરી ઉંધમાં જ કાંઈ બગડતી હશે. તેથી એણે તેને જાગૃત કરવા માંડી. એટલામાં વચમાં થતો ખજબજાટ વધારે સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. કૃષ્ણાએ એ રાત બહુ ત્રાસમાં વીતાવી. બીજા અને ત્રીજા દિવસની રાત્રે પણ ખરાબર તે જ અવાજ સંભળાયો.

આખરે ધણી દિવસે કૃષ્ણાને માલુમ પડ્યું કે રાત્રે રાઉન્ડ ભેતી પહેરેગીર ઓઓનો ચાવીઓનો તે અવાજ હતો.

કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મી છૂટીને પાછાં ઘેર આવતાં જ એમણે આનંદભવનને મોડું ખંભાતી તાણું લાગેલું જોયું. કારણ કે એમનાં છૂટવાની ઠાણે જ ખજર ન હતી. બંનેને 'તેમની સારી વર્તણૂંક માટે પંદર દિવસ પહેલાં છોડ્યા હતાં. કમલા નહેરૂ કલકત્તામાં બીમાર હોવાથી. કૃષ્ણાનાં માણુથી કલકત્તા જ હતાં. આખરે ખજર પડતાં જ કમળા અને સ્વદેશીઓ અલાદાબાદ આવ્યાં. વિજયાલક્ષ્મીની ત્રણ પુત્રીઓ તે વખતે પૂનામાં ભણતી હતી. તેથી વિજયાલક્ષ્મી સાથે જ કૃષ્ણા પણ પૂના આવ્યાં. પાછાં ફરતાં રસ્તામાં કૃષ્ણા કેટલાક દિવસ મુંઝાઇ રહ્યાં અને ત્યાં જ એમનો ને શ્રી. દક્ષિસંગનો પ્રથમ મેળાવ થયો.

“પ્રથમ મેં રાજને એક પાટીમાં જોયા. તેઓ એક ખૂણામાં બેસી કેટલી શાંતિથી ચિરક પીન હતા ! બધા લોકોમાં એ કાંઈ જુદા જ જણાતાં” એમ તે સમયનું વર્ણન કરતાં કૃષ્ણાજીવેન કહે છે.

પછી મુંબઈમાં કૃષ્ણા ફરીથી એક વાર આવ્યાં ત્યારે એ બંનેનો પરિચય થયો જ થયો. પોતાનાં રનેદલમની વાત નીકળતાં

શ્રી. કૃષ્ણાના પતિ :

શ્રી. ગૌતમ હડીસિંગ (રાજા)

*

મારી ધારણા મુજબ જ બન્યું. જન્મદિને મને એક વાર એમના ખંડમાં બોલાવી પૂછ્યું: “કૃષ્ણા, તારા ભાવિ પતિ સંબંધી કાંઈક ખ્યાલ તો આપ !”

મેં કહ્યું “રાજા બેરિસ્ટર છે અને થોડાક વખતથી એમણે પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી છે.”

જવાબે પોતાની પ્રશ્નમાળા ચાલુ જ રાખી: “રાજાને ત્યાં ઠાણુ ઠાણુ માણસો છે? એમને ભાઈ કેટલા છે? એકસાથેની કંઈ ઠાણેજમાં એમણે અભ્યાસ કર્યો છે?—વગેરે વગેરે—” પણ એમાંના એકે પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું મારાંથી બની શકે એમ ન હતું, કારણ કે એમાંની કોઈજ જાગૃતી મને ખબર ન હતી! આખરે જવાબે ચીડાઈને પૂછ્યું: “તું એમને રાજા કેમ કહે છે તેની પણ તને ખબર છે કે! તેમના નામના હું કાશ્વર તો જી. પી. છે છતાં રાજા શા માટે કહે છે?”

કૃષ્ણાખડેન ખાસ કહેજો કે: ‘અમારું લગ્ન થશે જ એમ અમને પણ લાગતું ન હતું કારણ કે રાજા અને હું ખૂબ જ સાથે ફરતાં, સિનેમામાં જતાં, પ્રવાસ કરતાં, છતાં એ બધી જ વખતે રાજાએ ભૂલ્યેચૂક્યે પણ કદિ મારી સામે વાજખી કરતાં વધારા પડતું ધ્યાન આપ્યું નહતું. ‘આખરે હું પાછા ફરવા ઉપડી ત્યારે રાજાએ એક દિવસ મને કહ્યું, ‘કૃષ્ણા, આપણે હવે ક્યારે લગ્ન કરવું છે?’

મને આ પ્રશ્નથી એટલું તો આશ્ચર્ય લાગ્યું કે ન પૂછેા વાત. પણ મને રાજા બહુ જ ગમતા હતા.

હું અઢદાખાદ ગઈ તો પણ તેમની યાદ આવતાં હું બેચેન બની જતી. તેથી મેં રાજાને હકારમાં જવાબ આપ્યો.

આ પ્રમાણે સંમતિ આપી કૃષ્ણા અઢદા-ખાદ ગયાં તે વખતે એમની બા બીમાર હતાં તેથી તેમને લખ્ખનૌ દવા કરાવવા લાવવામાં આવ્યાં હતાં. જવાહરલાલ તે વખતે જોલમાં જ હતાં, તેથી વિજ્યાલક્ષ્મીને આ યુગ રહસ્યની કૃષ્ણા મારફત જ ખબર પડી.

માને સાધારણ ઠીક લાગતું જોઈ વિજ્યા લક્ષ્મી મારફતે ઉપરની લક્ષ્મી વાન કાનેનાખી.

આ સંબંધમાં શ્રી. કૃષ્ણાખડેન પોતાના શબ્દોમાં કહે છે:—

“મેં ઘરમાં કેસને પણ પૂછ્યા વિના લગ્નનું નક્કી કર્યું હતું, પણ તેથી જવાહર અને બા ચીડાશે એમ મને લાગતું ન હતું. કારણ કે મારા પર સોને વિશ્વાસ હતો. અને હું યોગ્ય બાજત જ કરીશ એવી સોને ખાતરી હતી. મા મને એક જ વાતનો વારંવાર ડર બનાવતી હતી; અને એ કે, મારે અને રાજાને ઘણા દિવસનો પરિચય ન હોય. અને એવા મામુલી પરિચય પર હું જીવનસાથી પસંદ કરું તે કદાચ જવાહરલાલને નહિ ગમે. આખરે

આ વખતે તો હું ખરેખરી ડચાઇ જ ગઇ. કારણ કે રાગએ મને એ સંબંધમાં કાંઇક કહ્યું હતું ખરું, પણ તે હું સાવ ભૂલી ગઇ હતી તેથી મેં બહીતાં બહીતાં કાંઇક ગોળ ગોળ જવાબ આપ્યો.

જવાબરે ખૂબ જ મીઠાઇ-જાડ કહ્યું, 'પૂરી પામશ્વતા કરી છે હોં, કૃષ્ણા!'

'અને એ ખંડમાંથી તુતે જ ચાલ્યા ગયા, પણ ત્યાર પછી જે કેટલીક વાર સુધી મારી છાતી ધડક્યા કરી.'

*

પરંતુ કૃષ્ણાએ પોતાની એ બૂલ તત્કાળ સુધારી લીધી. એમણે શ્રી. ગૌતમ દહીસિંગને પત્ર લખી તેમની સર્વ દહીકત મંગારી અને શ્રી. દહીસિંગે જે ઉત્તર મોકલ્યો તે યાદ કરતાં કૃષ્ણા હજી પણ હસી હસીને ચાકી જાય છે.

મિ. દહીસિંગે બધી માહિતી લખી મોકલી હતી. આખરે જવાબરલાલ મિ. દહીસિંગને મળવા ખાસ મુજાઇ ગયા અને એમણે આ વાત ગાંધીજીને કાને નાંખી. શ્રી. દહીસિંગના કુટુંબ સાથે ગાંધીજીને સારો પરિચય હતો તેથી એમણે મિ. દહીસિંગને એક વાર જાતે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મિ. દહીસિંગ ગાંધીજીને મળવા ગયા અને ગાંધીજીએ તેમને એટલા અવળા-સવળા સવાલ પૂછ્યા કે તેથી તે કાંઇક મીઠાવા પણ ખરા. આખરે ૨૦મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૩માં કૃષ્ણાબહેનનું મિ. દહીસિંગ સાથે લગ્ન થયું. ખુદ ગાંધીજી સમારંભમાં આવી ન શકવાથી એમણે પોતાના તરફથી શુભ આશીર્વાદ મોકલ્યો હતો.

આખરે કૃષ્ણાએ અઢદાખાંડ છોડ્યું. અમદાવાદમાં સાસરે આવતાં પ્રથમ કેટલાક દિવસ એમને બહુ બેચેતી લાગી. બધા જ કારમીરી લોહોની જેમ કૃષ્ણાને પણ માંસ અને મગજીનો ખોરાક પ્રિય હતો; પણ શ્રી. દહીસિંગના ઘરનાં બધાં માણસો શાકાહારી હતાં. તેથી કૃષ્ણાને-કારણમાં બહુ વસમું લાગ્યું. શ્રી. મદાદેવભાઈ

દેસાઈના આગ્રહને લઈ કૃષ્ણાબહેને નાનપણમાં માંસ ખાતું છોડી દીધું હતું. પણ તે બેતંત્ર વરસ પૂરતું જ. પરંતુ હવે સૌ. કૃષ્ણા દહીસિંગને પૂછીએ તો કહેશે: "માંસ કે ? મને અગાઉના જેટલું જ પ્રિય છે, પણ હવે તેના વિના મને અટકી પડતું નથી."

થોડા વખતમાં દહીસિંગ દંપતીએ મુંબઈમાં એક નાનકડા બેઠાકમાં પોતાનો ઘરસંસાર માંડ્યો. શરૂઆતમાં કોઇનો ખાસ પરિચય ન હતો, પણ પોતાની આજીવનજીવી સ્ત્રીપુરુષોત્તમ મિત્રમંડળ જમાવવાની કૃષ્ણાબહેનની સહાયતા વખાણવા લાયક છે.

અત્યારે કૃષ્ણાબહેન ૩૯ વર્ષનાં છે. પણ એ થોડી ઉંમરમાં પણ એમણે દુનિયાનો વિવિધ અનુભવ લીધો છે. થોડા વર્ષ પર થયેલા રજુજિત પંડિતના અવસાનથી તો નહેરૂ કુટુંબ પર સખત આપધાત થયો છે જ; વળી ૧૯૪૨માં એમરટમાં શ્રી. દહીસિંગ પણ જેલમાં ગયા હતાં. આ સર્વ પ્રસંગો યાદ આવતાં શ્રી. કૃષ્ણાબહેન આંખો મીંચી શાંત પડી રહે પણ તે એક ક્ષણ વાર જ. તત્કાળ એ કહે કે, "મારો દર્શ અને અજિત મોટા હોત તો હું પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં નહીં કુકાવત. ગાંધીજીનાં માર્ગમાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. જવાબર માટે મને બારે ગર્વ થાય છે. રાજના વિચોગથી મને કદિ કદિ ગમગીની થતી તો પણ તે ક્ષણિકજ, કારણ કે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય તો આવા કેટલાંય બલિદાન આપવાજ પડે. તો પછી તે સ્વાતંત્ર્ય માટે મારાં પ્રિયજનો જેલમાં જાય તો શું ? બધે ખુદ તેમના પ્રાણનું બલિદાન આપતું પડે તો પણ તેનું મને દુઃખ ન થાય."

શ્રી. કૃષ્ણાબહેનની કલમમાં પણ જાદુ છે અને તેની સાક્ષી તેમણે પોતે પોતાનો જીવન પરિચય લખ્યો છે તે પુસ્તક With No Regret પૂરી પાડે છે.

સમાજ અને કુટુંબના ત્રાસથી ઠંટાળેલી વિધવાનાં

હવેલીની શેરી મૂળમાં જ સાંકડી હતી. સવારના પહોરમાં મંગળાના દર્શન માટે મુમુક્ષો જ્યારે દોડતાં દોડતાં હવેલી તરફ જતાં, અને બપોરે જ્યારે હવેલીની ગાયો શેરીમાં રમણતી ત્યારે એ સાંકડી શેરી વધારે સાંકડી બનતી.

ઝોપાસ વેરાયેલાં અને ઇંટાયેલાં પાણી, કચરા અને લખમગ એકએક પ્રકારની ગંદકી-વાળા કાદવમાંથી એક માનવી ચાલી શકે એવી પગથી પડી હતી, એટલે જ બાગ રાહદારી-ઓને ચાલવા માટે, બકતોને દોડવા માટે અને ગાયોને રમણવા માટે નક્કર હતો. બાકી બધે બીની ને બેજવાળા પોસાણ જેવું જ હતું. એવી એ શેરી સાંકડી હતી.

પરંતુ આજ આ સાંકડી શેરી વધારે સાંકડી બની હતી. મંગલા-દર્શનની આતુર દેહધામને પણ મંદ કરી નાખે, બકિતના કેદને હળવો કરી નાખે એવી એક વાત આજે બની હતી, એ વાત બહુ રસિક હતી એમ સડના એ વાતના તાર ઉપર મંડાવતા સરવા કાનો ઉપરથી દેખાઈ આવતું હતું.

‘કેમ સાંભળ્યું કે ?’

‘શું ?’

‘પેલી રમાની જ વાત તો. તમને ખબર નથી કાંઈ ?’

‘ના, શું છે ? કહો તો ખરાં ! રમા તો પેલી ભારતરાણી કે નહિ ?’

‘હા, હરખા હરિરામની છોકરી. નાનાદાલ નાગરવેલિયા સાથે એને પરણીવેલી. બાળરાંડ હતી. વિધવા થયા પછી સાસરામાં આઠ દસ વર્ષ રહી ને પછી સાસરામાંથી નાસી ગયેલી. અને પછી કન્યાશાળામાં ભારતરાણી યકને રહેલી.

‘હા. હા. એ રમાને તો અમે ઝાળખીયે

તીડનાં ટોળાં

લેખક :

શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય

ખરે, આ વાત રસિક હતી. રમા મામમાં એક જાણીતી વ્યક્તિ હતી. સસરાના ધરમાં એ આઠ વર્ષ સુધી રહેલી. બાળકમાંથી જુવાન ત્યાં થયેલી. સસરા મામનો એક ‘સારો’ માણસ હતો. એવા સારાં સાસરામાંથી એ એક રાતે પહેરેસે કપડે નાડેલી. સસરાએ લોકપ્રતિષ્ઠા, સંયુક્ત કુટુંબ, પોતાની કૌટુંબિક આખર વગેરેને આગળ કરી, એને મેળવવા નાતના પંચમાં ને દરબારી અદાલતમાં ખૂબ મથામણ કરેલી, પરંતુ એ શવેશો નહિ. અને રમા સસરાની છાતી ઉપર મામની કન્યાશાળામાં મહેલીશની નોકરી કરતી હતી. આવી રમાને મામમાં કેમ ‘કાઈ ના’ જાણે ? પીંઠ પાછળ પશું એને ‘માયાં કરેલી’ કહેના. એવી એ રમા હતી. એના નાસી જવાની વાત રસિક કેમ ન હોય ?

બકતોની બકિત બજે કે આ વાતના રસપુરમાં તથાતી હતી.

‘પણ સાંભળ્યું, ‘એ નાસીને ગઈ ક્યાં ? એણે તો મેમણ શકુરનું ઘર માંડ્યું. ખાલણી, વહે ત્યારે તરકવાડે બાપ.’

‘હૈ !’

આશ્ચર્યના આ એક ઉદ્ગારમાં વાત સાંભળનારના માનસનો પરિચય થતો હતો. ધણાને તો એમાં સ્ત્રી-ચરિત્રનો ભાસ થતો. ધણાને એમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો આખરી અંગમ દેખાતો. કોઈકને એમાં ગદીપગી દેખાતી.

પરંતુ માનવસ્વભાવની નિર્જાતિઓ છતાં પણ સમાજના ઉત્કર્ષની-આશા :નાણુદ નથી થતી, કેમકે હજાર માનવીઓનાં સંઘર્ષો કોઈ એકાદ તો પારખુ હોય છે.

સડુ કોષના આશ્ચર્યના ઉદ્ગારનો પ્રધાન સૂર હતો : ‘એ તો અમે એ વખતે જ ધાણું હતું. એના કરતાં આટલું મોટું કે વહેલું થયું એની જ અમને નવાઈ લાગે છે.’ ત્યારે આવા એકાદ બે પારખુઓના આશ્ચર્યના ઉદ્ગારનો પ્વનિ વેદનાભયો હતો : ‘આણું અમે નહોતું ધાણું. આ વાતે આણું આણુધાણું’ સ્વરૂપ કેમ લીધું હતો ?’

*

આ અને આવી લોકચર્યાઓ નેટલી ઝડપથી જાગે છે એટલી ઝડપથી નથી ચમતી. પવનમાં મુકાં પાદાંઓ પણ ઉડે એમ, આ વાતોદ્ગારના પાંદડાંઓ પણ લોકોની ચર્યાઓની પાંખ-ચર્યાઓની પાંખ ઉપર બેસીને ચોપાસ હોવા લાગ્યાં. કોઈએ રમાને ઊંઠાંછળા કહી. કોઈએ રમાને તોડાની કહી. કોઈએ રમાને વેદીની કહી. કોઈએ રમાને ‘ઉસ્તાદ’ પણ કહી. કોઈએ એને ‘કુટુંબમોહન’ કહી. કોઈએ નાનને તો કોઈએ સસરાને નમાને ગણાવ્યા. કોઈએ આણું આણું બનતું અટકાવવાની જવાબદારી સત્ય ઉપર નાંખી. લોકચર્યા સદાકાં

હકીકત કરતાં અભિપ્રાયને વધારે વણુદ આપે છે. એટલે સમાજ અનાચાર કરતાં અનાચારનાં આભાસને વધારે નિન્દે છે. એટલે જ સમાજની પ્રક્રિયા મેમણ શકુર કરતાં રમા વધારે દોષધાત્ર હતી.

આ લોકચર્યાની નામિકા-રમા બાર વર્ષની વયે વિધવા બનેલી. એ વખતે શારદા કાયદો અમલમાં ન હતો. અમલમાં હોત તો એના માતાપિતા પાડોશના કોઈ દરબારી ગામમાં જઈને પરણાવત. આઠ વર્ષે એ પરણેલી. બાર વર્ષે વિધવા બનેલી. ત્યાર પછી રમા સાસરે રહેતી.

આઠ વર્ષે એ સાસરે રહી ને એક રાત્રે એ નાહી. પહેરસે લુગડે ને ઉધાડે માથે એક અંધારી રાતે એણે સાસરાનું ઘર છોડ્યું. પણ એણે જાણું ક્યાં ? પિતા ઘરમાં સંધરશે ? નાત એને પિતાના ઘરમાં સંધરાવા દશે ? કોઈ ઘેર આધી એના મગજમાં :નાહતી હતી. ઘેર નિરાશા તેના હૃદયમાં હતી. આંધળો વેગ એના પગમાં હતો. પોતે ક્યાં જાય છે એની એને સૂઝ પડે એ પહેલાં તો એ ગામના પાદરના કૂવાને કહી આવી જીભી. દિંદુ વિધવાના હૃદયમાં કૂવા, વાવ કે સરોવરના જળનો અનહદ સાદ સદીઓથી જાગે છે. કૂવા એ એમની જીવિતો વિવચ નથી—પ્રેરણાની નિષ્પત્તિ છે.

કૂવાને કહી એક ગૃહસ્થ નહાતા હતા. ગામની ધર્મશાળામાં એ કિત્યાં હતા. આખા દિવસની ગરમીનો ઉકળાટ એક નોકરે મેંચેલા કૂવાના જળ વતી એ સમાવવા માગતા હતા. એ હતા કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર. એણે રમાને વારી, આશાસન આપ્યું. રમાને લખતાં વાંચતાં શીખતાં ગૂંચતાં ને સંધતાં આવડે છે એમ જાણી રથાનિક કન્યાશાળામાં નોકરી પણ આપી.

વજતે દિવસે રમા ગામમાં નામચીન બની. ને પછી એકાદ વર્ષ સુધી એનું નામ કોઈ ને

કાંઈ પ્રસંગે ગામની જીભ ઉપર રમતું રાખ્યું. પિતાએ રમાને આપેલો ઠપકો ને પોતાનો ઘરમાંથી એને ફરમાવેલી કાયમી હદપારી, રમાનો કબજો પાછો મેળવવાના સસરાએ નાત ને કેળવણી ખાતાથી માંડીને અદાલત સુધી કરેલા પછાડાઓ લોકના કાનોમાંથી ને કાન દ્વારા જીભમાંથી રમાને નડોતા ખસવા હતા.

ને પછી તો એ વાતને ચાર વર્ષ થઇ ગયાં. વળી ફરીને એક વાર પાછી રમા નાડી. ગયે વખતે નાસીને એ કન્યાશાળામાં રહી હતી. આ વખતે નાસીને મેમણુ શકુરને ત્યાં રહી. લોકચર્યાને આવો રસિક વિષય બીજો ક્યો મળે એમ હતું ?

*

નદીને સામે કાંઈ મેમણુ શકુરનો બંજરો હતો. મેમણુ શકુરની આખર જુદા જુદા લોક-વર્ગમાં જુદી જુદી હતી. ગામમાં એની કટ-સરીની દુકાન હતી. વેપારીઓમાં એનો વહેવાર સારો ગણ્યોતો. ગામમાં રેલસંકટ હોય, દુષ્કાળનું કામ હોય, સંધિની ગાયો આવી હોય કે એવું બીજું કાંઈપણ કામ કોઈ કરતું હોય તો મેમણુ શકુરના સહકારની એને ખાત્રી રહે. ગાંધી ગોપીચંદન ધસવામાં, પગ ધસવામાં કે પાંચ પૈસા જતના ખર્ચાં નાખવામાં પણ એ મિયાં પાછો પગ ન ભરે એમ ગામના લોક અનુભવથી જાણતા હતા. નાટક કંપની આવે તો 'મિયાં શકુરભાઈ' એના હિતારા, સાધનો વગેરેની સગવડ ફરી આપે. ગામમાં કાંઈક ધાંધલ કરવું હોય તો પણ 'મિયાં' આગળ યાય. માનવસ્વભાવના ચોક્કસ ખડો પાડીને માનવીઓનું વર્ગીકરણ કરનારાઓને શકુરને 'સારો' માણસ ગણવો કે 'નહારો' ગણવો એની સૂઝ નડોતી પડતી. એટલે લોકોએ શકુર અને શકુર જેવાઓ માટે એક અલાહેદો વાડો રાખ્યો છે. જેને પૂછો એ શકુરના સ્વભાવનું વર્ણન એક જ શબ્દમાં કરે: 'એ તો

મિયાંબાઈ છે.' એવો એ શકુર મેમણુ હતો. અને એવા મેમણુના ઘરમાં બાલણુ વિધવા રમા આજ બેઠી હતી.

*

બંગલાની હંચી અટારી નદી ઉપર પડતી. એ અટારીમાં એક દિવસ રમા બેઠી હતી. નદીના જળમાં પોતાના જીવનની જાણે કે એ જાંખી કરતી હતી.

એણે નદીનાં પાણીમાંથી પોતાના જીવનના પરપોટાઓને ઉઠતા, કુટતા, નવેસરથી બધાતા જોયા. નદીનાં પાણી જાણે વમળે ચક્રમાં હતાં.

એણે જોઈ સાર—પાંચ વર્ષની છોકરી-ઉછળતી, નાચતી, દસતી, ને રમતી. માતાના વદાલ એના ઉપર ઢોળાતાં હતાં.

ને એણે જોઈ દશે વર્ષની એક છોકરી, કાંઈ કાબેલ ચિત્રકાર પોતાના તૈયાર ચિત્રમાં નવેસરથી રંગોની મિલાવટ ને જમાવટ કરતો હોય એમ આવતી જોખનપુર રમણીયતાના રંગોની તંદુરસ્તી એના અંગેઅંગમાં પૂરતી હતી. માતાના વદાલમાં કાંઈક વેદના હતી. બાવિની પુરોગામી પીડાએ એ કંઈને જાણે કાંઈક કંઠાર કર્યો હતો. 'દેવે નથી કરવું' લેસન. ક્યો લેસન બહુ. આ શાક વધારી નાંખ, સાસરે જઈને રાંધતાં નહિ આવડે તો સાસરિયાં કહેશે કે આવડી જડધા જેવી માએ છોડીને કાંઈ શીખવ્યું છે કે નહિ ?' સાસરિયાં આમ કહેશે ને સાસરિયાં તેમ કહેશે. એ માતાનું સતત ચિંતન કણે કણે સંભળાતું. માતા જતેતા ટળાને સાસરાની સૃષ્ટિના ચોડીદાર જેવી બની હતી.

વામભાગીઓનો નવરાત્રીનો શક્તિ-ઉત્સવ તમે જોયો છે ? ત્યાં દેવીનું સાનિધ્ય કલ્યાય છે. નમરનારીઓ રાસ ગ્રીએ છે. અખંડ જ્યોતે ધૂપદીપ જલે છે. આસોપાલવના તોરણે મંડપ શણગારાય છે. ને આ તમામ સામગ્રી ખડ-કાંચ છે. એક અજોલ પશુના વધ માટે. એણે

તેના ચાર ઘટસ્થાનો, આસોપાલવના તોરણે મહેલો મંડપ એની આંખની કાંઠામાં રમવા લાગ્યો. નગરની તો નહિ, પણ જ્ઞાતિની નારીઓ ગીતો ગાતી હતી. અખંડ દીવે અગ્નિ જલતો હતો. વિષ્ણુ દેવનું સ્નાનિય કલ્યાણ હતું ને આ તમામ સામગ્રી ખડકાઈ હતી એક અમોલ ખાસ હિન્દવાણીના વધ માટે, ને એ વધસ્થાનોને વીંટળાઈને શિકાર નાસી ન જાય એની ચોક્કસ જાણ કરતો હોય એમ પુરુષસમાજ બેઠો હતો.

પ્રથમ, સ્મૃતિચિત્ર આંહી ખતમ થયું. ને પછી ઓઘારની દુનિયા જાણે સજવળી. કેઈ મોટા પત્થરને ઉપાડીએ ને નીચેથી વીંછીના બચલાં બહાર નીકળી આવે એમ બારે દબાવેલા હૃદયનો બાર હળવો ચર્તા અંદરથી જાણે કે વીંછીના બચલાં બહાર નીકળ્યાં ને એને ડંખવા લાગ્યાં.

એનો પતિ ક્યારે મરી ગયો એની એને ખબર નહોતી. એનો ચુડો ક્યારે બાંગ્યો એની માહિતી નહોતી. એ સમજણી થઈ ત્યારથી વિધવા જ હતી.

જાણિ-દુઝોમાંથી લોહીની ધારે એણે સસરાનું ઘર રચાવું જોઈ ને એ કસાઈખાનાના દેખાવને જોઈ એ કમકમી. ચાર-પાંચ વર્ષ એણે મજૂરીનાં કાંઠાં ને પછી એણે જુવાન દિવરની આંખો ફરેલી દીડી. પાડોશીની આંખ ફરેલી દીડી. આઠ વર્ષ પસાર થયાં. એ પડી હતી ? કાણ જાણે ! એ બત્તી હતી ? કાણ જાણે !

ને એક દિવસે પાડોશમાં રહેતા મેમજી ચકુરે એને દાંડે ચરચરતી સવારના પહેરમાં પાણી સારતી જોઈને એ સાંભળે એમ ઉદ્ધમાર કાઢ્યા; 'આટલું આટલું દુઃખ બોગવે છે એના કરતાં મારા ઘરમાં બેસી જ ને ? પેટને માટે મજૂરી તો નહિ કરવી પડે ને ?'

એ રાખેડો જાણે સાંભળ્યા. એને અંગે અગ્નિ લાગી. પેટને માટે મજૂરી ? શું સમજે

છે આ મિંચા ? એક બાહણી સામે નગર નાંખવાની એની હિંમત ? શા માટે એને શણાંએ ન ચકાવેલો ? પણ સાચો ડંખ તો એ હતો કે એની વાત સાચી હતી. મજૂરી તો મજૂરી કરીને પેટનો ખાડો માત્ર પૂરે છે. એ વિધવા હતી એ માટે કામ તો સરળતું હતું, પણ એની મજૂરીની પણ ચોરી ? એ પાણી સારતી હતી એ ખીજ ઢાળતા. એ રાંધતી હતી એ ખીજ ખાતાં. એ વાસણ માંજતી ને ખીજ એ ખમાડતા. એ કામ કરતી ને ખીજ એ કામનો લાભ લેતા. ને આ બધાના બદલામાં એને શું મળતું હતું ? કોણિયો ધાન ને છાલિયું છાસ ! રમાને વૈધવ્યનું રહસ્ય તે રાત્રે સમજાયું. વિધવા એટલે જીવનદાસત્વની મૂર્તિ, હિન્દુ-દળસી—ચુલામ.

તે જ રાત્રે એના અંતરમાં સામાજિક પ્રબંધ સામે બંડની ટુચ્છિ જાગી. પહેરેલા કપડે શુભામગીરીના એ કારામારમાંથી એ નાકી. કન્યાશાળામાં એ પછી મહેતીજ થઈ. સ્વતંત્ર દમણીએ એનામાં સ્વમાન જમાવ્યું. સ્વતંત્ર જીવને એનાં અંતરમાં તાલાવેલી જમાવી. એ દિવસે એ જાણે ફરીને જન્મી.

ને—ને—ને એક રાત્રે સાહેબનો પટાવાળો એને ફાનસ લઈને તેડવા આવ્યો. એનું માથું બમ્મી ગયું. પટાવાળાનું ફાનસ એણે ઝુટરીને ફેડી નાંખ્યું. પટાવાળાને એણે તમાચો માર્યો. મહેતીજના ચંડી સ્વરૂપને જોઈને છળા મરેલો પટાવાળો ખાસ પંખાળતો 'સાહેબ' પાસે જવાને અધારીરાતે અધારે રસ્તે એક બાગુ દોડ્યો. અને રમા પહેરવાનાં લુગડાંનું એક નાનું પોટલું બાંધીને પોતાનું ઘર ઉઘાડું મૂકીને બીજે રસ્તે ચાલી નીકળી.

જો શરીર એ વિધવાનું એકમાત્ર નાણું હોય તો શા માટે એની વાજબી કિંમત ન લેતી ? માટે રીખાઈ રીખાઈને પુઠાવાનું જ સરજત હોય તો આપમેળે જ શા માટે એ

સરજત ન સ્વીકાર્યું ?

તે દિવસે મધરાતે એણે મેમણુ શકુરના
નદીપરાના બંગલાનો દરવાજો ખડખડાવ્યો.
પાંચ વર્ષ એ વાતને યદ્ધ ગયાં હતાં.

*

દરિયામાં કુબડી મારીને કોષક એકાદ
મરજીવો મોતી લાવે છે ને કોષક કાદવ પણુ
લાવે છે. રમાએ પણ તળાયામાં કુબડી મારીને
કેવળ કાદવ ડહોળ્યો હતો. મેમણુ શકુર રંગીસો
માણસ હતો ને એને બંગલે મહેરીલ જમતી.

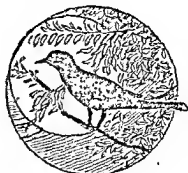
પાંચ વર્ષમાં વાસનાનાં વહેણુ સુકાઈ ગયાં
હતાં. શરીર હિપરથી જોળનની ખાલ ઉતરી
ગઈ હતી. શરીર નીચોવાઈ ગયું હતું.

રમા મનમાં ને મનમાં ધૂધવાતી હતી.
એનું માથું ક્યારું પે ભમી ગયું હતું ને
એના અંતરમાં આતશ શેનો હતો એની રમાને
ખબર નહોતી, પરંતુ એ એના શરીરને ભરખી
ખાતો હતો. એનું અંતર પછાડા મારતું હતું
ને એ પછાડા શેના હતા તે એ કહી શકે
એમ નહોતું. ધણીવાર રાતોની રાતો પરસેવાથી
રેબજેબ થતા બંદને દંતોની કરાલ બનેલી
બીડમાં પોતાના સુકાયેલા હોઠને પીસીને એ
પથારીમાં પ્રેત જેવી બેસી રહેતી. ત્યારે શકુર
કે એના સ્નાયીતો એને જુવે તો એનાથી હળવ
હળવ જોજન દૂર નાસે એવું એવું સ્વરૂપ
બનતું. અંજેઅંગમાંથી જાણે કે કાંઈક બહાર
નીકળ્યાં માગતું. કોષક બોલવા માગતું, કોષ
ભજૂડી ઉડવા માંડતું.

ને આ વણપારખ્યો તનમનાટ પાંચ
વર્ષથી વાસનાને રૂપે કાંઈક પોષાતો. ને રમા
મન મનાવતી કે એનું દયાયેલું જોળન આજ
ધોડાપુર માણી રહ્યું છે.

ને એ બંગલામાં રમાની એવી એક રાત
પછોની રાતોની રાત સુંધી વાસનાઓની બરતી
સમર રહેતી. પ્રત્યેક દિવસ એના અંતરના
આતશમાં જાણે કે એક નવું ઇંધન સીંચાતું.

કોયલને !

સંગીતના સૂર તું સુણાવ,

કોયલડી, દુનિયાને સંગે ડોલાવ !

અંધારી કેવી એ રાત હતી મેઘલી !

દૂરથી તું કેંકે ગીત ગાતીતી એકલી !

તારો એ અંધો બતાવ ! કોયલડી...

હિંચા આવાશ હશે, મધુરા મુખવાસ હશે,

સંગીતના શાસ્ત્રાશ્વર શીખ્યા પણુ ત્યાં હશે,

તારો એ દેશ બતાવ ! કોયલડી...

કોમળ એ કેવો હશે ! લીસો પણ બહુ હશે !

ધીરે, મૈદુર, છતાં સંગીતે વિશાળે હશે !

તારો એ કંઠ બતાવ ! કોયલડી...

નાની શી કળા છે કાયા તો ઉપરે !

આવાં આનંદ ગાન તો ય કેમ કરકરે !

તારું એ હૈયું બતાવ ! કોયલડી...

જમમાં જૂઠિ માતનાં દુઃખડાં ભુલાવવા,

ત્રેમ શીર્ષ આનંદનાં કાખો સૌ ગ્રેસવા,

મારાં ઉઘાનો ગળવ ! કોયલડી...

દુનિયાને સંગે ડોલાવ !

સંગીતના સૂર તું સુણાવ,

કોયલડી, દુનિયાને સંગે ડોલાવ !

કે.ઉપાં.ધોળકીયા.

પાંચ વર્ષ એમ ને એમ વહી મયાં. પાંચ વર્ષ પછી એક રાતે રમા નદીકાંઠે બેઠી હતી. માથે શીતળ ચાંદની રમતી હતી. હૈયામાં હતાશન ધમતો હતો.

મેમણ શકુર થોડીવાર પછી આવ્યો અને બેઠો. 'સાંભળ્યું કે?' એણે કહ્યું.

'શું?'

'પેલા મૂળજી હરજીવનની દીકરીએ કૂવો પૂર્યો.'

'હે! રમાને જાણે વીજળાનો આચ્છેદ લાગ્યો. શકુર એની નણુંદની જ વાત કરતો હતો! નણુંદ વિધવા હતી?'

'ગર્ભ રહી ગયો હતો. ગર્ભપાત કરવાની ખાનગી મહેનત તો કરી જ હશે ને, પણ કાલી નહિ હોય. લાગ્યું હવાખાનામાં ચીરી તો અંદરથી છોકરું નીકળ્યું.'

રમા ચૂપ બેસી રહી. ક્યાંય સુધી એ એમ ને એમ બેંચી રહી. એકાએક જાણે કે એના મગજમાં વીજળાની આગધારે પ્રેરણા આવી. એકાએક હૃદયનો આનંદ બહાર નીકળી નીકળ્યો. ને એના લાલપેરા પ્રકાશમાં નહિ સમજાયેલી વાતો સમજવા માંડી. રમાના પછાટા વાસનાના નહોતા—મુક્તિની જૂખના હતા: જગતે સરજેલા આ થોર કારાગારમાંથી કેમ નીકળવું એની વિચાર વેદનાના હતા.

શકુર સાથેનો પોતાનો સંબંધ પણ એને હવે ખરે સમજાયો. શકુર એની વાસનાની મૂર્તિ ન હતો, પરંતુ આર્થિક મુક્તિની આશા હતો. અસમાન વિચારો ધરાવનારાઓનો અર્થગ સમાગમ જી-સીમાં પરિણમે છે. જી-સી એ અસમાન વિચારોના હોતવું સંધિરધાન ગાન છે એ એને સમજાયું.

ને રમાના અસ્પર્શ વિચારોએ તણખાની લાલાશ અને તિખાશ પકડી. હોહ પીસી એ બીજી રહ્યું: 'હું-હું એ કરવાની કરવાનો ને કરવાની જ.' ને એના અવાજમાં સિંહજીની

બેપરવાબરી મગરૂરી આવી.

'હું. જાઉં છું.' એણે શકુરને કહ્યું.

'ક્યાં?'

'હું જાઉં છું' હોહ પીસીને એણે કહ્યું.

'હું હવે એક પણ પણ નહિ રહી શકું. મારે એક કાર્ય કરવું છે, એ કરવાને હું જાઉં છું.'

'નાસ્તી જવું છે કે?' શકુરે કાંઈક તિરસ્કાર ને કાંઈક રોપથી કહ્યું. 'હવે બેસ નીચે.'

રમાના રોમેરોમ કંપતા હતાં. એણે શકુરને તમાચો માથો. 'તું રોડાડા? અને મને?'

શકુર હિતો વધ ગયો. સદા તલસતી રમામાં એને આજે કાંઈક નવું દેખાયું. તમાચો એ જીરવી ગયો.

રમાએ કહ્યું: 'શકુર, મને માફ કરજો. મારે તને તમાચો નહોતો મારવો જોઈતો, પણ અત્યારે માફ હૃદય મારા મગજના કમજબમાં નથી. મારા અંતરમાં જૂખ જાગી છે, કરાલ કાલી બનવાની; આ આખાએ સમાજને મારી યુરીમાં બીંસી નાખવાની, પુરુષને માથે પગ મૂકીને ઉભવાની. મને હવે હાથ જાગી છે હવામાં ઝડી ફરકાવવાની ને મારા રોમેરોમ 'બળવો, બળવો,' પોકારી રહ્યું છે.

શકુરને આ વાતન સમજાઈ. એની છુદિને આ વાત અગમ્ય હતી. એ એની સામે બેઠી રહી.

'શકુર, હું તારે ત્યાં કેમ આવી? પેલી વિધવાએ આપણા કેમ કર્યો? દગ્ગરો વિધવાઓ કેમ નાસે છે? અને નસાડીને એનો વેષાર કરનારાઓ એ વિધવાઓને કેમ બોળવો જઈ શકે છે? એ નમામની પાછળ વાસના નથી જોખમ નથી જીવાની નથી.'

'ત્યારે શું છે? નાસેકુ વિધવાને છુટ કેટલી બધી?'

'અરે ઓ મૂર્ખ!' રમા તિરસ્કારથી દસી. શકુરે એને પહેલી જ વાર મુકન દારપ કરતાં બેઠ, અને એની છુદી વધ ગયેલી

લિપ્સા નવેસરથી જાગી. કંઠે વળગી પડતી
ખામણી કરતાં આમ આહન તિરસ્કાર કરતી
રમણી એને રમણીય લાગી; 'એની પાછળ
કેવળ વાસના જ હોય તો સમાજની દંભી
લોકલાજના પડદા નીચે એને ઓછી તક
મળે છે? શું એને ઓછી સગવડ મળે છે?'
'ખેવકુદ, વિધવા એટલે સાધારણુતઃ નાતની
વહુ ને ઘણીવાર કુડેબની વહુ. પણ નાસતી
વિધવાએને એ સ્વતંત્રતા નથી જોઈતી. એને
જોઈએ છે લોખંડી યોગદામાંથી મુક્તિ. આર્થિક
પરાધીનતામાંથી મુક્તિ. એ નાસે-છે એ કાષ્ઠનો
હાથ ઝાલીને પેતાનું સ્વતંત્ર ઝુંપડું બાંધવાની
એકમાત્ર નેમથી. ને—ને—કેટલાક સોદાગરોએ
એ બાવનામાંથી પેટની રાજગારી શોધી!'

રમાની આંખોનો આતશ શકુરને જાણે
કામી રહ્યો, એના અંગેઅંગમાંથી વિરાટ
સ્વરૂપની જાણે કે પાંખો પ્રગટતી હતી. એ
પાંખો ઉપર ખેસીને જૂતી રમા હવામાં ઝામ-
ળતી હતી ને એનું સ્થાન સેતી સાચેસાચ
'માયાં ફરેલી' બનેલી જાળરમાનને વિફરેલા
સિંહણ સમી આ નારી.

'શકુર, તે તીડનાં ટાળાં જોયાં છે?'

'હા કેમ?' આ ચોરતને આને શું
થયું હતું અને શા માટે એક વિચાર ઉપરથી
ખીજ વિચાર ઉપર કૂદાકૂદ કરતી હતી એની
શકુરને દિશાસૂઝ પડતી નહોતી.

'રણુના ખારાપાટમાંથી તીડનાં ટાળાં
ઉપડે છે. એ ટાળાંની ઉપર સમજા, કાગ-
ડાઓ, શકરાઓ વગેરે હિંડતા ફરે છે ને અપ-
રંપાર તીડોને હવામાં ખાધ જાય છે. એ તીડનાં
ટાળાં જામીન ઉપર ખેસે છે ને ખેડુતો એને
મારી નાંખે છે. એ ઉપરથી મરે છે. નીચેથી
મરે છે. ને આખરે કોઈ વિશાળ ખારા નીલા
સાગરમાં ડુબી મરે છે. છતાં શકુર, એ તીડ
શા માટે પેતાનું રણુ છાડીને સાગર તરફ
હોંડે છે?'

પૂર્ણિમા

અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરી શી વાદળી અમી વરસે.

નિતરતો દિવ્ય આંદ રજનીની પ્રીતમાં,
ઘેરીશી વાદળી શરમાતી હશે,
અમી વરસે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

રજનીની પ્રીત આજ અંદાને લાવતી
છાની લપાતી રજની રાગ ઝીલે;
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

આંખ મોં ચોલીઝેલે અંદાની સંગમાં
પૂર્ણિમાની રાત રંગ રંગે ખીલે;
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

અખીલ શુલાલ ભરી કુમકુમ યાજસણ
પૂર્ણિમાનું પ્રીતે પૂજન કરીયે;
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

નંદવરલાલ પંચાલ

‘કાની, ઘોડાતીડની વાત કર છે ? એવું તો એમ જ થાય ને ?’ અમે તો કંઈ ખીલું યતાં નથી બેઠું.’

શકુરને એ સવાયો પ્રછતી હતી. છતાં એની અંતરતમ અભિલાષા એ હતી કે, શકુર ચૂપ રહે. શકુરનો પ્રત્યેક શબ્દ એની શુદ્ધિની મર્યાદા વધારે ને વધારે દૃઢાવતો હતો. શકુરે એને આશ્રય આપ્યો હતો. પોતે એને આશ્રય શોધ્યો હતો. શકુરે વધારે હીલું ન ખેંચે એ બેવાની એનો આખરી ઇચ્છા હતી.

રણના ખારી એકરામી ઉત્તરડતામાંથી મુક્ત થવા, નવી સૃષ્ટિ સર્જવા નવા આવાસ શોધવા અને નવા આવાસમાં સ્વતંત્રતાથી જીવન વિનાયવું એ પ્રત્યેક તીડના અંતરની આશા છે. આ આશા એને આવા મુશ્કેલી પાડે છે. આશાનામાં એ સમડીઓ ને સકારાઓ જુએ છે, ધરતી ઉપર એ ખેડુતને જુએ છે તે છતાં કોઈ ઉચ્ચ તબક્કા તીડને આગળ ધકેલે છે. ને દિનું વિષવાઓ પણ તીડો બેવી જ છે. એ સોખડના પીંજરામાં પૂરાયેલી છે. એ કારાગારના પારખા પાસે એના સિકરી-ઓનું રોળું પણ જુએ છે. એના વેપારીઓના રોળાં એ જુએ છે. એ જાણે છે, સમજે છે કે પુરુષને એના આધારવિચારોથી પર એવું શરીર બોધ્યું છે. એને હૃદય કસનારાઓ અને કોઈ નવે ચીંટે ચડતાં જ અટકાવવા માગે છે. આટલું જાણે કારાગારોનો દરજ્જો નરહ નેટલો પણ મુલો રહી નય તોનાય છે. એ સા મોટે નસે છે ? અધિયાર દવા

એને યુગળાવે છે. એને તાજગીમરી હવા બોધ્યું છે અને એ માટે અર્ધા અખમો વહેરે છે.

શકુરને મન આ બધી વાતો પર હતી. પણ આ જનજરમાન બનેલી સી. પોતાના ફુગની કપતી કહી રહી છે એવો એને ખ્યાલ આવ્યો.

‘માફ માની જ ને હું આંદો રહે. તને અહીં કોઈ નીલ જાણે.’ એણે કહ્યું.

‘જે દિવસે સીએ કાચના ધરમાં રહીને સલામત રહેવાનું મંજૂર કર્યું તે દિવસથી એ પરાધીન બની છે. હું તો જાણ. વિધવાના શરીર ઉપર બેઠેલી બળાને તાણદ કરીશ. મારી જિંદગી તો એને. ગઈ, બહે મઈ, મને એની પરવા નથી, પરંતુ મારી કનડો બહેનોની જિંદગીને એને જતાં કિંગારીશ. મારી શેષ જિંદગાની હવે એમાં જ ખનમ થશે. મારા આત્માની હું વેદી રચીશ. ને એમાંથી જે મૂપ નીકળશે એ મારી બહેનોનાં મઘદ યુગવા બેગા થયેલા ગીધોને યુગળાવશે. શકુર, અલ્લાહ માલેક, સલામ આવેક.’

તે શકુરને વિરમિત બાંધે રીકતો મૂકીને રમા નાંડી. આરમાનનો ચાંદ વાળણે છવાયો. ઉપર અંધકારનો ઘેરો પટ છવાઈ રહ્યો ને એ અંધકારમાં શકુરે રમાના ઝોમળના દેદને આંહો ને આંહો દવામાં પીત્રગતા પ્રેત બેગો બેગો. એના હોડતાં પમલાંનાં પડયા આજા અને વધારે આજા યતા દવામાં તરતા રહ્યા.

‘બુલબુલ હીડી મધું.’ શકુરે મનમાં કયું : ‘મહે ગઈ. કોઈ ખીલ મળી રહેશે.’

તમે ‘સીલવન’ના ગ્રાહક તથી ? આજે જ ગ્રાહક બનો.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ. પરદેશ : દસ શીર્ષાંગ (૬-૧૦-૦)

‘સી-લવન’. કાર્યાલય, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.

યુદ્ધોત્તર જગતનો સામનો કરવા માટે જ્યારે અખિલ હિંદ મહિલા પરિપદ મળે છે, ત્યારે યુદ્ધ અને શાંતિ જાણે એક જ સિદ્ધાંતી બે બાળુઓ હોય અને એક બાળુ જાણે નિષ્કુર-પણે અને અનિવાર્યપણે બીજા બાળુમાં ધસી જતી હોય, એવું માત્ર જ્ઞાન મેળવવા માટે જ મળી રહી હોય એમ લાગે છે. પહેલું વિશ્વયુદ્ધ, ત્યાર પછીનો વચગાળાનો સમય, બીજું વિશ્વયુદ્ધ અને સદાયે ઝડપી રહેલું ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ; આ જાણે એક જ તાંતણાના ભાગો છે! આમ આપણે આજે પહેલાં હતી તેવી જ વ્યથિત અને ત્રાસિત દુનિયા સામે ઉભા રહ્યાં છીએ. જો કંઈ પણ ફેરફાર થયો હોય તો તે માત્ર એટલો જ કે, આજના પ્રશ્નો પહેલાનાં કરતાં વધુ ચુંચવણુભર્યાં અને જટિલ બની ગયા છે.

જો કે હિંદ કદીયે રીતસરનું યુદ્ધક્ષેત્ર બન્યું નથી, છતાં એના મોટા ભાગના અનિષ્ટો એને ફાળે આવ્યાં છે. દેશે અલ વત્ર જેવી જરૂરીઆતોની અશૂતપૂર્વ અછત અનુભવી છે. કોઈએ કદી સ્વપ્નમાં પણ ન વિચાર્યું હોય એવું કશુંક નજરે-નજર જોયું. હિંદની કંઠાળ પ્રજા વધુ ને વધુ કંઠાળ બનતી ગઈ. શૂદ્ર-જીવન અને કૌટુંબિક જીવન વિનાશકપણે તુટીને પાયમાલ બન્યાં છે. વહીવટી તંત્રમાં રસ્ત-ત-ખોરી વધી, અને સ્ત્રોભ તો એટલો બેઠાણુ બન્યો કે આખું તંત્ર લગભગ જડ બની ગયું. રસ્તાના સામાન્ય માનવીને પણ સતત નિર્દય દેરાત્મકતાનો સામનો કરવો પડેલો, અને આ બધા ઉપરાંત કાપદો અને વ્યવસ્થાના નામે સરકારે અલોચેલા જીલ્લાઓ કડવાશનો ધગધગતો સળિઓ જનતાના હૃદયમાં ઘેંચવા જ મથતા હતા-આપણે-એક અને સર્વ-આ સર-કારથી માત્ર કંટાળી જ નથી ગયા; એને હવે જરા પણ વધુ વાર નભાવી લેવી અપણુને અશક્ય લાગે છે. પોતાની જવાબદારી સમ-જાતી હોય એવી કોઈ સ્ત્રી આજે એમ નહિ કહી શકે કે એને રાજકારણ સાથે કશી લેવા

સ્ત્રી-જગતની આંકાક્ષાઓ

શ્રીમતી કમળાદેવી અદ્યોપાધ્યાય

નથી. કાં તો તાત્કાલિક આઝાદી, કાં તો જળ-પ્રલય જ હવે તો હોઈ શકે. આવી જ પરિ-સ્થિતિ હેઠળ આપણે બીજું યુદ્ધ સડેલું પડે એ અકલ્પનીય છે. આ પળે આપણે ભગી-રય પ્રયાસ તો આઝાદી હાંસલ કરવા માટેનો હોય. જાગૃતતા બતાવે એટલી ઝડપી ગતિએ પલટાતા જાય છે કે અત્યારના જગતમાં નિર્જ-જતા આટે રયાત જ નથી. દિવાલ પરનું લખાણુ એટલું રપટ છે કે એની સામે આપણે આંખમિયામણુ કરી શકીએ એમ નથી. મગવડ ભરી રીતે આંખ મીંચી શકીએ એમ નથી.

અખિલ હિંદ મહિલા પરિપદે દેશમાં પોતાનું નામ રચાણું છે; પરંતુ રાષ્ટ્રીય બના-વોમાં એનું દરિયાન આજે એક પ્રશ્નાર્થ સમ

પોતાની મેળે જ નિર્ણય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આ પરિપક્વ માત્ર સ્ત્રીઓના જ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણતી એક બીનપક્ષી સંસ્થા રહી છે. પરંતુ દીનપ્રતિદીન એવું વધુ ને વધુ બાન થતું જાય છે કે, આ પ્રશ્નોને, હિંદની આઝાદીનાં મુખ્ય પ્રશ્નથી અલગ રોપી શકાય નહિ. પ્રત્યેક સ્ત્રીનો પ્રશ્ન અનિવાર્યપણે આ મૂળભૂત મુદ્દા સાથે સંકળાઈ ગયેલો છે. આથી આપણે બધાને જ્ઞાન થયું છે તે મુજબ આ એક માત્ર પ્રશ્નને, આપણા બધા પ્રશ્નો વટાવીને, આપણા ધ્યેય તરીકે કુદાવવાનો છે. બનાવોની સાથે કદમ ન મીલાવી શકે એવી કાષ્ટચળુ સંસ્થા માટે બવિષ્યમાં રચાન નહિ હોય.

આ પરિપક્વ પોતાનો પાઠ કેવી રીતે યોગ્ય રીતે બજાવી શકે અને છતાં પોતાનું બીનપક્ષી લક્ષણ ટકાવી રાખે-કારણ કે એ જ એક માત્ર તેનું અત્યાર સુધી બળ રહ્યું-એ સવાલ આને આ સંસ્થા સામે આવી ઉભો છે:

આને આ સંસ્થા ને ૩૫માં છે તે પ્રસાણે તેની ડેટલીક મર્યાદાઓ છે. એક બાજુ બ્યારે મોટા પ્રશ્નો ઉપર હિંદી સ્ત્રીઓની 'માગણી' એણે રજૂ કરવા માંડી છે, ત્યારે બીજી બાજુ વારતવિક રીતે જેમની વતી એ બોલવાનો હાલો કરે છે, તેમના સંપર્કથી અલગ રહી છે. સૌથી પહેલાં ડેટલાક અનુભવી કાર્યકરોના કેન્દ્રની આસપાસ એક નાનકડી સંસ્થા ઉભી થઈ. આને તે વિકાસ પામીને એક વિશાળ સંસ્થા બની. પરંતુ જેમના હાથમાં એની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ અને માર્ગદર્શન છે એ અર્થમાં વધતી જતી માંપણીઓ સાથે સદા કદમ મિલાવ્યા નથી. પરિણામે એના કદના પ્રમાણમાં એનો સંપર્ક સંકુચિત બનતો ગયો છે. તેનું પ્રવૃત્તિચેત્ર અકોમ બનતું ગયું છે, એનું બંધારણ મર્યાદિત બની ગયું છે.

જે કે દેખાવમાં એ વિશાળ પાયા પર રચાયેલી લાગે છે, છતાં વાસ્તવમાં તે સંકુચિત

છે-આને હિંદી આમંજનતા ઝડપથી સફળતા ઉઠતી બનતી જાય છે. કોઈ જમાનામાં કોઈએ દેશમાં આવો પ્રયત્ન ઉત્સાહ-આવો ઉપર આવતો અને લાગણીને આવિષ્કાર આપવા મથતો-નહિ નીરખ્યો હોય. હિંદી જનતા બહુ જ કાર્ય-પ્રવૃત્ત, અતિ આવેશમય અને દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને અચનાવી લેનાર બની છે, કામદારો અર્પૂર્વ રીતે સક્રિય અને રચનાત્મક યોજનાઓ તરફ વળી રહ્યા છે. આ નવું જીવન સમય મહિલા પરિપક્વ પરંથી પછી પસાર થઈ રહ્યું છે. સ્ત્રીઓ સભ્યો તરીકે નોંધાવવા માટે અને નવા એકમે રચાવવા માટે વધુ આતુરતા દાખવી રહી છે. પરંતુ પરિપક્વ આ પરિસ્થિતિને પિંજારી શકી નથી. એની આસપાસ બંધાઈ ગયેલું અને વિકસેલું જીવન કંઈ પકડણ બાંગી ગયું નથી. એક અખિલ હિંદની સંસ્થા તરીકે, એ આ સોનેરી તંત્ર ઝડપવાને, આ પ્રવાહને પકડવાને, એને ધરવા અને એના પ્રવાહને વાળવા માટે નિબળ નીવડેલી લાગે છે. આને બધે જ શું દેખાય છે? આખા દેશમાં અસંખ્ય નાની નાની સંસ્થાઓ ઊગી નીકળતી જાય છે, ખાસ કરીને દૂર દૂરના પ્રદેશમાં-અને કંઈક કરવાની, કંઈક પ્રવૃત્તિ આદરવાની, ખાતર આવેગને માર્ગ આપવા પોતાની લાગણીઓને માર્ગ આપવા માટે નાની ટેડીઓ રચાઈ રહી છે, આમ, બ્યારે પરિવંદની ડેટલીયે શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ નિષ્કેષ્ટ રહે છે, અને નવી હવાના સડેગ ઝપાટાથી કંપી ઉઠે છે ત્યારે આ નવી અને નાની સંસ્થાઓ પોતાની ગોદમાં નવી બરતી લઈને પુરી નીકળે છે.

આ લક્ષણ માટે ડેટલાંક મુખ્ય કારણો તપાસી શકાય. એક તો શિક્ષિત સ્ત્રીમાં પોતાની લાગણીના આવિષ્કાર માટે કામ કરવાની ધમક છે. એક વર્ગ તરીકે તેઓ નિબળ નીવડી છે. ડેટલાંક લાંબો સમય થયા આ નવી નેનાગીરી

સાધારણ શિક્ષિત સ્ત્રી પાસેથી અને કાષ્ઠક વાર તો બિલકુલ અબણ સ્ત્રી પાસેથી આવી છે. રાષ્ટ્રીય આમ આંદોલનથી જે સ્ત્રીઓ આકર્ષીત થઈને જોવામાં આવી છે તે આ વર્ગમાંથી છે અને નહિ કે વધારે શિક્ષિત વર્ગમાંથી. રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં કે રચનાત્મક કાર્યક્રમના ક્ષેત્રમાં આ અશિક્ષિત અને થોડું બહુલી સ્ત્રીઓએ જ ઉમદા ભાગ ભજવ્યો છે અને ક્ષેત્ર-કાર્યકર તરીકે જનજનતા કાળો આપી રહી છે. હવે શિક્ષિત સ્ત્રીની હાજરી એ નિયમ કરતાં વધુ અપનાવવા છે. કારણ કે આ વર્ગ માટે પ્રવૃત્તિ એ ફરસદના સમયનું કાર્ય છે. અને જેને માટે કાષ્ઠ પછી લાગ કે મોટી કિંમત વધુ ન હોય શકે એવું જીવન ધ્યેય નથી. તેમની સહાયતા અને શુભનિષ્ઠા બન્ને ગમે તેટલી હોય પરંતુ આજના જેવા જમાનામાં કે જ્યારે વિચારો, આકાંક્ષાઓ અને પ્રવૃત્તિની ભાવનાઓ સર્વતોમુખી વિકસી રહી છે, જ્યારે તે ભરતીના પ્રયત્ન, મોગની માફક દેલાઈ રહી છે, અને જ્યારે જતા વરસાદની ધારાની માફક જમીનમાં જીંડે સુધી ધસતાં રહ્યાં છે ત્યારે તેમને ભાગ અનિવાર્યપણે મર્યાદિત બની જાય છે. જે એક સંસ્થાએ જનતાની કલ્પનાને ઝડપી લેવી હોય, તેના વિશ્વાસ જીતી લેવો હોય તો પરલક્ષી પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન એ સંસ્થાના બંધારણ અને કાર્યક્રમમાં પણ પરિવર્તન માગી લે છે. લોકોને એ સંસ્થામાં અભિવ્યક્ત ન લાગવું જોઈએ અને માનસિક લઘુતા ન સાલવી જોઈએ. તેમને એમ જ લાગવું જોઈએ કે એ સંસ્થા એમની પોતાની છે. એમના પોતાનાં સ્વપ્નો અને આશાઓને આવિષ્કાર આપવાનું એક કુદરતી અને યોગ્ય સાધન છે. આ પરિપક્વે આવી એક સંસ્થામાં પલટાવવી એ આ બેઠક સમક્ષનું બગીચ કાર્ય છે. પરંતુ એ તો, સક્રિય કાર્યકરો જ કરી શકે. જ્યારે નેતાગીરી માત્ર દરથી દેરીસંચાર કરતી બંધ

પડે, પોતાને જ હાથે દિનપ્રતિદિનનો વિગતો અને વાતોને ઉચલાવલી રહે અને ધરતીમાંથી આવતા ધનકારાને, હવાના સહેજ ઝોકાને પણ પારખી શકે એવી જગૃત બને, સારે જ એ પુરાણ અંતરાયો તોડી નાખી શકાય.

આ સિદ્ધ કરવા માટે આ પરિપક્વે, પોતાના કાર્યની પુરાણી દૃષ્ટિમાં ક્રાંતિકારી પલટો આણવો જોઈએ. અત્યાર સુધી એની પ્રચાર બાબત જ એવું બળ રહી છે! મહોલા અને ગામડાની સ્ત્રીઓની સમીપ. પહેંચી જઈને તેમના પ્રશ્નોને વધુ માનવીની દૃષ્ટિએ સમજાવે; તેમને માટે માત્ર રથોથી હજી જ ન મામતાં, તેમની દૈનિક ધસડપટ્ટીમાંથી તેમને તાત્કાલિક રાહત મળે તેવાં પગલાં લઈને આ વસ્તુત, પ્રચારને વધુ મજબુત બનાવવી જોઈએ. દિન-પ્રતિદિન, વધુ અને વધુ મુશ્કેલીઓને કારણે, પોતાની આજીવિકા મેળવવા માટે બહાર જવાની ફરજ પડે છે. સમગ્ર નીચલા ઘરને મધ્યમવર્ગ, યુદ્ધ પહેલા કામદાર વર્ગ હતો તેવી જ સ્થિતિમાં સમજી રહ્યો છે. કોમે કોમે મધ્યમવર્ગને પૈણ એની અસર પહોંચતી જાય છે. આનું પરિણામ કુટુંબ પ્રત્યેની બેદરકારીમાં આવે છે.

રાજ્યતંત્ર અને સમાજ, આની હવે વધુ લાંબો સમય અવગણના કરી શકે નહિ. નવાં સુધી કામદાર માતાઓને કુટુંબ બંધુ આપવાની સગવડ ન થાય, તેમને પોતાની નોકરી ધંધા છોડીને, પોતાનાં બાળકોની સંભાળ અને દેખરેખ રાખી શકે એવી વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી જરૂરિયાતને પહેંચી વળવા પુરતાં દરેક રથને બાળમંદિરો, બાળકેળવણીગૃહો અને બાળચારોગૃહોમાં, એક સર્વ સામાન્ય પ્રવૃત્તિ બની જવી જોઈએ. જેમ જેમ વખત પસાર થતો જાય છે અને ઔદ્યોગિકરણ વિકસતું જાય છે, તેમ તેમ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ આજની સ્ત્રીઓને વધુ અને વધુ મુશ્કેલીમાં બીસતી જાય છે. આજની સ્ત્રીઓ, જુની પેઢીની માફક

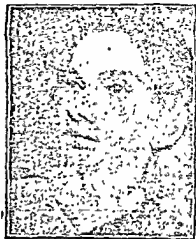
સંયુક્ત કુટુંબમાં ન રહેતાં, સ્વતંત્ર રીતે રહે છે, અને ગૃહકાર્યનો તથા બાળકોની સંભાળ, દેખરેખ અને કેળવણીનો બધો ભાર એને ઉઠાવવો પડે છે. અને એમાંથી બીજી કોઈ વસ્તુ શીખવા માટે એની પાસે બહુ જ થોડી શક્તિ અને બહુ જ થોડો સમય રહે છે. આવી સ્ત્રીઓને સંયુક્ત રસોડાં, સંયુક્ત બાળ-ગૃહો, શ્રમ બચાવે એવાં સાધનો અને આવી વસ્તુઓની જરૂર છે. જે સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં નથી આવ્યું, યોગ્ય કેળવણી નથી આપવામાં આવી, અને જે શારીરિક શ્રમ માટે અયોગ્ય છે એવી સ્ત્રીઓને કેળવણી જોઈએ અને તેમના આર્થિક ભારને હળવો બનાવવા માટે ગૃહઉદ્યોગ પૂરાં પાડવા જોઈએ. આવા કાર્યની યોજના પડતી જોઈએ, તેના પદ્ધતિસર અમલ થવો જોઈએ; અને ગૃહના પ્રથમ ઉપર તો ખાસ ધ્યાન આપવું ઘટે. અત્યાર ની ગૃહવ્યવસ્થા વધુ ઘડતી સંખ્યા, એકાંતનો અભાવ, ગંદુ અને આદોષને દાનિકતા વાતાવરણ, વગેરે તત્વોથી કુટુંબજીવનને અંદરખાનેથી સેડતી નાખે છે. આ મહિલા પરિષદે, ગયે વર્ષે જેમ એણે 'દૂધને મોરચે' સફળ પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી તેમ આ વર્ષે આ બધા મોરચે બયંકર આક્રમણ દોરી જવું જોઈએ. અખિલ હિંદના ધોરણ પર આદરણીય આવી પ્રવૃત્તિના શુભ પરિણામ આવવા જ જોઈએ, પરંતુ આજની કાર્યપ્રવૃત્તિ જેટલું જુનિયતમાં આજ પ્રચાર જ બસ નથી, ફરેક વર્ગની સ્ત્રીઓને તેમની રોજની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા અને તેમનો ભાર હળવો કરવા માટે પદ્ધતિસરનું કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ. પરંતુ આ માત્ર પગારદાર કાર્યકર્તાઓ જ કરી શકે અને તેમને સ્વતંત્રતા માટે બહોળા આપવો જ જોઈએ. જાહેર જનતા આનો જવાબ આપશે જ કારણ કે પરિષદે આવા કાર્ય માટે પૂરતી પ્રતિબ્ધ પ્રાપ્ત કરી છે.

રોજ જ રોજના આમંજનતાની વચ્ચે આવા રચનાત્મક કાર્યદ્વારા જ તેમના જીવનને સ્પર્શતા કાર્યદ્વારા જ, આ સંસ્થા, દેશની સ્ત્રીઓની સંસ્થા બની શકે. સ્ત્રીસમાજના ઘણા મોટા ભાગને આજે આર્થિક સલામતી અને શિક્ષણ નેવા સાદા અને પ્રાથમિક અધિકારો આપવાનો પણ ઇન્કાર કરવામાં આવે છે. જે આ સંસ્થાએ દેશના બિવિધના નક-શામાં પોતાનું સ્થાન ટકવી રાખવાનું હોય તો તેણે આંધ્રેય લક્ષમાં રાખી બાવિ કાર્યક્રમ ઘડવો જ રહ્યો. યોગ્ય સંખ્યાના પગારદાર કાર્યકરોના કેન્દ્રની રાહબારી નીચે ચાલતી સામાજિક સેવાસંસ્થાઓની એક સુંદર ગૂંથણી દ્વારા જ આનું કાર્ય પાર પાડી શકાય. પરંતુ સુરણ વસતિવાળા શહેરમાં એકાદ દ્વિત્રેન્દ્ર અભાવીને કે એકાદ ઔદ્યોગિક વર્ગ ચલાવીને પોતાની પ્રવૃત્તિને બ્યાજબી દરાવવાની પ્રાતિક સાખાની આજની વલણ જમાનાના તાલથી વિસંવાદી છે. એક સંસ્થા સમાજનું એક અંગ ત્યારે જ બની શકે, જ્યારે એની પ્રવૃત્તિઓ સમાજની નસો સાથે વણાય જાય.

આજે સામાજિક કાર્યનો ભાર, રોજ મટાડવા કરતાં તેને અટકાવવા ઉપર પધારે છે અને તેથી તે પુરાણા ધાર્મિક કાર્ય કરતાં વધુ શિક્ષણ આપતો બને છે. આવી પ્રવૃત્તિ માટે તાલીમ પામેલા કુશળ કાર્યકરો અવેતનિક કરતાં પંધાદારી કાર્યકરો કે જેઓ પાયાથી મોટી શિખર સુધી, ચોક્કસ ઉત્કર્ષ સાધતી કુરસદની મળેલી થોડી પંજોમાં નહિ, પરંતુ ચોક્કસ સમય અને ખર્ચ સાથે, શીખા ઉપણે ગમે તેમ અર્થ તર્કો ગોઠવેલા ઇંદાનાં ને પથ્થરના ટુકડાઓથી નહિ, પણ ચાનદાર મુંદર ધમારત બાંધી શકે એવા કાર્યકરોની જરૂર છે. આવતા વર્ષે માટે ત્રણ કે પાંચ વર્ષની નિયત મુદતમાં આ દોરેલો કાર્યક્રમ પાર પડે તે માટે, એક સંપૂર્ણ પુનઃસર્જન માટેની વૈજ્ઞાનિક યોજનાની અનિવાર્ય જરૂર છે.

ચી. તાગોગથી છ માસલ દૂર કસાઇપરા બંગાળની ગ્રામ-સ્ત્રીઓ ઉપર થયેલો

અત્યાચાર

લેખિકા :

શ્રી. કલ્પના દત્ત

*

ગામ છે. મોટા ભાગે મુસ્લિમોની જ અહીં વસ્તી છે. બાજુમાં જ લસકરની ડાવણી છે. એ ડાવણીને લીધે લડાઇના દિવસો દરમિયાન ગામનો રોજબરોજ દીકરીક ધીકતો રહ્યો છે. ગામના વેપાર રોજબરોજ ને મજુરી કરનાર માણસોએ થોડો ઘણો પૈસો બેગોય કર્યો હતો. પરંતુ નાણું બેંકમાં મૂકવા સુધીનો સુધારો હજી એમના સુધી પહોંચ્યો નથી ને એને કારણે ઘરનાં પેટી પટારા, ને દાણા દુણીનાં માટલામાં કે પછી જમીનમાં ખાડા ખોદીને એમણે પોતાની કમાણી સંઘરી સાચવી હતી.

ગામની વસ્તીથી બેએક પેતરવા દૂર લસકરી ડાવણી પડેલી હતી. એ ડાવણીના સિપાઇઓ, અવારનવાર ગામની એકબે ખરાબ યૌવન સ્ત્રીઓની મુલાકાતે આવતા. જુવાનિયાઓએ ગામમાં પેલા પડેલ આ સિપાઇઓની ખો ભુલાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે દિવસે બન્યું એવું કે, એ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ તળાવે પાણી બરવા અચેલી. એમને જોઈને તળાવની સામી પાળે સામાન્ય પોલાકમાં બોલેલા બે ત્રણ સિપાઇઓએ એ સ્ત્રીઓની સામે મંદા ચેનચાળા કરવા માંડ્યા. બંને જણી તે વખતે તો પાણી ભરી ચુપચાપ પાછી ફરી ગઇ. ગામમાં આવીને ઘરના પુરોને વાન કરી એટલે એ શોકા ઉપડ્યા તળાવ પર. જઈને પેલાઓને ખૂબ મેથીપાક ચખાડ્યો.

માર ખાઈને દાઝે બરાણેલ એ સિપાઇઓ વેર લેવાના વિચારે પોતાના બીજા દસગાર ગોહિયાઓને સાથે લઇ પાછા ગામમાં આવ્યા. આ વખતે પણ ગામ શોકાએ બેગા મળી એ બધાને ખૂડી નાખ્યા. તે જ દિવસે બાજુના બે ગામડે હાટ બરાણો હતો, એટલે ગામના પુરો ત્યાં અચેલા. એ દરમિયાન ડાવણીના બસો નોટલા સિપાઇ એમના ડેપ્ટને લઈને ગામ પર તુડી પડ્યા. આખા ગામને ઘેરી

લીધું. ઘર ને ગૂંપડાંમાં પેટ્રોલ છાંટી આગ ચાંપી. લૂંટફાટ, અત્યાચાર ને જુલમથી વેરની આગને સંતોષી. ૧૬મી મંગળમ રેજીમેન્ટના સિપાઇઓનો આ ડેર હતો.

આસપાસના ગામડાંનું શોક પણ આ બધા ચિનાસ જોવા અડી ટોળે મળ્યું હતું. ઘરનાર ચિનાનાં યૌવન ગયેલ કુટુંબો એમનાં ધરસંસારની આ ચિનાઓ બણી ધારી આંખે તાકતા આસપાસ ફરી રહ્યાં હતાં. હિંદુ સ્ત્રીઓને તો પડેલો નથી, પણ પડદામાં રહેનાર સ્ત્રીઓના પડદાપ જોયકાઈ ગયા હતા. મડની ઓળોના પડેલો ફરી તેઓ પોતાની લજ્જાને રાખી રહી હતી.

મને જોઈ એમણે અંદર અંદર વાન કરવા માંડી: 'કાક મેમ સા'જ છે!' મેં પાસે જઈ કહ્યું: 'ના, હું મેમ સા'જ નથી. હું તો તમારા જેવી જ એક ગંગાળી છોકરી છું.'

મારે મોઝિ પોતાની જ બોલી સાંભળી એમના મનની સંકોચ ને પરાયાપણુની બીતી એકદમ તૂટી પડી. સમદુષ્ટિયું ને સ્વજન મુળી જતાં એમની આંખોનાં આંસુ બધે તોડી વહેવા લાગ્યાં. રાખના ઢગલાઓ બહુરી એ આંસુભરી આંખોએ ટગી રહેતાં એમણે કહેવા માંડ્યું : ‘આ પછે અમારા કૃપા હતા. ગઈ કાલે સેંકડો કાળા સિપાઈઓનાં ધાડા અહીં ઉતરી પડ્યાં ને અમારૂં સત્યાનાથ વાળી નાખ્યું. અમારા ધરવાળા તો ગુજરીમાં હાડે ગયા હતા. અહીં અમારી પાસે તે વખતે કોઈ ન મળે...

‘એક એક કરતાં એમણે અમારા બધાં ઘરોને આગ ચાંપી. ઘરમાંથી જીવ લઇને અમે નાંદાં, તો કેટલીય સ્ત્રીઓને પકડીને એમણે માર માધી, કેટલીયની લાજ લૂંટી. જે એમને વશ ન થયું એને તેમણે પકડીપકડીને બળતાં ઘરોમાં પાછા ફેંક્યાં. કેટલા બધા સિપાઈ ! અમે તો ક્ષમાઈ જ અયા...અમારાથી કરું જ ન બન્યું. અમે લાજ બચાવવા ગમે તેમ નાસી છૂટ્યાં. તો એમણે અમારાં ઘરબાર લૂંટી બધું સાફ કરી નાખ્યું.’

હું તો દાંત તળે હોઠ દબાવી બધું સાંભળી જ રહી. મારી પાસે શબ્દો નહોતા, હું એમને શું આશ્વાસન આપું ? કુંપડીએ કુંપડીએ કરી એમણે મને બધું બતાવવા માંડ્યું. ત્યાં એક આંધળી ડોસરી, એના પોતરાથી દોરાતી અમને સામી મળી. કહે : ‘મા ! મજ સરખી બિખારણું કુંપડું’ ય એમણે ન હોડ્યું. બધું વેરાન કરી ગયા...’ એની આંખોના આંસુ વિહોણા હુખખા ખાડા મારા દિલ પર ભયંકર લાચારી ને માદ હતાશોનો ઉતરેડો પાડી ગયા.

પોરાણી જ એક ડોસરી સિપાઈઓએ મરજીતોલ માર મારી બાગુના પુકરમાં(તળાવમાં) નાખી દીધેલી. મને જોતાં જ એ ધૂસકે ધૂસકે રડી પડી. ‘મને અપંગ જીવને પણ એમણે ન છોડી.’

બાગુમાં માટીનાં બીંતડાંવાળું એક ઘર હતું. એક મા દોકરી માથે હાથ દઈ ટીનના પતરાની ઉધાડી પેટી સામે, ટગર ટગર જોતાં બેઠાં હતાં. મને જોતાં માએ રડી દીધું. મને કહે ‘હજી ગઈ કાલે જ મારી દોકરી એને સાસરેથી અહીં આવી છે. એનાં ઘરેણાં ગાંધાં વગેરે આસોની મતા આ પેટીમાં રાખ્યા હતાં. ૪૦૦નું ઘરેણું ને ૪૦૦ રોકડા. હાથ ! મારા રોષા બધું સાફ કરી ગયા—અમને લૂંટી લીધાં.’

પચાસેક ડગલાં આગળ ગયાં, ત્યાં રાખના ઢગલા વચ્ચે અડધી બળેલી ગાય ને બકરાં કુકડાંની ગંધથી દવા બારે વધ ગઈ હતી. પાંચ છ જીવાન ને વૃદ્ધ, સ્ત્રીઓ શોકભર્યા ચહેરે મેળી થઇને બેઠી હતી.

મારી પાસે રડી દેતાં એક કંઈ : ‘અમે બધાં ખાવા બેઠાં હતાં. હજી તો કાળિયો ય મોંમાં નહોતો મૂક્યો, ત્યાં એ હુસ્મન કોણ બળે ક્યાંથીય ઉતરી પડયા, ને આ અમારાં સંધ્યાં ધાન...’ કહી એણે બગેલ હાંધાંમાંનો બળી અગેલ ભાત ને બાજનું દામ ખતાવ્યું.

એમાંની કંચન નામથી એક વિધવાએ કહ્યું : ‘આ ધરતી પર મારે કાંઈનો આધાર નથી, એટલે મારે તો ડિયો પર કામ કરવા જવું પડતું; પણ આ મારી બાણેજ શંકુતલા -૧૪-૧૫ વર્ષની એક છોકરી બહુ આંગળી ચીંધતાં એણે કહ્યું, ‘કાંઈ સિંધાંધની નજર એના પર ન પડે એટલા ખાતર કાંઈ દહાડો હું એને બહાર કાઢતી નહિ. જીવાન છોકરી છે. એનો ધણિુ એને રાખતો નથી, એટલે મેં મારી પાસે રાખી હતી. પણ એ લોહો એને ઢસડી ગયા; છેક તેમની જાવણી—માંથી અમને એની ચીસો સંભળાતી હતી. અચે યુગ મર્યાં, પણ એને છોડારી રાક્યાં નહિ. આખી રાત એ છોકરી પર તેમણે અત્યાચાર ગુમગો ને છેક સવારે એને છોડી. હાથ

રામ, આ તે શાં નસીબ ! કેણુ જાણે હવે શું થશે ? ”

બીજાએ કહ્યું : “ અમારા કુંપડાથી તેમણે આગ ચાંપવાની શરૂઆત કરેલી. મચ્છોદા ખાતુ ૨૨, ૨૩ વર્ષની જુવાન છોકરી છે એને પકડીને ચાર પાંચ જણાએ અમારી આંખો આગળ એના પર અત્યાચાર યુગ્મયો. અમે એને ‘હોડાવવા થલું ક્યું’, એટલે તો એ લોકો અમારા પર ઝપટયા. અમે છત્ર લઈને નાર્કા-મારા હાથમાં બાળક હતું એટલે જ કદાચ હું બચી ગયો. ૫૦ વર્ષની જુદી રાજાનીને પણ એ લોકોએ છોડી નથી તો ! એમના હાથમાંથી માંડ છટકીને ભાગતી મચ્છોદાને એમણે પાછી પકડી લીધી ને પાછો એ જ અત્યાચાર કર્યો. રાજાની પર અત્યાચાર કરી લીધા પછી ફટકા મારી એમણે એનું માથું ફેડી નાખ્યું છે. અત્યારે એ ડોસી ધરિપતાકમાં પડી છે. ”

અમે થોડે દૂર ગયાં ત્યાં લોકો ખરડ્યાં કપડાં પોરેલાં હતાં-અને ત્યાં ધવાયેલા માણુ-સોનાં હતાં. એક સ્ત્રીએ રડતા રડતાં કહ્યું : “ મારા પતિ ઘેર હતા. સિપાહીઓએ જીંચ-કાને એમને સળગતા કુંપડામાં નાખી દીધા. અત્યારે એ દવાખાનામાં પડ્યા છે. ” આણું ગામ રમશાન બની ગયું છે. પોતાનું સર્વસ્વ દારી બેઠેલ ગામ રમશાન બની ગયું છે. પોતાનું સર્વસ્વ દારી બેઠેલા ગામવીસીઓ પ્રેતની જેમ એની આસપાસ ઘૂમી રહ્યાં છે !

*

આ લૂંટ-મારામાં એમણે લાખોનું તુકચાન કર્યું છે. ૫૬ નેટલાં ઘર ને કુંપડાં રાખતો દમશે કરી મૂક્યાં છે. એમના હુમલાનો ભોગ બનેલાઓમાં ચાર જણની હાથત ધણી ગંબીર છે. એમાં બે પુરુષ ને બે સ્ત્રીઓ છે. આંખ આણું ગામ લૂંટી બાળીને સેંકડો માણુસોને એમણે નિરાધાર ને વરચાર વિના રસ્તે રખડતાં કરી મૂક્યાં છે. (નવયુગ)

આળે વસંત

આળે વસંત, સખિ ! આળે વસંત !
છાનું છાનું એથી કેવું મલકે દિગંત !
આળે વસંત !

જાગે છે નવજીવન,
કમલો શાં ઉઘડે મન,
અવનિ-ગગન સકલ નયન રમતી વસંત !
આળે વસંત !

ઉપર આસ્માની ગગન,
નીચે પીળેરાં કરણ,
નમતા રમતાં સુરંગ, સમીરણની સંગ !
આળે વસંત !

નિર્ભજ નદી નીર લય,
જીખરી શિલાઓ ન્હાય,
તીરે પ્રસાંત પંકજાં કેવાં પ્રતિબિમ્બ !
આળે વસંત !

નયન જીવે, હૃદય જૂલે,
પરિમલ પર જીવન જૂલે !
આંખોમાં ઉડતાં ને તરતાં પતંગ !
આળે વસંત !

દિશ દિશાનાં મૌનમાંહિ
કેંક વાત સંભળાય,
વાતી અમૃતસ્વરોની વેણુ વસંત !
આળે વસંત !

‘સ્વપ્નસ્થ’

જાપાનની નુતન નારીપ્રવૃત્તિની પ્રણેતા

શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો

જાપાનની સંતતિનિયમનની સ્ત્રી-ચળવળનાં પ્રણેતા અને અગ્રણી શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો દશ વર્ષના લાંબા મૌન પછી બહાર પડ્યાં છે. તેઓ ૧૯૩૬થી અટકાયત હોય હતાં અને લગ્ન દરમિયાન પણ તેમની પ્રવૃત્તિ ઉપર સખત પ્રતિબંધો હતા. તેઓ શાંઘી કુટુંબનાં સભ્ય છે, છતાં પણ જાપાનદારી જાપાની સમાજમાં સંતતિનિયમન અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની માગણીઓની ઝુંબેશ ઉઠાવનાર તેઓ જ છે. કોરકી ઇરકીમોટોની સાથે છુટાછેડા લીધા પછી તેમણે જાપાનના વિનિત મજૂર આગેવાન કાંચુ ટોટો સાથે લગ્ન કર્યાં છે. કાંચુ-કોટોના સંસર્ગને લીધે હવે તો તેઓ મજૂર ચળવળમાં ખૂબ રસ લેતા યુવકીઓ છે.

હવે લગ્ન પૂરી થવાની સાથે યુદ્ધનિયમનો પણ દર ચાલુ છે. તેથી શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો નારી-સમાજના દિલની સંતતિનિયમન અને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની લડત કરીથી શરૂ કરવાનાં છે. વળી બહુ નજીક આવતી ચૂંટણીઓમાં તેઓ તેમના પતિની સાથે જાપાનભરની મજૂર ચળવળને નવલંકા વિજય અપાવવા માટે ઝુકાવશે. આને માટે તેઓ રેડીયો પ્રવચનો દ્વારા ચૂંટણી જંગને વેગ આપવાનાં છે, અને તે ઉપાયે જાપાનના રાષ્ટ્રજીવનમાં ત્યાંની નારી-શક્તિ પૂરેા દિરસો આપે તે જ તેમનાં સતત પ્રયાસો છે.

દેશની એક મધ્યસ્થ નારીસરચા જતા-વતા કરતાં દરેકેરે નાની નાની સ્ત્રી-સંસ્થાઓ દ્વારા સ્ત્રી-હિંનનની તેઓ દિમાખ કરે છે.

અત્યારનાં જાપાનદારી પદ્ધતિ અને, રીતરિવાજોથી રંગાયેલ નારીસમાજને સ્થાને રાષ્ટ્રજીવનમાં પુરો સાથે સમાન હક્કોએ કદમ મિલાવતા સ્ત્રીસમાજની તેઓ કલ્પના કરે છે. સંતતિનિયમન દ્વારા તેઓ બહે મર્યાદિત હોય, પણ બાવિની મોલાદી જાપાની પ્રજાની જાનનાં કરે છે. આ માટે તેમણે અમેરિકાનો પ્રવાસ કરીને જાપાની સ્ત્રી-ચળવળ માટે પુષ્કળ માહિતીઓ પ્રાપ્ત કરી છે.

તેઓ સંતતિનિયમનનું એક દવાખાનું ચલાવતા હતાં, સમાજના રચાપિત હિંતોતેમની વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ અડગ રીતે તેમણે પોતાનું કાર્ય આગળ ધરાવ્યું. લગ્ન દરમિયાન દેશભરમાં અધે રથે પુરો સાથે કામ કરવાથી હવે સ્ત્રીઓમાં ઘણી નાશતિ આવે છે. કુવાન સ્ત્રીઓમાં પોતાના હજીને માટે લડી મરવાની તમન્ના પેદા થઈ છે. છુટ્ટી સ્ત્રીઓ પણ એમ માનતી થઈ ગઈ છે કે, તેઓ પણ રાષ્ટ્રજીવનમાં ચોખ્ખાં દિરસો ધરાવી શકે છે. આમ શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો માટે વાત-વરણ આશ્ચર્યજન્યું છે.

હમણાં તેઓ એક નાની પુત્રીની માતા બન્યાં હોવાથી તેમના વિરોધીઓને પ્રચારનું બહાનું મળ્યું છે, પણ શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો પ્રત્યેત્પત્તિની વિરુદ્ધમાં નથી. તે પ્રત્યેત્પત્તિનું નિયમન માંગી રહી છે. જેથી જાપાની રાષ્ટ્ર મજબૂત શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર તરીકે દુનિયામાં રહી શકે.

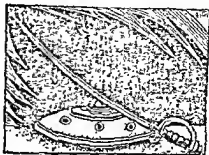
‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

નામદની ઓરત થવા કરતાં વૈધવ્યને ઉત્તમ ગણનાર સ્વમાની સ્ત્રી

જ્યારે તોગા આવર જેવા બળિયા સાથે દરબારે બગાડ્યું ત્યારથી જ મામને બીક તો હતી કે, જરૂર ઠોઠ વખતે તે દેરડી ઉપર ત્રાટકશે અને દરબારનું વેર તેની રાંદડી રૈયતને રંજાડીને લેશે. તખુમા તો હતો ગામધણી, અનેકનેા પાલનહાર, એટલે તેને તો હાથ ન અડાડી શકાય, એવો તે દેવી માનવી ગણાય, તેથી ‘પખાલીને વાંકે પાડાને ગમ’ની જેમ રાંદડી રૈયત સિવાય વેર લેવુંય કોના ઉપર ? સતયુગથી આમ ચાલતું આવ્યું છે, અને આ તો કળિયુગ હતો.

કાયદાથી પગારદાર માણસો દ્વારા જ્યારથી પ્રજાનું રક્ષણ થવા માંડ્યું છે ત્યારથી ધીમે ધીમે બધા અને તેના પ્રતિદારનું :બાન હુપ્ત થવા તેનું લગાયક ખમીર અને શીર્ષ’ જોસ-રતું જાય છે, તેને છવડું વધુ ને વધુ વહાણ બનતું જાય છે અને નિર્મોહતાભર્યો વિલાસ અને એકલપેટાપણું તેનામાં પ્રવેશતું જાય છે. ધણું વર્ષો થયાં મામનું રક્ષણ સરકારી પસા-યતાઓ કરે છે, તેથી અનેક મંદોના પાળિયાથી શોભતા પાદરવાળાં દેરડી ગામમાં સરકારી પોલીસ-પટેલ મૂળજી સિવાય બીજું ઠોઠ ત્યાં પડકાર કરે તેવું નહોતું. મૂળજી કંઈક છાતી-કટો હતો અને તેને થોડીક હથિયારની અને થોડીક સરકારી હોદ્દાની હાંક હતી, એટલે તોગો સરકારી માણસને પગપતા જરાક મનમાં ધા ખાઈ જતો. પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે તે રમ્મ લાઇને પોતાને ગામ ગયો છે, એટલે રેડા પડમાં દેરડી ઉપર આવડુંએ તો ‘આકડે મધુ, જેલું લાગતાં તેણે એક ખેડુ સાથે તખુમા દરબારને કહેરાવ્યું કે, ‘હવે માડી ચાજે. મારા ચોરને ઓથ આપી રહ્યો છો તો તેનો હિસાબ સરભર કરવા દેરડી ધમરોળવા આઠ દિવસમાં આવું છું. આજથી એક બાંધતો હો તો બે બાંધને !’

રાણી

લેખક :

મી. પ્રજલાલ ધ. મેઘાણી.

*

તખુમાએ એકને બદલે બે તો ન બાંધી, પણ તોમાના તાપે સીમ દી-બર્તા ઉત્તર યઈ જતી, અને મામનેા ઝાંપો દીવાડાણે દેવાઈ જતો. રાત્રે મામની ઉત્તર ચોડી ઠોડવાળા આવમ માગેતીને દરબારે સોંપી. લોકોએ પોતાનું જેખમ સંગેવને કરવા માંડ્યું. પણ એક રાત્રે જ્યારે છોકરાં દીખડિયો તારો ઉગ્યો અને ગામમાં ધમ્મર ધંદી રાત્ર ચપ ત્યારે આલમની ધરવાળા રાણી પણ ઉઠી. પંડ કરતાં પણ ક્યાંય નાની ખાટલીમાં દૃષ્ટિયાં વાળીને સુતેલા પોતાના ધણી ઉપર આસ્તેથી એક ગોદડું નાખી ત્યાં ધંદીએ બેસવા જતી હતી ત્યાં તેણે લોકોના રીકિયા સાંભળ્યા. તુરત તે કળી યઈ કે જરૂર તોગો ગામમાં આવ્યો છે. તેને એકદમ યાદ આવ્યું કે, મામમાં કંઈક ગણાય તેવો મૂળજી રમ્મ ઉપર હતો અને બીજો ઠોઠ એવો કાંગાળિયો નહોતો કે તોગાને પડકારે અને મોઢો આવ્યે તેની ઝીક ઝીલે. પણ રાણીને આવમ માટે બારે પોરસ હતો એટલે તેને લાગ્યું કે, બંલે ને તોગો આવો લાગ આધીને આવ્યો હોય, પણ એનો ધણી આવમ માગેતી

તેનાથી ક્યાં કમ છે ? એવ છે તો સંધીનો દીકરો. જુવાન છે, વળી ગામનો ડોટવાળ છે; પણ વધુ તો તે તમાચી જમાદારની બેટી રાણીના મરદ છે. એટલે જો એના બેઠાં તોગો દેરડી મારી જાય તો તો સંધીની જનેતા લાગે. રાણીના નેહભર્યો સંસાર લાગે. ગામનું રક્ષણ ધણીધણીયાણીએ કરવું ધટે. મૂળજી નથી તો શું થઈ ગયું, કામ કરે ઈ મૂળજી. આમાં બધ હતો, જીવ-સંટોસટનું કામ હતું, બળિયા સાથે બાથ બીડવાનું હતું, છતાં કોણ જાણે કેમ રાણી અજબ ઉસ્લાસમાં આવી ગઈ અને બીજું બધું ભૂલી ગઈ.

રાણી તમાચી જમાદારની દીકરી. આ તમાચીએ જુવાનીમાં એકલે હાથે બહારવટિયાઓને તમડી મૂક્યા હતા અને ઝપાઝપીમાં એક અંખ ખોઈ હતી. આથી અવસ્થામાં પોતાની જાન માટે એકે હાથમાં તસખી અને બીજામાં તરવાર લઈ રાત્રી સાથે બહારવટનું ખેડતાં તે કામ આવી ગયો હતો. પછી ન્યારે ધરમાં રાણી એકલી થઈ મધ ત્યારે તેના હાથ માટે સગાંસગાંધીઓએ ધણું કેકાણું બતાવેલાં, ધણું જુવાનિયાઓએ જાવાં નાખેલાં, પણ પોતાના સ્વભાવને મળતો મરદ વધુ ફાંચે એમ સહજ લાગતાં સઃ કેકાણું પાછાં ફેરી, બધાની મરજી ઉપરવટ, તેણે સેયદની દીકરી થઈને સંધી આલમ ગમેતીતું ધર માંડ્યું હતું. તેને ગામ આખામાં બીજા બધા કરતાં આલમ કોઈ જુદી માટીનો લાગ્યો હતો. આને જો પાણી બનાવવાનું ટાણું આવ્યું છે એ ખ્યાલે તે બધ ભૂલી ગઈ. ધરમાં જઈ તેણે આલમને ઢંઢાળ્યો. આલમ અર્ધનિદ્રામાં ક્યવાતો ક્યવાતો પડખું ફરી ગયો. રાણીએ ફરી વખત તેને હાથડાવ્યો, 'જમાદાર ! ગામને પાદર દુરમન આવ્યો છે અને તને જીવ કેમ આવે છે ?' આલમ મીઝેકી અંખે ખોલ્યો, 'જી રોનો ખાજ, જીંધરા

દે ને ! અત્યારમાં શું હાથું છે કે જાગી છે ?' એમ કહીને ગોઠડું માથે ઝાઢી ગયો. ગામમાં ખોદાસો વધતો જતો હતો અને નજદીક ને નજદીક સંભળતો હતો. રાણીની અધીરાઈ વધી. આલમનું ઝાઢવાનું ખેંચી લઈ તેણે જરા ટીખાશથી જૂમ પાડી, 'ગામમાં બહારવટિયાઓએ રંજક માંડી છે ને તને, સંધી, ક્યા મુખે નીંદર આવે છે ? જીઠ જીમો યા !'

બહારવટિયાનું નામ સાંભળી આલમ ઉઠ્યો : 'ક્યાં છે ? કેટલા જથ્થે છે ? ક્યારના આવ્યા છે ?' 'જાંપે. માતાના મંદિર પાસેથી અંવાજ આવે છે. જીઠ, જીમો યા. આને ગામમાં કોઈ હોંકારો દે એવું નથી. નથી મૂળજી કે નથી પસાપતો. તણુભાએ તો કેલી બંધ કરાવી દઈ પોતાના માથેસોને અંદર ગઢ સાચવવા ખેસારી દીધા હશે. આને તો, મારા ડોટવાળ, મારા સંધી, ગામ આપણે બરાસે છે. આવો મોઠો ક્યારેક જ આવે છે કે આપણે મામને પડખે જીભાં રહીએ. બસે ગામ પણ જાણે કે ગામમાં એક મરદ હતો—કે નેણે એકલ હાથે બહારવટિયાને તમડી મૂક્યા હતા.' આમ કહીને રાણીએ ઉમળકાએ આલમના કપડાં, તલવાર અને લાકડી લઈ તેની પાસે મૂક્યાં. 'લે સાબરો યા.'

'જરા' સધરી યા. આંખ તો પૂરી જીવાડવા દે. એટલી વારમાં જટપટ એક રોટલો ધડી નાખ. જૂખ્યે પેટે થોડું 'ધિંગાણું' ખેલારો ! ઉતાવળે શું છે ? આવ્યો છે તે કાંઈ થોડો એમ ને એમ બાળી જવાનો છે ? ક્યાં અજબયો છે ? હાથવેંતનો ગામશે છે.'

'અરે, ચુલો સળગાવું, રોટલો ધડું' અને તું ખા ત્યાં તો તોગો ગામમાં હાહાકાર વર્તાવી દે અને એક-બેનાં બોડાં રાડવી દે. અત્યારે ખાવાનું હોય કે રેપતની વાર કરવાનું હોય ? જીઠ, જીમો યા. અત્યારે ખાવાનું નામ લેતાં લાભ ! આ કાળી ચીસો નથી સંભળાતી કે તને ખાવાનું નામ સાંભરે છે ? જરા તો ચરમા !

એડિયાં ને કાતરાં લાગે છે ! તારી શ્વશત્રુ
શત્રી જીવાની લાગે છે ! જરા જાત સામું જો,
'એક વાતની સો વાત.' ખાધા વિના
અમૃત્ય નહિ સંચરાય. ખાવાનું સાંભર્યું એટલે
ખાધા વિના જાવોમાં સાર નહિ નીકળે. ઝટ
ટીપી નાખને એક રાંટસો, એમાં શું વાર લાગી
જવાની છે ? નાહકનો ખોટીયો તો તું કર છ !'

'હીક જમદાર ! તારા દિલમાં ખુટામણનું
કૂકું પાપ જગ્યું લાગે છે. નીકર આમ કાંઈ
હોય ! પૂંછમેલની પેઠે પાણીમાં થોડો બેસી
જા ! હવે તું નિરતિ ખાને. હું નહિ રોકાઈ'.
જઈ છું. તમાચી જમાદારની દીકરી અને
આલમ મામેતીની ધરવાળાથી થોડું ધિરામણના
ચાનકા સેકવા આવે ટાણે રોકાવાશે ? એલા
પેટબરા, તેં તો ગામની સલામું લાગી !
ખજાના મરીબ એકુના દીધેલા શણા ખગડ્યા !'
સોટની સૂંડલી છૂટી આલમના માથામાં મારી
તેની કુહાડી લાકડે તે બહાર નીકળ્યા અછ. જતાં
હડેતી ગંધ કે, 'જમાદાર, અસ્થામેલી ! હવે
રામરામ છે-આ પહેલા ને છેલા મેળા !'

આલમ ફાટી આંખે ચંડિકા જેવી રાણીને
જતી જોઈ રહ્યો ! અમે તેમ હોય પણ આને
આલમ તે આલમ નહોતો. કાંતો અમલદારની
ખુશામત બરી તોફારી કર્યા પછી તેનું પાણી
મરી અંધું હોય, કે બીજાની દેખાદેખાથી કાંતો
નિષ્ક્રિયાની ભૂખ જાગી હોય, કે કાંતો પછી
તોગાએ તેને સાધી લીધો હોય ! અમે તે હોય,
પણ આને રાણીનો જવામદ મરદ આલમ
મરી ચૂક્યો હતો. ગામની ગોઠોખ્ખત, લોકોની
લાગણી, તેના પેટમાં પડેલું ગામનું ધાન-અણું
તે બૂલી ગયો ! પોતે રાણીનો ભોરવવંતો-ધોર-
સવંતો મરદ હતો તેય બૂલ્યો. તેની જીવાનીનું
ખમીર અને રાણીની આશા એક સાથે ભાંગીને
બૂકો થઈ ગયાં. એ ક્યાંય સુધી રાણીને જતી
જોઈ રહ્યો. પછી ધીમે રહીને છૂટ્યો. 'કાંઈ
ખતરનાક ઓરત છે ને ! સાલી બેગમજત !

નિમંત્રણ

ઉવાની નવરંગ ચુંદડીએ,
સૂરજની કુંમકુંમ પગલીએ,
જીવનની અંધારી ગલીએ;
મળજે ભેટ તું !

પુલકિત અંતરના ઉલ્લાસે,
પ્રકૃતિના છલકંતા હાસે.
સામ્ય સમીરના શ્વાસે શ્વાસે;
મળજે ભેટ તું !

સંધ્યાના આશા બોવારે,
જ્યારે દિનકર અટ્યુ સારે,
છેલ્લા કિરણ કણની ધારે;
મળજે ભેટ તું !

નિઃશબ્દ રત્નનીના કિનારે,
તારક-કુલડાં ઠેરા ક્યારે,
રાહ જોઈ જ્યાં નયન મિચાચે !
મળજે ભેટ તું ! !

'વિરાટ'

મરવા દે ! ખાપેય આમ જ મળ્યો આમ અણ-
મણતાં તે ડેલીની બહાર નીકળી ગયો.

માત્સના મંદિરે પહોંચી રાણીએ જોયું તો
અબરામ ખોળ, કપૂર પારખ અને લખમણ

પટેલને તોયો ડરાવવા માટે તરવારના પોંકા મારતો હતો. એટલે તેણે પડકાર કર્યો કે : 'તોગા, બાપ, આ તને નથી શોભતું ! દેરડી તો તારા બાપનું ગામ, એની એટલી આખર તો રાખ અને ખમૈયા કરી પાછો વળી જા. બાપ મારા ! વતન માથે વેરી બન મા ! મનકનો મદદ થા મા !'

‘બાપનું ગામ છે છ તો જાણું, એની કોથ ના પાડે છે ? ત્યારે બાઈ એ બાગ હોય ને ! આને બાગ લેવા આવ્યો છું. થોભે દિવે બરબનરે મારો બાપડીની આખર ઉપર ગઢવાળાએ હાથ નાખ્યો ત્યારે ગામવાળા બધા મારા બાપ ક્યાં ગયા હતા ? ખાસે મારી શું આખર રાખી છે કે મારે આને તેની રાખવાની હોય ? બિચારી દેવુ તો આ ગામની વચમાંથી બાંબરડી બાંબરડીને ગમ, પછુ આખા ગામમાંથી કોઇ મૂકી ધાનના ખાતલે તે ગમરની આખર બાવવતી ધા સોભળી ! સાલા સૌ નમાસા ! બાઈ યંવા આવ્યા છે ! એવા ધાન-બગાડનારને ન માઈ તો શું પૂજ કરે ? એ તો કીક, પછુ આને ગામમાં શું કોઇ મરદ નથી મૂક્યો કે તને બાપ-માણસને આગળ કરી છે ? ક્યાં ગયો પૂછ એની મોડીમોડી મૂંછવાળો આગનો દરખાર ? ક્યાં ગયો અમલદારની આડમર્મ મરીબોને દખાવનાર તારો બકમદાર કટો સંધી ? ક્યાં ગયા મોટા ઓડિયા, તક્તસતી હિરેજ અને મુરમેલ આંખવાળા પારકી બેરના યનારા રંગીલા માટી ! શું બધા બાપડીની સોડમાં બરણા છે કે તારે આને મારા જેવા મોં-બધ્યા બહારવટિયા પાસે આવવું પડ્યું ! અમને મળીને, હિતરવા માટે તો નથી મોડલી ને ! પણ રાણી બોન, એ દી ગયા. ન્યારથી દેવુએ દરખારને ઓરડે પુરાધને આખર માટે પ્રાણ કાઢી આપ્યો અને મારે નસીબે આ રખડપાટ આવ્યો ત્યારથી તો માવડી, ડુનિયાના બધા રંગ, બધી મસલા જૂથો છું. મારે હાલી જા, મારી બોન ! હાલી

જા, પાછી હેમખેમ ! નાહજો જો કોઇ અવ-અવડનું વેણુ બોલશે તો મને કપાળમાં કાળી દીલી લાગશે ! જા માવડી, ઓહ્યા તારા ધણીને મોઢલને એટલે અમે હિસાબ પતાવી લઈશું ! બાપડાની રમતુંમાં બાપડીનું કામ નહિ. જા, મારી બોન જા. તારો સંધી આવશે ત્યાં સુધી નહિ ખસું. સામ્રો કરીને મારા બનવીને મોઢલને એટલે કાપડું દહ મેલીસ, હમણાં જા.’

‘સમજ, બાપડાને શિરામણ સાંભરે, દરખાર કેલીએ બરાથ અને જુવાનિયાઓને જીવનું પાણું ઘઉં પડે એટલે જ બસોવાળીને આમ કટાણે નીકળવું પડે ને ! મથરા મા ! દરખારના વેરની બીડીમાં રોકડી રેપતેને શેકા નાખતાં તને અરેરાટી નથી થતી તો પછી બાપડીની જાતની દયા ખાવાની શી જરૂર ? મારાં બેઠાં ગામમાં તારાથી જુલમ નહિ થાય. આ બાનને છોડી દે, નાહના બિચારા કાટી મરશે !’

‘રાણી, ધર મેળી ઘઉં જા. અમને અમાઈ કામ કરવા દે. તને બોન કાપી છે તો તારા ધણીનું નામ નષ્ટ લઉં. આટલું માઈ વેણુ છે. રેપત તો રાખનું નાક કહેવાય, એટલે નાક દખારીએ તો જ મોડું જીવડે !’

‘તોગા, તને દરખાર સાથે વેર, એને બહો રોકડી રેપત ઉપર મુરસાદ ઘઉં આવ્યો છે એમાં કંઈ તારી મરદાઈ નથી. તોગા જેવો તોગો ઘઉં દેડકાં શું ઈબ છા ! બજા હોય તો ત્રાટકને દરખારની કેલી ઉપર ! ત્યારે હું આડી નહિ આવું : હિલટી ભાષને પડ્યે દેવુએનું વેર લેવા જાણી રહીશ. પછુ આ અત્યારે મળો કામો સુકી દે. આર્થ સાર નહિ કાઢ !’

‘એટલી બધી વાત છે ? બાપડીજાતની મરજદ રાખી, એટલે તો તેં દહ વટાવી. બાણ, જરા આ લપને વળાવી દે ! અગથી લવારો નહિ મૂકે !’

‘બાણ રાણીનું કોંડું પકડ્યાં ગયે ! ત્યાં રાણી-એ લેના પગના નળામાં કુદાડી મારી, એટલે તે

ચકરી ખાઈને પડ્યો. એને પડતો જોઈ કપૂર
પારખ ને અભરાએ તોળાને પકડી પહોંચ્યો. રાણી
એ કુહાડીનો ધા કરી તેનો જમણે હાથ નેખખી,
નાખ્યો. લખમણે ખીખના માથામાં લાકડીનો ધા
ફટકાયો. નખખાઈ કે બહાદુરીનો એપ કાઠ વખતે
તો એવો લાગે છે કે કસેલી જાણ તદ્દન
પકડી જાય. જ્યારે કાઠ મરદ માથાની પરવા
પરવા વિના ઝુટે છે ત્યારે આગુજાગુના માણસો
પણ મરણિયા બને છે. જ્યારે કાઠ બીડે પીડ
ખતાવી ભાગે છે ત્યારે તેનો એપ પણ તેવો
જ લાગે છે. મોખરાનો આદમી શું કરે છે
તેની ઉપર બધો આધાર હોય છે. રાણી અને
ખીખને મરદ ખનતાં જોઈ ખીખ ગામવાળાઓ
પણ બહારવટિયાની ઉપર તુડી પડ્યા. તોજો
તેના ધાંધલ થયેલા સાથીઓને પડતા મુઠ્ઠો
પાંચ સાથીઓ સાથે નાસી છૂટ્યો. રાણી
ગુપ્તગુપ્ત ધરે જઈ ડેલીની સાંજળ ખેંચ કરીને
બેસી ગઈ. થોડી વારે આલમે આવીને ડેલી
ખખડાવી. રાણીએ જવાબ આપ્યો: 'ડેલી
નહિ ખૂંચે, જમાહાર! હવે આ ધરમાં તારું
બેસણું ન હોય! વાણિયા-ગામજુની કે કેળા
વાધરીની કાઠ નમાવી છોડરી ચોતી સે! ખાઈ
પોને પરવાયો એટલે ખાણી સાંજરી! હવે
રાણીના લાળા છોડ! ગામને માથે જ્યારે
આરત આવે ત્યારે જ શિરામણ સાંજરે એવો
પેટાજો રાણીનો મરદ ન હોય! પ્રજે વળી
જ. તું ધર જુઓ. વતન માથે આરત આવી
ત્યારે તને ધાન સાંભળું? જરીખોએ કહ્યોતી ધા
નાખી ત્યારે પેટનો ખાડો ભરવો સુઝ્યો? જ
બેલીડા, પાછો વળી જ! આપણા સંબંધનાં
આયખાં પૂરાં થયાં. આટલી જ લેણદેણી! હું
તો તારી કૂમળના આંકડા અને ઓડિયાંથી
છેતરાણી હતી કે તું માથાની રમત રમનારો
કાઠ માણીગર હપ્પશ; ગામની ભીડ ભાંગનારો
ખરો કોટવાળા હપ્પશ, શુદ્ધ સંધીની એલાહ
હપ્પશ, અને એમ જાણીને તો મેં તારું ધર

પૂનમની રાત !

મીડી લાગે છે મને પૂનમની રાતડી!
રસીલી ચાંદની રેલાય રે,
મનોહર લાગે રાતલડી!

સાગર સાગર તહારા બહુકારા વાગતા,
ભરતી જુએ તહારી વાટરે,...મનોહર.

ફૂલડે-ફૂલડે તહારાં જાગે સંભારણું,
રત્નાં મુધારસ કાજ રે,...મનોહર.

ઊરે ઊરે રે તહારી ઉછળતી જીમિયા,
તલપે વિથોગીતી માટરે,...મનોહર.

અંધારી રાતડી અમને ગમતી નહિ,
ગમતી અનંતની જ્યોત રે,...મનોહર.

ચાહે માનવ તને, ચાહે દાનવ તને,
ચાહે સદા ય દેવલોક રે,...મનોહર.

પુનિત પૂનમીઓ પૂનમને પૂજતાં,
જુએ શું પૂનમની વાટ રે?

મનોહર લાગે રાતલડી!
નૈષધકુમાર દેસાઈ

માંડણું; અંતની એમ દેખાડી. જોળખીનામાં
અજખામણી યહ. તારે મને આવી બોલામણુ
આપવીશી? આણું પુટામણુ કરણું તું! હું
હવે મોટું દેને બતાવીશ દેનું સંધી, જા. મારાં
ગાતર મને તે પડેજાં સમજણુ આવી એપ કીક
થણું, નીકર જીતરતી આવરદાએ દેને કેવા
જવ! સંધી, તારાથી રાણી નહિ મળ્યાય!
મોટા પેટવાળા અમલદારની પીળા પયડેલ બાય-
ડીયુંનાં કામ કર, તેનાં રોડાજાં છોડરાં રમાડ,
ડેલીએ ફૂતરાં તમડ અને સાહેબોનાં પધારી-

ત્રણ કોયલ

વાગે વસન્તની વાંસળી ને
ઝોલે કોયલ ત્રિકાલના ઝોલ;
ભાવની ભરતી ચંદે રે.

કાળી કોયલડી વસન્તની
પ્રાચે મંજરી ફૂલે કાલા ઝોલ;
ભાવની ભરતી ચંદે રે.

ગોરી કોયલ ગૂઢકુંજની
કરે ઉર, ગૂઢ સ્વર્ગ, રસ ઝોલ;
ભાવની ભરતી ચંદે રે,

અરંગ, અનંગ એક આતમ કોયલડી
ઝોલે સદાય ગૂઢઝોલ;
ભાવની ભરતી ચંદે રે.

વાગે વસન્તની વાંસળી ને
ઝોલે કોયલ ત્રણે દિવ્યઝોલ;
ભાવની ભરતી ચંદે રે.
અનામી

પાગરજી બેગાં કરી સલામુ બર, એટલે મુખની
ગાકરી અને મનમાન્યું શિરામણુ બેય આપશે.
પછી નિરાંતે બેઠો બેઠો મુઠ્ઠા આમળાને, એટલે
કોઈ દેવાફૂટી મળી રહેશે. હવે અહીં તારાં
કામ નહિ ! રાણી તો કાંટાની જિજ્ઞાસ છે !

‘રાણી ! એ રાણી !’

‘નકલની પેઠે’ રાણી રાણી’ કરીને આંગર
મા ! તારે ને રાણીને હવે શું ? તારી રાણી તો

ક્યારનો મરી ગઈ. મારો સંધીયે મારે, મને
આજથી મરી ગયો.

હોતો રે સંધી, મહોબતની પહેલી રાત્રે
દીધેલાં તારાં બેસોયાં પશુ પાછાં લેતો જ. કોઈ
દેવાફૂટીને રમાડી-રીઝવવા તને કામ આવશે.
આપણી તો લેણાદેવી છૂટી. હવે મરદ કરીશ
જો કોઈ મરજીવે. માણીગર મળશે તો, નીકર
અદલાબેલી ! નમાલા પેટમરાની સોડ નહિ
સેવું. ખૂટલું જોઈએ નહિ જોઈએ કે બાપલાનાં
બેસોયાં હવે આ કડિ નહિ પેડું !

‘રાણી, મારી એક વાત તો સાંભળ ! ડેલી
તો ઉધાડ !’

‘જા, જા. હવે તારી રાણીને જુલો જા.
રાણી તારી ન હોય ! મારગ જુલો બેગાં
થયાં હતાં; હવે મારગ મળા મયો અને છૂટા
થયાં-આપણા મારગ જુલા; તારો જીવવાનો,
મારો મરવાનો !’

રાણીનો આ લગન-વિચ્છેદ કોઈ સુધારક
દર્શિને નહોતો. રાણીએ કાપલ મેરજ કે
પ્રાયોગિક લગન કરેલ નહોતો કે તેમાં ન કશું
એટલે માર્ગ જુલા કરી નાખ્યા. જેમ લગન-
સંબંધ સદગ્ધ હતો તેમ આ લગન-વિચ્છેદ
પણ એટલો જ સદગ્ધ હતો. તેને કાગળું કે
જીવનનો જો મેળ ન મળે તો તેને ખેંચવામાં
શું સાર ? એમાં તો બંનેને મોટ જ આવાની
હોય !

આલમ શરમનો માર્યો નીચું જોઈને આંખો
ગયો, ફરી કદી તે દેરડી ગામમાં ડોકાયો નહિ.
દરબારે આલમની જગ્યા ઉપર રાણીને કાટવાળ
બનાવી.

‘નમાલાની સોડ નહિ સેવું. મરદ કરીશ
જો કોઈ મરજીવે. માણીગર મળશે તો, નીકર
અદલાબેલી !’

આ લેણ પાછળ કોઈ મરજીવાની પ્રતીક્ષા
કરતાં રાણીનાં આળાસ ગયાં-તેમ કદાપિ બેલો-
બચગય તોય શું ?

જેણે પોતાની ઉપર થયેલા અનેક આક્રમણો સહ્યાં છે ને વિનિતાઓએ એના મરમ-માંથી નવાં સ્વરૂપો સંભળ્યાં છે એવા દિલ્હી શહેરે દેશવિદેશના માનધાતાઓને પોતાની ગાદીમાં સમાવ્યાં છે. એની ધનસંપત્તિએ અનેક પરદેશી આક્રમણકારોને આવવા લાક્યાવ્યા છે, ને પરદેશીઓ એની ખ્યાતિથી આકર્ષાઈ એના ઉપર તૂટી પડ્યા છે. એને લૂંટી, ખાળી, ખેદાનખેદાન કરી નાખ્યા. છતાં ઔરંગઝેબ પાટનગર દિલ્હી આગે પણ અણનમ ઉભું છે.

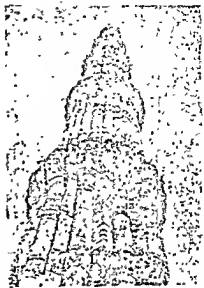
દળ્હરો વર્ષો પહેલાં હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર અંધરાજા પુત્રરાજ હતા. એમના નાના-બાઈ પાંડુએ રાજ્યનું સામ્રાજ્ય સંભળ્યું. પાંડવ કોરવે યુદ્ધ એણે અને પાંડવોએ ઇન્દ્રપ્રસ્થ વસાવ્યું. આજના દિલ્હીની એ રચાપના. એ ઇન્દ્રપ્રસ્થ આગે પુરાણ ક્ષિપ્ત નામે એળખાતું રયાન પાંડવોની રાજધાનીનું સ્મરણ માત્ર આપે છે. દિલ્હીના આઠ દોહીમાં એ પહેલું દિલ્હી.

તે પછી ધણી વર્ષો સુધી અંધાર પડેલા એાદી ગાદ નિદ્રા સેતા દિલ્હીને અગીઆરમી સદીમાં હુવાર રાજ અનંગપાળ દંડોગાને જગાડે છે. હાં પોતાની રાજગાદી રચાપે છે. એની પછી પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેસે છે ને વૈર દ્વેષથી વરેલા જયચંદના આમંત્રણે શાહજહાન દીલ્હી ઉપર ઉતરી પડે છે. દિલ્હી એના હાથમાં જઈ પડે છે.

લેવાય તેટલું લૂંટી લઈ શાહજહાન પોતાના સુખ કુલુહરિને દિલ્હીની ગાદી સોંપી પાછો જાય છે. દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેસનાર એ પ્રથમ મુસલમાન બાદશાહ. એણે અણત મણાતા રાજપૂત રાજ્યો ઉપર હતો મેળવી, એની પાદમાં ૧૨૦૫માં એક મિનારો અંધાળ્યો. એ મિનારો તે કુતુબમિનાર.

દિલ્હીથી નવ દશ માઈલ દૂર આવેલો આ

કુતુબમિનાર

હિંદુ પાટનગર

દિલ્હી

લેખક

શ્રી. કુતુબાઈ દેસાઈ

કુતુબમિનારો પૂરા ચાપ તે પહેલાં તો કુતુબુદ્દિન ખલ્જી પાંચો એટલે ૧૨૧૦માં એની પછી ગાદીએ આવનાર અસ્તમરો તે પૂરા કરાવ્યો.

અમે તેવા ઇબ્નેતી રાન ધરાવનારને પણ મ્હોમાં આંગળી નંખાવે એવી કારીગરીવાળો આ મિનાર ૩૭૭ પગથીઆં ચઢીએ એટલે

૨૩૮ શીટ ઉંચાઈના માળ ઉપર પહોંચાડે છે. ઉપર જઈએ એટલે દૂરદૂર સુધી પથરાયેલાં દિલ્હીના ખંડેરા નગર સામે દેખાય છે. દિલ્હીની પેઠે આ મિનારો પણ દિલ્હીની જાહોજલાલી ને ચડતી પડતીનાં સંસ્મરણો સંધરીને અંડોલ ઉભો છે. ૧૩૬૮માં તેના ઉપર વિજયી પડેલી, એટલે શીરાજશાહ તખલ્લુસે એ સમરાવ્યો. ૧૮૦૩ના ધરતીકંપમાં

હુમાયુનો શેરો

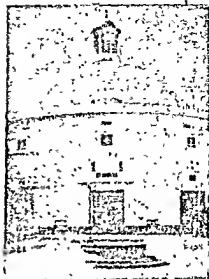
એનો ઉપરનો ઘૂમટ તૂટી પડેલો તે કેપ્ટન રમીયે નવો બનાવરાવીને એના ઉપર મૂકાવ્યો. પણ જૂના દેહે નવી પાધડી બંધાવેસતી ન લાગવાથી લોડ હાર્ડિંગે એને ઉતારાવીને જુદો મૂકાવ્યો છે.

પાંચ માળવાળા કુતુબમિનારને આજે તો વિજળાના આક્રમણથી બચાવવા યોગ્ય ઉપાયો લેવાયા છે. નાના નાના પગથીયાં ગોળગોળ ચડતાં જમણે તેમ તેમ દરેક ચકાવે હવા ને અજવાળા માટે નાની બારી ને દરેક માળે બારી ને ફરતો જરખો, એમ છેલ્લે પાંચમે માળે ચડતાં એક માણસ માંડ ચડી શકે એટલી સાંકડાશ થાય છે, છતાં જરામ અંગળાટ ચતો નથી.

આ મિનારાની આજુબાજુ બાદશાહો-જલાલુદ્દીન, અકબરુદ્દીન ને અસ્તમશની કબરો પ્રાચીન કારીગરીનો ખ્યાલ આપે છે. ઉપર ઘૂમટ નથી, છતાં એ કબર ઉપર ડાઘ ઋતુમાં તાપ તડકો ન આવે એવી એની ફરતી દીવાલોની બાંધણી છે.

કુતુબમિનારની પાસે ૨૩ ફૂટ ને આઠ ઇંચનો લોદરથંબ ચોથા સૈદ્ધામાં ચંદ્રરાજાએ ઉભો કરાવ્યો છે. નથી એના ઉપર વિજળી પડી કે નથી એને કાઢ વળ્યો.

સેક્રેટરીએટની લાયબ્રેરી

ત્યાંથી થોડે દૂર પૃથ્વીરાજના સમયનું માતાનું દેવળ છે. આટલો વિસ્તાર એ બીજું દિલ્હી.

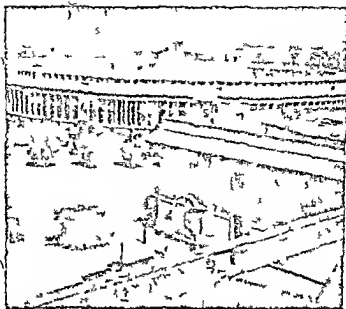
આ પછી અકબરુદ્દીન ખીલજીએ દક્ષિણમાં વિજયો મેળવ્યા એની યાદમાં નવું દીલ્હી વસાવ્યું. એનું નામ સીરી. આ ત્રીજું દિલ્હી. ને આગળ જતાં જૂલમૈયાની સામે ખંડેરોનો વિસ્તાર દેખાય છે તે આસુદીન તખલખે બંધાવેલ ચાર માળના વિસ્તારનું શહેર તખલખાબાદ તે ચોથું દિલ્હી.

એની પછી મહમદસાહે કુતુબમિનાર અને સીરી વચ્ચે દિલ્હી વસાવી જલાલનાદ-ફુની-આનો વિસ્તારો નામ આપ્યું. આ પાંચમું દિલ્હી.

મહમદમાંડાનીઅજબ આકાંક્ષાએ દિલ્હીની પ્રગળે ઠેક દોપત્તાબાદમાં લખ જવા પ્રયત્ન કરેલો ને પ્રગ્ન ત્રણી ઉઠેલી એ ફરી પાછી દિલ્હીમાં આવી વસી ને ફીરોજસાહે તખલખે 'ખાટલા શીરોજસાહે'—શીરોજનાબાદ ૧૩૫૪માં વસાવ્યું એ છઠું દિલ્હી.

આજે તો ત્યાં ગમી મરજહનં બંડેરો ને અરોહનો રથંબ સાશીરૂપ બની રહ્યાં છે.

વિહારી રાજધાની
એટલેસીએટ

આ મરજીની બાધણી ને કળા મારીમીરી એટલા સુદર છે કે તૈમુર લગતે નિહી જુટ્યુ બાળ્યુ ત્યારે આ મરજીએ એને મોહ લગાડ્યો ને એવી મરજી સમરકંદમા બાધવા એ વિહી શીત્તી-એને ડેહ કરીને ત્યાં લઈ ગયો પણ અશોકનો સિલાતેખ ફિરોઝનાદમા ક્યાથી આવ્યો ? એ પણ બાદશાહના કળામેમની યાદ આપે છે એ બેતાળીશ ફીટ હોયો રચબ હતા તે બાબલા જીલામા, પણ ફિરોઝખાને શોમાવવા બાદશાહ ત્યાથી અહીં ઉચકી લાવ્યો એના મોટા રચબને જ્યાં ન પહોંચે એટલા મોં એને ફરતું સીમજાનું ૧૩ બધાજુ ને દરેક દોરડે બસો માણસો રાખી અનેક દોરડા પકડીને ચાલતા ૪૨ પેડાનાળા માડાને ૮૦ માઈલ દૂર સુધી સનામત લઈ આવી ખડો કરાવનાર બાદશાહ ફિરોઝશાહના શોખ મોટો માન યાન

આ પછી દિલ્હીને શુભગારનાર મોગલો આવ્યા ૧૫૩૦માં હુમાયુ બાદશાહ થયો પ્રાચીન ઇત્તરકની જગ્યાએ ૧૫૫૩માં નડુ દિલ્હી બંધાવવા માંડ્યુ ત્યાં શેરશાહે બગાળા-માથી આવી હુમાયુને નસાડ્યો ને એ બધાના દીલીને પુરું કરી 'શેરગઢ' નામ આપ્યુ

૧૫૫૫મા ફરી હુમાયુએ દીલી જીત્યુ ને એ દિલ્હીને સમૃદ્ધ કર્યું એ દિલ્હી 'પુરાણા મિલા' નામે આજ ઓળખાય છે

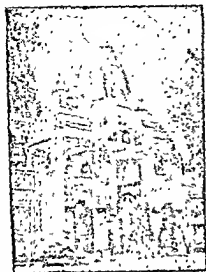
ત્યાથી એકાદ માઈલ દૂર દક્ષિણમાં હુમાયુની કબર છે ત્યારે દિશાએ દરવાજા વાળો આ રોજો આરસમા કોતરેલી નાજુક ને નક શીતાર વેલ કમગ અને કમર પરનો જી શીટનો ઘૂમટ તાજુત બનાવે છે આ કબર હુમાયુની બેમમ હુમાયુનાનુએ બધાવેલી પદર લાખના ખર્ચે તૈયાર થયેલી આ કબરમાં બેસી ૧૮૫૭ના બળચ પછી છેલા મોગલ બાદશાહ બદોદુરશાહે રાજની તનવાર અગ્રેજોને સોંપેલી

હુમાયુ પછી અકબર બાદશાહ થયો એણે ફતેહપુર સીકી ને આગ્રાને શબ્દગ્રામી જહાંગીર પણ આગ્રામા વસ્યો ને પછી જહાંગીરે દિલ્હીને સમૃદ્ધ બનાવવા 'શાહજહાનાબાદ' ૧૬૩૮થી ૧૬૪૮ની વચ્ચે નવ વર્ષે બધાજુ આસાત્યુ દિલ્હી

અજી કોણાકારે લાલ પત્થરનો બાધેન આ શાહજહાનાબાદ—લાલ શિંદો આજે તો મશહુર બન્યો છે

વજુ બાગુએથી નહીં રાજ્ય એવી પાત્રીય

લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર : પ્રવેશદ્વાર અને વાટિકા

ખમતીયાવાળી જુભામસ્થલ, ઓરંગઝેમે બંધાવેલી મોતી મસ્જિદ અને મોગલાઈની મસ્તી વખતે બઢાદુરશાહે બંધાવેલ દીરામહેલ કળાના નમુના જેવા મોગલ જલોજલાલીની બાંજ પૂકારે છે.

આ પછી દિલ્હી ઉપર મરાઠાના ધાર્ડ આબ્યાં, હરાનના નાહિરશાહે દિલ્હીને ૫૮ દિવસ સુધી ઘુટ્યું ને દિલ્હી અનેક જલોજલાલી લાઇ અયો. ૧૮૦૩માં લોડ વેલેસ્લીએ સંધીઆને દરાવી દિલ્હીને કબજે લીધો. ૧૮૫૭માં દિલ્હીએ બળવો જોયો ને મોમત્રવંશની સમાપ્તિ પણ સગી આંખે નિહાળી.

વીસમી સદીમાં અંગ્રેજોએ નવું દિલ્હી વસાવ્યું.

ઢાઈ જતલતી કળા કામગીરી વિનાનું મોટા મોટા પડોળા રસ્તા વાળું આ નવું દિલ્હી મોટા વિસ્તારમાં પથરાયું છે. 'નવું દિલ્હી' નામે ઓળખાતું આ આશરું દિલ્હી ખીટીય રાજ્યની રાજધાની છે. સડેટરીએટ, વાઇસરોયનો મહેલ, અને કાઉન્સિલ હોલ તથા લડાર્ડનું રમારક પગેરે ખાન ખેચે એવાં રથાનો ગળાય. પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું રથગ તો

બીરલા લેઝન ઉપર લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. આ મંદિર શ્રીમંત વેપારી બજાવેલાસ બીરલાએ ઇ. સ. ૧૯૩૮માં બંધાવ્યું.

આ બબ્બ મંદિરમાં જૈન શિવ, શુદ્ધ, શાખ વગેરે દરેક દિગ્દુધર્મનાં મંદિરો છે. વચ્ચે લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે ને કાખી બાજુ શુદ્ધનું મંદિર ને જમણી બાજુ ગીતા. મંદિર છે. મીનમાંથી બેટ મળેલો પ્રાચીન ઘંટ પણ ત્યાં છે ને દક્ષિણ દિલ્હીના મંદિરોની બાંધણી પણ છે. મંદિરની પાછળ વિશાળ વાટિકા છે.

મંદિરમાં બીજો ઉપર મહાપુરોના અને ધર્મ સંસ્થાપના કરનાર પ્રજા-પયજાઓનાં વાટયો, ગીતા, વેદ, હાંનિરહમાંથી મ્લોહો કોત-રાખ્યા છે. મહાપ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ દોરાખ્યાં છે. ઢાઇપણ જતનના બેઠ બાવ વિના દરેકને પ્રવેશ માટે છૂટી વાળું આ મંદિર મદાતમા ગાંધીજીના હાથે ખુલ્લું મુકાયું હતું.

આમ અનેક જલોજલાલી લોમચી ચુકેલું, ચાટી પડતી અનુભવી આજે પણ ગૌરવમૂર્તિ સમું અટોલ ને અખોલ દિલ્હી જમનાજીને તીરે અનેક યાત્રીઓને આકર્ષી રહ્યું છે.

(ફોટોગ્રાફર : શ્રી. સુપેન્દ્ર લાલા)

(મુર્તિકથા ચાલુ)

પારીસમાં

પારીસ

આખું: માન્યાં કંઠાગાજરેલી
મુસાફરીમાંથી છૂટી. બોન્યા અને તેના વર
માન્યાને તેમના રહેણાંએ લઇ ગયાં. એ જન્મા-
નામાં પારીસની બસો ઘોડાથી ચાલતી. બોન્યાના
ધેરથી સોરઠોન યુનિવર્સિટી પહોંચવા બે ઠેકાણે
બસ બદલવી પડતી. માન્યા માળવાળી બસમાં
ઉપર ચડીને બેસતી. હાથમાં જરૂં હાથપાકીટ
રાખી, ટપકાં સંકેતીને માન્યા લાંબી ડોક કરીને
બધું જોયા કરતી; શિયાળાનો ફેરો પવન આવેને
સ્પર્શી જતો. માન્યા જેવી પોલિશ ઓકરીને
પારીસ સુક્રિતધામ લાગતું. સીન નદીનો પૂલ
ઉતરીને બસ આગળ વધતી. માન્યાને આ
વિસ્તાર આહ્લાદક લાગતો. નદીના બે કાંઠા,
વંચે નાના નાના સુંદર ટાપુઓ, પ્રતિમાઓ,
ચોક અને તે બધાંની ઉપર દૂર દેખાતા
નોટ્રાદામના મિનારા આખરે ઉતરવાનું આવ્યું.
ઘોડા ધીમા પડ્યા. વિદ્યાર્થી માન્યાએ દક્ષિણ
લીધું, કપડાં ઠીક કર્યાં અને અધીરાઈમાં
ઉતરતાં કોઇની સાથે બટકાઇ પડી: ખીતાં
ખીતાં ફેંચ બાપમાં મારી મારી લીધી.

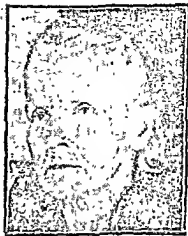
૧૮૯૧માં સોરઠોનના વિદ્યાર્થીઓ દેખાવ
અનેરા હતો. છેલ્લાં છ વર્ષથી તેની પુનરુત્થના
થઇ રહી હતી. જાણે કોઇ મોટો અજગર
પોતાની ચામડી બદલતો. હોય એવો દેખાવ
થઇ રહ્યો હતો—આંધકામતી ધમાલ ચાલી રહી
હતી; વિદ્યાર્થી જીવનમાં એક પ્રકારની અર્થ-
વચ્ચે આને લીધે આવી અઇ હતી. બાપણો
માટે રોજ જન્મ્યા બદલાતી; પ્રયોગશાળાઓ
કામચલાઉ ઉભી કરવામાં આવી હતી. પણ
એથી શું? દિવાળી પર મોટી જાહેરાત
ચોટાડેલી હતી:

ફેંચ પ્રજાસત્તક

વિજ્ઞાનની ફેકલ્ટી: પ્રથમ સમ.

૧૮૯૧ના નવેમ્બરની ત્રીજી તારીખે સોર-
ઠોનમાં અભ્યાસનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. માન્યાને

મહાન સ્ત્રી-વૈજ્ઞાનિક

મેડમ ક્યુરી

લેખક:

ડા. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

આ શબ્દો જુદું નેવા લાગ્યા!

પેસો પેસો બચાવીને બેગી કરેલી પોતાની
નાની બચત વડે માન્યાએ આ બાપણો સાંભ-
ળવાનો હક્ક પ્રાપ્ત કર્યો હતો. માન્યા વિદ્યા-
નની વિદ્યાર્થીની તરીકે જોડાઇ. કેટલો આનંદ!

પણ હવે માન્યા, માયાં નામ બદલાઇ ગયું.
ફેંચ પદ્ધતિએ મેરી સ્કોવોડોવ્સ્કા તરીકે માન્યાએ
પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. પણ સદાચાવીઓને
સ્કોવોડોવ્સ્કાનો ઉચ્ચાર બરાબર ન હાવતો અને
માન્યાને મેરી કહેવડાવતું ન ગમતું, એટલે તે
કોઇની સાથે ન બળતી. આ શરમાળ, દડા-
મઢી સુંવાળા લીસા વાળવાળી ઓકરી સામે
વિદ્યાર્થીઓ જોઇ રહેતા અને અંદર અંદર
પૂછપરછ કરતા:

‘આ કોણ છે?’

‘કોઇ પરદેશી લાજે છે: નામ વિચિત્ર છે.
ભૌતિક વિજ્ઞાનના બાપણોમાં આમળાં દરેકજાનું
જેસે છે: જાણ વાતો કરતી નથી, કોઇની સાથે.

બળતી નથી' એમ અંદર અંદર વિદ્યાર્થીઓ સંદિગ્ધ જવાબ આપતા. માન્યાને-મેરીને આ યુવાનોમાં જરાય રસ નહોતો. તેનું ધ્યાન તો પ્રેફેસરોમાં હતું. તેમની પાસેથી તેને વિજ્ઞાનના રહસ્યો શીખવા હતા.

એ જમાનાની ફક્ત અનુસાર આ પ્રેફેસરો ધોળી ટાઇ અને ધવનીંગ ટ્રેસ-સાંજના પોશાકમાં-ને હંમેશા ચાકથી ખરડાયે રહેતા-બાપણે આપતા. મેરીનો જીવ પ્રેફેસરોના ગંભીર પોશાક અને તેમની ભૂરી દાઢીઓની સ્વપ્નચિત્રમાં ચોંટી રહેતો.

પ્રેફેસર લીધેમાનતું બાપણ સાંભળ્યું: એકદમ પ્રૌઢ ગંભીર અને દલીલપુરઃસર પ્રેફેસર બાહિરીનું બાપણ સાંભળીને મેરીને લાગ્યું કે તેમના મગજમાં વિજ્ઞાનનો જાડાર ભરેલો છે. ત્રેવીસ પ્રેફેસરોની નામાવલિ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. મેરીને આ બધાને જોળખવા અને તેમના બાપણે સાંભળવા આતુરતા થઇ. તેને લાગ્યું કે જ્ઞાનપિપાસા ક્યારે સંતોષાશે ?

પણ અણધારી મુશ્કેલીઓ કુદી નીકળી. મેરી એમ માનતી કે પોતાને ફ્રેંચ બાપા સારી રીતે આવડે છે. તેની આ માન્યતા ખોટી નીવડી. બાપણોમાં કેટલાય વાક્યો વણ સમજવા રહી જતા. વળી ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં તે ઘણી પછાત હતી એમ માત્રમ પડ્યું. ડીમો મેળવવા કેટલી મહેનત કરવી પડશે ?

પોલ એપલનું બાપણ આવ્યું: કેટલી સરસ સમજુતી અને કેટલી રંજક છટા ! એક એક શબ્દ રપટ. પ્રયોગો પણ કેટલા સુંદર ગોઠવેલા ! 'હું સૂર્ય લઉં છું અને તેને ફેંકું છું.' માન્યા દર્શાવિરેકમાં આવી ગઇ. તેનો આનંદ માતો ન હતો. તે સંપૂર્ણ સુખ માણી રહી હતી.

એક સાંજે મેરી પોતાની નાનર્તિઓરડીમાં અભ્યાસમાં મન પડેલી રહી હતી, ત્યાં તેમાં બનેલીએ હાક પાડી.

"જલ્દી, ડાટ અને ટોપી પહેરીલો. મારી પાસે મફત, દીકરીટા આવી છે. આપણે બધાં જલસામાં જઈએ." દાકતર દહુરડીએ પોતાના સ્વાભાવિક આનંદમાં ફેલી નાખ્યું.

'પણ...'

'પણ બધું કાંઈ નહીં. પોલાંડથી એક પીઆનો વગાડનાર આવ્યો છે. ખૂબ જોછી દીકરીટા બધી છે. આપણે જઈને થીયેટર ભરી દઈએ. દેશના માણસને મદદ કરવી જોઈએ. હું તો એક મોટું ટોળું એકઠું કરી લાવ્યો છું. ખૂબ તાળીઓ પાડશું. તેનો જલશો ફોલમંદ કરી બતાવશું.'

દહુરડીની સ્વદેશાભિમાનની દલીલ આગળ ટક્યું મેરીને અશક્ય થઇ પડ્યું. ચોપડી મૂકી અને ત્રણે જણ બસ પકડવા દોડ્યા. થીયેટરનો પોણો ભાગ ખાલી હતો. એક લાંબા પાતળા યુવકને વ્યાસપીઠ પર મેરીએ જોયો. તેના વાળ લાલ દેખતા હતા. પીયાના પાસે તે બેઠો હતો. તેની આંગળીઓ કળાપૂર્વક પીયાના પર ફરી રહી હતી. તે ડાહ્ય એક સાધારણ કળાકાર નહોતો લાગતો. મેરી તો તેની કળા પર સુગંધ થઇ ગઇ.

સંગીતજ્ઞ યુવક ડાહ્ય વાર સાંજે જોનારને ત્યાં આવતો. તેની સાથે એક સ્ત્રી આવતી—જેની સાથે તે પ્રેમમાં હતો. યુવક અધો બૂખ્યો પણ સુંદર હતો. શુદ્ધ કૃશામ હતી. તેનું નામ ઇએસ પાડેરોડી-અવિધ્યના સ્વતંત્ર પોલડનો વડો પ્રધાન.

મેરી પોતાનો અપ્રધાન વિસ્માયપૂર્વક કરતી. સુનિર્વર્તિની જીવનમાં તેને આનંદ આવવા માંડ્યો હતો, પણ તેનો સરમાળ સ્વભાવ આડે આવતો. ફ્રેંચ વિદ્યાર્થી સાથે તે બહુ ન બળતી, છતાં પોતાના દેશથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ફરતી ફરતી. આ બધા વિદ્યાર્થીઓએ સ્વતંત્ર પોલાંડની એક નાનકડી વસાહત પારોસમાં ઉભી કરી. તેઓ અહીં પોલાંડની રીતે નાતાલ ઉજવતા, નાટક ભજવતા, નાચમાન, ગોઠવતા અને ખાણ ખાતા. મેરીએ

નાટ્ય પ્રયોગોમાં ભાગ પશુ લીધો.

એક પત્રમાં પિતાને પોતાની પ્રવૃત્તિનો હેવાલ લખ્યો. પણ પ્રેરિસરને એ વાત ન રચી.

૧૮૬૨ના જાન્યુઆરીના પત્રમાં પિતાએ હૃદય દાલ્યું:

" તારા છેલ્લા પત્રે મને દુઃખ ઉપજાવ્યું છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં પડવા માટે હું મારી નાપસંદગી દર્શાવું છું. આ બધું નિર્દોષ બાવે ક્યું હોય, છતાં પારીસમાં એવા જાનુસો છે કે જે દરેક હિલચાલ પર દેખરેખ રાખે છે. આથી ભવિષ્યમાં કંઈ માટે વાંધો ઉભો થાય તારે નામ હવેથી આવી પ્રવૃત્તિમાં ન આવે એમ હું કમ્પ્યું છું..." મેરી ત્યારપછી આવા જલસામાં ભાગ લેતી બંધ થઈ.

હવે એક નવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો. બ્રોન્ઝાને ત્યાં અભ્યાસમાં ખૂબ ડખલ થતી. દાકતરનો આનંદો સ્વભાવ; તેના મિત્રો તેમજ દોસ્તોની આવ જો પણ ખૂબ એટલે અભ્યાસમાં એક ધ્યાન ન ચલાવતું. ઉપરાંત ત્યાંથી સોરબોન જતાં ખાસો એક કલાક લાગતો. બસના ભાડાનું ખર્ચ ખૂબ આવતું. આખરે નક્કી થયું કે મેરીએ યુનિવર્સિટી ન છોડ રહેવા જવું. બહેનને છોડતાં હૃદયના તારે ઝળઝળી ઉઠ્યા.

મહિને ચાલીસ-રૂબલમાં

બ્રોન્ઝાની સાથે પારીસમાં ટેવાતાં થોડા મહિના જતા રહ્યા હતા. હવે માન્યા એકલો પડી. જૂના મિત્ર નહોતા. ત્રણ વર્ષ સુધી એક વિદ્યાર્થીની છંદગીમાં રહેવાતું હતું. મેરીના સ્વપ્નનાતું આ જીવન હતું—કોઈ એક લાગી સાંધતું જીવન હતું! નરી સાદાઈનું જીવન હતું.

બહેનના ઘેરથી નીકળ્યા પછી રહેવાતું રહેવા ખાવાનું ખર્ચ મેરીના માથે આવી પડ્યું. તેની આવક તો બંધી મળીને માત્ર માંખીસ રૂબલ જ હતી. ભાડું, ભોજન ખર્ચ, કપડાં, પુસ્તકો અને શી—અધું ૪૦ રૂબલમાં

શી રીતે ચાલે? રોજના માત્ર ત્રણ ક્રાંક. થવા. આર્થિક પ્રશ્ન ખડો થયો. મેરીએ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ક્યું. તેના જેવા બીજા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પણ આમ જ રહેતા. ચોક્કસના તેના મિત્રો પણ આવી જ ગરીબ. અવસરમાં રહેતા હતા. કેટલાક એક ઓરડીમાં સાથે રહેતા; સાથે જમતા, સંધિયા શિવવાનું કામ કરી પેટનું પૂરું કરતા. બ્રોન્ઝાએ પણ રસોડાપણ તરીકે કામ ક્યું હતું. પણ માન્યાને આ રીત ન ગમી.

માન્યાએ એક તદ્દન સસ્તું બંડીયું શોધી કાઢ્યું. તેમાં કોઈ જ સગવડ નહોતી—નહીં ગરમીની સગવડ, નહીં વીજળીની ગોઠવણ કે નહીં પાણીના નળની વ્યવસ્થા. આવી ઓરડીમાં મેરીએ પોતાનું 'ફરનીચર' ગોઠવ્યું—એક ખાદસો, ચટાઈ, રડવ, ટેન્ક અને ખુરશી, એક ધોવાનું વાસણ અને કુંતે; જેમાં નીચેથી પાણી ભરી લાવી મેરી રાખી મૂકતી. બીજું ખર્ચ કમી ક્યું. અડવાડિયાઓ સુધી માખણ રોડી અને ચા પર ચલાવવા માંડ્યું. કોઈવાર જમણનું મન થાય ત્યારે ઇર્ડાં, ચોકલેટ કે ફુટ કોફ સસ્તા રેસ્ટોરાંમાં ખાઈ લેતી. પરિણામે મેરી ફીક્કી પડવા લાગી: સ્વાસ્થ્ય, લયક્યું; અશક્તિ વધવા લાગી; માથું ફરવા લાગ્યું—જૂખમરાનો રોગ મેરીને લાગ્યું પડ્યો. પણ કોઈને એ વાત ન કરે. બહેન બનેલી પૂછપરછ કરે તો હા—ના—નો જવાબ આપે, અને વધારે પડતા કામનું બંધાનું આગળ કરે.

એક દિવસ મેરીને મૂઝવો આવી મઠ. મિત્રોએ બ્રોન્ઝાને ખબર આપી. દાકતર દલ-રખી આવી પહોંચ્યા તેમણે તખ્તીયત તપાસી. 'આજે ખાધું છે?' દાકતરે સવાલ પૂછ્યો. 'આજે?' ખબર નહી. થોડા વખત પહેલાં જમી હતી. 'મેરીએ કુંકાવ્યું.' 'શું ખાધું હતું?' 'કોઈક.' પણ દાકતર હોડે એમ નહોતું.

તેમણે દહીંનું માપ કાઢી લીધું હતું. આખરે મેરીને કબૂલ કરવું પડ્યું. આખો દિવસ થોડો મૂળા ખાઈને ચલાવ્યું હતું. દાકતરનો પિત્તો ઉછળ્યો. મેરીની ઠાંધ પશુ દલીલ સાંભળ્યા વિના એકદમ તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. ધોન્યાએ તેને ગરમ મુપ પાચો. એકાદ અઠવાડિયામાં મેરીની તબીબત સારી થવા લાગી. પશુ પરીક્ષાનું બહાનું આગળ કરી થોડા દિવસ પછી મેરી પોતાના બંડકીયામાં બાંધી ફરી દાકતરને વચન આપ્યું કે હવેથી આવું નહીં કરું. ખીજા જ દિવસથી તેણે હવા પર છવવાનું શરૂ કર્યું !

કામ, કામ, બસ કામ ! મેરીએ અઘ્યાસમાં ઝંપલાવ્યું. માનવીએ નેટલી વિદ્યા અસ્તિત્વમાં આણી છે તેટલી બધી રીખી લેવા મેરીએ હામ બીડી. અશ્વિત, રસાયણ ને ભૌતિક વિજ્ઞાનના બાપણોમાં જવા માંડ્યું. પ્રયોગોની રીત રસમોથી વાકેફ થઇ—પ્રેડિસર લીખમાને તેને પોતાના મદદનીશ તરીકે સંશોધનમાં જોડી, પોતાની હોશિયારી અને વિચારશક્તિ દાખવવાનો તેને અવકાશ મળ્યો. આખો દિવસ પ્રયોગ કરવાના મેજ પાસે મેરી ઉભેપગે રહેતી. પ્રયોગશાળાના વાતાવરણને માન આપતી, અને શાંતિથી અને ધ્યાનપૂર્વક પોતાનું કામ કરતી.

એક પદવી બસ નહોતી; તેણે બે લેવા નિશ્ચય કર્યો—એક ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં અને ખીજી અશ્વિનમાં. તેની મહેમંદાઓ વધવા લાગી. નવ્ર યોગના કરીને આવેલી મેરી મદદનાકાંક્ષી થઇ ગઇ—એટલે સુધી કે પિતાને પણ આ આત્મતાના ખખર ન આપ્યા. એને ખખર હતી કે પિતા તેને જલદી પોલાંડ પાછી બોલાવી લેવા ઉત્સુક હતા.

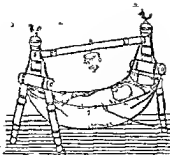
સોરબોનમાં પરદેશી વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રત્યે આદરમાન રાખવામાં આવતે. મેરીને લાગ્યું કે તેના સદાખ્યાયીઓ તેના પ્રત્યે માયાળુપણે વર્તતા—ટેટલીકવાર આ માયાળુપણાને અતિરેક લાગતો. મેરી આ ઉંમરે ખૂબ સુંદર લેતી

જોઇએ. એક વખત આવા વધારે પડતાં માયાળુ મિત્રો સામે મેરીની એક બંડેનપણી ડીડીરકાંએ અંગરક્ષક તરીકે કામ કર્યું; એણે બધાને પોતાની છત્રી વડે રખાયાં. મેરીને પ્રેમદેવને પૂજવાનો વખત નહોતો. તેના પ્રેમ તો ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનને વરેલો હતો. ૧૮૯૩માં પ્રથમ નંબરે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં અને ૧૮૯૪માં ગણિતમાં તેણે એમ. એ.ની પદવી મેળવી. ફ્રેંચ ભાષામાં પ્રવીણતા મેળવી. મહીને ચાલીસ રૂબલમાં તેણે વિદ્યાર્થી જીવન ગાળ્યું.

રંગઓ પડવાનો વખત આવ્યો. મેરીએ રવરેશ જવા તૈયારી કરવા માંડી. પોતાની બધી જાંમ મીલકત—ખાટલો, પથારી, રત્ન અને વાસણો—એક રત્નેડીને ત્યાં રાખ્યાં; સુસાફરી માટે થોડો સામાન લીધો. જે કાંઈ હવે અચૂત રહી તેમાંથી અત્યાર સુધી જે નહોતું કર્યું તે ખરીદ કરવા મેરી એક મોટી દુકાને ગઇ—એ રીંગ, કુપડો, ઇત્યાદિ ફ્રેંચી મીને લીધો. ખીરસામાં પૈસા ખચાવીને સ્પર્દેશ જવું એ એક શરમની વાત ગણાતી. કુટુંબીજનોને મોટા આપવા વસ્તુઓ લઇ જવી એ રિવાજ સર્વત્ર છે.

કુટુંબીજનોના હેતાળ વાતાવરણમાં મેરીની તબીબત સુધરવા લાગી. જોસેફ અને હેલા તેને આમદપૂર્વક જમાડતાં. મેરીનો આનંદો સ્વભાવ પાછો આવવા લાગ્યો. શરીર પણ જરા જાડું દેખાવા લાગ્યું. ત્રણ મહિના માથ્યા ગયા. પાછા જવાનો વખત આવ્યો. પૈસાની ચિંતા સામી આવીને ઉભી રહી. પારીસ કેવી રીતે જવું ? પૈસા ક્યાંથી કાઢવા ? મહિને ૪૦ રૂબલ—પણ બચત ખલાસ થવા આવી હતી. અને પિતા પણ તેને મદદ કરવા ટેટલું સદન કરતા હતા ? પરિસ્થિતિ એકદમ ગંભીર થઇ હતી, એને કાંઈ સૂઝતું નહોતું. મેરી પારીસ જવાનું છોડી દેવાના નિશ્ચયપર આવતી હતી, ત્યાં એક અમલકાર બન્યો. અંગરક્ષક ડીડીરકા

(અનુસંધાન પૃ. ૨૪૬ ઉપર)

હાલરડાં

શ્રી. મૃત્યુંજય

બાળકોનું મન બહુ કોતુહલપ્રિય હોય છે. તેઓ સમીતના પ્રેમી હોય છે. બાળક, નાગ અને મૃગ એ ત્રણે સંગીતના શોખીન છે.

મણેખરૂ આપણે સમીતથી બાળકને ભૂવાવામાં નાખીને આપણુ કામ વાઢી લાઇએ છીએ, અને આપણુ મનોતુલ્ય કાર્ય કરાવી લાઇએ છીએ. બાળકને નવરાવવું, ખવરાવવું અને સુવાડવું કેટલીકનાર કુશ્કર યશ પડતું હોય છે ત્યારે હાલરડાં આપણી મદદ આવે છે.

જો કે હાલરડાં પ્રત્યેક પ્રાન્ત, ગાતી અને આખા દેશમાં પ્રચલીત હોવા છતાં એને સાહિત્યમાં બહુ સ્થાન મળ્યું નથી.

હાલરડાંનું નામ સાંભળતાં જ આપણે એવી કહેવના કરીએ છીએ કે, એ બાળકને સુવરાવવા માટે ગવાય છે અતિજ્ઞામુ, ચંચળ-સ્વભાવનું બાળક ક્યારેય એક સ્થળે રિયર બેસી રહેતું નથી. સ્વાસ્થ્યની લાભ-હાની એ સમજતું નથી અને અહિં-તહીં, અમે ત્યારે તડકામાં અને વરસાદમાં રખડે છે. એમને એમ કરતા અટકાવવા માટે માતાઓ હાલરડાંનો આશ્રય લે છે.

હાલરડાંમાં બાવસમૃદ્ધિ કરતાં કાર્ય-સમૃદ્ધિ જ અધિક પરિવર્ધિત હોય છે.

પુષ્કળ બાળકો એવાં હોય છે કે જે પાણી જોતાં જ પેલાના ધુંટણોથી ત્યાંબહોમી વળય છે અને રમવા લાગે છે, ત્યારે કેટલાક પાણીથી ડરતાં હોય છે અને પાણી જોતાં જ રેવા લાગે છે. આવા બાળકોને નવરાવવા એ

બહુ કઠીન કાર્ય છે. પણ આ વખતે માતા કેવી શુદ્ધિથી કાર્ય (નવરાવવાનું) કાઢી લે છે તે જુઓ, બગાળની એક સ્ત્રી હાલરડું ગાઇને એના બાળકને નવરાવી રહી છે

‘શાક શાક આહારો શાક,
તારપર એલો ઢેકી શાક,
ઢેકી શાક લાગલે મન્દ,
તારપર એલો બાંડાલી છન્દ
બાંડાલી છન્દે માથાય ગાડુ,
તારપર એલો ખીરેર લાડુ
ખીરેર લાડુ લાગલો તીત,
તારપર એલો આરકે પીઠા,
આરકે પીઠાર છુકે પ્રુદ,
તારપર એલો મોડા દૂધ
મોડા દૂધ લાગલો ભાલો,
નેડાર માથાય ઘોવ હાલો.

અને બાળકના માથા ઉપર પાણી નાંખવું સર થાય છે. ગાયનની મીઠાશથી બાળક રોવુ જુથી થાય છે અને નવરાવવાનું કાર્ય સહેલુ થઇ જાય છે.

બાળકને ખવરાવવું પણ એટલું જ અઘરું છે. નજરમાં આવતી પ્રત્યેક વસ્તુને બાળક ખાતું હોઇને સમય ઉપર એને ભૂખ લાગતી નથી એનું જ્ઞાન એના સ્વાસ્થ્ય ઉપર પડવા વગર રહે નહિ, પણ શિક્ષિત માતાઓ તે સમજે છે કે, બાળક એના સમય થાય ત્યારે ખાય-પીબે ભયે એને ભૂખ ન પણ લાગી હોય-એ સાચું છે. એવે વખતે પણ માતાઓ

અધિકતર હાલરડાનો આશ્રય લે છે.

બાળકને દુધ પીવરાવવું તો વળા એથી પણ અધિક કામ છે. એ મારે તો એક અપૂર્વ અભિનયનું આયોજન કરવું પડે છે.

મા બાળકને ગોદમાં લઇને દૂધ પીવરાવવા બેઠી છે. હાથમાં ગરમ દૂધની ટણુડી છે. બાળકની દૂધ પીવાની જરૂરી પણ છુટા નથી તો પણ હાલરડું ગાઇને મા એની ધુણાને જગર-જલ્લીથી કેવી રીતે બોલાવી રહી છે:

ચન્દા મામા આરે આઓ

પારે આઓ, નદિયા કિનારે આઓ

સોનેકે કટારવામાં દૂધ-ભાત લે-લે-આઓ

આર બહુઆકે મુંહમેં છુટુક.

માતાના 'ધુટુક' શબ્દના અવાજની સાથે જ ટણુડીમાંનું દૂધ ખલાસ થઇ જાય છે!

સક્રીથી અધિક કડીન કામ છે શેતા બાળકને ડાનું રાખવાનું અને સુવરાવવાનું. એવે સમયે મા હાલરડાની સહાયતાથી જ એ કાર્ય કરે છે. એ ચાર આન્તરપ્રાન્તીય નમુના જુઓ: આન્ધ્ર પ્રાન્તની એક તન્વી શેતા બાળકને ડાનું રાખી રહી છે:—

એડુકુ^૧ ચિડાર, એડિરની^૨ નિન્નેવરુ^૩

એડુ-કેલે-વારુ^૪

છુસી^૫ ખરતુ-દી^૬ અધ્યા^૭ અલરિ^૮ એપુ^૯

અલરિ ચરતે^{૧૦} એડુકુ^{૧૧} પોતુદિ બાખમ^{૧૨}

મલાયલમની મુંદરી પોતાના બાળકને સુવરાવી રહી છે—

ઓ—ઓ—ઓ—

કુંછમેન^{૧૩} એરંગીકી^{૧૪}

બાખમન^{૧૫} એરંગીકી

કુંછમેન કરેમે^{૧૬} હા^{૧૭}

ઓ—ઓ—ઓ—

કુંછમેન^{૧૮} બાખમ એરંગીકી

અસિક્ષિત જંગલીઓમાં પણ હાલરડાનો પુરો પ્રચાર છે. દિવસ રાત જંગલીઓમાં થૂમનારા એક સંઘાલ જાતીની સુવતીને ગોદમાં નાખા બાળકને સુવરાવતી હાલરડું ગાતી સાંભળો:—

લલ બેટા લલ રે!

બેટા દોહ જપીદ તાલેયા

લલ લલ લલ રે!

બેટા બેટા કનાઇ રે

બેટા દોહ જપીદ તાલેયા

લલ લલ લલ રે!

બાપુ દોએ જપીદ તાલેયા

લલ લલ લલ રે!

ખાનું પીવું અને મુંવું એ સિવાય મનો-

રંજન પણ બાળકને ખાસ જરૂરી છે. બાળકને હસાવવા મારે ધરના તેમજ પાડોશીઓ પ્રમત્તનીય રહે છે. આખો વખત બાળકને પોતાની ગોદમાં રાખીને એની આ ફરી નથી ચકતી. એટલે બાળકને સંભાળવાનું કામ ધરના બીજાઓને પણ કરવું પડે છે.

એક વચરક બાળક પોતાના નાનાભાઈને પોતાના ઘુંટણ ઉપર ચઢાવીને એના બેઠે કમળ હાથને હલકે હાથે પકડીને એ હાલરડું ગાઇ રહી છે સાંભળો:—

ધુધુઆ ધુ ધુધુઆ ધુ

બહુઆ કે નાના ધુ

બહુઆ કે નાની ધુ

બહુઆ કે ચાચી ધુ

બાળકની મા ભોજન કરી રહી છે. ધરની એક વૃક્ષ શિથળે પોતાની પાસે બેસાડીને હાલરડું ગાઇબાઇને એની માનું ભોજન ખરાય કરવા જતા કેવી રીતે અટકાવે છે એ જુઓ. એ એક મીથીલાની વૃક્ષ છે. સાંભળો:—

દમર બહુઆ બડ લટ માર,

તોરા લો આનતો મોતીકે દાર

દમર બહુઆ બડ બદનામ,

તોરા લે આનતો પકેલે લતામ.

આટલું જોયા પછી ગુજરાતી હાલરડાં બાકી રાખીએ તો આ લેખ અધુરો ગણાયો, એક બે નમુના એના પંથુ બુએ—

બાપ મારો ડાહ્યો ને પાટલે એસી નાહો
પાટલો ગયો ખસી, ને બાપ ઉઠ્યો દરી.
ઉઠેકેક હાલેવાયો, બાપને ધોડીયો ધણો વાલો
હાલવાત ને હેલેયો, હાલવો જ્યે સેલેયો
સેવ પડી શેરીમાં ને બાપરમે મહાદેવની દેરીમાં.
દેરીએ દેરીએ દીવા કંકે, બાપ ઘેર આવે
તો વીવાહ કંકે.

આ એક કાઠીવાવાડી હાલરડું છે, ને બાળકને સુવરાવતી વખતે પછી વાર સાંભળ્યા મળે છે.

મેડમ ક્યુરી (અનુસંધાન પ. ૨૪૬થી)

આ વખતે વંદારે ધાઈ, મેરી ભવિષ્યમાં અવ-
સ્થ મહાન કામ કરવા સમર્થિની છે એવી
ખાત્રી હીડીરકાને હતી. તેણે રોસેમાં પોતાની
બધી લાગવગ વાપરીને એલેક્ઝાન્ડ્રીય શિષ્ય-
વૃત્તિ મેરીને અપાવી. પરંતુ અભ્યાસ કરતા
આશરપદ વિદ્યાર્થીઓ માટે આ શિષ્યવૃત્તિ
કાંઈવામાં આવી હતી. છસો રૂબાઈ પંદર
મહીના સુધી ચાલશે. બીજાઓને માટે મદદ
માગવાની પદોપકાર વૃત્તિવાળી મેરી પોતાને
માટે પેસા મેળવવા કોઈ દિવસ આવી હિંમત
ન કરત. આનંદના આવેશમાં મેરી ક્રાન્સ
જવા ઉપડી.

શિષ્યવૃત્તિ અકસ્માત દેવયોગે મળા ગઈ.
એ પેસામાંથી જેમ અને તેમ વધારે વખત
ક્રાન્સમાં રહેવાય એવી યોજના તેણે ધડી.

ચોડા વર્ષ પછી એક દિવસ મેરી શિષ્ય-
વૃત્તિ આપનાર સંસ્થાના મંત્રી પાસે ગઈ અને
છસો રૂબાઈ પાછા આપ્યા. શિષ્યવૃત્તિના ક્ષતિ-
હાસમાં આ અદિતિય દાખલો હતો. મંત્રી

સાગર-દેવને

ધીરે ધીરે...એ...ધીરે ધીરે.....

મારી નાવડી હંકાર; ધીરે ધીરે...

ચડે મોટા જુવાળ, ઘેરે નાવને તે વાર,
ડોલે નાવ વાર વાર—ધીરે ધીરે...
મારી નાવડી હંકાર ધીરે ધીરે.....

લીલું ભમ્મર વિરાળ, બીડું તારું પેટાળ
એ પર નાવડી. હંકાર; ધીરે ધીરે,

માથે બીડું આકાશ, બધે જળજળ ચોપાસ
એમાં નાવડી હંકાર; ધીરે ધીરે,

ચંદાની દૂધધાર, તારલિયા તેજધાર,
તેજે ઘું નાવડી હંકાર; ધીરે ધીરે,

હોજો જળની અપાર, ખેડે છે મચ્છલાળ,
એની સંધાય મારી નાવડી હંકાર; ધીરે ધીરે

મારે જવું પેલે પાર, એ છે મારો નિધોર,
મારી નાવડી હંકાર; ધીરે ધીરે,

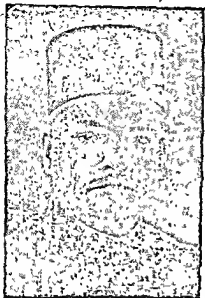
ધીરે ધીરે એ...ધીરે ધીરે

મારી નાવડી હંકાર; ધીરે ધીરે,

‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’

તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો. મેરીએ આ
શિષ્યવૃત્તિ એક માનવતા દેવા તરીકે સ્વીકારી
હતી. બીજી છોકરીઓને ઉપયોગી થાય એ
પેસા-પોતાની પાસે હોય-છતાં પાછા ન આપવા
એ મેરીને મન અપ્રમાણિકતા હતી. [ચાલું]

ગરવી ગૂજરાતજીને સંસ્કારનાં અમૃત પાનાર

સ્વ. મહાકવિ ન્હાનાલાલ

છેલ્લી બે સદીઓથી ગૂજરાતને કાબરસ પાપ પાપિને સંસ્કાર શીંચનાર કવિ દલપતરામ અને તેમના પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલનું નામ દરેક ગૂજરાતી નર-નારીઓના હૃદયમાં ગુંજે છે.

મહાકવિ શ્રી. ન્હાનાલાલ એ કવિશ્રી દલપતરામના ચોથા પુત્ર. એમનો જન્મ અમદાવાદમાં સંવત ૧૯૨૩ના ચૈત્ર મુદી પંચાને દિવસે શ્વેત્રે જાતિએ તેઓ શ્રીમદ્દેવ આજ્ઞાજી દત્તા, અને બાલજીવનના સંસ્કાર એમનામાં ખૂબ ખીસ્યા દત્તા.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ બાળપણમાં તેમનાની મજાતા. તેથી મોરખીમાં કાશીરામ દવે પાસે તેમને સજીવ મૂકેલા. ૧૮૯૩માં તેઓ મીટીક થયા. ૧૭ી મુંબઈની એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં ભણ્યા. તે પછી ૧૮૯૬માં અમદાવાદની ગૂજરાત કોલેજમાં અને ૧૮૯૮માં પૂનીની કોલેજ

કોલેજમાં જોડાયા. ૧૮૯૯માં તેઓ તરવગાન અને તર્કશાસ્ત્ર લખીને એન્યુએટ થયા. ૧૯૦૧માં ઇતિહાસ, રાજકારણ અને રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર લખીને તેઓ એમ. એ. થયા.

પાસ થયા પછી ૧૯૦૨માં તેઓ સાદરાની સ્ટાટસ કોલેજમાં ગોંડી રૂપીઆના પગારે હેડ માસ્ટર બન્યા. ૧૯૦૪માં દોહસોના પચાસથી રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજના પ્રાધ્યાપક થયા અને તેમનાં સૌજન્ય, જ્ઞાન, અને પ્રતિભાથી આકર્ષાઈ રાજકોટનરેસ સ્વ. લાખાજીરાવે તેમની નોકરી ઉછીટી લઈ તેમને સરન્યાયાધીશ બનાવ્યા. અને છેવટે ૧૯૧૬માં તેઓ કાઠિયાવાડ એજન્સીના એન્યુએટનલ ઇન્સ્પેક્ટર થયા.

૧૯૨૧માં રાષ્ટ્રીય આદિલનથી એઆઈ એમજી નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. તે પછી તેમજો કોઈની નોકરી સ્વીકારી નહિ અને ગૂજરાતને સંસ્કારધન નેતા પુરતકો સંપ્રદાયા, આજ્ઞાધીમાં એમજી ગૂજરાતને ૮૦ પુરતકો સંપ્રદાયા છે.

ગૂજરાતજીને કવિએ આદર્શ લખીને મંત્ર ધૂંટાવ્યો છે. એમના કંઠમાં ગૂજર્તા ગીતોના રાસસંગ્રહો આપ્યાં છે. એમના સંસ્કારને સંજી એવાં કાવ્યો સંપ્રદાયા છે અને ગૂજરાતજીને ઠેરઠેર ખીરદાવી છે. ગૂજરાતજીના મુજીવાન, એમની કાર્યદક્ષતા અને કળાભાવના, પહેરવેશ અને આજીવજી, એમના આત્મભ્રમ ને બલિદાનની કથાઓ પોતાના બાપજીમાં ઠેરઠેર મૂકીને કવિશ્રીએ ગૂજરાતજીમાં આશા, શ્રદ્ધા, ઉદ્ધાસ અને નવી જીવનદષ્ટિ મૂક્યાં છે.

એ ગૂજરાતના મહાકવિનું આ મંદિને ૭૦ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું છે. ગૂજરાતને આ મહાન પુરુષની ખોટ પૂરાવાની નથી. એઓ પોતાની પાછળ યશઃપુંજ મૂકી ગયા છે.

આ. હેલ્લા મહાપુદ્ગે જગતને ખતાવી

આપું છે કે સ્ત્રીઓ શું શું કરી શકે છે. દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમની સ્ત્રીએ સફળતા પૂર્વક પ્રગતિ કરી છે. ન્યારે પુરુષો, લઘાઈમાં જોડાયા ત્યારે નાગરિક વ્યવસ્થાને ખાતર સ્ત્રીઓએ પુરુષો જેવાં કામે કરવાં માંડ્યાં. સ્ત્રીઓએ વાહન વ્યવહારના, વાહન ચલાવનારનાં અને યોડીદારના સુદ્ધાં કાર્યો કર્યો, કારખાનાંમાં માલના ઉત્પાદનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ઓછો ફાળો નથી આપ્યો. આમ પશ્ચિમમાં સ્ત્રીઓએ અશૂભપૂર્વક કાર્યો કર્યો છે અને કરે છે અને જગતને પોતાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

એ બધું જોઈને, અને ત્યારપછી આપણી હિંદની સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ નીહાળીને અને એને પશ્ચિમની નારી સાથે સરખાવતાં કમકમા ઊઠે છે. કદાચ સહેરની યોડીક યુવતીઓ રવત્રત્ર દશે, બહાર ફરતી દશે, અને કદાચ પુરુષ નેટલી છૂટછાટ મોગવવા સમર્થ હોય એ ખનવા જોગ છે; પરંતુ આખા હિંદની સ્ત્રી સંખ્યાની સરખામણીમાં આ સંખ્યા કેટલી? અલ્પ—અતિ અલ્પ.

મોટી સંખ્યાની નારીને તો ઘરની ચાર દિવાલો વચ્ચે જ જીવન વ્યતિત કરવાનું હોય છે. વાર તહેવારે દેવદશન મટે બહાર નીકળે એ જ; અને ત્યારે જ એ પુષ્કલી દવા જોઈ શકે. એમને નશીબે તો મોટે ભાગે હોય છે સાસુ સસરાની સત્તામણી, પતિ અજ્ઞાન હોય તો તેનીયે જોહકમી, નથુંદ દીપરની અટપટા અને કાન બંનેરણીઓ. આ બધી નીચતા અને હલકા વૃત્તિઓ આજે તો આપણી સ્ત્રીશક્તિને ચૂસી લેતી જણાય છે. સ્ત્રી નિરતેજ, નિષ્ક્રીય, શુભામ જેવી બની ગઈ છે. એનામાં જે ઓજસ, જોઈએ, જે જીવંતીમાં પમરતી સુવાસ જોઈએ એ હુમ યયાં છે, અને કરમાઈ રહેલ પુષ્પ જેવી એની જીવંતી બની

સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન

‘વિરાટ’

*

રહી છે. એમને જીવનમાં નથી હોતો આનંદ કે જીવનની ઉષ્મા. જીવન એટલે એમને ભાગે તો સંસારનો લક્ષ્મણો, પતિના પડ્યા હકમ ગ્રીહવાના, એની વાસના સંતોષવા દરેક પળે તૈયાર રહેવાનું, સાસુ સસરાના ઠપકા ગ્રીહવાના, દીપર નથુંદના મસ્તી તોફાનોને હસતાં હસતાં સ્વીકારી અપનાવવાનાં. એ બધાંયે સામે વિરોધનો એક શબ્દ પણ ન કદાચ, અને આવી પરિસ્થિતિમાં એ તો સ્વાભાવિક જ છે કે સ્ત્રી બિચારીને જીવન એટલે એક જોગે જ બની રહે એમાં શી નવાઈ!!

સ્ત્રીકેળવણીએ આધુનિક યુગમાં ખૂબ જ પ્રગતિ સાધી છે. કેરેક્ટર કન્યાશાળાઓ ચાલે છે. હાઈસ્કૂલોમાં પણ કન્યાઓ સારી એવી સંખ્યામાં અભ્યાસ કરે છે. કોલેજોમાં પણ અગ્રાઉ કરતાં ઘણીયે બહેનો શિક્ષણ લે છે. અને આ બધું નિદાણી કદાચ આપણે નિરાંત અનુભવ્યું. એમ સંતોષ માનીએ કે હવે થોડા સમયમાં સ્ત્રીઓ ખૂબ જ પ્રગતિ સાધશે અને પુરુષોની હરોળમાં ઉભી રહેશે. સ્ત્રીઓ પોતાની પરિસ્થિતિ સુધારી લેશે.

પરંતુ આ માન્યતા જૂલમરેલી છે એમ.

મારે કહેવું પડે છે. આ કન્યાઓને અભ્યાસ કરાવતા મામાપોને પછી બુદ્ધિ છે, શું તમે ખરેખર હૃદયથી આ શિક્ષણ ફક્ત એમના કન્યાઓ અર્થે અને બંધિયમાં તમારી પુત્રી સ્વતંત્ર થાય એ માટે આપો છો? અને મને ખાતરી ન છે કે, જે સારી સહૃદયતાભર્યા જવાબ હશે તો, એ મોટા ભાગે તો 'ના' જ હશે. પુત્રીના શ્રેય કરતાં સમાજમાં એને માટે મોઢાં સારો 'મુરતીઓ' મળી જાય એની વધુ પડી હોય છે. સાફ ધર શોધવા માટે, આજનાં ઉર્ધ્વછળા યુવાનો અશિક્ષિત કન્યા પસંદ નહિ કરે એ બધે, આ સ્ત્રીશિક્ષણ આટલું ફાટ્યું ફૂટ્યું છે. જે પોતાની પુત્રીએ સારો અભ્યાસ કર્યો હશે, તો અત્યારના યુવકોમાં પડો થશે એમ સમજી લાભેદોએ કન્યાકેળવણી આ દેખીની પ્રગતિ સાધી રહી છે. એક વખત પોતાની પુત્રીની સમાઈ થઈ ગઇ એટલે એનો અભ્યાસ છોડાવી દીધાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી રહેશે. આમ આખાયે સ્ત્રીશિક્ષણમાં ગંભીર યોગદાતા રહેલી છે. સ્ત્રીકેળવણી એ સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ માટે બનવા કરતાં સ્ત્રીઓના સોદા માટે બનવા પામી છે. આધુનિક સ્ત્રીશિક્ષણ તો ફક્ત (Marriage qualification) લગ્ન માટેની યોગ્યતા બની ગયું છે.

હવે આ સ્થિતિ સુધારવા માટે માત્ર બાપણા કરી બેસો રહેવાથી કે લેખો લખવાથી અને વાંચવાથી કંઈ જ નહીં વળે. એ માટે તો પ્રચંડ અદિલ જગાવવું જોઈએ. સડેરે સડેરની અને ગામડે ગામડાની સ્ત્રીઓના સંગઠન કરી એમની અગ્નિતા દૂર કરવી જોઈએ. ધરે ધરે ફરીને સ્ત્રીઓએ ઝુબેશ ઉઠાવવી પડશે. આ માટે નક્કર રચનાત્મક કાર્યની રૂપરેખા નક્કી કરવી પડશે અને તો જ આ દિશામાં કંઈક ગંધી પ્રગતિ થઈ શકશે. દરેકે દરેક યુવકે ખુદા દીલથી એ સમજવું જોઈએ કે પોતાના જેટલી જ પોતાની સ્ત્રી પણ સ્વતંત્ર

હોવી જોઈએ. પોતે યથેચ્છ ઉપભોગ કરે અને સ્ત્રીને ધરમાં ગોંધી રાખે એ તો નરો અન્યાય જ છે. સંપ, સુલેહ અને ખેલદિલો સિવાય સ્ત્રીઓને કોઈ રચાને બેસાડવાના પ્રયત્નો કદી સફળ થઈ શકે નહીં. દરેકે દરેક ધર, દરેકે દરેક કુટુંબ, દરેકે દરેક વ્યક્તિ જે સ્ત્રીસ્વતંત્ર્યની બાવના અપનાવે અને આચરે તો જ સ્ત્રીઓમાં ફરીતાર ઓગસ દીપી નીકળશે; તેમની જીવન-નાડી મધમધી ઉઠશે. વેગ અને પ્રેરણાદન મળતાં તેમની શક્તિઓ પ્રકાશી ઉઠશે અને હિંદુ ઉત્તરવળ બાવિ વધુ નજીક લાવી શકાશે એ નિઃશંક છે.

આધુનિક સમાજની દશા આજે 'દુર્ગમ' ભારતમાં અંગ જેવી છે, સ્ત્રીઓ તરફની પાશ-વતા આ જ હોયેલે ચાલી રહી છે; અને બધાપે વિનિત મુખે એ બધું જોતાં છતાં નીભાવી રહ્યા છે. બાળકો, વિધવાઓ, એક પર બીજી, ખૂન, બળાત્કાર અને આત્મહત્યાના કિસ્સાઓ રોજ-બ-રોજ અનેક બની રહ્યા છે. સ્ત્રી એટલે તો પગલું પાસડું એવી માન્યતા આજે દેર દેર જોવામાં આવે છે.

આવી સ્થિતિમાં દેશ કેવી રીતે પ્રગતિ કરવાનો? હિંદુ દ્યારે સ્વતંત્ર થઈ શકશે? ચાલીસ કરોડની વસ્તીમાં લગભગ અર્ધ જેટલી વસ્તી સ્ત્રીઓનો છે એ બૂલાવું ન જોઈએ. એમના સહકાર અને સાથ વિના, એમની અગ્નિતા નિવારણ સિવાય આગળ ડગ પણ કેમ બરી શકાશે? આ ગુલામનીયે ગુલામ બનાવતો સ્ત્રીઓ આપણા ઉત્તરવળ બાવિની આશાઓ છે એમ કેમ કેટલું સમજવું નથી? બંધિયની પ્રજા એમના હાથ નીચે જ તાલીમ લેશે અને. આ નારીઓ જેવી જ ધડાશે એમ શું કોઈ જ બાણું નથી? જાણના હોય તો આ દિશામાં સક્રીય પગલાં કેમ લેવાતાં નથી? ગુલામ હિંદની અધિકતર ગુલામી સ્ત્રીની કૃપેથી તમે બંધિયની સ્વતંત્ર

પ્રગ્ન નીપજવવાની આશા રાખો છો ? જો રાખતા હોં તો એ નરી મૂખાંક નહીં તો ખીલું શું છે ? એક બાથુનું આપું અંગ જ નાકા-યાજ હોય, જો શ્રીઓ રૂપી અત્યંત આવસ્થક રાષ્ટ્રના અંગને ગણકારવામાં નહીં આવે—જે એને સુધારવામાં નહીં આવે તે—જેમ પક્ષપાત હોય તો માનવીની જેવી અવદશ થાય છે તેવી જ પરિસ્થિતિ સમસ્ત દેશની પણ થાય. 'સ્વતંત્રતામાં' શ્રીઓની કાંઈ જરૂર જ નથી એમ કોઈએ ન માનવું જોઈએ, આમ રાષ્ટ્રિય ઉત્થાનને માટે પણ સ્વેચ્છાએ શ્રીઓએ જન્યુત થવાની જરૂર છે, એમના અગાનના અધિકારને દૂર કરવાની ધણી જ આવસ્થકતા છે.

ન્યાં સુધી સમાજની ફરદિઓના જડ ધારી અચેક હોડા મૂળને ઉખેડીને ફેંકી દેવામાં નહીં આવે, સમાજના ચીકાઓમાંથી બહાર નીકળવામાં જો આપણે પાછા પડીશું અને બાપદાદાઓ જે ફેરી ગયા તે બધું ચોગ્ય જ છે—કંઈ પણ સુધારા કરવો એ મૂખાંક જ છે—એમ માનીને ચાલતા સડાઓ સામે આખ-શીયામણા ફરીશું તો તેના ગંભીર પરિણામો દેખીતાજ છે. છતી આંખે ફવામાં પડવા જેવું એ ચાંચ છે.

પૂર્વજોએ જે સંયોગો અનુસાર સમાજના ધારાધારણો પુષ્ટાયા હતા એ સંયોગો સાત બદલાય ગયા છે, જનતામાં ધણીયે ઉચ્ચપાયાક સ્થ મુક અને દુનિયા ફેરે ને ભૂસકે આગળ ધપી રહી છે તેમાં આપણે અગાડના—યુગો પહેલાના ધારાધારણો ચલાવ્યે રાખીયે તેથી કંઈ જ જયવારો નહીં વગે. સંયોગો અનુસાર સમાજ રચનામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ અને શ્રીઓને તેમનું ચોગ્ય સ્થાન અને મોજો મળવા જોઈએ, એમના હક્કો તરફ અગાનના ન બતાવતાં એમને એ આપવા જોઈએ. શ્રીઓને હક્ક આપવા, એની પ્રતિષ્ઠાનું પુનઃ

હિંદી સરકારે કે સુરમા વિશ્વાસને લાંડનની રોયલ કોલેજ ઓફ નર્સિંગમાં અભ્યાસ માટે મોકલ્યાં છે. સરકાર તરફથી આ રીતે અભ્યાસ માટે લાંડન જનાર એ પ્રથમ બંગાળી યકેન છે. કે. વિશ્વાસ શ્રી. અનુકરણના પુત્રી અને આસામ ઓઇલ કંપનીના જૂતપૂર્વ સ્વાસ્થ્યનિરીક્ષક તથા રેડીઓ સપ્લાઇ રોડસ કલકત્તાના માલિક શ્રી. કિરણચંદ્ર ધોપાન બાણેજ થાય છે. સિરટર ટપ્ટર ડાસ એમણે લીધો છે. કે. સુરમામહેને પ્રાથમિક અભ્યાસ બહો મલ્સ સ્કુલ ને બેથુન કોલેજ કલકત્તામાં લીધો છે. સેવાસુશ્રુષાની પ્રાથમિક તાલીમ એમણે લેડી ડ્રીન વિક્ટોરીઆ ઇસ્ટિપતાલમાં લીધી છે.

સ્થાપન કરવું એ કંઈ સદાશન દેવાનું હોય તેવું નથી, પરંતુ એ શ્રીઓનો બ્યાગખી હક્ક છે. શ્રીની પણ એ ફરજ છે કે ગમે તે ભોગે તે મેળવ્યે જ તેનો છટકો છે.

આપણું માનસ જનજીવી જની ગયું છે. અમારા પૂર્વજોએ આવા પરાક્રમે કયો હતો, દિંદ પાસે લખલુટ સંપત્તિ હતી, શીતા જેવી સતીઓ હતી, સાવિત્રી જેવી પતિવ્રતા શ્રીઓ હતી એમ શુંક ઉરાડી ઉરાડી આપણે ગૌરવ અનુભવીયે છીએ અને ઉડા આત્મસંતોષ લઈએ છીએ; પરંતુ અત્યારની હીન દશા મૂલ્યે નિર-ખવાનો અવકાશ પણ મળતો નથી. એર જો આપણે જૂનકાળમાં જ ગૌરવ માનના હોઇએ અને રાયતા હોઇએ તો સાથે સાથે એ પણ સમજવું જરૂરનું છે કે, જૂનકાળમાં શ્રીઓનો દરજ્જો ધણો જ ઊંચો હતો. અત્યારના જેવી હલકી ઠોડીએ શ્રી ન હતી; અને એથી જ એ સમયની પ્રગ્ન વીર અને સ્વાતંત્ર્યપૂજક પ્રગ્ન હતી. એ સ્થાન પુનઃ મેળવવા માટે શ્રીને પોતાની શક્તિની ખીચવણી કરવા ફેરી પડશે. શ્રીને તેનું ચોગ્ય સ્થાન આપવું પડશે.

મારી સાસુને હાથે થયેલી મારી સુવાવડ

(સ્નેહાળ સાસુની સુખી વહુવારીની આત્મકથા)

લેખક

શ્રી. જટુભાઈ વૈધ

*

શું પૂછ્યું તમે સૌએ મને? તમે મારી પાસેથી એ જાણવા માંગો છો કે ખંચ છ સુવાવડ જ્યાં છતાં મારું શરીર આટલું, બધું કેમ સરસ છે? તમારાં સૌનાં શરીર તો દરેક સુવાવડ પછી દિનપ્રતિદિન ધસાતાં જાય છે. તમે નીચેવાઈ જાય છો; પ્રદર જોર કરો છો; ત્યારે હું તો જીવંતી સુવાવડો ખાધને જામતી જાઉં છું. દરેક સુવાવડમાંથી તાજમાજ ચક્રને જ ઉઠું છું. મને સુવાવડો સહે છે. તમને કેમ સહતી નથી? મારી તો એકેય સુવાવડ ધરખી-તાલમાં પથ્થુ કરાવી નથી. તમારી સુવાવડો તો ધરખીતાલમાં કરાવે છે, તોય તમારી હુદયમાં યજ્ઞ જાય છે એવું શું કારણ?

આથી તમને નવાઈ લાગે છે? તમને સાચી વાત કદું? જો કે તમે માનશો તો નહીં; પણ એ તો મારાં શાસ્ત્રી સામુજીના પ્રતાપ છે પ્રતાપ! મોડું કેમ મચાડો છો? શું કહ્યું તમે? વિશ્વાસ નથી આવતો એમ?

તમને સૌને સામુજીને કડવો અનુભવ છે, પણ મારાં સામુજી તો જુનાં જમાનાનાં વૃદ્ધ છે છતાં મને તેમનો મને આવે, મોઝો અનુભવ થયો છે.

સાંભળો, ત્યાર પછી તમને મારાં કથનની ખાત્રી થશે. મારાં સામુજી વૃદ્ધ અને જુનવાણી છે ખરાં, પણ અર્ધદગ્ધ નથી. એટલે જ તેઓ સાચા હૃદયનાં હૈતવી અને હોંસીલાં છે. તેમનામાં જુના જમાનાનું સાચું જ્ઞાન ખરેખર છે.

શ્રી. જટુભાઈ વૈધ આવાં એક સાચેસાચાં સામુજી અનુભવ—કથા કોઈ વિરલ ભાગ્યવત વહુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને આંહી ઉતારે છે. આ ચિત્ર દોરવાનો હેતુ તો એ છે કે—પુત્રવધુની સગબીવરથી, સુવાવડ/વગેરે આર્થિક અવસર એના જીવન મત્સુના પ્રશ્નનો અવસર છે અને એની ટેલો ખારીક તૈયારી સાંસુને હાથે થવી ઘટે છે. દીકરાની વહુનો દેહ દરેક જનેતાનાં અંતઃકરણમાં કેવો મહામૂલો સમજાવે છે એ બધા મુદ્દા ઉપર માર દેવાનો છે. લેખ પાંચનારાં પૈકી ઘણાં ખિરાં, વરવહુઓને આથી ઉલટી આપવીતી સંભારીને છાનાં આમુદાં જ પાડવાનું રહેશે.

આ લેખને અંતે ઉપસંહારમાં આપણી જુની સુવાવડની રીત તંચા નવી જુની સુવાવડની તુલનાત્મક અર્થો આપવામાં આવશે.—સંપાદક

તેમના વિશેનો મારો અનુભવ સાંભળવા જેવો છે, કારણ કે આપણે એક દિવસ તો સાસુ થવું પડશે ને! મને તમને નવા જમાનાની સાસુ યવાંની ઠાડ હોય, પણ મારી દ્રષ્ટિએ જુનો જમાનો સાવ ફેંકી દીધો જેવો તો નથી જ.

હું પરણીને સાસરે આવી ત્યારે માંડ તેર ચૌદ વરસની હોઈશ બધો વખત સાસુ મને પોતાની સાથે જ રાખે. રાતે સુવારે પણ પોતાની પાસે જ. એક દિવસ અમારા એક ખાંડાચણે તેમને ધીમે સ્વરે કાનમાં કેંક પૂછ્યું. ત્યારે મારાં સાસુએ કાણું હતું એ હજી પણ હું જુલો છતાં નથી. એમાં શું? એ તો ધરમ પ્રમાણે વહેલા પરણાવીએ. વળા રિવાજ પ્રમાણે ન તેડીએ તો લોકો શંકા કરે; પણ એનાં શરીરનાં આપણે નાનપણથી જ રખણો ન કરીએ તો ખીજું કાણું કરે? એ તો હજી છોકરાં કહેવાય. તે દિ તો મને કરી સમજાવ નહોતી.

એ વખતની તમે મારા મનોદશા પૂછો છો ને? એમાં શું, લ્યોને કહું. યૌવન વિકસ્યા પહેલાં પુરુષ સદવાસની, વાસના બાગે જ ક્યાંથી? એ વખતે તો હું મારા પતિથી શર- માંતી અને કંઈક કરતી.

આપણા સાસરવાસના સામાન્ય નિયમ ઉપરાંત પિયરથી તેડી લાવવાનો સાસુએ કદિ પણ આગ્રહ નહોતો રાખ્યો. તેઓ હંમેશાં એમજ કહેતાં કે, ત્યાં સુધી નાની છે ત્યાં સુધી પીયર રહેવા દો; પછી તો આણું છવન આપણે ઘેર જ ગાળવાનું છે ને? મારો મનુએ ક્યાં મોટો થઇ ગયો છે? હજી તો એ પણ બહે છે. અત્યારથી સંસારના બોળ શાં? પછી તો ઉપાડવાના છે જ ને?

પછી તો હું વધારે સમજાવી થઇ. યુવાન વયમાં આવેલા લાગી, પરંતુ ત્યાં સુધી મને મોળ વરસ પુરાં ન થયાં અને ન્હાતી-ઘોતી ન થઇ ત્યાં સુધી 'મે' પ્રતિનું શયનશુદ્ધ કદિ નોયું નહોતું. મારા સસરા સનાતન ધર્મી હતા, પણ શ્રુતિ સ્મૃતિની સાથે સામ વેદના ગાનને તથા જનન-અનુભવને પણ અમારા ઘરમાં પ્રધાન પદે રાખતા હતા.

ને કે એક વખતે તો અમને—અને ખાસ કરીને મારા પતિને—આ મારાં સાસુની ચોક્કી ખૂબ ખટકેલી. પ્રેતાની માને તો મારા પતિ કદી શકતા નહોતા, પણ—મને છાના છાના સંદેશોએ મોકલતા. કોઇ વખત મારા ઉપર ખીજતા પણ ખરા, પરંતુ અમને આ ક્ષરણ-આનંદ સંયમનું મહત્વતો પાંછળથી સમજાવેલું.

શું તમે એમ પૂછો છો કે ત્યારે તો અમારાથી પ્રણયપત્રો પરસ્પર નવી લખી શકાય હોય? અલગત છવનના એ દેહાવાથી અમે વચિત રહી ગયાં. છીએ ખરાં, પણ એથી અમારા દાંપત્ય છવનમાં અમને અત્યારે કદી ઉણપ નથી લાગતી, તેમજ પથાતપ પણ નથી થતો.

મારા સાસુની સમજણ અને હોંશની વાત કહેતાં તો હું ધરાતી જ નથી. દર શિયાળે મારા પતિની સાથે મારા માટે ખાવાનું તો કરે જ; કાં તો ખારેક, આથે, કાં તો કાળા તલ, ખજુર, શુંદર અથવા ચીમેડ શુંદરનું કચરીયું ખવરાવે, કાં તો મધીઓ શુંદર કરે, કાં તો મેથીના લાડવા બનાવે. કહેશે, 'તમે તો અમારી મૂળગી મૂડી છો. તમારાં તો હજી અમારે ધણાં દિવસ વ્યાજ ખાવા છે. તમને તો જરાજર ગળવવાં નોંધએ. તમારું શરીર સારી રીતે ન ખંધાય, તમારી કેડ ખૂબ મજબુત ન થાય તો તમારું શરીર ભવિષ્યમાં ગોંજી ગય ને! તમારે માથે તો હજી સુવા- વડો અને બાળકોરોનો બોળો પડવાનો છે.' મને કોઇ દિવસ આડ તો પીવા દીધી જ નથી. એમની માન્યતા એવી હતી કે, આડ બીજી રીતે તુકરાન કરતી ન હોય તોયે એનાથી ખોરાક તો ઘટે જ છે. ખવાય એાણું ત્યારે શક્તિ તો ઘટે જ. મને દુધ તો પરાણે ખવરાવે. યજ્ઞાતમાં મને દુધ ન ભાવે, પણ દુધ પીવાની ટેવ એમણે મને વડી વડીને પાડી. ઉપર ગણાવી એ શિયાણુ પોષ્ટિક ખાવ પણ મને સાદુડીને પહેલાં તો ન માવતાં. પણ પછી તો ટેવ પડી અને સદવા લાગ્યાં. એને પરિણામે માંડે શરીર જરાજર ખંધાઇ ગયું.

સવારમાં ચાહને ખદમે મને શું મળતું હતું? સવારમાં કાં તો શેડચો, બાખરી કે દેશી ગોળ અથવા સાથે માખણ, ઘી, દુધ-અમર દહીં દરરોજ ખાવાનું. આવું મને પછી આઠ વૃસવાની શી જરૂર?

દર બેસતી ત્યારે દુધ ખાવાને ન હેતાં, પણ હું હાથ અથાણું માગતી તો કહેતાં કે એવું ખાધને ને શરીર બગાડશે તો છવનમર ફરખી થશે. કોઇ દિવસ એવા અવસરે ટાઢા પાણીએ તો નાહતા જ દીધી નથી કે મોટાં ગાંસડા બંધાવી લૂગડાં ધોવા પણ મોકલી નથી.

મારા સસરાને શાસ્ત્રોમાં બારે શ્રદ્ધા હતી. એટલે રજસ્વલાના બધા નિયમો મારી પાસે બરાબર પળાવતા. રાતે રામાયણ કે ભાગવત અથવા મહાભારત ખાસ સંભળાવતા. મુસંસ્કાર વાચન શ્રવણથી પહે એટલે પ્રજા સારી થાય છે એવા તેમનો મત હતો. દર્બની પધારી અને ઉંનનાં વસ્ત્રોને અમારા ઘરમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પવિત્ર ગણવામાં આવતાં, એટલે એવા સાધનોની ખૂબ વિપુલતા હતી. એટલે એનાથી આચારવિચાર પાળવામાં અતુલ્યતા પડતી. અને આવે વખતે હું કદી પાગરણ પધારીએ પણ દુઃખી થઈ નથી.

હવે મારી સુવાવડ મારા સાસુ કેવી રીતે કરતાં એ મુદ્દાની વાત ઉપર આવવાનું તમે કહો છો ને ? થોડીક ધીરજ રાખો. એ જ વાત આવે છે.

અઢારમે વર્ષે પ્રભુએ મને સારા દહાડો દેખાડ્યો અને સીમંત આવ્યું. મારાં સાસુને તો ઉમંગનો પાર નહોતો. હું એમના ઘરની લક્ષ્મી હોઈ એવી રીતે મને સાંચવે. જ્યારથી ખજર પડી ત્યારથી સવારમાં દુધ અને ઘી ભેળવીને પાચ. એનાથી મને સાદા ઝાડા આવી જતો, કષ્ટગ્રિયાત તો કદી જણાઈ જ નથી.

ત્રણ ગદિના સુધી જરાક હેળતે લીધે ભોળ, બહારી, ઉલટીઓ કે અરચિ જણાઈ, છતાં સાલ્વિક એવાક જ ખાવા આવે, અને અસ્વસ્થ શરીર હોવાથી કામકાજમાંથી પણ નિવૃત્ત રાખી આરામ લેવા દે.

સગબીવરથામાં પ્રસવ થતાં સુધી કાષ્ઠમ દુધ—ઘી પીવાથી જલ્પતરમાં દષ્ટ થતું નથી, એવો એમનો ખાસ મત હતો. વળા એથી પ્રસવકાળે સ્ત્રી નજળા પડી જતી નથી. એમ તેઓ કહેતાં. બુદ્ધેયુકે પણ મને આવે વખતે માટી ખાવાની ટેવ ન પડે એની ખાસ કાળજી રાખે.

ત્રીજો મહિનેથી તો મને કાષ્ઠમ પોતાની પાસે જ સુવાડતાં અને પાડોરાણો સાથે વાત

કરીને મને આડકતરે સૂચન કરી દેતાં કે સ્ત્રી જે અત્યારે એના ધણી સાથે શારીરિક સંબંધમાં આવે તો ગર્ભનો જીવ બહુ જ દુખી થાય અને જે ગર્ભમાં દીકરી હોય તો ઘણું પાપ લાગે, એમ પણ તેઓનું માનવું હતું. જાણે અમણે પણ બુદ્ધ ન કરી બેસીએ એટલા માટે અમારી ઉપર હંમેશા કડક નજર પણ રાખતાં.

કેમ હસો છો ? તમને અમારી પરત્વ દશાની દયા આવે છે ? પણ તમે મારી વાત બરાબર સંભળો. જુઓ, મને તો ગર્ભ રક્ષા પછી પતિ સાથેના શારીરિક સંબંધની બીધ-કુલ ક્ષિપ્તિ જ થઈ નથી. મને તેમની તો ખજર નથી, પણ મારા સસરા ગર્ભને સારા સંસ્કાર-પહે માટે કાષ્ઠમ મોડી રાત સુધી અમને પુરાણો કે ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી સારી સારી વારતાઓ સંભળાવતા. એટલે એમને પણ શંકા આવી જતી, એમ મને મારા પતિ-એ જ એક વાર કહેલું. વળા તેઓ મહાત્મા ગાંધી અને ટાલ્ટોલ જોવા વિચારોના અતુ-ચાથી હોવાથી આવે વખતે શી-રોતે વર્તન રાખવું જોઈએ એ બરાબર સમજતા હતા.

આવા પ્રસંગોમાં મારી સાસુએ કદીયે કામ કરાવ્યું નથી. ઉમડક પગે ન બેસવા માટે, વાંકા વળીને કાંઈ કામ ન કરવા માટે વારંવાર ટાલ્યા કરે. ઉતાવળે પગલે ચાલવા પણ ન દે. ઝાઝીવારથી બેઠી હોઈ તો કહેશે : 'જે ધડી આડી પડી અંદરના જીવને દુઃખી ન કરીએ. જે અત્યારે તમે મારા કહેવા પ્રમાણે નિર્દિ વરતા તો પછી હમેશાં વેલું પડશે.' દરેક વખતે ત્રીજો મહિનેથી પાણી બરવાનું કામ તો હોવાથી જ દે.

આ વાત સંભળીને તમને મારા સાસુ હવે સારાં લાગે છે કેમ ? એમના સારપણીની વાતો તો હજી હવે આવે છે. અપૂર્ણ.

[ગતિશીલ ચાલુ]

આ માટે તો આનંદિલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઈનો મુકદ્દમો બરાબર બંધાયેલો છે. બીજા કોઈ કેસમાં સાચો મુદ્દો ઉઠાવી, તે પર ચર્ચા કરવામાં આવી નથી. બાઈ નાગુબાઈ વિરૂદ્ધ બાઈ મોઘીઆઈના કેસમાં પ્રીવી કાઉન્સિલ મુંબઈ કોર્ટના ફેસલાનો એક જ મુદ્દો રદ કરે છે ને હરાવે છે કે, ખોરાકી પોવાકી મેળવવા અવરૂદ્ધ સ્ત્રીએ સ્વામી સાથે એક જ મકાનમાં રહેવું આવશ્યક નથી. પરંપરા સ્ત્રી અવરૂદ્ધ સ્ત્રી થઈ શકે અને ખોરાકી પોવાકી મેળવી શકે, એવો મુદ્દો એ મુકદ્દમામાં ઉઠાવવામાં આવ્યો જ નહોતો: નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીબાઈ પ્રમાણે એક જ ઘરમાંના વસવાટનો જ મુદ્દો ચર્ચામાં આવ્યો હતો. એટલે આ મુદ્દા પર પ્રીવી કાઉન્સિલ ફેસલો જ આવ્યો નથી એમ એખાલું જોઈએ. ખરું પડે તો ભરતમની ખોરાકી પોવાકીના અધિકાર પર શી અસર થાય એ મુદ્દો જ ચર્ચામાં નથી. એટલે રફ જોખે લો રિયોર્ટસ પાનું ૬૩માં નંકો થયેલો કાયદો જ ચાલુ છે ને તેની વિરૂદ્ધ જવાનું કોઈ જ કારણ નથી.

ખેમકોર વિરૂદ્ધ ઉમિયાસંકરમાં લગ્ન રદબાતલ કરાવવામાં આવ્યું હતું, કારણકે સ્ત્રીને પહેલો પતિ હયાત હતો. બીજા પતિની મીલકતમાંથી સ્ત્રીને ખોરાકી પોવાકી મળી શકે કે નહિ, એટલે જ પ્રશ્ન હતો. લગ્ન વિષે જ કોર્ટે નિર્ણય કરવાનો હતો. છાકરાની માતા તરીકે ખોરાકી પોવાકી આપવામાં આવી હતી. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન, ગેરકાયદે કે રદબાતલ હોય, છતાં સ્ત્રી માતા તરીકે ખોરાકી પોવાકી માટે અધિકારી છે. (ધર્મશાસ્ત્રને ઇતિહાસ અંચ ૨ ભાગ ૨ પાનું ૪૬૭)

ઈંદાવનદાસ રામદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઈમાં સ્ત્રી ભરતમની નહોતી. બક્ષીસપત્રનો જ મુખ્ય મુદ્દો હતો. સ્ત્રી રખાત હોવાનો કથકો.

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર

શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ.

નહોતો, એટલે ખેમકોરના મુકદ્દમા પ્રમાણે કોર્ટે ખોરાકી પોવાકી બાંધી આપી હતી.

નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીબાઈમાં પણ બક્ષીસપત્રનો સવાલ હતો. આ મુકદ્દમામાં ઈંદાવનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઈનો ઉલ્લેખ છે, પણ ખેમકોર કેસનું નામ પણ લેવામાં આવ્યું નથી. ગાવિંદ રેડી સાથે રહેવા સ્ત્રીએ પોતાના ઉઠકી પતિનો ત્યાગ કર્યો હતો. એનો પતિ હયાત હતો એ વાત, પર બાર મુદ્દામાં આવ્યો નહોતો. એ મુદ્દો ચર્ચામાં જ નહોતો.

ઈંદાવનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઈમાં મોઘીઆઈ નાગુબાઈમાં રજુ થયેલો કાયદો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ફક્ત એક જ ઘરના વસવાટનો પ્રશ્ન જ સ્વીકારાયો નથી. એટલે વસવાટ સિવાય અવરૂદ્ધ સ્ત્રીની બ્યાંબ્યામાં કશો જ ફેર પડેલો નથી.

અવરૂદ્ધ સ્ત્રીને અપાયેલો ખોરાકી પોવાકીનો અધિકાર તો તેનો ખાસ હક્ક છે. હિંદુ શાસ્ત્રની કલમે પર તે સ્થાયેલો છે. એ બધી જ કલમે પ્રમાણે વર્તન હોવું જ જોઈએ. વડીલોપાછાંત મીલકત ઉપર પુત્રોનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. એમના પર આવી આકતરી જવાબદારી ન લાદવી જોઈએ. જાહેર હિત ખાતર પણ આનંદિલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઈનો ફેસલો કાયમ રહેવો જોઈએ.

શ્રી. અજેન્દ્ર ગડકરે જવાબ વાળતાં

જાણ્યું કે, આ શાસ્ત્રોક્તિઓ જારકર્મનો સંબંધ ન હોવો જોઈએ એવું બંધન નાંખતી નથી. મીતાક્ષર પ્રમાણે અવરદ્વા સ્ત્રીનો તથા રથને ઉત્તેજન છે. શ્લોક ૨૯૦માં અવરદ્વા મુજિષ્ઠ્યા વગેરે સાથે છે. બાલમમદ્વી પ્રમાણે મુજિષ્ઠ્યાને બીજા પુરો સાથે જારકર્મની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. મીતાક્ષર પ્રમાણે જવહદ્વા ને મુજિષ્ઠ્યામાં એક જ ફરક છે : અવરદ્વા સ્વામી સાથે એક જ ધરમાં રહે છે બ્યારે મુજિષ્ઠ્યા માટે એવું બંધન નથી. બાલ નાયુબાલ વિરદ્વા બાલ, મોઘીબાલના ફેસલાથી આ જોડે રહેતો નથી. આનંદિલાલ મુકર્દમા પહેલાં જે અત સ્ત્રીકાર્ય હતો તેને જ શાસ્ત્રે ટેકો આપે છે.

મીતાક્ષર પ્રમાણે રખાત જારકર્મી હોય કે નહિ તે બાબત કશી જ બિજેતા નથી. ન્યાયમૂર્તિ શાદ પણ કહે છે કે, આનંદિલાલ વિરદ્વા મોઘીબાલના ફેસલા મુધી જેમકાર વિરદ્વા ઉમિયાઈકરમાં દર્શાવેલો મન રાખાનુ-સાર હતો. બાલ મોઘીબાલ વિરદ્વા બાલ નાયુબાલમાં અવરદ્વા સ્ત્રી માટે એક બંધન મુકનામાં આવ્યું ને તે વસવાટનું : પરંતુ સ્ત્રીની કષ્ટિસ્ત્રીને તે સ્ત્રીકાર્ય નહિ. ન્યાયમૂર્તિ ક્રાંતના અભિપ્રાય મુજબ, સંબંધ જારકર્મ લેખાતો હોય, છતાં ય સ્ત્રીને ખોરાકો પોષાકોનો અધિકાર છે.

સ્ત્રી કાણેએ બનાવેલા બીજા ફેસલામાં પુત્રના અધિકારની વાત છે. આ મુકર્દમાને તે લાય પડતા નથી. ગેરકાયદેસર પુત્રો પણ નિર્વાહના અધિકારી છે.

ઉપર પ્રમાણે બન્ને પક્ષની દલીલો સાંભળી ન્યાયમૂર્તિઓ તરફથી ફેસલો અપાયો હતો. તેમાં ન્યાયમૂર્તિ શોકુરના ફેસલામાં ન્યાયમૂર્તિ વાલીઆને કશું જ ઉમેરવાનું નહોતું, પણ ન્યાયમૂર્તિ રામબક્ષ જુડી દલીલો કરી ફેસલા સાથે મળના થયા હતા.

અકકુ પ્રહલાદ વિરદ્વા ગણેશ પ્રહલાદમાં ફેસલો આપતાં ન્યાયમૂર્તિ શોકુરે નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું હતું.

આ અપીલમાં દિંદુ કાયદાનો મહત્વનો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. પતિ-જીવનો હોય એવી કાયમની રખાતનું રથાન કયાં ? એના રનેહીનો અવસાન પછી એની મોલકતમાંથી ખોરાકો પોષાકો મેળવવાનો તેનો અધિકાર ખરો કે નહિ ?

આ ફેસની વિગતોમાં કશો જ મતભેદ નથી. ગણેશના બાપ પ્રહલાદ ધરતો સન ૧૯૩૩માં મુજરી ગયા. અકકુ એ પ્રહલાદનો સત્તર વર્ષથી કાયમની રખાત હતો. અકકુનો પરજોતર પતિ હયાત હતો. તેણે અકકુને છટા-છેડા આપ્યા નહોતા. પ્રહલાદે તેની હયાતીમાં ઠેલોક વડીલોપાછાંત મોલકત અકકુને બક્ષિસ આપી હતી. એ બક્ષિસ રખાતલ છે ને પોતાને સંબંધનક્તી નથી એમ જાણુવી ગણેશ તે મોલકત કબજે લેવા કાવો માંકયો હતો. નીચેની બન્ને કોર્ટોએ સદરદુ મોલકત વડીલો-પાછાંત ને દિંદુ સંયુક્ત કુટુંબની મજીઆરી કરાવો છે, એટલું જ નહિ, પણ એવી મોલ-કતની બક્ષિસ રખાતલ છે; તેથી અકકુ પાસેથી ગણેશને મોલકતનો કબજો લેવા અધિકાર આપ્યો છે. અકકુ કાયમની રખાત તરીકે પ્રહલાદ સાથે રહેતી અને તેને વડાદાર હતી, તેથી તેને મરનારની મોલકતમાંથી ખોરાકો પોષાકો મળવી જોઈએ એવો પ્રથમ કાર્ટનો મત હતો. એણે ગણેશને સદરદુ મોલકતનો કબજો અપાવ્યો, પરંતુ અકકુની ખોરાકો પોષાકો માટે સમવડ કરવાની જવાબદારી તેને થીર નાખી. અપીલમાં જજા જને પ્રદલાદ ને અકકુનો સંબંધ અનીતિમ્ય લેખ્યો; અવરદ્વા સ્ત્રી લેખી નહિ. ને રનેહીના અવસાન બાદ રનેહીની મોલકતમાંથી ખોરાકો પોષાકો મેળવવાનો તેને અધિકાર નથી એવું કરાવ્યું. તેથી

આ અપીલમાં એક જ મુદ્દો છે, કે અકુત્રને ગણેશ પાસેથી પ્રહલાદની મીલકતમાંથી ખોરાકી મળી શકે કે નહિ ?

આ મુદ્દામાં આ હાઇકોર્ટના નિષ્ણધિમાં મતભેદ છે. તેથી શાસ્ત્રોના આધારેની પૂરી છણાવટ કરી આખો ય કાયદો ફરી વિચારી જવાની જરૂર છે. અકુત્રએ ઘણાં વર્ષોથી પોતાના પરણેલ પતિનો ત્યાગ કર્યો હતો. પ્રહલાદના અવસાન મુધી—લગભગ સત્તર વરસ સુધી તેની કાયમી રખાત તરીકે વધારાથી રહી હતી. એટલે નાનુખાઈ વિશ્વ મોઢીખાઈના ફેસલા પ્રમાણે તેનું રચાન ફક્ત પરણેલ પત્નીથી જ ઉતરતું હતું.—લગભગ પત્ની ફક્ત અનિયમીત ત્રીજી એટલે જ રખાત; અનીતિમય વેસ્યા નહિ.

રખાતને ખોરાકી પોશાકનો હક આપતો સ્મૃતિનો રંપટ આધાર નથી. એટલે રખાતના અધિકાર ને તેના મૃતનેહીની મીલકતમાંથી પોશાકી મેળવવાના અધિકાર માટે મીતાક્ષરમાં વિગાનેશ્વર ટાકેલા કાલ્યાયાન અને નારદના હસ્તેખ મળી આવે છે (જૂઓ પ્રકરણ ૨ સર્ગ ૧ શ્લોક ૭, ૨૭ ને ૨૮) સાતમા શ્લોકમાં મૃતપતિની મીલકત પર પત્નીના વારસા હક ફાળેલા છે. સત્તાવીસમા શ્લોકમાં વિગાનેશ્વર કહે છે: બિનવારસી મીલકત થાય તે પહેલાં મૃત પામેલાની ધર્મક્રિયાનું ખર્ચ અને સ્ત્રી-વારસોની ખોરાકી પોશાકની રકમ કાપી લેવો જોઈએ. અંદાવોસમા શ્લોકમાં આનું વધુ વિવરણ કરતાં વિગાનેશ્વર કહે છે—

સ્ત્રીઓની ખોરાકી પોશાકી પૂરતી અને ધર્મક્રિયાઓના ખર્ચ પૂરતી રકમો જુદી કાઢી ને બાકી રહે તે જ ખાલસા થઈ શકે. આમાં રખાતોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. કારણ કે મોખિલ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. નારદનું લખાણ પણ રખાતને લાગુ પડે છે. કારણ કે એમણે સ્ત્રી શબ્દ વાપર્યો છે. (હિંદુઓના વારસાનો કાયદો કોલકલ પાનું ૩૩૫.)

અસલ પ્રતમાં રખાત માટે અલગ ૧ સ્ત્રી શબ્દ વાપરેલો છે. એટલે સાતમાં શ્લોકમાં નારદ ટાકી વિગાનેશ્વર કહે છે:

એક ભાઈ સંતાન વિના ગુજરી જાય અગર તો સંસારત્યાગ કરે તો તેની પત્નીની વિભક્ત સિવાયની એની મીલકત બાકીના ભાઈઓ વહેંચી લે છે. પતિવ્રતા રહે તેવી પત્નીઓની ખોરાકી પોશાકીની જવાબદારી રહે છે, પરંતુ એ ચરિત્રહીન થાય તો તે જવાબદારી રહેતી નથી.

આ શ્લોકમાં પણ સ્ત્રી શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

વ્યવહાર મુજબ (સર્ગ ૪ શ્લોક ૫, ૬, ૭, ૮ માંડલિક પાનું ૧૪૯)માં પણ એ જ મતભેદ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબના અવસાન પામેલા સંબોની પત્નીઓ માટે નિર્વોહની સામાન્ય જોગવાઈ કરવામાં આવી છે, ને તેના આધારે જ અવસાન પામેલા સંબોની વિધવાઓના નિર્વોહની પાછળના વારસો ઉપર જવાબદારી રહે છે, પરંતુ યશ-વંતરાવ વિશ્વ કોશીખાઈમાં ન્યાયમૂર્તિ નાનાભાઈ હરિદાસના અભિપ્રાય પ્રમાણે સ્ત્રી શબ્દમાં ‘રખાત’નો સમાવેશ થઈ જતો હતો. એટલે અલ્પરુદ્ધા છોને બરણપોષણનો અધિકાર છે એ વિષે તો કાંઈ શંકા જ નથી. માત્ર વિવિધ ફેસલાઓએ એ અધિકાર માટે જુદાં જુદાં બંધનો દરાવ્યાં છે.

પહેલી ચરત એ દરાવી છે કે, પતિવ્રતા હોવી જોઈએ. અલ્પરુદ્ધાનો અર્થ જ એક વ્યક્તિની જ રખાત થાય છે. પતિના અવસાન પહેલાં કેટલા વર્ષથી એવી રખાત હોવી જોઈએ તે માટે કાંઈ ખાસ ચોક્કસ નિયમ નથી. નિર્ગારેડી વિશ્વ લક્ષ્મણમાં ન્યાયમૂર્તિ

૧ (૧૮૮૭) ઈડિયન લો રિપોર્ટ ૧૨ સુબાઈ ૨૬, ૨૮

૨ (૧૯૦૧) ઈડિયન લો રિપોર્ટ ૨૬ સુબાઈ ૧૧૩

સોર્ટ કોઝ, ૩ એમ્સ ઈડિયા રિપોર્ટ ૨૧ ૧૯૦૬

રસોઈ ઘર

સંપાદિકા:

સો. મણીમહેન એથ. મહેતા

લખાવનાર :

સો. જશવંતીબહેન એમ. દેસાઈ

નાનખટાઈ:—(મીઠા ખીસ્કેટ)

સાધન:—મેદા. ૦૧ શેર, ઘઉંનો રવો
ઝીણો ૦૧૧ શેર, બેકીંગ પાઉડર ૧ ચપટી,
જીરૂ ખાંડ ૦૧ શેર, માખણ પાશીર, ટાચુ
આખા પાશીર.

બનાવવાની રીત:—પહેલાં એક કલાક-
વાળા વાસણમાં માખણ અને જીરૂખાંડ ફીણીને
એકરસ કરવા. ફીણવાથી એકદમ સરેદ ખુલતાં
રંગનો થશે. પછી તેમાં રવો મેદા અને બેકીંગ
પાઉડર મેળવી રાખી મુકવો. બે કલાક બાદ
તેમાંથી નાનાં ઘીણું જેવડા વજનનાં ખીસ્કેટનાં
આકાર બનાવી એક પીતળની કથરોટમાં બજે
આંગળેને છેટે ગોઠવી દેવા. પછી બીજી કથ-
રોટ તેનાં પર ઉંધી વાળી એક કથરોટથી
મોટી લોઢાની દડાઈ ચુલા પર મુકી તેમાં
રેતી નાંખી, તે ગરમ થવા આવે એટલે
નાનખટાઈ મુકેલી દડાઈ તેના ઉપર મુકવી.

અને ઉપર ઉંધી વાળેલી કથરોટ ઉપર ગરમ
કોલસા મુકવા. ટુંકામાં બને તરફથી ગરમી
લાગે તેવી ગોઠવણ કરવી અને થોડીવાર
રાખી પછી થાપ એટલે ઉતારી લેવા. દરેક
ધાણુવો દર પંદર મીનિટ સુધીમાં તૈયાર થશે.
ઉપરની બનાવટમાં દડાઈનું સાધન ન હોય તો
ખાજુની કોષ બેકરીમાં જુનવી શકાય છે.
બકીમાં જુનવવાથી ખર્ચ, મહેનત, અને
ટાઇમ ખર્ચી જાય છે. દરેક નાનખટાઈ ઉપર
આખું ટાચું ચોરી દેવું. કકડા હોય તો ઉપર
ત્રણચાર મુકી પછી જુનવા મુકવા. આ ખટાઈ
ધણું દડાડા સુધી જગડતી નથી.

ખારી મોળી પુરીઓ

સાધન:—પકેનો ઝીણો રવો, પાશીર મેદા
પાશીર, ચણાનો લોટ શે. ૦૧ [પાંચ તોલા] ઘી
તોલા વીઘ, મીઠું વોટકું તો. ૧ લળદર ૧ તોલો
ચપટી જીરૂ તોલો ૦૧ ચોખાનો ઝીણો લોટ

ચંદાવરકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે એટલા
લાંબા વખતથી રખાત હોવી જોઈએ કે તેને
કાચમી ગણી શકાય: તો જ એને મરનાર
સ્નેહોની મીલકત પર ખોરાકી પોચાકીનો
અધિકાર રહે એની હયાતિ દર્શાવ્યાન એવી
સ્ત્રીને ખોરાકી પોચાકીનો હક્ક રહેતો નથી,
કારણ કે જગે તે પહે એને હાંપી-કાઢવા એનો
સ્નેહી કલ મુખત્યાર હોય છે. રમણસુ વિરહ

જુ ચામડા,^૩ અને નાચુચાઈ વિરહ એંધીખાઈમાં
પાંચ વર્ષ રખાત રહી હોય તો તે પૂરતું લેખવામાં
આવ્યું છે. આ કેસમાં તે પ્રતિવાદીયણ નં. ૧
વાદીના આપની સત્તર વર્ષથી રખાત હતી.
એટલે એને કાચમી લેખી શકાય તે પહેલા
બંધનનો આધ એને ખીલકુલ નહે નહિ [આણ]

૩ (૧૮૯૯) ઈસિવ લો રિપોર્ટ ૨૩ મદ્રાસ ૨૮૨

તોલા ૫, મરીનાં તાંદળા તોલો ૦૧

કરવાની રીત:—બધા આટાઓ ચણી સાફ કરવા, પછી ઘઉંનો રવો, મેદો, ચણીનો લોટ આ ત્રણે આટાને મેળવી મુકીયા વાળવું મોણુ દેવું. તેમાં વજન સાર મીઠું દળદળ છડું મરીનો છુટો વીગેરે મેળવીને પોલે દળવે) હાથે પાટલા ઉપર પંચરાય તેવી રીતે નરમ બાંધવો. પછી પાટલા પર પાયરી પાંચ તોલા ચોખાનો આટો બુંદો, રાખો છે તેમાં ફીણવા માટે લીટાડું નાંખી ફીણવો અને પાતળો રાખવો. તે સાંટો કહેવાય. પેલા પાયરેલા લોટ ઉપર ચોખાનો સાંટો પાયરવો અને એવી સફાઈથી તેનો વીંટલો કરવો કે સાંટો બહાર નીકળી જાય નહીં. પછી એક છરીથી તે ગોળ વીંટલાનાં ગોળ દુકડા કરવા; પછુ સાંટો ન નીકળે તેની સંભાળ રાખવી. આવી રીતે દાખીને પુરીઓ બનાવીને પછી અરધો રતલ લી ગરમ મુકમું હોય તેમાં તળવા મુકવી અને એક કાઠીથી બંને બાજુનાં પાસાં બદામ રંગનાં થાય એટલે ઉતારીને પીરસવા. આ પુરીઓ લાંબી મુલત બગડતી નથી. મુસાફરીમાં પંથી જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. તેને ખારી મોળા પુરીઓ કહીએ છીએ.

પછી ગોળ શેર એકમાં એક વાટકો પાણી નાખી મીસરાવીને તૈયાર રાખવું. પછી દ્રાક્ષ વીગેરેને ગરમ પાણીથી ઘોષ સાફ કરવી હવે પેલા ગોળના પાણીમાં રવો, ઘીનું મોણુ દધ રાખેલ છે તે મેળવી દેવું. તેમાં બદામનાં ચીરીયા તથા ચારોલી મેળવી દેવા. પછી તેમાં જળફળવું ચૂણું તથા સોડા મેળવી કણુક બાંધી તૈયાર કરવી. પાણી બોધું થાય તો જરા નાંખતા જવું અને પુરીઓના આટા જવું બાંધવું અને તે સર્વેનો એક જ ગોટો કરી તે ગોટો સમાય તેવા કલાઈવાળા વાસણમાં મુકવો અને હવા ન જાય તેવું ઢાંકણ ઢાંકવું અને ઉપરનાં ઢાંકણ ઉપર ફાલસા મુક્તા રહેવું. બોઇમાં બોઇ અર્ધી કલાક સુધી ચુલે રહેવા દેવું પડશે. પછી બદામી રંગનું થાય એટલે ઉતારી તેને ટાડું પડવા દેવું. અને ૦૧ કલાક પછી તેનાં બંને ઈથ લાંબા દુકડા કરવા. અને ચાપ, કાશી, કુધ, ગમે તે ગરમ પ્રવાહીમાં ખાવાનાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. એક વખત હાથ બેસી જશે એટલે બહેનોને તેમાં પડતી મુરઠેલીઓ દુર કરવાની રહેલાઈથી મુક પડશે.

સી. સુશીલાબહેન કાઠારી

ઘઉંની મશાલા શાટલી

સાધન:—ઘઉંનો કરકરો શેટ શે. ૧
ઝીણો ઘઉંનો રવો શે. ૦૧ ગોળ શે. ૧
બદામનો બીજ શે. ૦૧ ઘોળા દ્રાક્ષ શે. ૦૧
સોડા (પાપડના) તોલો ૧ જળફળ નંબ ૧ લી
તોલા ૭૫ ચારોલી તોલો ૦૧.

કરવાની રીત:—ઘઉંના આટા અને રવાને સાફ કરી તેમાં લી તોલા ૭૫નું મોણુ દેવું. પછી ગરમ પાણી કરી તેમાં બદામનાં બીજ નાંખી, હાતરા ઉતારી, એકદમ ઝીણી કાતરી કરી, તે તૈયાર રાખવી.

મુધારો

સીજવનના માગશરના અંકમાં 'ગાંધી-જીના જીવન' પ્રસંગો' છાપેલા છે તે શ્રી. ચંદ્રકર શુક્લ સંપાદિત 'ગાંધીજીના સહવાસમાં' નામે પુસ્તકમાંથી લીધેલા હતા.

—સંપાદક

લેખકોને

સીજવનનો આવતો અંક 'સ્વ. ન્હાનાલાલ કાંવ' અંક તરીકે પ્રગટ થશે તે માટે પોતાના લેખો અને સંબંધીઓને પોતાના સંસ્મરણો લખી મોકલવા વિનંતી છે.

કેટલાક સાચા

કિરસાઓ

*

હારકા તામે કસ્યાણુ પરના એક હુદાણા-
બાધ પરણીને આવ્યા પછી, તેઓ ખેડુત દોષ,
વાડી ખેતર જતા, ત્યારે તેમની નવી પરણેતર
ધરમાં એકથી રહેતી. ગામડામાં આ યુવાન
ત્રી ખૂબસુરત ગણાતી. ગામમાં દાદાગીરી
કરતા એક વાયેર યુવાનની તેના ઉપર મેલો
નગર થઇ અને હુદાણાને ઘેર ખરે ખપોરે જઇ
બાધ પાસે પોતાની બદલાનત જણાવી. આ
ચરવીર ત્રીએ તેમ કરવા ના પાડી. પરિણામે
દંડયુદ્ધ જમ્યું. બાધ એકની ખે ન થઈ.
હવસખોર નિરાશ થઇ આવ્યો, ત્યારે બાધએ
કહ્યું કે, 'હું તને ઓળખી ગઇ છું ને મારો
ધણી આવ્યે તારું નામડામ. કહેવાની છું.'
આથી તે વધુ વિક્ષેપ અને પાછો ફરી બાધનું
ખૂન ક્યું. આ રીતે યવસાટેબાધએ પોતાના
શિયળનું રક્ષણ ક્યું.

*

બાવનગરની એક બાવીસ વર્ષની હુદાણા
યુવતી પર પતિને અસહ્ય ત્રાસ અને મારકુટ
દતો. એમાંથી ઉગરી જવા તેણે એક તળા-
વમાં પ્રવૃત્ત મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ ત્યાંથી
તે બચી અને એ દુઃખીઆરી બહેનને કોઇ
વિકાસઆગમમાં શ્રી. ગોરીબહેન ત્રિવેદી પાસે
મથરાતે લઇ ગયું. શ્રી. ગોરીબહેને તેને
આશરો આપ્યો અને વળતે દિવસે ફેમદારી
કોર્ટમાં બાધ પાસે એવીડીવેટ કરાવી.

*

હું પરણીશ તો કેપ્ટન સદમલને જ પર-
ણીશ, બીજા કોઇને પણ નહિ. આઝાદ સૈનિક

કેપ્ટન પ્રેમ સદમલ ગિરફતાર બન્યા તે પહેલાં
તેની સાથે લગ્ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર એક
કન્યાની પ્રેમકથા જાણવાનું આપણને સદ્બાંધ
પ્રાપ્ત થયું છે. દેશના લાડીલા સુપૂતને પરણ-
વાની બીંધણુ પ્રતિજ્ઞા લેનાર આ કન્યા એક
મિલમાલિકની પુત્રી થાય છે.

તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી પછી તો કેપ્ટન
સદમલ ગિરફતાર છુટી ગયા અને તેમને મોતની
શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે તેવો ભય પણ ઉભો
થયો, ત્યારે પણ આ બાળા પોતાની પ્રતિ-
જ્ઞામાંથી મુદ્દલે ચઢીત બની ન હતી. એક વાર
તેના સમાજોએ તેને સમજાવી. બીજા કોઇ
યુવકની સાથે લગ્નમાં બીંધવાનો આમદ્દ કર્યો,
પણ તેની રનેડમાં તો સદમલની સાથે બંધાઈ
ગઇ હોવાથી ઈતર યુવાનને પરણવાની તેણે
સાહ ના પાડી.

તેણે કહ્યું: 'સદમલ સિવાય આ જમતમાં
બીજો કોઇ પણ પુરુષ મારો પતિ ન બની
શકે. હું પરણીશ તો સદમલને જ પરણીશ;
બીજા કોઇને નહિ.'

આજે આ પ્રેમગર્વિતાની પ્રતિજ્ઞા ફળી
છે. આજે તેનો પ્રેમી બંધનમુક્ત બન્યો છે
અને તેમના લગ્ન દુક સમયમાં ઉજવનારાં છે.

*

સીધા દેદામાદમાં ગયે મુદિને શ્રીમતી
સરોજની નાયક તરફે એવી દંડી હિદાયતો દત્તા
તેવામાં સીધો છોડરીઓનું એક ટાંબું તેમને
મળવા આવ્યું. તેમને જોઇ શ્રીમતી નાયકએ
કહ્યું કે:— 'સીધી સીઓ બહુ દેશન પરત
દેખાય છે.' તત્કાળ એક છોડરીએ જવાબ
આપ્યો: 'આપની યુવાવરયામાં આપ પણ
બોધા ન દતા.' નાયકએ કહ્યું: 'હું જ્યોને
પણ છું. પણ હું લીપરડીક હોઉં નહિ, પરંતુ
માથે લગાવું છું.'

સુરતની એક વિદ્યાર્થીની લખે છે કે
 છોકરીઓની સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલે જતી આવતી
 વિદ્યાર્થીનીઓની કેટલાક છોકરાઓ રીખળ
 અને છેડતી પણ કરે છે. આ સમાચાર સાચા
 હોય તો તે અત્યંત વખોડવાને પાત્ર છે. છોક-
 રીઓની આવી અવધ યુગગીરી અને નિર્લ-
 વર્તા અટકાવવા માટે તત્કાળ પ્રયત્ન થવો
 જોઈએ. આવા પ્રસંગોને મુંગે મોંએ સહન
 કરી લેવાની આપણામાં સામાન્ય ખાસીયત પડી
 ગઈ છે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને હિંમત
 અને નીકરતાથી કામ લેવું જોઈએ. એની સાથે જ
 'અળખા'એ પણ સખળા બનવું જોઈએ અને
 અવધ છોકરા યા પુરુષોનો સામનો કરવો
 જોઈએ. આવા પ્રસંગે, જરૂર પડે, તમાચા
 અને ચપલનો - પણ :ખેડકા ઉપયોગ કરવો.
 છોકરીઓએ આ હકીકત પોતાની શાળાના
 વડા શિક્ષકને થો પોતાના માખાપને નિઃસં-
 કોચ જણાવવી જોઈએ અને એમ થાય તો જ
 યુગએને નર કરવા માટેના ઉપાયો પણ
 થો શક્ય. વિદ્યાર્થીનીએ વર્ણવેલા કિસ્સાને
 લાગેવળે છે ત્યાં સુધી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના
 વડા શિક્ષકે સુરતના પોલીસ અધિકારીનું એ
 તરફ ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. સુરતના પોલીસ
 સુપ્રી. શ્રી. ખાનસાહેબ આ બાબત જરૂર
 હાથમાં છે અને નિશાળે જતી છોકરીઓની
 સનામણી થતી અટકાવવા માટેના ચાંપતા
 મહાન છે.

મુંબઈમાં, નામદેવી લતામાં, ચંદ્રકાન્ત
 એન્ડ કંપનીને નામે ધંધો કરના બાહ્ય ચંદ્રકાન્ત
 ને દશા ગોડ અગલગત ગાતિના છે, તેમનાં
 લખ આજથી અગિયારેક મહિના ઉપર
 ઊર્મિલા નામે એક સુશિક્ષિત ખડેન સાથે
 થયાં હતાં. થોડા જ દિવસ પર એ બાહ્ય
 સોરડીઆ હુદાર ગાતિના નારણદાસ કરસન-
 દાસ નામના એક ધીમંત વેપારીની પુત્રી
 જસુમતી—જે પણ સુશિક્ષિત જ છે—સાથે

સૌરભ

સૌરભ

અચાનક 'પ્રેમલક્ષ' કરી લીધાં, ને એમ
 કરીને આમલી પત્નીને રખડાવી છે. આ
 લખમાં જસુમતીના પિતાની સંપૂર્ણ સંમતિ હતી,
 એટલું જ નહિ, પણ ચંદ્રકાન્ત અને જસુમતીને
 તેમણે પોતાના મલાડના ખુમલામાં રાખીને
 ઠાક તેને પગલે નહિ તે ખાતર દરવાજો
 ચુરખા દરવાજાને જેસડયાનું પણ સાંભળ્યું છે.

તરછોડાપક્ષી ઊર્મિલા પ્રાચે સ્વભાવિક
 રીતે જ જમને સડાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ છે,
 તેવા થોડાક યુવકોએ અમારી પર લખેલા
 એક પ્રતમાંથી તારવેલી વીગતો આટલી છે.
 તેઓ લખે છે :

“ન તો તેમનામાં પુનર્જનનો રિવાજ
 છે કે ન તો ચંદ્રકાન્તે પણ ઊર્મિલાને
 છૂટાછેડા આપ્યા છે. આમ ઊર્મિલા, પતિથી
 તળવેલી, અસદાય ખની, આજે મોરમોર
 આંધુએ રડે છે. એને માગાય છે, પણ તેઓ
 શું કરે? અને ન્યાન! ન્યાત મોટી છે પણ
 તેણે એ સંબંધમાં કંઈ જ પગલાં લીધાં નથી.
 એટલે હવે ઊર્મિલાએ શું કરવું? સાઈ જીવન
 રચ્યા કરવું? કે કુલો પૂરવો?”

ઊર્મિલાએ શું કરવું એ ખરેખર મદદરેનો
 પ્રશ્ન છે. હજી સુધી તો મહાપ્રતિષ્ઠાએ જ
 જીઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય રહ્યું છે. મુજો થયાં

એ પટે રહીને સ્ત્રીએ પુરુષના ખૂંદા ખમ્મા છે અને તોય માન્યું છે કે, એ જ એનો જીવના-ધાર, સોમાગ્યતાય છે. એ પટેથી ત્યારે એને દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એનું જીવન અન્યવત્ અને છે. ત્યક્તાની દશામાં ને માનદાનિ રહેલી છે તેવી તો વીધવાનીય નથી હોતી વૈધવ્ય કરતાંય એ દશા બૂંડી છે કેમકે વિધવા ને રીતે મન વાળી શકે કે હિંમત હોય તો ઉપાય થોજી શકે, તે રીતે આજની સ્થિતિમાં દરેક હિંદુ ત્યક્તા મન વાળી શકે કે ઉપાય થોજી શકે તેમ નથી. એનું પોતાનું માનસ, સમાજ-રચના ને કાયદો, બધું એની આડે આવે છે. વળી ત્યક્તા પ્રત્યે અનુકંપા થતી એ એક વસ્તુ છે, એનો હાથ જાણવો એ બીજી જ વસ્તુ છે. પુરુષની પત્ની વિશેની અપેક્ષાઓ પણ ત્યાં આડી આવે તેમ છે. એટલે જિર્મિલા સરખી સ્થિતિમાં મુકાયેલી બહેનોને બાગે રહવાનું કે કૂવો પૂરવાનું જ રહેતું હોય એમ અત્યારે તો મનાય છે.

ગાંધિ આ સંબંધમાં કંઈ કરે એ આશા રાખવી જ ખોટી છે. ગાંધિ એ મરવા પડેલી સંસ્થા છે. એને પોતાની અશક્તિનું સારી પેઠે જ્ઞાન થઈ ચૂક્યું છે, એટલે જૂની ટેવ છૂટી નહિ જવાને પરિણામે નેઓ એની સત્તા માન્ય કરે તેવા ગરીબોને જ એ દંડી શકે છે. પત્રવેખક યુવાનોએ, પોતાના પત્રમાં, આ દલીલતનું સમર્થન કરે તેવો એક દાખલો આપ્યો જ છે: ચંદ્રકાન્તની નવી પત્ની ને લુહાર ગાંધિની છે, તે ગાંધિના એગેવનોએ, આજથી એક વર્ષની વાત પર એક બાઈએ દાડીઆ લુહાર ગાંધિના એક બાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું એટલા જ કારણસર દંડ કરવાના ઉધમા કર્યો હતો. એ જ અમેસરોએ શ્રીમંતાઈની શેઠમાં દાખલે આ વખતે રોડે તાળાં દઈ દીધાં છે.

ગાંધિ વિષે એક દલીલ પણ આનમાં

રાખવાની છે. ન્યાય-અન્યાયનો વિવેક કરવાની રીતે નહિ, પણ સિવાજ જળવાયો છે કે નહિ, બીજી રીતે કહીએ તો ગાંધિનું સ્વરૂપ જળવા-યું છે કે નહિ, એ રીતે જ ગાંધિ તો વિચારે છે. એટલે ચંદ્રકાન્તની ગાંધિને મન એનો કંઈ પણ અપરાધ હોય તો તે—એક પર બીજી ક્યોનો નહિ, કિન્તુ વધુિક હોવા છતાં લુહાર સાથે લગ્ન કર્યોનો જ અપરાધ વંસી થકે. પણ આવી આખતમાં પણ એ દંડ દેવા આગળ પડી શકતી નથી એટલી બધી એ સિધ્ધિ બની છે.

આ છતાં ન્યાયની તેમજ નૂન સમાજની પ્રાગતિક દષ્ટિએ જોઈએ તો જસુમતી અને ચંદ્રકાન્તે આંતરવર્ણીય લગ્ન કર્યો છે એ એમનો અપરાધ નથી, પણ બંનેએ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એક નિરપરાધ યુવતીનો ને બચકર દોઢ કર્યો છે તે જ એમનો અપરાધ છે. કાયદો, સમાજસ્થિતિ અને સ્ત્રીનું અત્યારનું માનસ એ બધું એનાં પરણેતરને આ પ્રકારનો હેઠ દેવો એનાથી વિશેષ હીચકાઈ કૃત્ય પુરુષ-ને હાથે થતું દર્શો એમ કંઈપી શકાતું નથી. એથી સ્ત્રી સાવ અસહાય અથવા ઓશિયાળી સ્થિતિમાં જીવતી પડે છે. એનું જીવન ધૂળ બની જાય છે. વળી પરિપક્વ વયે એક સાન-બાનરાયો જીવન લગ્ન કરે ને દશ જ મહિનામાં નિષ્કુરતાથી પત્નીને તરછેડી બીજું લગ્ન કરે એનો કેાઈ રીતે બચાવ થઈ શકે નહિ. પ્રેમને નામે પણ નહિ. પ્રેમ શબ્દનો ઉપયોગ આ પ્રકરના લગ્નમાં થાય એ તો એના અર્થને દૂષિત કરવા બરાબર છે. જસુમતીના પિતાની સંમતિ મેળવનાર આ લગ્નમાં કેવળ હુદ વાસના કે પછી ધંધાદારી ગણતરી સિવાય બીજું કશું જ દેખાતું નથી.

જસુમતી પણ શિક્ષિક હોવા છતાં એક બહેનના જીવનને ધૂળધાણી કરવામાં બાગીદારી રાખી તે જોઈને તો થોડાક દિવસ પર કાકા-સાહેબ કાલેશ્વરે એક બાપશુમાં કહેલાં વચનો

યાદ આવે છે: મારે મન આપણા દેશમાં દબાયેલા વર્ગો ત્રણ છે—સ્ત્રીજન, હરિજન અને બ્રમિજન. સ્ત્રીજન એ એવો વર્ગ છે જેને દબાવવામાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ જ સારા બાળ બળવતી હોય છે!" જસુમતીએ પોતાના કૃત્યથી આ વાક્યની ભયાનક સાર્થકતા સિદ્ધ કરી આપી છે.

... દ્રોહના અનેક પ્રકારોમાં લગ્નદ્રોહ એ ધોરતમ પ્રકાર છે, કેમકે, લગ્નપ્રાપ્ત સંબંધ એ માનવજીવનમાં નિકટતમ સંબંધ છે, છતાં આ પ્રકારના દ્રોહે આપણે ત્યાં ઘર ધાલવા માંડ્યું છે ત્યારે એનો સામાજિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ. ઠાઈ પણ કારણસર પરણનાર ઉપરની લાગણી ઉડી જતાં લગ્નનો દ્રોહ કરવાનું સ્ત્રી રહે છે. એના પ્રત્યેની કતબ્યસુદ્ધિ ઘટે એ સ્વભાવિક છે. એ ન્યાય છે કે નહિ એ બીજો સવાલ છે, પણ ન્યાયે સુદાર્ણ સ્વભાવિક થવું જ રહ્યું છે. આવા પ્રસંગોમાં એક જાણું પોતાની સ્થિતિ સુધારવા જતાં બીજાનું આખું જીવન નિષ્ફળ કરી મૂકે છે તે જ વસ્તુ આપણને ડાંખે છે. એટલે એક બ્યક્તિના આખા જીવનનને નિષ્ફળ કરી શકે તેવા સંભાવના રૂપનો સદંતર અસ્વીકાર કરવો એ જ આ પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ છે. રહવાથી, બીજાનાં આશિયાળા થવાથી કે કૂવો પૂરવાથી એનો ઉકેલ ન જ આવે, અથવા આવે તોય ઘણો મોડો આવે. જેમકે, બિર્મિંદા પોતે ઠીક પરણી જ નથી એમ માનીને નિર્બંધપણે જીવનમાં વ્યવહાર કરે એ જ એના જીવનપ્રશ્નનો વાસ્તવિક ઉકેલ છે. એમ કરવાથી સમાજસંચયના કાયદો કે બીજા અપેક્ષાઓ ઓળંગી જવાનું પ્રાપ્ત થાય, તો તે પણ બેધડક ઓળંગી જતી રહી. મુઝમ સવિનયભંજ સિંચાય આ પ્રશ્નનો ઝટ ઉકેલ આવવાનો નથી, અલગન, જેને બાળકો હોય તેની બાળન જુદી રીતે વિચારવી પડે, પરંતુ

આંસુ પાડવાં એ તો આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી જ નથી. (પ્રજ્ઞાબંધુ) સંસારશાસ્ત્રી

*

માંધીજીએ સ્ત્રીઓને એવી શીખામણ આપી હતી, કે તેઓ શુદ્ધકાર્યની ફરજને બળવીને

પણ દેશની સેવા કરી શકે. તેઓ પુત્રીઓને લગ્નને લાયક અને પુત્રોને કમાવાને યોગ્ય કરી દેવા માટે વક્ષમાં મારે છે. આવા કુટુંબો દેશની સેવા કરે છે એમ ન કહેવાય. પરિશિત સ્ત્રીપુરૂષો, પોતાનાં બાળકોની સંભાળ રાખીને અને શુદ્ધકાર્યની ફરજને બળવીને પણ દેશની સેવા માટે ઘણો સમય આપી શકે એને બદલે તેઓ જીવનની મોજ માણવામાં પોતાના દિવસો ગાળે છે અને જાંઘળી પૂરી કરે છે. કેટલાક તો મોજમઝામાં એટલાં લપટાયેલાં હોય છે કે તેઓ સંતતિનિયમનના સાધનો વાંપે છે!

જેમના પતિ જેલમાં હોય એવી સ્ત્રીઓ કેવી રીતે દેશસેવા કરી શકે? એવા પ્રશ્ન પૂછતાં માંધીજીએ જણાવ્યું હતું, કે, અલગત. એ લોકોએ કાંતવું જોઈએ; પરંતુ એ કદાચ એમના જીવનનિર્વાહ માટે પુરતું ન પણ થાય. કલ્પે-પાનન માટે એમણે કોઈ ઉપાયો યોજવા જોઈએ, અને છતાં તેઓ દેશને માટે કામ કરી શકે. કોઈ પણ સંજોગમાં સ્ત્રીઓએ પોતાની પ્રમાણિકતા કે પવિત્રતાનો—શિયળનો ભોગ આપીને આજીવિકા મેળવવી જોઈએ નહીં. કસ્તુરબા નિધિના એક દરોહ પચીસ લાખ રૂપિયામાંથી વાર્ષિક ખર્ચ કરવાનો પ્રથમ માસી

સામે છે. શક્ય એટલા શ્રેષ્ઠ માર્ગે એ નાણાંનો ઉપયોગ કરવા માટે હું સખત કોશિશ કરી રહી છું; છતાં હજી પુરતાં સ્ત્રીકાર્યકરો અમને મળતાં નથી.

ગાંધીજીએ, શહેરોમાં રહેતી સ્ત્રીઓને ગામડાંની સેવા કરવાની સલાહ આપી હતી. પોતે ખરેખર તૈયાર છે કે કેમ, એ પોતાના હૃદયને પૂછવાની અને ત્યારબાદ એમના હૃદયનો ને. ટેકો મળે તો કાર્ય શરૂ કરવાની ગાંધીજીએ એમને અપીલ કરી હતી.

*
મેડરડ શાયર ખાતે એક કેસ દરમ્યાન ન્યાયમૂર્તિ ચાર્લ્સે એવી દીકા કરી હતી કે, છોકરીઓ પોતાના મ્દેરા પર રંગ રોગાનના લપેડા શા માટે કરતી હશે તે સમજાતું નથી.

બહી અને મુંદર જણાતી છોકરીઓ આવા લપેડા કરીને વાંદરીઓ જેવી દેખાય છે અને એમનાં મોઢાં જુઓ તો ગળે ટપાલની પેટીઓની કાગળ-આરી.

આ ન્યાયમૂર્તિ નામદાર પોતે ૭૪ વર્ષના વયોવૃદ્ધ છે અને ‘બહા કુંવારા ન્યાયમૂર્તિ’ તરીકે પંકાયેલા છે.

એક વખત તેમણે જાહેર કબુલ હતું કે, હું સારા સ્થાન ધરાવતો હોવા છતાં મારી સાથે લગ્ન કરવા કદી કોઈ છોકરીએ તૈયારી બતાવી નથી. આ જાહેરાત પછી તરતજ તેમના પર ૧૬૭ લાંબી દરખાસ્તો આવી પડી હતી.

છોકરીઓના ‘મેઇક-અપ’ને લગતી ઉપ-રોક્ત દીકાનો જવાબ આપતાં ‘વેસ્ટ એન્ડ’ની એક મુંદરીએ જણાવ્યું હતું કે ‘વિદ્વાન ન્યાય-મૂર્તિને ‘શીંગ કીમ’ વાપરવાનો નેટલો દહ્મ છે તેટલો જ છોકરીઓને ‘મેઇક અપ’ કરવાનો દહ્મ છે. આ શુદ્ધ દીકાખોર સદૃશદરજા જેઓ હજી પણ વિક્ટોરીઆના જમાનામાં જીવતા હોય છે તેમને મને કે ન ગમે, પણ પોતાનો દેખાવ મુંદર બતાવવા પોતાનાં નાણાં ખર્ચવાનો છોકરીઓને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.’

‘ન્યાયમૂર્તિઓ પેસી બજાબામણી વીગો માથે શા માટે મૂકે છે એ મને પણ સમજાતું નથી.’

*
બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના એક માત્ર સ્ત્રીસભ્ય શ્રીમતી નિકોલસે જણાવ્યું હતું કે બ્રિટીશ સરકારના એકેએક સભ્યને એમ લાગે છે કે હિંદને અંગે તો હવે તેમને માટે માત્ર એક જ માર્ગ બાકી રહી છે અને તે વહેલામાં વહેલી તકે હિંદને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપી દેવાનો. હિંદને ભોળે અમારે જલસા નથી કરવા. બ્રિટનના હાનુરોના પ્રતિનિધી તરીકે હું આ બોલું છું. બીજા કોઈકની આજ્ઞાદીને ભોળે અમારે બ્રિટનેને સૂચવેન અને એશિયામાં હવે અપતા નથી.

બ્રિટનમાં પોતાના હક્કો પ્રાપ્ત કરવા માટેની બ્રિટીશ સ્ત્રીઓની લડતનો હું કે ચિતાર આપીને શ્રીમતી નિકોલસે કહ્યું હતું કે, એ લડતના શરૂના દિવસોમાં સ્ત્રીઓની કાર્ય-પદ્ધતિ ખૂબ જ લડાયક હતી.

અમે રેલ્વે સ્ટેશનો સજાગાબ્યાં હતાં, અને છત્રીઓ વતી રાષ્ટ્રિય ચિત્રસંમહર્તા ચિત્રો પણ તોડી પાડ્યાં હતાં.

આને બ્રિટનની પાર્લામેન્ટમાં વીથ નેટલી સ્ત્રીઓ મેસે છે. પણ હું તો બનીડ શોની સાથે સંમત થઈને ધમ્મું છું કે પાર્લામેન્ટના છત્રોને પચાસ સભ્યોમાં ત્રણસોથી વધે એ સ્ત્રીઓ સો હોવાં જ જોઈએ.

*
હાલ્ય વેસ્ટી સ્ત્રી એ પ્રભુનું સર્વોત્તમ સર્જન છે. એ કોઈને પણ આકર્ષે છે, કારણ કે એ પોતે જ નરી પ્રકૃતિ છે: વધારે વાસ્તવિક છે અને એની દેહછટામાં વધારે અત્યંત હોય છે. દ્વાય એનું હાલ્ય કોઈને ધનકાર કરતું હોય તોયે એના શુભાખી દોઢ હૃદયને જકડી રાખે છે, અવનતરંગને દિલોળે ચઢાવે છે અને હિંદુ હિંદુ આસાનો સંચાર કરે છે.

હૃદયનામાંયે નથી ઉતરતું કે જે હારય
છગરને છતી લે છે તે હારય એકાએક કોષના
સારાયે જીવનને ઉગાડી દે એવું કાલક-કુરમું
કેમ નીવડે છે ? જ્યારે સ્ત્રી કોષના પ્રેમને
તરછોડે છે ત્યારે તે રિમત કરતી નથી, પણ
એ પછી તે નિષ્કિય ને એકાકી બની જાય
છે. આવી એકાકી સ્ત્રી સ્ત્રીરૂપે રહેતી નથી
ને સ્ત્રી તરીકેનું એનું અસ્તિત્વ નાશ પામે છે.
આવી સ્ત્રી પ્રથમ પુરુષના પ્રેમનો ઇન્કાર
કરે છે, પછી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે, અને
થોડા દિવસ બાદ એના તરફ એમને ઠંડાળો
આવે, ધૂણા ઉપજે એ ખાતર એમને મુશી-
બતમાં મૂકે છે. અને આમ છતાં જ્યારે એ
એનો પીછો નથી છોડતા ત્યારે એ એમને
સખત રીતે ઠપકારે છે.

આટલું કરવા છતાંયે એ સ્ત્રી પ્રમાણિક
છે. જો એ પુરુષને સ્પષ્ટપણે 'મારે તમારું કામ
નથી' એટલું કહેવા જેટલી કઠોર યથ્થ શક્તી
નથી, તો તે એમને એના પ્રત્યેના પ્રેમની લત
છોડી દેવાવવા માટે પોતાનું ડાચું ચડાવેલું
રાખે છે, એના હૃદયમાં ઇર્ષ્યાગ્નિ જ્વળત
કરવા બીજા પુરુષ પ્રત્યે મુખ મલકાવે છે ને
નયનો નચાવી એ પ્રેમનો દેખાવ કરે છે. એમ
કરી એ પુરુષની એના પ્રત્યેના ધિક્કારની માત્રા
વધારે છે. અને તોય એ દેખે તો નથી જ
દેતી એમ કહેવું પડશે. તમે એને તમારી
હૃદયલાગણીઓ સાથે રમત રમવાને કારણે
ખાતરી કહો, પણ એવા ચરિત્ર વંશરની સ્ત્રી
એ સ્ત્રી ન જ કહેવાય એ ખ્યાનમાં રાખજો.
એ પોતાના હાસ્યની ક્ષિંપત જાણે છે; સાથે
સાથે ક્યાં ને ક્યારે સ્મિતનો ઉપયોગ કરવો
એ પણ એ જાણે છે. તમે એના ડડાપણ
માટે શંકાચીલ બની શકો, પણ એના શુદ્ધિ-
ચાતુર્યને પડકારી ન શકો.

સરવૈયું કાઢીશું તો તરત, સમગ્રશે કે એ
ધંધાને પોતાની સફળતા માટે જાતીય આકર્ષ-
ણનો જ મુખ્યત્વે આધાર છે. માત્ર એ જાતીય
આકર્ષણ સૌને એકસરખું સ્પર્શી રહે, તે
માટેની વિવિધ તરફીઓમાં જ માલિકા અને
ડાયરેક્ટરો રમ્યાપમ્યા રહે છે. હવે કુદરતે તો
જાતીય આવેશ માત્રા મૂકી ન બેસે ને કાળે
એની સાથે સાથે લગ્ન-સરમાળપણું પણ
રાખ્યું છે. જાતીયવૃત્તિ ઉત્તેજના ને તેને
કુતાર્ય કરવા માટે અમર્યાદ એણાઓ નિર્લગ્ન
દેહદર્શનનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. એ
તો પાંપણને એક પલકારે, મુખને એક મરક-
લડે, કે લગ્નભર્યા હાવભાવે કરીને વિશેષ
સતેજ થાય છે. આ મુખ્ય હાકીત બુદ્ધીને
અધઃચરી અમર્યાદ એણાઓ યવાને કારણે જ
આપણાં બધાં ચલચિત્રો નિષ્ફળ નિવડે છે.

*

નૂતન યુગની નારીનું આ એક 'ક્ષ'

કિરણ છે.

જો તમે તેની દુસ્મિત કરશો તો તમે

તેના ઉપર આચક પડ્યા છો એમ માનશે.

કે 'તમારું' દીલ એક બરફનો ટુકડો છે. જો તમે

તેને ચુંબન કરશો તો તેને તમારી છુટ વધારે

પડતી લાગશે અને જો તમે તેને ચુંબન નહિ

આપો તો તે બીજે કંઈથી મેળવી લેશે. જો

તમે તેની ખુશામંત કરશો તો તમારામાં બહી-

વાર નથી એમ માનશે અને તમે નહિ કરો

તો તે એમ માનશે કે તમે તેને સમજાવવા

નથી. જો તમે એક સારા છોકરા હો તો તમે

માનવ કેમ નથી, તેના જ વિચાર તે ક્યાં કરશે.

જો તમે તેને પંખાળશો તો તે તમારો વિરોધ

કરશે. જો તમે તેની સાથે પ્રેમ કરશો તો તે

એમ માનશે કે તમે બહુ સસ્તામાં પ્રાપ્ત કરી

શકાય એવી છો. અને જો તમે પ્રેમ નહિ

કરો તો જોઈ તેની સાથે પ્રેમ કરનાર મળી

વિશેષ જોઈ તેની સાથે પ્રેમ કરનાર મળી

માબાપોને મૂંઝવતા પ્રશ્નો

Usha D. D. D.

*

મારી દીકરી તિથોત્તમા બહુ રાજમાણ પ્રકૃતિની છે. બોલતાં શીખી ત્યાં મુઠીમાં તો કોઈ બોલાવતું તો હસીને, કાઠું કાઠું બોલીને જવાબ દેતી અને તેડે તો હસતી હસતી તેની પાસે જતી. પણ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેનામાં ફેરફાર થતો ગયો. અને હવે તો એટલે મુઠી તેમાં ફેર પડી ગયો છે કે કોઈ પણ નવું માણસ ઘરમાં આવે તો તે શરમાઈ મરે છે. ઘેર મહેમાન આવે તો તિથોત્તમા છાનીમૂની થઈ જાય છે. નહિ કોઈ સાથે વાત કે ચીત. “કાકાને જે જે કહે, તિથોત્તમા !” એમ જુલે મૂકે એના બાપુ કહી જાય તો તો ચર્ષી રહ્યું. તે બાગી જ જવાની. તેના બાપુ કે હું મહેમાન સાથે બળવા હળવાના સૂચનરૂપે આવું કાંઈક કહીશું એવા ભયે મહેમાન આવે ત્યારે સંતાતી રહે છે. તેને ગાતાં અને ચીતરતાં સાઈ આવડે છે. એકલી એકલી સરસ ગીતો ગાયા કરે, પણ જો ગાવાનું કંઈું તો ચૂપ ! ફળિયા પાડોશમાં પણ એણું બજે હજો. તેના વિષે કોઈ વાત જ ન કહી શકાય. વાત કરી તો આખો દિ તેના મોઢા પર શરમના શેરડા દેખાય ! આમ કેમ બન્યું હશે ?

જવાબ : અપરિચિતોમાં બાળક શરમ કે સંકાય અનુભવે એ તો બહુ સ્વાભાવિક છે. અપરિચિત પરિચિત થાય અને બાળકને એની જોડે પોતાપણું લાગવા માંડે તે ધીમે શરમ-સંકાયનો પડેલો દૂર થાય છે.

ચિ. તિથોત્તમાની શરમાવાની ટેવ તો બહુ સ્વાભાવિક નથી લાગતી. શરમાળ પ્રકૃતિ થઈ જવાનાં કારણે બહુ-અનુભવે બાળમનને ગળા જાય એવી સ્થિતિ ઘરમાં મોટેરાઓએ ઉભી કરી હોય છે. બાળકની પ્રત્યેક હીલચાલ ટીકા શીખામણ કે ઉપાલંબ ઉભાં હોય છે. આ હાલતમાં બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ ઓસરતો જાય છે અને પોતા મોટેરા હીનભાવ કેળવતો જાય છે, આથી પોતાનાં સિવાયનાં માણસો વચ્ચે બીકમાં પોતાની હીલચાલ, વાતચીત કે વ્યવહારમાં સંશોભ પેદા થાય છે. આવું બાળક પોતાની જાતને પોતાના સમુદાયમાં તો જેવી હોય તેવી પણ સામાજી ભેતાં શીખ્યું હોય છે. પણ નવતર માણસો કે સમૂહ વચ્ચે તે પોતાની જાત વિષે એક પ્રકારની ફફડ (Nervousness) અનુભવ છે.

બાળકની ધડાતો સંકલિતઓની મર્યાદાનો ખ્યાલ કર્યા વગર મોટેરાં તેની નખખાઈ કે અસંકલિત માટે તેને વારંવાર ટેક ટેક કરીને છોભીકું પાડયા કરે કે હપકો આપ્યા કરે; તેનાં સમવયરકો વચ્ચે પણ તેની અણુઆવડત જતાવીને વડીલો તેને હલકું પાડે, એવી વાતો કરે ત્યારે બાળકની કેમજળ એવા મનના ભાવો આઘાત અનુભવે છે, આવા રોજરોજના કેટલાય આવાત પ્રત્યાઘાતમાંથી બાળમનમાં પોતાની જાત માટે અવિશ્વાસ ફસી જઈને તે આવા પ્રસંગે અસ્વસ્થા અનુભવતું થાય છે. પોતાથી કાંઈનું કાંઈ થઈ જશે અને વડીલોનો હપકો સાંભળવો પડશે, એવાં સતત ભય સેવતું એકલું ને એકલું રહેવાનું પસંદ કરે છે. :

મહેમાનો પાસે બોલતાં કે વર્તતાં પોતાથી વડીલો પસંદ કરે તે કરતાં કોઈ બીજી રીતે વર્તી જવાશે તો એ ભય તેને રહ્યાં કરે છે. તેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ-પંદી તે ગીત ગાવાની હોય કે પાડોશીઓ સાથે હળવા બળવાની હોય તેમાં એને આ પ્રકારનો વસંતસો રહ્યાં કરતો

માનસાન મૂલવતા પ્રશ્ન]

હોય છે. એથી તેનું મન બળવા હળવાના પ્રસંગે ટાળતું હોય છે. ચિ. તિથેત્તમાની ભાડક આવાં કાંઈ કારણે જન્મેલી તો નથી? એ તમારે તમાસવું રહે. તમારે તેને તેની મરજી ન હોય તેવા પ્રકારનાં સૂચનો વડે મહેમાન સાથે બળવા હળવાના પ્રસંગે ઊભા ન કરવા. પોતે હીણી દેખાશે એવો ભય તેને ધરમાં મોહના વતીવમાંથી પણ ન લાગે એવી સંભાળ તમારે પ્રત્યેક પ્રસંગે રાખવી જોઈશે. તેની હરેક વાત, વતીવ કે વસ્તુ પરત્વે કંઈ અને સહાનુભૂતિની નજરથી જોવાનું ધરમાં દરેકાંએ રાખવું જોઈશે.

*

પ્રશ્ન: મારો પુત્ર સુરેશ સાત વર્ષનો થયો. તેણે તે ખાવા બેસે ત્યારે મારે તેની ખૂબ કાળજી રાખવી પડે છે. એક તો એ કે, ખાતાં ખાતાં અધેય એક વેળાં કરે છે. કપડાં પર દાળ શાકના ડાઘ પાડ્યા વગર ન રહે. એટલે આવડા મોટાનેય નાનકીક પોતડી કે ચૂડી પહેરાવીને બેસાડવો પડે છે. ખાવાનુંય તેને ખાત નથી. કાંઈ ચીજ વધુ ભાવતી હોય તો તે એકલી જ ખાધે રાખે. પ્રમાણનું કાંઈ ખાતે ન રહે. અટકાવીએ નહિ તો હાથે પરાંત ખાઈ જાય અને મારો જ પડે. બીજાને પીરસાય ત્યારે પોતાની થાળામાં પડયું હોય છતાંય કે પોતે હજી હાથે ન અડાડ્યા હોય તો પણ અચૂંક માગે. એટલે તેને પીરસાવવામાં અમારે અચૂંક મૂકવો પડે છે. કાંઈ મહેમાન આવે ત્યારે આ ડાંગ કેવા લાગે? આવે વખતે જમવા બેસવા ટાણે સમગ્રવી-બલામણુ હાંમે બેસાડીએ તો પણ ભાષસાગ એના એ. જરાક ખ્યાન રાખતાં ચૂકું તો ભાઈ કાં તો એટલું બધું ખાઈ નાખે કે ઉતરી ઝાડા થાય કે એક જુદી બધું ચીતરી મૂક્યું ડોઝ, અને થાળામાં ફટકું છાંડી મૂક્યું હોય.

હવે કાંઈ નાનો ન કહેવાય. આટલી બધી કાળજી લઈ છું છતાં તેની ટેવમાં સુધારો થતો દેખાતો નથી. એ આમ ખાધાની બાબતમાં જ આવો લખરો છે, બાકી બીજાં છોડીને જ ન જ ડાહ્યો ડમરો થઈને વર્તે છે. શાળાએ જાય છે અને ભણવા ગણવામાંય ડીક ગણાય છે. તેનો આ ટેવ ટાળવાનો કાંઈ માર્ગ ખતારશો?

જવાબ: પહેલું તો ચિ. સુરેશના સુધારા માટે તમે જે અંકુશ મૂક્યા છે તે તદ્દન દૂર કરો. એના સુધાર માટે પહેલું અને આવશ્યક પગલું.

આપણે ત્યાં ભોજન પ્રસંગના શિષ્ટાચાર (Table manners) ની તાલીમ તો બહુ બલાંએને આપવી પડે તેવી રિયલિટ છે. બાળુની અસપાસ એકાંને વેશ્યુછેરણું દશામાં મૂકીને, થાળામાં વાનીઓના ડમકા છોડીને બીનારાને આપણે અસબ્ય નથી માન્યા. પણ નવા યુગનો સમાજ હવે આમ એક જોડના અંધાર છાંડીને બીનારા મુદરથોની મોટાકા નહિ સ્વીકારે.

બીજી વાત: ચિ. સુરેશને માટે તમે મોહી માપજાંધી પણ દીલી મૂકવી જોઈશે. તેને ભાવતી ચીજ તે તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી ખાય કે લે, તે તેની ઇચ્છા પર છોડવું જોઈ શે. બાળુમાં પડયું હોય છતાં પીરસાય ત્યારે માગવાની તેની ટેવ અવૃષ્ટિમાંથી જન્મી હોવાનો સંભવ છે. સકય હોય તો ધરનાં બધાં માટે પીરસવાની વ્યવસ્થા કાંઈ આવી ગોઠવો. જે કાંઈ રંધણું હોય તે પોતાની મેજ પોતાના થાળા-વાટકામાં સો પીરસી લે. સુરેશને પોતાની પસંદગીની પ્રસુ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં પોતાની થાળામાં મૂકવાનો વિવેક આથી જાતે જાળવવો રહેશે. પોતાની જાત પર આમ તે જાતે અંકુશ મૂકશે. પીરસનાર જમનાર સામે, થાળા કે બીજું પીરસવાનું પાત્ર હોય તે, ધરે અને જમનાર એકબીજા હાથે લઈ લે. આ ગોઠવણમાં દરેકે પોતે પ્રથમ લીધેલી ચીજ ખાઈ

લીધી હોય તો જ તે પીરસણી વખતે આવેલી ચીજ લેવી, એવું ધારણુ હોય, બીજાં સૌને આ ધારણુની જાણ હોય તે જ પ્રમાણે મુરેશને આ ધારણુ સમજાવી દેવું. મોટરો પણુ આ ધારણુ કાળજી પૂર્વક પાળે. કોઈ વાર મોટરો જૂલ કરી બેસે તો પીરસનાર ધ્યાન બેચે. ધ્યાન બેચવાને લાયકનું પાત્ર માત્ર મુરેશ જ છે એવું આથી તેને નહિ લાગે.

યાજ્ઞમાં ઠીક ઠીક પંડિત હોય છતાં ખાઈ જવાશે એ ગણતરીએ મોટરો પણુ પીરસાય ત્યારે હિમેશ કરાવતાં રહે છે. એ પ્રમાણે મોટરો બસે જોઈતું હોય. અને લેતાં હોય; અને બાળકની યાજ્ઞમાં પડેલું હોય તેટલું પણુ બાગે જ ખાઈ શકે તેમ હોય, છતાં પણુ બીજાંએ લીધું માટે પોતે લેવું એવી બાળકની ઈચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. પછી બસે ખપ કરતાં એમ વધુ લેવાઈ જાય અને પડેલું રાખવું પડે. એટલે ધરમાં પીરસવાની જ એવી વ્યવસ્થા હોય કે નથી સૌ ખપ પૂરતું પણુ આંગળ લીધેલું ખાઈ ગયાં હોય તો જ લે.

દાળશાકમાં કોકમ, મરચાં કે લીમડાના પાન કે એવી ચીજ હોય છે તે કાઢી નાખીને મોટરો પણુ બોંચે દબાવે કરે છે. આમ કરવાને બદલે એવી ચીજ યાજ્ઞની ધારે મૂકવાની રીત હોય તો યાજ્ઞની આસપાસ એકવાક ન જામે. મોટરોની આવી મુશ્કેલ વ્યવસ્થા કરવાને બદલે વામાં પ્રેરણારૂપ થાય છે. બાળકને આવી ચણખપની ચીજ જુદી કાઢી મૂકવા યાજ્ઞ જોડે રકાળી નેવું કાંઈક આપવું. એક નીચે ન વેરાય માટે આ રકાળી છે એટલું સૂચન તેને બસ થશે. સાવચેત બનાવ્યા પછી બસે તેની રીતે, પણુ, બાળક એક નીચે ન વેરાય તેવા પ્રયત્ન કરશે જ. આ બાળકને ટોંકવાને બદલે તેને જાગૃત (Conscious) બનાવવાથી તે પ્રયત્નશીલ બને જ છે. એક વેરાયતો કે બાળકનાં પોતાનાં કપડાં એકથી ખરડાયતો

પ્રશ્ન માત્ર આપણી કાળજીનો જ વિષય નથી, પણ તે હરેકનો હોયને બાળક જાતે જાગૃત બનીને કાળજી લે એ માર્ગે તેને આમ જવા બદલ બનાવીને મૂકી શકાશે. 'આ તે શા દેખે છે?' એવું મોણું મારીને કે તેને વડીને ટોંકીને કોઈ સદ્વ્યવહારની તાલીમ તેને નહિ આપી શકાય.

પ્રશ્ન : નાનકડાં બાંધાના અને ઘડી ઘડીએ માંદા પડી જતા મારા બાળકને દાકતર-મિત્રો સારી પેઠે દૂધનો ખોરાક આપવાની બુધ્ધિમણુ કરે છે. પણ કમનસૂબે તેને દૂધ બાવતું જ નથી, તેવું શું કરવું? ઠીક ઠીક ખાંડ-સાકર મેળવીને આપું તોય ના પીએ. દૂધ નહિતો દહિં છાશ તે લેતા થાય તેવા દાકતરો આમલ કરે છે; પણ તેથી બાગે જ ખાય છે. તીખું તમતમું અને મરી-મસાલાવાળું ખાવા તરફ તેનો વધુ આકર્ષણ રહે છે. આથી તેવું શરીર સાફ પણુ રહેતું નથી. જટવારમાં માંદા પડી જાય છે. આ સંબંધમાં તમારી શી સલાહ છે?

જવાબ :— આપણા મૂલરાતી-અને તેમણે નિરામીય આહારીઓને માટે પોષણનો સવાલ બારે અટપટે બનતો જાય છે. શરીર-સંપત્તિ ધસતી જાય છે, રોગનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, મરણ પ્રમાણમાં ચોક્કસનારો વધારો થઈ રહ્યો છે અને આયુષ્ય મર્યાદા ઓછી થતી જાય છે; એ દરજ્જાએ હવે તો પ્રગટ હોવા છતાંય આપણી આંખ કેમ ઢલેતી નથી?

યુક્તાદારના વિચારથી-આપણાં ધરોમાં બોજનની યોજના કોણુ કરે છે? અને ધરમાં એ વિષેનો લગાઈ વિચાર ન હોય ત્યાં બાળકને નાનપણમાં ખાવા પીવાની વિચિત્ર એવી ટેવો પડે એમાં શી નવાઈ?

આપણા ખોરાકમાં સૌથી આગળ તંત્રી આવતી આમી તે ગોરસનો નહિ નેવો ઉપયોગ છે. દહીં-છાશની ઉણપ બીજા કસાથી પૂરી

સકાય નહિ એ વાત આપણી સમજમાં નથી હિતરતી. સંધવાની કહેવાતી કળાએ ખોરાકનાં તરવેને હણી નાખવાનું કામ કર્યું છે. અને પોષણ કરતાં સ્વાદને પ્રાધાન્ય આપવા ટેવાયકી આપણી આહાર-પ્રણાલિમાં ફેરફાર કરવાની વાત સ્વીકારવા આપણે મનથી પણ તૈયાર નથી હોતા.

આ હાલતથી બાળકમાં ભાવાભાવનું આવું વિષમ વલણ પેદા થયેલું દેખાય છે. 'દૂધ નથી ભાવતું' એ જાણે સ્વભાવિક જન્યું છે. નિરામીય ખોરાકમાં પ્રાણીજ પ્રોટીનની ખામી દૂધ-દહીં કે છાંયના ઉમેરાથી ઘણે અંશે પૂરી શકાય. પણ આપણા નિત્યના ખોરાકમાં તો ભાગ્યેજ આ ત્રણેના સમાવેશ થયો હોય છે.

તમારો બાળકના દૂધ-દહીં તરફના અણુ-મમાંમાં ધરની પ્રણાલિકા પણ જવાબદાર હોય એમ પણ સંભવે છે; તો તે સ્થિતિ સુધારી લેવાનાં પગલાં તમારે ભરવાં જોઈએ. સારી જાતના દૂધના અભાવે ગમે તેવા દૂધના પરિચયે બાળકને દૂધ પ્રત્યે અભાવ ઈર્ષ જાય

છે, એટલે થોડાં વધારે વેસા ખર્ચાને સારું દૂધ મેળવવાનું રાખવું. સારા ચોખ્ખા દૂધમાં ખાંડ સાકર નાખ્યા વગર જે સોડમ હોય છે તે બાળકને ખમી જશે અને તેને ભાવવા લાગશે. બાળકને પ્રમાણસર ખાંડ સાકર આપવામાં હરકત નથી. પણ બધી જ વખતે દૂધમાં ખાંડ આપવી પડે એ સ્થિતિ ન રાખવી જોઈએ. દૂધ ન શાવતું હોય તો તેને રૂચે તેવું 'મોણું' યુક્તિથી જમાવેલું દહીં આપવું. દહીંને પણ દહીંની જેમ દાઢે લાગે તેવું ખનાવવાની જરૂર છે. તે જેમ તેમ જમાવેલા ખેતવાદ કે ખાટા દહીંના ઠોઠ પ્રસંગે થયેલા અનુભવના બળે બાળકમાં દહીં વિષેના બંધાયલા ખ્યાલોના લીધે અભાવ થયો હોય તો તેને તો તરત સુધારી શકાય. ઘણી વાર આવા અભાવની પાછળ બાળકને ઠોઠને ઠોઠ વિચિત્ર એવા અનુભવો થયા હોય છે. તે કારણે બંધાયેલી અનિષ્ટ કારણભૂત હોય છે. એટલે અભાવ પાછળના ઇતિહાસ પણ તપાસી જોવો. ઘણી વાર કારણ દૂર થતાં અભાવ નથી રહેતા.

સ્ત્રી-જીવનની ફાઈલો મળે છે.

[ફક્ત એક જૅટ સીલીક છે]

વર્ષ પહેલું	પાકી ફાઈલ	નથી	કાચી	નથી
વર્ષ બીજું	"	૮-૦-૦	"	૬-૦-૦
વર્ષ ત્રીજું	"	૮-૦-૦	"	૬-૦-૦
વર્ષ ચોથું	"	નથી	"	નથી
વર્ષ પાંચમું	"	"	"	નથી
વર્ષ છઠું	"	૮-૦-૦	"	૬-૦-૦

પાંચમા વર્ષના નેહથી આસો-પાંચ અંકના રૂ. એ પાકી ત્રણ ફાઈલો સાથે લેનાર માટે રૂ. બીવીસ (રિસ્વેનુર, ફી)

આપને જોઈતાં તમામ જાતના પુસ્તકો માટે ઓફિસ સાથે નાણા મોકલી આપો. સપ્તર્થ સંતોષ થાય એ રીતે આપને માલ મોકલી આપવામાં આવશે.

સ્ત્રીજીવન : કાર્યાલય : અવેરીવાડ : અમદાવાદ.

સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓમાં સંસ્કાર પૂરતું લોકપ્રિય માસિક

સ્ત્રી-જીવન

: આ અંકના સંપાદકો :

પ્રોફે. અનંતરાય મ. રાવળ
પ્રોફે. ધન્દુમતીબહેન મહેતા
શ્રી. શંકરદાસ શાસ્ત્રી

‘સ્ત્રી-જીવન’ કાર્યાલય,
જવેરીવાડ, રતનપોળ,
અમદાવાદ, તા. ૨૩-૧-૪૬.

લાઘુશ્રી
બહેનશ્રી

સ્વર્ગસ્થ મહાકવિ ન્હાનાલાલના પુણ્યસ્મરણમાં અમે ‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનો આજના માસનો અંક ‘મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલ અંક’ તરીકે બહાર પાડાનો નિર્ણય કર્યો છે, તેમાં સ્વર્ગસ્થના પરિચયમાં આવનાર વ્યક્તિઓની સ્મરણો, સ્વર્ગસ્થની કૃતિઓ ઉપર વિદ્વાનોનાં વિવેચનો, સ્વર્ગસ્થનું નિઃશ્ચરિત્ર, અને સ્વર્ગસ્થનો ગુજરાત અને સાહિત્યજગતમાં ફાળો પડેલો વિષયો ઉપર લેખો આપવાનો અમે વિચાર રાખ્યો છે. તો આપ આપને વિષયો ઉપર લેખ લખી મોકલાવી સ્વર્ગસ્થ મહાકવિની અજસમર યશઃકાયને અંજલિ આપશો, એટલી વિનંતિ છે. આપનો અમને ઉપરને સરનામે તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬ સુધીમાં મળે તો અમને ઉપરની સરનામે તા. ૧૦ મી જાણ, એવી વ્યવસ્થા કરવા કૃપા કરશો.

સ્વ. મહાકવિના નિકટના પરિચયમાં આવેલાં બીજાં લાઘુબહેનો પણ આમાં સંહકાર આપવાનાં છે, આપ આપનો લેખ જરૂર વહેલી તકે મોકલી આપશો, એટલી વિનંતિ.

૩.

લિ. સેવક,

મનુભાઈ જોષાણી.

શ્રી-જગત સમાચાર

પાલણપુરમાં અખિલ હિંદ
ફોટોગ્રાફી પ્રદર્શન પાલણપુરના
જીનીયર બેગમ સાહેબે પ્રદર્શન
શુરૂં.

પાકીતાણના રાજકુવરી
જેમનું સગપણ કીસનજીના
રાજકુમાર સાથે થયું હતું તે
થી. મહેન્દ્રકુવરજીનું અવસાન
થયું.

મુખ્ય ધારાસભા માટે
મુખ્ય સહેર (ડી. વોર્ડ)ની
એક સ્ત્રી-મેલક માટે લીમ તર-
ફથી મીસીસ જારખાતુમ દેહ-
લીને ઉમેદવાર તરીકે ઉભા
રાખવામાં આવ્યાં છે.

આગ્રહ હિંદ ફેશનના ત્રણે
ચોક્કસરોને મુકતી મળતાં તેઓ
લાહોર ગયા ત્યારે રોચન ઉપર
કર્નલ ધીલાનનાં સુવાન બહેને
આંગળી કાપી ત્રણેને લોહીનાં
તીલક કર્યાં હતાં.

વધો મહિલાશ્રમના વિદ્યા-
ર્થીની કુ. ગીરીબાળા શાસની
ઓગસ્ટ મળવળ અંગે અંગાળ
સરકારનો સૂચનાથી ધરપકડ
થઈ. તેમને જામીન પર છોડવાં છે.

લંડનમાં હિંદી વર્કસ
એસોસિએશન કોંગ્રેસના ડિરેક્ટ
મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રીમતી રૂચે-
લ અને શ્રીમતી ચાંગ-કાંઈ
રોકને આમંત્રણ આપવા કરાવ
કરશે.

અંગાળ ધારાસભામાં
સ્ત્રીઓ માટેની એ મેલક માટે
અત્યાર સુધીમાં નવ બહેનોએ
ઉમેદવારી નોંધાવી છે તેમાં એ
બહેનો શ્રી. નીરાદત ગુપ્તા
અને શ્રીમતી હેમંતબા મળ-
મુદર ચાલુ સભ્ય છે.

કર્મચીમાં મીસ અજાધા
હેરીસન અને મીસ જેસી રૂટ્ટિ
પંડિત જવાહરલાલ નહેરુની
મુલાકાત લીધી હતી.

પોરબંદરમાં બહારવટિ-
યાના હાથે ગાયો ગમેલ એ. ડી.
સી. અને ડ્રાઇવરની 'વિષવા-
ઓને અનેકમે માસિક ૭૫
અને ૨૦ રૂપિયાની જવાબ ના-
રાણા સાહેબે જાંધી આપી.

મહિલા પરિષદના આમંત્રણ
ભરવને મેટ્રીકના સેન્ટર તરીકે
એ વર્ષ માટે મંજૂર કરાયું.

મુખ્યના શ્રી. શીવલાલ
અખારામ આણંદજીની પ્રથમ
પત્ની ગુજરી જવાથી તેમણે
શ્રી. રૂક્મણીબહેન જોડે કરો લાખ
કર્ચો હતાં. પણ પછી રૂક્મણી
બહેન હયાત છતાં તેમણે પ્રથમ
પત્નીની નાની બહેન જમાકુમારી
સાથે લગ્ન કર્યા હોવાથી દરજીની
નાતમાં બળબળાટ થશે છે.

સુરતમાં ડો. યાન્તાબહેન
હેરાના પ્રમુખપદે ગુજરાત કિંકુ
ઓમીશનના આશ્રયે મહિલા
સંમેલન થયું, તેમાં ધનુષ્યબહેન
કામી અને ભદિકાબહેન મહે-
તાએ 'કિંકુના રીનો આદર્શ'
ઉપર વિવેચન કર્યો.

અમદાવાદમાં વીસનગરા
નામર સ્ત્રીઓ માટેની જલદયાસ
હરીશંકમાં શ્રી. મૃણાલિની બાસ
પ્રથમ આવ્યાં.

મેડી ચલણી નોટા સરકારે
ચલણમાંથી ૨૬ કરવાથી, કર્ચા-
ચીમાં એક ૪૦ વર્ષની પંજાબી
સ્ત્રી પાસે હજાર હજારની દશ
લાખની નોટા હોવાથી, 'મારી
નોટાનું શું થશે?' એ બીલીએ
કોર્ટેજલ ચર્ચ જવાથી ગુજરી
ગયાં.

અમદાવાદની મહિલા પરિ-
વહની શાખા તરફથી લેડી વિવા-
ઓરી નીલકંઠ મણિ મહોત્સવ
ગરબા ટ્રોફીની હરીદાઈ ફેશન-
આરીમાં થશે.

*

નૂનાગઢમાં એક અવિવા-
હિત યુવતીએ બાળકને
જન્મ આપી, નાક મોઢામાં
કાલસાની બુટી ભરી, તેને
સુંબજાની ટ્રાયબમાં લપેડી
ખારીએથી નીચે નાખી, જોનારને
નાસ અને કમકમાડી ઉપજાવે
તે રીતે બાળકનો જીવ લાક, પાપ
કૃત્ય છુપાવવા અંગે પોલિસ
કન્વેક્ટર શ્રી. તુરમદમદ બથોએ
તેને પકડી પાડી છે. કાળવા
ચોક સિનેમા લતામાં ત્રીસેક
વર્ષની કુંભારજીઆઈ ઉપર
બળાતકાર કરવા માટે એક
કસમને પોલિસે પકડ્યો છે.

*

સુંબઈ ધારાસભા માટે
સુમતીબાઈ ગોર મહારાષ્ટ્ર વિ-
ભાગમાંથી અને કજીટક વિભા-
માંથી શ્રીમતી ચેરલાવા સાંચરા-
લીની પસંદગી થઇ છે.

*

હિંદ આઝાદ ફોજની
'અંસીના રાણી' ફોજની સ્ત્રી-
સૈનિકાઓને જંગલની બાજોદ
છાપણીમાં લાવવા સંબંધ છે.
હાલ તેઓ સીંગાપુર છે.
રૂપન લક્ષ્મીને પણ હિંદમાં
લઈવામાં આવશે.

આઝાદ ફોજ રાહત
દાખામાં લાહેરમાં એક મુસ્લીમ
મહિલાએ પોતાની સોનાની
દશ બંગડીઓ બેટ આપી.

*

ગાંધીજીના આસામના
પ્રવાસ દરમ્યાન ક. અમલ
ગ્રામદાસ ગાંધીજીની સેવામાં
રહ્યાં હતાં.

*

સુરત મુનિ. સ્કુલ બોર્ડના
સ્ત્રીસભ્ય શ્રી. પ્રભાવતી દિક્ષિત
ડીસકવેલીકાઈડ ચવાથી તેમની
જગ્યાએ સરકારે શ્રીમતી વિવા-
હેલી. શ્રી. દક્ષરની નીમણુંક કરી
હતી, પણ શ્રી. વિવાળકેને
એનો કન્કાર ક્યો છે.

*

હુધીઆણામાં ઝાડુવાળાની
હતાલથી કંટાળી સ્ત્રીઓએ
સરખસ કાઢી મોકારો ક્યો હતા.

*

રાજુલા મહિલા મંડળની
બહેનો અને શિક્ષકાઓ વિષા-
વાવ પર્યટને ગયાં હતાં.

*

આસામની જુદી જુદી
મહિલા સમિતિની ૩૦૦ પ્રતિ-
નિધિ બહેનોને મહાત્માજીએ
કરતુરજી સમારક ટ્રસ્ટની પોળના
સમજાવી હતી.

*

દિલ્લીની લેડી ધરવીન
કાલેજની વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે
શ્રીમતી નિમેશને વાતોલાપ
ક્યો હતો.

વિવિધ શાળાઓ અને
કાલેજોની મુસ્લીમ વિદ્યાર્થી-
નીઓ તરફથી શ્રીમતી મુસ્લીમ
નિમેશને માનપત્ર અપાણું
તેના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું
કે 'તમારા જેવી ઉત્સાહી
છોકરીઓવાળો હિંદ દેશ સ્વતંત્ર
હોવા જોઈએ.'

*

શ્રીમતી અરજી અસફ-
લીએ રાષ્ટ્રપતિ ઉપર પત્ર લખી
અહિંસાના ડરાવ ઉપર વિચાર
કરવા જણાવ્યું છે. સરકારે
તેમની ઉપરથી ચોરડે હમણાંજ
રદ ક્યું.

*

લલકતામાં શ્રીમતી
વાસંતીદેવી ચિતરંગનદાસ અને
તેમનાં પુત્રી શ્રી. અપજીદેવીએ
ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી હતી.

*

સુરત જિલ્લા લાડ પ્રજા-
પતિ મંડળ સંગ્રહનના પ્રમુખે
મામજનતા અને રાહેરી વચ્ચે
કન્યા, વહેવાર શરૂ કરવાની
દિમાલત કરી હતી.

*

કલકત્તામાં વધોથી વસતા
બલગેરીઅન બાઇ મીસીસ જી.
બી. રેનર મેંસિસતા સભ્ય
બન્યાં.

*

અમદાવાદ મુનિ. મજલ્સ
દાખરકેલેના વાર્ષિક સમારંભ
શ્રી. માવલંકર દાદાના પ્રમુખપદે
ઉત્તરવાયો.

શ્રી. વિન્યાસદેવી પંડિત અમેરિકાથી હિંદમાં આવી પહોંચ્યાં છે. કરાંચીમાં મ્યુનિ. હોલમાં તેમનું સ્વાગત કરવા સોમોનો ન્યૂયર ધસારો થયો હતો. તેમાં ઘણાં માણસો કચરાયાં. આ ધસારામાં સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ મુશ્કેલીમાં મૂકાઈ હતી અને ફેટલીક સ્ત્રીઓ તો રડી પડી હતી જાણીતાં સ્ત્રીડોસ લેખિકા શ્રી. હન્ના પણ આ ધસારામાં સપડાઈ ગયાં હતાં. એટલે એ સમારંભ બંધ રાખી પછી રામબાગમાં જાહેર સભા રખાઈ હતી.

મુખ્ય ધારાસભા માટે મુખ્યપ્રધાની શ્રી. લીલાવતી મુનશી અને શ્રી. તારાબેન મોડક તથા અમદાવાદમાંથી શ્રી. ઇન્દુમતી શેઠની પસંદગી થઈ છે.

કલકત્તા પ્રેસિડેન્સી જલ-માંથી મીસ ઉત્તમળા મુકુમ દારની મુકિત થઈ. તેમને લેખોગ અત્યાચાર કેસમાં ૧૪ વર્ષની સજા થઈ હતી. સગ પૂરી સંધ્યા પછી તેમને અટકાવતી ફેદી તરીકે રાખ્યાં હતાં.

ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર અનેક ગાંભીરમાં સ્ત્રી-મંડળોએ મદાકવિ શ્રી. ન્દાનાલાલ કવિ માટે શોક સભાઓ બરી દરાવો કર્યો.

વડોદરા સ્ત્રીઓની સ્પોર્ટ્સ એસોસિએશનનાં મહારાણી સો. શાન્તાદેવી પેટ્રેન થયાં.

વડી ધારાસભામાં સરકાર નીચુકત સભોમાં શ્રી. મણી-બહેન મુળજી કારાની વરણી થઈ છે.

કેરુરના ડ્રેસ્ટનો વહીવટ સ્ત્રીઓને સોંપી દેવા હર્થ હોવાનું જાહેર થયું છે તે પ્રમાણે આંધ્રમાં શ્રીમતી દુર્ગા-બાઈ, પંજાબ અને કાશ્મીરમાં શ્રી. રામેશ્વરી નહેરૂ, સીધમાં શ્રી. ક્રીકીજેન લાલવાણી અને બંજાળમાં શ્રીમતી લાવણ્ય-લતાને નીમનામાં આવ્યાં છે. બીજા પ્રતિમાં પણ આવી જોડવણ થશે.

પાટણમાં એક યુવાન જૈન બહેને દીક્ષા લેતી વખતે પોતાની સાથે હજારની ધોડત ધમોદ આપી દીધી.

સુરતમાં સગરામપુરામાં બીજી યુવતી રોડસંભેલ શ્રી. વસુમતીબહેન દામોરના પ્રમુખ-પદે થયું હતું.

નવસારી કન્યાશાળામાં સો. શાન્તાબહેનના પ્રમુખપદે 'વાર્ષીક' ઉજવાયો હતો.

અમદાવાદમાં મળેલી ગુજરાત કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિષદની કાર્યવાહી કમીટીમાં શ્રી. ઇન્દુજેન દેસાઈ અને શ્રી. સરજ પંડ્યાની વરણી થઈ.

જેલિયામાં વીરાનીમા જૈન સંમેલન બરાબર તેમાં સો. મેનાબહેન વાડીવાલ પરીખ અને સો. લક્ષ્મીતાબેન મણીલાલ બહુધાળીને પ્રતિનિધિ તરીકે સ્થાન મળ્યું હતું.

ઈટાનીની સરકારના આ-મંત્રણથી મેડમ મોન્ટેગોરી આવતી જૂનમાં પોતાની જન્મ-ભૂમિમાં થોડા વખત મરજશે.

સુડા ઠાકોર સાહેબના મહારાણીથી 'જ્યાકું'વરના સાહેબનો સ્વર્ગવસ થયો.

*

શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસના ધર્મચારિણી શ્રી. શારદામણી-દેવીની જન્મતી પ્રેમાભાષ હોધમાં લેડી વિઠ્ઠલગૌરીના પ્રમુખપદે ઉત્તવાઇ.

*

અમદાવાદમાં અડી માઇ-લની સ્ત્રીઓ માટેની જલદ ચાલ દરિયાઇમાં શ્રી. શારદા-બેન હજીઅભાઇ, શ્રી. મીનાદેવી ઠાકોર અને શ્રી. જ્યોત્સ્નાબેન જાની અનુક્રમે આવ્યાં.

*

હંડનમાં ખીટીય પાલા-મન્ટના જાણીતા સભ્ય મીસ એન્નેનોર રેથબોનનું ૭૩ વર્ષની વયે અવસાન થયું. હિંદી પ્રશ્નમાં-તેઓ રસ લેતાં. હતાં. રપેનીય આંતરવિમદ વખતે તેઓ માદીલની મુલાકાતે ગયેલાં ને કેટલોયવાર તોપમારા હેઠળ આવી ગયા હતા.

*

પાલીતાણા રેલ્વેને સાંજે ૭ વાગ્યે ટીકીટ લેવા જનારી સુવતીની અનિષ્ટ દહામરકરી ટીકીટ માસ્તરે કરવાથી ત્યાં ધાંધલ મચ્યું હતું.

*

વડવાણમાં કુટુંબ-કમેશને કારણે એક વણીક સુવતીએ આંશિરનાન કહ્યું

*

સુરત મ્યુનિ. શાળાના (પ્રિરતી) શિક્ષિકા શ્રી. જોસે-ફાઇન ડેનીયલ પરમારે મુસ્લીમ સુવાન લેખક શ્રી. ઇસ્માઇલ એન. દેસાઇ સાથે વડોદરામાં લગ્ન કર્યાં ને પોતાનું નામ બદલીને ખુરશેદખાનુ રાખ્યું.

*

વાંકાનેરમાં રાજ્ય કુટુંબના બાળકોની દેખરેખ રાખવા મીરસીસ અબ્યંકરની માસિક બસો રૂપીઆના પગારે નીમ-લૂક થઇ.

*

દરજીયામાં શ્રીમતી મણી બહેન શાદ પ્રમુતિશુક શ્રીમંત સો. મહારાણીથી શાન્તાદેવી ગાયકવાડના હાથે ખુલ્લું મુકાશે

*

વડોદરાના ચીમનાખાઇ સ્ત્રીવિશ્રામને શ્રીમંત સો. સીનાદેવી ગાયકવાડે એકદમર રૂપિયાનું દાન આપ્યું.

*

સુરતની રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારક મંડળ તરફથી યોગ્યેષ વફત હરીફાઇમાં "નારીકા રથાન ધરમે નહિ હૈ" એ વિષય ઉપર પડેડું ધનામ શ્રી. મનીષડેન સોરામજીને અને ત્રીજું ધનામ શ્રી રમણકાન્તા રાવજીને મળ્યું.

*

મુસ્લીમ મદિવાઓએ શ્રી. મહમદઅલી ત્રીજાનો ૭૦ મે જન્મદિન ઉજવ્યો.

*

મહારાષ્ટ્ર વિભાગમાંથી મુંબઇ ધારાસભાની એક સ્ત્રી બેઠક માટે શ્રીમતી કમળ યાંચોકર સુંદાયલાં બહેર થયાં પંજાબ ધારાસભા માટે શ્રીમતી વીજ્જલાલ નહેરૂ બીનહરીફ સુંદાયલાં.

*

ખેડાજિલ્લા સ્કુલબોર્ડે શાળામાં શિક્ષિકાઓને પોતાનાં ધાવણાં બાળકો સાથે લાવવાની મનાઇ કરમાવી હોવાથી સ્ત્રીશિક્ષિકાની સંખ્યામાં ઘટાડો થવા સંભવ છે.

*

અમદાવાદમાં આઝાદશોખ રાહતફંડ માટે નાટ્ય પ્રયોગ યોજવામાં આવ્યો હતો તેની કમીટીમાં શ્રી. ખુરશેદખાનુ મેડોરા, શ્રી. પેરીનખડેન તથા શ્રી. ઉદયપ્રભાખડેન મહેના સીસમ્યો હતાં.

*

અખિલહિંદ મહિલા પરિષદની બેઠકમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વફતરજા હરીફાઇમાં આરટ્ટેલીઆ, છજી, રવીડન, ખીટન, સીરીયા અને હિંદની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો, તેમાં શ્રી. સરોજીની નાપકુ જીતી ગયાં.

*

અમદાવાદમાં વડનગરા બ્રાહ્મણ સ્ત્રીસમાજનો વાર્ષિક સગારબ ઉજવાયો તેમાં મંત્રી સો. બદમાળા પંડ્યાએ સમાજનો અડેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

*

છેલા ત્રણ વર્ષમાં જાપાનીઓ, ખરમામાં રહ્યા તે દરમ્યાન આશરે પચાસહજાર થલી કુમારીઓ, જાપાનીઓને પરણી ગઇ હોવાનું મનાય છે.

* આંઝાદદિંદે જાનની 'ઝાંસીની રાણી'ની ટુકડીના ખીજ સેનાપતી કુમારી આનીએ મહિસેના પતન વખતે શરણે થવાની ના પાડી હતી અને અમેરીકન ટેન્કા આવતી હતી તેની આડે ટેન્કાનો રોધી સુરંગો બાંધી તેઓ અમેરીકન ટેન્કા આગળ સુધ ગયાં હતાં અને ત્રણ ટેન્કા હાડવી દીધી હોવાનું કહેવાય છે. આંઝાદદેજની ખીજ ૩૫૦ વીરાંતઓને હિંદમાં લાવી બરોડાપેર પાસે અટકમાં રાખવામાં આવી છે.

* વડોદરામાં એક ઓના પેટમાંથી ખાર રતલની ગાંઠ ઓપરેશન કરીને દાકતરે કાઢી.

સ્વીકાર

'સોહાગણુ બા. રળે (લેખક શ્રી. રમાકાન્ત ગોનમ) કિંમત ૨-૪-૦ અને ત્રણ પાંખડી (લેખક શ્રી નીરુ દેસાઈ) નવચેતન સાહિત્ય મંદિર તરફથી;

રચનાત્મક કાર્યક્રમ: તેનું રહસ્ય અને રથાન (લેખક: મહાત્મા ગાંધીજી) અને બહેનોને (મૂળ લેખક: રાજકુમારી અમૃતકુંવર, અનુવાદક શ્રી. કરીમખાન વેરા.) ૦-૬-૦ નવજીવન પ્રાધિકાર તરફથી.

The Voice of the Autumn
Leaf (By 'f' Gandhiji)

અમદાવાદમાં ઓલિમ્પિક હરીફાઈમાં એક માધેસ સાઇ-કલોંગમાં પહેલું ધનામ થી. હંસામહેન પટેલ (એવીસથીજ) ને મળ્યું. શ્રી. નલિની રીઝરડ-કર (જમાલપુર) ખીજ અને શ્રી. મુટેવી ચોકસી (એવીસથીજ) ત્રીજ આગ્યા.

* અમદાવાદમાં જમાલપુર દરવાજા બહાર પ્રેમીમને એક તરતની જન્મેલી માથા વગરની મરેલી બાળકી મળી આવી છે

* વિસ્મયરમાં મુલેદુ શાન્તી જળવચા માટે સર્વ રાષ્ટ્રોની પ્રથમ પરિષદ લંડનમાં બરાઈ તેમાં શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટે એક પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી છે.

* પેશાવરમાં ચોરીજૂપીયા અફઘાનીસ્તાનમાં કાગળો લઇ જવાના આરોપસર ૭ સ્ત્રીઓની ધરપકડ થઇ.

હમારા હિંદુસ્તાન. પબ્લીકેશન મુબઈ તરફથી; અને પ્રજ્ઞયરાત્રી (લેખક શ્રી. ધેવેશંકરજી) ગુજર સાહિત્ય ભંડાર, લાડી તરફથી મળ્યાં છે.

સુધારોના સુધારો

સીજીવનના આ અંકમાં પૃ. ૨૪૬ ઉપર સુધારો પ્રગટ થયો છે, પણ ઉતાવળમાં તેમાં પણ પુસ્તકના નામમાં ભૂલ થઇ છે. એ પુસ્તક 'ગાંધીજીના સદવાસમાં' નહિ પણ ગાંધીજીના સમાગમમાં' છે. શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લસંપાદિત, ૨૬ પુસ્તક વેરા એન્ડ કુ. નું પ્રકાશન છે.

રંગુનમાં શ્રીમતી હીરાબેન બેટાનીને આંઝાદદિંદેની કામચલાઉ સરકાર તરફથી 'સેવકે હિંદ'નો ખીતાબ આપ્યો હતો. શ્રીમતી બેટાનીએ પોતાના પંદર હજાર રૂપિયાની કિંમતના તેર સોનાના હાર નેતાજી કુંડમાં આપ્યા હતા. તેમના પતિ રંગુનમાં આંઝાદદિંદે બેંકના એક ડીરેક્ટર હતા.

* દીદીના ભૂતપૂર્વ સંપાદિકા શ્રીમતી નાગમસેન જૈનની યુવાન પુત્રી ક. શારદાનું અવસાન થયું.

* ૪૨૭માં ઉદ્દામાઇ કન્યા-શાળાનો વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવાયો.

* મુબઈની તમામ સ્ત્રી સંસ્થાઓને આશ્રય મળેલી સ્ત્રીઓની સભામાં વેચાણ વેરા સામે વિરોધ કરાયો હતો અને તે બંધ રાખવા સરકારને પત્ર લખ્યો છે.

વસાવવા જેવાં સુંદર પુસ્તકો

ઉત્તમ ટૂંકી વાર્તાઓ

વગડાનાં ફુલ	૨-૦-૦
પચીસ પ્રેમકથાઓ	૨-૦-૦
ખોલકી (સુન્દરમ)	૧-૪-૦
ટપાલ પેટી	૧-૪-૦
તરતાં ફુલ	૧-૮-૦
રણુખંડા	૧-૦-૦
અધારા ખૂણામાં	૨-૩-૦
સંસારની વાતો	૨-૮-૦
હું ખંડખોર કેમ બની ?	૨-૮-૦
મુજસતલુ ટાઇપિસ્ટ	૧-૪-૦
તાજમહાલનો શિક્ષી	૨-૩-૦
દીપમાળ	૧-૪-૦
પુષ્પાંજલિ (૨૫ શુકલાલ દલાલ)	૧-૪-૦
અંગાર	૧-૪-૦
સુકિતદાર	૧-૪-૦
ધૂમશિખા	૧-૪-૦
અ. સૌ. વિધવા	૨-૮-૦

રાષ્ટ્રીય પુસ્તકો

રંગદેવનો દુર્ગ ૧-૨ સાચ્ય	૫-૦-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૪-૦-૦
હરિજન ભાગવત	૧-૦-૦
સંપૂર્ણ દારૂ નિષેધ	૦-૮-૦
મીઠા વેરા ૧-૨	૦-૩-૦
ગરીબાઈનો શુનો	૦-૬-૦
આખરી ફેંસલો	
કાસુ ૧-૨-૩-૪	૬-૦-૦
પ્રગતિશીલ જાપાન	૧-૦-૦
ઉપેન્દ્રની આત્મકથા	૧-૪-૦

તરુણ ભારત

૨-૪-૦

જેવડું પાપ ચાને-હિંદુસ્તાનની	
પાયમાલી	૦-૬-૦
નવજીવાન સુભાષ	૦-૮-૦
અમ્મા [નવલકથા]	૩-૦-૦
નવલકથાઓ	
ઉષા (નાનાલાલ કવિ)	૨-૦-૦
ગોદાન ૧-૨ (પ્રિમથંદલ)	૬-૦-૦
નરેન	૩-૦-૦
ઈંદુ ને રજની	૨-૮-૦
ધરતી	૨-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
સ્નેહલક્ષ્મી	૩-૦-૦
રસધોઈ છંદ	૩-૮-૦
ચિરંતન નારી	૨-૦-૦
રોહિણી ને બીજી વાતો	૨-૩-૦
અદ્ભુત યોગિની	૩-૦-૦
ધીસુ ને વિષા	૩-૮-૦
પરિચારિકા	૧-૪-૦
પ્રલયમૂર્તિ	૧-૧૨-૦
સુશીલાનો દેવ	૨-૪-૦
છવન સંગીત	૨-૦-૦
ધરે બાહિરે (ટાગોર)	૪-૦-૦
નાટ્યો	
કંડી કૃતતા ને બીજાં નાટકો	૧-૮-૦
વેનિસનો વેપારી (શેક્સ્પીયર)	૧-૮-૦
મેઝર ફોર મેઝર	૧-૦-૦
અનંતા	
પૃથ્વીનાં આંસુ	૧-૮-૦

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ.

સ્ત્રીઓને ઉપયોગી ઉત્તમ પુસ્તકો

હરીન્દ્રનાં બે નાટકો	૦-૭-૦	પદ્માવતી	૩-૦-૦
અંભાવિત સુદરલાલ	૧-૪-૦	રાસમાલિની	૧-૮-૦
રાજની રાણી (રમણીકલાલ)	૨-૦-૦	રાસરંજના	૧-૮-૦
પ્રતિજ્ઞા	"	રાસગંગા	૦-૮-૦
શાહજહા (મેઘાણી અનુવાદિત)	૨-૦-૦	પરિણીતા	૦-૧૨-૦
રાણી પ્રતાપ	૨-૮-૦	સોમાગ્ય રાત્રિ ૧-૨	૪-૦-૦
રાજ-રાણી	૨-૦-૦	શ્રીકાંત ૧ થી ૪	૧૧-૦-૦
કાવ્ય સંગ્રહો		સોળ સતી	૧-૮-૦
એકતારો (મેઘાણી)	૨-૦-૦	જનપદ ભા ૧-૨-૩ દરેકનો	૧-૪-૦
સાધ્યગીત	૧-૪-૦	શૌર્યનાં તેજ (મેઘાણી)	૨-૮-૦
મહોબ્બતને માંડવે	૧-૪-૦	ખાદીમીટી બાળવાતો	૧-૦-૦
પરિભ્રમ	૨-૮-૦	સોરઠી જવાહીર	૩-૦-૦
પદ્યસંગ્રહ (શુ. વ સો)	૧-૦-૦	સુવર્ણ	૨-૮-૦
કાવ્ય સંહિતા (અનામી)	૧-૦-૦	કલ્યાણી	૨-૦-૦
ગોરસી (ઇલ્લાલ ગાંધી)	૧-૦-૦	રંગા	૧-૪-૦
ઇંધણી	૧-૦-૦	સ્વામી (રાજગુપ્ત)	૨-૦-૦
પોખરીઓ-સુકતકો	૦-૧૨-૦	દેવદાસ	૨-૦-૦
જનની (રતુભાઈ દેસાઈ)	૧-૪-૦	વાચિનીદેવી (ધૂમનેત્ર)	૪-૮-૦
		ઓલાદેવી	૪-૮-૦
		રાજસન્યાસી	૪-૮-૦
		કર્ણાવતી	૪-૮-૦
		રાજકન્યા	૪-૮-૦
કંકાવટી ભા. ૧-૨ (મેઘાણી)	૩-૦-૦	સિદ્ધરાજ જયસિંહ,	૪-૮-૦
સુન્દરી ભા ૧-૨	૨-૪-૦	ત્યાગમૂર્તિ ગાંધીજી	૧-૦-૦
રઘિયાળરાત ૧ થી ૪	૫-૧૨-૦	આત્મકથા	૨-૦-૦
રશિયન નારી	૦-૧૨-૦	ધર્મમથન	૧-૮-૦
વેણીનાં ફૂલ	૧-૦-૦	ઇંદુને પત્રો	૧-૪-૦
કિલ્લોલ	૧-૦-૦	બા	૧-૮-૦
અપરાધી	૪-૦-૦	ઉપવન (જ્યોતિષગુપ્ત)	૨-૮-૦
વેવિશાળ	૩-૮-૦	વિક્રમાદિત્ય હેમુ	૧-૦-૦
ગુણશીકયારો	૩-૮-૦	એકો બળવો	૨-૦-૦
નિરંજન	૨-૮-૦	કાશીનાથ	૨-૮-૦
રાંધણકળા	૦-૮-૦		

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

અક્ષિતમાર્ગ કાર્યાલય
પા. જો. નં. ૬ અમદાવાદ.

દરેકને ગમી જાય તેવી
 ધૈન્યમૂલ વિવિધ ચિત્રોની
 સુંદર અને સુયોગ્ય ભેટ

त्रयु इपिया
नंथीता सुकसेवर पासे भागे।

नवां पुस्तको

માનસિક અને શારીરિક ક્ષેત્રોમાં
પત્રો દ્વારા પોતાની કહાણી કહે છે.

કવેડી

[तननां ते भननां]

: મુખ્ય લેખક :

રાજરત્ન શ્રી. વા. વિ. બેશી

: અગ્રવાદે : :

સૌ. શાન્તાબહેન મનુભાઈદેસાઈ

કિંમત · રૂપિયા બે

अरहपुष्टिभाष्ये

નવી નવલકથા પ્રગટ.

સુગન્ધિત છે
એટલું જ નહિ
પણ આ તેલ
કેશવર્ધક છે ।

‘મુકુલ’

સુગન્ધિત કેશ વર્ધક તેલ

હાલના જમાનામાં દેવળ વાળને
એળવા માટેજ તેલની જરૂર નથી પણ
આપને એક એવા તેલની જરૂર છે કે
જે તમારા વાળને લાંબા, ભરપૂર,
મુંઝાળા—અમરદાર બનાવે, તમારા
મગજને શાંતિ આપે અને દષ્ટિ
વિકસાવે. મુકુલ એક એવું તેલ છે જે
તમારી વાળ અંગેની બધી મુશ્કેલી-
ઓ દૂર કરે છે, કારણ કે તે અલભ્ય
એથી ઔષધિઓ અને ચીલેની
મદદથી શાસ્ત્રિક રીતે બનાવાય છે.

ગળો કે ‘મુકુલ’ એ માથામાં
જાહેરો રાખો છે

પ્રદર, લોહીવા, અનીયગીતંદઃ
બળીશયનો સોજો, કમરનો દુઃખાલ્ય
વીગેરે અનેક રોગોની અકસીર દવા,

આ દવાના સેવનથી ઘણી

સ્ત્રીઓએ માતા થવાનું

સુખ મેળવ્યું છે. માટે તમે

દવા ચાલુ કરી બાળ્યશુરત.

આવૃત્તિથી મજશે.

- ૧૦ કવિનું સ્વાગત
(ડૉ. રમણલાલ ક. યાગ્રિક) ૨૬૭
- ૧૧ રસદર્શન
(શ્રી. ઇન્દુમતી મહેતા) ૨૬૯
- ૧૨ ઇતિહાસ-નિરૂપણ
(પ્રો. હસમુખલાલ કાજી) ૩૦૩
- ૧૩ ટેકીલાં સંતાન
(શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી) ૩૦૭
- ૧૪ કવિત્રીની અખંડ તપશ્ચર્યા
(શ્રી લયોત્તમાવહેન શુક્લ) ૩૦૯
- ૧૫ પુણ્યગલી
(શ્રી. લલિતજી) ૩૧૧
- ૧૬ પાંચજન્મની ભવ્યતા
(શ્રી. જયમનગોરી પાઠકજી) ૩૧૩
- ૧૭ કવિના સર્જનના પ્રધાનમુદ્ર
(સી. સુરિમતાવહેન મેઠ) ૩૧૫
- ૧૮ કવિત્રી ન્દાનાલાલ અને ગુજરાતજી
(શ્રી. પ્રિયમાળા શાહ) ૩૧૭
- ૧૯ પવિત્રતાનો પુંજ
(કુ. ચૈતન્યભાલા દિવેદિયા) ૩૧૯
- ૨૦ મહાકવિના રાસ
(મળજીભાઈ પી. શાહ) ૩૨૧
- ૨૧ રસસિદ્ધ કવીશ્વર,
(ડૉ. મંગુલાલ ર. મજમુદાર) ૩૨૬
- ૨૨ ડાહ્યનશીનીનું સૌંદર્યકર્મ
(પ્રો. ધીરુભાઈ દાકર) ૩૩૨
- ૨૩ સંહિતામય જીવન
(શ્રી. ધીરજીલાલ ધ. શાહ) ૩૩૭
- ૨૪ કવિવર ન્દાનાલાલના શ્રુત્યુદ્ધિને
(શ્રી. ઉશનસ) ૩૩૯
- ૨૫ ‘વિશ્વનો રાજ વધાવા’
(શ્રી. શશીન્દ્ર બોઝા) ૩૪૨
- ૨૬ એક અનોરમ અવકાશ-કૃપા
(શ્રી. ઇન્દુવદન દવે) ૩૪૭

જયુપીટર મીલ્સ

- જ સાડી
- જ વાંચલ
- જ હાથ રૂમાલ
- જ પોપલીન
- જ શર્ટિંગ

જયભારત મીલ્સ

- ૨૭ વિશ્વગીતા
(શ્રી. કપિલ કોટડિયા) ૩૫૦
- ૨૮ કૃષ્ણ બાદશાહ
(શ્રી શંકરદાસ શાસ્ત્રી) ૩૫૭
- ૨૯ કવિશ્રીનાં સંસ્મરણો
(શ્રી. પ્રેમલીલા મહેતા) ૩૬૧
- ૩૦ કવિશ્રી ન્દાનાલાલનાં જીવનપ્રસંગો
(શ્રી. ગોકુળદાસ રાયચુરા) ૩૬૩
- ૩૧ કવિ સમ્રાટના સ્મરણ-સંભાર
(શ્રી. અનામી) ૩૬૫
- ૩૨ બિલીપત્ર (રાજકવિ માવદાનજી) ૩૭૦
- ૩૩ બા અને ન્દાનાભાઈ
(શ્રી. જયપ્રભા શાસ્ત્રી) ૩૭૧
- ૩૪ રમેદાળ મહાકવિનાં સંસ્મરણો
(પ્રો. મંગેશરાય પાઠકજી) ૩૭૩
- ૩૫ કવિ અને કવિપત્ની
(સો. શ્રીવિદ્યા પાઠકજી) ૩૭૫
- ૩૬ કવિશ્રીના સહુવસિર્મા
(શ્રી. ઉત્તરંગરાય એઝા) ૩૭૬
- ૩૭ સ્મરણ-માધુરી
(શ્રી. લલિતજી, શ્રી. વિપ્લુભાઈ ભટ્ટ,
શ્રી. મણિભાઈ દિવેદી, શ્રી. મૂળજીભાઈ
ભગત, શ્રી. જોહાલાલ ખારોટ, શ્રી.
ર. જ. દલાલ, શ્રી. અંબાલાલ ન. રાહ,
શ્રી. ધીરજલાલ પરીખ) ૩૭૮
- ૩૮ મહિલાના કયાં છે ?
(શ્રી. રણકોડલાલ વાયડા) ૩૮૪

સૂચના

આ અંક ખૂબ સંભાળપૂર્વક અને ચોક્કસાધારી દરેક માહકને રવાના કરવામાં આવેલ છે, જેથી 'નદિ મળ્યા'ની કિરિયાદ માઈ માહકે કરવી નહિ.

—સંપાદક

શ્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું શ્રીઓનું માસિક

મહાકવિ ન્હાનાલાલ સ્મૃતિ-અંક

વર્ષ સાતમું : ફાગણ ૨૦૦૨ : માર્ચ ૧૯૪૬ : અંક પાંચમો

સ્વસ્તિ તને !

સ્વસ્તિ તને શુન્દરકુળ-મોરલા,
લોકાન્તરોના તવ પથ ઉત્તરે,
હૃદિ અમારી તવ સગિની હો

કૃત્યું કંથ્યું તે રસવત હે કવિ !
લકાવી તે શુન્દરી લાડકોડથી,
અચ્છોદના ઉજ્જ્વલ શબ્દપદથી
વાગીશ્વરી તે અરચી શું હલ ચૈ

કહે કવિ, કાવ્યરસન કોણ જે
રીઝ્યું ન તારા બહુરંગ કાવ્યથી ?
કા મિષ્ટ સમોહનથી હરેકનું
આમત્ર્યું તે અતર તારી કુલમા

અશીર રતનાકર કેરી છોળ શા,
તે ભૂમિનો આ તટ મૌકિકે સબ્યો,
અનતના એ રસસાગરેથી
તું આપમાવી રાહી અલલિ ગયો

સ્વસ્તિ તને, ઉન્નતકંઠ હે કવિ !
પ્રસન્ન એ ચારદ તારી પૃષ્ઠિમા
અશીલુ રૂહેને અહિંયા પ્રકાશી,
ને પમી તારા સહુ ઇષ્ટ ધામ,
દેવોતલું અમૃત રૂહો તું પ્રાપ્તી,
સુન્દરમ

‘હરિવર! એવું રમો જગતના પુરુષીની મળ મળ હો સ્વતંત્ર.’

મહાકવિ ન્હાનાલાલ

જન્મ-મઃ

ચૈત્ર સુદી ૫૬વો, ૧૯૩૩
૧૧મી માચ, ૧૮૭૭

‘વીરને મૃત્યુ શાં?’

અવસાન:

પોષ સુદ સાતમ, ૨૦૦૨
તા. ૬મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૬

૪, જુગની મેગન્દરી

અંતિમ

પ્રસાદી

જાતી સૌન્દર્યકુંજે સોદાગણ સુન્દરી;
કલ્યાણી કોડીની જુગની મેગન્દરી.

રસ કેરો રમતુંમાં રમતોની સુન્દરી
તવના સંસારભાર બહે છે મેગન્દરી.

ધૂધરાલે હૈયાધારે જાતને સુન્દરી,
હાલરાખા અભેખાત્રે પીરસે મેગન્દરી.

દાસબાતા સન્નિધામ સમર ભરે સુન્દરી;
સુધિતો સોદાગ કામગાગારો મેગન્દરી.

અમરોતી અમરભેમ અબતીખા સુન્દરી;
મેગખાયા જુગજુગની જનની મેગન્દરી.

૧ની જાનોવારી ૧૫મું

દીનામાલ દસપતરામ કંઠ

૫, સાધુસનાતકો ભૈયો

આયો આજ તોરે દારે દુષ્ટા કનેયો;
દુષ્ટા કનેયો, સાધુસનાતકો ભૈયો;
આયો આજ તોરે દારે —

દર્શન લે લે,

દર્શન દે-લે.

કાલકો કુંજનમે કન્દુકીમે ભૈયો:

આયો આજ તોરે દારે,

આયો આજ તોરે દારે દુષ્ટા કનેયો.

૨૭ જાનોવારી ૧૯૫૬

દીનામાલ દસપતરામ કંઠ

તા. ૬ મી જાન્યુ-
આરીના રોજ કવિશ્રી
કાલનો કુંજનમાં દુષ્ટ
કનેયાભેડે કંદુક મેલવા
સિધાની ગયા, એના
એક અઠવાડિયા પહેલાં
એકેકે દિવસને અંતરે
તેમણે આમેનાં બે કાવ્યો
છેલ્લામાં છેલ્લાં લખ્યાં
હતા.

સિધાવો, કવિ !

તમે કવિ ! ગયા ? લીધો તમે પન્થ અનન્તનો,
લીધો જે પૂર્વજોએ ને આયચિત્ત પિતામહે ?
રે ! હવે ન્હાળવાના ના અમારે કદિ આપને ?
કે રહું સુણવું હાવાં તમ નિર્મુક્ત હાથને ?
જોત શારદનો થઈયો ? વીણા વાણીની આપની,
જની મૂંગી ? ફરી શું એ હવે ના ણગવી કદિ ?
કવિ ! શું કાલકેરા આ અણસીમ પરાવરે,
જીવનશણની લીલા તમ આજે સમાપતી ?

હા ! લીલા શણની ! કિન્તુ લીલા કેવી લલામે એ ?
-પ્રકટી નશ્વરેથી જ્યાં શાશ્વતી આત્મની કલા ?
રસસિદ્ધ તમે સર્જી સર્પિ શોભન - કાવ્યની,
જ્યાં સદા રનેહમાંગકથે વાગીશ્વરી વિરાજતી,
હિંડોળો જૂવતો આક્રમજોળે ; જેમાં વિરાટનો,
ને જહીં પુણ્યની માણે રસસાગર દહેરતો,
હિમાળી રાત્રિમાં આપે આપ્યા કેલ વસન્તના,
જીવન શણિકે ગાયાં મીઠાં ગીત અનન્તના.
આશા, ઉત્સાહ ને નવ્ય વસન્તમંત્રથી ભરી,
આપની મુઠિને મૃત્યુ શકે શી વિધ સંહરી ?
જીવનશણ કેરો એ કવિ ! વિજય છે વડો,
કે હેલામાં તરે ઘોર મહાસાગર મૃત્યુનો.
જરા કે મૃત્યુનો તેથી હોયે-શે ભય આપને,
સાન્તમાં પરજ્યો જેણે પુણ્યવણી અનન્તને ?

સિધાવો, કવિ ! જે માર્ગે સિધાવ્યા આય પૂર્વજો,
જન્મમૃત્યુજડેલાં આ દેહનો એવ હોય શો ?

પોલી માનખરે પાછાં વર્ષાના વેણુનાદથી
જાગીને જીવને, શ્રદ્ધાપને વશ પર્વતાં,
જ્વનાંની ભસ્મમાંહેથી નવાને પ્રકટાવતાં,
એ માર્ગે હરિત ત્રેયો જતાં સૌ ઉન્નતિક્રમે.

સિધાવો હરિના હાલા ! સ્વીકારો હરિ આપનું,
પનોનું પ્રાણનું પણ મહેકનું જે દલે દલે

ને અહીં ? દિવસો જાયે; વર્ષો થે વીતયે; અને,
 અવિશ્રાન્ત ફરી રહેયે સ્મૃતિનો નિશ્ચયકંઠ.
 ને મહાકાલ કેરા આ સાગરે દે'કે જિહ્વે.
 આવતો, ભુદ્ભુદો નાનામોટા થે દે'કે નાચયે;
 ને ધરી નિજ હેયામાં મહાન વ્યોમગ્ની છવિ,
 હાથે જે હાથે સોન્દર્ય નમલક્ષ્મીનું દાખવી,
 જયે ભુદ્ભુદ; રંગો થે જયે; સાગર વહેરયે.
 એકલો, અવધિઓલો અણુસીમ, અનન્ત એ.
 ત્યારે થે સુન્દરી વાણી સ્મરયે આપને કવિ !
 જયે ભુદ્ભુદ, તેવે આ રંગો જોનાં જમા રહી !
 મનમુખલાલ ઝવેરી

સંપાદકીય

ગુજરાતના નારીસમાજને લગતા પ્રશ્નો ચર્ચા તો ઉપયોગી થવા મથતું 'ઓછવન' માસિક પ્રહરીશૂત કવિવર્ચ ન્દાના-લાલના સ્મરણમાં આ વિશેષાંક પ્રકટ કરે છે, એમાં જેવકું ઔચિત્ય રહેલું છે. 'ઓછવન' નો મુદ્દત્તવંતો પ્રથમપહેલો અંક કવિશ્રીના કાવ્યથી શરૂ થયો હતો અને તેના જન્મથી જ 'ઓછવન' કવિશ્રીનાં મમતા અને અમી-દષ્ટિ અનુભવમાં છે. કવિશ્રીના કાવ્યથી પોતાનું ખાતું ખોલનાર આ માસિક ગુજરાતનાં અન્ય સામયિકોને એમ કરવું સહે તે પહેલાં પોતાની મજાસંપત પ્રમાણે પણ ઉમળકાભેર ન્દાના-લાલ-અંક પ્રકટ કરવા પડેલ કરે, એ એની કૃતચત્તાને શોભતું કાર્ય છે. બીજું આ પણ સ્વીકારાવું જોઈએ છે કે સદ્ગત કવિશ્રી જેમ જુવાનોના તેમ વિશિષ્ટ રીતે સ્ત્રીઓનાં પણ કેવિ હતા. નારીછવનનાં સુખદુઃખ એમણે ગાયાં છે, નારીનું ગૌરવ એમણે ક્યું છે, રસિકા, પત્ની, કુલયોગિની અને સહધર્મચારિણી તરીકેના ધર્મ કવિશ્રીએ બાવથી પ્રબોધ્યા છે, અને મધઝરતા રાસની પોતાની વિશિષ્ટતમ કાવ્યસંપત્તિ તો કવિશ્રીની ગુર્જર કન્યાઓને અને સ્મરણીઓને અમોલી ભેટ છે. સ્ત્રીઓનું માસિક સદ્ગત કવિવર્ચને પોતાની બાવભરી અંજલિ આપવા ચાહે એમાં આથી કોઈને જરાય નવાઈ લાગવી જોઈએ નહિ.

'ઓછવન'ના આ વિશિષ્ટ અંકનું સંપાદકો તરીકે અમારાં નામ પુષ્ટ કરવામાં તેના નિત્યના સંપાદક અને વ્યવસ્થાપક શ્રી. મનુભાઈ જોષીએ અમારી મુખ્ય લાયકાત

કવિશ્રીનો સાથેના અમારા અંત અને કોટુંબિક બની ગયેલા સંબંધમાં જોઈ હશે, એમ અમે માનીએ છીએ. કવિશ્રીનાં વત્સલ પ્રેમ અને મમતાનો લાભ મેળવવા તેમજ એમના વ્યક્તિત્વના એક મૃદુ, મીઠા, સુખમ પાસાનું નિકટ દર્શન કરવા અમે ભાગ્યશાળી થયાં છીએ, એ વાત હકીકત તરીકે સાચી છે. એથી જ શ્રી. મનુભાઈએ આ વિશેષાંકના સંપાદનની વાત મૃદુ સ્વારે, એ રીતે, કવિશ્રી પ્રત્યે કંઈકે કાણુમુક્ત થઈ શકાશે એ ખ્યાલે, એ સ્વીકારી લેતાં અમને બહુ સંકોચ નથી થયો.

'ઓછવન'નો આ 'મહાકવિશ્રી ન્દાના-લાલ સ્મૃતિ-અંક' પ્રકટ કરવાનો પોતાનો સંદેશ તો શ્રી. મનુભાઈએ સમર્પિતે આરે કવિવર્ચના દેહને હજુ અમિરપચ્ચ નહોતો થયો તે વખતે અમને જણાવેલો. આ નહિ, મયો અંક એમને તો આવો સ્મરણીક બનાવવો હતો. પણ એ બહુ ઉતાવળ થશે અને સારા લખાણ હીક પ્રમાણમાં એટલા થોડા સમયમાં મેળવી નહિ શકાય એ ડર અમે વ્યક્ત કરતાં એમણે આ પ્રકટ થાય છે તે અંક પર એ રાખ્યું. આમ છતાં સમયમર્યાદા નહીં તો છે જ. જેમ અમને તેમ લેખકોને પણ તે નહીં હશે એમ લાગે છે. અમુક સમયમાં ધાર્યું કામ આપવાને હજુ આપણે અભ્યારી લેખકવર્ગ દેવાયો નથી. અપેક્ષા રખાય તેમનાં ને તેવાં લખાણો ધાર્યા પ્રમાણમાં મેળવી શકાય નથી, એનો આ કંઈક ખુલાસો છે. એ સાથે સ્પષ્ટ રીતે સંતોષજનક હકીકત એ પણ છે કે કવિશ્રીના અનેક જાણીતા અને અજાણ્યા પ્રસંગો અને અભ્યારીઓએ ઉમળકાભેર પોતપોતાનાં સ્મરણો, અંજલિઓ ને લેખો મોકલી આપી આ અંક પૂરતો તો સંપાદકોની ઝોળા જલકાવી દીધી છે.

પણ ત્યાં નડયો કામજ નિયમન ધારાએ અનિવાર્ય બનાવેલો રચલસંકેચ, પૃથક્ અપા-મર્યાદિત હોઈ કેટલાક લેખોને છેલ્લી પછીએ

મહા + વિ શ્રી જ્ઞાનાલાલ જા. દ. પંદ
 જીવસાત શ્રી ગુણાત ને મોર
 પદી પ તે સોઈ જી પુરો હી મપ તેમ
 નથી. કાલિદય કારી જોમો ગુણા
 જી સંપુલ્ય રૂદો સરી હે મન
 જીવનુલેના ને પ્રેરણા કા. ની
 એમણે મુતો મે મુલ્ય વાલો
 ભવિષ્યમાં જા. પુણા મિત્ર પુણ
 પ્રેરણા તમ + ભવ્ય શ્રી. ઉચ્ચર મોના
 ભાત્તને શાંતિ કાપા

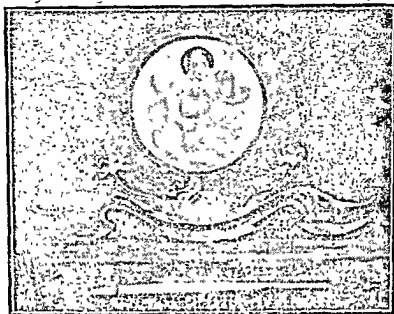
વ નમ મા
 ૨૮૮ -

રથાને આપી શકાયું નથી, અને ડેટલાકને
 એમાંનું વસ્તુ અક્ષત રાખી દૂંઢાવવા પણ
 પડ્યા છે. માર્યની પ્રતિપદાએ તો અંક બહાર
 પાડવાનો હતો, એટલે ડેટલાક લખાણ મોડાં
 પેચ પડ્યાં છે. સમય અને સ્વચ્છ ઉભયના આવા
 સંઘર્ષને આગળ ધરી જે લખાણને રથાન નહિ
 અપાયું. તેમ દૂંઢાવતાં પડ્યાં તેના લેખકોની
 અગે ક્ષમા ચાહીએ છીએ, અને આ અંકને
 આટલા દૂંઢા સમયમાં તૈયાર કરી આપવામાં
 પોતાનો કાળો આપનાર સર્વ કવિશ્રીના ગુણ-
 નુરાગો સાહિત્યરસિઓનો ખરા હૃદયથી આભાર
 માનીએ છીએ. સંપાદકને પોતાને ૫ તેમના
 વ્યવસાયની આ જ અરસામાં પૂરું જમાણું
 કરતી કામગીરીની ઉપાધિએ ધાર્યું કામ
 આપવા દીધું નથી. પણ એની વરાળ ક્યાં
 કાઢીએ? માત્ર, એમની પાસેથી અપેક્ષા હોય
 હોય એટલું આમાં ન મળ્યું જેમને જણાય
 તેમની આગળ રજૂ કરવા પૂરતા જ ઉપલક્ષ્ય
 સપ્પો છે.

અંકમાંની સામગ્રીના વિવચની દૃષ્ટિએ ત્રણ

વિભાગ પડી જાય છે: કવિશ્રીના વ્યક્તિત્વ
 તથા કવનને અપાયેલી અંજલિઓ, તેમની
 કૃતિઓ પરના તેમજ સમગ્ર સાહિત્યસેવા મુલવવા
 મધના અભ્યાસલેખો, અને તેમના સંપર્કમાં
 આવેલા અનેકોમાંથી ડેટલાકનાં સંસ્મરણો.
 એ ત્રિવિધ લેખસામગ્રીની ગોઠવણી પણ થોડીક
 સાળિપ્રાય છે, એમ આથી નંજારી. આશા
 છે કે આ અંક કવિશ્રીના વ્યક્તિત્વ તેમ
 કવનનો થોડોપણે પણ પરિચય કરાવી જશે,
 બાકી તો, અમે સારી પેઢે જાણીએ છીએ
 અને માનીએ છીએ કે એક માસમાં લખાણો
 મંગાવી તૈયાર કરાવે તો અંક ઘણી ઘણી
 રીતે અ-સામાન્ય એવા કવિચર્યના વ્યક્તિત્વને
 તેમ તેમની ગુજરાતનું મોં કાયમ જીજ્ઞાસુ રખા-
 વશે એવી મૂલ્યવતી સાહિત્યસેવાને પૂરતો ન્યાય
 તો શું, ગુણોગ્રહિય આપવા બસ નથી. અંગત
 રામરેષ, અનભ્યાસ, વેવલો અપેક્ષાહિ
 અને તેજોદ્રેષી નિદકૃષ્ણિ એ સર્વના
 સસ્પર્શથી મુક્ત એવા અનિઠારી સાહિત્યરસિકો,
 અને અભ્યાસીઓના એકાગ્ર અને સન્નિધ

પ્રાણજીવસભામાં દવિશીને અર્પણ થયેલું માનવન.

મહા સરસ્વતી વીણા રણકતી હતી લેખની અનુરણણે (વેલુવિકાર)

સહકારના ફળ જેવા, ઓઝામાં ઓઝી છેએક માસની પૂરી તૈયારી માગતો, ગુજરાતમાં વિદ્વતા, સાહિત્યભક્તિ અને ગુણગુણાનું એકી-સાથ દર્શન કરાવતો સમારકમનું જ એને ન્યાય આપી શકે. એવા અંચની જરૂર ઊભી રહે જ છે, એ વાત તરફ ડાહ્ય ગુજરાતી, અને ગુજરાતના સાહિત્યકારો તો ખાસ, આખા મીંચી શકે તેમ નથી.

અને એવા એકાદ સમારક અંચથી કંઈ ઓછું પતી જાય છે? દવિશીના નામને અને કામને છાન્ને અને ગુજરાતને શોભે તેવું એમનું કોઈ બચ્ચ સમારક પણ ગુજરાતે કરવું પડશે. એ માટે અમદાવાદમાં સભા બારાઈ ગુજરાત-વ્યાપી એક સમારક સમિતિ ચૂંટાઈ છે એ ખુશીની વાત છે. ગુજરાત ગુણઓશિંગણ છે એ દવિશી કહેતાં યાકતા નહિ. એવા એમને ગુજરાતની ગુણગુણ પર વિશ્વાસ હતો. એ વિશ્વાસ અરથાને નહેતો એ સાબિત કરી આપવાનું ગુજરાતને માથે હવે રહે છે.

અહીંજૂત દવિવર્ધને આ અંકમાં લખનાર સીના જેવી અમારી ય અંજલિ આ રીતે આપવાની તક આપવા સારું 'સીતલવન'ના સંપાદક શ્રી. મનુભાઈ જોષાણીનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

અનંતરાય મ. રાવળ

દંદુમતી મહેતા

શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

*
દવિશીના આશીર્વાદથી શરૂ થયેલું 'સી-તલવન' માસિક આ સ્મૃતિ-અંક કાઢી પોતાનું પ્રણય યત્નક્રિયાત્વ અદા કર્યો. સંતોષ અનુભવે છે. સાધન, સમય અને સરકારી નિયમન એ બધાં કારણોને લઈને આ અંકમાં અમે ધાર્યા જેટલું કરી શક્યા નથી, તેનો અમને અફસોસ રહે છે. આ અંકમાં સંપાદકો મારા આત્મીય હોવાથી તેમનો આભાર માનવાનો રહિ ચાલુ રાખવી કે કેમ, એ પ્રશ્ન છે—હતાં આભાર તો માનું જ હું. મનુભાઈ જોષાણી

જે થોડાવણા અંગત પ્રસંગો સ્વર્ગસ્થની સુલાકાનના મને મળેલા, તેને લઇને એમના સ્વમાન, તથા મને તે ભોગે પણ વિચાર અને અભિપ્રાયસ્વાતંત્ર્યને વળગી રહેવાની ટેવની મારા પર જાડી છાપ પડેલી. એ ટેવને લીધે એમનું દુનિયાદારીનું જીવન મુખમય બન્યું ન હતું, તે પોતે પૂરેપૂરી રીતે સમજતા હતા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ને વખતે મરહૂમ સર રમણભાઈના પ્રમુખપણા નીચે મુખ્યમાં મળી હતી, તે વખતે પરિષદમાં દાનવી આપવા માટે વિનંતિ કરવા જવા માટે શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી તથા હંસ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે-જવા તૈયાર હતા, પરંતુ એઓ પોતાના નિશ્ચય અને અસહકારને વળગી રહેશે, એમ ખબર પડવાથી અમે આમંત્રણ આપવા જવાનું મંદી વાળ્યું. એમની ન્યુખીલી મુખ્યમાં સ્વ. ભાઈ એક્સ'કર પંડ્યાના અતી-પણા પ્રયાસથી જીતવવામાં આવી હતી. યુનિ-વર્સિટીના કોનવોકેશન હોલમાં એમને સર ચીમનલાલને પ્રમુખપદે માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. એ મેળાવડામાં મેં પણ ભાગ લઈ એમની કદર કરતા એ બોલ કહેલા. પોતે જવાબમાં કહ્યું કે 'આજે એઓ મારા કામની કદર કરવા જિભા થયા છે, પરંતુ બી. એ. ની કારસીમાં મારી પરીક્ષા લેતાં તો મને નાપાસ ક્યો.' મેં ક્યું, 'તમે તૈયાર નહિ હો તેથી નાપાસ થયા હશે.' એમણે જવાબ આપ્યો કે 'વાન મુદ્દે ખરી છે. હું તૈયાર ન હતો. બીએ વરસે બરાબર વાંચ્યું હતું ને પાસ થયો.' શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા તરફથી એમનું એક બાળક ગોઠવેલું. પોતે આવ્યા તે વખતે એમને લેવા માટે રોશન પર જવાનું સેક્રેટરી ભાઈ અંબાલાલ જાની ચૂંટી ગયા. એમને જોડું લાગ્યું. મને ખબર પડતાં, પોતે ચિ. અનુ-

સ્વ. કવિશ્રી

લેખક :

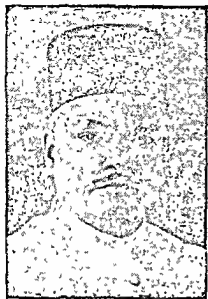
દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

*

પમને ત્યાં જિતરેલા, ત્યાં જઈ મળી ખુલાસો કર્યો. પછી તો પોતે વાત ચકા. ગાંધીજી, લેખકો, વગેરે બાબતો પર ખૂબ ચર્ચા કરી અને તે પણ નિષ્પાત્સ ભાવે: હસતાં હસતાં ને રમજી રીતે. પોતે સાધારણ રીતે, કોઈને પણ પોતાનાં રચેલાં પુસ્તકો ભેટ ગોઠવતા નહિ, પણ એક અમુક પુસ્તક સંબંધે મારા લાભમાં અપવાદ કર્યો. મેં એમને આભારનો પત્ર લખ્યો; તે નેહુપેર તથા પાકીટ જરા જીંચી જાતનાં હતાં અને તેના પર [સેનેરી દરેક કારસીમાં મારો Motto (મુદ્રાલેખ) 'તવાના જુવદ હર કે દાના જુવદ'—Know-ledge is Power—છાપ્યો હતો. તે પત્ર મળતાં પોતે મને લખ્યું કે 'એ થયું જોતાં મને તો લાગ્યું કે કોઈ રજવાડામાંથી એ પત્ર આવ્યો. છે.' આ સિવાય અન્ય પ્રસંગોએ પણ મળેલા, અને એમના મારાં અત્યેના સૌજન્ય તથા વિવેકમાં મેં જરા પણ ન્યૂનતા જોઈ નથી. એમના અવસાનથી મેં એક ખરે-ખરો મિત્ર ને મુદ્દદ જોશો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની એમની અમૂલ્ય સેવા સંબંધી ઘણું લખાયું છે અને લખાશે, એટલે એ વિશે અત્રે કોંઈ વિશેષ લખવું હું દુરસ્ત ધારતો નથી. પરંતુ હાલના આપણા સાહિત્યની દૃશ્યિતિ વિચારતાં કવિસંપ્રદાનો ખેનાય ને એમને આપવામાં આવ્યો છે તે સોએ સો ટકા ચોખ્ખું છે, એ વાત તો નિઃશંક છે.

કવિવર નાનાલાલ

આડકથા અને સંસ્મરણ

સંસ્મરણને પણ પોતાની કુનિયા છે. એ જ્યારે આવે છે ત્યારે વણમાઝ્યાં આવે છે. 'ન માઝ્યે હોડતું આવે—' એવી ઘેલા પ્રારબ્ધના જેવી જ એની સ્વચ્છન્દી શેતરંજી છે. એટલે આજે જ્યારે માગવામાં આવે છે ત્યારે એમાંથી કેવાં ટપકાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ધણું કરીને ઇ. સ. ૧૯૧૪ની સાત દત્તી. એ વખતે મેટ્રિકની પરીક્ષા, હર્ષ રાજગોપાલ અકબીના પોરટલ મુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ઓફિસમાં મેં ઉમેદવારી નોંધાવી દત્તી. એક ફરફરિયું 'ઇન્ટરવ્યુ' માટે મળ્યું, ત્યારે કાલિયાવાડના ખુલ્લામાં એક નાનકડા, બાઝ્યે જ હળરેકની વસ્તીના સનાળા નામે ગામડામાં, ૬ રાતના દિવસો

ગાળી રહી હતો. એટલા એ ફરફરિયાએ તો અમારા ઘરમાં અમત્કાર કરી દીધો. સરકારી, અને તે પણ પેન્શનવાળો, અને વળી પોરટ ખાતા જેવી દર મહિનાની પહેલી તારીખે જ પગાર ચૂકવી દે એવી નોકરી, એ તો કેવળ બાઝરેખા તપતી હોય તો જ મેળે—એટલે આ ફરફરિયાને ત્રણ વખત તો વાંચ્યું ને પાંચેક વખત સનાળા મેનેજમેન્ટના એક પાટીદાર કારકુન દેસાઇબાઇ પાસે વંચાવ્યું. સનાળા તો સ્ટેશન હતું નહિ. એટલે કુકાવાવ સ્ટેશને જવાનું નક્કી થયું. અને કપડાં ગાડી પકડવી, કેવી રીતે જવું, ચું પહેરવું, કેમ બોલવું, કોને ત્યાં જિતરવું—એ લાંબી મંત્રણાસભાઓ શરૂ થઇ. દેસાઇબાઇ તો મહિનામાં ત્રણ વખત રાજગોપાલ જતા—એટલે એમનો અનુભવ બારે ઉપયોગી થઈ પડ્યો. આ દેસાઇબાઇએ 'ઇન્ટરવ્યુ' માટે આપેલી શિખામણ કેટલી ફળા એ તો યાદ નથી, પણ એમણે લગાડેલા ગબ્બેનો જોતરંજનો શોખ તે પછી ઘણી વખત કામ આવ્યો છે તે યાદ છે. એક તો આ જોતરંજના શોખે એક વખત પ્રિવિયસમાં નાંખાસ કરાવ્યો; એટલે ત્યારપછીનાં વર્ષોની તદ્દનીનતા-વધી ગઈ. બીજી વખત અત્યારના વડી ધારાસભાના પ્રમુખ-પણ અમદાવાદના તો 'દાદાસાહેબ'—માવલ-કર, એમણે નેનીતાલમાં થોડો વખત સર ચિત્રાબાઇને ત્યાં ગાળેલો, ત્યારે એ નવરાયના સગે જોતરંજની રમત શરૂ કરી હતી. એમાં એમની સામે દરીદ્રાઈમાં જિતરવાની તક મળી—અને જયપરાજયની પરંપરા દિવસો સુધી ચાલતી રહી હતી. 'તણખા' મંડળ પહેલા, બીજા પછી—એક મોટો ગાળો આવી ગયો એમાં પણ આ જોતરંજની મોહિની લાગેલી!

પણ આંદો તો આ પૂર્વભૂમિકા એટલા માટે આપી છે કે રાજગોપાલ જે મદાન કાવ માટે જવાનું થયું તેમાં પોતેદા કપડાં એ પીછે-દડ કરાવવામાં બે મદાન વ્યક્તિઓએ અદસ્ત

બાગ બગચો હતો, એક દના નરસિંહરાવ, બીજા દના કવિવર ન્હાનાલાલ. નરસિંહરાવે 'હ'કાર આપ્યો હતો. કવિવરે ચંદ્રી ને શુક્રી આપ્યાં હતાં. પોસ્ટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના શિસ્તે-દાર—ધણું ફરીને કાઢ મિ. શાહ ફરીને હતા, તેમણે અમારા છ ઉમેદવારોના પ્રશ્નો તપાસ્યા, ત્યારે મારી તો સામે જ જોઈ રવા: 'મિ. જોશી—' તેમણે ઉતાવળે કહ્યું: 'તમને ગણિત ને અંગ્રેજી તો ફીક, પણ ગુજરાતી બી નથી આવડતું! તમે 'હવે જઈ શકો છો—જે એલાવવાં પડશે તો કામળ લખીશું.'

આ ગુજરાતીમાં નાપાસ થવાનું કારણ એ હતું કે 'જુહારે' ને 'તેહારે' વાંચીને શાહને તો બિચારાને નાકમાં દમ આવી ગયેલો. આ 'જુહારે' અને 'તેહારે' શું? એ વખતે સાહિત્યમાં એ છેલામાં છેલ્લી ફેશન ગણાતી ને છેક 'અપ-ડુ-ડેપ્ટ' અણવા માટે મેં એ વાપરેલાં, પણ 'ત્યાં તો એમાં ચોકડી જ માક' આવ્યા!

તે દિવસે સાંજે સદરમાં એક લીલી ગળગીનું મકાન દેખાડીને મારા યજમાન ડો. નરસિંહરાવે કહ્યું: 'આ મકાન જોયું! ત્યાં કવિ ન્હાનાલાલ રહે છે!'

પણ કવિવર ન્હાનાલાલે જે અદસ્ત અસરથી પોસ્ટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે આ નિષ્ફળતા મેળવી આપી, એવી જ અદસ્ત અસર એમણે સાહિત્યસર્જનમાં પણ આપી.

પહેલાં થોડાંક કાવ્યો લખાયાં, તેમાં કલાપી અને કવિવરની રપટ છાયા હતી. પણ બહુ જ ટૂંકા સમયમાં આ કવિતાનો પ્રદેશ હાથમાંથી છૂટી ગયો—અને શી રીતે એ તો અત્યારે પણ ચોક્કસાધથી કહેવું મુશ્કેલ છે—પણ ટૂંકા વાતો ઉપર મન ઠોડું ને કેટલીક વાર્તાઓ લખી અને ફાડી નાખી! તે પહેલાં લખાયેલી બે લાંબી નવલકથાઓ—'અવધૂત એમ. એ. એલ.એલ. બી.' અને 'કંઠાકુમારી' વગેરે સુધી સચવાયેલી હતી—કદાચ હજી પણ ક્યાંક

પડી હશે! આ જાનેમાં કવિવરની છાયા છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રાન્તનું પણ મિશ્રણ છે. ગુજરાતીમાં તે વખતે છપાતી 'મહાન્ત મહારાજનું મિથુન' એ લાંબી સળંગ નવલ-કથાએ એની પ્રેરણા આવી હોય તો ના નહિ, પણ તે પછી એક લાંબી ફૂલકી મારી ગયો—અને અમદાવાદ આવ્યો તે અરસામાં જ લખવું શરૂ કર્યું.

ત્યારપછી તો છેક અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૯૨૪ના મેં માસમાં કવિવરને હડીનાઇની વાડીમાં તે રહેતા ત્યારે પહેલવહેલો મળવા ગયેલો. પ્રત્યક્ષ પરિચય તો આ જ પહેલવહેલો. એ વખતે કવિ મોગલ જમાનાનાં નાટકો લખવામાં મશગૂલ હતા. પણ કાઠિયાવાડના એન્જની એન્જીનેયનલ ઓફિસરના વૈભવ ઉપર એ વખતે રપટ રીતે ગરીબીનાં ધીમડાં ચડેલાં હતાં. પણ એ જાણે કાંઈ જ ન હોય તેમ કવિવરે તો આખો મોગલ જમાનો ઉજેળ્યો હતો. મને ઘણી વખત યાદ છે કે 'કવિવર' સારામાં સારું નાટક છેલા મોગલ શહેનશાહનું લખી ચકયા હોત. એમના કાર્યક્રમમાં ઘણું ફરીને એ હતું પણ ખરું. એ નાટકો લખતા માટે કવિવરે જે મહેનત ઉઠાવેલી તે બરાબર યાદ છે. ઇતિહાસ મને પણ થોડોઘણો પ્રિય—એટલે એમાં એમનું પૂરેપૂરું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ થયું—એમાં કેટલી તપશ્ચર્યા એમણે કરેલી એ અનુભવ વિના સમજવું મુશ્કેલ છે. પછી ઇતિહાસનો રસાસ્વાદ આપનાર લવણ વિના જ ચલાવવું હોય તો ગમે તેમ લખી ચકાય ખરું.

એક વખત હું કવિને મળવા ગયેલો. આર્થિક રિથિતિના ઘેરા ઝોળાં ન્હાનાલાલ ઉપર ઊતર્યો હતા—પણ તેમાં રહેલો 'કવિ' તો 'મહાકવિ' ને પંથે પ્રયાણ કરતો હતો. એ વખતે એમણે 'મસ્તકવિ વિરે' ને એક રસદાર દુયકો કહ્યો એ એમનાં પોતાનાં

જીવનનો પથુ ઘોતક હતો. એ પથુ પહેલાં પોતાની શૈલીમાં મસ્ત કવિ હતા—અને પછી જ જીવનનાવના સુકાની રહેતા. હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે પાસે ત્રિબુવન મસ્તકવિનું ‘કલાપીનો વિરહ’ પહેલું હતું. હમેશના એમના નિયમ પ્રમાણે ‘આવો ધૂમકેતુ—’ અને પછી બીજું વાક્ય ‘અરે—આ—છ—’ એ એમના સત્કારનાં સહજ સોપાન હતાં. કવિએ કહ્યું કે મણિભાઈ જશભાઈ ત્યારે વડોદરામાં દીવાન હતા ત્યારે તેની પાસે હરિલાલ હપંદ મુવની બલામણુ લખને મસ્તકવિ મળ્યા ગયેલા. મસ્તકવિ ગયા ત્યારે મણિભાઈ ઘેર તો હતા—પથુ વડોદરા સરકારના દીવાનગીરી જેના માથા ઉપર, એને એક ક્ષણની પથુ નવરાસ કેવી? તે છતાં અનેક માથુસો વચ્ચે વીંટાયેલા દીવાને કવિનો સત્કાર તો કયો ને કોઈ કાવ્ય સંભળાવવા કહ્યું. મસ્તકવિ પથુ બોલિયો માથુસ હતો. તેણે કહ્યું: ‘નાં એમ સંભળાવાય નહિ!’ એક કારકુન પાસે બેઠો હશે, તેને તો આ નકારમાં જ પોતાના ‘પ્રમોદન’ નો નાદ સંભળાવો. કાંઈક કહાપથુથી તે બોલ્યો: ‘મને ના પાડો છો એ ખચર છે!’ સાગેથી જવાબ આપ્યો, ‘હા, હા, એટલી ખચર નહિ હોય? ના પાડું છું વડોદરાના દીવાનને!’ પથુ મણિભાઈનો સાહિત્યપ્રેમ તો સો દયના સોના જેવો સાચ્યો હતો. વળી પોતે ગુણપ્રાદી સન્નજન પથુ હતા. બોમ્બા, ત્યારે ‘કવિ! રું કરીએ તો તમે કાવ્ય સંભળાવો?’ મસ્તકવિએ જવાબ વાળ્યો: ‘આપ એકાંતમાં હોય, નિરાંત હોય, ને બેઠા હો ત્યારે આ વસ્તુનો આનંદ આવે! આવી રીતે કાંઈ કવિતા સંભળાય?’ મણિભાઈએ તો ખરેખર એક ‘પાટી’ની ગોઠવણ કરી. લાગનાવળગતા મિત્રો આવ્યા. અને તેમાં કવિને માનથી બોલાવ્યા. કવિ પથુ ત્યાં બીમ્યા. ત્યાર પછી મસ્તકવિને તેમણે રૂ. ૬૦ની નોકરી પથુ આપાવી હતી—પથુ કવિ મસ્ત એ મુક્ત પંખીના ગાન જેવી પ્રકૃતિનો સાચો ફકર હતો. તેણે આ નોકરી પાછળથી છોડી

દીધી હતી!

મસ્તકવિને ભાંગ પીવાની ટેવ હતી. રાજ-કોટમાં આવે ત્યારે ઉતારો તો. કવિ ન્હાના લાલને ત્યાં જ હોય. એક વખત આઠ પાસે ભાંગ આગી. રવામિનારાયણનાં ચુસ્ત અનુયાયી આઠ તો ભાંગનું નામ સાંભળાને જ બાકચ્યા! ‘ના—એવી કોઈ વસ્તુ અમારે ત્યાં નહિ! આ એક આજતમાં મર્યાદા પાળવાની!’

કવિવરે પાતવાતમાં કહ્યું કે એ બનાવ પછી મસ્તકવિનો રવભાવ પથુ એવો ટેકોલો કે કોઈ દિવસ અમારે ત્યાં ફરક્યા નહિ. ત્યાર-પછી એ ‘કલાપીનો વિરહ’ છપાવેલું, મૂક તપાસ્યાં, મદદ થાય તે કરી, પથુ મસ્તકવિ ગયા તે ગયા. કોઈ દિવસ પછી અમારે ત્યાં બીનપો નહિ.

એક દિવસ—પથુ કરીને જાન્યુ. ૧૯૨૭ હશે—ઘેર આવ્યો ત્યાં ટેબલ ઉપર ચિટ્ટી પડી હતી. કવિવરે મળ્યા બોલાવ્યો હતો. તરત જ ગયો. કવિવરે સોરઠી તવારીખના ઘર—એ બાપણ તૈયાર કરેલું તે હાથમાં મૂક્યું. ક્ષણના રા’, જૂનાગઢના રા’ ને ક્રમશઃ પથુ રા’—એ વિષે એક જૂની અતિહાસિક માહિતી મારી પાસે હતી તે કહી. સોરઠી તવારીખમાં—બહાઉદ્દીન કોલેજ વિષેના ઉદ્દેશમાં કાંઈ જૂલ નથી એ જાણવા માટે જ મને તેડાવેલો. પોતાનાં બાપણો વિષે કવિવર કેટલા સચેત રહેલ છે એનું આ એક ઉદાહરણ છે.

*

કવિવર ન્હાનાલાલનાં અનેક સરંભરણો ગુજરાતીઓના હૃદયમાં ઠેરઠેર પડેલાં હશે. એ તમામને અતિશયોક્તિ વિના એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ થાય તો એમાંથી કવિવરની એક સરવચાલી વ્યક્તિ પ્રકટ થાય. છેલ્લાં વર્ષોમાં કવિવરને ગુજરાતે માન આપ્યું—અને એને પિંજનવાની તૃતિ પ્રકટ કરી. પથુ પોતાના કવિને ખરું માન આપવાનો સમય તો હવે આવે છે—એ ગુજરાતે બતાવતું રહ્યું.

કવિશ્રી ન્હાનાનાવ મતાયુ થયા પછુ
છતા તેના અક્ષરદેહને ઝાળી જરા પછુ લીધુ
કરી શકનાર નથી, એમ સદગ ગુજરાત એક
અવાળો ગરજી રહેતો છે

હલપતારામ કવિનો રચૂન દેહ મહાશૂનો
સાથે બળ્યા પછેના તેના કવિપુત્રે અક્ષરભક્તિ
અને ગુજરાતપ્રેમ પોતાના યુવાન હૃદયમાં
અડગ શ્રદ્ધાથી પધરાવી દીધા હતા કવિ
ન્હાનાલાલે પસંદ કરેલું સાહિત્યનામ તેના
હૃદયના ઊંડા ભાવનો નિર્દેશ કરનારું છે એટલું
જ નહિ, પણ તેના જીવનની દરેકે દરેક ક્ષણે
પ્રત્યક્ષ થયેના પ્રેમથી સંપૂર્ણ રીતે સાર્ય
ગનેલું હતું. ન્હાનાલાલના હૃદયમાં યુનિત પ્રેમના
એવા તો અગાધ પાતાળકૂવા વસી રહ્યા હતા કે
તેમાંથી જ્નેસખંધ નીકળતા પ્રેમગીતોના
કુવારા અખડ પ્રનાહે અને અખૂટ
ગતિથી અજબ વાતાવરણ ફેલાવી રહેતા
ન્હાનાલાલના ઉમ્મ શ્રવણ અને ઘોષ જેવા
વાકપ્રહારોને લીધે સામાન્ય વિચારકને મૂલયાપ
ખાવાના પ્રસંગો પુષ્કળ મળતા એ ખરું જ
હોવા છતાં એ પણ ખરું જ હતું કે ન્હાના-
લાલના હૃદયની ઊંડામાં ઊંડી શુદ્ધાએમાં
તો અખૂટ, અમાપ, વિશ્વચક્રારક પ્રેમ—નિર્મળ,
પવિત્ર, મધુર, અને તેથી અત્યંત પાવનકારી
પ્રેમ—સમર ભરાયેલો જ રહેતો

ઉમતા, ક્રોધ, અને રોષની કાણો પસાર
થયા પછી તો સૌમ્ય અને શાંતિપ્રદ પ્રેમ
પ્રકળી રહેતો એટલું જ નહિ, આગોના
અતિરેકને સમર્થે પણ તોફાની સાગરના ઊંડા
તળિયામાં હોય તેવી અજબ શાંતિ ન્હાનાલાલના
હૃદયમાં માલમ પડતી એ તેના જીવન અને
સ્વભાવની પરીક્ષા કરનારને સ્વીકાર્યો વિના
આને તેડું નથી

વિશ્વપ્રેમની, અદેહપ્રેમની, ભક્તિભર્યો
પ્રેમની જ સેનામાં જોણે આખું જીવન ઓવારી
નાખ્યું હતું, તેવા કવિશ્રી ન્હાનાલાલના

પ્રેરણાની પરખ

શ્રી. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અ. જા. રિયા

અભ્યાસીઓ! જોશ શમી કે ગુજરાતના આજ
સુધીના કવિઓ અને લેખકો જેને સેના કહી
મયા છે, કહી રહ્યા છે, તે બધામાં ન્હાનાલાલની
સેવા પણ બુદ્ધશૂન્યવતી અને કૃણવતી બની રહી છે.

ન્હાનાલાલના રાસો, તેમનાં મધુરા ગીતો,
તેમની ઊંચી કદમના અને તેમની બુદ્ધમાન્ય
પાત્રપર પરા આ બધા સર્જનોથી ગુજરાત
ખરેખર ધન્ય થયેલું છે જ પણ તે બધા દ્વારા
અનુપમ પ્રેરણાની જે અજબ શક્તિ ન્હાનાલાલને
દર્શાવી છે એ તો બહુ ઉચ્ચ પ્રતિભા છે.
એટલું જ નહિ, અનન્ય અને અજોડ જ છે
એટલું જ નહિ પણ તે સર્વ રીતે જુદી પડતી
અને મક્કળ જનનાને અત્યંત ઉપકારક છે
તેના નાનો મોટો ગમે તે લેખ લો, રાસ,
કાવ્ય, ગીત, નાટક, વર્ણન, ચિત્ર કે કથા—ગમે
તે પ્રતિનો તેમનો લેખ લો—અને વાચ્યા પછી
વિચારી જુઓ કે લેખના વાચ્યા પછી, તમે
પહેલાં હતા તેવા જ રહ્યા છો?—કે તમારું
મનમાં, મગજમાં, વિચાર અને કદમનાની
એકેએક રેખામાં તમને એવી અસર થઈ છે,
કે કેમ બીજે તમે કાંઈક બદલાઈ ગયા છો

તમારા જીવન અને તમારા વિચારમય-
આત્માને કંઈક એવો પલટો મળી ગયો છે-
કોઈ અજ્ઞાન જાતનો ઝલુકાર તમારી નસોને
દલાવી રહ્યો છે, કોઈ નવો રસ અને નવો
પ્રકાશ તમે અનુભવી રહ્યા છો—કોઈ અનેરી
પ્રેરણા તમને ચેતનમય, પ્રકાશમય, કલ્પન મય
બનાવી રહી છે, એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

ન્દાનાલાલે સુંદર વર્ણન કર્યો છે, ‘મધુરાં
ગીતો ગત્યાં છે, મનવિહારી અને દિવ્ય
ઉદયનોથી ભરેલાં કલ્પનાભર્યાં કાવ્યો આપ્યાં છે,
પવિત્રમાં પવિત્ર મહાયોગીઓ જ સેવી શકે
એવા આદર્શો ખડા કર્યા છે, વિશુદ્ધતમ
સંસ્કારોથી જીવનને ઉગળા રહ્યાં હોય એવાં
પાત્રોનું આલેખન કર્યું છે. છતાં આ બધી
કૃતિઓ—પરમવિભૂતિભરી કૃતિઓ—થી તેણે
ગુજરાતને—ગુજરાતી જીવનને—કરેલી અસર
કરતાં પણ તે બધી કૃતિઓ વાચકને જે જિંવી
પ્રેરણા આપી રહી છે તે ખરેખર બીજા કોઈ
પણ લેખકે કે કવિએ કરેલી અસર કરતાં
ઘણી વધારે, ઘણી જાડી, ઘણી મન્યન અને
ચિન્તનકારક અસરથી ગુજરાતને શક્તિશાળી
અને પ્રતાપભર્યું કરી રહેલ છે.

ન્દાનાલાલને કોઈએ પ્રેમના પેઝમ્પર કહ્યા
હતા એમ સ્મૃતિ યાદ અપાવે છે. પ્રેમના
પેઝમ્પર તે અવસ્થા હતા—પૂર્ણ તેના પ્રેમમાં
પારિત્યકે પાસથી તરવો કર્યાં પણ અંશમાત્રમાં
પેણ દેખાય એવું નથી. મનને એવી તો જિંવી
કોટિની કલાવાળું માન્યું છે કે પવિત્રતાના,
સંસ્કારના, નીતિનાં જોયાં શિખરેથી તે મન
કહી પણ ચલિત થઈ નથી. જીવનમાં દહતા ન
હોય, જીવનમાં નિઘય ન હોય, જીવનમાં
નિઘલતા ન હોય અને જીવનમાં અનન્ય બંધન
ન હોય, તો તેના જીવનમાં પ્રેમ, રનેદ,
આત્મબોધ કે ઉત્તમ વિલાસની પાત્રના જ
ન હોય—તેવું જીવન મને તેટલું સુખી કે મને
તેટલું બાવભર્યું, કે મને તેટલું મંત્રુદં હોય, તો
પણ તેવું જીવન પામર—અલ્પત પામર ગણવું

જોઈએ. પામર જ નહિ, પણ પતિત અને
તેથી પરિહર્તવ્ય જ ગણવું જોઈએ, એમ
ન્દાનાલાલનાં વાચનમાંથી આપણને બાન થાય
છે—બોધ મળે છે.

પ્રેમને માટે આટલી જિંવી બાવના
ન્દાનાલાલની દરેકે દરેક કૃતિમાં પથરાઈ રહી
છે. પ્રેમપાત્રોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માટે જુદા-
પણ હોઈ શકે એ હાથ માત્ર પણ અદર્શો
જીવને તેવાં ન્દાનાલાલનાં પ્રેમપાત્રોમાં એક
પણ માલમ પડશે નહિ. ‘પરણુંબું એટલે
પ્રણતામાં પગલાં માંડ્યાં’ એ નેટલું સ્ત્રીઓ
માટે ખરું છે તેટલું જ પુરુષો માટે પણ ખરું છે.

કંકુમારમાંની જોગણ, જ્યાં-જ્યાં તમાની
જ્યા, વસન્તોત્સવનાં જીવાન યુમતો, કાવ્યોમાં
આલેખાયેલ યોવના—સૌભાગ્યવતી વગેરે સ્ત્રીઓ—
એ બધાં ગુજરાતને પાવન બનાવનાર શક્તિશાળી
બંધિતો છે. તે અમર પ્રેમીઓ. ‘ગુજરાતને
અનન્તકાળ સુધી કલ્પ પ્રેરણા આપ્યા કરશે,
એમાં કોઈ પણ ગુજરાતીને શંકા નથી જ.

સ્ત્રીપાત્રોના નેટલાં જ પ્રેરણાદાયી પુરુષ-
પાત્રો પણ ન્દાનાલાલે ઘણી કુશળતાથી,
ઝોજસમયથી પ્રસાદથી અને પ્રકૃષ્ટ બાવબુક્ત
સચોટતાથી આલેખેલાં છે—કદાચ તે પાત્રોમાં
પ્રતાપ કે પ્રભાવનું પરિમાણ સ્ત્રીપાત્રોમાં છે
તેટલું જ ઉચ્ચ કોઈકને ન લાગે—પણ તે
પાત્રો પણ બધાં જ આજેડા જ નહિ પણ
બહુ આકર્ષક, બહુ પ્રશંસનીય અને બહુ ઉચ્ચ
કોટિના મહા આત્માઓ છે, એ તો કબૂલ
કરવું પડે જ.

શ્રીકૃષ્ણને ગુજરાતી તરીકે ઝોજખાવીને
તે મેદાન તરવેતાના પરમાત્મસ્વરૂપને
સમજાવવા સાથે એક મેદાન નર તરીકે, રાજ-
પુરુષ, લડવૈયા, દેશને સમૃદ્ધ બનાવવાની
આવડતવાળા, સોનાના ઢગલા સાથે સાંતિમય
અને સુખમય જીવનના લાભ આપી પ્રજાને
પરમસતીય આપનારા અને રાજ્ય, સંસાર

રેન હળે ધનધોર,
જગમાં,
રેન હળે ધનધોર.

શઠ ઘેરાણું અંઝાવાતે,
નાવ હળે મઝધાર;
દિશા ભરીને પ્રલયો ગળે,
કાળ વહે હુંકાર :
જગમાં,
રેન હળે ધનધોર.

આહ ઉઠે ના, અથુ વહે ના,
નેણુલે ન કંકુકાર;
દિલનાં દડપન-આતમ તડપન
વઢને ન એક ઝંકાર :
ઉરમાં
રેન હળે ધનધોર.

તવ પગલે

શ્રી. આનન્દ

હર-હરે નૃપુર રણુકે, ને
તાંડવ શબ્દ શમાય;
કાળજિયા ઉરભારણિયે,
પ્રેમની જ્યોત જ્વાલ :
તવ પગલે
તેજ છલે કંઈ ઓર;
જીવનપથે
તેજ હળે કંઈ ઓર;
ઉરકમલે
તેજ ઝળે કંઈ ઓર.

[પચાસ ઉપરાંત વર્ષોની અવિરત સાહિત્યસેવા કરી કવીશ્વર દલપતરામ ડાશાભાઈએ આખી મીઠી કે તરત તેના સુપુત્ર કવિવર ન્હાનાલાલે યુગ્મરીકૃત્તે પોતાની કવિતાથી મળવવા માંડી તેમ પચાસ ઉપરાંત વર્ષો સુધી. જગતનાં સાહિત્યોના ઇતિહાસમાં એક જ ધરના પિતા-પુત્રની મો ઉપરાંત વર્ષની એકધારી સાહિત્યસેવાના દાખલા અત્યંત વિરલ છે એથી જ દલપતવંશની ૧૧૨ વર્ષની સાહિત્યસેવાનો કૃતગુણાવે જિસવ યુગરાતમાં ઉજવાયો હતો. અત્યારે વધુ આનંદજનક હકીકત તો એ છે કે દલપતવંશનો સાહિત્યસેવાનું કવિશ્રી ન્હાનાલાલના અવસાનથી પૂર્ણવિરામ આવતું નથી. એમના પુત્ર શ્રી આનન્દનું ઉપર છાપેલું તેમણે અત્યારસુધીમાં લખી રાખેલાં સોએકમાંતું એક કાવ્ય દલપતકુળની સાહિત્યસેવા એ પૂરી કરી ત્રીજી પેઢી સુધી પહોંચી હોવાની વધામણી ખામ છે. —સંપાદક]

અને સમાજને સુધારનાર અને દોરનાર હોવા છતાં, નિદવારયોગીના સમય આવ્યો ત્યારે તેવા પરિણામને અજ્ઞ મનોનિગ્રહથી સહન કરી લેનારા—પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને ન્હાનાલાલના લખાણ પહેલાં યુગરાત નહોતું જણતું એમ નહિ—છતાં પણ ન્હાનાલાલનાં લખાણ પછી સકળ યુગરાત—શ્રીકૃષ્ણને વધારે મમત્વથી અને વધારે ઊંડા ભાવથી સમજવા લાગ્યું એમ તો કહેવું જ જોઈએ.

શ્રી. સયાજી ગાયકવાડ, યુગરાતના તપસ્વી. જન્મ, દલપતરામ, પદિયાર, જેવાએ ન્હાનાલાલે યુગરાતી સાહિત્યમાં અને યુગરાતી-ઓના હૃદયમાં અમર કર્યા છે. અને તેવી જ રીતે અકબરશાહ અને રાજરાજેન્દ્ર એકવર્ડને પણ ન્હાનાલાલે યુગરાતને સરસ રીતે ઓળખાવ્યા છે. આ બધાં પાત્રો યુગરાતી વાચકને અજ્ઞ જાતની પ્રેરણા આપી વાચકના જીવનને ધન્ય બનાવે છે; વાચકની ભાવનાઓને

મહત્વાકાંક્ષી બતાવે છે—વાચકને મહાન નરોના
જીવનમાંનું પ્રેરણાસામર્થ્ય સમજાવે છે.

ન્દાનાલાલનાં પાત્રો જેમ પ્રેરણામૂર્તિ છે
તેમ જ ન્દાનાલાલની લેખનશૈલી પણ અનેરી
પ્રેરણાઓ આપનારી છે. સાહિત્યનો આત્મા
અમર છે, તેમ સાહિત્યનો દેહ પણ ચિરંજીવ
અને અનન્ય સૌંદર્ય ધારણ કરનારો છે.

છદોના સરવાળા-આદ્યાથી કરનાર ઘણું કરી
ન્દાનાલાલ પહેલા જ છે. સમ્યદૃષ્ટિએ પહેલા
છે તેટલું જ નહિ, ગુણ અને સફળતાની
દૃષ્ટિએ પણ તે હજી સુધી પહેલા જ છે.

ત્યારપછીના કવિ, લેખકોએ ન્દાનાલાલે બતાવેલ
નવા માર્ગે પ્રયાણ શરૂ કરી દીધું છે. અને તેની
શૈલીમાં કોઈ કોઈ કવિ તો સારા વિશ્વ પણ
મેળવી ચૂક્યા છે. હંદરમનામાંથી મળેલી
પ્રેરણાથી પછીની પેઢી કોઈતર સ્પષ્ટ છે—પરંતુ

ન્દાનાલાલની ડાહ્યશૈલીમાંથી નીકળેલાં પ્રેરણા-
કિરણો હજી સુધી કોઈ લેખક સફળતાથી ઝીલી
શક્યા નથી. 'ડાહ્યશૈલી'નું લખાણ પદ તો

નથી જ. પણ તે લખાણ ગદ્ય પણ ન જ
કહેવાય—જે પ્રજ્ઞાલિધાત્રી અને જે નિષ્કો
અને સર્વમાન્ય પરિપાટીથી ચુન્દરાતી ગદ્ય

લખાઈ રહ્યું છે—તેની જાતનું ગદ્ય પણ ડાહ્ય-
શૈલી નથી જ. પદ અને ગદ્ય ન હોવાથી તેને
અપભ્રંશ નામ અપાયું છે, એ તો કોઈ રીતે

ગમે બિનરહ્યું નથી. નકારવાચક નામથી
ઓળખાય એવું એ લખાણ નથી—એ લખા-
ણમાં કવિત્વ છે, એ લખાણમાં ભાવ છે, એ

લખાણમાં પ્રસાદ છે, એ લખાણમાં માધુર્ય
આવે છે, એ લખાણમાં યોગ્ય પ્રકારનો લવ
માતૃમ પડે છે—એ લખાણ રસનગરનું, સાર-

વગરનું, અર્થ કે ભાવ વગરનું કે વાંચનું ન
ગમે તેવું તો નથી જ. એટલું જ નહિ, પણ

ન્દાનાલાલનાં તેમાં લખાણમાં રસ અખંડ વહેતો
માતૃમ પડે છે, શબ્દરચના અતોતુલ્ય અને

લીધે વાચે. પાંચર જ નહિ, પણ પતિત અને
આવરિહત્ત્ય જ ગણવું જોઈએ, એમ
જુમાં નવી કૃતિનાં વાચનમાંથી આપણને બાન થાય
સંતાપેલી કે મળે છે.

રહસ્ય હજી મારે આટલી જીંચી. બાવના
અલગત, તેની દરેક દરેક કૃતિમાં પશરાઈ રહી
અને કોઈ કૃતિમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ મારે જુદા-
પૂજ્યભાવ ધારીને એ કૃષ્ણ માત્ર પણ અદેશી

આત્મસુધી તે શકે. એ કૃષ્ણ માત્ર પણ અદેશી
ન્દાનાલાલે વિદ્યાલાલનાં પ્રેમપાત્રોમાં એક

રૂપે ચુન્દરાતને આપી નીચે. 'પરણું એટલે
તેની પ્રેરણાઓમાંથી કોઈ' એ નેટલું સ્ત્રીઓ
અનુયાયીઓ ઝીલી શકે તેવી મારે પણ ખરું છે.

કેટલીક કિસ્સાં પણ છે—કોઈ કૃષ્ણ-જયંતમાંની
આદર્શ સમાન રોશી, તેનું અનુકરણ, કાળોમાં
શકે કે તે અમરમાં ન મુકાય તો પણ તેટલીઓ—

ચુન્દરાત અવસ્ય કરી શકશે. પણ ડાહ્યશૈલી
દ્વારા આપવા ધારેલી પ્રેરણા જીંચી અને
અનુપમ હોવા છતાં તેનું રહસ્ય હજી સુધી

પકડાયું નથી, અને તેથી તે અપનાવી શકે
એવા વિચારો તો બિવિધમાં ઢાળ અને ક્યારે
નીકળશે એ પણ અપારે તો કહી શકાતું નથી.

છતાં ચુન્દરાતે એટલું તો અવસ્ય રચીકારવું
પડે છે કે ડાહ્યશૈલી એક ઉદાગ તરંગ
નથી, પણ તેમાં સત્ત્વ વરી રહેલું છે જ—તે

સત્ત્વને પારખી કાઢનાર કોઈ ખીન્ને ન્દાનાલાલ
જેવો જ દ્રષ્ટા ન મળે ત્યાં સુધી આપણે તે
શૈલી વિશે સાચું જ્ઞાન ધરાવવામાં બેનરોબ

જ રહેવું પડશે.
શ્રી. ન્દાનાલાલે સ્થાપિત કરેલી પ્રેરણાની
આત્મી અનેક પરબોનાં પાણી પી, ચુન્દરાતના

કવિઓ, લેખકો, લુચ્ચે અને લુપતિઓ જીંચ્યા
અને પવિત્ર આદર્શોની પ્રાપ્તિ મારે પ્રયત્નશીલ
બનેલા; ન્દાનાલાલની કૃતિ અને તે દ્વારા અગતી

પ્રેરણાઓની સેવા કરનારી અનેક બાદિઓ
ચુન્દરાતમાં અવતરેલાં એવી પ્રાર્થના જાણે

ન્દાનાલાલનું વાચન અને અધ્યયન ખુબ શું

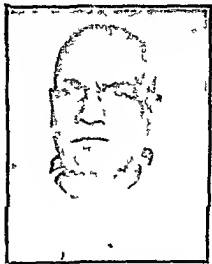
રહે એવી ચુન્દરાતના—વાચકો પાસે વિનંતી છે.

રેન ઢળે ઘનધોર, માહિત્યના એક કિન્નર
જગમા, હાલ્ય દેખાય
રેન ઢળે ઘનધોર, સેટ પિટર્સ
ને વિરાજ મદિ
શઢ ઘેરાણા અઢાવાત માણુ પૂર્વના
નાવ ડળે મહધાર અને કાળિદાસ
દિશા બરીને પ્રલયો રાજ છે, સારે બીજ
કાળ વદે હર્ન ઇરિકલિસ, ડાન્ટે,
જગમતયા મટે નેવાના અક્ષર-
રેન ઢળે ઝગહળના દેખાય છે આ
બને બાણુએ દેશ દેશની નાની
આહ્વાની છે પ્રવેશ મરતા જમણી બાણુ
નેઘતિનિધિઓને પૂજ્ય ગણી તેમની પ્રતિષ્ઠા

દિન દેરીમાં થાય છે અને તે જ પ્રમાણે ડાખી
માણુએ પશ્ચિમના અમર યાત્રીઓનું સ્થાન
નિષ્ક્રીંત થાય છે આ મંદિરમાં કેને પ્રવેશ
કરવા દેવા ને કેને કથું સ્થાન આપતુ તેના
અંતિમ નિશ્ચય કીર્તિદેવી પોતે જ કરે છે

આ કીર્તિમંદિરમાં પ્રવેશ કરાને—એ મ ગળ
મંદિર ખોનવાની વિનંતિ કરવા કેટનાય ભાવિઠો
દાર મે તપશ્ચર્યા કરી ગયા' પરતુ એ નંદિર
એવા શિખર પર છે કે રોય પર પહોંચવા
માટે જ કષ્ટક યાત્રાણુઓ ચઢતે ચઢતે ચાકીને
અટકી ગયા. કોઈક પા કે અડધી કે પોણી
મજલ કાપી શક્યા' ને ક્વચિત્ ક્વચિત્ વિરલ
ધન્ય પુરો જ એ મંદિરના દાર સુધી પહોંચી
શમ્તા જોવામાં આવે છે. કવિવરો ને ગાયક
ગણોમાંથી થોડા જ સમય પહેલાં પૂર્વ દિંદના
રવીન્દ્રનાથને માન ને પ્રેમથી એ કીર્તિમંદિરમાં
સ્વાગત કરી, તેમના અમર દેહની પ્રતિષ્ઠાએ
સુંદર દેરીમાં કરવામાં આવી છે તેની પાને જ
ને પશ્ચિમના કવિ શેલિની દેરીની બરાબર
સામે જ પશ્ચિમ દિંદના કવિ ન્હાનાવાલનું હાન
સ્વાગત થઈ રહ્યું છે, કીર્તિદેવીએ પશ્ચિમ દિંદના
અર્વાચીન કવિઓમાંથી તેમની પસંદગી કરી

કવિવર ઇ ૧૯૪૬માં પાછલી અવસ્થાની ચાલુ
માંદગીઓમાંથી કરી અવસ્થ થયા ત્યારે

કીર્તિમંદિરમાં

કવિનું સ્વાગત

લેખક

ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ પાણિક
એમ એ પાણેચ ડી

*

એક દેરીમાં તેમના અમરદેહની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો
નિષ્ક્રય કર્યો છે

માનવજીવન માટે આનુ એક નાનકડું સ્થાન
આ અમ્ય મંદિરમાં કીર્તિના કળચરપ જ છે
નદનવનના પ્રાસેદોની રોયથી કવિની કેકા દિમતે
સુશાય છે આવો ભાવાનો વિભવ ગુજરાતીનો
કદી જાણ્યો નથી ઇચ્છે ભાષામાં ને રાષ્ટ્ર
ચમત્કૃતિ ને માધુર્ય મેવેરિજ, શેલિ, ગ્રિનઅર્ન કે
રોમર્ટ ઇચ્છે નેવા જ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે
તે અવિને સિદ્ધ થયા બ ગાળી ભાષામાં અનન્ય
આવર્ષણ રવીન્દ્રનાથ કેળવી શક્યા ગુજરાતીમાં

પ્રસાદ ને માધુર્ય અને કાન્તે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં; પણ એ સુધાનાં બિંદુ એટલાં થોડાં નીવડ્યાં કે એ કાવ્યસ્રોત સાહિત્યના મહાસાગરમાં બળી ના શક્યો ! કવિની સાહિત્ય-ગંગા પચાસ વર્ષ સુધી અરબસિત પ્રવાહથી સાહિત્યની વિવિધ ભૂમિમાંથી વહેતી વહેતી સાગરમાં એતક્રાંત ધર્મ ગાથ ! સંસ્કૃત-શરતી-ઈ એ છ તથા ગ્રામીન ને મધ્યકાલીન ગુજરાતી—આ સદુ ભાષાની સમૃદ્ધિ કવિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા તે અસાધારણ પ્રતિભાનું કૃતિ !

આ સાથે રંગબેરંગી કલ્પનાના કુવારા જે કવિએ ઉગાડ્યા છે તેથી જુદા ગુજરાત મુખ બની ગયું છે. સાથે સાથે ઉદાત્ત ભાવનાનો સુમેળ થયો છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ત્યાગ ને સેવા ને તપસ્વિતાનો મંત્ર કવિ ભણે છે અને ઐદિક કરતાં પારમાર્થિક સિદ્ધિ જ તેમનું ધ્યેય બને છે. કવિની ભાવના સઘળાં રચન ને કાળનાં બદલો છોડી, સમસ્ત વિશ્વને ભંરી દેવા માગે છે. આથી, જનકલ્યાણને જળ જળપતી એ ઉત્તમ ભાવના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાપન કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય ને એક ધર્મનાં ચિંતન કરતાં સર્વ-ધર્મસમન્વય તરફ નિરંતર પ્રગતિશીલ રહી છે. પ્રત્યેક ધર્મનો પયગામ હાઈ કવિ માનવ-હિત સાધવા મથે છે.

આ અદ્ભુત ભાષા-વિભવ, કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો, ભાવનાની સર્વવ્યાપી સમૃદ્ધિ સાથે ઉરના ઊંડાણ ને વિવિધ આવો દેવનો કાવ્ય-સમૃદ્ધિમાં મનોહર રચણે વિશ્લેષે છે. આ ભાવો કવિયિત્ત આજ ને મધુરા બને છે ને કવિયિત્ત ઘેરા ને ગદન પણ બને છે. ક્રોધ ક્રોધ વાર તો કાંતમીરી સાલ 'ઝોડું ઝોડું' ને સરી જાય' તેવા મુશમળ બને છે—વિશેષ કરીને નાનાં મનોહર એ કાવ્યોમાં. આ કંધરી બક્ષિસ

તેમણે એટલે સુધી કળવા છે, જૂની ને મધ્ય-કાલીન રાસપરંપરામાંથી તેમની પ્રતિભાએ એટલું કીલીને અમર પંકિતઓમાં ગુજરાતી ભાષાને આપ્યું છે, કે આ એક જ સંગીત-કલ્પ કાવ્યોના નિષ્પત્તિ તેમણે રચાત કીર્તિ-મંદિરમાં નિર્ણીત થાય તેવું છે. એમના રાસો તો ગુજરાતજીને કંઈ ગુજરાતી ભાષા જીવશે ત્યાં સુધી અખંડ જીવશે, એમાં શી શંકા હોય ! આપણી ભાષાના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ ભાવના, સુશોભન ભાવ તથા 'રસિક ભાષા-વિભવનો—નિરંતર અગ્રજ આકર્ષણે ગુજરાતને ખેંચે તેવો—મનોહર ત્રિવેણી સંગમ બીજા ક્રોધે સાંધી આવા અરબસિત પ્રવાહમાં વહેતો મુકો નથી.

દલપતરામે લોકભોજ્ય મુદર કવિનાઓ લખી; વિશેષ પ્રતિભાસંપન્ન પુત્રે એ સાહિત્ય-સેવાનો વારસો અતિ જીજ્ઞાસુ થયો; લખખખ અર્ધશતાબ્દી સુધી એ યદ્ય પોતે આજી રાખ્યો અને ધનસંપત્તિ કે આરોગ્યની પણ ચિંતા દરિને સોંપી ! આ તો આ કદિન યુગમાં સાહિત્ય ને સંસ્કારની દીક્ષા જ હતી. જે કવિએ પિતૃતપશ્યમાં ગાર્યું તે એમને પોતાને તો સવિશેષ લાગુ પડે છે :

“આવદ્રશ્યા આ યુગના,
કવિ હો, સુતકાર હો;
ને નવજીવન ડેરા ઝાલિ હો,
રમૃતિદાર હો
ભવિષ્યવેત્તા, આચાર્ય,

પેગમ્પર પ્રશુનજા;
નવીન ગુર્જરાષ્ટ્રે

ગભગી ગેશી ધોવણા”
કીર્તિમંદિરમાં વિરાજતા પશ્ચિમ દિવના
કવિતાના આ એક અને અજોડ પ્રતિનિધિને
ગુજરાત આભારે કે પ્રજાજીભરે નમન કરે છે.

‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલના વિદ્યાળ સાહિત્ય-સામરને ઉમેરવાના પ્રયત્નો સાથે જ વામણા છે. એમાંથી માત્ર એક ચચુપાન કરી સકાય તોયે એની મીઠપ જીવનમાં અનેરી મસ્તી જગાવે છે. એ સાહિત્યસાગરનું મંથન કર્યે એમાંથી અનેક મહામુખાં રત્નો માંપડે એમ છે. એમાંનું અમોઘ રત્ન તે એમના રાસ.

કવિશ્રીના સમરન સાહિત્યની પાછળ રહેલો અંતરમત પ્રવાહ તે રસિકતાનો અને કવિતાનો. કવિ ગમે તે ક્ષેત્રમાં ધૂમે, જીવનના પ્રશ્નોની ખમે તે મીમાંસા કરે, રાગકારણ, સમાજ, તત્ત્વચિંતન—ગમે તેના અધારપછેડા એવી વિદ્યમ રાજની જેમ જીવનચર્ચા કરતા નીકળી પડે, છતાં એની પાછળ રહેલા કવિ ધૂપા રહી શકતા નથી. એમનો જીવનસંદેશ રસિકતાનો છે. મનુષ્યના જીવનમાં તેમજ જન્મમાં સર્વત્ર રસશયતા નજરે પડે છે. આગનો જીવનસંધ્યામ એટલો બધો ઉગ્ર બનતો જાય છે કે માનવીને કવિતા માણવાનો અવકાશ તેમજ ઉશ્કાસ નથી, પણ કવિશ્રી લખે છે કે ‘ધનરંકતા કરતાંયે મહારે મન તો એ દેવારંકતા સંસારનું મહા બધરવાન છે.’ એ દેવારંકતા દૂર કરવા કવિએ કવિતા અને રસિકતાની પરખ માંડી હતી. ગુજરાતનો સુદરીસમુદાય એમની એ પરખે આવે અને જગતની તપા છિપાવના એવી બીજી પરખ મરિ, એવી એમની કમળા હતી. એમના સાહિત્યનો વિશિષ્ટ ફાળો તે એમનો સ્ત્રીત્વનો આદર્શ.

સ્ત્રીત્વના આદર્શ વિષે આપણા સાહિત્ય-કારોએ જુદીજુદી રીતે લખ્યું છે. ‘ચૂલામાં ચિત્તવાળી’ નારીથી માંડીને ભારતવર્ષની ભાગ્ય-વિધાની સુધીના જુદાજુદા તખ્તોનાં સુરેખ ચિત્રો સાહિત્યસ્વામીઓએ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. કવિશ્રીએ એમાં પોતાનો અનોખો સૂર પુરાવ્યો છે. કવિનો એ આદર્શ વાંચતાં લાગે છે કે સ્ત્રીહૃદય તો આ જ કવિ આજેહજ

મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલનું

રસદર્શન

લેખક :

શ્રી ઇન્દુમતીબહેન મહેતા પી. એ.

*

આલેખી શક્યા છે. સ્ત્રીહૃદયના સૂક્ષ્મતમ ભાવો એમનાં સ્ત્રીવાનોદ્વારા વ્યક્ત થયેલા જેમ સકાય છે. એમના જીવન અને કવનમાં જે સમન્વયનો સૂર સ્ત્રીત્વોત્તર થયેલો દેખાય છે તે જ સૂર એમનાં સ્ત્રીત્વના આદર્શમાં પણ દર્શન દે છે.

આગની સ્ત્રી સમાજસુધારાની જુએલ છાવે, રાષ્ટ્રનો પત્થ દરકાવતી વીરાંગના બને, ધર્મપ્રચારનો ભગવો વેશ ધારણ કરી નવયુગની જોગણ બને, કે કુસુમકોમળ બાળકોનાં શિક્ષણનાં પ્રા લે, પણ એ સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ન ચૂકે એવી એમને જંખના હતી. ‘સુદરી તે અણુ-વિકસ્ય પુરુષસ્વરૂપ નથી, પણ બિન્ન વ્યક્તિ-ત્વ છે.’ એ એમની દૃઢ માન્યતા હતી. સમાન દૃષ્ટીની લડતમાં આ તત્ત્વનું વિરમરણ થયેલું લાગે છે સ્ત્રીનો દરજ્જો સમાજે ‘દલકો મરણો’ એટલે સ્ત્રીએ દરજ્જો સમાન કરવા પુરુષની

હરીશ્ચંદ્ર માંડી, એ એનો ચોખ્ખો ઉદ્દેશ નથી. શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈએ સ્ત્રીનાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિ-ત્વની વાતો જુદી રીતે કરી. કવિએ સ્ત્રીત્વની કથા જુદી રીતે આલેખી. અને કવિની એ સ્ત્રીમાંસાં વાંચી, એનું હૈયું ડાઘી લીધું. જુલિયસ સીઝરના મરણકાળે એને માટે ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો—Nature might stand up and say to all the world, "This was a man—" આ કવિને માટે પણ સાચા છે. સ્ત્રીના દેહાભાવ આલેખવાની એમની કલાથી મુગ્ધ બની સમસ્ત નારીઆત્મા કવિ પ્રત્યે પોકારે છે કે, "આ જ અમારા હૃદયનો સાચો ગણધાર છે." નારીહૃદયનાં અતિ મૃદુમ પડે બહુ કુશળતાથી એમણે ઉક્ત્યાં છે. 'Oft repeated, but was never so well expressed.' એ હૃદયનાં અર્થાં અર્થાથ નહિ એવાભાવે કવિશ્રીએ ગાઢ બતાવ્યા છે.

"નહાતી હું અખંડ એની હારમયંદનીમાં;
ચંદની આ યોદી યોદી યાદી,
કે પૂર્ણિમા પાછી ભરી રે."

આવા રસિક ભાવે કયા દેવાને મસ્ત ન બનાવે? આજનું વાસ્તવવાદી જગત એને લાગણીવેદા દેહેશે. 'આજના જગતના અને જીવનના ધોર સંત્રામકાળે આવા સુવાણા ભાવે સેવવાનો સમય છે?' એવી તીક્ષ્ણ દીકાઓ આવા કવિઓને સાંભળવી પડે. પણ સાચું પૂછે તો આપણા જીવનમાંથી મોજશોખને આપણે કેટલી તિર્જાંગલી આપી છે? એક યા બીજા સ્વરૂપે વિલાસવૈભવને જીવનમાં રથાન છે, તો પછી એમાં કવિત્વ ભળવા દીધું હોય તો શું જોડું? કવિશ્રી કહે છે કે આપણું પ્રજા-શરીર દિવસે દિવસે ધમ્માતું જાય છે. એનું કારણ આપણા જીવનમાંથી ઉત્સવો, પર્વો, રમતો અને વિનોદને દેશવરો દીધો છે એ છે. આપણે આ બધાં સામાજિક પર્વો સુધારાને નામે વગર સમજ્યે રંગાવી દીધાં છે. એમાંનું

શક્તિ અને વહેમનું તત્ત્વ દૂર કરી કાંચત્વ રહેવાં હેતું જોઈતું હતું. આજે તો કેચરોની ભેગાં રત્નો યે આપણે ઉકરડે નાંખી દીધાં છે. વસંતપંચમીને દિવસે કુમાર-કુમારિકાઓ વનમાં જઈ વસંત પૂજે એ પર્વ જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે. એવાં પર્વોને તો ઉત્તેજન આપેલું જોઈએ. જીવનની વસંત ટકાવવા આવા ઉત્સવો યોગ્યતા જોઈએ. એમાં આપણને આર્થિક કે રાજકીય સંક્રામણો શું કામ નાંખી જોઈએ? એવાં તો કેટલાંયે પર્વો છે કે જેના તરફની સમાજની અવગણના, હામાપાત્ર નથી. બળેવનું પર્વ પણ નવજુગે લાગણીવેદાના બદાના નીચે અવગણ્યું છે. જૂનાં પર્વો, નિષ્પ્રાણ થયાં હોય તો એમાં નવું જીવન રોપવું જોઈએ. એમાંથી જ સંસ્કારિકતા કે રસિકતા મળતી હતી એનો ભોમ ન લેવાવો જોઈએ..

આ ઉપરાંત આપણી કેટલીક શક્તિઓમાં પણ ભારોભાર કવિત્વભર્યું દેખાય છે. એવી કેટલીક શક્તિઓની કવિતા કવિશ્રીએ 'પાનેતર'માં સમજાવી છે. 'પ્રતિગાદ-૬'માં એક અતિ રસિક ચિત્ર આપ્યું છે. યુદ્ધ માટે સજ્જ થતા પાણંતું ચિત્ર છે:

"પાથે મહાધનુષ્ય લીધું, નેહાળ્યું,
સુભદ્રાએ પાલવછેડતે દેહોયું,
દોમઅગ્નિમાં તપાવી સજ્જ કીધું;
પીળી પ્રત્યાયાને કુંકુમરંગે વધાવી,
દ્રોપદીજ રથચક્ર પૂજતાંતાં."

યુદ્ધમાં વિજય અપાવવા ધનુષ્યની અને રથચક્રની પૂજા સુભદ્રા અને દ્રોપદીએ કર્તે. આર્થ-સંસ્કૃતિએ તો આવી અનેક રસિક શક્તિઓ ને વિધિઓ આપી છે. આપણે જાળવી રાક્યાં નથી. ચિત્રકારો ને કવિઓ આવાં રસચિત્રો આલેખે છે તો જીવનમાં એ સંસ્કારરત્નોનાં યોગ્ય જાતન કેમ ન કરવાં? કવિશ્રીએ આપણને, આવા દેયાસુતા બની આપણું અંગેડું સંસ્કાર-ધન ન લંડાવવા ઉદ્દેશીય આપ્યું છે.

[ઇવિશી ન્દાનાલાલનું કહેળ]

કેટલાકને ભય લાગે છે કે આવી 'પોચટ' લાગણીઓથી તો પ્રજા નિર્મળ બની જશે. આપણી ઊંચો મૂળ તો નિર્મળ છે તે પૂરેપૂરી અબળા બની જશે. જીના દરેક કાર્યમાં સ્ત્રી-ત્વની મહોર પાડવી એનો અર્થ નિર્મળતા નથી. આવી ઉચ્ચ રસિમતાની સાથેસાથ જીવનનું સંપૂર્ણ જોમ ઊંચો દાખવી શકે છે. ઇવિનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં તો પુરુષો કરતાં અનેક જોમ દેખાય છે. જ્યાં કહે છે

“તારા અન્ધારદેશમાં અધક દરો,
અમ તેજવાસીઓને પિકટ નથી
દેવોના દળને જીતવા.”

અને લગ્ન પરાંને પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મોગવે છે. એ કહે છે.

“પણ નદી—નદી વરે,

દેવગિરિની રાજબાલા એ ખીણવાસીને.”

આ હૈયાજોમની સાથે જિંદગી એટલે શું એની તાર્કિક ચર્ચા કરનારો બુદ્ધિવૈભવ પણ જ્યાંમાં છે. ઇવિની વીરાંગના રણમેદાનથી મંજાતી નથી એ તો વીરને વિદાય આપતી વખતે ગાય છે.

“સંગ લેશે તો સાજ સજી હો,
માથે ધર રણમહેડા
ખરખરે માડવ ખેલવા
મારે રણલીલાના કોડ.”

આ શૌર્યની સાથેસાથ જ એનામાં ઉચ્ચ રસિકતાના દર્શન થાય છે

“આવતાં જીવીશ જાણુને હો
હારે ખાગીય ધાવ
ઢાલ ફટકે મારા ઊરમાં ગળા
જીવીશ દુઃખનદાવ.”

આવી ધરણી કુમળવતી વીરાંગનાનું ચિત્ર પણ કવિએ આપ્યું છે અને સાથે સાથે—
સરોવરપટમાં રે કે પકળ ઉપડે સાહેવડી,
ધરતીના યોગમાં રે કે પાયએમ ઉપડે સાહેવડી
‘સ્તેન શી સાવધાની’ રાખી પ્રીતમને
મળવા જતી રસિકાને પણ વર્ણવી છે. એના હૈયાભાવ અસ્તીભયો સપ્તદશા આતેખ્યા છે કે—

“કે તારલા હરિની ઉતારે આરતી રે,
કે એવા આરતના મુજ બાવ
સંજીવ, દિલના દેવને-હોતરાં રે.”
એવા ‘રસવીર નાવિક’ને પૂજવા થેલી

બની દિલ્લનાં નોતરાં પાઠવે છે. એના અંગે અંગમાંથી પ્રેમ નિર્ગરતો દેખાય છે, અને જગત એના હૈયામાવ ન ગણી જાય માટે હુપાવવા પ્રયત્ન કરે છે:

“તારે તો ઉમિયા રે કે અંગઅંગ બાનુ સાહેલડી !
હાંકે શું છેડવે રૂ? કે નથી હવે છાનું, સાહેલડી”

આની પિયુષેશી રસિકાઓ પે વર્ણવી છે અને દેશપરદેશ ધૂમતી, જગતના જુદાજુદા દેશોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોનો વિચાર કરતી, યુવાનોની પ્રેરણાદેવી થઈને એમને કર્તવ્યમાર્ગે દોરતી એવી નવયુગની નેપાળી જોગણ પણ આલેખી છે.

“આત્માએ કોને કોને કાલ દીધા છે,
યુવરાજ! એ યાદ છે?”

એમ કહી યુવાનોને એ ઉદ્દેશ્યે છે. સમાજને, દેશને, દેશભગિનીઓને, સૌને કાલ દીધા છે એનું જ્ઞાન કરાવે છે. વિધવાઓ પોતાનું જીવન માગ કુટુંબસેવામાં જ વેચી ન નાંખે પણ આત્મ કંઈક રચનાત્મક કાર્ય કરે તો એના જીવનમાં ઉદ્ધાસ રહે અને સમાજનું કલ્યાણ થાય. ‘સરસ્વતી, મન્વન્તરિ, ને હરિનાં મન્દિરો’ દ્વારા સ્ત્રીઓ સમાજની સાચી સેવા કરી શકે. કવિ આ બધાંયે કાંપે સ્ત્રી કરે એમ ઇચ્છે છે, પણ એ પોતાના વ્યક્તિત્વની છાપ સાથે. આ રીતે સ્ત્રીજીવનનાં બધાંયે પાત્રાં એમનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં સંપૂર્ણપણે ખીલેલાં દેખાય છે. કવિશ્રીએ સ્ત્રીનાં જણ મુખ્ય ધર્મો દર્શાવ્યા છે:

પત્નીધર્મ—“પ્રિયની પરમ પાંખ થને,
ને સંસાર ને નભોમંડલ ઝોળંગાવી
પ્રિયને ઉતારને યશુના પાદમાં.”

શૃષ્ટિહીનધર્મ—“કુલને કષારે માતાની મંજરી
મોડેરી.

સંસારપાટે સ્વર્ગ માંડળે.”

સંસારિહીનધર્મ—“વતંમાનને તીરે ઉભી
ભવિષ્ય રચતી મન્વન્તર-
રોને સંકળતી માતાઓ
સૃષ્ટિ વિકાસની સદાયક
મદદદેવીઓ છે.”

કવિ દાંપત્યમાયા ગાવામાં જગતકલ્યાણ નથી વીસરતા. દાંપત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, દેશ-પ્રેમ અને પ્રજાપ્રેમ એમ ઉન્નતિની સીડીનાં જુદાંજુદાં સોપાન બતાવ્યાં છે. આ બધાંયે ધર્મો સંપૂર્ણપણે જાગવે પડી જ સ્ત્રી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. કવિએ સ્ત્રીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર મર્યાદિત અને સંકુચિત નથી બનાવ્યું. અત્યારની યુદ્ધ પછીની અનેકવિધ સમાજની પુનર્ધંટનાની યોજનામાં પણ સ્ત્રીને ભવિષ્ય રચતી અને મન્વન્તરોને સાંકળતી કદપી નથી. એમણે તો સ્ત્રીઓને અનોખો અધિકાર આપ્યો છે.

“રસરાજ્યની તો આપણે રાણીઓ,
પાપએ એટલું પુરુષો તો પીએ.”

સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષથી નીચી નથી, જોયી નથી તેમ સમાન પણ નથી. ઉભયના ધર્મો જુદા છે, અને એ વિશિષ્ટ ધર્મનું પાલન કરીને જ જગતની ઉન્નતિ કરી શકશે. કવિએ જેટલો મહાન અધિકાર સ્ત્રીને આપ્યો છે એટલી જ મહાન જવાબદારી બસી છે, એ ન ભૂલવું જોઈએ.

કવિએ ગરવી યુગંદ વાડીને પોતાનાં મીતોથી અજગજ અને એમાં અમૃતસિંચન કરવા સ્ત્રીઓને ભાવમયું આમંત્રણ આપ્યું છે, પણ એ હૈયામાવ કીલ્લા ‘ફૂલડાં કોટારી’ જેમણે કવિદીપેલ રસિકતા અને કવિતાનાં ફૂલડાં જીવનજાળમાં કીલી જગતને પમરાવવાનાં મંગલ કાર્યમાં સ્ત્રીઓ પ્રવૃત્ત થશે ત્યારે સંસાર માટે સાચાં સ્વર્ગ મંડારો. પ્રભુ આપણને એ જળ ને શક્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના.

સાહિત્યકૃતિમાં આવતા ઇતિહાસના

નિરૂપણ વિશે એ મત પ્રવર્તે છે. એક મત લેસીંગનેા અને બીજો લોટકેનેા. પહેલા મત પ્રમાણે કલાકારને એના વિચારો એની રુચિ અનુસાર રચી કરવાનો હક છે. એરિસ્ટોટલનેા એક અભિપ્રાય છે કે, ઇતિહાસ કરતાં કવિતામાં વિશેષ સત્ય રહેલું છે. આ અભિપ્રાયના અન્વયે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રથમ ઉદ્ભવે કે, કવિ કદંપનાના સામ્રાજ્યમાં જ પોતાને શા માટે વિહરતો નથી રાખતો? શા માટે કવિએ અને ખાસ કરીને નાટકકાર કે ઇતિહાસકારની નીચી કલાત્મક પાપરીએ બિનરહું અને રસહીન હાકલના પ્રદેશમાં વિહરવું? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ છે, અને તે એ કે એ તો સમજતો સવાલ છે, જે પરિચિત પ્રસિદ્ધ છે અને જે સંસર્ગો હૃદયસ્પર્શી બન્યા છે તેમાંથી લાભ ઉઠાવવાનો છે. વસ્તુનો કાંઈક ખ્યાલ પ્રેક્ષકને હોય એ તત્ત્વ નાટકકારને સદાપશૂત જણાય છે. વસ્તુની ઝાંખી હોવાથી પ્રેક્ષકો નાટકકારને અડધે રસ્તે મળે છે; અને પાત્રો વિશે સામાન્ય જ્ઞાન હોવાથી નાટકને સવિશેષ સમજે છે. સુપરિચિત નામોના ઉપયોગથી નાટકકારનો હેતુ કળામૃત થાય છે અને એમના ચારિત્ર્યના અને સંબંધોનાં વર્ણનોમાં જનનાર કાલક્રેષ્ણ જાય છે. હવે પછી શું આવવાનું છે તે વિશે આ રીતે નાટકકાર પ્રેક્ષકોના માનસને તૈયાર કરે છે. પ્રારંભિક પરિચય અને સુપરિચિત અને સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના નામના ઉપયોગમાં રહેલી પ્રતિષ્ઠા, પ્રેક્ષકને રસમાં આર્દ્ર કરનાર આકર્ષન બને છે. એથી ઐતિહાસિક નાટકકારે ઐતિહાસિક વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય વિશેના અચ્છિન્ન અભિપ્રાયને ફેરવવાનો પ્રયાસ ન કરવાની સંભાળ લેવી જોઈએ. આટલી મર્યાદા એ પાળે. તે પછી એને અમર્યાદિત છૂટ રહે છે, એ બનાવોને છોડી દે, એ બનાવોને નવા નવા સ્વરૂપે યોજે, અથવા એ બનાવો ઉપજાવે.

ઇતિહાસ-નિરૂપણ

અને

શાહાનશાહ અકબરશાહ

લેખક:

અધ્યાપક શ્રી. હંસમુખલાલ મ. કાળ

મરજી પડે તો એ સાવ નરી વાતો બનાવી કાઢે મર્યાદા આટલી-ઐતિહાસિક પાત્રને અખંડ રહેવા દેવું અને એના વિશેની આપણી અધિકારજ્ઞતામાં ડખલ ન થવા દેવી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'ઐતિહાસિક' વિશેષણ અનિવાર્યપણે સવિશેષ નીવડવાનો સંભવ છે.

ઐતિહાસિક નાટક વિશેનો લેસીંગનો મત ઉપર રજૂ કર્યો. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટક કદંપન-કથાનું મુક્ત સર્જન છે અને આ કદંપનકથા સામાન્ય રીતે સુપરિચિત એવા પાત્રની આસપાસ ગૂંથવામાં આવે છે. લેસીંગના મને જર્મનીની નાટ્યકલા પર ખૂબ અસર કરી. ખાસ કરીને શીક્ષરની નાટ્યરચના કલા પર એણે જે અસર કરી તેનો ક્યાંક કાઢવો મુશ્કેલ છે. શીક્ષરનું ઇતિહાસનું નિરૂપણ અતિ સ્વતંત્ર છે: હાકલની દૃષ્ટિએ જેમાં સત્યનો અંશ નથી એવાં દસ્યો-એ ઉપજાવી કાઢેલાં દસ્યો આદર્શીકૃત કથનમાં સૂક્ષ્મ મહત્ત્વના નીવડે છે, એ નવાં ગૌણ પાત્રો સર્જે છે-જે મુખ્ય પાત્રો જેટલાં જ વિશિષ્ટ હોય છે અને જે વસ્તુ અને ક્રિયાને સ્પષ્ટરૂપે રીતે અસર કરે છે.

લેસીંગના ઐતિહાસિક નાટક વિશેના આ સ્પષ્ટીકરણ સામે જે પ્રકારના વિરોધ ઉઠાવવામાં આવે છે. પહેલાં વાંધો આ-આટલી હદે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને લઇ જનનાર કવિએ કે નાટકકારે એક ડગલું આગળ બરી નામરૂપ સર્વ સમેત સમગ્ર નાટક નવેસરથી જ શા માટે ન સર્જવું? ક્યાં તો આપણે સાચા

ધતિદાસને થોડા પ્રમાણમાં જાણીએ છીએ; ક્યાં તો આપણે સાચા ધતિદાસને નથી જાણતા. સાચા ધતિદાસને નથી જાણતા તો એને અપીલ કરવાનો કશો અર્થ નથી. સાચો ધતિદાસ જાણીએ છીએ તો હકીકત પ્રત્યેની આટલી બધી બાદશાહી બેપરવાઈ, પરંપરાગત ચારિત્ર્યની ઉપેક્ષાથી હૃદયે એવો વ્યતિક્રમ શું ન જગાડે? અને પ્રેક્ષકો પણ પોતાના ધતિદાસ વિશેના સંસ્મરણો અને નાટકમાં આવતા વ્યક્તિઓ એ બે વચ્ચેના સંબંધથી સદાયિત થવાને બદલે મૂંઝાશે જ.

લેસીંગના અભિપ્રાય સામેના બીજા વિરોધ આઃ માનવસ્વભાવના આલેખકે ઐતિહાસિક પાત્રોને એમના વિશેના સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ક્યાસ પ્રમાણે સ્વીકારવા! એટલે કે એમના સ્વરૂપને હઠ અને અર જ રાખવા! આ સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ક્યાસમાં સુધારો ન કરી શકાય? માનવસ્વભાવનો આલેખક નાટકકાર ક્યાસમાં સુધારો કે ફેરફાર ન કરી શકે તો પોતાના મદત્તમ અધિકાર ઉપરાંત સરસમાં સરસ તક પણ ગુમાવે છે. કારણ કે એ રીતે મુપરિચિત પાત્રો પુનરપિ નિરૂપિત થાય છે કે વર્ણવાય છે. ઐતિહાસિક નાટકનું કાર્ય તો પ્રેક્ષકો ધારણ કરતા, તેથી ભિન્ન પ્રકારની અવધારણા પાત્રોના સંદિગ્ધ અથવા વૈકલ્પિક સ્વભાવનિરૂપણ દ્વારા આપવાનું છે.

લેસીંગના મત સામેના વિરોધોને પરિણામે એક બીજા મત ઉદ્ભવ્યો. આ મત પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટકકારે સાચી હકીકત મેળવવા માટે ખૂબ જ તપાસ કરવાની રહે છે અને ખૂબ જ અવલોકન કરવાનું પણ રહે છે. બધી હકીકત મેળવીને, ખરા સંજોગોનો કલ્પનામાં ખ્યાલ લાવીને, નાટકકાર પોતાના મુખ્ય પાત્રને નવીન ચારિત્ર્ય કે નવીન વ્યક્તિત્વ આપી શકશે. આ મત લોટ્ટે પ્રસારિત છે. એજબી-સમી સદીનાં અંગ્રેજી નાટકોમાં આ મતની

અસર જણાય છે.

આ બીજા મત પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટકકારનો એકમાત્ર હેતુ નાયકના જીવનના અને સમયના ચૂંટેલા પ્રસંગો અને સંગો પરથી થત: અને છતાં કલાત્મક સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનો છે. નાયકના જીવનનાં અને સમયના ચૂંટેલા પ્રસંગો અને સંગોએ અરસપરસ એવો સંબંધમાં મુકાવા બેઠાએ કે પરિણામે એના સ્વભાવ અને બાવિ પર-કાઈ નવો જ પ્રકાર લેવાય. આ દૃષ્ટિબિંદુમાં કવિ અને ઇતિહાસકારનાં કાર્ય, કેટલું એક સર્જન જતાં હોય એમ જણાય છે. એક શંકા પણ ઉદ્ભવે છે. શુદ્ધ તાર્કિક સરતું સ્વરૂપ આપી શકીએ એવી રીતે ભૂતકાળ ખરો કરી શકાય ખરો? એકવાર જે રિયલિટી આવી વહી ગઈ છે તેને પુરાણ ઇતિહાસના ગુણ અને કવિત્વશક્તિના પ્રભાવ વડે જીવનમાં સચેતન બનાવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે. એવો પ્રયાસ કરવાના પરિણામે નાટકે ટેનીસનના જેવા ઉખાલી નીવડવાનો સંભવ છે. લાગણીના સ્વતઃ પ્રવર્તિત પ્રવાહમાં આપણે બોગ્યે જ ધસડાઈએ છીએ; કેમ કે ઇતિહાસકારની અને કવિની રીતો અજબ ભિન્ન છે.

કવિ નાનાલાલ એમના મોગલ યુગનાં નાટકોમાં અને ખાસ કરીને 'શાહાનશાહ અકબરશાહ'માં લોટ્ટના મતને અનુસરતા હોય એમ જણાય છે. કવિએ અકબરશાહ વિશે સાચી હકીકત મેળવવાનો પ્રયાસ ક્યો છે અને તે સાથે અકબરશાહને નવીન વ્યક્તિત્વ આપવાનો પણ પ્રયાસ ક્યો છે. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અકબરશાહનું વ્યક્તિત્વ નં એવું છે કે અનેક લેખકો એનાથી આકર્ષાયા છે—એમાં અકબર-પ્રશંસકો છે અને વિરોધીઓ પણ છે. ટેનીસનના Akbar's Dreamના વાચનથી કવિ નાનાલાલને એના આકર્ષણ ગત્યાં અને તેમાં સ્વ. દાઝમદમદે એમને હોદ્દાનિર્મૂલ 'મુગલ બાદશાહો' વાંચવા આપી—મોગલ યુગની મોહિની જગાડી. અને પછી તો કવિએ મોગલ

યુગ પર મળી શકે તેટલાં પુસ્તકો વાંચી લીધાં. કવિ નાનાલાલ અકબરશાહના ગુણસમુ-
ચ્ચયની પિછાન વાચકને કરાવવા માંડે છે. એટલે એના જીવનના એક મહાન પ્રસંગની આસપાસ વસ્તુની સંકેલના કરવાને બદલે સગમમ બધા જ મહત્ત્વના પ્રસંગો આલેખ-
વાનું દુરસ્ત ધારે છે. પરિણામે અકબરશાહ દિલ્લીપતિ થાય છે તે પહેલાંના પ્રસંગ—
પાણીપતના મેદાનમાં માત્ર તેર વર્ષની ઉંમરે હેમુ પર ખાનખાની મદદથી મેળવેલા વિજયનો પ્રસંગ—એઓ વિષ્કંભકમાં ચોળે છે. હુમાયુનો મારસો મેળવી લીધા પછી, એ મારસો મેળવવા એને યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું, ધીમે ધીમે એક પછી એક રાજ્ય એણે જીતી લીધા, અને તે પછી સતત ચાલુ રહેતા યુદ્ધના પરિણામે, એ સર્વ પ્રસંગો કવિ નાનાલાલ આ નાટકના બીજા એકવીસ પ્રવેશમાં નિરૂપે છે. અક્ષત આ સર્વ પ્રવેશો યુદ્ધવિજયના જ છે એમ નથી. એમાંના કોઈક નાનાલાલને પ્રિય એવી ભાવનાઓ-શ્રામવિરહ પ્રેમની અને વિલાસ વિરહ ઇન્દ્રિયનિગ્રહની મૂર્ત—કરે છે-તો કોઈ કાવ્ય-શાસ્ત્રવિનોદ તો કોઈ એકલવાયા બાદશાહનું મનોમંથન નિરૂપે છે. કવિ નાનાલાલનો ઇતિ-
હાસ-શૌખ અકબરશાહના સમસ્ત ચારિત્ર્યને વસ્તુ બનાવે છે. અકબરશાહના મૃત્યુ પછી પણ એમની યશ-સુવાસ કટલી હતી તે દર્શાવવા કાળબ્યતિક્રમનો અપયશ વહોરીને પણ કવિ 'પશ્ચિમના પડાઓ' આલેખે છે. વસ્તુનું આવકુ મોટું ફલક નાટકની દૃષ્ટિએ હિતાવહ નથી, પણ એમાં કવિની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું અને ઇતિહાસ-નિરૂપણનું દર્શન વાચકને યાદ છે. કવિની કલ્પનાને આટલી ઇતિહાસ-સીમામાં બંધાઈ રહેવું સ્વતંત્ર નથી એથી કવિસહજ સ્વભાવથી એઓ દંતકથાઓ પર પણ આધાર રાખે છે.

'સાધનશાહ અકબરશાહ'માં કવિનો હેતુ

કવિઓ ઈ. ૧૬૦૦માં : રાજકોટની રાજકુમાર દોલેખમાં નીમાયા ત્યારે.

*

અકબરશાહની હૃદયકલ્પના : દર્શાવવાનો છે. પરિણામે અકબરશાહના દોષ અને એટલા એછા દર્શાવવા, ગુણ અને તેટલો સરમ રીતે રજૂ કરવા, દોષ ઉઘાટી દેવાય તોમ દોષ તો ઉઘાટી દેવા, આ સર્વ કવિએ અકબરશાહના પાત્ર પરત્વે નથી કર્યું એમ કહી શકાય એમ નથી. 'અકબરશાહ'ના ઘણા પ્રવેશોમાં એમણે હકી-
કતમાં ફેરફાર કર્યો છે એટલે અહીં તો મુખ્ય મુખ્ય પ્રવેશના દૃષ્ટાન્તો જ આપી શકાય એમ છે. પ્રવેશ ચોથામાં આઝમખાનની વિપવૃત્તિ-
માંથી બચવા રાણી રૂપમતીએ ઝેર પી લીધું, એવિંતા આવેલા અકબરે આઝમખાનને મારી નાંખ્યો એ બધું કવિ અકબરની મદત્તા વર્ણવવા નિરૂપે છે. પણ માળવાના પ્રસંગમાં આઝમખાનને મારી મળેલી છે એ ઐતિહાસિક બીના છે. પ્રવેશ છઠ્ઠામાં ચિનોડના યુદ્ધપ્રસંગે અકબરશાહ વચન ઉચ્ચારે છે:—

આનું નામ યરાઓનો સંગ્રામ

આજના તો ઇતિહાસના અક્ષરો.

અને પછી ચિતોડની ભરમ ચોળા અજ-

મેરીની યાત્રાએ જવાને મનસુખો સેવે છે. ચિતોડના વીરતત્વી 'અકબરશાહ'માં પ્રસન્ન થયેલા ઉદાર શાહનશાહ ઇતિહાસમાં દૂર નિરૂપાયો છે. ચિતોડને એમણે સારી પેઠે ખંસ કર્યો હતો એમ ઇતિહાસને દક્તરે નોંધાયેલું છે. 'અનારકળા'ના પ્રવેશમાં પોતાને પ્રિય એવી ભાવના વ્યક્ત કરતાં કવિ અનારકળાને અન્યાય આપે છે. મીના અબ્બર પણ ખૂબ ખયાલ માંગી લે એવી પ્રથા છે. અકબરની પ્રચરિત કરવામાં એ નરધાયાજ્ઞ હોય છે, પ્રતાપની મૃત્યુયાત્રાએ હાજર હોય છે એના ઇતિહાસોએ નેત્રા પ્રસંગો પણ ઝડપી લે છે. દુઃકમાં આખા નાટકમાં અકબરશાહના પક્ષમાં અતિહાસિક હકીકતોને એટલી બધી ધણીવાર મૂકવામાં આવે છે કે શાહનશાહ અકબરશાહ એ શુદ્ધ અતિહાસિક પાત્ર બનવાને બદલે કવિ નાનાલાલે કહેલા 'અકબરશાહ યાપ છે, જાણે કવિ અકબરશાહને નવીન વ્યક્તિત્વ આરોપવા મથે છે.

અકબરની ધર્મનીતિ ઉદાર હતી એમ ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે. હજાફનાનામાં પૃથક્ પૃથક્ ધર્મના આચારો ધર્મચર્ચા કરતા એ હકીકત છે. દીને છલાહી અકબરે રચાપ્યો તે પણ હકીકત છે. આ સર્વ હકીકતના જોરે કવિ અકબરશાહમાં સર્વસમન્વયની ભાવનાનું નવીન વ્યક્તિત્વ આરોપે છે. એટલું જ નહિ, અકબરશાહે જે કાંઈ કર્યું તે સર્વસમન્વયને મારે એમ હસાવવા માંગે છે. દિલ્હી રાજકુવરીઓને અકબર પરણ્યો અને શાહજહાંઓને પરણ્યા એમાં પ્રેમોના સમન્વયની ભાવના

કવિ, જુએ છે. પ્રતાપને જીતીને ચિતોડ સર કર્યું તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીયતાની હાકલ કવિ સાંભળે છે. બેકે પ્રેમોના મુનંદા પુરુષોને રાત્યાધિકારે રચાપ્યાં તેમાં પણ એ સર્વસમન્વય જુએ છે. ખરી રીતે આ અકબરશાહનો શાણો સામ્રાજ્યવાદ હતો. ઉત્તરે કાશ્મીર, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે બંગાળા અને પશ્ચિમે સિંધ, દરજી સુધીનો પ્રદેશ જીતનાર, મૃત્યુ પહેલાંના પાંચ વર્ષો સુધી જાતે સવારી-ઓમાં જનાર અકબરમાં સામ્રાજ્ય રચાવવાની જ પ્રત્યક્ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. "આ વૃત્તિને જ જો લોક" કલ્યાણકારક સર્વસમન્વય કહેવો હોય તો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં દેશવિજેતાઓને રાષ્ટ્રોપસમન્વયીઓ કહેવા પડે."

પણ કવિને તો અકબરશાહમાં આ નહું વ્યક્તિત્વ ઉમેરવું છે એટલે તેર વરસની ઉંમરે પણ અકબરશાહ

મુસલ-મે-કુલ ! મુસલ-મે-કુલ

સર્વ સમન્વય ! સર્વ કલ્યાણ ! (વિષ્કંભા)

ભાવના ઉચ્ચારે છે જે લગભગ દરેક પ્રવેશમાં ઉચ્ચાર પામે છે. અકબરશાહને આ ભાવના અનેક મંથનો પછી સાંપડી નથી. સત્તાની વૃદ્ધિ સામે શાહનશાહને દીને છલાહી જેવો સર્વસમન્વયવાદી ધર્મ રચાવવાની તેથી હિંમત પ્રગટે છે.

આ રીતે ઇતિહાસને અને એટલા વધારા રહી, ઇતિહાસવાચનના જોરે, એમણે અકબરશાહને નવીન વ્યક્તિત્વ અપિવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. દુઃકમાં અકબરશાહ વિશેની ચોતાની દૃષ્ટિ કવિએ કલાપુરત રીતે રજૂ કરી છે.

તમે 'શ્રીજીવન'ના ગ્રાહક નથી ? આજે જ ગ્રાહક બનો.
વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ. પરદેશ : હસ શીર્ડોંગ (૬-૧૦-૦)

'શ્રી-જીવન' કાર્યાલય, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.

ભોજ રાજનો ખંડ પણ લક્ષ્મીના મધ્યી મત ચર્ચામાં છે: શ્રીમદ્મ્ ભોજલક્ષ્મી ॥, રામ ભોજ કવિપત્નીને એક લાખ રૂપિયા આપે છે. પત્ની પતિ પાસે હાજર કરે છે. હિદારાભા કવિ એ પણ છૂટે સાથે વાવરી નાખે છે-આખું જીવન આવી જ નિર્ધન દશામાં વ્યતીત થાય છે. એ કદી ક્યાંય માગતો નથી અને, અનન્ય ટેક-શ્રી સરસ્વતીના ગૌરવને અપાધિત રીતે, જાળવે છે.

ગુજરાતે આવાં તો કેટલાંય રત્નો જગત સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. માત્ર સરસ્વતીના ઉપાસકોમાં જ મૂર્ધન્ય રથાન લેનારી વ્યક્તિઓમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, અખો અને દયારામ મધ્યકાલીન ગુજરાતનાં એવાં ગરવાં રત્નો ચર્ચામાં છે. પોતપોતાની ટેક જીવનના છેદ્દી પળ સુધી એમણે કદી છોડી નથી.

આ પ્રવાહ જમાનો પશ્ચટતા છાંયે ગુજરાતને એ જ જોડેસથી પ્લાવિત કરતો રહ્યો છે. નવીન યુગના આરંભમાં પ્રાચીન લાટની જમિ-આજના ગુજરાતની દક્ષિણ સીમાએ રહેલા સરત જલ્લાએ એક નરવીર આપ્યો. એ સારસ્વત કવિ નર્મદ. ગ્રેમ-શૌર્યની એ સાક્ષાત્ મૂર્તિએ ઉજ્જવળ કરેલા ધોરી માર્ગ ઉપર સરળતાથી ધપતા ગુજરાતી પુત્રોમાં આ નવા યુગમાં થયેલા વીર અને ટેકાલા નરોમાં એ નામ સૌનું ખ્યાન ખેંચી રહ્યું-તે કવિચર્ય નાનાલાલ દલપતરામ અને મદાત્મા મુધીજી. આમાંના કવિવર નાનાલાલ આ ચાલુ વર્ષના આરંભમાં જ અક્ષરધામવાસી થયા છે. ગ્રેમબક્ષિતાં અનેકવિધ જ્ઞાન અને યતનગાટ રજૂ કરનાર આ ટેકાશે કવિ ગુજરાતનું જ નહિ, સમગ્ર ભારતવર્ષનું એક વિરલ રત્ન ઘટ મયો છે.

ગુજરાતની સીમા જેમ જેમ એના પ્રાચીન રથાનમાંથી દક્ષિણ અને દક્ષિણ તરફ વધતી આવી તેની સાથે જ તે જ રીતે એ રથાનની રામ પણ દક્ષિણ અને દક્ષિણ તરફ આવવા લાગી. શ્રીમાળા અને પોરવાડ વણિઠો આજના

ગુજરાતની હદમાં જીનયાં તે સાથે શ્રીમાળા બાહ્યે પણ આગ્યા અને કાઠિયાવાડમાં ઠર્યો. શ્રીમાળના શ્રીમાળા કવિ માધને કુલાવે તેવો એ જ રાતિનો ખીજે "માધ" સરસ્વતીની અભિનવ અને અજોડ ઉપાસના સાધી અનેક કાવ્યરત્ન અર્પી ગયો. એ તો અજોડ જ કાર્ય થયું. પણ અજોડ રાજવીઓ અને રાજકુમારો સિધ્ધ હોવા છતાં, કાવ્ય ઓડવાની તો વાત એક બાજુ રહી પણ દિલથી એવાઓની મદદની ઇચ્છા નથી કરી, એ તો માધ પછી ઇતિહાસમાં અમર રહે તેવું ખીજું અદ્ભુત કાર્ય છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી લીધેલો ટેક અવસાનની છેદ્દી ધડી સુધી અચુનમ જ રહ્યો-અને છતાં માધુર્ય, ગૌરવાન્વિત અતિથિસત્કાર અને સમાન ભાવની અખી-નગર એ અણીની પળ સુધી એવાં ને એવાં રહ્યાં હતાં.

ગુજરાતી ભાષાના લલિત સાહિત્યને જગત્સાહિત્યની દરોળમાં મૂકવાની એમની પ્રતિજ્ઞા અનન્ય જ બની રહી છે. યુરોપીય સાહિત્યે મુક્તમંથ શૈલીએ વિસ્તારેલી કાવ્ય-શૈલીને જેમ આપનારી કવિએ પોતે પ્રયોજેલી અપવાગદ કાવ્યશૈલી, પ્રાચીન છંદોના પૂર્ણ પ્રયુક્તને મૂર્ત કરવાની અસામાન્ય શક્તિ છતાં, એમના ટેક જોડેલી જ અનન્ય ટેકવાળી રહી છે-આજ સુધી તો એ અનન્ય શૈલીનું એ કાવ્યથી અનન્યત્વ જ રહ્યું છે. ટેકીયાની ટેકને વળી ખીજું વટાવનાર કોણ ઉત્પન્ન થઈ શકે? સરસિંહજીએ 'કલાપી' ઉત્તરનામ ભણે રાખ્યું, પણ કવિ 'કોતે' તો કવિવર નાનાલાલને જ સાચો "કલાકલાપ-યુક્ત" અણી સુરવાળા વાડીના મીઠા મોરલા "સંબોધનની સાર્થકતા અનુભવી હતી-આપણે પણ માધએ કે-

"સુરતાની વાડીનો મીઠો મોરલો"-

કળા કરીને યતનગત યતનગત નાથનો, હૃદય-તાર-જંકાર મધુર વિસ્તારતો. ગ્રેમ બક્ષિતાં પૂર વદતો એ મયો, રસિક હૃદયનો વિનિમય સંતત સાધતો- "સુરતાની વાડીનો મોથો મોરલો."

“ત્યારે તમને ‘હિવા’ ન ગમી એમ ને ?”
એક મિત્રે પૂછ્યું.

“ના ના. ‘હિવા’ ન ગમી એમ તો કેમ
કહી શકું ? ખરું કહું તો તો હજી મેં ‘હિવા’
પૂરી વાંચી જ નથી.” મેં ઉત્તર વાળ્યો.

“હું પણ એ જ કહું છું. ‘હિવા’ અધૂરી
મૂકીને તમે ‘ઇન્દુકમાર’ વાંચવા માંડ્યું એ
અમરનું જ ? હા. પણ તમે તો તે નેપાળી
ભેગમણ પર મોહી પડ્યા હશે. ખરું ને ?”

વાત એમ હતી કે, કવિશ્રીનાં કેટલાંક
પુસ્તકો એક મિત્રે એટ મોકલ્યાં હતાં. ‘મેઘદૂત’
વાંચ્યા પછી મેં ‘હિવા’ વાંચવા માટે લીધેલી
અને તે અંધૂરી મૂકીને ‘ઇન્દુકમાર’ વાંચવા
મરિહુ. એ દિવસોમાં ઘર ઘરમાં તો કાણ
જાણે પણ યુવાનોને હેમે હેમે ‘હિવા’ રમી રહી
હતી એટલે એ મિત્રે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

કવિશ્રીનું ક્યું પુસ્તક ગમે છે ને ક્યું નથી
ગમતું, એ એકદમ કહેવું મુશ્કેલ પડે. ‘જવા-
ન્યન્ત’ મારું, પ્રિય પુસ્તક છે, અને જ્યા
જેવું સ્ત્રીપાત્ર શુભરાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી
બીજું સર્જાયું નથી એમ હું માનું છું. પણ
એથી કંઈ બીજાનું મહત્ત્વ ધડી નથી જતું.
એમનું અમે એ પુસ્તક લખીને ગમે ત્યાંથી
વાંચવાનું શરૂ કરો, તોયે ક્યાંક લખે ને પ્રેમનો
ઉચ્ચ આદર્શ, ક્યાંક સંસારનું અવનવું રહસ્ય,
ક્યાંક ધર્મ ને સંસ્કૃતિ, ક્યાંક રમતાં અમી-
વર્ષણ અને ક્યાંક દિલ્લજાગતી જ્વાલોઓ,
ક્યાંક વિદ્યાસ ને ક્યાંક ઇન્દ્રિયનિમગ્ન, ક્યાંક
રસનિર્ઝરતી કવિતા, ક્યાંક રાજપૂતપુત્રનું
રમરણ કરાવે એવું વીરત્વ, એમ કે ને કે એવું
મળી આવે. કે એ વાંચવામાં બીજું બધું જ
બૂલી જવાય. આ લખવાની શરૂઆત કરવા
પહેલાં મેં ‘ઇન્દુકમાર’ શોધ્યું, પણ તેને
બદલે ‘મણિ મહોત્સવના સાહિત્યબોધ’
હાથમાં આપ્યું. અમરનું જ એક પાનું બોધ્યું
તો એમાં કવિશ્રી કવિઓના અને કલાકારોના
ધર્મનું સ્તૂતન કરતાં કહે છે:

કવિ શ્રીની

અખંડ તપશ્ચર્યા

શ્રી જ્યોત્સ્નામહેન શુક્લ

“ત્યારે કવિનો ને કલાકારનો ધર્મ શો ?
આ દેશમાં ને પરદેશમાં આજ દેશાની કબરો
ચઢે છે ને દિલની ચિનાઓ ભડખે છે.
લલિતાઓ ને કુમ્હો. અને કલાપીઓ ને
સરસ્વતીચંદ્રો તલસે છે ને તરફે છે. એ
બાંત્રેલાં હૈયાં સાંધતાં અને આત્માની ઔપધીઓ
ભાખતી એ પણ કવિધર્મ જ ગણાય છે x x
આનંદ ને ઉદ્ધાસના અમૃતપુટ પાવા, પ્રેર-
ણાની પાંખો પ્રકટાવતી, દિવામાં તેજ પૂરવું ને
વાટ સંજોરી પ્રજ્વલિત કરવી, ચેતનચન્દ્રને
ચેતન દેવાં ને પથ્થરને પીમળાવી રસદ્રં કરવા
એ કવિનો વિશેષ ધર્મ છે.”

જ્યાં ‘રાત્રિ ભરત’નું એકાદ પાનું
ઉપલાવું છું, તો સુદે ચક્રતા સૈન્યને ભરત
પોરવકુળની સુદનીતિનો ઉપદેશ આપતા કહે છે:
“રણસંભ્રમ પણ પ્રજાજીવન છે,
પૃથ્વીની પ્રજા પ્રજાઓની
પુરુષપાપની સામુદ્ધનીઓ છે.”

“ ને એક મારો સંયમાદેશ છે,
પાળો છો તેમ પાળતા રહેજો,
મુલક મુલકમાં વિચરો ત્યાં ત્યાં
રાજલક્ષ્મીને અડચે હાથ-દાઝશે
પ્રજાલક્ષ્મીને અડચે હાથ કાપીશ.”

આવું છે. શામાંથી કયું રત્ન લાધશે એ
ન કહી શકાય. એટલે ‘ઉપા’ ગમી કે ન
ગમી, અથવા ‘ધન્વકુમાર’ વધારે ગમ્યું કે
ઓછું ગમ્યું એ પ્રશ્નનો હિતર દેવો અશક્ય
નહિ તો મુરદેલ તો છે જ. અને એ મિત્રનું
પેહું અનુમાન તો સાચું હતું. નેપાળી જોગણ
મને ખૂબ ગમી ગંધ હતી. ‘જયા-જયન્ત’માં
જયા કુમરો ચઢવાની ને અંધારા ઉદેચવાની
વાતો કરતી પ્રવેશ કરે છે ને આપણું ચિત્ત
આકર્ષી લે છે તેવું જ આ જોગણ પણ કરે છે.
જયાની સાહેલી પૂછે છે:

“ જયા બા ! સહુ જિતાવ, પણ મન
જિતાવું હશે ? ”

જયા કહે છે:

“ વાણું બાંધવો ને મન જીતવું સરખાં,

પણ યોગીજર્નેને ઉમય સુલભ.”

દેવોને જીતીને આવેલા જયન્તને, અમ-
રાવતીને બચસૂકા કરીને દેવદેવેન્દ્રનું પરદાન
લઈને આવેલા જયન્તને જયા સત્કારવા જાય
છે, પણ જયન્ત લગ્નની માગણી કરે છે ત્યારે
એ કહે છે:

“ દેહના વિલાસને હજી વાર છે,

ધારણ કર તારું ધનુષ્ય,

બહુ જીતવાનું બાકી છે હજી;

દિલમાંના દેવોને જીત

દેવોને વસાવ ફુનિયામાં

ને બનાવ અવનીને અમરાવતી.”

અદ્ભુત બાળા છે નહીં ? નેપાળી જોગણને
પ્રવેશ પણ આમ જ હૈયું દલમઝારી મૂકે છે.

“બાર બાર માસનું અઘર્યું મન લઈ એકાન્તમેવન

કરતા ધન્વકુમારને કાન્તિનું રમરણ અસ્વરય
બનાવે છે ને એ સ્નેહજીવનની દીક્ષા લેતાં
માય છે:--

“ મહા દેલાબ્ધિમાં અતુલ મુખના

આય શમશે;

સમાધિમાં તારી સખિ !

મુજ રસેન્દુ ય તપશે.”

ત્યારે નેપાળી જોગણ પ્રવેશ કરે છે ને
કહે છે:

“ સુવરાજ વીસરશે મા,

આત્માએ કાને કાને કોલ દીધા છે ?

ભગિનીને, દેશભગિનીઓને,

બાન્ધવને, મનુ-બાન્ધવને,

પિતાને, પિતાઓના પરમપિતાને,

સ્નેહીને, સંસારને, દેશને, માનવજાતિને,

કોનું કોનું મહાપ્રણામ બહુ છે !

કુટુંબ પરિવારનું, લોક લોકનું, પ્રજાનું,

દેશનું, સમસ્ત માનવજાતનું કલ્યાણ સાધવાનું
છે ત્યાં એક વ્યક્તિની સમાધિ કેમ સાધી
શકાય ? સંસાર હોય કે સંન્યસ્ત હોય, મુદ્ધ-
રથાગ્રમ હોય કે યોગાગ્રમ હોય જે હોય તે
લોક-કલ્યાણને માટે હોવું જોઈએ, એમ આ
રીતે કવિશ્રી સૂચવે છે. જુઓને, ધન્વકુમાર
પૂછે છે:

“ આદેશ આપો, દેવી !

કળિ કળે કળાઓનાં લુપ્તમાં,

ને કળા કળામાં વસન્ત પ્રગટે

ત્યો વિલાસ છે કે વૈરાગ્ય ? ”

અને જોગણ કહે છે:

“ રાજપ્રવૃત્તિની ચાખડીએ સડનારને

નથી વિલાસ-સ્વાર્થ માટેની નવરાજ,

કે નથી વિરક્તિ માટેની અથદા કે

અવગણના.”

“રક્ષા, ચારણ, દોદત, મન્યન અનેક

શ્રમવિધિ સાધી સાધી જીવન પોષવાં

ને પ્રકુશ્વર્ણ એ રાજયોગ જ પટે છે.”

આમ કવિના રાષ્ટ્રે રાષ્ટ્રે આયસંસ્કૃતિના
જાડાં રહરયો જાડયે છે. લગ્ન, પ્રેમ, સંસાર,
પ્રજનન, શિક્ષણ, રક્ષા, રાજનીતિ, યુદ્ધ,
પ્રજ્ઞપાત્રન એકે એક બાબતમાં આયસંસ્કૃતિના
હિચ્ચતમ આદર્શોનું દર્શન થાય છે. અને
નેપાલી જોમણને મુખે દેશનું'યે કેલું બબ્બ
દર્શન કરાવે છે? કહે છે.

“ જૂમિશ્રેષ્ઠ ભરિત

પાંચમના પાયા માંડનાર,
ટૂઠ મહાવીર ગોસ ને રોમનાં
ભારતે પારણાં, હીચોળ્યાં હતાં.

*

જગતના મહાધર્મોની ધારી
પૃથ્વીના તંજુવડાનની જનની,
પ્રેમશૌર્યના રણશૌર્યના સરીખડી,
મગનભેદી કવિતા ગાતી
વેદોચ્ચારિણી યશસ્વિની અંબા
ભારતમાતા ખીજ નથી અવની ઉપર.
એના વિજયટંકાર રક્તરંગી નથી.

દેહના નહીં પણ દેવી છે,
આત્માની પરમશાન્તિના છે.
જડના નથી, ચેતનના છે,
યુગ યુગથી લૂંટાય તોય શણગારવતી,
સૈકે સૈકે ધવાય તોય સજીવન,
નક્ષત્રમાલાની પરંપરા સખી
તેના ધર્મોધ્ધારકેતી પરંપરા

ખીજું આકાશ હોય તો તેમાં દાખવાય.”

મગર્યાં એટલે જ સંન્યાસ નહિ, દેવદર્શન
એટલે જ ભક્તિ નરિ, સમાધિ એટલે જ
તપશ્ચર્યા નહીં. પણ એવો કરાવે બાલ
આડબંર વિના મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ખીલવવા
માટે, કરમાતાં કૂચોને પ્રકુદ્ધ બનાવવા માટે,
બડબડ બળના સંસાર પર અમૃતસિંચન
કરવા માટે કવિશ્રીએ અખંડ તપશ્ચર્યા કરી;
પોતે કરી એટલું જ નહીં પણ આ મહાકવિ
જેમને

કવિવર ન્હાનાલાલને

પુણ્યાંજલિ

કવિવરે ન્હાનલે, અવગણ્યાં હઃખને
સખ્ય ને સોખ્ય, સંસારઃ માણ્યાં !
ધર્મપત્ની સહિત શુન્દરીમાં ધૂમ્યાં !
હમ્પતી દેવસમ, પુનિત નીવડ્યાં !

નયન, વદને કરે; ચરણથી અંતુસર્યા
સંત-સંજીવનને, ચરિત ઉજળે !
લગ્નસ્નેહોત્સવે, લાડિલાં લહેરતાં-
સાક્ષમતી, રાજનગરે જંહિન્દે !

કાંતદ્રષ્ટા કવિ ! નવયુગે, નીરખતો !
મન—દૃઢ્ય દેશનાં તું, જગવતો !
જીવનભર જાગ્રતિ, વિજયડંકે, ધરી,
બૃહદ્ શુન્દરાત, સંગીત ગજવતો !

મંગલોત્સવે મહામૃત્યુનો ઉજવિયે:
સ્નેહઃ આનન્દઃ સૌન્દર્યઃ ઝીલિયે !
આંસુ સાચાં હ્રુણ્યાં નહિ વિરલ વ્યક્તિયે !
પુણ્યની અંજલિ ત્યાં જ ધરિયે !

૭ લલિત

“અપવિત્રો પવિત્રો વા

આ કાવ્યે રસ હોમ ને,
તારા ગાઈરથ્યઅગ્નિના,
પુંરથે તે પરિશુદ્ધને.”

તથા

“પૃથ્વી વિષે કંઈ પુરાણ કાળથી
આયોની કીર્તિ પ્રસરી કુલથી ધીઃ-
જગતપરસ્વી, સખિ ! આર્પણકથી તું,
પ્રાચીન આર્પણની કીર્તિમૂર્તિ તું.”

એવું કહે છે એવાં સાખીથી માણેક્યાધના
સાહચર્યમાં એ તપશ્ચર્યા કરી અને આપણને
અણખોલ સાહિત્યધન આપ્યું.

માનવજીવન એમને અમૂલ્ય લાગે છે.
એ જીવન વેડફાઈ જતાં જોઈને એમને પારાવાર
દુઃખ થાય છે. માનવીની પશુના જોઈને એમને
ભારે આધાત લાગે છે. નિદ્રાગી એટલે એમને
મન ‘દયાલુયાત્રા’ છે, અને એટલે જ
પોતાના આદર્શ ને પોતાની ભાવના એઓ
જીવંતજીવંત પાત્ર રૂપે વ્યક્ત કરે છે.

જ્યા શું કરે છે ? જન્મના વૈભવોથી,
દેહના સૌન્દર્યથી કે વસ્ત્રાભૂષણથી એ સંતો-
ષાતી નથી. જન્મતિથિ નેવા દિવસે એ
તાપસીના વેષ મૂકે છે અને ‘નિદ્રાગી એટલે
શું ?’ એવા ગહન ચિંતનમાં ડૂબે છે. જ્યન્ત
પર એને ઉત્કટ પ્રેમ છે અને છતાં કહે છે
‘ઉદ્ધવા વિલાસતે હજી વાર છે.’ એ સદૃશપ્રાણી
છે. એની નિર્મળ ભાવના ને પ્રકાશ માટેની
એની વાંચના ને શ્રદ્ધા જોઈને પળવાર આપણે
શંકા જન્મી જાય છે. જન્મતું એરી વાતાવરણ
એને રપસી જ રહેતું નથી. એ કહે છેઃ
“સૌન્દર્ય શોભે છે શીલથી ને યોવન શોભે છે
અંધમ વડે.” માનવજાતની અવનતિ, પૃથ્વીમાં
પ્રસરી રહેલી પશુતાથી એનું હૃદય બડે

બળે છે. કહે છેઃ

“સૌન્દર્યના શિકાર વધવા માંડ્યા છે હવે.”

કેટકેટલી પવિત્ર કન્યાઓ પાપી પુરુષોને
હાથે લૂંટાની હશે, કેટકેટલા રાવણો સીતા-
લક્ષ્મીનાં દરજી કરતા હશે, એ વિચારે એનું
હૃદય વલોવાઈ જાય છે અને કહે છેઃ

“દિલમાં મારે દહાય, દુનિયા તેમાં પરજાય,
એ અમિ હોલાય એવું જ્યન્ત ! વર્ષાને.”

માનવી જીવનની પશુના જોઈને આવા
અમિએ કવિશીના દેવાને પણ દગાડયું હશે !
અરે રે ! એ કદપના પણ કેવી ભયંકર છે !
ગુજરાતી સાહિત્યને અને ગુજરાતની જનતાને
જેમણે સતત રસપાન કરાવ્યું, દીપે દીપે
નદિ પણ જોખમે જોખમે બમ્બૂત છાંદયું,
એમને જે જ્યાની જેમ “દિલમાં મારે દહાય”
એવું થયું હશે એમ !

“નવાલામુખી શું સળગે મુકાકરે ?”

એ પણ કવિશીનું જ ચરણ છે. આ
વિચાર હૃદય વલોવી નાંખે છે. પણ એમ . તો
ગાંધીજીના દેવામાં ક્યાં લાવા નથી જાળોતો ?
અપિઓ, તપસ્વીઓ, મહાત્માઓ કેાઈ ને કેાઈ
રીતે જીવનની ધૂપસળા સળખાવે છે અને
એની સુવાસથી મંદકી દૂર કરીને વાતાવરણને
સંવાસિત અને પ્રકૃલ ખતાવવાનો પ્રયત્ન
કરે છે.

કવિશી નથી, પણ એમની તપશ્ચર્યાનાં
દળરૂપે મળેલી એમની સાહિત્યકૃતિઓની
સુવાસ અને કવિશીના જીવનની સુવાસ
ગુજરાત ભૂલી શકે એમ નથી. એમનું સાહિત્ય
સમજવાનો અને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન
ચાપ તો સંસાર સુસરેકૃત થાય અને મહેકી
રહે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

કવિ ન્દાનાલાલની સૂરતને માટે સદાય મીઠી નજર રહેતી. ક્યાં તો “જ્યા-જ્યાંત.” એને આરે સાંપડ્યું તેથી હોય, યા તો કદાચ વર્ષો પર નર્મદની છત્રીનું અનાવરણ કરતાં નગીનચંદ હોલમાં કવિએ કહ્યું હતું તેમ દલ-પતપુત્ર નર્મદનો જત્રીએ છે એવી ભાવનાને લીધે હોય. કારણ મને તે હોય, પણ સૂરત પર નજર એમની સદાય મીઠી રહેતી તેની કોઈથી ના કહેવાય તેમ નથી.

એને ન્દાનાલાલના રાસનો મીઠાશ ક્યાં આપણે ઓછી માણી છે? મેળાવડામાં ને લગ્નમંડપમાં એના જ ગરબા ગવાતા, બાજણ. મીરાં ને નરસિંહ, દયારામ પછી એકસરખો રસ, નવીનતા ને આકર્ષણ એના ગરબા સિવાય કોઈના ગરબાએ આપ્યા નથી.

કહેવત છે કે ‘આપણી કુસળી ચોર પરાઈ લાપસી’ તેમ કવિને માટે આપણે કહ્યું છે. એમનો કનક મહોત્સવ કે કીરક મહોત્સવ જીજ્ઞ્યો તે ખરું, પણ એટલું તો લખાવને માટે થાય છે. સંસ્કૃતમાં એક શ્લોક છે કે બીજી આંગળી પર કોનું નામ ગણાવવું તે ન સમજાયું એટલે તેને અનામિકા કહી. આપણે આધુનિક કવિમાં ન્દાનાલાલની સાથે મુખી શક્ય એવું નામ કોણનું જોવામાં કે જાણ્યામાં નથી. ને છતાંય તેની દરેક યતી જોઈએ તેના પ્રમાણમાં ઓછી ચમ્પ, કારણ કે એમને વાંઝા બાંધતા આવડતો નહોતો. સ્વભાવે કંઈક તીખા પણ ખરા નર્મદના વંશજ એટલે લાગે તેવું કહી દે. મનમેળ ન હોય ત્યાં તે મેળ ને જ પતાવે. પ્રેમભક્તિ એ એમના મધોનું સામાન્ય નામ હતું. પ્રેમભક્તિ એટલે મીઠાશ-તીખાશ ને!

કવિશ્રી નરસિંહરાવ ને કવિશ્રી ન્દાનાલાલ સાહિત્યસમરોત્સવના સદાયના હાજરો. છતાંય

કવિવર નાનાલાલ ધ. ૧૯૬૫માં મુંબઈ એલિવન્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે.

પાંચજન્યની ભગ્યતા

લેખિકા:

શ્રી. જયમનગોરી પાઠકજી

સત્યભાષો નરસિંહરાવે મુંબઈની ‘સાહિત્ય પરિષદ’માં જનતાને કહ્યું હતું કે “જ્યા જ્યાંત તો તમે પાંચ્યું દશે; ન પાંચ્યું હોય તો શરમ છે.” આવા સમર્થ વિવેચક, આવું સુંદર પ્રમાણપત્ર આપે તે જોતાં ન્દાનાલાલ અને તેમની કૃતિ સાથે નરસિંહરાવ અને તેમના વિવેચનને પણ સદજ માથું નમી પડે તેવું છે.

‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માં કવિશ્રી ન્દાનાલાલના “મહારા કેસરબીના કંઈ” માટે બજારવંતરાય કોઠારે લખ્યું છે:—

‘આવાં સર્વોગ સમ્પૂર્ણ’ ગીત યુજરાતીમાં બહુ ઓછાં છે. ભાષા, સ્વરચ્છન્ન, યોજના, પ્રાસ, લય અને વિરામ, તાલ અને સુરાવલિ, વાચ્યાર્થ અને સાથે સાથે આવતાં ધેરા મુચનો:

કોઈ પણ અંગ તપાસો, ધારીને તપાસો, ક્યાંય ખામી બતાવી શકશો ?

અને બળવંતરાય દાકારના કવિ ન્હાનાલાલ વિશે, આ આટલા બોલ એટલે શું તે, જે બોલે છે તે બોલે છે. કવિશ્રી પોતાની ડાહ્યશૈલી માટે કહે છે કે 'હું શોધવા ગયો મહાબંદ ને નાગયો ડાહ્યન-શૈલીના શબ્દમંડલમાં. એ મહાબંદ નથી એટલી એની દાર છે; એનાથી વધારે રસવાહી મહાબંદ શોધાશે ત્યાર એ દારશે, એટલી એની છત છે. ડાહ્યનશૈલી એટલે આ યુગની દારછતની છંવનમૂર્તિ. તેમજાધાના સંક્રાંતિયુગની ચારદ-દેવીની સંખ્યાઆતિ'.

*

એમની શૈલી, એમનો શબ્દમંડળ, એમના શબ્દભાર કંઈ જુદો જ કોટિના હતા. એમના કંઠમાં વાંસળાની મીઠાસ નહોતી પણ પાંચજન્યની બખ્ખતા હતી. એમનાં કાવ્યો કે નાટકો જ નહીં, એમનાં ગ્રંથો જ નહીં, પણ એમનાં ભાષણો પણ પાંચજન્ય વાગી રહે ને તેનો નાદ વાતાવરણમાં ઘૂમે તેમ સભામંડળ છોડી ગયા પછી પણ, જનતાના કાનમાં ધૂમતાં.

કવિશ્રીને એમના રહેણાણે, મુખ્યમાં એમના કનકોત્સવ પહેલાં, શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા સાથે અમે મળવા ગયા ત્યારે કવિની તખ્તીયત ઠીક નહોતી, પણ પચારીની બને આજુએ ચોપડીઓના ઢગ હતા. બારણામાં જ હું જરા થંબી. કવિ કહે 'ચંદ્રશંકર, મહેમાનને બારણામાં જ ઊભા રાખશો?' મેં જવાબ આપ્યો: "કવિરાજના અદને જોતી હતી" કવિ કહે: "કેમ, ગર કેવો છે?" મેં કહ્યું: "કોઈ તોડી કે છતી ન શકે તેવો." પછી તો અમે દોઢ-એ દલાક બેઠાં. તેમાં મને એટલું સમજાયું કે કવિશ્રી કાલિદાસના ઘેલા છે. કાલિદાસનું નામ લે ને રાય જોડે. એને માટે માન કે

એવો કોઈ શબ્દ પૂરતો નથી; માત્ર ઘેલા છે એટલું જ કહી શકાય. એમણે 'શકુન્તલાનું સંગારણું' લખ્યું છે એ તો સર્વને જાણીતું છે. પણ 'મેઘદૂત' માંતે એક જ શબ્દ તદ્દન સામાન્ય. વપરાશનો છતાં યક્ષના મુખમાં કવિ કાલિદાસે મૂક્યો તેને એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનનો વિષય બતાવી ને તેમાંથી દાંપત્યધર્મની મહાન ભાવના 'મારું' અને 'તારું' નહીં, પણ 'આપણું' અને 'અમારું' એવી દ્વિતાદૈતની ભાવના એમણે તારવી કાઢી એ એમની કાલિદાસ-ઘેલછાનો પુરાવો છે.

*

પછી અનેકવાર સામે મળ્યાં. તેમાં એક પ્રસંગે મને એમણે પૂછ્યું કે 'તમારે સ્ત્રીઓને માટે હું શું કરું?' મેં એમને જૂના ગરબાના ઢાળ નવા સ્વરૂપે યુગરાતની બહેનોને આપવા વિનંતી કરી; ને એમણે તે કબૂલી પણ ખરી, પણ એ બધું મનનું મનમાં જ રહ્યું.

*

શ્રી મણેકમહેનનો પરિચય મુખ્યમાં થયો હતો; અને સુરતમાં કનકોત્સવ પ્રસંગે અમારે ત્યાં જ એ દંપતી હતાં, એટલે ઘણો સારો લાભ મળ્યો. એમની સરજના, સહજ ઉદારતા, સદાયની સાદાઈ, ઘેર લગ્નપ્રસંગ હોય તો 'યે એ કવિની સાથે જાપણમાં જતાં તેમાં જ કપડાં એમણે સદાય પહેર્યાં છે. વર્ષોનાં આંવા આવત-પ્રાત છવનને જૂજનાં પાડતાં કાળને કેમ કંપારી નહીં આવી હોય? ના, પણ કાળ ભગવાન છે. છત દરી સે છે, છવન જૂજવા નથી કરતો.

અતે કવિના આત્માને પ્રભુ શાંતિ આપે એજ પ્રાર્થના.*

* સુરત નર્મદ સાહિત્ય સમાના કપડમે યાનવેલી સભામાં આપેલી અંજલિ

છે તેથી પગથિયું જગતને લીધે, ચડાવવાનો રા. ગોવર્ધનરામનો ઉદ્દેશ કવિ ન્હાનાલાલનો સર્જન પાછળ પણ રહેલો જણાય છે. પરંતુ નિસર્ગસિદ્ધ બાળનાવિહારી કવિતાં સર્જન પણ એટલા જ કલ્પનાશીલ અને વ્યોમવિહારી છે.

તેમનું સર્વ સાહિત્ય તેમણે ધારણ કરેલા તખ્તસુસ પ્રમાણે પ્રેમ અને ભક્તિનું છે. રસ પરત્વે જેમ બાળશ્રુતિએ ઘડી રસઃ કલ્પણ ઘડ્યું છે તેમ કવિના સર્જનપરત્વે પણ કહી શકાય કે કવિના કોઈ પણ સાહિત્યપ્રકારનો પ્રધાનસૂર પ્રેમ અને ભક્તિ જ એક રૂપે અનંત ભાસે છે.

'પ્રેમકુંજ'માં કવિ રૂપરૂપીતે કહે છે કે: 'પ્રેમતી પુનઃસ્થાપનાની કવિતા જગત આજ માંગે છે.' વળી 'ઉપા'માં પૂછે છે કે 'કરવી સુણવી ગમે ન કેને રસની કે રસિકાની વાતડી.' તેથી આ સદુને મમતી વાત કવિએ કથી છે. પણ તે તો સનાતન કાળથી કવિએ કરેલા જ આભા છે 'નરનારીના જોડલાં તેના દિલની દોરી એક' એ દોરી કેવી છે? શેની છે? વગેરે સુજનન્યૂતાં પ્રશ્નો ઉપર તો અનેક અનેક કવિઓએ કલમ ચલાવી છે. તેમાં ન્હાનાલાલે નવું શું કર્યું, એમ સ્વાભાવિક જ લાગે. પણ ના, અત્યારસુધી નહિ કથેલા એવા પ્રેમજીવનની કથા કવિએ આલેખી છે. એમનો સુમાર સંયોગ કે વિપ્રલંબશૃંગારથી પર છે. કવિ પોતે જ કહે છે -તેમ તેઓ 'વસંત' એટલે નવસર્જનનાં કવિ છે; અને આ નવ-સર્જન માટે એમને શ્રદ્ધા છે. લમરનેદમાં.

કવિના પ્રેમસંદેશને સ્નેહલગ્ન અને લમરનેદ એ બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. તેમનાં લગભગ દરેક પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય સ્નેહલગ્ન જ છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં અત્યારસુધી કોઈ નાયિકાએ સ્નેહલગ્ન નહોતું કર્યું; ત્યારે કવિની જગ્યા, ઉપા, વગેરે સર્વ નાયિકા સ્નેહલગ્નથી જ વરે

કવિના સર્જનના પ્રધાન સૂર

સો. સુસ્મિતાબહેન મેઠ

*

છે. ગોવર્ધનરામે દેહલગ્ન અને સ્નેહલગ્નના પ્રશ્નને અચ્છે ખરો, પણ તે પ્રશ્નને પોતાના નાયકનાયિકાના જીવનમાં આસોચવાસની પેઠે સ્વાભાવિક કરી મૂકનાર તો કવિ જ. આપણા યુવાનો સંવનન વિષે પૂર્વ-પશ્ચિમનું સાહિત્ય વાંચતા અને તેનું જીવન જીવવાના સ્વપ્ન સેવતા, આવા સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓના શિરોમણિ કવિએ સંવનન અને સ્નેહલગ્નની કથા એમના કલ્પના પ્રદેશના મનોરમ રમણ રમણીના સુંદર ચિત્રોદ્ધારા યુગરાતને આપી છે, અને આજ તેમની યુવાનોમાં લોકપ્રિયતા અને લખાણોના આકર્ષણનું મધ્યગિન્દુ છે. કવિના રસરાજ્યમાં તો અખંડ ઉપા અને શાશ્વત વસંત વિલસે છે. જે પ્રેમ અને ઉત્સાહ આપણા જીવનમાં નથી તેની ઝાંખી કવિ કરાવે છે.

કોમાર કરતાં શુદ્ધજીવનને જ તેઓ વધુ મંગલમય માને છે. 'રૂપ દીધું, રસ દીધ, રસિક ન દીધ, વિધિ તુજ શી કરેલા!' જેવી પંક્તિઓમાં શુદ્ધજીવનનો જ સત્કાર દેખાય છે. પરંતુ શુદ્ધજીવન સ્નેહલગ્નના પાયા ઉપર જ રચાયું હોવું જોઈએ એમ તેઓ દૃઢપણે માને છે. 'નિત્ય વિજેગણ હું રસજેગણ, એ વરથી મારું ના વરવું' એવી વિષમ રિધિતિ ફેડવા માટે જ કવિએ ગાયું છે કે 'સંમ્યુ સદું તમારે ભદ્ર જ સ્નેહલગ્ને.' 'સંતાનનાં રને હો ઉછેરજો, વાળજો, પરિશુદ્ધજો પણ ઉચ્છેદશે મા.' એ જ કવિનું જગતને ઉદ્દેશોધન છે.

આ-સંવનન અને સ્નેહલગ્નની દિમાયત કરવા છતાં એમને શ્રદ્ધા તો છે લમરનેદમાં જ. કવિની 'સોભાગ્યવતી'માં એમનો ગૃહિણીનો આદર્શ વ્યક્ત થાય છે. અતિથિને આદ-

રતી, કુટુંબવતસલ, અને ક્ષમયાધરિત્રી સરખી એમની ગૃહિણી છે.

લગ્નરનેહને તેમણે વિશ્વપ્રેમના પગથિયારૂપ માન્યો છે. આ રનેહ તે સામાન્ય નહિ, પણ આત્મલગ્નમાં પરિણમતો પ્રેમ. માટે જ કવિએ 'પરણું એટલે પ્રણુતામાં પગલાં માંડવા.' કહ્યું છે ને? તેમને મતે 'લગ્નરનેહનો વિશ્વ-ક્રમમાં હેતુ એ જ છે કે, જગતમાં દિવ્યતા ઉગાડી તેનાં રસકુસુમો સ્વર્ગમાં લઇ જતાં.' વળા યતાત્માઓ માટે તો કવિનો આદેશ છે કે 'ત્યાં ત્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં શરીર નથી એવું બ્રહ્માંડખીમાંસાતું ન્યાયસ્વરૂપ' અને આવા યતાત્માઓનું જીવનકાર્ય છે વિશ્વસેવા.

આમ રનેહલગ્નમર્મથી પરિણમતા લગ્નની વિશુદ્ધતા અને પવિત્રતાનાં યશોમાન ગાવાં એ જ આર્થસંસ્કૃતિના ઉપાસક કવિના સર્જનનો પ્રધાન હેતુ છે.

આ ઉપરાંત ભક્તિ પણ તેમના કવનનું મુખ્ય અંગ ગણાય. અર્વાચીન યુગરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિનાં ગાન ઓછાં યતાં જાય એમ કહેનારને ન્દાનાલાલની યાદ આપવી ઘટે છે. 'રતુતિનાં અષ્ટક,' 'હરિનાં દર્શન,' 'સિંધુ નીરે' જેવાં કાવ્યોમાં એમનો ભાવખીનો ભક્તિભાવ વ્યક્ત થાય છે. 'રતુતિનાં અષ્ટક' માં ગીતાની ભાવનાઓ સંગોપાંગ ઉતારી કવિ કોઇ સ્તોત્રકારના આત્મામર્મથી બોલી રહ્યા હોય એમ લાગે છે. 'સિંધુનીરે' અને 'હરિ-દર્શનમાં' રહેલો આરજુ એ ભાવ અત્યુભવ્યા વગર આવવી મુશ્કેલ છે. 'જિંદગીના પડ-છાયા'માં ગીતાબોધના સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો કવિ દર્શાવે છે:

'પિતા પેલો આધે જગત વીંટતો સાગર વહે વડો એવી નિત્યે અમજવનની સ્વર્ગરણી
કે "નાય ગયનના જેવા રે, સદા મને છાંઈ રહે,
નાય વાયુના જેવા રે, સદા મુજ ઉરમાં વહે."

જેવી જાન્ય છતાં સૌન્દર્યાન્વિત મધુર પદ્યવલિ વિરલ જ છે.

સર્જનના આત્મા પરત્વે જેમ પ્રેમ અને ભક્તિનો પ્રધાન સ્ત્ર ગણાય છે; તેમ સર્જનનાં દેહપરત્વે (form) ગૂઢરૂપે રૂપે કવિતા જ આવિષ્કાર સાધે છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કવિએ કાવ્ય ઉપરાંત નાટક, વિવેચન અને નિબંધ લખ્યાં છે, પણ એ સદૃશ આજન્મ કવિની 'નિર્ગર્જકિત જ કામ કરતી' ગણાય છે. શબ્દબાહુલ્ય, કલ્પનાવિભવ, માધુર્ય અને વિરાટભાવના એમનાં સર્જનને કાવ્યમય કરી મૂકે છે. એમનું ગદ્ય એ સાદું ગદ્ય નથી પણ મધુર શબ્દપ્રવાહ છે. રચિત અને સુંદર જિમિગીતોથી ખચિત નાટકોમાં દેશકાળની કે વસ્તુની કાર્યકારણ સંકલનાની એકાગ્રતા ન હોવાથી ઉચ્ચોચ કૌતુકપ્રય ભાવનાવિહાર જ એમાં ગણાય છે, અથવા કવિના શબ્દોમાં કહી-એ તો "વીર્યાં કુલકાં ગૂંધનાર રસમાળીનું કલાવિધાન" જ એમાં છે. વિવેચનમાં પણ એમની દષ્ટિ રસદર્શી જ રહી છે. એટલે પ્રધાનપણે થી. ન્દાનાલાલ કવિ જ છે—પછી ભલે એ ગમે તે સાહિત્યપ્રકાર હાથ ધરે.

યુગરાત યાદ કરશે તે યુગરાતજીના કહે વસેલા રાસકવિને, — મંજુલ જિમિગીતોનાં વિધાયક, અને "વિરાટનો હીડોળો," કે "સતદલ પદ્મમાં પોટેલ"ની વિરાટ ભાવના આપનાર કવિને. ભવિષ્ય સ્મરશે તે એમની પદ્યવલિમાં રહેલ અવ્યતા (sublime) અને સૌન્દર્ય (Beautiful) ના અનન્ય અને વિરલ સંમિશ્રણને; પછી ભલે એમનાં નાટકો દરથ ન હોય કે ડાહ્યનશૈલી વિવાદસ્પત્ત હોય.

આજ એ મધુર જિમિગીતોનો ગાયક આપણી સમક્ષ નથી, છતાં લોકદેવે વસેલો છે. કવિએ જ નથી ગાયું? કે—
અસત્યોમાંથીથી પ્રણુ પરમ સત્યે તું લઇ જા
હિંમત અંધારેથી પ્રણુ પરમતેજે તું લઇ જા."
સત્ય અને તેજોમય પંથનો એ પથિક એનાં સર્જનદારા સત્ય અને તેજની ગાંધી સદાય કરાવતો જ રહેશે.

કવિ નાનાલાલને સમગ્ર સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે ખૂબ જ આદર છે. તેમની દરેક કૃતિઓમાં સ્ત્રીસન્માન તરી આવે છે, છતાં પણ ગુજરાતણો માટે તેમને પક્ષપાત્ર છે.

ગુજરાતણોને કવિશ્રી માવી ગુજરાતની અંબાઓ, જનની, ધાત્રી, પોષક, પ્રેરક ધાંખ ગણે છે. આથી આગળ વધીને તેઓશ્રી કામધેનુ સમી કુલમન્દિરની મહાદેવી તેને કહે છે. સ્મૃતિકારના મન્ત્રોપદેશને પણ તે અક્ષરસઃ ઉતારે છે.

કવિશ્રી કહે છે કે 'ગુજરાતનો વિકાસ જોવા હોય તો ગુજરાતનું નારીજીવન જુઓ.' આ રીતે તેમણે સ્ત્રીજાતિનું સ્થાન સમગ્ર દેશને મોખરે મૂક્યું છે. તેનું મૂલ્યાંકન કરતાં તેઓશ્રી કહે છે કે 'ગુજરાતમાં યશ મયેલા રાગતન્ત્રીઓ, જાગતઆપારીઓ, સાક્ષરો, કવિઓ, તપસ્વીઓ, વગેરે ગુજરાતે જ ભારતને દીધાં છે.' તેના પ્રતાપ તો ગુજરાતજીને જ ધરે છે. એ મૈયાઓ ના હોત તો ગુજરાત ક્યાંથી જન્મત ? આ રીતે ગુર્જર સુંદરીને તો ગુર્જર પુરુષાતનંત્રી માતા કહી છે.

ગુજરાત રસ, કવિતા સૌન્દર્ય બાવના વગેરેથી ભરપૂર છે. તો આ બધું ગુજરાતમાં આબું ક્યાંથી ? આ સવાલનો પણ સારો ઉત્તર આપતાં કવિશ્રી કહે છે: 'ગુજરાતજીના દેવાના અક્ષયધાત્રીમાંથી; કુંડલ્ય-વતસલા ગુજરાતજીના આત્માનાં અમૃતસરોવરમાંથી.'

ગુજરાતજીને સૌ કોઈ રસિધણ અને શૃદ્ધિથી તરીકે ઓળખે છે. કારણ કે ગુજરાતના કુલકુલમાં કુલયોગિનીઓ છે. આ કુલયોગિનીઓને અંતરથી વંદતા કવિ કહે છે કે

'માહેરા કુલમાં બીજે, જ્યાં હોં ત્યાં,
ઓ તપસ્વિની !
તમો-નમો; મહાદેવી ! તમો કુલયોગિની'
આ રીતે ગુજરાતજીના શૃદ્ધાભર વર્ણવતા

કવિશ્રી નાનાલાલ

અને

ગુજરાતણો

શ્રી. પ્રિયબાળા શાહ એમ. એ.

અંસારિણી ગુજરાતજીને કવિ કમખૂમતા રથ જેવી કહે-છે.

ગુજરાતજીના ગુણો વર્ણવતાં તો પાર જ નથી આવતો. સ્ત્રીઓના વર્ણનમાં કવિનું કવિત્વ બરાબર ખીલી ઉઠે છે.

"કુખમાં દાઝે નહીં; સુખમાં ગાળે નહીં; -કુલ પક્ષમાં વધે નહીં; કૃષ્ણ પક્ષમાં ઘટે નહીં; બારે માસ ને બધીએ રાશિઓમાં ને હવે ઋતુઓમાં પ્રકુલ્યતો વિદરે તે સૂર્ય, અને સ્ત્રી પણ સૂર્ય સમાન છે. પણ સૂર્ય પોતે તે ઝખકતી નથી આવી સ્ત્રી જેને માંડવડે હોય તે કુલમન્દિરિયે તો વસન્ત-પંચમી જ પધારેલી છે."

સમગ્ર ભારતનો વિચાર કરતાં કવિશ્રી પૂછે છે કે 'ભારત આજ સજીવન શાથી છે ?' તેના જવાબમાં પણ પોતે બધો યશ ભારતના

નારીકુંલને જ આપે છે. માતાઓ ને પત્નીઓ, પ્રિયતમાઓ ને ર્ષસુહૃદીઓ, ગ્લુચંડીઓ ને રોઝીદેવીઓ, વિદ્વધીઓ ને સંન્યાસિનીઓ, સતીઓ ને જૈનદરમા ત્વાક્ષુષી જગાડનારીઓ આવા દન્દો જ ભારતનું સર્વોત્તમ છે. પૃથ્વી-ખડે તે શોખનું નંદી જડે. ભારતની કીર્તિ-કલગી સમી રમણી-મણિઓ ધરતીખોળે શોધી નહીં જડે."

કવિસમ્રાટ સ્ત્રીને ભારતની યશસ્કળી ગણે છે, છતાં પણ તેમની કચ્છોનું બાન કસ-વવાનું તેઓથી ચૂકતા નથી. અને કહે છે કે 'આપણો ધર્મ બરબરી ગયો નથી, આપણાં કર્તવ્ય કદી જૂનાં થતાં નથી. માટે આપણે તે કચ્ચાનાં અને પાંગરાનાં છે. વળી આપણી દેવી સંપત્તિ પણ ખૂટી ગઈ નથી, લૂંટાઈ ગઈ નથી. સદસદ સૌ શક્તિઓ એવી જ પૂરથીવનમાં છે માટે તેનો યથોચિત ઉપયોગ કરવો.

સંસારના કામની વહેંચણીને પરિણામે સ્ત્રીના વિશેષ ધર્મ પુરુષના ધર્મથી નિરાળા છે, એટલું તો હવે સ્પષ્ટ જ છે. દેહતા અને આત્માના મનુષ્યધર્મ ઉભય માટે એક સરખા છે, છતાં સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ છે અને પુરુષ નથી. એ રીતે પુરુષ તે પુરુષ જ છે અને સ્ત્રી નથી. આ રીતે ઉભયના વિગેય ધર્મ નિર-નિરાળા જ છે.

સ્ત્રીઓનો પહેલો વિશેષ ધર્મ તે પત્ની-ધર્મ-કન્યકા મટી વધુ બને, જોમારને આરેથી જીતરી લખને તોરે જઈ ગેમે ત્યારથી સૌ સ્ત્રીઓને પત્નીધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારની સફર આદગતી સ્ત્રીઓને કવિ સ્પર્દેશ આપે છે કે, સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક સરલતા, ઉચ્ચતા, રોદાળતા, પાર્શ્વિકતા અને શક્તિને જરાયે ગુમાવશો નહિ; બલકે વધારજો

બીજો વિશેષ ધર્મ શ્રદ્ધાધર્મ. લગનનું લીધું કે તરત જ કુલ રચાયું. આ રીતે

શ્રદ્ધા સાંઝે રાપાયો. શ્રદ્ધા બવરસા-ધર-સંસાર ચક્રાવલો, એ પત્નીધર્મથી નિરાળા વાત છે, છતાં બન્નેની અખંડ બેલડી છે. લગ્નવ્રતમાંથી જ એ બન્ને જોડી બડેનો જન્મે છે. શ્રદ્ધાધર્મમાં કવિ સૂચન કરે છે કે 'કુટુંબમાંથી કન્યા ઘટે, સંપ વધે, શરીરનું આરોગ્ય અને ચિત્તની પ્રસન્નતા, સુખ સંતાપ અને શાંતિ સદા વિદ્યાસ પામે તેવું કરજો. તમારો મંડપ એવો રચજો કે તેમાં તાપ કે, સંતાપ ના આવે. તમારી આંખડીમાં અમી રાખજો, તમારા હાથમાં કર્તવ્યચાતુરી રાખજો, તમારી જીભમાં મીઠાશ રાખજો અને ચરણમાં દેન રાખજો. આ રીતે મુંદરી બે પેતાની સુન્દરતા પ્રગટથા દે તો યે જન્મતાં વડાં સૌભાગ્ય ઊધડે.'

ત્રીજો વિશેષ ધર્મ સંસારિણી ધર્મ સંસાર આપણું ચોપાસથી રક્ષણ કરે છે માટે તેને માટે આપણા અનેક ધર્મ છે. સંસાર અનેક રીતે આપણી મુશ્વેષા કરે છે માટે આપણે એ સંસારની મુશ્વેષા કરવી. સંસારસેવા કરવાના અનેક માર્ગ છે, જેમકે સંસારમાના વહીવટો બણી પુત્રીભાવ, સંસાર-માંના સમાનવચી બણી બગિનીભાવ, અને સંસારમાના નાનેરાંઓ બણી માતૃભાવ.

કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ પણ પ્રજામાં, ધર્મની રક્ષક, મંસારની જતન કરનારી, સંસ્કૃતિની પુત્રી ને માતા સ્ત્રીજાતિ છે.

કવિસમ્રાટ સ્ત્રીઓને આશિષ આપે છે કે 'જ્યાં જ્યાં ગુજરી ભાષા બોલાય છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાત જ છે. ગુજરાતનાં એ પુરાણાં પરાક્રમ અને દેવી સંપત્તિના વિજય દશ્ય આશ્ચર્યા નથી. એ વિજયને વધારે યશસ્વી કરે એવાં સંતાન ગુર્જરદેવીને બોલે મૂકજો. એ જયપ્રાપ્તિને વધારે ઉજવણ કરે, પાવન કરે એવાં મહાભાગ દેવપુત્રો અને દેવપુત્રીઓની જનનીઓ યજો.'

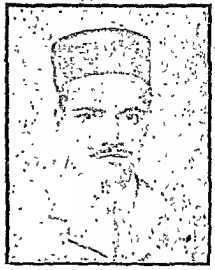
‘યુ યુ સંભાઈ’ને શી શી પૂરું પુણ્યવિજ્ઞતિ થે?
પુણ્યાત્માનાં જીંડાણે તો આમ જેવાં અમાધ છે.

કવિશ્રી ન્દાનાંકાંતો ક્ષરદેહ આજ નગ-
તના મહાસાગરમાં વિંકુસ થયો છે, પરંતુ
તેમનો અક્ષરદેહ ન્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા
જીવશે ત્યાં સુધી અમર છે. આમ જેવી
અમાધ સાહિત્યસમૃદ્ધિ તેઓ ગુજરાતને
ચરણે મૂકતા ગયા છે. આજ સાહિત્યજગતમાં
એક સુગ પૂરો થયો છે. ‘ત્રેમભકિત’ની
નિરાળા વાણીના ડાનનમાં એ પુણ્યાત્માની
ભવ્યતા અને એમના સૌંદર્યનું દર્શન થાય છે.

‘વસંતોત્સવ’ના સર્જનથી કવિની કલમ
શરૂ થઈ. ‘પિતાની’ સાહિત્યસેવાને મુખે
અપનાવી, ચોતાની કરી, સમૃદ્ધ બનાવી, રસ
અને સૌંદર્યના સાગરમાં તેને વહેતી મૂકી,
કલ્પના તેમજ ભાવનાના પૂરમાં તેને નવરાવી,
સૌંદર્ય તેમજ ભવ્યતાના બંડારથી તેને ભરી
દીધી અને આ સર્વથી મુગ્ધ અનેકા ‘કાન્તે’
‘જીએ પ્રકુલ અર્પણ અંદરોજ’ એ રીતે
તેને જીવનકામેરે આપકારી.

કવિના જીવનને વીરનર્મદના જીવન સાથે
સંરખાવી શકાય. એનું જ અડગ ટેકાપણું કવિમાં
હતું. નોકરીનો ત્યાગ કરી સાહિત્યને ચરણે જો
કલમ મૂકી હોય તો આ જો વીર જોદાઓએ.
‘ત્રેમસૌર્ય’ અને ‘ત્રેમભકિત’ અને સાહિત્ય-
વીરોએ શારદાની ઉપાસનામાં જ જીવન સમર્પણ
કયું. એ અડગ ટેક માટે એમને મળું સફળ
કરવું પડ્યું. પરંતુ વીરને તે ડરવાં શાં?
ગુજરાતી સાહિત્યને આથી અનેરો લાભ થયો.

કવિશ્રીનાં નાટકો ભાવના પ્રધાન હોય છે.
ભાવનાના નિરૂપણ અર્થે જ એનાં પાત્રો યોગ્ય-
થેલાં હોવાથી નાટકોનું વાતાવરણ પંખુ-અદ-
ભુતરસિકં હોય છે. રોમેન્ટિક પ્રકૃતિના કવિની
કૃતિઓમાં સૌંદર્યદષ્ટિ તેમજ પ્રકૃતિપ્રેમ પશ્ચા-
દ્દેશી તરીકે જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારનાં
‘વિશિષ્ટ નાટકોના સર્જન અર્થે સામાન્ય

‘પવિત્રતાનો પુંજ’

ક. અતન્યબાળા જ્યેન્દ્રભાઈ દિવેદિયા

વ્યવહારુ ગઘની ભાષા કરતાં કોઈ જિંઆ પ્રકા-
રની કાવ્યની સમીપ પહોંચતી વિશિષ્ટ પ્રકારની
શૈલીનો જન્મ કવિને હસ્તે થયો છે. ભાવના-
સાળી પાત્રોના મુખમાં સામાન્ય ગઘશૈલી કરતાં
પ્રસંગોચિત આવેશને અનુકૂળ ભાષા મળી
રહે છે. મિતાક્ષરી છતાં એ શૈલી યથાપાત્ર
નથી બની શકતી અને તેથી કોઈ જન્મ્યાએ
આસ્તરવિક, આડંબરીલાગે છે, છતાં તે કવિનું
જ ગાંડીવ છે.

નાટકોમાં વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે તે તેમાં
રહેલાં ગીતો. સંગીત અને કાવ્યનો સુમેળ
તેમાં જોઈ શકાય છે. આ ગીતો સ્વતંત્ર રીતે
લખાયેલાં હોય છે અને નાટકોમાં ઉચિત રીતે
મૂકી દીધાં હોય છે, ખનિ અલંકાર, કલ્પના
લાઙ્ગિત્ય, ભાવામાધુર્યથી ગીતો સુમધુર બન્યાં છે.

‘વસન્તના’ કવિ ગાયક છે. અને તે તેમની
પ્રિય ભાવના છે. કવિની સર્વધર્મસમન્વયની
ભાવના ‘વિશ્વગીતા’ તેમજ ‘શાવનસાહ’માં
વ્યક્ત થાય છે. દામ્યત્વરનેડની ભાવનાનું

માન કવિએ ગાયું છે. લક્ષ્મણનેહ અને સ્નેહલક્ષ્મીની રમૂઆત કવિએ કરી છે. પ્રેમની ભાવનામાં ટેનીસન અને ગોર્ધનરામની અસર છે. ગોર્ધનરામને સ્નેહલક્ષ્મીના પ્રશ્નને આગળ કરી, તેની મહત્તા સિદ્ધ કર્યા છતાં સ્નેહલક્ષ્મી ચતુર્થ બતાવ્યું નથી; જ્યારે ન્દાનાલાલે તો આ ભાવનાને વારંવાર આગળ કરી 'જ્યા-જ્યન્ત'માં તેની પરાકાષ્ટા બતાવી છે. 'વસંતોત્સવ'માં કવિ કહે છે: 'પ્રભુજીના દરબારમાં તો આત્મદાનને લગ્ન કહે છે; શુદ્ધ, સત્ય ને સાત્ત્વિક.' 'ધન્વન્તરી'માં એક વર્ષ માટે બ્રહ્માચર્યપાલનનું નિરૂપણ કર્યું છે. 'જ્યા-જ્યન્ત'માં આત્માના લગ્નમાં દેહના લગ્નની તુલ્યતા બતાવી છે. 'પ્રેમ ત્યાં ન હોય કામ-વાસના. પ્રેમમાં નથી દેહની વાંછના. જ્યાં જ્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં શરીર નથી, એવું બ્રહ્માડ-મીમાંસાનું ન્યાયચત્ર. આમ પોતાની પ્રિય ભાવનાઓ કવિએ ગોઠ છે અને તેમનો સંદેશ જગત સમક્ષ મુક્યો છે.

કવિશ્રીના આ વિશાળ સાહિત્યસર્જનમાં ઊર્મિકાવ્યના ગાયક તરીકે જ તેઓ ચિરંજીવ રહેશે. નરસિંહ, મીરાં અને દયારામનો વારસો કવિને મળ્યો છે. અને રાસની તો જળ્યે કવિએ પરખેા માંડી છે. તેમનાં ગીતોમાં રહેલી મીઠાશ, ગેયતા અને સૌરભ અનેક હૃદયને ભીંજવે છે અને તેના મીઠા વદનમાં દૂર દૂર લક જાય છે. ન્દાનાલાલના રાસે અનેક સ્ત્રીઓનાં હૃદય ડાકાવ્યાં છે. તેમનાં ગીતોમાં આશા ને ઉલ્લાસ છે. નિરાશાનો મૂર તેમાં ક્યાં જળ્યાતો નથી. 'વીરની વિદાય' તેમજ 'સોના વાટકડી રતન જોડેલી.....કસુંબલા કાપાં નાહોલિયા !' વગેરે ગીતો વીરતા અને સૌર્યથી ભરપૂર છે. કાલિયાવાડમાં રહી કવિએ ખૂબ સૌંદર્યપાન કર્યું છે જે તેમના કાવ્યોમાં પ્રણીત થયા વગર રહેતું નથી. તેમનાં કાવ્યો વાંચવાથી સત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે. પ્રેા. દાવેરે કહ્યું છે તેમ 'કવિનાં કાવ્યો પવિત્રતાનો પુંગ છે. તેઓ

અમૃત પી ગયા છે. અને પિવડાંવી ગયા છે.' તેમનાં 'ફૂલકાંટોરી,' 'જગતની જનકવી' 'આભનાં' 'કુંકુમ,' 'રાસે રમે રંગેલી,' 'મજરાજ' તહારી વાંસળાએ તથા 'માછીડા ! હોડી હંકાર' વગેરે રાસગીતોમાં માધુર્ય છલોછલ બર્થું છે. કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો 'મોરલી યોએ ને મણીધર ડોલે, એમ જનતાનાં દેવાહીન્દોળ ડોલાવે એ જ સાચી કવિતા.' અને સાચે જ કવિનાં રાસગીતો હૃદયને ડોલાવે છે આદમાને નચાવે છે અને જગની પેલી પાર કોઇ સ્વર્ગીય ભૂમિનાં દર્શન કરાવે છે.

કવિનાં ભજનોમાં તેમની આધ્યાત્મિક દષ્ટિ તેમનો ભક્તિભાવ જોષ્ઠ થકાય છે. 'મંદારી નયણાંની આળસ રે ન નિરખ્યા દરિને જરી,' આ કાવ્યમાં ભક્ત હૃદયની આરજૂ, 'ઉલ્કા-વ્યક્ત થાય છે. 'દિવ્ય લોચનિયાં રે પ્રભુ ક્યારે ઊધકરો ! ઘેર અંધારાં રે પ્રભુ ક્યારે જિતરશે ?'... 'આમપરો મોહલો ગાળે મલ્હાર, એને. આધી ! આરાધે મોરલા ઉદાર' વગેરે કાવ્યો આ જનતાનાં છે. બીજા કાવ્યમાં પરબ્રહ્મની મરતીનું વર્ણન છે. 'પરમાત્માનું' વિરાટ દર્શન કાવ્યમાં રસાનન્દરૂપે રમેલું છે તેથી. કાવ્યની મુંદરતા જટ સમજતી નથી. કવિને ભગ્યતા પ્રિય છે અને તેનો સ્પર્શ અહીં છે. કવિના હૃદયમાં સાત્ત્વિક ઉલ્લાસ ઉજળા રહ્યો છે.

અત્તમાં કવિનાં ઊર્મિગીતોમાં હૃદયની ભાવનાઓ પ્રવર્તે છે, તેમાં રસની ઊંજા ઊછળે છે. રસઓષ છે, છંટણું નથી. આમ તેમની કવિતા પવિત્રતાનું મંદિર છે. મંદિરમાં પ્રવેશના જે પવિત્રતાની ભાવના થાય તેવી ભાવના તેમનાં કાવ્યો કરાવી શકે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિવર ન્દાનાલાલનું સ્થાન અજેડ છે. અનેક હૃદયમાં પવિત્રતાનો સંચાર કરતી તેમની કાવ્યદેવીની પુણ્યવિભૂતિનું સ્મરણ ગુજરાતને સદાને માટે રહેશે અને તેમાંથી ગુજરાત સતત પ્રેરણાપાન કર્યે જ જશે.

સિં

સિંસર. વર્ષનું દીર્ઘ વ્યાયુષ્ય ભોમવી

કવિવર ન્દાનાલાલે પરલોકપ્રયાણુ ક્યું છે—
સો જોટલા પ્રકટ—અપ્રકટ અમૂલા અંશે
ગુર્જરીને ચરણે ધરીને. આવા એક મહાસર્ગક
ગતી સાહિત્યની દુનિયાને ભારે ખોટ મધ છે.

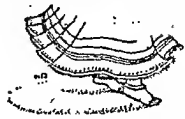
આપણા સાહિત્યકારોમાં કવિવર ન્દાના-
લાલનું સ્થાન મોખરે હતું. સાહિત્યની અંતેક
દિશાઓમાં એમની ઓળસવંતી કલમે વિજય-
ધ્વજ ફરકાવ્યો છે.

‘રાસ’ એ ગુર્જર પ્રજાને શ્રીકૃષ્ણદીધો
વારસો છે. નરસિંહ અને મીરાંબાઈના પદ,
દયારામની મરખીઓ, વલ્લભમટ્ટના ગરબા અને
લોકગીતો આદિને વિપુલ વારસો ગુજરાતણાને
મળ્યો છે. એ જૂના રાસડાઓ લઈ એમાં
કલ્પનાના અનોખા રંગ પૂરી ન્દાનાલાલે વર્ત-
માન ગુજરાતને અનેક રાસોની રસદહાણ આપી
છે. ન્દાનાલાલ પછી ખીજા અનેક કવિઓએ
એ દિશામાં પોતાનો ફાળો મેંધાવ્યો છે, પણ
કવિવર ન્દાનાલાલની સરખામણી શોધી નડે
એમ નથી. અને તેથી જ વર્તમાન રાસયુગના
અધિષ્ઠાતા તરીકે એ ઓળખાય છે.

એમના ‘ન્દાના ન્દાના રાસ’ના ત્રણ
સંગ્રહો ગુજરાતને મળ્યા ચૂક્યા છે અને ખીજા
એ એક સંગ્રહો મળે એટલી સંખ્યામાં એમના
રાસો એમના જુદાજુદા અંશોમાં વેરાપેલા
પડ્યા છે.

પ. સ. ૧૯૧૦માં એમના પ્રથમ રાસ-
સંગ્રહના પોપચાં બીધડયાં પછી ‘રાસ’ રાજ
વધારે પ્રચલિત બન્યો. કવિએ ગુજરાતણ
બહેનોને આપેલી એ ‘વીરપસલી’. પછી તો
પ્રત્યેક નવા કવિએ પોતાના રાસ-ગરબા કે
મરખી કે ગીતના સંગ્રહો સાથે ‘રાસ’ રાજ
જોડ્યો છે અને તેથી અત્યારે તો રાસમાં એ
બધાનો સમાવેશ થતો લાગે છે—જો કે એ
બધા વચ્ચેનો બેઠ સમજવા સરખો છે.

મહાકવિના રાસ

લેખક:

શ્રી. મૂળજીભાઈ પી. શાહ

એમના ‘રાસ’ માંગ ત્રીજાની પ્રસ્તાવ-
નામાં કવિએ લખ્યું છે: ‘રાસ એટલે કાવ્ય-
ફલકું: નાનકડું મધમધલું, સોંદર્ય સુમધવાળું.
પરિગતકનો ફૂલછોડ, દેવર્ષિ નારદ પૃથ્વીમાં
લાવ્યા હતા; રાસનો રસછોડ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે
લાવી ગુર્જર જમિમાં રોપ્યો છે.

અને ‘રાસ-પદ્ય’ની પ્રસ્તાવનામાં રાસની
ટૂંકી પણ હૃદયસ્પર્શી વ્યાખ્યા એમણે આપી
છે: ‘રાસ એટલે કાવ્યલનો ટુકડો, સો-સુરાળી
વીણા કે સારંગીનું મહાસંગીત નહિ. કિરણના
સમી વ્યંજના, સૂચન, અંશુલિનિર્દેશ.’

આવા રાસયુગના પ્રખર સ્થાપકના રાસોની
કુન્નિકુંજમાં આપણે થોડા વિહાર કરીએ.

જુદા જુદા પ્રદેશોમાંની ગુજરાતણાને એકત્ર
યથ રાસની રમઝટ જમાવવા માટે કવિ
નિર્ધનત્રણ આપે છે:

‘આવો આવોને સખિઓ આજ !

રસતાળી પાડી;

કાંઈ મગવો આપણી બહેન !

આ ગુર્જરવાડી.

છબિ છટા બરી, સોદામ તપે .

મુખ મુગ્ધ હિરા;

શુભ વડોદરાની વેલ સરિખી ઓ ચંતુરા !

અને એ જ રીતે અમાદાવાદ, સુરત તેમજ
કચ્છ અને સોરાષ્ટ્રની બહેનોને પણ નોતરે છે

અને પોતાના રાસકૂલડાં છલકંતી-મહેકંતી
છાળ સમર્પે છે:

આ તમ કાળે બરી છાળ, ગીતનાં કૂલડાંનીઃ
હ્યો સત્કારો રસયાળ, એટલી મહેમાની.

અંનરના ઉમળકાથી અર્પેલા કવિના
રાસોને ગુજરાતણેએ ભાવથી અપનાવી લીધા
છે. ન્યાં ન્યાં ગુજરાતીએ વસે છે ત્યાં ત્યાં
એ રાસો પવનની પંખો ઊડીને ગયા છે. ખીખ
કાંઈ વર્તમાન કવિના રાસ ન્હાનાલાલ નેટલા
-થોડાક અપવાદ સિવાય-ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે
ફરી વળ્યા નથી. એ કવિને માટે પરમ-
મોરવની વાત છે.

કવિવર પોતાના કાઠિયાવાડના નિવાસ
દરમિયાન અનેક રાસગરમાઓની રમઝટ
જોઈ હતી. તેનો તલરપથી ઊંડો અભ્યાસ
કયો હતો. એ રચનાઓનું રસપાન કરી હૃદયમાં
એને બરોબર પચાવી હતી. લોકગીતોના લાડીલા
અણુમૂલ ઢાળોને પોતાના કરી લીધા હતા.
અને આવા તપ પછી સિદ્ધિ મળે એમાં કંઈ
નવાઈ છે! પરિણામે ન્હાનાલાલ ગુજરાતને
પોતાના રાસોની મોહિની લગાડી ચકયા,
એટલું જ નહિ, નવા કવિઓને પણ રાસ રચ-
વાની પ્રેરણારૂપ એમના રાસો યથ પડ્યા.

પોતાના પુરોગામીઓનું ઝણુ દરેકને
માથે હોય છે. કવિના કેટલાક રાસો ઉપર
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાં ગીતોની, લોક-
ગીતોની, તેમજ નરસિંહ, મીરાં ને દયારામની
કૃતિઓની સારી જેની અસર જોવામાં આવે
છે, છતાં જુનાને નવો ઓપ આપવાની કવિની
ક્ષમ્ અદ્ભુત છે-હૃદયરપથી છે-અનોખી છે.
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું એક ગીત છે:
'મારા કેસરબીના કાનરે, ઊભા જંગાળને તીર.'
માઠ રાત્રમાં ગવાતું એ ગીત કવિના અંતરમાં
ઊતરી એનું નહું વીરરસપૂર્ણ સ્વરૂપ સર્ગશું:
'મારા કેસરબીના કંથ હો!

સિંધાવોળ રણવાટ.'

એ જ રીતે રસકવિ દયારામની ગરબીઓના
એ પ્રસંસક અને અભ્યાસી; હોષ 'રાડ્યો
પનષ્ટ રસિયારાજ! પાણીડાં કેમ બરિયે!'
એ કાળની પ્રેરણા એમણે એક અલગશે
તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્ણ રાસ 'વિશ્વગીતા'માં આપ્યો છે:

'સખિ! આવે આવે ને. ઓસરે,

પાણીડાં કેમ બરિયે?

એવાં માહિમતીનાં નીર;

પાણીડાં કેમ બરિયે!

સખિ! કાળના કૂવાને કાંઠે,

પાણીડાં કેમ બરિયે?

મહીં માંડી દિશાઓના દોર,

પાણીડાં કેમ બરિયે?'

આમ નહું પ્રાણતત્ત્વ મૂકવાની એમની જે
ખૂખી છે તેને લીધે એનાં મૂલ્ય અનેકમણાં
વધી જાય છે. એમના 'હલકે હાથે નાથ
મહિડાં વહલોવજો'ના અતિ પ્રચલિત થયેલા
રાસ ઉપર નરસિંહ મહેતાની સંપૂર્ણ અસર
છે એ જાણીતી વાત છે; પણ જેટલી કડીમાં
'ન્હાનીથી ગોરસીમાં જમનાળ ઊછળે' માંની
સ્વતંત્ર કલ્પના એ રાસનું મૂલ્ય અનેકમણું
વધારી દે છે. દેવાની ન્હાની ગોરસીમાં રાસનું
રસતત્ત્વ તૈયાર થઈ ગુજરાતણોને મળતું જ
મયું છે.

જગતને નવજીવન દેતી 'વસંત' કવિને
મણી પ્રિય છે. અને તેથી કવિએ વસંતના
અનેક રાસ રચ્યા છે. ગુજરાતભરમાં પ્રસિદ્ધિ
પામેલો એમનો 'વસંત હ્યો 'નો રાસ 'વસંત'
લેવાનું સૌને નિમંત્રણ આપે છે:

'મ્હારી કચારીમાં મ્હેક મ્હેક મ્હેકી, હો રાજ!

કેમ વસંત હ્યો; વસંત હ્યો!'

તેવો જ ખીજો રાસ 'વસંતપંચમી'ના છે:

'આને વસંતની પંચમી, વસંત હ્યો!

જગને ઝીલાવે દેવનાં અમી, વસંત હ્યો!

આત્માની પાંખડીઓ ફરફરે વસંત સ્ત્રી !
ટોડશે બેસીને મેના તરવરે, વસંત સ્ત્રી !

છાયા ભરી આવે રસમાલશી વસંત સ્ત્રી !
ટહુકે વૈતાલિણી વસંત સ્ત્રી, વસંત સ્ત્રી !

નવચેતનનો સાજ સજીને વસંત પધારે છે
ત્યારે જન્મત નવું નવું લાગે છે.—જાણે જન્મતને
વસંતે સંજીવની છાંડી. કવિ વસંતની વાંસળી
સાંભળે છે:

‘હાં રે ! જુમ જાગે, રે જુમ જાગે !

હાં રે ! નવ વસંત, ફેરી વાંસળી વાગે.’

અને સદનું એ પરમ મંગલ ચઢાય છે:

‘હાં રે ! સૌ સોહાગિયાં,

વસંત સમા ખીલજો !’

હાં રે ! જગતલોક ! આ વસંતયુગ ઝીલજો !’

વસંતની પ્રભાતી પૂર્ણિમાએ વસંતરાણી
રમણે ચડે છે. વસંતમાં કુદરતી વાતાવરણ
પણ ઠેવું આહ્વાદક હોય છે એ કવિ પોતાનાં
નિસર્ગદર્શન અને કલ્પનાનાં સુમેળ દ્વારા
રાસમાં રજુ કરે છે:

‘આવી—આવી વસંતની પૂર્ણિમા પ્રભાતી,

વસંતરાણી રમણે ચડી રે લોલ;

બેઠી નવસુજનની ઝાલુ જો રસાળી,

વિરાટ બાલે પગલી ખડી રે લોલ.

ફૂલડાં—ફૂલડાં થું લે—લે તાળી,

અનંતમાં પડવા પડે રે લોલ;

દેવસંધે દુનિયામાં દેવચતુ લાવી,

નિશાન એનાં મગને ચડે રે લોલ’

‘વસંત અજ્ઞ રીતે વરસતી હોય અને
ફૂલડોલનો ઉત્સવ હોય ત્યાં અનંત ખરતી ડોલે
એમાં કંઈ નવાઈ !

‘ભરીને ફૂલછાયા ચડો રમણે વસંત આ;

તુજ—સુજમાં લાડથી વસંત

અજ્ઞ વરસે વસંત—આને ઉત્સવ ફૂલડોલનો’

કવિના ‘વસંતગીત’ની પંક્તિઓ. ઠેટકી.
મનોહર છે:

કવિશ્રી ઇ. ૧૯૧૬માં : રાજકોટ રાજ્યના
ન્યાયાધીશ થયા અને કવિતાનો મધ્યાહ્ન
તપતો હતો ત્યારે.

‘રંગા દિશાસર વિધુની વિશુદ્ધિ રંગે,
અથો પ્રભાતી અરચી દિનને દિનેશ;
નવમંથ કોષ કંઈ મંથવતી ઉધાડે,
ઉધાડીને ધૂંધટ, ગાય, વસંત સખિ ! પધારે’

અને કવિ ઠાપણને કહે છે:

‘ઠાપણી ! તારી વેણમાં વસંતેદેવી સતકારને’

અને ‘વસંતને’ વિનવે છે:

ફૂલડાંની આંખોમાં વસંત !

કાંઈ આંખનું તમે;

આંખને જાદુગર ! આંખનું એ મુગ્ધ નેન જો !’

આ અને આવા બીજા પણ ઘણાં રાસોમાં
કવિએ જૂના ઢાળોમાં થોડાક ફેર કરી નવા
નવા ઢાળ પણ બનાવ્યા છે. આ રાસમાં તો
એમણે ખૂબીપૂર્વક જુદા જુદા ઢાળોનું મિશ્રણ
પણ કર્યું છે. સાખીમાં વસંતતિલકા હંદ
વાપર્યો છે. અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં
સાખીમાં ફક્ત દોહરા જ વપરાતા. કવિ
જાનાલાલે ફક્ત દોહરા જ નહિ, પણ દોહરા,
સોરઠા, વસંતતિલકા, ખંડ દરિગીત આદિના
અભિનવ પ્રયોગ પોતાના રાસોમાં સાખી
તરીકે સરળતાથી કર્યો છે.

આવી સુંદર રચનાઓ રચી કવિએ પોતાની
આયુષ્યવસંતનાં સેવેલાં સ્વપ્નાં સાચાં પાડ્યાં
છે. પોતાનાં સ્વપ્નાંઓને સંસારમાં ઊતરેલાં
જોષ આશાની વેલીને પાંગરતી જોષ પુલકિત
હેયે કવિએ વિદાય લીધી છે—અનંતમાં
ઊડવાને જ જાણે.

‘આજ મ્હારાં સ્વપ્નાં ઊતરે સંસારમાં,
આજ જગે નવલા પરિમલો વાય, રાજ !
સોણુલાં આવે આયુષ્યની વસંતના,
આજ મ્હારે આશાની વેલ ફેરતી;
આજ મારે ઊડવા અનંત મોઝાર, રાજ ! સોણુલાં
સર્વ વ્યાપેલી ‘વસંતિકા’નાં કવિએ કેવાં

સુભગ દર્શન કર્યો :

‘ઉરમાં, કુલમાં, દેશમાં, જમને ચોક જો
બહારોં વિલસે હો ! વસંતની વસંતિકા !’

એવી વસંતને વધામણે જવાને નિમંત્રે છે
‘હો રંભરંભ પૂર્ણ વસંતને આંખણે રે,
કે અંજ અંજ છંટાયા આનંદમાં જો !
કે છંટણે છંટિયા ચરણાને ચોરસા રે;
કે છંટાયા હૈયાના પથુ અંદ જો !’

હો સહિયરો આશો વસંતને વધામણે રે !
વસંતને રંજે રંગાણેલા એમના રાસો
જેવા પછી હવે આપણે એમના બીજા પ્રકૃતિ-
રાસ જોષ લખીએ. કવિ વનનું વર્ણન કરે છે.

જીઓ સરજ જો ! લીલડા વનમાં રે,
જીઓ જીઓ સરવર-ગિરિવરને તીરે
જગ્યા ઘેરી ઘટામાંના પખેરૂં રે,
જગ્યાં જગ્યાં મેના પોપટ મોરલા.

*

જડતાં પંખી ડાબે ભેજાં ચાશે રે;
વિસામે વિરમશે જમના પંથીઓ

એ આયુષ્યે વનવર્ણન મનોહર છે.
એ વનનાં આમંત્રણ કવિને આખ્યાં હતાં ત્યારે
વનપ્રવેશને પ્રસંગે એ વન અને નગરની
સુલના કરે છે :

‘વનનાં સરોવર ઘેરાં સાહેબડી !

પૂરનાં તો કુંડ કાંધ છાછરજ્જલા.
વનમાં શકુંતલા ને વનમાંહી રાધિકા,
પૂરમાં તો કુબ્જનાં કામણુ બલા !
કવિની કલ્પના ચાંદલિયાની ડાંખણિયે
ફૂલડાં ઉભાડે છે.

‘ફૂલડાં જીગ્યાં અણુમોલ;

;ચાંદલિયાની ડાંખણિયેરે;

એવા કંઈ રસના મોલ-ઊંઝે મારી આંખડીએ રે

એમનો ‘તમીઆ’નો રાસ મેલડી સ્યામલ
રાતનું અપૂર્વ ચિત્રદર્શન કરાવે છે :

‘નમે આભમાં અંધાર, રમે વીજના ચમકાર,

જળની ઝડીઓ પડે પૂરમાં હો બહેન !

એવી રીતે કોઈ પતિ—વિયોગિનીના
દેયામાં પથુ અંધાર જ છે :

‘દમે દેયાના ભાર, ઝમે નયણુની ધાર;
બાલાની વાત જગે ઉરમાં, હો બહેન !
યુગ યુગ ઢેરી વાત, પ્રલયતથા પાણી પડે
મહીં દૂબ્યા દિવસ ને રાત એક આંખણુ જોસો મેહુલો

આભના અવિરત પ્રવાસી ચંદ્રરાજને
જતાં જતાં થોમવા માટે કોઈ બાળા વિનંતિ
કરે છે, પાલવ પાયરે છે, હૈયે હુલાવે છે—એની
પૂજના એને કોડ છે :

‘ચંદ્ર ! જરા જતાં જતાં તો બાપુ થોમ !

વીર, ફૂલડે વધાણું મારે હપડે હુલાણું

જરા જતાં જતાં

*

રસરાસ અધૂરા હો રહી જશે;

કંઈ કંઈની મેલડીઓએ એ ન્હાયેરો

પ્રાણુ વા રં, પાલવ ડો પ્રસાડુ

જોસો રહે હો ચંદ્રજી !

શૃદ્ધવનના સુંદર ભાવોને પથુ એમણે
રાસોમાં જીતાયો છે. ‘પ્રગટ્યા શ્રીકૃષ્ણ મન-
ભાવતા રે લોલ,’ એ પ્રચલિત ઢાળમાં લખાયેલો
ધર ધરમાં ગુંજતો રાસ. વીરાને વારણમાં જડેન
પોતાના મોંઘામૂલા વીરાનાં વારણાં લે છે,

‘ખમ્મા ! વીરાને ગઈ વારણે રે લોલ;
મોંધામૂશો છે મ્હારો વીર ને, ખમ્મા !—
દેવે દીધો મ્હને માવડી રે લોલ,
માવડીએ દીધો મ્હારો વીર ને, ખમ્મા !—’

અને એ બહેની પોતાની બહેનીના
શણગાર વણીવે છે.

‘કેસરી કેરડો બહેનને માથે,
હિન્જો મોગરો બહેનને હાથે
હજારી ગોટા ને ચુલાળી હાર
બહેનને ધરાવશું એવા શણગાર’
બહેનને ત્યાં એના બાપ અને ભોળા
આવીને ન્ય છે, પછી એને સૂત્ર લાગે છે.
વાદળનાં વિહંગને બહેની વીરાને વધામણાં
દેવા વીનવે છે.

‘દેખો દેખો વાદળનાં વિહંગ ! વીરાને વધામણાં;
વીરા ! આ તે તારા કેવા હંમ ! ક્યાં અમને
દામણાં.’

અને ફરી આવવા માટે કહાવે છે:

‘આવો વીર ! બહાલાં મુજ લાલ !
બાલી અલબેલાં !

મ્હારી મ્હોરે—નમે આંખાડાળ :
પાડો મીઠા બોલડા !’

એક સાહેલી પોતાની ખીણ સાહેલીને
પોતાના કંથનું દૂકું પણ ચિત્રમય ઓળખાણ
આપે છે :

પૃથ્વીની પ્રભુતામાં પ્રભુશો પ્રકાશતો;
નેત્રે સાહેલી મ્હારો કંથ,
મુખડાને મરકલડે રે !’

પ્રિયા પોતાના પ્રિયતમને સરવરતીરે
રમવાને નિમંત્રે છે.

‘ભયું—ભયું સરવર બૂલતું રે !

રમવાને ત્યાં રહું સાલ :

મ્હારા બહાલમા !’

‘ઝીણા ઝરમર વરસે મેઠ’ એ ‘જનત-
સિંહ’ નાટક દ્વારા લોકપ્રચલિત બનેલા
ચરણમયી પ્રેરણા મેળવી કવિએ રચેલા
રાસમાં અંધરા બોલ હોવા છતાં એના સ્વરણ

પ્રવાહને લીધે શુભરાતણોના મળામાં એ
પંક્તિઓ સહેલાઈથી ઊતરી ગઈ છે.

‘આનંદ કંઈ ડોલે સુંદરીના વંદનાં,
મીઠા મુદંગ પડછંદા રે;
મંદ મંદ હેરે મીટડી મયંકની,
હેરે મારા મધુરસ ચંદા—

હો બીને મ્હારી સુંદસી.’

પિય પરદેશમાં વસતો હોય ત્યારે એનાં
સ્વર્ના વિરહિણીના હૈયામાં ગળે અગ્નિની
ત્વળા પ્રગટાવે છે.

‘રોડીનાં સોણલાં આવે સાહેલડી !

હરના એકાંત મારા બડકે બજે.
ખૂંચે ફૂલની પાંદડી, ખૂંચે ચંદની ધાર;
રોડીનાં સંભારણાં,
એવાં એવાં ખૂંચે દિલમોઝારે !
સાહેલડી ! હરના...’

એવો જ ખીજો એક અલબેલો રાસ
વિરહિણીની મનોદશાનુ રસન કરાવતો હોઈ
બણીતો છે.

‘સૂતાં મંદિરે, સૂતાં માળિયાં,
ને મ્હારા સૂના હૈયાના મહેલ રે
રોડેધામ સૂતાં સૂતાં રે !
કવિની કથની અમકે છે.

‘પાનાં પ્રારબ્ધનાં ફેરવું,
મહીં આવે વિયોગની વાત રે,
રોડેધામ સૂતાં સૂતાં રે !’

‘બેઠના પ્રમો’ માંની પંક્તિઓ

પણ જેવા સરખી છે :

‘મ્હેં તો કુંકુમે લીધું મ્હાઈ ઓંખણું રે લોલ;
ગાંધ બેઠુ આવો તો બેઠે બાણું રે લોલ.

*

તેજ-અંધાર મળી ગૂંથે દિનને રે લોલ;
હસતું—રડતું : એ હિમય રચે છવનને રે લોલ.’
મે પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોના ગળે કવિને
સેદ નથી સમજતા.

કવિના રાસ અને તેમાં રહેલો રસ તથા

તે રસને વ્યક્ત કરવાની કવિની અદ્ભૂત કલા એ જ એમના રાસોની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ છે. અનેક ઉત્સવોમાં એમના રાસોની રમઝટ મેં જોઈ છે. રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર પણ એમનાં અભિનય-ગીતો ઠોઠ અનેરી છટાથી ભજવાતાં મેં જોયાં છે. આપણી ગ્રામીણ કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો પ્રભુભક્તિ અને શુદ્ધજન એ બંનેના સંસ્કારો હોવામાં સિંચીને કવિએ ગુજરાતને રાસના રસધાળ પીરક્યા છે.

કવિની સૌંદર્ય-ભાવના ધણી ઊંચી, જાંડી અને વિશાળ છે.

‘નમણો લગ્નમણીનો છાડ ;

છાડ બહેન ! ઠોણે વાળ્યો ?

સૌંદર્યદેશમાં અળેડ

છાડ બહેન ! ઠોણે વાળ્યો ?

*

મેરલાની કલગીની ડાઁ કિરણાવલિ;

એવા મુઘાના મનના મરોડ ;

છાડ બહેન ! ઠોણે વાળ્યો ?

કવિ પ્રશ્ન પૂછે છે કે સૌંદર્યના દેશ કયાં છે ?-જે દિશને રમાડે, દિશિને રિઝાવે તે આત્માને અમૃતપાન કરાવે. અને પોતે જ એનો ઉત્તર આપે છે.

‘અંગ ત્રિઅંગ, અનંગ સરિખડો,

ફલડાં શો વદનવિલાસ;

નયન હસે નેહ નીનરતાં ન્યાં,

દેયાના દુલસે હાસ,

સગનિ ! ત્યાં સૌંદર્યના દેશ.

કવિને પરિમલ જોવાની અભિલાષા જાગે છે. એ પ્રશ્ન પૂછે છે:

‘રાતદલ પંચમં : પોટિયો, હો !

પરિમલ દાખવો હોય જો દીકરો.’

પ્રણીમાની ચાંદની રાત આભમાંથી ત્યંદ્ર અમૃત વરસાવે તે વખતે તે જીલવાની ફેની મગ્ન આવે છે ! જાણે રસનો મહેરામણ

છકો એવી કવિની કવિતાનો રસ પણ છોકો છે.

‘ચંદન છાંટી ચોક સમાર્યો વ્યોમનો

રજની દસતી લલિત વર હાસ જો !

ચાંદલિયો ઉરબરી બરી રસ કંઈ-દોળતો,

આપણુ પણ રમતાં’ તાં વિરલ વિલાસ જો !

એવા એ દિવસો પણ પ્રિયતમ ! વહી ગયા.

*

પદ્મવમાં પદ્મવના પાલવ પાથરી,

પંખી પોદયાં બીડીને પાંખથું પાંખજો !

વિલાસે આજ જગત સદૃશ રસના અંકમાં,

અન્ય વિલસતી અલખેલી તુજ આંખ જો !

હવે આપણે એમનાં સૌંદર્ય રંગે રંગાયેલા રાસ તરફ નજર કરીશું. ‘મારા સાર્વજનિક નાય હો ! તારે દેશ કયા પરદેશ ?’ ‘મારા ફેસરબીના કંચ, હો ! સિધાવોજી રણવાટ’ તેમ જ ‘પાર્યને કહો ચડાવે બાણુ !’ જેવાં વીરરસપૂર્ણ કાવ્યો આપનાર ન્દાનાલાલ રસની જમાવટમાં તો કમાલ કરે છે. જે ભાવનું ગીત હોય તે ભાવ વાચક, ગાયક કે શ્રોતાનાં હૈયામાં પ્રકટાવવાનું એમનાં ગીતોમાં અન્ય સામર્થ્ય બંધું છે. અહીં આપણે ‘વીરાંગનાનું કવિદાયું’ સુંદર શબ્દચિત્ર જોઈએ.

‘સખિ ! મહારા વીરેના મદો

જો !’ ઊંચા આકાશમાં રે,

સખિ ! મહારા પાલવની મેર

શેષ સંગાથે જો;

સખિ ! મહારી ચાંખડીમાં

ઠોટિ ઠોટિ બાતુ તથે રે,

સખિ ! મહારી નણુલુના

વીર મહારે માથે જો.

રસે બરી રાજ લાજ ! તો ય હું તો

વીરાંગના રે !

*

સખિ ! મહારા નાથની સમશેર

ઠોપ હલે બૂલે રે !

સંખિ ! મહારી તેજી કટારા
તેજ પીએ છે રે !

અને એ જ ભાવના વ્યક્ત કરતા ખીમ
રાસો પણ એટલા જ હર્ષગમ છે :

કાળ કેરા કાંકડા ઉઢેજના રે,
હર્ષ શોક ચિતરેકુ ચિત્ર : હો રણુને કાંકડે રે !

સોના વાટકડી ને રતન જડેલી
રણુકેરા રંગ ત્યાં ઘોળાય :

કસુંબવા કીધા નાહોલિયા !
નહોનાલાલના રાસોમાં ભક્તિનો ઘેરા રંગ

પણ અજબ લાગેશે છે. નરસિંહ ને મીરાંની
યાદ આપે એવા અનેક ભક્તિભાવથી
રાસો એમણે શુજરાતને આપ્યા છે. એમાં
પ્રભુદર્શનની અંખના, હૈયાનો તલસાટ વગેરે
જોઈ શકાય છે.

સાધુએને કવિનાં સંબોધન છે :
'ઘેરે ઘૂંટળે હો સાધુ ચંપેરી જોગિયો :
જોશે મુજ મનમાંધુ ચંપેરી જોલયો.'

અને 'પ્રેમપરખ' જીજવવા માટે ઉત્સુક
બનેલી આત્માની વૃત્તિઓ પરમાત્માથી
જોગીને જીવનસંદેશ-દીનતાપૂર્વક આપે છે
અને પોતાની રિયતિનું દર્શન પણ કરાવે છે.
'ઘડી ઘડી દીવડે સંકેરતી, અહો જોગી રે !
મારી ખૂટે ન માઝમ રાત ; અમર ઉર જોગીરે !
પ્રેમપરખે લઈ આવજે, અહો જોગીરે !
તારી જોગ-જાતીની જમાન અમર ઉરજોગીરે !

એવા હૃદયના સુકુમાર ભાવ બધો-આત્માની
આરજી બધો-પ્રજુને પ્રાર્થતા રાસો આપણા
હૈયાને પણ અજબ રંગે રંગી દે છે.

મંદિર ઘો દેવ ! મંદિર ઘો.
અવનિર્મા મંદિર મોંઘા, હો દેવ ! મંદિર ઘો.
પાંપ કરાં પારણાં સોંઘા, હો દેવ મંદિર ઘો.
હરિનાં દર્શન માટેની અજબ તાલાવેલી
વણવંતો એમનો એક અમર રાસ આપણા
આત્મામાં પણ હરિદર્શનની તાલાવેલી જગાવે
એવા છે.

મીરાં. નયણીની આજસરે,
ન, નિરખ્યા : હરિને જરી :

એક મટકું ન માંડ્યું રે,
ન હરિયાં આંખી કરી.

શોક મોહના અગ્નિ રે,
તપે તેમાં તપ થયાં ;

નથી દેવનાં દર્શન રે,
કીધાં તેમાં રક્ત રણા.

અને તેથી હરિને આમંત્રણ આપે છે :
'આ વસંત ખીલી શી પાંખડી, હરિ આવો ને !
ધરતીએ ધરિયા સોહામ : હવે તો હરિ
આવો ને !'

અને હરિની રમણીએ એ આનંદથી
નીસરે છે.

હરિની રમણીએ અમે નીસંધો રે લોહ ;
બવ્યભાગ્ય અમે બ્રહ્મનંદિની, આનંદિની રે લોહ

હરિની.'

આત્માની આરજી અનંતમાં શોધતા
આત્માની અહીં આંખી થાય છે :

'શોધું છું આતમની આરજી અનંતમાં ;
આયું આયુધ્ય, આપો એક જો ઘડી :

કમળોની કંઠમાં હું બહી પડી.'

એમનો વિરાટનો દિ'ડોળો એક અદ્ભુત
રાસ છે. સંગીતરત્ન પડિત ઓઠારનાથ

જ્યારે એ રજૂ કરે છે ત્યારે વાતાવરણને
મુગ્ધ કરી દે છે.

વિરાટનો દિ'ડોળો ઝાકમઝોળ,
કે આબને મોજે બાંધ્યા દોર :

પુણ્ય પાપ દોર ને ત્રિલોકનો દિ'ડોળો,
ધરતી કમલઝાની દોર :

કમલઝા-કમલઝા વિધિના નિર્માણ-મંત્ર ;
અમર તારલિયાની ઝર-વિરાટનો

વજરાણી વાંસળીએ અનેકને આકર્ષ્યા
છે-જગતને મુગ્ધ બનાવ્યું છે. આપણા

અનેક કવિઓએ એ મહારાસધારીનાં અન્યબેલાં
ગીત-ગુણાનુવાદ ગાયાં છે. કવિના હૈયાને પણ
એ મનરાજની વાંસળીએ અજબ કામણ
કર્મો દર્તા :

હો! મનરાજ! તારી વાંસળાએ,
 લખ્યું કંઈ કંઈ આંખડી આંખડીએ;
 લખ્યું હૃદયકમળની પાંખડીએ-મનરાજ!
 અને કવિએ કાનજીને કહે છે:
 'જુગજુગની વાતો રે કાનડ તારી ખંસી મહી,
 સુનન પ્રલયના મનવંતર મહી વાયજો.

લોકલોકના રાસનું રસદર્શન આપણને
 કરાવનાર કવિએ પણ જાણે જગતમાંથી
 સૃષ્ટિને સુજનારના અલોકિક રાસ જોવાનું
 નિમંત્રણ મળતાં વિદાય લીધી હોય એમ શું
 નથી લાગતું?

નિરખો આ રાસ લોકલોક લોકના રે,
 રમે સૃષ્ટિને સુજનાર: [૨]
 અંગુલિમાં અંગુલિ પરાવતી,
 ખેલે તેજ ને અંધાર: [૨]
 રસનાં ઉછળે રંગહેલિયાં.'

અને આપણે કદાપિ લક્ષ્યે કે પરબ્રહ્મના
 ચોક્કમાં ખેલાતો અનેખો રાસ આને કવિ
 જોતા દરો:

ધ્રાંમ ધ્રાંમ રસ રાજના અનહદ મૂદંગ વાય
 પરબ્રહ્મના ચોક્કમાં, રસના રાસ રચાય.
 ભિન્ન શરદપૂતમ અંદ, વૃજમાં મળી વૃંદવંદ
 કિરણ કિરણ જીલી ધૂમંત ગગન ગોખ ગૂંચે
 મહરા ગજબ દિગંત મધુરી મુરલી ખજંત
 રસબર નટવર રમંત જગવિભૂતિ જૂએ.

*

સંજીવની ટોળા ટોળા, પ્રકૃતિને રોળા રોળા
 ચેતનથી ચોળા ચોળા, મુગ્ધ વદન લાળે.
 વિલસે રસના વિલાસ, પ્રકૃતિ ને પુરુષ રાસ
 ઉછળે આનંદદાસ, પ્રણતા માળે.

'મેદની ખૂલાવી મહામાયા રમરાવતી'
 યુગરાતણને કવિએ આપેલી દ્વાણ ખરેખર
 અણુમૂલી છે.

જગન ઉપર ઈશ્વરના આશીર્વાદ ઉતારવા
 'એ પ્રભુને પ્રાર્થે' છે:

હી ત-ર જો, એ હરિ આશીર્વાદ
 મુરલીમાં વહજો અનહદ નાદ
 રમતું જૂમતું કિરણ રમે લક્ષ નિઃસંમતા સંદેશ,
 રમજો એવી અમ આત્મ ભાવના
 તુજ હૃદય ખેલદને દેશે
 અને આનંદરંગ! કેવો છે તે કવિ સમ-
 જાણે છે:

એક છે સોહાગ એ પરમાત્માનો આનંદરંગ;
 એક છે અનસ્ત રંગ આત્માનો આનંદરંગ.
 પેલે પાર જવા માટે માછીડાને હોડી
 હલકારવા કહેતો એમનો અગમ્ય ભાવ
 પ્રભુ રૂપી માછીડાને ભાવપાર કરાવવા
 વીનવે છે.

'હો! મહારે જાણું છે પેલે પાર:
 હવે માછીડા હોડી હલકાર:
 હલકા દેશે આપુખ્ય ઉછળે,
 જગના વાય સમીર;
 આ આરે મારી આશાની કુંજો,
 ત્યાં છે પ્રેમમંદિર.'

અને જાણે કવિની ધ્યાનના પ્રભુએ સાંભળ્યા
 'પ્રેમમંદિર' ને ન્યાં પ્રેમનું મંદિર છે ત્યાં
 અવનવા રાસ સર્જ્યા લક્ષ મયા હોય એમ
 લાગે છે.

કવિની રાસસામગ્રી વિપુલ છે—ન્યાં
 મહેરામણ બર્થો છે, તેમાંથી આપણે તો માત્ર
 થોડી જ અંજલિઓ ભરી છે. કવિનાં સર્જ-
 નોનાં પ્રેરણાદેવી મં. રવ. માણેક્યા છે. એમની
 જ પ્રેરણાથી કવિએ યુગરાતને આટઆટલું
 સાહિત્ય અર્પ્યું છે.

એટલે કવિકુટુંબનાં 'કુલ યોગિની'
 સર્માં માણેક્યાનું યુગરાત બારે ઋણી છે—
 એમ કદા સિવાય ચાલે એમ નથી.

યુગરાતની શૃદ્ધંજીને સર્વાંગ સુંદર
 રસોળી મધમધ થતી ખુશખો અર્પણ કરીને
 કવિજીવન ખરેખર ધન્ય બન્યું છે.

જે મના યશઃશરીરને જરા કે મરણનો ભય રહેતો નથી તેવા રસસિદ્ધ કવીશ્વરો તેમનાં સુકૃત્યોદ્ધારા સદૈવ જીવતા જ રહે છે: એવા જ એક રસસિદ્ધ કવીશ્વર તરીકે કવીશ્વર દલપતરામના પુત્ર કવિસત્રાટ ન્દનાધાર્ણ જીવી મયા અને જીતી પછુ ગયા છે. એમના સાહિત્યજીવને એક લાંબા યુગને આચરી લીધો છે: વર્તમાન સાહિત્યનાં વહેણોને સમજવા માગનારે આ લાંબા યુગમાં જીવી ગયેલા આજીવન સાહિત્યકારની શૈલીની, વિષયોની, મનોરથોની તથા યુગસંદેશોની-તેમની અનેકવિધ કાન્તદષ્ટિની જાડી સમીક્ષા કયો વગર ચાલવાનું નથી.

એમના નેટલો સાક્ષર-વિરોધ તેમજ એમના નેટલો સાહિત્યજનપ્રિયતા બાળે ખીમ કોષ કવિસાહિત્યકારે અનુભવ્યાં હશે. કવિએ સને ૧૯૦૭માં 'કેટલાંક કાવ્યો' ભાગ ખીમની પ્રસ્તાવનામાં ખીતાં ખીતાં લખ્યું હતું કે, "ગુજરાતની કુળને નિર્ગન નથી કે કુળવાસી સર્જન સર્જનીઓ એટલાં જાણે, કે અરસિક નથી. કોયલ ખુલ્લે શબ્દ બોલશે, તો સો સાંભળશે અને સત્કારશે"—એ વાણી એમના તે પછીના લગભગ ચાર દસકામાં ફલવટી બની છે.

કવિની કવિતા-ક્રાંતિ ગુજરાતની 'કુળ-નિકુળોને ખુલ્લા અને મિઠા ટહુકારથી ભરી દીધી છે. અને સર્જન સર્જનીઓએ એમના ટહુકાર સાંભળ્યા છે અને સત્કાર્યો છે; કવિને માટે તેમજ ગુજરાતને માટે એ એાજા સંતોષની વાત નથી.

અને ગુજરાત કંઈ છેક નચૂર્ણ નથી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણને હાથી ઉપર પધારી, એ કલિકાલસર્વજ્ઞ પંડિતની યોગ્ય સંભાવનાં થયેલી જોનાર, શ્રી ગુર્જરશ્વર સિદ્ધરામને હાથે સન્માન પામવાનો પ્રયાથી પરિચિત થયેલી ગરવી ગુજરાતની પ્રજા વીરની વીરપૂજા કરવામાં કદી પાછી પડી

રસસિદ્ધ કવીશ્વર

ડૉ. મંજુલાલ ર. મજસુદાર

નથી. કર્મવીર ગાંધીજીની 'શુભપૂજા' કરવાની તક ગુજરાતને મળી છે, એ આંગના જ ક્રિતિ-દાસની વાત છે.

કાકાપદ્મે ઉપદેશો Poet-Prophet-કવિ પયગમ્બર પણ આવી વીરપૂજાનો પૂરો અધિકારી છે, તેમજ એને પૂજાપો ધરનાર, 'શુભ-પૂજારીઓએ—

"હો સગ્ગન! સાગ્ગની! કુસુમની બરો અંજલિ રચી સુમગ રરસિટો સદન શોભવો હર્જુપણા અપૂર્વ શયગારથી સુદવી દેશ, દેવી ગીતે—"

એ રીતે કવિને અભિનંદા છે.

"નયન બિષયુ' પેશુ' આજરની નવલ પ્રખાતનું...વિરમે છ કાળા યામિની"— એવી રીતે જ્યારે વીસમી સદીનો પંચદેશ બરમાં જામ્યો, અને નવકવિતાનું પ્રખાત થયું, ત્યારથી કવિએ પોતાનો જીવનસંદેશ પ્રજા સમક્ષ મૂકવા માંડ્યો હતો. એમની કવિતામાં વસંતનો, વસંતના ઉલ્લાસનો જીડો સદેશ છે, એ વસંત તે માનવજીવનની વસંત અને તેની નવપલ્લવતા. જે વસંતમાં "સૃષ્ટિ સારી

સમુદ્ધાસ ધરતી.”—એ વસંતના વાસંતી વાંદા સજ્જા માટે કવિએ અવનવી રચનાઓથી સંસારીઓને ઉપદેશ્યા છે.

આ વસંતનો ઉત્સવ એટલે રથૂસ કનુનો ઉત્સવ માત્ર નહિ; જીવનની વસંતને અવરથા જવા ન હેવા માટે તેમણે માનવીને ચેતાવ્યા છે. તેથી જ એમણે ગાયેલી અને ઉપદેશી રસની પરબોમાં વિષના ઘેન નથી; પરંતુ અમૃતની શીતલતા અને શાંતિ તેમાં ભરેલાં છે. કવિએ કહ્યું છે: “આનંદાસ તો રસ એટલે અનાયાર; અને પ્રેમ એટલે પાપાયાર.” તેથી જ એમનો ઉપદેશ છે કે રસને બદલે રસાભાસ પાછળ દોડનારા જગતે જીવનમાં ઉતારવું ધટે કે

“સૌન્દર્ય” શોભે છે શીલથી,

અને ધૌવન શોભે છે સંયમથી.”

લક્ષ્મીનેશ્વર, રમેશ્વર તથા આત્મશક્તિના જગ-જૂના પ્રજ્ઞોની મીમાંસા કરવી એ કવિની કવિતાનો મુખ્ય આશય છે:

“સંયમું તમારું” સદુ ‘ભદ્ર’ જ રમેશ્વરએ

ને ‘લક્ષ્મીનેશ્વર મદો’ દિવ્ય વિદ્યાસંશોભા.”

મનુષ્યજીવનના આવા સનાતન પ્રજ્ઞોનો ઉક્ત લાગી, જગતને ઊંચે ચઢાવવાના તેમના અભિપ્રાય છે. જોતજોતનામનાહમને નવા યુગમાં આ લક્ષ્મીમાંસાનું પગદંજી માંડવું—એમ કહી શકાય. પરિશીલન, સંવતન અને વિરદન—વિરાદનો એ ત્રણ એણીકારા લક્ષ્મીને રથૂસચક્રમ સૂક્ષ્મચક્રમતર અને સૂક્ષ્મતમ પ્રેમનો વિદ્યાસ માધરાને ઉપક્રમ યદુગમ ઉપર બતાવ્યો હતો. એ લક્ષ્મીમાંસાના ઉદ્દેશનો પ્રકાશીરોડો ન્દાનાકાને ઉપાડી લઈ, એ દીવગમાં સંદેશમયો પ્રકાર ઉમેરી, આખા ચે ગુજરાતમાં એનો પુણ્યભોગિ જગદગાનો છે.

પશ્ચિમમાં Higher Dharma નો યુગ પ્રવર્તીતનાર કલ્પિત અને શો જીવા નાટકકારોનાં ગણનાટકોનો અંતમા “જીવનના મનમુહાવનારા કોપડા” હોય છે. એવા ‘ભેંડના’ પ્રજ્ઞો ‘નો’ ઉક્ત સૂચવવામાં જ તેમની કલાસાર્થતા સમાયેલી છે. આપણા કવિ ‘પણ આવા ભેંડના

પ્રજ્ઞોના ઉક્તજીવાર યવામાં રાચતા જણાય, છે.

આ દૃષ્ટિએ, “જગતના પંચમગ્ધરોની હોરમાં ઊભવું છે” એમ લક્ષ્મીમાં લાગીને જ લોકસંસ્થાના પ્રજ્ઞોને, પ્રજ્ઞાના આશઅભિપ્રાયને અને દેશભરમાં અંકુરતી નવચેતનાને ત્રીલવા માટે દલિદષ્ટાઓ પોતાની ‘વાણી’ને અને કલાને ચોંટા છે. એ ચોંટાનામાં મોટી સફળતા ઉપરથી જ કવિનાં કલો-સર્જનોની કીમત અંકાય છે. કવિની કુલપરંપરાગત સાહિત્યસેવા જુઓ, તેમની પ્રેમભક્તિ અંયમાસાનો તેમનાં વર્ષો જેટલી સંખ્યામાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો જુઓ અને પછી કહે કે કવિને કંઈ કહેવાનું છે કે નહીં? કવિનો સંદેશ શો છે? કવિએ પોતાનો જીવનસાહિત્યસંદેશ પોતાની “આત્મ-ધાતરકથામાં” લાક્ષણિક શૈલીથી કહી દીધો છે, તેનો ઉદ્દેશ માત્ર અહીં પ્રસ્તુત છે.

કવિનું સન્માન ભલે સાદિત્ય પરિવર્તના પ્રમુખરચાને ન થયું હોય, ભલે મુખ્યાર્થ મુનિ-વસિષ્ઠીએ તેમને વ્યાખ્યાનો માટે ન નોતર્યા હોય કે તેમને કોઈ માનનીય રીતીથી સન્માન-ના ન હોય, તોપણ ગુજરાતનાં નમરોમાં ઠેરઠેર તેમની સાદિત્યસેવાની ઊજવણી ઘર્ષ હતી—એ આમજનનાનો સત્કાર જૂઠવા જેવો નથી. યાદ આવી શકે છે ત્યાં સુધી, ગુજરાતમાં સાદિત્યરોની “જયંતીઓના યુગ” કવિનાં સન્માનસમારભોરી જ શરૂ થયો છે. અને કવિનું સન્માન એટલે આપણી નુરી કવિતાનું સન્માન: આપણા લોકસમૂહ નવી કવિનાને માન્ય કરી હોય, કુટુંબોમાં તેને દાખલ કરી હોય, અને આપણા સકલ સુદરીસંચની રસનૂયા કંઈક છીપી હોય, તો તે બધુખા ન્દાનાલાકાર; કારણ કે ન્દાનાલાકારમાં નરસિંહ મહેતાની વૈજયંતી છે; મીરાં બાઈની ભક્તિનો ઉદ્દેશ અને રસમરતી છે; દયારામભાઈની સ્ત્રીહૃદયને સ્પર્શ કરનારી શુકુના, કોમળતા અને લાલિત્ય એમની કવિતામાં નવદેહે અવનર છે. પણ ન્દાનાલાકારમાં

માત્ર એટલું જ નથી; તેમની પાસે સદેશ છે; તેમને ગુજરાતને કંઈક કહેવાનું છે; અને એમને જે કહેવાનું છે તેના સત્યમાં એમને અભાવ થઈ છે.

તેથી જ તેમની વાણીમાં જુરસો છે, સાચાઈ છે, સચોટતા છે. તેમને ગુજરાતના ઉજ્જવલ ભાવિમાં આશા છે; ઉત્સાહ છે. અને તેથી જ કવિ અગ્નિ આશાવાદી હતા. એમનો આ આશાવાદ ગંભીર ચિંતનનું પરિણામ હતો. શૂતદાળના અનુભવો ઉપરથી એ દંડ થયો હતો: વર્તમાન પરિસ્થિતિથી કંઈક વ્યવહારુ થયો હતો અને ભવિષ્યની આશા ઉપર અવલંબતો હતો.

હાનાલાલ જેટલા કવિ હતા તેટલા જ કલાધર પણ હતા. રાગકવિ ટેનિસનની સૂક્ષ્મ શબ્દ-કલાનો સાક્ષાત્કાર “ ડોમસ ડાન્સ પદાપદી ” દ્વારા કવિ કોન્સ્ટાંટ કરતાં મોટા પ્રમાણમાં અને વિધુલતાથી તેમણે કરાવ્યો છે. ગ્રેમ, કુદરતનું સૌંદર્ય, કંપિતભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં નવાં સ્વરૂપો અતિ રમણીય શબ્દોમાં તેમણે ગાયાં છે. તેમની કલ્પના જેટલી રમણીય તેટલી જ ભવ્ય, અવનવી અને ઉજાત છે. એમની પ્રતિભામાં સૌંદર્યના ડોષ અવનવીન પ્રદેશો આંખ આગળ ખડા કરવાની શક્તિ રહેલી હતી.

જૂનાં લોકગીતોમાં વહેતું રસજરણ તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં ખૂબીથી વાળ્યું હતું. મનને મળી જાય તેવા ભાવો તેમણે ડોમસતા, સહૃદયતા અને મૃદુતાથી લલિત સંગીતમાં ગાયાં છે. તેમની ઉપમાઓ, ઉત્પ્રેક્ષાઓ અને શબ્દાવલીઓ પ્રતાપ પાઠે એવી પસંદગીવાળી અને મંત્ર પ્રકારની છે, અને તેથી મોટક પણ છે.

ગૃહભાવ અને હામપત્યનાં સમગ્ર દર્શન કરાવવાના તેમના હૃદયે ડોઝ હતો. કવિ નવી સંસ્કૃતિનાં ધાવણ ધાવી બીજાં છતાં, તેમનો આત્મા પ્રાચીનને પૂજનારો હતો. કવિનાં સંસ્કૃતિદર્શન મનોરમ છે-તેટલાં જ વિચારપ્રેરક છે. કવિનું હૃદય સ્ત્રીઓના મૃદુ ભાવોના

અને તેમની સ્નેહભાવનાઓનાં લિંગાણમાં બિતરી શક્યો છે. અને તેથી જ એ વર્ગને એ ખાસ અમર કરી શક્યા છે. ન્દાનાલાલે સ્ત્રીઓ માટે અને સ્ત્રીઓ સંબંધી એટલું સુંદર અને એટલું બધું લખ્યું છે કે એ કાવ્યપ્રદેશ એમની ગ્રંથમાલામાંથી લઈ લઈએ તો પાછળ શું રહે એ વિચારવા જેલું છે.

મયો યુગ અને સાંપ્રત યુગ રાસના દિગ્વિજયનો યુગ ગણાયો છે અને એ યુગના યુગકર્તા તે આપણા કવિ. એમનાં ગીતોનું અનુપમ માધુર્ય સુંદર ભાવનામાં અને એ ભાવનાને અનુરૂપ સુંદર દાળની પસંદગીમાં દેહું જોઈ શકાય છે. સુંદર ભાવનાને સુંદર સુશ્લિષ્ટ રચનાથી શણગારવામાં તેમને આપણ કદવો પડ્યો નથી. સામાન્ય પ્રાસના વિરાધીનાં પ્રાસ આપોઆપ સુમેક્ષા અને સંગીતક્ષમ હોય છે. એમનાં સંગીતકાવ્યમાં વાણીના સૌંદર્યભેરે રમ્ય ભિમિનો રસિક ધ્વનિ સધન છાપ પાડી રહે છે. એમના રાસમાંનાં ઘણાંમાં રસશાસ્ત્રમાં પરિચિત એવા નાયિકા-ભેદનાં સુંદર કાવ્યચિત્રો બિપસેષાં છે, એક એક રાસ એક એક નાયિકાની માનસિક સ્થિતિનું અચ્છું ચિત્ર ખડું કરે છે. ગુજરાતના ચિત્રકારોને ભાવનામય ચિત્રો દોરવાના વિષયોની જરૂર જણાય ત્યારે તેમણે કવિનાં ભિમિંગીતો તરફ નજર ફેરવવી. કવિનાં ગીતોમાંના ભાવને રંગ અને રેખામાં રજૂ કરાશે ત્યારે કવિનાં ગીતો અને રાસ વળી નવી જ રસસૃષ્ટિનો અનુભવ કરાવશે.

કવિ જેમ સૌંદર્ય અને કલાના “ રસિક શાસ્ત્રીય બાધ્યકાર ” છે, તેમ ભેદના મૃદુ પ્રકારે છેડવામાં તેમને અગ્નિ મજા આવતી જણાય છે. એમની પ્રસુપ્રાર્થનાઓ પણ એ જ સત્ય રજૂ કરે છે:-

“ પેશો દિવ્ય લોચનિયાં ૨. પ્રભુ !

ક્યારે બિધારો !

[અનુસંધાન પાછળને પાને]

ડોલન શૈલીનું

સાર્થકથ

પ્રો. ધીરુભાઈ દાકર

ઈ. સ. ૧૯૦૫ની સાલનો ગુર્જર સાહિત્યદેશે સૌથી મહાન બનાવ તે ગુર્જરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા રચાવનાનો નહિ પણ ગુર્જર પ્રજાના ચિદાકાશમાં ત્યારથી લગભગ અર્ધી સદી પર્વત એકધારું પ્રવૃક્ષ અભીવર્ષણ કરનાર ચંદ્રરાજ કવિવર ન્હાનાકાલના ઉદયનો છે. ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં રચાયેલી કવિની પ્રથમ પહેલી રચના 'વસંતોત્સવ' ત્યારે-તેમના પ્રથમ 'કાવ્યસંગ્રહ' ટેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૧ પછી એ વર્ષે-પ્રકટ થઈ, અને તેની સાથે સાહિત્ય-રસિક જનતાએ કવિશ્રી ન્હાનાકાલની અનન્ય અને અપ્રતિમ ડોલનશૈલીનો આસ્વાદ પણ ત્યારે જ પ્રથમપહેલાં ચાખ્યો. પછી તો કવિનો પ્રતિભાધોષ એક તરફ ઉત્કૃષ્ટ બાવાવેશવાળા સુંદર લયવાહી રાસો અને હાંબાદ કાવ્યોમાં તેમ ખીજ તરફ એકધારાં ઉત્તર વક્તવ્યને ધારણ કરતી અર્થદસ રચનાઓ અને નાટકોમાં આજ પર્વત જિજ્ઞાસો રહ્યો. 'અહાદીશા', 'ગુરુદેવને' 'સોરાષ્ટ્રનો સાધુ', 'રાગતીર', 'નવ-ચૈતન્ય' અને 'શ્રોત્રાગ્ન્યવતી' જેવી ઉત્તમ કાવ્ય-રચનાઓ તેમ જ ગુર્જરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં

નવીન નાટ્યસ્વરૂપનો આદર્શ રજૂ કરતી 'ધન્વકુમાર' અને 'ન્યાયવર્ત' જેવી ભાવ-પ્રધાન નાટ્યકૃતિઓ આ શૈલીમાં રચાયેલો તે ગુર્જર સાહિત્યમાં ડોલનશૈલીને અમર કરી દે એવી ખીના છે.

ડોલનશૈલીને વિષે અત્યાર અગાઉ અનેક દીક્રાઓ અને પ્રશંસાવચનો ઉચ્ચારાઈ ગયેલ છે. કોઈએ તેને રાગપદ ગણ ગણી છે, તો કોઈએ તેને ગદ્ય અને પદ્યનાં સીમાડા ખૂંસવા મથતી ભાવ અને છટાવાળી શૈલી કહી છે. કોઈએ તેમાં નિરૂપાયેલ ભૂત્ય વિચારશ્રેણી અને વિનિયોગમયેલ ઉદાત્ત કલ્પનોપ્રભાથી અંગ્રહ જઈને તેની સરખામણી ઇ. સ. ૮૦૦-૯૦૦ ની પ્રાચીન અંગ્રજી ભાષાની 'ખીઓ વુલ્ફ' જેવી એપિક રચના જોડે કરીને તેને મિસ્ટનની ભવ્યતાની વાહક 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ'ના બ્લૅક વર્સ' સાથે સરખાવી છે. આમ એક તરફ એને પ્રશંસાની જોડે પુષ્પોદી મિર-દાવવામાં આવી છે, તો ખીજ તરફ તેને છેક શુષ્ક ગદ્યની પ્રાકૃત કોટિએ જિતારી પાડવાનો પ્રયાસ પણ થયો છે.

પરસપર વિરોધી/ દીક્રાવચનોને પૃથક પૃથક લઈ દેરેતો રદિયો આપવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ એ બંધાને વિશે સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી સકાય કે આ અનિયમિત ડોલનવાળી ચબ્દાવલિને આપણા અક્ષરમેળ છંદનાં જેવાં લઘુચુરનાં માપવાળી 'ખીઓ વુલ્ફ'ની પદ્ધતિએ જોડે અગર તો મિસ્ટનની પાંચ શ્રુતિઓવાળી (Iambic Penta-

આવાં ઘોર અંધારાં રે, પ્રભુ !

ક્યારે જીનરશે !

આ પ્રશ્નના ઉત્તરની રાહ સૌ બક્ષતકદ્ય જુએ એ સ્વાભાવિક છે.

કવિનો રમ્ય દેહ આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો છે. પરંતુ તેમનું સૂક્ષ્મ મનઃશરીર તો અજર અને અમર રહેવા સંમતું છે. તેથી ત્યારે ત્યારે ભાવિ ગુર્જરાતને કવિદેશનાં

પ્રેરણાદાયી સ્તોત્રોની જરૂર જણાય ત્યારે ત્યારે આપણે કવિએ સામર્યે ઉદેશીને કહ્યું હતું તે થોડા ફેરફાર કરીને સંભારવું રહ્યું કે

"ન્હાનત્ર સખે ! મુજ નેત્ર

આગળ આવીને કંઈ આ

જીવું મીઠું લાગે મને:

જીવું જીવું લાગે મને એવું કંઈ તું આ."

meter.) ખૂબ વર્ષો જોડે સરખાવવી અયુક્ત છે; તેમ બીજી તરફ એને સાધારણ ગણવી શુષ્ક જડ સ્થિતિએ ઉતારી પાડીને અમર તો સ્વચ્છંદી રચના તરીકે ગણાવીને તેની અવ-હેલના કરવી તે પણ અન્યાય છે. વસ્તુતઃ સાહિત્યની દુનિયા એને અપદ્વાગદ તરીકે ઓળખે છે, તેમાં જ તેની સિદ્ધિ અને મર્યાદાનું સૂચન નથી થઈ જતું ? તે અપદ્વા છે; કારણ કે પદ્યનાં કોષ પ્રકારનાં બંધનો કે માપ તેને સ્વીકાર્ય નથી. તે અગદ છે કારણકે તે ગણવી, સાધારણ કોટિથી અનેકધા ઉચ્ચ છે. કવિશ્રી પોતે કાવ્યરેલું કૃતિરચિવાન મીટર નહિ, રીધમ છે—છંદ નહિ, ડોલન છે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હોવાથી આ શૈલીને ડોલનશૈલી કહે છે. ડોલનને પોતાની વાણીમાં સિદ્ધિ કયું એટલે પત્યું એવો તેમનો દૃઢ મત હતો. પરિણામે કવિતા માટે છંદની અનિવાર્યતા તેમણે સ્વીકારી નહિ અને ગુજરાતી સાહિત્યે કદી નહિ દીઠેલી એવી અર્ધાંદસ રચનાઓ ઉદ્ભવ પામી. આમ કરવા પાછળ કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાના ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિભાતેજને ઝીલે એવો સમર્થ મહાછંદ (Blank verse) શોધવાનો હતો. પરંતુ પોતે વાણીનું ડોલન સ્વીકાર્યું હોવા છતાં તેને નિશ્ચિત કે નિયમિત માપ હોવાની આવશ્યકતા સ્વીકારી નહિ. પરિણામે કોષ પણ જાતના માપ વગરની અનિયમિત ડોલનવાળી રચનાઓ પેદા થઈ, અને કવિનું મહાછંદનું સ્વપ્ન કીંગરાઈ ગયું.

કવિતાના બાહ્યસ્વરૂપ કે આકારનો વિચાર કરતા ડોલનશૈલીમાં નિરપાયેલ સર્વ કૃતિઓને અર્ધાંદસ કે અપદ્વા કહી શકાય; પણ તેના આંતર સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરતાં એ સર્વ રચનાઓને કાવ્યશાસ્ત્રની કોષ પણ કસોટીએ કસી જોતાં કાવ્યની—અને તે પણ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યની—કોટિમાં મૂક્યા વિના ચાલે તેમ નથી. કારણ જો બધી જ અર્ધાંદસ રચનાઓ કવિ-

(કવિશ્રી ઇ. ૧૮૬૬માં : બી. એ. થયા ત્યારે)

તાના ક્ષેત્રમાંથી બાતલ કરવામાં આવે અને બધી જ છંદાબદ્ધ કૃતિઓને કાવ્યમાર્ગમાં મૂકવામાં આવે તો 'કાદખરી' કે 'સરસ્વીચંદ્ર' જેવી કૃતિઓને કાવ્યમાર્ગમાંથી કાઢીને 'સિદ્ધાંતકોમુદી'ની કારિકાઓ કે 'અમરકોશ' જેવી રચનાઓને કવિતા ગણવી પડે. પરંતુ રસશાસ્ત્રીઓ આપણને તેમ કરવા દે તેમ નથી. ડોલનશૈલીમાં જિતરેલી કવિની સર્વ અર્ધાંદસ રચનાઓ તરત્વતઃ કાવ્યના સર્વ આંતરિક ગુણો ઉત્કૃષ્ટપણે ધરાવે છે. કવિશ્રી ન્દાનાલાલ પ્રકૃતિએ પ્રધાનતઃ કવિ જ છે. તેથી તેમની સર્વ કૃતિઓમાંથી ચંદ્રનાં શીતળ અગ્નિકરણોની માફક કાવ્યરસ ઝળી જ કરે છે—પછી તે કૃતિ મળવી હો, પલવી હો, કે અપદ્વાગદની હો. કાવ્યનો આત્મા રસ છે અને તેનું નિર્વહન ભાવવાહી, લયયુક્ત વાણીમાં જ થઈ શકે. આથી કવિની અપદ્વાગદ રચનાઓમાં રસનો પરિપોષ કષ્ટ રીતે થાય છે અને તેને ઉપકારક શુભો ડોલન-શૈલીમાં કેટલે અંશે ઉદ્ભવે છે, તેની ક્રમશઃ તપાસ કરીએ.

આપણે અમારું જોષ મયા કે કવિશ્રીની અપદ્વાગદ રચનાઓમાં ડોલન છે. તેમનાં

કાવ્યોમાં જુદીજુદી લ'ખાઈની—૩ અક્ષરથી માંડીને ૨૧ અક્ષર સુધીની પંક્તિઓ તેમાં વહેતા માત્ર કે 'લયની અનુકૂળતા અનુસાર નાનામોટા માપની બને છે. ઉદાહરણ તરીકે નીચેની પંક્તિઓ લઈએ.

વિદાય લેશે, વીર !

દુનિયાનો અંત વિદાય જ છે,

આદિ બધે અન્યથા હો.

પણ એક વેળા તો આંખ ઉઘાડો,

એક હેઠ્ઠી મીટથી તો જગતને જોઈ સી.

શું જગત ખડુ જોયું ?

બધે લદમને ગમ્યું તે અમને ગમશે જ.

ક્ષર મૂકી અક્ષરધામમાં,

મૃત મૂકી અમૃતત્વમાં,

મનુકુલ મૂકી ચિરંજીવ દેવામાં :

એ જ કલ્યાણપંથ, બાઈજી ! (બ્રહ્મદીક્ષા)

ભવ્યગંભીર કંટુભાવને એકધારી ઉત્તર દક્ષાએથી વહેવડાવવામાં હ'દોખદ કાવ્યો કરતાં ડોલનશૈલી વિશેષ સફળ થાય છે, તેની પ્રતીતિ આપું 'બ્રહ્મદીક્ષા' કાવ્ય વાંચનારને તરત થાય તેમ છે. 'શુરદેવને' અને 'સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ' પણ એવાં જ કાવ્યો છે. 'નવયૌવના', 'સૌભાગ્યવતી' અને 'રંગનીર'માં પ્રકૃતિની અતિ સુરેખ અને રંગીન પાશ્વ'ભૂમિમાં ઉદાત્ત છતાં કદપનિક વ્યક્તિચિત્રો દોર્ષા છે. પરતુતઃ, અમુક જ પ્રકારના વિષયના નિરૂપણ માટે કવિશ્રીએ આ શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે મુચક નથી શું ? હ'દોખદ કાવ્યોમાં પ્રત્યેક ચિરણમાં લય ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતાં પરા-દાષ્ટાએ પહોંચે છે, અને ત્યાંથી તેનો અવરોહ શરૂ થાય છે. આમ પ્રત્યેક ચરણમાં આ પ્રકારની આરોહ-અવરોહાત્મક પ્રક્રિયા પૂરી થતી હોવાથી એકધારી ઉચ્ચ ભાવદક્ષા—Pitch ને ધારણ કરવામાં હ'દોખદ પંક્તિઓ અનુકૂળ પડતી નથી. આ દારણ જ કવિની ગમનગમી કલ્પના-પાંખ ડોલનશૈલીમાં નિર્બંધપણે વિદરવા લાગે

છે, અને અનેક અપ્રતિમ ચારુતાવાળા અલંકારગુણો ઊભાં કરે છે, કાવ્યના અંતર્ગત ભાવને ઉપકારક થાય એટલું જ નહિ પણ રસ સાથે એકરૂપ થઈ જાય તેના અવ-નવીન અલંકારોનું આયોજન કવિશ્રીનાં હ'દોખદ કાવ્યો કરતાં પણ વિશેષ છે. એ તેની ખીંછ વિશેષતા છે. એના એકાદબે નમૂના લઈએ :

(૧) ડાઈ વર્ષોના સન્ધ્યાસમયે

નિરતેજ બાલચન્દ્ર ઉપર

મેઘધનુષના રંગ

આવી આવી ઊડી જાય તેમ

વિલસુના મન્દ મુખ ઉપર

લગ્નરેખાઓ ખેસી ખેસી જતી રહે.

[વસંતોત્સવ]

(૨) ગુપ્તાગ્ની અંગલિ જેવું મુખકે

મહો આકાશના અણુ જેવાં નયન !

આછી ઉપાના ઓઝળું અંગ હતું.

[નવયૌવના]

આવી સુંદર ઉપમાઓ ગદ્યવર્ણનની ખાલ છતાં કે શોભાને વધારનાર રચૂળ અલંકાર કરતાં ભાવકથનને સુષદ અને સુરેખ બનાવતાં, મહોથી આછા આછા ખનિ ઉપગમવતા કલ્પના-વચરની વિશેષ ગરજ સારે છે. ને એ રીતે અલંકાર અને શૈલી બન્નેની કૃતાર્થતા સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરાંત ડોલનશૈલીમાં સુંદર અને ભવ્ય, સુરેખ અને રંગીન, ઐતિહાસિક તેમજ કદપનિક આકર્ષક વ્યક્તિચિત્રો દોર્ષા છે, એના વિના ગુપ્તરાત્રી કાવ્યસાહિત્ય ખરેખર દરિદ્ર રહી જત. આ ચિત્રદર્શનોમાં વ્યક્તિના રચૂળ સ્વરૂપનું સુષદ અને માંસલ બાંધાવાળું ચિત્ર કલાચિત્ર દોરીને સંતોષ નહિ માનતા કવિ તેના ચારિત્ર્યની સૂક્ષ્મ ગુણસંપત્તિ પર વિશેષ ભાર મૂકે છે, અને વિષયભૂત વ્યક્તિની ચેતન-વંત લક્ષણમૂર્તિ સંકેત ઊભી કરી દે છે.

ડોલનશૈલીમાં કવિ પ્રકૃતિવર્ણનો અને વ્યક્તિચિત્રોનું આલેખન એકધારી સફળતાપૂર્વક

કરી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ અમૂલ્ય પદ્ધિધારના મૃત્યુ બાદ તેમની કાદયાને દિવસે સમુદ્રકોઈ સ્વ. પદ્ધિધારના, સૂક્ષ્મ તેજસ્વરૂપનું પોતે ચમત્કારિક દર્શન કર્યું તેનો સૂક્ષ્મ અનુભવ પણ એટલી જ સચોટતા અને તાદ્દશતા વડે વર્ણવી શકે છે. અગોચરને ગોચર કરવાની કવિની અનુપમ શક્તિ આમ ડોલનશૈલીમાં સવિશેષ આવિર્ભાવ પામે છે, એ શૈલીની નાનીસૂતી સિદ્ધિ નથી.

ડોલનશૈલીમાં રેલાઈ રહેતી કવિઓનીમાં યકૃત્વકલાની અનેક વિશિષ્ટ છટાઓ આવે છે. કવિયિત્ત 'બહે', 'હો', 'હે' આદિ કેવળપ્રયોગી અભ્યયોનો યથોચિત્ત ઉપયોગ; કવિયિત્ત વાત-ચીતિયા હમે કરેલાં વિવિધ સંબોધનો; અને કવિયિત્ત ઉદ્દેશોપનાત્મક વાણીમાં આવેલા 'પયગમ્મરી સદેશ તેમની કૃતિમાં પ્રસંગોપાત્ત પ્રસાદ, માધુર્ય અને ઓજસના ગુણો પૂરે છે. સનાતન સંતોને સંક્ષિપ્ત અને સૂત્રાત્મક વાણીમાં રમત કરતી કવિશ્રીની ડોલનશૈલી અનેકવાર ઉપનિષદની ભાષના ધારણ કરે છે. ઠોઠવાર એની સામે શબ્દાનુના કે કૃત્રિમતાના આક્ષેપો મૂકવામાં આવે છે તે અમુક અંશે સાચા છે, પણ તેની આ મર્યાદાનું મૂળ કવિની રંગદર્શી (Romantic) પ્રકૃતિમાં છે તે ખૂબજ ન જોઈએ. ઠોઠ ભવ્ય મુંદર દશ્ય કે વ્યક્તિને જોઈ કે આ શૈલ્યક્રિય કવિ સંયમશીલ વાણીમાં તેનાં આછાંપાતળાં રેખાંકનો દોરીને સંતોષ પામતા નથી, પણ તેની અત્યંત રંગીન અને ઊંડી ઘેરી રેખાઓથી અગ્નિ પૂર્ણ છત્રી માટે ત્યારે જ જુએ છે. ખરું જોતાં ડોલનશૈલીની અનિયતિન રચનાનો જન્મ કવિની આ શૈલ્યક્રિય પ્રકૃતિને જ આંતરારી છે.

આમ, ડોલનશૈલીની સિદ્ધિઓ અનેકવિધ છે અને તે મુલ્ય એક જ પરતુનું નિર્દર્શન કરે છે. કાવ્યક્રોડીને ઠોઠ પણ ધોરણે કવિશ્રીની આ અંછાદસ રચનાઓને વ્યક્તિસા, તો તેમાંથી પણ શુદ્ધ કુદન જ અગ્રી ઊઠવાનું. અહીં એટલું

ચાહ સમ્યું જોઈએ કે ઉપરની સર્વ ચર્ચા નાટકોમાં વિનિયોગ પામેલ અપવાગવને પણ લાગુ પડે છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે નાટકોમાં સાદા ગદ્યને બદલે ભાવવાહી ડોલનવાળા મુદ્દો ઉપયોગી થયો છે. ત્યાં એ છંદો-બદ્ધ કાવ્યને બદલે રચના પામ્યું નથી. તેથી નાટકના બાહ્ય સ્વરૂપને કરી લાગે પડેલિતી નથી એટલું જ નહિ પણ ઊંચકું ડોલનશૈલી નાટકનાં વાતાવરણ, પાત્રાલેખન અને સંવાદો અનેકધા ઉપકારક નીવડે છે.*

* કવિતાની જુદીજુદી વ્યાખ્યાઓ પ્રસ્તુત રચનાઓને લાગુ પાડી શકાય તે હેતુએ એમાંની કેટલીક નીચે આપી છે:

(૧) દલિન: શરીરે તાવદિષ્ટાર્યવ્યવહિત્રા પદાવલી (ચમત્કારજનક અર્થવિશિષ્ટ પદસમૂહ તે કાવ્ય)

(૨) મમ્મટ: તદ્દોષો રાગદાષી સગુણ-વનલંકૃતી પુનઃ વર્ણપિ (મોંઘા દોષ વિનાના શુષ્કુલ અને કવિયિત્ત સ્પષ્ટ અર્થકારકિત શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય)

(૩) વિષ્ણવાય વાક્યં રણાત્મક કાવ્યમ્ રસયુક્ત વાક્ય તે કાવ્ય

(૪) વામન: રીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય રીતિ-ગુણ વિશિષ્ટ પદરચના-તે કાવ્યનો આત્મા છે

(૫) આનન્દવર્ધન: સ્વનિરાત્મા કાવ્યસ્ય રૂપિ કાવ્યનો આત્મા છે

(૬) જત્રતાપ: રમણીયાર્યપ્રતિપાદક: રાગદ: કાવ્યમ્ ચમત્કારિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનારે શબ્દ તે કાવ્ય

(૭) ભામદ: રાગદાષી સદિતો કાવ્યં મયે પદં ચ તદ્દિષ્ટા શબ્દ અને અર્થ ઉભય મળીને કાવ્ય થાય; પછી તે અર્થદોષ કે પદ.

(૮) એરિસ્ટોટલ: Poetry is imitation of life કવિતા એટલે જીવનનું અનુકરણ

(૯) વર્ડસ્વર્થ: Poetry is emotion recollected in tranquillity કવિતા તે મનની ચાંદ પળોમાં સંભારેલા ચિન્ટાઓ છે

(૧૦) મેટ્યુ આર્નેલ્ડ: Poetry is the criticism of life કવિતા એટલે જીવનની સમીક્ષા.

ડોલનશૈલીની આ બધી સિદ્ધિઓની સામે તેની મોટી મર્યાદા તે એ કે એ શૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેના સર્જકથી આગળ પ્રસાર પામી નહિ અને તેના પૂરતી જ સફળતા ધારણ કરીને અટકી મઠી કવિશ્રી ન્દાનાલાલે પોતાની વિશુદ્ધ અને દિવ્ય કવિતાદેવીની ઉપાસના વડે નવીન ભાવના-સૃષ્ટિનાં નિમોણ કરીને ગુર્જર સમાજ અને સાહિત્યને ઉત્કટ પ્રેરણાપોષ્ય પાયાં છે. તેમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિશાળ ઉદ્ધાનમાં શ્રી. દાકેરે પાડેલ નવીન કેડીએ જ નવીન કવિઓએ પ્રધાણ કર્યો ને ન્દાનાલાલ તો અનન્ય અને અનનુકરણીય શૈલીકાર બની રહ્યા. તેમની શૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફેલાવો પામી શકી નહિ, તેના એક કારણરૂપ કવિતાને માટે હૃદની અનાવસ્થકતાનો તેમનો સિદ્ધાંત અણાય. પરંતુ તેનું મુખ્ય કારણ તો 'શૈલ તેરી શૈલીનું' સૂત્ર જ નથી શું! ન્દાનાલાલની બહુવિધ સૌન્દર્યસંપત્તિથી ભરપૂર પ્રતિભા-શક્તિને શીલનાર અને અમુક અંશે જીવનનાર વાહન અન્યની વાણીને અનુકૂળ ન આવે તેમાં વાંકે કોનો? શૈલીની અનન્યસાધારણ ઉદાત્ત દેશનો, કે અન્ય કવિની વામણી પ્રતિભાનો? આ દૃષ્ટિએ જોતાં તો ડોલનશૈલીની ઉપરકથિત અનનુકરણીયતા તેની એક વિશિષ્ટ સિદ્ધિ જ અણાય તેમ છે. ગુજરાતી કવિતા જીવશે ત્યાં લગીનું-ડોલનશૈલીનું આયુષ્ય નિશ્ચિત છે. અને એમાં જ તેની સર્વ સિદ્ધિઓનું પરમ સાર્થક્ય છે. પણ નીતિની આજતમાં કવિ સૌજન્યલક્ષી પણ છે. તેમની શુદ્ધ નીતિનિષ્ઠા કદી શિથિલ થઈ નથી, જીવનમાં કે સાહિત્યમાં. પવનના નિયમનો અરવીકાર કરતી ડોલનશૈલી પર ઉદાત્ત ભાવનાબક્તિની સંયમધીલા છે. શૈલીને સ્વહૃદી શબ્દાનુતામાંથી બચાવવામાં તેમજ તેના પોતાને પાતળું બનતું અટકાવવામાં સૌજન્યપ્રિયતા તરફ વિશેષ ખૂટતી સુદિશકિત એ યોગેશી સંગીત વિચારકણિકાઓ ખૂંચ મઠવવો

બાજ બજવે છે. આનો એક નાનો જ દાખલો લખ્યો:

આત્મસંતોષની સીમમાં તે રખડતો,
કે 'ભૂંડા' રથૂળની પાળો.

અધ્યાત્મજલમાં ભગે છે. (સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ)

ડોલનશૈલીની ખરી સફળતા તેની શબ્દાનુતાને તથા કૃત્રિમતાને નિવારીને ઉચ્ચતમ અને ઉદાત્તતંમ વિચારશ્રેણીને ધારણ કરવામાં સમાયેલી છે. કવિની કૌતુકપ્રિય પ્રકૃતિ સૌજન્યપ્રિયતાનું આમૂષ્ય ધરે નહિ ત્યાં સુધી તેની ખરી શોભા વાચકના અંતરમાં સાનંદાશ્રય પ્રકટાવતી નથી તેની પ્રતીતિ નીચેની પંક્તિઓ વાંચવાથી થશે:

પૃથ્વીને આરા છે,
ને પૃથ્વીમાંની ઉત્કાંતિને યે આરા છે.

એ પછીના ઉત્કાંતિમાર્ગ

અવકાશને રહામે તીરે છે;

ને મૃત્યુની નદીનાં અન્ધારકાળાં નીર
વચમાં ઘેરાં ઘેરાં વડે છે.

એ વારિ તરી ઉતરતાં

મનુષ્યનાં માટીનાં માળખાં

આમળા જાય છે, દેવ!

તહમે પૃથ્વીના યોષાકે ઉતાયો,

તહમે ચેતનના વાઘા સન્ન્યા,

તહમે તેજની પાળો પ્રસારી ઉડ્યા

એ ઉત્કાંતિના અગોચર પન્થે.

ઊર્ધ્વગામીનું જન્મું યે ધન્ય છે,

અધોગામીનું જન્મું યે ધૂળ છે.

જગત્પાત્રમાં જીવન ને મૃત્યુ

ઉભયે તહમે ધન્ય થયો. (શુરુદેવને)

આટલું ગાંભીર્ય, આટલી ભવ્યતા, આટલી ભાવવાહિતા અને આટલી સચોટ વર્ણનજટા ગુજરાતી સાહિત્યપ્રદેશમાં અન્ય કશું કવિત-શૈલીએ સિદ્ધ કરી છે? ખરે જ ડોલનશૈલી ગુર્જર સાહિત્યકુળમાં કવિની પયમખ્યરી વાણીના સનાતન પડવા પાડે છે.

આડેક વષ ઉપરની વાત છે.

એ સાલમાં થી. ધૂમકેતુએ પોતાના નિબંધો અને લખાણોનો સંગ્રહ 'સર્જન' અને 'ચિંતન' પ્રકટ કર્યો. એક સાંજે કવિશ્રીને મળીને તેઓ આવ્યા અને તેમની સાથે થયેલી વાત કહી સંભળાવી. કવિશ્રીને આ સંગ્રહનો એક નિબંધ 'મિથોવન અને મરધાભાષ' અત્યંત ગમી ગયો હતો. ૨૫૪૮ વિચારો વ્યક્ત કરવા બંધ થી. ધૂમકેતુને તેઓશ્રીએ અભિનંદન આપ્યાં હતાં. થેર જઈ એ લખાણમાંનો આખો ફરેરો વાંચી ગયો:—

“ભાષ, એ વાત સાચી, કે મરધાભાષ દાણા પેદા કરે છે, પણ દુનિયા દાણા ઉપર જીવનારી હોવા છતાં કેવળ દાણા માટે જ નથી જીવતી. મરધાભાષ નેટલો જ મિથોવનને દુનિયામાં જીવવાનો હક્ક છે. ક્યો અકરમાત, એ તો હું તમે કે વિગાન ઠોઈ કહી ચકીએ તેમ નથી; પણ ગમે તે અકરમાત હોય, મરધા-ભાષ ધારે તો પણ મિથોવન થઈ શકે નહિ; મિથોવન ધારે તો પણ મરધાભાષ થઈ શકે નહિ. અમે તો આટલું સમજીએ, કે જે કુદરતે આંદી મેકિસાઈમાં મૂકી, પેટ્રોલ એસોસિયેશન મિયામાં મૂક્યું, હીરા આફ્રિકામાં મૂક્યા, એજે સોન્ડર્યંદિષ્ટ મનુષ્યના અંતરમાં મૂકી. શોધનારે એ શોધી, પ્રગટ કરનારે એ પ્રગટ કરી.”

એ દિવસથી કવિશ્રીની નજીક જવાની છૂટકા થઈ. તેમના પરિચયમાં આવ્યો અને જે અકરમાતે, જે કથારે કે જે કર્મે તેમનાં અંતરમાં સોન્ડર્યંદિષ્ટ મૂકી હતી, તેનાં દર્શન કરતાં કરતાં પાવન થયે.

સૌ પહેલાં તેમને મળ્યો; પરિચય લિધિ થઈ ત્યારે મારાં મનમાં બડક હતી. અગાઉથી સૂચના પણ મળેલી કે જ્વાળા નહિ, આપવો; સાંભળ્યા જ કરવું. પરંતુ જ્યારે તેમની રજા લઈ ગેકો ત્યારે મારી એ બડક લાંબી ગઈ હતી. સફેદ રોપી કે સફેદ ગમ્મો નેહ એમની આંખોનો ખૂણો લાલ નડોતો થયો. અમારી

સંહિતામય જીવન

શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

વાતમાંય ક્યાંય રોગદારી હકીકત નડોતી આવી. એ ડોલમાં એ પગ રાખી ગરમ પાણીથી શેક ફરી રહ્યા હતા. વાતચિત દરમિયાન ખરજવાના દર્દ વિષે પણ તેમણે કુંઝ વ્યક્ત નહોતું કર્યું.

શિલ્પુ મને—નવા આગંતુકને તેમણે સલાહ આપી હતી: ‘જેજે વાદમાં પડતા તમારું કામ ક્યેં જાગે; સૌ ઠોઈ તમારી પાસે આવશે. પ્રતિક્ષા મેળવવાની લખાલમાં રખે પડતા; તમારામાં છત હશે તો તે દોડતી તમારી પાસે આવશે.’ અને તેમણે તેમના જીવનના એ ત્રણ પ્રસંગો કહ્યા. કુરસેતનું પ્રકટ થયેલું છેલ્લું પુસ્તક નેટ આપી તેમણે મને તેમની નજીક વધુ ખેંચ્યો.

પછી તો અવારનવાર તેમના દર્શન કરવાની તક અડપતો. તેમનામાં કહેવાય છે તેવી ઊંચતા હશે, પણ એ ઊંચતાના દર્શન મને કદી નથી થયા. જ્યારે જ્યારે ગયો હોમથ ત્યારે ત્યારે તેમના આતિથ્યપ્રેમ, મિલનસાર સ્વભાવ, ઉચ્ચ પ્રકારની સરેકારી દષ્ટિ, પાંડિત્યપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વગેરે ગુણોએ મને ખેંચી જ રાખ્યો છે.

તેમની સાથેની વાતોમાં મેં જેનું છે, કે, તેઓશ્રીને ઠોઈ સામે વ્યક્તિગત વાંધો નડોતો. ઝાઝના પ્રત્યે વ્યક્તિગત દ્રેષ નડોતો. સરેયા અથવા સમુદાયની કેટલીક રીતિઓ સામે જ તેઓશ્રીને પુણ્યપ્રકોપ હતો. તેઓશ્રીની પાસે જઈ ચકનારા વિદ્વાનો જાડું ઝોંઝા હતા. પરંતુ જેઓ તેમની પાસે જવાની હિંમત ન કરતા તેમની કૃતિઓથી—તેમનાં મંત્રઓથી અને તેમના અભ્યાસથી કવિશ્રી પરિચિત રહેતા. આવી કેટલીક કૃતિઓમાં પોતાને જે કહેવું હોય તેના વિષે તેમાં જ તેઓ નોંધ કરતા. એક જાણીતા કવિની પરમાવામાંથી ‘અનુવાદ કરેલી કૃતિની

કવિએ ઝીણવટપૂર્વક કૃતિઓ નોંધી રાખેલી, એ મને ખરાબર યાદ છે. અત્યારના આપણા વિદ્વાનોની પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટેની પડાપડી, મોટા ભાગે બાંધેલી વાડાબંધી અને તે દ્વારા બહાર તરી આવતી તેમની પામરતા-આ બધું જોઈ તેમને અત્યંત દુઃખ થતું. એ દુઃખ ઉગ્રસ્વરૂપ લેતું ત્યારે તેમના સ્વભાવમાં ઉગ્રતા જણાઈ આવતી. પરંતુ વાત કરનાર વાતને વાળી લે તો એ ઉગ્રતા તરત સમાઈ જતી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી તરીકે, ઇતિહાસ સંગ્રહન પ્રસંગે કવિશ્રીને મળવાનું થયું. વાત દરમિયાન તેમણે પચોસ વર્ષે પહેલાંની વાત યાદ કરી કહ્યું: “દીવાનજી તો મારા સ્નેહી છે. દીવાનજીને કહેજે કે, ન્હાનાલાલને ને દીવાનજી વચ્ચે વાંધા ન હોય; વાંધા તો મારે સાહિત્ય સભા સાથે છે.” અને પછી દીવાનજી સાથેના ક્રિકેટના પ્રસંગોની વાત પર ચડી ગયા. ધણું એમ માને છે, અને મને પણ હતું કે, ગુજરાત સાહિત્ય સભા સાથે મનમેળ નહિ થોસે. છેલ્લા વર્ષમાં અમે જોયું છે કે, કવિશ્રીએ સાહિત્ય સભા સાથેના પ્રસંગમાં કયાંય કડુતા આવવા દીધી નથી.

કવિશ્રીની એ વિશિષ્ટતા હતી, કે, સાહિત્યના ક્ષેત્રે કોઈની સાથે ગમે તેટલો વિરોધ હોય છતાં તેમાંના જ કોઈની પાસેથી નવું મંતવ્ય આપ્યું હોય અને તે આવકારદાયક હોય તો તેઓશ્રી તરત વધાવી લેતા.

જ્યારે તમે જાણો ત્યારે તેઓ કંઈ ને કંઈ કાર્ય કરતા જ હોય. લખાણની નવસરથી નક્ક કરતા હોય, કંઈ વાંચતા હોય કે કંઈ નવું લખતાં હોય. પોતાના જીવનની ઓછામાં ઓછી પજો કવિશ્રીએ એજે જવા દીધી દશે. સતત કાર્યપરાયણતા એ જાણે કે તેમનો જીવનમંત્ર હતો.

કાકા કાલેલકરની વર્ણિપૂર્તિનો સમારંભ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમથી જે દિવસે ઉજવાયો તે દિવસે રત્નિ ઓશિયાતા સમાચાર મળ્યા કે, કવિશ્રી ‘કનૈયાને દારે’ પહોંચવાની

ઝડપથી તૈયારી કરી રહ્યા છે. મોઢે મોઢે રત્નિ દસ વાગ્યે પ્રેદેસર ‘અનંતરાય રાવળ સાથે હોસ્પિટલમાં તેમના અંતિમ દર્શન’ કર્યો. મોતિયો ઉતરાવ્યા પછી એક આંખ ઠામ કરતી નહોતી; છેલ્લી પજોમાં બને ચક્રુઓ બંધ હતાં—દિવ્ય ચક્રુઓ પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવું મોં પર તેજ હતું. ચાર દિવસ પહેલાં જે ડોક્ટરોએ આશા છોડી દીધી હતી, તેની ઉપર વટ જઈ માત્ર માનસિક શક્તિ દ્વારા કવિશ્રીએ વધુ ચાર દિવસ ખેંચ્યા હતા; એ નર મોં પર સ્પષ્ટ તરવરતું હતું. વેદનાની રેખા પણ તરવતી નહોતી. મધનું પાણી જરોક, લીધું ત્યારે જ જાણે કે અપૂર્વ શાંતિ હતી. ત્યારે તો અમને ખબર નહોતી કે, કલાક પછી કવિશ્રી ‘કનૈયાને દારે’ પહોંચી ગયા હશે.

‘હરિસંહિતા’ એ તેઓશ્રીનું છેલ્લું અધૂરું મહાકાવ્ય છે. તે પૂરું કરવાની, હોસ્પિટલમાં ગયા ત્યાં સુધી તેમની હોશ હતી. જો કે એ મહાકાવ્ય પૂરું નથી થયું, છતાં તેઓશ્રી તેને પોતાના જીવનદ્વારા પૂરું કરીને જ ગયા છે. એમ કહીએ તો ચાલે. કારણકે તેમનું સારું જ જીવન સાહિત્યમય હતું.

‘ન દૈન્યં ન પલ્લવનમ્’ ની ઉક્તિદ્વારા શ્રી ધૂમ્રેતુએ સ્વર્ગરથને યોગ્ય અંજલિ અર્પી છે. ગ્રેમાનદે માથે પાષડી નહિ બાંધવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી; કવિ નમદે અનેક વિટંબનાઓ વચ્ચે ‘કલમને ખોળે માણું’ મૂક્યું હતું. કવિશ્રીએ ‘કલમ’ને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પ્યું હતું. સુંખર્ષ જવા માટે પાસે બાંકું હોય નહિ, છતાં ક્યાંય હાથ લાંબો કર્યો નથી; પ્રકાશકો પાસેથી વધુ ‘ટકા’ લેવા કોઈની પ્રશસ્તિ કરી નથી કે પોતાના પુસ્તકનું વધુ વેચાણ થાય તે માટે, યુનિવર્સિટીનાં પાઠ્યપુસ્તકની સમિતિના સભ્યો પાસે પોતાની નગરપણ દેરવી નથી. છેવટ સુધી—જિંદગીના છેલા શ્વાસ સુધી ‘કયા કશ્ચરી, કયા અખીરી’ સદા મગનમાં રહેના’ એ ઉક્તિને તેમણે સદાય જીવનમંત્ર તરીકે રાખી.

[વ્યસ્ત વિચારિની]

ગુન્નરાતની આમ્રરાજિ આ
થઈ આજે ગઈ શાંત નિઃસ્વન !

નિતના પરિચિત તે 'દુહ્'

વિષ્ણુ સુનુંસુનું રે પડ્યું વન ! ૧

અહ ! પ્રાણુ ગયો વિલાસનો,
પળતાં સુદૃઢ તે વસંતનો;

ન્યથા પ્રાણુ જતાં અચેતન
ઢળતો દેહ, પડ્યું તથા વન ! ૨

સૂનકાર કયો જ આ વને.

અતુર તે ! અહ ! કારમું કર્યું,

પ્રસયું વનગિન્નમાં મુંગું

ઉરલેદી અતિદીર્ઘે દુઃસકું ! ૩

વનનો પલપૂર્વનો ધીરો

મહીલો સુરખલિતાલસાનિલ

મધુગંધી પણ તું જતાં, વહે

વનના દીર્ઘ નિસાસ થો જ તે ! ૪

અયિ મારા પ્રિયપંખી ઠોકિલ !

સુરઝાઈ ગયાં ફૂલો, લતા,

તરુઓ આ, વનરામરાજિ શાં

અતિમંદ થયા પ્રવાહ સૈ; ૫

કલગાનો વળી પંખીનાં શમ્યાં !

ગઈ વ્યાપી સઘળે જ વેદનો !

અતિ મુંગી કરુણાર્ત રોહના ! ૬

સ્મરયાપ ન્યધ્વનિ સમો,

ન્યહીં પહેલો દુહ્કાર તાહરો,

કંઈ વષ પૂરા શુભાયલો :

મૂલકંપિત હારી સૌ ગયા,

વનશાયી ગિર શિશિરસ્તરો ! ૭

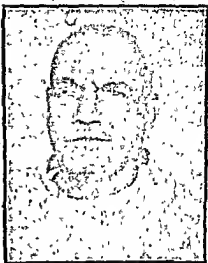
વનમાં વરતાવી શાસન

મધુનું મંગલ, તે દુહ્કરવે

નવરંગફૂલે, પરિમલે,

સણુગાયું શીતશીલું કાનન ! ૮

કવિવર નાનાલાલના

મૃત્યુદિને

શ્રી. 'ઉશનસ'

*

અવ જો વિનયોત્સુકાનન.

રહું સ્પર્ધી સહ દેવતાવન ! ૯

સ્વરથી પ્રગટાવિયો મધુ;

અયિ મારા પ્રિયપંખી ઠોકિલ !

ફૂલ ફાગણની કટોરિયે,

પ્રતિકુંજે પ્રગટયો મધૂતસવ. ૧૦

કરતી દુહ્કારથી તવ,

શિશિરો જે અતિરુક્ષ બીધણ;

કરતી વનની પ્રદક્ષિણા

બહિરે રક્ષી કથાંશુલાંતર !

મહીં તો તારું જ સ્વૈર શાસન ! ૧૧

પણ; આજ જતાં તું હે સ્વર !

રખવાણું ય વસંતનું ગયું !

વનના સહુ હર્ગદારમાં

ધસી આવંત નિહાણું પાનખર ! ૧૨ •

'હુહુ' આઘ શ્રુણ્યો પુરા તવ;
 'યયું' : આઘ્યો ઋતુરાજ નિશ્ચલ;
 શિશિરો ગઈ તે ગઈ જ તે;
 અવ તો શાશ્વત પુદ્ગલ ઉજ્જવલ
 મધુનું શાસન શુદ્ધ કેવલ ! ૧૩
 મધુ આવો નવ હોય અંચલ:
 પણ તે તું ચ ગયો; અહો, ગતિ ! ૧૪
 ચિરયોગથી તું સહુ ઉરે,
 મધુનો મિત્ર, મનોજથી જુદો,
 ઠરિયો; મધુએ સ્વયં તને
 દીધું અધું નિજ સંગ આસન :
 વનમાં આ વણનાં જ શાસન ! ૧૫
 મધુ વૈભવથી, ફૂલે સ્મર
 જથી તારો ત્યમ તે હુહુસ્વર;
 અવ તે ખાલી જ અધાં આસન ! ૧૬
 મધુમિત્ર છતાં ચ તાહરી
 નવમૈત્રી મધુમિત્ર કામ શું
 તવ ગાન વિશુદ્ધ નંદનાં :
 પણ તે શુદ્ધગીતો બન્યાં અહો;
 કુસુમાયુધ સંગ ભેરીનાં !
 મધુમિત્ર સ્મરતો રિપુ, અહો ! ૧૭
 નહિ હો, કરી દે, દશા યતે
 સઘળાં આ નરનારીઓ તણી ?
 મધુદર્શનથી જ જે થતાં,
 અતિશે વિહ્વલચિત્ત; તેહશું.
 સ્મરયાપશરોની સંગમાં,
 તું ચ જો, જ્યારવ શો સહાય થે,
 મચિયો હોત !-વિમાયું, કે, અહો !
 અવિવદ્ય અઠેકું ચે, ત્યહીં,
 ત્રયી સામે કરી નારીની ગતિ ? ૧૮
 પૃથિવીપટ આણવો હતો
 અમરોનો અણમૂલ બાગ તે,

સહુ કાલ વસંતશાસિત,
 અમરોનો શુચિશુદ્ધ કાર્ગ તે;
 નીરખેલો નિજ દિવ્ય ચક્રથી;
 ઘસ તે ગાઈ ગયો ગળું ભરી !
 અવ સુનીસૂની ફુંજ ગુજરી ! ૧૯
 તું ગયો જ. ધડી પછી વળી
 વનનું આ દૂસકું વળી જશે;
 જગની વણઝાર પૂર્વવત
 બઠશે; ફૂલલતા ચ ખીલશે.
 સઘળું ચ ફરી અહીં હશે;
 અચિ પંખીજન, તું જ ના હશે ! ૨૦
 મધુવૃત્ત જશે, વળી ફરી,
 મધુનું શાસન આવશે નવું;
 પણ ક્યાંથી તવ પિકનું 'હુહુ' ?
 અતિ દીન દશા મૂકી કરી
 સઘળી આ ગુજરાતણો તણી ! ૨૧
 અહ ! કંઠ રહ્યો; ગયું ગીત,
 સહુ તારું અચિ ગુજરી દીનાં !
 શરદૃતસવ ને મધુતસવ
 અવ તારે સઘળું વિડંબના ! ૨૨
 નવ નારીનું માત્ર તું હતો
 ગીત, રે તું વળી કાત્વજે હતો.
 તું જતાં સઘળું ગયું સ્ત્રીનું;
 ઋતત્રી ગુજર લગ્નચક્ષુની. ૨૩
 તું હતો સ્મૃતિકાર લગ્નનો
 મનુ, તે લગ્ન જ્યાજ્યતનું
 રચી, કામ કીધો પરાભૂત;
 ફરીથી, જેમ હરે ચ એક દી ! ૨૪
 જુદું રાધવમેયિલી થકી;
 જુદું રાધાવરરાધિકાથી ચે;
 જુદું શંકરપાર્વતી થકી;
 અતિ અદ્વૈત જ્યાજ્યતનું. ૨૫

નગરાજ સમાન તું જા જો,

અતિ શુભ્રાયત ઉજ્જવલામલ;

તવકીર્તિવપુ તે મુનિશ્રલ;

નવ સ્પર્શી જ શંકયુ'ય મૃત્યુ ચે । ૨૬

હરી ચાહ્યું તવ રુચ્છદેહને,

અતિશે કાતર કેા શૂંગાલ શું । ૨૭

હર શો તવ શુભ્ર તે યશ

ભણી તે, અદ્દ હસી રહ્યો દિશિ;

પડ્યું કાશું કુપ્રતિષ્ઠ સ્તેન શું । ૨૮

કવિ, જે તવ સર્જના વિશે

પૃથિવી હો મળી એકમેકમાં;

ધર ને ધરઓસરી સમાં

અમયાં અમયાં જવાય, ને

વળી પાછાય અવાય, ત્યાં હવે

તવ ઇષ્ટામરરાજની સભા—

મહી' સ્થાપ્યો કવિમુખ્ય છે તને. ૨૯

કવિ હે ! તવ રાજહંસને,

અતિ ઊર્ધ્વાધ્વ' અસીમ વ્યોમના,

ચિર વાંછિત શુભ્ર માનસે

મળી છે આખિર નોતરાં ગયાં. ૩૦

અવ તો તવ સંનિધિ મહી';

સઘળું, રે, સઘળું જ શુભ્ર છે:

વિલસે અહીં દેવની સભા:

વળી આ માનસ તેજ શુભ્ર છે.

વિલસે જ્યાં તવ હંસશો યશ. ૩૧

અહીં પૂણું મય'ક શુભ્ર છે

તવ જે પ્રિય હોતો પૃથા મહી';

અહીં શુભ્ર વિશુધતું વન.

ધવલો છે હિમરાશિ, ગંગ આ. ૩૨

અહીં શંકુનું અદ્દહાસ્ય ને

અહીં તારાપથ શારદોજ્જવલ;

સ્મિત છે વળી દેવપત્નીનાં;

સઘળું, રે, સઘળું જ છે સિત. ૩૩

મલ કેા નથી કૃષ્ણવર્ણ હો,

પૃથિવીનો દગકલેશકૃત કવિ ।

અહીં તો તવ કાવ્યગંગ શું

સઘળું ચે શુભ્ર શુભ્ર નિર્મલ. ૩૪

કહું તો કહું રક્ત રંગની

સહુ સ્પિ કવિ કાલિદાસની;

પણ આ તવ સ્પિન્દુભૂતની

બસ ગંગા શી જ શુભ્રવણુની. ૩૫

કવિકલશરુની સ્પિન્દો

કહું હું આત્મનૃપચિંસકશ;

પણ આ તવ સર્જના તણો

સઘળો પ્રાણપુરુષ પ્રાદાણુ ।

ઊજળો પ્રાણણુસંરક્ષિતમય;

નિજકેરા તપશો જ ઉજ્જવલ । ૩૬

કવિ ! આ તવ પ્રિય શુંકરી,

પ્રિય તારી વળી દેવની સભા,

તવ કીર્તિ' તણા જ તારથી,

રહી છે યુક્ત ઉલે પરસ્પર:

ખિસત'તે જ્યમ ચક્રવાક જે । ૩૭

તવ કામદુધાસગો કવિ ।

પૃથુ'આ છવનકાલ, ચ્યુત શો,

પરિષકવ ઘઈ, ફળી ગયો

મનમાની કંઈ સિદ્ધિનાં ફળ । ૩૮

પરિપૂણું જગત્સર:પથે

પ્રગટ્યું ભયદહારવિદ આ;

પરિપૂણું ખીલી દિનાવધિ,

પરિપૂણું—પ્રભુપાદ પદ્મમાં.

અરપાઈ થયું ધન્ય ધન્ય જ !

પરિપૂણું પરિપૂણું અધ્યાથી

સઘળું ત્યાં પરિપૂણું સુંદર । ૩૯

તંકષિ, તું જતાં વનશ્રી આ,

સઘળી કેા હિમદંડશાસિત;

પરિદાનમુખી વિમંડળના ।

અયિ મારા પ્રિય પંખી કોકિલા । ૪૦

‘વિશ્વનો રાજ વધાવા’

લેખક:

શ્રી. ‘રાશિન’ ઝોઝા

‘મંજુ મંજુ ગવાતું કો ગીત આ જિંદગી નથી,
બધા કો વીર બાયા છે જિંદગી નરનારની.

—દાનાલાલ

દાનાલાલ કવિના આગમન સાથે ગુજરાતીના રસસાગર ઉપર ‘પ્રખુલ અભિવર્ણુ ચંદ્ર-રાજ’નો ઉદય થાય છે, ને સમગ્ર સાગરનાં જળ કોઈ અત્યુક્તિક રસોર્મિથી ઊછળી રહે છે. કોઈ દિવ્ય રોષ મોઢક વાતાવરણ રચળ રચળ પથરાઈ જાય છે. ચંદ્રરાજની મધુર મોઢક પ્રભાથી મદાસાગરની અંદર વૈવિધ્યસભર રસનીચિઓ ઊછળી રહે છે. વાગીશરી સર-સ્વતીને પણ ‘અવ મે સફલે જન્મ’ કહેવા નેટલો ઉત્સાહ ને આનંદ આ સિવાય બીજું કશું દર્ય આપી શકે!

માત્ર સાતત્યની જ દૃષ્ટિએ નહિ, માત્ર વૈપુલ્યના જ દર્શને નહિ, સાનત્ય અને વૈપુલ્ય, પ્રયતા અને સંપ્પા ઉભયવિધ સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ દાનાલાલ મહાકવિ છે. તેમના માત્ર

સાહિત્યસર્જનના પ્રકારોની જ વિશાળતા ને વિવિધતા દેખો. તેમણે કાવ્યકલ્પ નવલિકાઓ લખી, નવરચરણવાંતી નવલ આપી, રસિક-ભિર્મિલ વ્યાખ્યાનાવલિઓ આપી, લલિતરંગી ચરિત્રો ને રેખાચિત્રો આપ્યાં, સર્જનકલ્પ વિવેચનો આપ્યાં, ઇતિહાસ, પુરાણ ને સમાજ-માંથી વસ્તુ લઈ Prometheus Unbound (શેલી) ને Faust (અટે)ની શૈલીનાં, બાથરન ને આઠિનીંગનાં નાટકો નેવાં કવિતા-પ્રધાન,—ગુજરાતે તો સર્વથા અમૃતપૂર્વ—એવાં ભાવનાપ્રધાન નાટકો લખ્યાં. ગુજરાત ઉત્ત-મીવ જીભુ રહી જેના નામનો સગૌરવ વિજય-દંકાર કરી શકે એવું, પ્રીમત્ત ને કૃતિન્ન તરવે વ્યાપ્ત એવું, બધા વિરાટ મહાકાવ્ય ‘કુરુક્ષેત્ર’ આપ્યું. સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકાદિનાં રસમય ભાષાંતરો પણ આપ્યાં.

આ બધામાં કવિ કેવળ વિદ્વદ્બોધ રહ્યા છે. તેનું સાદું તેમણે રાસ ને ભિર્મિંગીતોના અમૃતા પ્રદાનથી વાળી આપ્યું છે. ગુજરાતી ભાષા છવરી ત્યાંસુધી કંઠોપકંઠ ઝિલાશે એવાં, ગુજરાતી ભાષાના સામર્થ્યને અને લોકલોકોનાં માધુર્ય અને લાલિત્યને પ્રકટ કરતાં, નિતાંતરમ્ય, અમર પંક્તિવંતાં ભિર્મિંગીતો તેમણે આપ્યાં; ને સુક્રમાર. મંજુજ ભિર્મિથી માંડી કોઈ પણ બધાવિરાટ ભિર્મિના આલેખનમાં પણ ગુજર જિરા કેવું મનોહર માધ્યમ બની રહે છે તેની પ્રતીતિ પણ અપૂર્વ સામર્થ્યપૂર્વક કરાવી. શ્રી વિજયરાય કહે છે તેમ ‘આ કવિની માત્ર કલ્પનાની મગદૂર જોષએ, એનાં ઉદ્વેગો ને બ્યોમરમણાઓ પ્રીતીએ, ઉદાત્ત ભાવનાએને મૂર્ત કરતી કેટલીકવાર પ્રગટ લાગતી છતાં પ્રતીતિજનક એની ઉપમાઉત્પ્રેક્ષાઓનો વૈભવ કે એના સુંદરતમ કાવ્યખડિની લોકોત્તર શી વાણી વિચારીએ, ત્યારે, આ પ્રકારની ગુણ-સંપત્તિની દૃષ્ટિએ તો, તે ગુજરાતી સાહિત્ય-કારોનો સુકૃદ્ધભણ્ણ દીસે છે.’ એટલું જ નહિ, તેમનું ઉદ્વેગોરોડી કલ્પનાનું ચિંતનકીર

પારખીએ છીએ. ભવભૂતિપ્રોક્ત ‘દેવતાં વાચે
મૃત્તાત્મનઃ ફલમ્’ તું સૂત્ર તેની કવિતામાં
ચરિતાચં ચતું અનુભવીએ છીએ, તેની આદ્ય-
વાપૃથિવી વિચરતી મેધાના દર્શને મુગ્ધ બનીએ
છીએ. તેમતેમ આપણને કવિની વિરાટ પ્રતિ-
ભાની વિશેષ ને વિશેષ પ્રતીતિ થતી જાય છે.
ને. એવા જ વિરાટ પ્રતિભાવંતા વ્યાસ,
વાલ્મીકિ ને કાલિદાસ, હોમર, ડાન્ટે ને શેક્સ-
પિયર, ગટે, શેક્ષી ને ટાગોર જેવા અત્યંત તેમજ
પાશ્ચાત્ય કવિવરો સાથે ઔચિત્યપૂર્વક જ
તેમને મૂકવા મન લઘ્યાય એ તદ્દન સદજ છે.

વસ્તુતઃ કવિશ્રીની પ્રતિભા વિરાટ કવિની
પ્રતિભા છે. ‘કવિ ન્દાનાલાલ ભવ્યતાના
ઉપાસક છે. Epic scaleના શોખીન છે, અને
એને પંડોચવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે.’
(શ્રી. અતંતરાય રાવળ ‘કવિનું પહેલું નાટક.’)
પાર્થિવ જ્ઞાન, બાળ, આયુષ્યો ને હૃદયો, બાળના ને
મહત્ત્વાકાંક્ષામાં જ રમમાણ રહેવામાં પશ્યંતિ
ન માનતાં તેની પ્રતિભા ‘From heaven
to earth and from earth to heav-
en’ પણ વિચરણ કરે છે. તેની પ્રતિભાનો
સૂર જીવનવાહિત્રના મંદમધ્યમતીય એવાં ત્રણે
સપ્તકોમાં એકધારી સફળતાથી ફરી વળે છે.
ને જ્યાં જ્યાં તે ફરે છે ત્યાં ત્યાં તે ભવ્યતાનો
ચમકાર કયો વિના નથી રહેતો. રાસ જેવા
લલિતમંજુ સાહિત્યપ્રકારમાં પણ તેની આ
વિશાળશૃતિ ખનિસમૃદ્ધ મહાન બાવોનાં તેજ-
રશ્મિઓ કવચિત્ કવચિત્ દેવાં વેરી જાય છે
તે આપણે જોઈએ.

તેની વિરાટ પ્રતિભાનાં દર્શન તેનાં નાટકોમાં
તો ઠેરઠેર મળવાનાં. ‘જહાંગીર તરજમાન’માં
કંમળોની કુંજનું દશ્ય, ‘જયા-જયંત’નાં
‘ત્રિકાળદર્શન’ અને ‘જહાંગી જંગની ધૂમે રે’
એ ખોત સાથે સાગરમાં તરતા ‘જયા-જયંત’ના
હોડકાનું, અંત્ય દશ્ય, ‘વિશ્વગીતા’ના ‘અલ્પભૂત-
ની યાત્રાઓ’, ‘અલ્પભૂત’ના રાસ’ એ

જે ઘડી સ્તબ્ધ મુગ્ધ કરી નાખે તેવા ભવ્ય
મનોહર પ્રવેશો—અને આ સી ઉપરાંત નાટ-
કોમાં ઠેર ઠેર વેરાયેલી સૌન્દર્યબીની કોંસા-
ન્તર્ગત નાટ્યમુચિઓ એક પ્રકારનું ભવ્ય
મુંદર અભિતિચિત્ર વાચકના મનોનેત્ર સમક્ષ
ખડું કરે છે. ને એ વાચનાં મુઘ્ધીમાં તો એ
આપણને આ પાર્થિવ જગતે પરથી જોયડી
કોષ અલૌકિક ભાવનાઓની ઝાંખી કરાવે છે.
એક ફ્રેન્ચ લેખકે કહ્યું છે: ‘Nothing is
poetry that does not transport’
ન્દાનાલાલની કદખના પણ આપણને સાથે લઈને
જાય છે.

કવિશ્રીને એક તરફથી તેમની ‘ભવ્ય’ની
આરાધના મહાન બનાવે છે; તો બીજી તરફથી
તેમની જીવનદૃષ્ટિ તેમને મહાન કહેવા પ્રેરે એવી
વિશાળ છે. કોઈ પણ કવિ માત્ર અનેક પ્રદેશ-
સંચારિણી પ્રતિભાથી મહાન બની શકે
નથી. એ પ્રતિભાની સાથે જ ભવ્ય-કિંમતને
આકાશવિશાળ જીવનદૃષ્ટિ મળે તો જ મહાન
બની શકે છે. સાહિત્યના કોઈ પણ ક્ષેત્રને
અશુભ ન રાખ્યું તેથી જ ન્દાનાલાલ મહાન
નથી; માત્ર અનેક વિષયોને તેણે નવનવોદ્ય-
ચાલિની પ્રતિભાથી કાવ્યમય શૈલીમાં વણી લીધા
તેથી જ તેનું ઔરત નથી; આર્પતાનાં યશો-
જ્ઞાન કે ‘સર્જનજ્ઞ’ના પ્રજ્ઞોની પર્યેષણા આપ-
વાથી જ મહત્તા નથી. કોઈ પણ કવિ અમર
છે તેની ભાવનાથી, મહાન છે તેના સંદેશથી,
વિરાટ છે તેની ત્રિકાળવ્યાપી જીવનદૃષ્ટિથી
ને તેથી જ કેટલાક વિખ્યાત આંગ્રેજ લેખકો

• Great man are more distinguished
by range and extent than by origina-
lity (Emerson: Essay on Shakespeare or
the Poet. 1850)

I admit two orders of poet but no
third; the creative (Shakespeare, Homer,
Dante) and the reflective or perceptive
(Wordsworth, Keats, Tennyson). But both

'Range and extent of vision'

ઉપર સાહિત્યરતી મહત્તાના મુલ્યાંકનમાં આટઆટલો ભાર મૂકનાં જણાય છે. એક સાદૃશ્ય વિવેચકે પણ પોતાના અમદાવાદના વ્યાખ્યાનમાં 'મહાકવિપદ'ની સાર્થકતા સિદ્ધ કર્યા પછી આ જ વાત સચોટતાપૂર્વક સમજાવી હતી. તે અવતરણ જરા દીર્ઘ થવા છધને પણ આપવાની જરૂર અહીં લાગે છે. તેમણે કહ્યું હતું: 'કવિશ્રી ન્હાનાલાલને આપણે મહાકવિ, મહાન કવિ, કવિશિરોમણિ, કવિ-કલગુરુ વગેરે મોટાં મોટાં વિશેષણોથી નવા-જીએ છીએ; પણ કદી પણ કોઈએ વિચાર કર્યો છે ખરો કે શામાં એ વિશેષણોની સાર્થકતા રહેશે છ? એવાં ક્યાં તરવો ન્હાનાલાલની કવિતામાં દગ્ગાચર ચાપ છે કે જેને લઇને આપણે તેને મહાન કહેવા લક્ષ્યાંકએ છીએ? નિઃસંદિગ્ધપણે મહાન ગણાતાં વિશ્વના સર્વોત્તમ કવિઓ વેદવ્યાસ, કલિદાસ, ટાગોર. કેન્ટી કે શેક્સપિયરની કવિતા લઇ જુઓ જગત અને જગતની પારના કેટલાયે અપાર્થિવ પ્રશ્નોથી એમનું ચિત્તતંત્ર હિજાળે છે? એમની દષ્ટિ કેટલી વિદ્યાળ છે, એમનું જીવનદર્શન કેટલું બિંદુ છે એમની કલ્પના કેટલી હિદાત છે, એમની ભાવના કેટલી મનભર છે, એમની ભીમિ કેટલી વિવિધ છે, એમનો સૌન્દર્યપ્રેમ કેટલો ઉત્કટ છે, એમનું માંગમ્યદર્શન કેટલું નિરામય છે, કલ્પાણનો એમનો મંત્ર કેટલો વ્યાપ્ત છે, એમનું આત્મદર્શન કેટલું ગદન છે, એ સઘળાં તરવો સમરેખ સ્વરૂપે જોવા પછી જ આપણે ઉપયુક્ત કવિઓને મહાકવિ-પદ સમર્પીએ છીએ. મારે સ્વદષ્ટિએ અહીં વ્યક્ત કરવું જોઈએ કે ન્હાનાલાલ કવિના બુદ્ધિ સમ્પન્નમાં આ સઘળાં તરવો આજ, વૈભવી દુ

નીરખતો આવ્યો હું. એમર્સન કહે છે: 'A poet is known by the length and breadth of his vision.' જહાડ અને જહાડના મોઢા ઉઠેલતી, ત્રિકાળના પ્રશ્નો ચર્ચાતી, એમના ગુંબજે વણાંબળી, જીવનનાં ગદન તરવોને આક્રાન્ત કરતી વિદગરાજ શી ન્હાનાલાલની કવિદષ્ટિની વિશાળતા જોઇએ; લગન, પ્રેમ, દાંપત્ય, આર્થસંસ્કૃતિ, સ્વદેશ-વાતસલ્ય, માનવકલ્યાણ ઇ. અનેકવિધ પ્રદેશોમાં વિસ્તરતું એમનું દર્શન અને કવન જોઇએ, એમની ભીમિની વિવિધતા, ભાવનાની હિદાતતા, ભાવાની મધુરતા, અને કાવ્યોપાસનાની અખંડતા જોઇએ તો તેમને મહાકવિપદ અર્પવામાં હું સાર્થક્ય જોઉં છું. અને એમના આજીવન અભ્યાસી તરીકે વ્યક્ત કરવા રમ લઉં છું. કે નિઃસંશયે ન્હાનાલાલ અર્વાચીન ગુજરાતીના સર્વોત્તમ મહાન કવિ છે.' (પ્રો. રવિશંકર જોષી.)

એટલે યુગેયુગે પલટતી આયોજનકક્ષા કે નિષ્પણ્ણીકરી કરતાં લેખકના સમગ્ર ક્ષાપ-વિત્તને પ્રકટ કરતી જીવનદષ્ટિને યોગ્ય રીતે જ આટલું મહત્ત્વ અપાયું છે.

કવિશ્રીની જીવનદષ્ટિ જોઇશું તો વ્યક્તિથી માડી વિરાટ પદ્ધંતના પ્રશ્નો ને ભાવો તેમાં સમાપ્ત જતાં જણાયો. છતાં એ સર્વની અંદર ચક્રવર્તિની ભાવના તો છે વિશ્વકલ્યાણની. જગતમાંગલ્પની. 'ઇન્દુકુમાર'ની લગનરેહ ને સ્નેહવગનની ભાવના 'જયા-જયંત'ની આત્મ-લગ્નની ભાવના, 'પુણ્યકથા'ની રસની અવિરોધી એવી તપ, સંયમ અને વેરાગ્યની ભાવના, 'અકષરશાહ' ને 'રાજવિભરત'ની લોકકલ્યાણ, રાજ્યધર્મ ને સાર્થકસમન્વયની ભાવના, 'ગોપિકા' ન પ્રકૃતિ ને સંસ્કૃતિના સમન્વયની ભાવના 'જહાંગીર નરજહાં' ની વિશુદ્ધ દાંપત્ય ને પ્રેમની ભાવના, તદુપરાંત સર્વત્ર વેરાગ્ય નાનાવિધ ઝીણું ભાવનાઓ અને આ સર્વ ભાવનાઓને સુત્રેગિત્તિ દ્વા વીંટી તેન ક્યગીસમ

those must be first rate in their range and poetry second rate in quality no one ought to be allowed to trouble mankind -Ruskin

વિરાજતી પરંમ ને ચરમ ભાવના છે “ વિશ્વ-
ગીતા ” ની—ઉપર કહી તે અતંતસ્તરવશુદ્ધિની
અને વિશ્વકલ્યાણની ભાવના. ઇતર સર્વ ભાવ-
નાઓ આ પરમેશ્વર ભાવનાશિખરે પહોં-
ચવાની ઉપાદાનસામગ્રી સમી લાગે છે ! ને
જેવી છે તેવી આ ભાવનાદષ્ટિ કેટલી સાત્ત્વિક,
હૃદય ને આર્થમંગલ છે ! ને તેટલી જ વિશાળ
ને ભવ્ય છે ! કવિશ્રીની ભાવનાનો પશુ કેવો
ઉચ્ચતર વિકાસ આમાંથી જોઈ શકાય છે !

આવી આવી વિરાટ જીવનભાવનાના
ગાયક ન્દાનાલાલ પ્રમાણમાં લોકભોગ્ય પણ
સારે અંશે બનેલા. જોકે પંડિતયુગના ચાર
મહાન લેખકો—ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, બળ-
વંતરાય ને ન્દાનાલાલ. તેમાં સંપૂર્ણતથા તો
બિનદુશ્ચિન્તનતાના ચિત્તનું સમારાધન કૌંઠ જ
કરી શક્યા નહિ. તેમનો પાંડિત્યમંજીર યુગ,
સાહિત્યનો ઉચ્ચપ્રાદ, ‘આપસ્તિભાત્ વિદ્યા’
ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્’ ની તેમની
સાહિત્યભાવના, ઉત્તર વિચાર ને ભાવનાવિકાસ
પ્રત્યે ‘જોડ’, ‘મનદર’ સાથે ‘મનમર’
પણ ચવાની અદ્યમ વૃત્તિ, રંગન કરતાં
ચિંતનનો લઘુ સમાદર—આ ને આજ બીજા આ
યુગના લેખકોના ગુણો—વલણો ભાગ્યે જ તેમના
સાહિત્યને લોકોના નિઃકંટર સંસ્પર્શમાં આણવા
મથે. તેથી આ યુગના બધા લેખકો તો બાણે
નિઃસંદિગ્ધપણે કહી દે છે : ‘અમે લખીએ
છીએ પ્રથમ સત્ય શોધવા માટે, પછી તમારે
માટે; તમે લાંચક હો, વિદ્યા મેળવી અધિકાર
મેળવ્યો હોય, અમારી સાથે ચર્ચામાં બિનરવા
શક્તિ અને ધીરજ હોય તો અમને વાંચો...
દિમાલયના શિખરે બેસી ગોવર્ધનયુગના પંડિતો
પોષાર કરે છે કે તમે બધા જીએ આવો.
(શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી)

છતાં ગોવર્ધનરામ અને ન્દાનાલાલ ધણે
અંશે લોકોને સ્પર્શે એવું લખી ગયા. પડેલા
પોતાની જીવનશીલ્પી કરતી અતિક્રમ નવલ

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ દ્વારા અને બીજા પોતાના
નિબંધો મનોહર ભૂમિંગીતો, લોકોને સડેને
કંઈક બની જાય એવા લોકલોકોમાં જ લખા-
યેલ તેનાં સરળ મનોરમ રાસ, ગરબા, ગરબી
અને બજનો દ્વારા. અત્યંત એની અપૂર્વ
એવી ડાઘનશૈલીમાં લખાયેલ નાટકો
અને તદ્દતુરૂપ ભાવનાઓ પ્રત્યે તત્કાલીન
સમાજ સાવ ઉદાસીન હતો એમ આથી નથી
સમજવાનું. કારણ કૌંઠ પણ સાહિત્યનો પ્રાણ
તેની ભાવના છે. માત્ર રચના, શૈલી કે નિર-
પણના જ પ્રભેદથી સુગાઈ કૌંઠ સહૃદય સમાજ
તેની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ. અષ્ટન સિંકલર
કહે છે તેમ રચના ને શૈલી તો પત્રગાયા, જ
કરવાના; માત્ર અમર રહે છે તે દ્વારા વ્યક્ત
ચર્ચ રહેલ ભાવના ને પ્રતિભા. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’
ની પાત્રચરિત્રમાં જે રસ લોકો લઈ રહ્યા હતા તેનો
જ રસ ‘કંદુકમાર’, ‘જ્યાનચંદ’ વગેરે
નાટકોનાં પાત્રોમાં, તેની ભાવનાઓમાં, કવિ
આમળ થું કરવાના છે વગેરે બાજતમાં ઉત્સુકતા
સેવી બનાવી રહ્યા હતા; એમ કવિશ્રીનાં
કેટલાંક નાટકોની પ્રસ્તાવનાઓ અને વ્યાખ્યાનો
વાંચતા જાણીએ છે. ને તેની તેજસ્વી ભાવના-
ઓએ તો આપણાં શિક્ષિત યુવક સમુદાય
પર કેવાં જાદુ પાડ્યાં છે તેનાથી ક્યાં આપણે
અજાણ છીએ ? પણ લોકલોક પર સામાન્ય
જમાવવામાં તો મોટામાં મોટો શાળો આ
રાસગીતોનો જ ગણવો જોઈએ. * જો કે

ક આ સંદર્ભમાં જુઓ એક સહૃદય ને વિદ્વાન
પ્રાધ્વાપના યજ્ઞેઃ ‘કવિતાનાં ઉચ્ચાચ્ચ શિખ-
રને સ્પર્શે’ આજનાર એ કવિની વિશિષ્ટતમ
લાવણ્ય તો એમના રાસ જ છે નાટકો, ડાઘન-
શૈલી, બાધણો કે વિવેચનોનું આધુન્ય જેટલું હોય
તેટલું, પણ જેણે તેમને યુગસંતનના અત્યાર
સુધીના તો કવિવ્રેલ જનાવ્યા છે તે એમના
રાસ તો યુગશાની કવિતાનું અમૂલ્ય ધન હોઈ
કૃત્તવ્ય અને કવિતાસત્ત્વ બન્યા. સિવાય યુગસંત
તેને કદી બૂઝી ચર્ચ શકે નહિ.” શ્રી અનંતરાય
મ. રાવળ, ‘કવિતા’ અંકસર વાકમય, પૃ ૬-૧૦)

આ યુગનું વાતાવરણ, ને તત્કાલીન સાહિત્ય-કારોનું માનસપંધારણ જ એવાં હતાં કે તે છાયામાં ઊછરેલ સાહિત્યકાર સર્વોં શે લોકભોગ્ય ભાગ્યે જ થઈ શકે. અપ્રમત લોકભોગ્યના એ કોષ પછી ઉચ્ચતમ સાહિત્યનું અપરિદર્ષ લક્ષણ ગણી જ શકાય નહિ. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના શબ્દોમાં કહીએ તો ઉચ્ચતમ કવિના લોક-ભોગ-કલાય નહિ જ બને. બધા શબ્દો સાદા ગુજરાતી હોય તોપણ કવ્યનાની ભવ્યતાને લીધે ને આવ ને અનુભવના સુંદર આવેખનને લીધે કવિનાં લોકભોગ્ય ના બને.

આપણે તો અહીં એટલું જ કહીએ કે 'સાહિત્યના નંદનવનમાં કવ્યનાના કવચરૂપને આશ્રય લેવો, મૂનિમંત્રી સુંદરતાના સોભાગ્યના ભોગ થવું, સરસ્વતીની વીણાના દિવ્ય સ્વરો સાંભળવા અને રસનું પાન કરવું ને કરાવવું, એ લક્ષણો એાર જ છે. અમૃતચી આત્મા ધરાતો નથી-તે પરદેહે સ્વર્ગના અને આ દેહે કાન્યના' [શ્રી કે. દ. પ્ર. ૬] ન્દાનાકાવ્યે પછી જ્ઞાતરવારો કો વિદ્વાનુ સમર્થ: એવા અમૃત મીઠા, પ્રદરોકે અન્યથા દુર્લભ એવા કાવ્ય પીયૂષોની અખંડ ધારા રેકાવી અનેક 'રસ-તરસ્યા રસજાળો'ની પિપાસા છિપારી.

બધા વિવેચકો એની હોલનશૈલીના દોષ કાઢે, એના કવચોપવનને નિરે, એના ભાવનત્વિધાર સામે વક્રદષ્ટિથી જુએ કે એના ભાષાપ્રભુત્વની ઉપેક્ષા કરે, છતાં મદાકવિના નામ સાથે પ્રેમા-નંદના નામ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન્દાના-લાલ સિરાય બીજું નામ ભાગ્યે જ રચારે ચડે. આપણા વિદ્વાન વિવેચક શ્રી. વિષ્ણુભાઈએ

એક વર્ષ પહેલાં જ સંક્રાન્તા. એક કવિ તરીકે ન્દાનાકાવ્યને 'ઓળખાવ્યા, ખીજ એવા જ વિવેચક શ્રી વિજયરાય "હમરેક વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યના અદ્વિતીય આત્મચક્ષી કવિ" તરીકે ન્દાનાકાવ્યના નામનો પુરસ્કાર કરે છે. 'કૃષ્ણ-છાયા'ના તરુણ વિવેચકને સમગ્રદષ્ટિવા આત્મચક્ષી ને વસ્તુચક્ષીના બેઠ નકામા લાગે છે. ગુજરાતના હમરેક વર્ષના અદ્વિતીય કવિ તરીકે તે ન્દાનાકાવ્યને ધરે છે. 'કવિ ટાગોરને પોટસ મળ્યા, કવિ ઇકબાલને રેનોટક મળ્યા, તેમ કવિ ન્દાના-લાલને જે કોષ મિત્ર કે તરુણમાકાર કે બાપંતર-કાર મળ્યા હોન તો આજે તેમની કીર્તિ' પણ જગતમાં ફેલાઈ હોન.' (ગ્રે. દાવર). ને ગુજરાતના સીમાકાવ્યો તોડી ગુજરાતના મદા-કવિ જગતસાહિત્યની અંદર પણ ગૌરવમયું પદ શોભાવના હોન. કવિના જીવનના જ ન બન્યું. તે પરિપૂર્ણ કરી, તેમનું સર્વ તપશ્ચ કે રમારક કરી શકાય. તેનાં ઊર્મિરસિત અમર રસગીતો ને 'વિશ્વમીનો' જેની જલ્દાંડ-બાપી જીવનસૌંત આપની નાટ્યકૃતિઓનો દૃઢરૂપથી અનુવાદ કરી તેને વિશ્વચોકમાં સમોરથ પધરાતી શકાય. એ ન થાય ત્યાં સુધી તો આપણા એ મદાકવિ છે. ગુર્જર કાવ્ય-મગનના અંદરાજ છે, ગરવી ગુર્જરીના હૃદય રાજની છે. એનું આનંદ્યની સ્ફુરનું જ. ભવ્ય-મીત ગાનામાના ચાલો આપણા 'વિશ્વના રાજ' ને વધારીએ:-

જાએ જાએ આ દિગંતમાં, ચાલો વિશ્વ વધારા; ઉઘડે અનંતની વાટ, વિશ્વનો રાજ વધારા. આજ્યાં અનંતનાં નેહાતરાં, ચાલો વિશ્વ વધારા.

તમે સ્ત્રીજીવનના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક થવા લખો.

વાર્ષિક લગ્નમ મેદમાં રૂ. પાંચ : પરદેશ માટે દશ શિલિંગ (૧-૨૦-૦)

સ્ત્રી-જીવન કાર્યાલય : ઝવેરીવાડ; અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન્દાનાલાસયુગનો
 ઉત્પત્તિ સ્થાપક તથા તપસી હતો, તે વેળાનું
 કવિશીર્ષુ, 'ઉપા' એક અનુપમ સર્ગન છે.
 જીવનના ખીણતા યોગનકાળની રસમસ્તીની આ
 મંગલ રોડમાયા છે. આયુષ્યના વસંતકાળમાં
 યોગનના ઉત્સાહભરી પ્રણયઅનુભવોની જે
 હોળો ઊડે છે, બાવો વિભાવો અને અનુભા-
 વોની ઘેરી મસ્તીથી એક પ્રકારનો યોગનને
 જે પ્રણયનરો ચડે છે, પ્રિયનમ અને પ્રિય-
 તમાના તારમિયકમાં યોગન જે રસિકતા અને
 સૌન્દર્યભાવના દર્શન કરે છે, તેની કવિએ
 મઘદેશે ઉનારેલી આ મંગલ આરતી છે.
 પ્રેમ્તાવનામાં કવિથી કહે છે તેમ, "કાષ્ઠક
 બીધમની આ મનકયા નથી. સકલ સંસારી-
 ઝોની આ સંસારકયા છે. જ્યાં અને જ્યાંતનું
 નાટક કે વિરલ સાંધુનો સાધ્વાયમ હતો; આ
 યુગનગની વાતો રુદ્ર મુદરચાત્રખીઓ કાળેની
 કૃષ્ણાડી છે."

"આત્મા અને દેહ ઉભયધારી મનુષ્ય-
 જાતિની આ માનવકયા" હોવા છતાં વાતોનાં
 રથલ અને કાલ કવિની જળથીતી કૌતુકપ્રિય
 ભાવનાનાં જ સંતાન છે. કવિ જણાવે છે,
 "કવિતા કાયા દેશમાં જેન્મે છે ? તે દેશમાં
 ઉવા જન્મી હતી." તે પછી અનંતતાની એ
 નિત્યયોગના પુત્રી ઉવાનો કાળ પછ રસસમા-
 ધિનો જ હોય ને ? આમ ઉપોદ્ધાતમાંથી જ
 કવિથી એમની કલ્પનાનોત્પન્ન દ્વારા આપણને
 સ્પર્શી દે છે કે માનવી યોગનના સનાનન
 રોડમાવ અને આયુષ્યના ખિત્તારની રસકેલીની
 કવિના સજ્જી દોષ તો રસિક જનો, આમજ
 પાનાં ફેરવે; તમારી બીજી મઘવાતોઓની
 જેમ-પ્રસંગો અને વસ્તુ, પાત્રો અને વાસ્તવ
 જીવનની મૂંઝેલી મૂંઝાતી નક્કર કથા વાંચવાની
 આકર્ષણ દોષ તો કૃપા કરી આટલેથી જ
 અટકી જતો.

તથાપિ તેમની આ માનવકવિતામાં વસ્તુ

[એક મનોહર ગદ્યકાવ્ય]

ઉપા

શ્રી. ઇન્દ્રવદન દવે, ખી. એ.

નથી એમ તો નથી જ. બીજી વાતોઓ અને
 આમાં તકાવત માત્ર એટલો જ છે કે જેમ
 તેમનાં નાટકોમાં અને છે તેમ અહીં વસ્તુ
 જીવનના પ્રસંગો કે પાત્રોની ક્રિયાઓ દ્વારા
 વિકાસ પામતું નથી, પરંતુ હૃદયના બાવો અને
 અંતરના મંચોમાંથી મૂંઝાતું આવે છે અને
 ભાવની એકાગ્રતા ચર્યાનથી અંત સુધી સધાય
 છે. એટલે નાપક અને નાપિકા પોતાના અંતર-
 પટમાં જે જે મુગ્ધ બાવો અનુભવે, સૌન્દર્ય-
 દર્શનો કરે, એકબીજાના વિયોગથી વિકળ-
 તાઓનું દર્દે જીવે, સંયોગનાં મુખમાં હિંમતી
 ખાય, તે તમામ હૃદયની રસિક પ્રવૃત્તિઓનો
 અમરજતીના ધૂપ જેવો આહો વિકાસ તો
 ભાવનામય વસ્તુમાં જોવાય છે.

નાપક-ઉવાના પ્રથમ દર્શનના રોડખીજથી,
 માંડીને તેમાં ક્યાં ક્યાં નવા અંદરો કૃષ્ણ
 અને સંવનનકાળમાં તેમણે શું શું અનુભવ્યું
 અને શું શું વીધું, તેમજ છેવટે એક ખીજનાં
 દેશમાં આત્મા અને સંસારની દૃષ્ટિએ ઠી રીતે
 અદ્રિત બન્યાં, તેની આહી અજઞ્ઞ કથા,
 જેમ જેમ કવિને સ્મરણમાં આવતી ગઈ, તેમની
 કલ્પનાને સ્પર્શતી મઘ અને કવિનામાં જીવરતી
 મઘ, તેમ તેમ પોતાના તાત્કાલિક મઘમાં તેમણે
 ગાઈ નાખી છે. એટલે, આ કથાને વાંચતી
 દૃષ્ટિએ વાંચી કાઢવાની બાલિશતા ન કરતાં
 હરેક મુશન-મુશની પોતાના આયુષ્યવસંતકાળે
 રોડ-સંવનનના જે જે યુગનગના બાવો,
 ઉન્માદો, લામણીઓ, ચેષ્ટાઓ અને મસ્તીઓ
 અનુભવે છે, તેની આ આત્મકથા કે સ્મરણ-
 ચિત્રોના સ્વરૂપમાં રમૂ યથેલી મઘકવિના

તરીકે તેને રસારનાદની સામગ્રી ગજુની જાણ્યો.

કવિશ્રીને માટે અનેક વેળા કહેવાઈ ચૂક્યું છે કે જે કાંઈ સાહિત્યમાં લખે છે, હચ્ચારે છે કે વિચારે છે તે સર્વ કવિનાનું જ સ્વરૂપ પામે છે. શું તેમનાં નાટકો કે શું તેમનાં વિવેચનો, શું તેમનાં ભાષણો કે શું તેમનાં ચિંતનપ્રધાન લખાણો, શું તેમની 'ઉપા' જેવી વાતો કે શું 'પાંખડીઓ'માં છે તેવી તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ, તેમની આ સર્વ સર્જન-કૃતિઓમાં, કવિતામાં હોય છે તેની કલ્પના-માળાઓ, અલંકારોની ફેરમ, ભૂમિના ઉજા-ળાઓ, અગનજેથી વિચારો અને ભાવપ્રધાન તરંગો છતોછત્ત વડેનાં હોય છે. 'ઉપા' સર્જન-કૃતિ પણ આ કથનનો જ પુરાવો છે. તેમાંની પ્રસ્તાવના ઉપોદ્ધાતથી માંડીને છેલ્લા પ્રકરણ અને વિદાય સુધીમાં એક પણ વાક્ય એવું નથી; એક પણ વિચાર એવો નથી; એક પણ પ્રસંગ કે ભાવદર્શન એવા નથી કે જે આપણને રિક્તમાં લાગે કે સાધારણ કથન લાગે. તેમાંના વાક્યે વાક્યે કલ્પના નવનવીન રીતે ચળકે છે; તેમાંના શબ્દે શબ્દે અને અર્થે અર્થે અલંકાર, ધ્વનિ, અર્થબળતા અને ભાવપ્રધાનતાની અમતૃતિ વડે રસ નિષ્પન્ન થાય છે, અને તેમાંના મધુર લાવણ્યભર્યા તાત્પર્યઘન અલંકારો કવિનાનું ડોહન અને સૌન્દર્ય આપણે હંમેશા સરવરાટ કરે છે.

તેમની ઉપમાઓ અને રૂપરેખાઓ બીજો જોડો સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં જડે તેમ નથી. એમની અલંકારિકતા એક પણ વિચાર અલંકારવિહીન નથી. ગુજરાતી સાહિત્યે અલંકારશાસ્ત્ર રચનાર પંડિત માત્ર ન્હાના-લાલમાં જ ઉદાહરણો લઈ પોતાનું શાસ્ત્ર રચી શકે તેટલા સંખ્યાગ્રંથ લખેલાં છે. આ પુસ્તકમાંથી મળી શકે તેમ છે તેની કલ્પનાની સુભગતા, સમુચિતતા અને મનની આદ્યદૃશ્યતા કોઈ રસિક વાચકના હૃદયને રસીક રહે તેમ નથી.

એમના ગદ્યની પણ ખૂબી જ છે કે તે કદીય શબ્દગામી વિનાનું હોતું જ નથી. અનેકવિધ લક્ષણોએ; અલંકારો, રૂપકો અને કલ્પનાઓથી તેમનું ગદ્ય સોજે કળાએ સોજે શબ્દમાર પરિધાન-કરી ખીલી જોડેલી કોઈ નાચતી કૂદતી મસ્તીખેર માનિનીના જેવું મનોહર છટાવાળું છે. લાંબા પાંચિયપ્રચૂર વાક્યો એમાં નથી; મૂળે તેના સંસ્કૃત સમાસો તેમાં નથી; પંડિતયુગની પ્રણાલી જેવી અટપટી વાક્ય-ઉપવાક્ય રચનાઓ તેમાં નથી; ટૂંકાં, સ્વાતંત્ર્ય લાગતાં, નાચતાં કૂદતાં ઝરણાં જેવાં, કલ્પનાપ્રચૂર અને કવચિત નવનવીન પ્રગટ્થ શબ્દપ્રયોગો કે રૂપક પ્રયોગોથી અડધીતરાર પણ બનતાં તેમનાં ગદ્યવાક્યો તેમની પોતાની જ વિશિષ્ટતા છે. વાચનનો સારો અભ્યસાર તેમના ગદ્યને જે છટાથી જરા તાલ મૂકી મૂકીને વાંચે તો તે કવિતાના હોદ્દાથી પાછું પડી જાય તેમ નથી. વાણીનું માધુર્ય, કોમળ અને લીસી ભાષાનું લાવણ્ય અને તેમાં રહેલી કેટલોક ઝડપી અને શબ્દાલંકારના મધુર ઘંટડી જેવા રણમાર તેને કૃત્યમનોદર બનાવી પહેલે જ સપાટે તેના આકર્ષણમાં તેને લુબ્ધ બનાવે છે. અને ત્યારે તેમાંનો અર્થધ્વનિ તેના હૃદયમાં ફૂલની ફેરમની જેમ સુવાસ ફેલાવે છે ત્યારે તો તે ખુશખુશાલ બની ઉદાસમાં આવી જાય છે.

તેમના પ્રવાહી અને મંજુલ ગદ્યનું એક બીજું લક્ષણ એ પ્રણ છે કે તે એકમે વાંકોમાં જ માત્ર આગેદુમ્બ વિરો અને માનસસ્વભાવ ખડાં કરી દે છે. અને તેમના ગદ્યની વર્ણનજટા! ગુજરાતના અપવામાંકયા સુત્રેખો જ તેમની વર્ણનજટાની દરોળમાં બેસી શકે છે. બીજા પ્રકરણમાં તેમણે કરેલું પનિદારીઓનું સુરમ્ય વર્ણન અને હરિણીની ગતિથી આવતી ઉપાનું વર્ણન કેટલાં સુંદર કવિતામય ઇન્દ્રિયનુના જેવા રંગોથી સુશોભિત ચિત્રો ચીતરી જાય છે!

માધુર્યની સાથે લાલિત્ય અને લાવણ્યની સાથે ભવ્યતાના અંશે ભળવાથી આ ચિત્રોનાં સ્મરણ વર્ષો સુધી સુભાય તેમ નથી. વર્ષો પછી પણ સ્વેતસાડી અને સ્વેતગુલામી વદન ધરાવી માથે ઇલકતી જલની હેલ લઈ સુકુમાર પમલાં પાડતી, હરિણીની ગતિથી ચાલી આવતી, પનિદારીઓ મારી સ્મૃતિમાંથી છટકવા પામવાની નથી. અને ઉપા? જીવનમાંથી જ્યારે સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ જ ચાલી જશે ત્યારે જ ઉલ્લાસથી ચરણે ઉછાળતી ઉપારંગી ઓઢણોને કેસરવર્ણી યોળા ને ગમન-રંગી ચણિયાને ફરફરાવતી તેજોમય મૂર્તિ ઉપા મારા સ્મરણપટમાંથી અદૃશ્ય થઈ જશે.

આમ 'ઉપા'માં અનેકવિધ આકર્ષણો રહેલાં છે. માત્ર લાગણી કે સ્નેહભાવોના હિમેળા જ નહિ, પરંતુ કવિની દૃષ્ટનાસમૃદ્ધિ કવિતાઈ અલંકારો-રૂપકો-વ્યંજનાઓ, યૌવનાના સંવનનકાળના પ્રેમતરંગો અને મસ્તીમયો ઉછાળા, શુદ્ધપ્રણયનું ચિંતન, જીવનના તત્ત્વસ્પર્શી વિચારો, સમાજસુધારણા, કન્યાકેળવણી, સ્નેહ-લક્ષ પરનાં જીડા મનન અને સૌની રોચે કવિની વ્યાપક અને વિશાળ—રચૂલ સુખનોથી માંડીને બે આત્મા એક જાન ગાય ત્યાં સુધીની—રસ-ગોમાંસા નિરૂપતી—સ્નેહજીવનના ઉચ્ચતમ સિખર પર લઇ જતી સાત્ત્વિક શૃંગાર અને સનાતન સૌંદર્યનાં દર્શન કરાવતી દૃષ્ટિ, 'ઉપા'ને ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વોચ્ચ પુસ્તકોમાંનું એક બનાવે છે. તેના પછી અનેક વર્ષો રચાયેલાં આ પ્રકારનાં પુસ્તકો રા. સુનશીનું 'સિદ્ધ અને સખી' અને રા. રતુમાઈ દેસાઈનું 'ધન્ડુ અને રજની'—પણ ઉપાને ચરેણે બેસી તેનાં પાદ સેવે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં રચૂલ સંસારી માનવોનો શૃંગાર આંટલી સાત્ત્વિકતાથી પીરસી જઈ નિર્મળ અને વિશુદ્ધ પ્રકારનો આનંદ આપે તેવું 'ઉપા' જેવું બીજું એક પણ સર્જન જોવામાં આવ્યું નથી.

આમ હોવા છતાં પણ આ કથામાં કોઈ જીજ્ઞાસુ રહી જવા પામી નથી એમ કહેવું એ તો કવિની અંધપ્રશસ્તિ જ કરી દેવાય. ફેટલેકે ફેટાણે ખટકતી એની આડંબરી રાખ્તા-જીતા જેવી કે "નેત્રકુંભમાંથી પ્રગટતાં કિરણો અંધકુંભમાંનાં સર્વ કિરણોને વાંછે છે, તેમ મારી રોમરાજિમાં અવનરતી ચેતનકુંભની કિરણરાજી ઉપાની રોમ-રાજીમાં જન્માન્તર પામતી તેની ચેતન-કુંભની કિરણરાજીની વાંછતાવન્તી છે. તેમજ અર્થનો પુનરુદ્ધિદોષ અને ક્વચિત્ તેની દુર્બોધતા; તેમાંનાં કેટલાક વિચારોની અતિગિર્મિલતા; ભાષા કે શૈલીનું ફેટલીવાર દેખાઈ આવતું છીછરાપણું, વારે વારે કેટલી વાર થતું પુનરુચ્ચારણ વગેરે દોષો સાંવ બૂલી જવા જેવા નથી. છતાં પણ અને છે એમ કે અંદરના ખીંગ કવિત્વ સંભારના જાદુઈ આકર્ષણ સામે તે નગર આમળ પણ આવતા રહ્યા નથી અને ચંદ્રના કલંકની માફક તેની મોહિની પાછળ ઢંકાઈ જાય છે.

આમ ન્હાનાલાલના ઉત્તમોત્તમ અંશે 'જ્યા-જયંત', 'ધન્ડુમાર', 'વિશ્વગીતા' વગેરેની સાથે તેમનું ગદ્યમાં લખાયેલું આ જીર્મિ-કાવ્ય 'ઉપા' તેનો ફલક મયોદિત હોવા છતાં પણ પ્રથમ પંક્તિએ બેસે છે. અદિતીય આત્મલક્ષી કવિ તરીકેની પોતાની ઉચ્ચગ્રાહી પ્રતિભાનાં દર્શન કવિ ન્હાનાલાલે આ સર્જનમાં પણ કરાવ્યાં છે, અને તેમનું સાત્ત્વિક મંગલ દર્શન તેમણે નિરૂપેલા નિદોષ અને પુણ્યમય શૃંગાર વડે સુરેખ રીતે અહીં સિદ્ધિ પામે છે. આજે તો આપણી કમનસીબી એટલી જ છે કે કવિ હવે આવાં મંગલ અને સરસ સર્જનો વધુ આપવાને આપણી પાસે રહ્યા નથી, અને માત્ર આપણે તેમનાં મોજૂદ અક્ષરસર્જનોથી જ સંતોષ માનવાનો રહ્યો છે.

‘વિશ્વગીતા’

શ્રી કચિલ દોરડિયા

‘કાવ્ય-નાટક-નવલકથા આદિની કલા

વિશે અચો કરેલી વખતે આપણા અવલોકનશીલો માટે રાખે છે, અમુક યુગમાં, કે અમુક દેશમાં, કે અમુક કવિને હાથે સાદિત્યના તે તે પ્રકારનું ત્રિદાસાખાંધ અને સાર્વત્રિક સ્વરૂપ ધરાવે જતું નથી, તો ખમ છે.’ (આર્નસ્ટ ડ્યુવે !)

જીવનમાં તેમ કવનમાં પ્રયોગને યોગ્ય સ્થાન છે. શેલી, બાવરન, આઉર્બાઈ, બટ્ટરી, હાઈડીના નાટ્યપ્રયોગો અવનવા પ્રયોગો તરીકે પ્રશંસાયુક્ત સંજ્ઞાવચીથી વધાવાંધે ગયા છે. તેમ દિંદો કવિ સિયારામચરણજીના અને વિશ્વકર્મા દાગોરના નાટ્યપ્રયોગો પણ સદૃશ પ્રાપ્ત સ્વીકાર્ય છે. આ સર્વના તથા મીટસ, મેટલિક અને નેમ્સબરીના પ્રયોગોને સ્વીકારતાં Symbolic, Poetic, Mystic, Lyrical જેવી વિશેષવાચક ચિહ્નોએ મોડવામાં આવે છે; તો આપણા કવિશ્રીની કૃતિઓને એવી માર્ક ચિહ્નો મોડીને સ્વીકારવામાં શો વાંધો? છતાં માત્ર નામ પાડવા ખાતર જ આ કૃતિને આપણે ‘સંવાદસંહિતા’ એવું અભિધાન આપીએ તો બોલું નથી. આપણી પ્રાચીન સંહિતાઓમાં જે ભાવ કે રસની એકામતા હોય છે એની દરમિયાન દોર આ સંવાદસંહિતાના પ્રવેશસમૂહને અંથવામાં ઉપયોગમાં લીધી છે.

પ્રથમ ભાવનું પડીએ. નાટ્યમાં ‘સંસારનું ચક્રવર્તી સત્ય કયું?’ એ વાક્યમાં આપણને આ પ્રવેશ-કૃતમાર્ગાતર્ગત દોરની એક ખાજીની મંથા સંપડે છે. પછી તે દોર વિષ્ણુ-ભક્તમાં ‘જગતમાં દુઃખ છે, પાપ છે;’ એ અસ્તિવાચક કથનમાં દર્શિગોચર થાય છે. તે પાછો ‘પંચવટીને પુણ્યતીર્થે’ અદસ્ય છતાં રામા-

વવારમાં પણ રાવણ? સત્કારનું પરિણામ સંદેહ? વિશુદ્ધ પ્રણયમાં પણ વિલેપ? શીશ ને સતીત્વ પણ બપમાં? જેવા પ્રશ્નોમાં દંડ્ય બને છે. તે જ વળી પીળી પ્રવેશમાં અસત્કારથી પણ શાપસંદેહ? તપસ્વી પણ કોઈ? ન્યાયનેમ તપોવનમાં બે નથી? રૂપે તો ત્રીજામાં ‘જગમાં છાયાં મનવોર’ અને પાપના પગછંદા બાજે છે પ્રાપ્તમાં ને પ્રાસાદોમાં’ એવા વાક્યકલ્પમાં દંડ્યમાન બને છે. ચોથા પ્રવેશમાં ‘આત્માની જાણે કોણે ધડી?’ કોણે બોહાડી પરથબને: એ આંગલીઓ? એવા સૂચક ‘કાળજૂના પ્રશ્નો’ દ્વારા પ્રગટ થતે દોર ‘ભરતગોત્રની લગ્નગચીર’માં પાછો પડેલા પ્રવેશની જેમ અદસ્ય રહે રહે પણ પ્રથ પડે છે: પૃથ્વીપુત્રી ક્રોધીની લૂંટાની લાગમાં જીવ ભારતીની લાગ નથી લૂંટાતો? આવી પાસવી લીલા બેઠને અંદરાજ પણ અંધકારને ન અગ્નિજાગનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે, છતાં માનવરાજ ને સતીત્વને અવમાનીને પણ કાળ અંધકારને નોતરવો યોગ્ય લાગ્યો? આ ગૂંહાગૂંહ પ્રશ્નપંચકમાંથી લંબાઈ આ રસનું ‘પરાપૂર્વનાં મંથન’માં કંતર ફૂલને મંથવા આગળ ધરે છે. પડેલું મંથન છે: ભૌતિક મહાસિદ્ધિઓમાંથી માત્ર સંપન્નહીન-પશુતા જ પાંચળી? પાર્થિવપલટાની સાથે આધ્યાત્મિક પલટા ઠાં નહિ? પુરુષાર્થયુગ્મની દૂરદેશી મનોહારી રચનામાં અર્થપ્રાપ્ત (ભૌતિકસુખો)નું અતિમ લક્ષ્ય મોહપ્રાપ્તિ (આધ્યાત્મિક ઉત્તમ) છે, તે સત્ય શું ખૂંચી જનારું? રૂપે આ સિદ્ધિ-ઓની અગમ્ય સમશેરો ઉદ્ધારશે કે સંહારશે? મંથન આગળ ધરે છે: ‘માહિમતીમાં શાસ્ત્ર-મંથન દ્વારા આત્મપરમાત્મનાં મદાનરૂપે દેવાક છે? અને નરનારનાં વસ્ત્વર્ણન શું? તેનું મંથન ચાલે છે. મનઅંકનાં નરનારનાં તોત્તમમંથનમાં દાંપત્યપ્રતિજ્ઞાનું મૂલ્ય સ્વીકારાય છે. ત્યાં નિપાદ નિ રાવણરાજશા, પડેલા અંકના પડેલા પ્રવેશમાં) શા યુગ યુગને બોલે ઠાં અવનરે છે દાંપત્ય ઉગ્રેહતા ધ્રુવરાક્ષસો? નું પ્રશ્નમંથન

રાકેરાચાર્ય જેવા સંન્યાસીને વર્ણાશ્રમની વાંડીઓ ઉચ્છેદવાનો હક્ક નથી એવા ભાવમંથન સાથે એકંતાર સાથે છે. ‘ગંગાતીરના દેવધારે’ એ મંથન “જાગવા તો જાઉં છું સૌદ્યને, ત્યાં કરમાં જાણ છે શરીર: પીવાં જાઉં છું રસને, ત્યાં પીવાય છે પાર્થિવતા.”

એવા સૌન્દર્યપાસક એક રસિકરાગના શબ્દોથી રૂપરતા આત્મનરવ કેમ જિજ્ઞાસ-અનિતને કેમ નિતાય ? જેવા પ્રશ્નોમાં પ્રગટયને પામે છે; તો એ જ ભાવદોર પુણ્યકિરણાળાં ધર્મમાર્ગ આટઆટલાં ઉચ્ચે

પૃથ્વીમાં કેમ ન પ્રગટયાં અખંડ પ્રભાવ ? એવા વૃદ્ધા પૃથ્વીના સનાતન પ્રશ્નમાં મંથિત થાય છે. ‘કાળજૂના પ્રશ્નો’નાં પરા-પૂર્વ મંથન કરીને નવીનત રૂપે ‘નિઘણપર સનાતન-તાએ સોદતા સત્યપંચક કવિ તારવે છે, જેમાં આ ભાવદોર જ ખીજા છેડાની મંથની દષ્ટિ-ઝોયર કગવે છે.

પ્રથમ પ્રવેશના યોગ સૌન્દર્યસંગ્રામમાં ‘મનોજય’ દરાતી સૌન્દર્યપ્રભોભનથી પણ અણુકપટ્યો રહેતા બિપ્લવગતિ યોગીઓ આ સંસારમાં વસે છે ને બાકીનાઓ મારે, ખીજા પ્રવેશમાં, લોક-કલ્યાણને માંગે દાંપત્યજીવનમાં છે એવું જગનું પરમ સત્ય છે સંસાર’ ને સંસારનું પરમ સત્ય છે દાંપત્ય; છતાંદિ શબ્દો દ્વારા સુચિત કરાય છે. જગતમાં અનિષ્ટો છે તો છૂટ કરનારા અનેક સંતો-સિદ્ધી-ધામન અને વાદ્ય જેવા અવનારો પણ છે. આમ જગનના અંતિમ માંગદ્યની જાંડી શ્રદ્ધા સત્યરૂપે ‘વિશ્વ અવધૂનોના અખાડો’ નામક ત્રીજા પ્રવેશમાં રજૂ કરાઈ છે. ચોથા પ્રવેશમાં મુક્ત રાજદસોને વિત્તલોક, સિદ્ધલોક, સુરલોકમાં થઈ સત્યલોક સુધી ‘અક્ષતીર્થ’ની યાત્રા દરાતોને ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર-ઉચ્ચતમ ‘સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં જગતના પાપ, પુણ્ય, કષ્ટાનિષ્ટ જેવા દુઃખદ હૃદી સરી જશે એવી પ્રતીતિ કરાવવાનો થત

કર્યો છે, તો પાંચમા પ્રવેશમાં એક એકથી ઉચ્ચતર રાસરમણ્યોનાં મનોહર દરયો કલ્પીને પરશ્વજ્ઞતા સાક્ષાત્કારમાં માનવાધિકારની, ‘દુન્ય-નીજ-મની સાર્થકતા રહેલી છે ને જેમાં સાધન-રૂપે મહર્ષિ પંતજલિને લાથેકું યોગનું પરમ સૂત્ર ચિત્તવૃત્તિરોધ યોગ’ છે એવું શાશ્વત સત્ય તારવી આપ્યું છે. આમ નાટકના ઉપદેશો યોગર્ષિ પાતંજલિના બેઠમથી દ્વંધાદ્વંધ પાત્રના વિચારશુણ્યે સર્વ પ્રવેશોનાં વસ્તુ-કૃત્તમાં મૂક્યાં છે.

આ રસએકાગ્રતાને સાધતા સુવર્ણતંત્રને જોયા પછી પણ એ સંતાકૃદી રમતા દોરે પરાવેશાં કૃત્તમાં કયા મુગ્ધતા છે, કેવા પરિમલ દોરે છે, એની રસમૂલ્યથીમાં ક્યાં ક્યાં ક્ષતિ કે આતુર્વ રહેલું છે તેની પરીક્ષા રસપ્રદ થઈ પડશે.

ક્રમમાળાના પ્રથમ શુભનું પ્રથમ પુષ્પ છે ‘પંચરત્નીને પુણ્યતીર્થે.’ કવિ રામાયણથી રવનનં બનવા જતાં એ ત્રણ ક્ષાંતઓ કરી એસે છે (૧) લોકકલ્પનાની મયોદારેખમાં નિરર્થક રક્ષણશક્તિ આરોપવામાં રાધયયંત્રની આભૂની, સંયમી લક્ષ્મ-જૂના અભ્યર્થની ને સીના જેવી પુનિન સતીના સતીત્વની શક્તિની અશક્તિ પુરવાર કરાઈ જાય છે. (૨) રાવણની અનુચિન કામનાથી સીના વાકેફ બની જાય છે, છતાં પ્રિદંડીની હઠ આમળ નમતું આપી મયોદારેખ ઉદ્ધારે છે તે શ્રી. રા. વિ. પાઠકને મતે અસંભવિત છે. પણ અહીં આપણે કહી શકીએ કે ‘અભિધિરો મયંની ભાવનાના એ કાળમાં ઝાઈ યોગીને સત્કાર વિડોણો પ્રજાવાપ જ નહિ, એવી દઢ માન્યતા હતી; અને ઓઠક કરતાં યોગીકક ક્યાં ઝોાજો ફનરે એવી છે ? અને લોકપનામયો પછુ રાવણ સાધુવેશમાં તો હતો ને ! ને આજ રત્નપત્રે જોઈ કાણ નથી છેતરાયું ?

ખીજું પુષ્પ છે ‘તપસ્વીના શાપ’ જેમાં પ્રથમથી ઉઘડી જ રીને શુન્નતા યોગીનું સત્કારાર્થન કરતી નથી તેથી સાપભોગ થઈ પડે છે. ‘જગનું અનિષ્ટ અહીં જ છે. સીના સત્કાર કરીને શુભ કરે છે છતાં દુઃખ પામે

છે ને શકુન્તલા અસહ્યાર કરી સ્વવિવચમમ રહેવા જાય છે છતાં દુઃખ પામે છે. વધુ દુઃખદ ખીના તો ભાં છે કે, અન્યમનરક શકુન્તલા તો કીક પણ શાપજનિત રમુતિશ્રંશયો દુર્ભયતને જે વેદ્યું પડે છે તેનો શાન્ત્યાય ? આમ નિદોષો તપસ્વીઓની કોષદત્તિથી જ દંડાય એના જેવું અનિષ્ટ શું ? 'ધનુષ્યપૂજ'માં રાગમદનો અસાચાર વર્ણવ્યો છે. શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ "કંસરાન્ય" અપાચારનો અર્થ છે દાખલો છે, પણ અહીં એ અનિષ્ટ નિષ્ક્રિયકાર ચીતરાયું નથી. 'ચંદ્રાનના અધર્મ'ના શાસનનું પૂજન કરવા જતી હતી ત્યાં તે ધર્મવીરત્વને નીરખે છે ને એ જ રાગપૂજની સામગ્રીથી તેને વધાવે છે, ને તે યોગ્ય કરે છે; કારણ કે પૂજ સ્થાપ સસ્ત્રોની જ હોય નહિ કે પળના પડછાપાની. એ પૂજનદં અર્ચનથી જીવનની વિરપતા શુભાવે છે એ સૂચન કલાદારા ખૂબ કહી નાખે છે. પછી આવે છે ક્રિયાવેગ ને વસ્તુ-વિદોષો નિર્મળ 'અધકારના ઓળાઓ'નો પ્રવેશ. અહીં શુદ્ધિથી માત્ર શબ્દોમાં ખૂબ અસંબંધતાથી પાપ શું ? નિર્મળની આત્માને કોણે ખેડીએ કહ્યું ? 'દુષ્ટાદિ પ્રક્રોની અન્ન-મિત્ર ને ચાંદાવણીના ભૂતો દ્વારા દેવોને જ શક્ય એવી તત્ત્વદર્શનની અમૂર્તચર્ચા કરાઈ છે.

કવિ સર્વ દુઃખનું મૂળ અવિદ્યાને પર્મથે માયા ઉપર દોષે છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે, ને 'ચાંદાવણીનાં લક્ષ્મીજી સરખાય તો પરબ્રહ્મને પડે એ માનવીનાં સિદ્ધાસન મંડાપ' એવું સમાધાન પણ પ્રક્રોની ચર્ચામાં અપાયું છે, જે ખૂબ સ્વચ્છને યોગ્ય હોવા છતાં વિવચવ્યવરથાની દૃષ્ટિએ ક્ષતિ ગણાય. આ ક્ષતિનું સાદું કવિ 'ભગતગોત્રનાં લક્ષ્મીજી'ના એક મુદર પ્રવેશમાં વાળી દે છે. મહાભારતપ્રસિદ્ધ આ પ્રસંગને એના ઓરવ પ્રમાણે કવિએ દ્રોપદી, શકુનિ આદિના તાદરૂપ પાત્રો દ્વારા મનોહર ઉદ્ઘાપ આપ્યો છે. પ્રચંડ શક્તિના પ્રતિક રમી દ્રોપ-

દીના મુખમાં ફૂટ પ્રશ્નમાળા મૂકી કવિએ સૂચનથી 'ઓત્તના અંપમાનમાં આર્પવના લોપ છે' એવી મહાસંહારને નિર્મત્તરી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી છે. પ્રવેશની મયોદા કવિને ગોધું ખવરાવે છે: મહાભારતનાં એ ઘૂનો ને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રસંગોનું આલેખન કવિ અહીં સેજમેળ કરી નાખે છે, તેથી દ્રોપ-દીના પ્રશ્નો અહીં 'બાર બાર વર્ષના વનવાસ' ઈત્યાદિ શબ્દોથી અરથાને ઠરે છે; કારણ કે આ તો ખીજ વખતનું ઘૂન છે કે જ્યાં આવી પ્રશ્ના-વલીને સ્થાન જ નથી. પણ પ્રવેશનું સંવિધાન એવું છે કે, એ વેગીલા પ્રવાહમાં આપણે તણાઈએ છીએ ને પ્રવેશને અંતે સમગ્ર અંકના સારસ્વ વૃદ્ધા પૃથ્વીનું પરમાત્મનને ફરિયાદનું મનોરમ, મૂક, ખનિગર્ભગીત મૂકી પ્રવેશ ને અંકની ચિત્તદારી ચારતામાં વૃદ્ધિ કરી છે.

પ્રથમ શુદ્ધ-શુદ્ધન પૂરું થતાં મંથનાથે ચિંતન-ઓળાઓનાં મંડાણ થાય છે. સાગર-મંથનમાંથી અમૃત ને લાલાહલ પ્રાપ્ત થયાં હતાં તેમ અહીં પણ અમૃત ને ઝેર સાંપડે છે. પ્રથમ ગોળામાં ઉદાર, સિદ્ધ અને સંકુચિત સિદ્ધાંતના-દળવે દાયે પણ ખૂબ મોઢમ રીતે મંથન કરી ભૌતિક સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કપો પછી તેમાંથી અધ્યાત્મદેવની મૂર્તિ ઉપસાવવાના ચત્કિચિત્ત પ્રયાસ નથી થતા ને પરિણામે એ સંયમવિદોષી સંપત્તિમાંથી પશુનાનું સામાન્ય બ્યાપશે ને જગતના રજાસજ્જા છટ તરવને પણ અલોપ કરી દેશે, એવી આગાહી ઉચ્ચારે છે. પછીનો પ્રવેશ 'માદિભનીમાં શાસ્ત્રમંથન' કવિનો અભ્યાસ દર્શાવે છે. સાથે કવિ દિદુ-ધર્મનું હાલ સમજવામાં અદ્ભુત રીતે સફળ છે એનું દર્શન પૂરું પાડે છે. કવિ વિસિષ્ટ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અહીં ગંભીર ભૂલ જીમી કરે છે ને તેથી મૂળના દેવતાદૈતવાદી સંકરાચાર્ય, અને મૂળના ક્રમદં મંડનમિત્રનાં પાત્રો આપણને મળતાં નથી. પરિણામે યુગદર્શનને પાત્રદર્શન

વકીજીત બની ગયું. ગણાય. આ દોષ સાથે બંને જ્ઞાનમૂર્તિઓ ઉદ્ધેષ્ય Hypotheis બાંધીને શાસ્ત્રચર્ચા કરે છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાનને સુયોગ્ય એકસૂત્રના કે સંવાદિતા અર્થી બાવની નથી. વળી શંકરાચાર્યની 'પરકાયાપ્રવેશ'ની ધટના કવિશ્રીની પોતાની રનેહલગ્નની ભાવનાથી વિસંવાદ છે તે બીજી ખાતુ અત્યંત મોદક કવિત્વમયને ગૌરવપૂર્ણ બાનીમાં સરસ્વતી દારા દાંપત્યનું પ્રતિષ્ઠાપન કરવાની કક્ષા અને 'શંકર-દિગ્વિજય'માંની શરચ્ચાતની પ્રશ્નોની લઘુના-દર્શક ટપાટપીનું નિવારણ કરીને મુદિના પ્રશ્નથી શરૂ થતી. યોગ્ય ભૂમિકા ઉદાત્તવાની શક્તિ આ પ્રવેશમાં વૃદ્ધિ કરનાર વસ્તુ છે. જેમ પ્રવેશ બીજામાં શંકર જેવા સંન્યાસીથી ઉગ્રદેહતા શૃંગરયાત્રમ સામે ભારતી જેહાદ પેકારે છે, તેમ પ્રવેશ ત્રીજામાં નિપાદ્યો ઉગ્રદેહતા દાંપત્યથી મહિષિ વાલ્મિકીના હૃદયે શેકની. પરાકાષ્ઠા ચિતરાય છે. આ ખૂબ ટૂંકા બબ પ્રવેશમાં ગાલવના પ્રશ્નમાં 'કાઓ-અમુખ થતી આદિકવિની પરિણતપ્રસાનું મનોમંથન ખૂબ સૂચક રીતે રજૂ કરાયું છે. 'દામ્પત્ય છે સંસારનું સનાતન સિંહાસન' જેવું મંથનનવનીત તારવી કવિ સમાધાન તરફ જ્વતાં લાગે છે, જે વિષયવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ અનુચિત હોવા છતાં કાવ્યક્રમિય કવિને એવાં બંધન શાં ! એ પ્રશ્નમાં જ હૃદયોપાંગળો બચાવ રજૂ કરી શકાય એમ છે !

વહેવરાવીશ જગતપાવનકારી એ કાવ્ય-મંથાનેનો નિશ્ચય આવો ને આમે ઉગ્રદેહ થયો ન હોત તો શક્ય હતો ? બીજી રીતે કહીએ તો, આ નિષ્કારણ વધના અનિષ્ટમાંથી જ દુષ્ટસરસિત સરિતા શાશ્વત વહી ત્રિલોકને રસપ્રધાવિત કરી શકાને ! 'દાંપત્યપ્રતિષ્ઠાના વિશ્વસમારંભ' આમજ મુંડાય છે એ જગતની માંમત્યતા જ ગણુતીને બીજા પ્રવેશની જેમ 'મંગાતીરના દેવધારે'ની પસંદગી કવિએ દિ-કુ-

ધર્મનું રહસ્ય પચાવ્યું છે તેની સામિતી છે. આ પ્રવેશનું મંથન-સ્પષ્ટ નથી. પેલા રસિક-રાજના ખૂબ સાચો શબ્દોને મંથન ગણી શકાય, કે શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ પેલા 'અનંતના ઉદ્ધવનની તૃપ્તાનું ગીત' મંથન-રૂપે મૂકી શકાય. અપસરાના સૌન્દર્ય સામે મનનું એક પણ રવાકું અસ્વાસ્થ્ય સમય માટે પણ ન ફરક્યું એવો ગર્ભભોગીનો કામવિજય-નો આદર્શ જેટલો સંપૂર્ણ છે તેટલો બબ છે. પ્રશ્નમાં મંથન કયો વિના જ માન અપસ-રાઓના વાર્તાલાપમાંથી 'પાપ શું'ને અધકાર કેમના પ્રશ્નો ઉપજાવી આવે છે એ કવિની શક્તિ દર્શાવે છે. તે સાથે વ્યવહારના શાશ્વત સ્વરૂપને ગૌરવવિહીન બનાવતો એનકાવિશ્વા-મિત્રનો પ્રશ્ન (કે મૂળમાં જ પ્રશ્ન હશે એમ શ્રી. રા. વિ. પા. કહે છે) યોજાને અને આસપાસ દરમ ઉપજાવી 'પ્રવેશના વક્તવ્યને લાભ કયો નથી જ. છતાં પ્રવેશાંતે આવતું ગીત ખૂબ ખૂબ કહી નાખે છે : વિશ્વના પારિવર્તન ચૂંચા-ચાખ્યા વિના જ આત્મો-ત્વના ઉચ્ચનમ ધ્યેયને દાસ્ય કરવા ઉપ-લેકની યાત્રાએ હૃદયે ને હૃદયે ક્રોધા કરવું એ જગતના પારિવ રોગમાંથી બચવાનો સુખજ ને સુંદર ઉપાય છે : આથી જ આ ગીતને શ્રી. પાઠક આ પ્રવેશનું મંથન-ખિંદુ કહે છે. ગીતાકથિત સ્વધર્મની મર્યાદામાં સ્વપુરુષાર્થમાં શ્રદ્ધા રાખી કલ્યાણકારી કરવાથી જ પાંચમા પ્રવેશમાં મંથન દારા તારવ્યું છે તેમ સકુ-ચિત્તાને રથાને સદિપ્ત્યુતા, ને ધર્મોપતાને બંદે-મતાંતરદશમતાના સંસ્કારો પ્રવેશશે. ને પરિણામે ધર્મ જગતના પ્રાણીમાત્ર તરફ આપણી આત્મવત સર્વજૂનેનું બાવનાને પાશ્વત્ય Brotherhood of menની ભાવનાથી પ્રેરાયેલી વિરાટ શક્તિ બની રહેશે, ને શાશ્વત ધરકરી એકેમ તામચ્ચોકને રથાને ચેનનામુદ્ર પ્રકાશકોકના દિવ્ય સૂર્ય ઊગશે. જગતમાં અનિષ્ટ છે તો અનિષ્ટના ઉપાયો શોધનાર

સંતા પંચુ છે. પયમંબરોનાં કાયોની નિષ્ક્રિયતા સ્વીકારવામાં ને વૃદ્ધા પૃથ્વીની શાશ્વત સતાવતી ફરિયાદમાં મંથનનું ખીજ છે. આમ 'પરાપૂર્વ'નાં મંથન'ના અંકમાં મંથનોત્પન્ન અમૃત દર્શોવ્યાં છે તો ત્યાંથી જ નિષ્પન્ન થયેલા વિષને પચાવવાના મંગલકારી ઉપાયો-ધર્મસંસ્થાપન, આયત્વની પ્રતિષ્ઠા ને વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલનાદિ-પણ બતાવ્યાં છે. શકુન્તલાનો જન્મ (ચોથા પ્રવેશમાં), શુક્રદેવ જેવા અમૃત આયુષ્યવંતા યોગીન્દ્રનું અસ્તિત્વ, વાલ્મીકીનો નિશ્ચય આદિ કષ્ટ તરવો અનિષ્ટમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે એ વસ્તુ અને દુઃખપાપનું પણ જગતના સંચાલનમાં જેવું તેવું પણ રયાન છે એવો ભાવ વ્યક્ત કરે છે.

ત્રીજા ગુચ્છમાં 'ત્રિકાલપરની સનાતનતા'થી સોદાતાં સચોટું દર્શન કરાવ્યું છે. શ્રી. મન-શુષ્પલાલ કહે છે તેમ, 'પહેલા બે અંકો દ્વારા પડતી વાસ્તવિકતાની છાપ આ ત્રીજા અંકમાં પડતી નથી, પણ અહીં ફેટલુંક સુંદરમાં સુંદર ચિંતન, કલ્પનાનો અનેરો સર્વોત્તમ વૈભવ, ને ભાષાપરનું અદ્ભુતસ્વામિત્વ મળી આવે છે' ને 'વિશ્વગીતા' ને કલાકૃતિ દરાવવા જ પૂરતાં છે. કવિદ્વલગુરુ કાલિદાસની જેમ કવિશ્રીએ હંમેશાં સૌન્દર્ય ઉપર તપનો વિન્ય બતાવ્યો છે. ત્રિનેત્રી શંકર જેવા ગર્ભ જોગી રતિનાયનાં સર્વ કામજ્યેષ્ઠા શરો દેહતી રંભાના અનવલ્લ સૌન્દર્ય આગળ અણનમ રહી કામવિન્યથી બને છે ને તપોબળની અનુપમ શક્તિમત્તા સાબિત કરી દે છે એ પ્રથમ સત્ય છે. હિંદુ-ધર્મમાં નેટલાં સન્માન ગર્ભજોગીના અખંડ બ્રહ્મચર્યવ્રતનાં યાપ છે તેટલાં જ 'સનાતન અશ્વત્થ'માં મનુ મદારાજ સન્માનિત ગૃહસ્થાશ્રમમાં પંચુ કરાય છે: એ જ હિંદુધર્મની ખૂબી છે. નવયુગની નવ રમૃતિ રચનાર મનુમદારાજે સમન્વયવાદી નવમનુનો આદર્શ સ્વીકારવો યોગ્ય છે એમ કહી અહીં સૂચવના હાથે છે.

એમ તેમ, પંચુ વિષમ રોગોની ચિકિત્સા માટે સંસારનો મહિમા ને ઉદાત્તતા સમજવી આવશ્યક છે જ. સાથે કવિને કોડ છે કે, આ દાંપત્યશીલને સતીત્વથી સોદામણું બની સંસાર-ધાટે જીવંત ધર્મમંદિર રયે; ને આદર્શને પહોંચી વળવા અવધૂતોને આત્મોત્કર્ષાધર્મ પ્રેરતાં 'યોગ: કર્મસુ દૌશલભ' અને 'કર્મણ્યે હિ સંસિદ્ધિ' જેવાં જ્ઞાનગર્ભિત પ્રેરણાવાહી પયમંબરીશુરો જીવનમાં ઉતારવા કવિ નિમંત્રે છે ને એ નિમંત્રણના આધારે રાજદ્વંસના રૂપમાં મુમુક્ષુજીવ 'બ્રહ્માંડની અનંત યાત્રા' એ વિષયને વધાવા ઊપડે છે. આ ચોથા પ્રવેશના આજ અને ટૂંકા વસ્તુમાં કવિએ આત્મોન્નતિની દિશા ચોંધી છે. રાજદ્વંસોની પેઠે આગે ને આગે ઊડપા જ કરવામાં અતુલ આત્મિક બળ ને ખ્યેયમાં ઊડી થકા ને ચિત્તની સ્વસ્થતા પણ જરૂરી છે એમ કવિ કહે છે. પછી આવે છે જીવનનું અંતિમ સત્ય શું તેનું ભાન કરાવતો, વિરાટની ઊછળતી છોળોનાં નર્તન મૂત કરતો, કલ્પના અને આલેખનની સર્વોત્તમતા દર્શાવતો, નાટ્યતરત્તવે રંજકતાથી સોદતો 'બ્રહ્માંડમંડળનો મદારાસ' નામક પાંચમો અંતિમ પ્રવેશ. સત્યને રસયજ્ઞો દ્વારા જ આ પ્રવેશની કલ્પનાને મૂર્તિમંત મૂર્તી દર્શાવ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ને વિલયના નિયમો અનુસાર જ્યેષ્ઠેવંતી ખંજરીને તાલ આપનાં આપતાં કૃષ્ણરાધાના ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિયને યેનતા અપર્પતા વિરાટવિશ્રુતિના રાસના દરમયથી માંડીને પરમયોગી શુક્રદેવજીના એકતારાના ઝુંકારસ્વ સાથે તાલ દેતો પરબ્રહ્મ બ્રહ્માંડે આત્મઆત્મમાં બ્રહ્મપડછંદ જગાડતો બ્રહ્માંડ-પરબ્રહ્મનો રાસ મુધીનું દરમ સમય ગુર્જરવાડમયમાં અમૃતપૂર્વ ને અનન્ય છે. અહીં કવિની કક્ષા અમૃતામાત્મન: કક્ષા બની છે. આ બ્રહ્માંડના મદારાસમાં રાધા-લક્ષ્મી-પ્રકૃતિ સરપ્રભા રૂપે માયાને મૂકીને કવિએ અનેક પ્રકોનો સંલેપમાં ઉકેલ લાવી મૂક્યો છે:

આત્માને જાણે જાણનારી પેલી ચંડાલિણી-
પ્રારબ્ધવિધાતા-જ સદ્મીજના સ્વાંગમાં જલ-
રાસ ખેલે છે. એ માયા ને પરબ્રહ્મનું અંગ છે
તેને સમજ્યા, તો પછી ચિંતા, દુઃખ રહેવાનું જ
કર્ષા છે ? અને તેમ ન થતાં જે દુઃખની વિસ્તીર્ણ
લીલા એ માયા-બ્રહ્મના જ અંગનું જ કાર્ય છે
તો પછી તેમાં શોક શો ? રાગતેજ ને યોગતેજના
સંસાર, ને સંન્યસતના તેજસંગમથી સોદતા
જનકવિદેહીનાં રાસમંડળને દર્શન કરાવીને
રાસમંડળના સીધા ભોક્તા નરસિંહ, સુરદાસ-
આદિને અને આકસ્તરા ભોક્તા વાચકમને
કવિ સૂચવે છે કે, જનકશા રિયતપ્રણ બનવાથી જ
પાપપુણ્યાદિનાં મુક્તતા પ્રશ્નો તો મટી જશે
ને તે ઉપરાંત એ દુઃખદ દ્વંદ્વોથી પર-ગુહરની
રિયતિના આત્મમમેજ્જની કાદિના યવાશે.
આ સૂચન 'કેટલું મુમત્ત ને કાન્તદર્શી છે ?
તેથી જ થી. ઇન્દુમતી મહેતાએ એકવખ નેમ્મ
બેવેરજીના The Secret Doctrine માંના
Cosmogonesis ને Authropreganisis
નાં બન્ધ ઉપયોગમાંની નિર્મેળ દાર્શનિકતા ને
રદસ્યમથેતાથી મુક્તતા વાંચકને એવા જ
આકાશમત ને પૃથ્વીવિશાળ ઉપયોગ ગાજવા
સાથે, જેની પંક્તિપંક્તિએ આત્મા અથુ
મટીને વિંધુ બને છે—વામન મટી વિરાટ
બને છે, તેવી ગુપ્તવિદ્યાના અભ્યાસને પોષ્ટી
કવિત્વમય સદ્ગીતાશી 'વિશ્વગીતા' વાંચવા
મલામલ કરેલી.

કવિકૃતિનો અનન્ય વિશ્વ્ય તેમનાં સંગીત-
મય-ગીતોમાં છે. એમાં જલ્દ, અર્થ, સંગીત
ને કાવ્યત્વનો મનમત મનોહર સમન્વય; લોહ
વિશેષ દ્રવ્યનાની ચાહતા, મુદ્દાવાર મધુરતા,
પ્રાણમૂળ વ્યંજના અને માનવ હૃદયની મૂળમત
ભિન્નિઓનાં તલરેપશી નર્તન ગુર્જરગિરાના
આણખ સમોવડએ ગીતોનું આણખ ચિરંજીવી
છે. કવિશ્રીનાં અન્ય નાટકોનાં ગીતોની જેમ
અહીં પણ નાટકોનાં ગીતોની મોહિની વાચકને

કામલુ કરે છે.

અર્પણશ્રાવ્યમાં 'સખર્ષિમંડળને રસ-
વંદના' કહી 'વિશ્વગીતા'નો ઉદ્દેશ દરવા
પદેશ સપરિવાર નટીના સ્વાંગમાં કવિશ્રી
'જયતિ જય જય પ્રભો' નું ગીત ગાઇ
પરબ્રહ્મને ને પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં જ જય છે
એવું મનોહર સૂચન કરી, મંગલાચરણનું કાર્ય
પતાવી લે છે. પછી સમગ્ર કાવ્ય-ગીતાનાં
ઉદ્દેશ, મંથન, ભવ્યતા આદિને મૂર્ત કરવું
'વિરાટ દિન્ડોળાનું ગીત' એની નાજુકાથથી
પરિપૂર્ણતાથી ને ભિન્ન-પ્રધાનતાથી કવિને
ગોરવ અપાવે એવું છે. 'આખને આંગણે
પ્રભાત'ના સુવર્ણરંગી પ્રદારના સાધિયા પુરાયા
તે પદેશાં તો ઉપાના કુંકુમરંગી રંગોની અપૂર્વ
રમ્યતા સારા આખ પ્રદેશમાં રેલાઈ ગઈ છે.
પરિણામે અરસપરસ સંધ ગાઠ બીટે છે કે :

"આજ કુંકુમ દોળાયેસ આબમાં
ઉગ્યાં મુદિનાં મોભામ્મ
રૂડાં સૂનાં સોદામ
આજ કુંકુમ દોળાયેસ આબમાં."

કવિશ્રીનાં ગીતો નાટકના ધડતરમાં અનેક
પ્રદારનો દાળો આપે છે. કવિચિત્ત તે જી
અનંતરથ રાવળના શબ્દોમાં કહીએ તો 'પરિ-
રિયતિની જરૂર ને અનુકૂળતા પ્રમાણે આવી
કાંઈ પાત્રમાનસ, મુખ્ય ભાવના કે પ્રસંગ
આદિને સમજાવી, અજ્ઞતાળી, પોષ્ટી સમગ્ર
વાતાવરણની જમાવટ કરે છે," 'સંજન તારે
નયન નાયે મોર' એ ઉદ્દેશસપૂર્ણ યૌવનાના
હૃદયભાવોને મૂર્ત કરવું ચંદ્રાનનાનું કામગ
ગીત અને 'અધારી રાનના કુંઝર ડોલે ર'
એ પેલી ગર્ભજેમીની ગુફાવાળી યૌવનપૂર્ણ
સુંદરીની હૃદયમંથનને રજૂ કરવું ગીત એક જ
ભિન્નિનું સુરેખ આલેખન કરવાની સાથે આણુ-
જાણુના વાતાવરણને ઉદાત્ત આપવામાં સદાય
કરે છે. તો સિદ્ધાંતનાઓનું અમમ પવન-
મર્મગીત 'નેણુલાંની કિરણુ કરી કુંગીએ હેડાં

નહીનાભાઈના સમસ્ત જીવનમાં પ્રેમ-
ભક્તિની જગત છાઈ રહી હતી. આથી એમનામાં
સત્યનિષ્ઠા, ત્યાગ, વાત્સલ્ય, વીરતા, તપશ્ચર્યો
અને મૌંગલ્ય અનેક કલાએ વિશ્વસનાં હતાં.
એમનાં કાવ્યોમાં 'હું એકલો જીવું' એવો
એકલવિહાર પ્રકટ્યો છે, તો તેની સાથેસાથે
'દૂરથી પણ દૂરે' અને 'પ્રાણ ચક્રી પણ
પાસ' એવા 'અનધૂન'ની મરતી જીવળી છે.
અને, સાથે જ, ન્હાનાભાઈ એકલવિહારી
અવધૂત હતા. કદીક એ રોષ કરતા, કદીક એ
રિસામણાં લેતા, અને કદીક એ જિંદે ચડતા.
આવી વિષમતાને કારણે કાંઈ એમને અસહિષ્ણુ
માની લેતા, કાંઈ એમને અનુદાર ગણી કાઢતા,
અને મનની કૃષ્ણનાનો ય એમના ઉપર આરોપ
ટાળવામાં આવેતો. હતાં, એ બધાંથી ન્હાનાભાઈ
પર હતા. એમનાં હૃદય અને ચિત્તને ચોડાક
પણ અંતરપર્શી પરિચય થતો, તો દુરત જ
એમનામાં કાંઈ લોકોત્તર વિભૂતિના મંગલદર્શન
લાક્ષતાં ત્યારે સદગતિએ પ્રતીતિ થતી કે
ન્હાનાભાઈ બોળો, આપિયા—ફકીરબાદશાહ છે,
અને આ થોડાંક ચિહ્નો તો માત્ર ઉપરની
સપાટીનાં છે—એમનું રસસાગર શુ અંતરતલ
તો શાંત, મબીર, પ્રસન્ન અને નિતાન્ત-
રમણીય છે.

હેક જ્યપણથી ન્હાનાભાઈને ભક્તિનાં
રસાંજન મળ્યાં હતાં. એથી તો, તંબૂરો અને
એકનારો એમનાં નિત્યનાં સંગથી હતાં. સાંજે
કે રાતે, કે વહેલી સવારે ન્હાનાભાઈને તંબૂરાના
તાર રચ્ચુજીવતા બેવા, એ એક પુનિત દ્રશ્ય
હતું. પોતે વિચાયત જવાની તૈયારી કરતા હતા.
મુંબઈના એક . સદ્મીનંદન . સાથી હતા.
જરૂરી વસ્તુઓ ભેગી કરવાનો યોજનાઓ ચતી
હતી. ન્હાનાભાઈ કહે: 'મારે બીજા વિના ચાલશે.
પણ મારે તંબૂરો પડેયો. એ તો લેવાનો જ' પછી
તો, એ સદ્મું મુલતવી રહી, પણ ત્યારનો તૈયાર
કરાવેલો ત જરૂરે તો હજી આ વાતનું સ્મરણ આપ્યાં
કરે છે. એકવાર કાંઈ રાવણહથો જગાડવાવાળો

ફકીર બાદશાહ

શ્રી. શંકરદાસ શાસ્ત્રી

આવ્યો હતો, આ તેનાં મનનો સાંભળનાં હતાં.
ન્હાનાભાઈ ત્યારે સરકારી મોકરીમાં હતા.
બાપે એમને બોલિસે કહેવરાવ્યું: 'મનન
ગાનારો આવ્યો છે. સરસ ગાય છે.' અને,
ન્હાનાભાઈ તરત ઘેર આવ્યા. 'માથે મોતનાં
ધણિયાં વાગે' એ મનન સાક્ષી રહ્યું હતું:
કપડાં પણ બદલાયા વિના ન્હાનાભાઈ એ મન-
નોનો અમૃતાનુભવ લઈ રહ્યા. પોતે આંટા
મારતા જાય, કંઈ યુગ્મતા જાય, અને પછો
ભુવંડે અવાજે કાંઈ મનનકદી લલકારતા
જાય, ત્યારે પાસે એકલા પણ ભક્તિરસમાં
નરભેળ થઈ જાય એવું વાતાવરણ જામતું.
'પ્રેમભક્તિ-મનનાવલિ'માં ન્હાનાભાઈએ જે
યાળ પીરરયો છે, તે એમની ભક્તિમુધાની
પ્રસાદી છે. અને, એમના અંતરંગ મિત્રો જુઓ:
અમૃતસાગર પદિધાર ને બાવા મોહનદાસ અને
અવધૂત બેવા!

પણ, એ ભક્તિ વીરની હતી, અને
સંસારનાં જુહોમાં ય તે રસમરી હતી.
એજન્સીમાં ન્હાનાભાઈ શિમ્મણ અધિકારી
હતા. પોતે પેલાની રીતે રાષ્ટ્રીય મળવજમાં
દિરસો પુરાવના હતા. ઉપરી અધિકારીને
આ વસમું લાગ્યું. તેણે માત્ર ધસારો જ કયો,

અને ન્હાનાભાઈએ રાષ્ટ્રસેવાની ખાતર રાજીનામું
ધડી મોકલ્યું. પેલો ઉપરી તો આથી આભો
થઈ ગયો. કહે: 'મારું કહેવું આ માટે નહોતું.'
છતાં, ન્હાનાભાઈએ રાજીનામાની વાત પડતી જ
ન મેલી. ત્રણવાર રાજીનામું પાછું આવ્યું,
અને ચોથીવાર તે સ્વીકારાયું. વચમાં એક
સેહીએ કહ્યું: 'ન્હાનાભાઈ તમે આમ રાજીનામું
આપો છો તે કીક થવું નથી. આના કરતાં
તમે, પેનશન ઉપર જીતરી જાઓ. સ્વમાન
સચવાશે, રાષ્ટ્રસેવા થશે, અને આર્થિક સગવડ
પણ રહેશે.' પણ ન્હાનાભાઈ એવા સમાધાનના
સખત વિરોધી રહ્યા હતા. એમને સત્ય સાથે
બાંધછોડ કરવાનું ગમ્યું નથી. એમની નિષ્પા-
લસતા મજાં બિડી: 'બાઈ એવી વાત મારી
પાસે ન હોય. સત્યમાં આવું સમાધાન ન થાય.
મારે તો પૂરો સત્યાગ્રહી થવું છે—અધૂરી વાત
મને ન ફાવે.' અને જીવનના એક પણ પ્રસંગે
ન્હાનાભાઈએ સમાધાન કરી મન મનાવ્યું નથી
એ સાચના જ સિપાઈ રહ્યા છે.

પણ અમલદારી જીતરી, ભેખનો અંચળો
આવ્યો: છતાં, ન્હાનાભાઈ એવા ને એવા જ
હૃદયવૈભવી હતા. એક રાત્રીએ કહ્યું: 'કવિ
સાહેબ! મારે ત્યાં નોકરીએ આવો. હું તમારું
માન સાચવીશ, મરતબો જાળવીશ, અને પગાર
પણ સારો આપીશ.' ન્હાનાભાઈ કહે: 'ના,
બાઈ! મારે નોકરી માઈની કરવી નથી. હું તો
નોકર હું ગુજરાતનો અને ગુજરાતીનો.' ત્યારે
જે જ રાત્રીએ ન્હાનાભાઈને વરસાસન આપવા
કહ્યું: છતાં આ અટકાવી વીરે ઉત્તર આપ્યો: 'હું
તો ભાવનો શૂખ્યો છું. મારે તમારું વરસાસન
જોઈતું નથી.' આવેલી લક્ષ્મીને એમણે પોતે જ
કાઠી હતી, અને આવતી લક્ષ્મીને એમણે પેસવા
દીધી નહોતી. એમને તો મત્ત્ય હતું અને સત્ય-
નિષ્ઠા હતી; ફકીરની ખાદ્યાહી હતી અને
પ્રેમનાં પરમ ધન હતાં. આથી તો, વીર, સત્ય,
'ને રસિક ટેકીપણું એમના વિરોધીઓને પણ
ઉરથી ગાવાં પડે એમ, છે.

એક પ્રસંગ હતો. ન્હાનાભાઈ મોરબીમાં
'શંકરાશ્રમ'માં ગયા હતા—મહામહોપાધ્યાય
શંકરલાલ શાસ્ત્રીને એ જાણ આપવા. મોરબી
હાકોરસાહેબને એમના આગમનની ખબર પડી.
તરત સંદેશો મોકલ્યો: 'આપ રાંજગઢે પધારો.'
પણ ન્હાનાભાઈએ કહેવડાવ્યું: 'ના. આને
તો હું શંકરાશ્રમનો મહેમાન છું.' વળી, એમણે
ઉમેર્યું: 'આપ અહીં ન આવશો, હું જ આપને
મળવા આવીશ.' પોતે ગયા, તો હાકોરસાહેબે
ન્હાનાભાઈને આપવા માટે અનેક કોમતી
વરતુઓ ત્યાં મૂકી રાખી હતી. હાકોરસાહેબે
આવકાર આપીને કહ્યું: 'કવિસાહેબ! આ
ગુરુદક્ષિણા.' તરત ન્હાનાભાઈએ ઉત્તર આપ્યો:
'આ ન લેવાય. તમે ભાવ-રાખશો, એ જ
બસ છે.' પણ હાકોરસાહેબે અત્યંત આગ્રહ
કર્યો અને ન્હાનાભાઈએ એક નોની ધડિયાળ
સ્વીકારી. પછી તો, ખીજ અનેક વાતો થઈ.
હાકોરસાહેબ કહે: 'આપને મૂકવા માટે મારું
સહન ઠેક વિરમમામ સુધી મોકલું છું.' એટલે
ફકીરખાદ્યાહ કહે: 'ના, ના.' મારી હાં તો
એથી જ ઓગળ જાય છે. તમે સહન મોકલવાનું
માંડી વાંજો. હું તો ગુજરાતનો અંદોનો સેવક છું.
મારે એ ન જોઈએ.' છેવટે હાકોરસાહેબે વડવાણ
સુધી સહન મોકલ્યું જ, અને ન્હાનાભાઈ
વડવાણ રેલેશને જીતરી તરત જ ત્રીજા વર્ગની
ટિકિટ લઈ પોતાના ગુજામાં બેઠા!

ખીજા એક રાત્રીને ત્યાં ન્હાનાભાઈ મહેમાન
થયા હતા. તેમણે એમને એક પુસ્તક આપ્યું
અને કહ્યું: 'કવિસાહેબ! આ મારું લખેલું
પુસ્તક છે, આપ એમાં પ્રસ્તાવના લખી અપો.
ન્હાનાભાઈ પુસ્તક ઉઘાડવી ગયા, અને
એકદમ તફૂફી બેઠા: 'આ પુસ્તકની
પ્રસ્તાવના મારી પાસે જોઈએ છીએ? નહિ
એને. આમાં તો અમયોદ શૂંગાર છે.' પછી
પાસે બેઠેલા એક સેહીને ધમકાવી નીખી
બોલ્યા, 'તમે અહીં છો અને આવું લખ્યું
હો છો?'

ન્દાનાભાઈ કોઈની શેઠમાં તથા નોકરમાં
બાળક જેવી સરલતા રાખતા અને નિષ્કપટ-
ભાવે ગમે તેને રોકી પુરખાવી દેતા. ક્યારેક
કોઈ કોઈ માણસો ન્દાનાભાઈની આ
ખાસિયતનો અવળો લાભ લેતા, એમને
ચીડવતા અને હિતચતુર કામ કરતા. એક
પ્રસંગે એક જોળખીનાએ આવીને ન્દાનાભાઈને
કહ્યું: 'આ તમારો દોસ્તદાર છે તે તો તમારાં
વહાલાંમાં વેર પડાવે છે. આથી જ તેણે આતું
કામ કયું છે.' બસ ન્દાનાભાઈ! એમનું
ભોળપણ મેલી રૂમતોને નોંધ ચકતું ન હોતું,
પોતાના જેવા જ સામેના લોકો પણ દરિયાવ-
દ્વિષ છે એવું એ માનતા. આથી પેમા મિત્ર
જ્યારે મળતા આવ્યા, ત્યારે ન્દાનાભાઈએ
તેમને ઊધડા લેવા માંડ્યાં. મિત્રને વળોતો સજ્જ
હતો. મૈત્રી પ્રેમના કામે તાંતણે હતી. એમણે
ખુલાસો કર્યો, અને ન્દાનાભાઈ તરત ભેલી
ઊઠ્યા: 'મેક્ષો મને ખનાવી ગયો ખેર.'
વજૂથીય કોર ચતા ન્દાનાભાઈ કુસુમથીયે
કામળ વતીયા છે. એમના હૃદયમાં નિરાંતર
પ્રેમનો મીઠો મહેરામણ ઊછળતો. આથી તો
કાઠિયાવાડમાં બપોરે દુકાળ પડ્યો હતો તે
વખતે રાદન આપવા આવેલા મંડળની
કચેરી મહિનાઓ સુધી ન્દાનાભાઈને ત્યાં
રાજકોટમાં રહી હતી. જે કોઈ આવે,
તેને બા અને ન્દાનાભાઈ મોકળે હાથે ને
મોકળે દિલે આપતા. અને, એ જ દિવની
ધારા છેક અંતકાળ સુધી ન્દાનાભાઈએ વહાવી
છે. કોઈ માગણ એમને ત્યાંથી વિમુખ થયો
નથી; કોઈને દેવેલ શબ્દ સાંભળી પાછું જવું
પડ્યું નથી. ઘરમાં ખૂટી પડશે, એવી અચ્છા
એમણે કદી સેવી નથી. શ્રીહરિ સંભાળશે
એવી એમને હૃદયે નિરાંત રહેતી.
એવું જ વાસ્તવ્ય ન્દાનાભાઈ પોતાને
ઘેર આવતાં અન્યો ઉપર વરસાવતા. એમની
પુત્રી ચિ. ઉપાની એક સખી ન્દાના-
ભાઈની અને બાની દીકરી થઈ ગઈ છે.

ગાંધીજીએ આગાખાનના મહેલમાં ઉપવાસ કર્યો,
ત્યારે એ દીકરી પૂના ગઈ અને જેલમાં ગઈ.
ન્દાનાભાઈ કહે: 'આ ગાંડી રજા લખને ગઈ
છે કે?' તરત તેમને હાનો જવાબ મળ્યો,
એટલે કાગળ લઈ એ 'દીકરી'ને જેલમાં
વાત્સલ્યરહિતો પત્ર લખી આશીર્વાદ આપ્યા.
પછી દોરેક મહિને એ જેલમાંથી છૂટીને આવી,
તો બા દસતાં દસતાં કહે: 'દીકરી! જેલ
હવે, તારા ઉપર કેવા તડકે છે તે!' પણ
ન્દાનાભાઈ તો મીઠો ઉપદેશ આપી એકદમ
પ્રાયશ્ચિત્ત ટુકાની વાતો ઉપર ચડી ગયા.
મુજરાત જાણતું નથી કે, ન્દાનાભાઈએ ૧૯૩૦
ની સાલમાં એમના એક પુત્ર ચિ. આનંદને
ધારાસળાની સડતમાં જતાની રજા આપી
હતી, અને એના નખશિખ ખાદીના પેશાકની
કદી એમણે સૂત્ર અનુભવી નથી. ન્દાનાભાઈ
પ્રસંગે તડકતા ને તરત જ પાછા મુકાયમ
થઈ જતા, એ તો અનુભવની વાત છે.
પણ, આવો વજૂ જેવો માણસ એક
બાળુ સિંદની છાતીએ કામ કરે, અને
બીજા બાળુ એક નાના સરખા પ્રસંગે ફૂલની
કામળતા ધારી આંખે ભીતો થઈ જાય—
એ જેવું એક સ્વર્ગીય લડાવો હતો. આગળ
જે 'ગાંડી'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે દૂર દૂર દળર
માધવ આધે, સાસરે જતી હતી. બાને અને
ન્દાનાભાઈને તે યુવાઈમાં પગે લાગવા ગઈ.
વિદાયની વેળા આવી અને બા તથા ન્દાના-
ભાઈની આંખોમાં આંસુ છલકાઈ રહ્યા. દીકરી
કેટલે બધી દૂર જાય છે—એટલું જ એ
બોલી ચક્યાં.

પણ આ પ્રેમનો પટ અત્યંત વિશાલ હતો.
મકાનની પાસે એક નાનકડો બાગ હતો. તેમાં
મોગરા વાળ્યા હતા. એક બકરી આવીને રોજ
એ ફલમનાં પાંદડાં ચાવી જાય. છોકરાંને થયું:
અમે આટઆટલી મહેનત કરીએ છીએ,
અને બકરી અમારી મહેનત જીમવા હેતી નથી.
એક દિવસ છોકરાંએ એ બકરીને ડબ્બામાં

પુરાવી. ઘાસચારો પણ ત્યાં અપાળ્યો. ત્યાં બીજી સવાર થઈ, અને ન્હાનાભાઈ કહે: 'બાઈ! આજે બહારી કેમ દેખાતી નથી?' બા બધું સમજાવે છે, એટલે ન્હાનાભાઈ તરત જ આદેશ આપે છે: 'જાઓ, અત્યારે ને અત્યારે બહારીને છોડાવી લાવો. અને બાઈ! બાઈરીના માલિક પાસે પૈસા નહિ હોય, એટલે તો એ બિચારો એને આમ બાગોમાં રજાવા દે છે. એને બાઈ! બાર રૂપિયા આપજો—મંદિને હો.'

વળા એકવાર એક જણે તોફાનમાં એક બિલાડીને ધા કરી દીધો હતો. બિલાડી ત્રાસી રહી હતી. ન્હાનાભાઈ કહે: 'આને અત્યારે ને અત્યારે ઇસ્તિલાલમાં લઈ જાઓ.' ઇસ્તિલાલમાંથી એને આજુવામાં આવી, અને ન્હાનાભાઈ બીજાઓની સાથે તેને શેક કરવા માંડ્યા. પણ એ બિલાડી થોડેક દિવસે મરી ગઈ, અને ન્હાનાભાઈએ પોતાના પોત્રને મોકલી તેને ભૂમિદાહ અપાળ્યો. એક સાંજે છોકરાં ફરવા ગયાં હતાં, ત્યાંથી વળતાં એક ગલડિયાને લેતા આવ્યાં. ન્હાનાભાઈએ આ જોયું. પોતે જ તેને ખવરાવવા લાગ્યા અને પૂછપરછ કરી ગલડિયાને એની માતા પાસે પહોંચવું કરાવ્યું, ત્યાર-પછી જ ચૂતા.

આનાં બાળકોને પોતે ભેગાં કરી તંજૂરાના રજુકાર સંભળાવે, અને તેમની સાથે ગિફ્ટી-દંડા પણ રમે. ક્યારેક કહે: 'ચરે! આ કામ કરો તો.' ત્યારે એક પૌત્રી સામેથી કહે: 'દાદાજી! આ નહિ થાય.' અને દાદાજી ખુશ ખુશ થતા તેને થાપડે: 'દીકરી! તું બદાકુર છે!'

સંતાનોમાં ને સંતાનનાં મિત્રોમાં એમણે બેદરાખ્યો નથી, તો ગમે તે આવી ચડે તેને જ એમણે તુચ્છકાર્યો નથી. એક છોકરો ન્હાના-ભાઈને બારણે આવી ચડ્યો. ન્હાનાભાઈએ તેને ચકાર્યો. બહુવાની તેને ધણી હોંસ હતી, પણ ગરીબાઈ તેનાં જન્ન વાગવા દેતી નહોતી. ન્હાનાભાઈએ તેને પોતાનાં બાળકો ભેગો ભેળવી દીધો—તે બણ્યો.

આટલેથી જ ન્હાનાભાઈની સેવા અટકી નહોતી. રાજકોટમાં પોતે રહેતા હતા, ત્યારે આમમાં આગ લાગી અને પોતે તરત જ તે સ્થળે ગયા. બંધાવાળાઓ બોલાવતા; અને ન્હાનાભાઈ પંપ ચલાવવા મંડી પડ્યા: પાણીમાં તરબોળ થઈ ગયા. બાને ખબર પડી, એટલે કપડાં મોકલ્યાં. પણ છેક બીજી પરાંટે આમ કાળમાં આવી ત્યારે જ ન્હાનાભાઈએ કોરાં કપડાં બદલ્યાં.

પરોડીઓ નાના હોય કે મોટા, ન્હાનાભાઈ એમના બીડના પ્રસંગે જીભા જ હોય, એકની પત્નીએ ગાંડપણમાં કૂવામાં પડતું મેલ્યું, તો પોતે અને બા તેની મદદે ગયાં અને તેને અંતિમ સંસ્કારની સર્વ સગવડ કરી આપી. બીડમાં આવેલો માણસ પોતાનો વિરોધી હોય, તો જ ન્હાનાભાઈ હાથ પાછો ખેંચતા નહિ.

કાંઈ રખે માંને કે ન્હાનાભાઈને ત્યાં લક્ષ્મીની છોળો ઊડતી હતી. ન્હાનાભાઈ તો સુદામા હતા. એમની રંક બૂંપડીમાં રાખેને લખવે એવો ત્યાગનો વૈભવ હતો, તપશ્ચર્યનું માંગલ્ય હતું, ઈશ્વરશ્રદ્ધાનો ઝળહળતો પ્રકાશ હતો. અને, એ ગરીબાઈ છતાં, ન્હાનાભાઈએ હમરો રૂપિયાની થેલીઓ જતી કરી છે, મંદા-મૂલી બેટો પાછી કાઢી છે, મોટી મોટી જગાઓની ના પાડી છે, અને લેખનનો આવેલો પુરરકાર પાછો મોકલ્યો છે.

પોતે ડાહ્યારજના મંદિરમાં દર વર્ષે જે અનન્ય ભક્તિમયતાથી 'હરિસંહિતા'ના કાંડો વાંચતા, તે જ ભક્તિમયતાએ એમના સમગ્ર જીવનને રસસિદ્ધ ક્યું હતું. 'આળ્યો કૈનેયો'ના યુજન કરતાં કરતાં એમણે કૈનેયાનાં દર્શનની પ્રસાદી લીધી, અને પછી દસતાં દસતાં એ 'દાહની કુજન'માં રમવા ઊપડી ગયા. પેરે આરે તેમણે 'ત્રેમભંદિર' જોયું છે, અને એમનો માછીડો એમને આ આરેથી લઈ ગયો છે. એ મતધારી રસપિને 'નમું આતમા દાગી, નમન લગતી દેહ નમજો.'

નહાનાલાલ કવિની અપવાદ્ય કૃતિઓ ડાહ્યનશીથી, બાપાંતરોની સરળતા, રાસસંમલોનું શબ્દ લાલિત્ય, નાટકોનું સમર્થ પાત્રાયેખન, વિશ્વગીતા જેવાં કાવ્યોમાં ગાયેલી ફિલસૂફી, એ સર્વેનું વિવેચન સાક્ષરો અને વિદ્વાનોએ કરેલું છે અને કરશે. મારો એવો જોડો અભ્યાસ પણ નથી અને લાયકાત પણ નથી. પરંતુ, કવિનો પરિચય મને છેક બાલપણથી હતો તેથી તેમનાં થોડાં સંસ્મરણો લખું તો વાંચનાર વર્ગને વધારે રસપ્રદ થઈ પડશે એમ ધારું છું.

તેમની વત્સલતા અને આનંદી સ્વભાવ, અને તેમનું બાળક જેવું સુકત હાસ્ય યાદ આવે છે, ત્યારે મનમાં ઘ્વાનિ છવાઈ નય છે કે, એ મહાન વિશૂતિનું હવે નામ માત્ર રહ્યું!

હું છેક નાની આડનવ વર્ષની હતી ત્યારે કવિનું નામ મેં પહેલવહેલું સાંભળ્યું. મારાં માતા (નાની) શ્રી. જાળાખંડેન એક દિવસ કવિનું 'અમૃત અંજલિ'માં નહિ. ઝીડુ રે બહેન,' શબ્દગણતાં હતા. મેં થોડા શબ્દો સાંભળ્યા તે મને ખૂબ ગમી મથા એટલે મેં એ આખું ગીત સંભળાવવાનું એમને કહ્યું. એમને માત્ર એ જ લીટી ગોઠે આવડતી હતી. તેથી તેમણે મારી પાસે 'જ્ઞાનમુદ્રા' નામના એક માસિકની નૂતની કાપડો શોધાવી, અને તેનાં એક અંકમાંથી આખું ગીત લખાવ્યું.

મને યાદ છે કે તે વખતે હું અંગ્રેજ પ્રાઈમર શળુતી હતી, અને તે પછીનાં બે ત્રણ વરસ દરમિયાન મને એકથી એ જ રાસ આપડતો હતો. અને ત્યારે પણ કોઈ મને ગરબો ગાવાનું કહેતું ત્યારે હું એ જ ગાતી. એ રાસના લેખક તે મારે મનથી જગતમાં એકના એક કવિ હતા. આજે આટલે વરસે પણ એકના એક તો નહિ, પણ યુજરાતી બાવાના એક કવિ તો મારા મનથી છે જ.

પણ ત્યારે 'મેં' કવિને જોયેલા નહિ. ૧૯૧૮ ની સાલમાં મારા પિતાજી સાથે અમે

કવિનાં સંસ્મરણો

શ્રી. પ્રેમજીતા મહેતા ખી એસ. સી.

ત્રણ બાંકુ કાઠિયાવાડને પ્રયામે ગયેલાં ત્યારે રાજકોટમાં કવિને ઘેર જોતરેલાં. તે મારો પહેલો પરિચય હતો. રાજકોટમાં કવિને ત્યાં જોતરવાનું હતું તેથી જાણે જિંદગી સાર્થક થઈ જવાની હોય એટલી બધી ખુશાલી મારા બાગક મનમાં થતી હતી. અને રોશન હિપર એમની પ્રચંડ કાયા પહેલવહેલી નજરે પડી અને મુકન હાસ્ય કાને પડ્યું ત્યારે જાણે જીવન કન્ય બન્યું.

કવિને ઘેર પહોંચ્યાં ત્યારે આંગણમાંથી જ એમણે 'બાપ' કરીને કોણને ખૂસ પાડી. વડોદરામાં અમે રહેતાં એટલે અમારા મનમાં કે બાઈ એટલે કોઈ દક્ષણી બાપ હશે; તેને બદલે તો કવિપત્ની શ્રી. માણેકબા આવી પહોંચ્યાં અને પછી તો કવિએ અને કવિપત્નીએ અમારું જે વડાલભયું સ્વાગત કર્યું હતું તે લખતાં પાર આવે એમ નથી.

રાજકોટથી અમે અમરેલી, ધારી વગેરે રથે થઈને દરબાર ગોપાળદાસના તાલુકદારી ગામ હસા ગયાં હતાં. કવિ ત્યાં અગાઉથી જાણ પહોંચેલા. અને અડધું મગકમાં હોય કે પછી કાઠિયાવાડનાં ગરાસી ગામડાંના રિવાજ અમને બતાવવા ખાતર હોય, પણ ગામને પાદર અમે પહોંચ્યાં ત્યાં વાજતુંગાજતું સાંભળ્યું અમને લેવા એમણે મોકલાવેલું. અમને તો બહુ જ મૂંઝવણ થઈ ગઈ. અને દરબારને ઘેર અમારું સરખસ પહોંચ્યું ત્યારે અમારાં મૂંઝવાયેલાં મોં જોઈને કવિ જોરથી હસી પડેલા તે હજી મને બરાબર યાદ છે.

રાત્રે વાણુ ક્યો પછી ચોગાનમાં ગામ-લોડોના રાસડા હતા. પુરોને રાસડા લેના ત્યારે મેં પડેલી જ વાર જોયા. અને એમના પદલાલિત્યથી હું છક થઈ ગઈ હતી. થોડી વારમાં

તો કવિએ અમને ત્રણે છોકરોને રાસમાં જોડાવાનો આમંત્ર કર્યો. કાઠિયાવાડમાં રાસડામાં પગની ને ઠેસ લે છે તે એ વખતે તો અંધારે મન તદ્દન નવી હતી; એટલે અમે ઘણી આનાકાની કરી. પણ કવિ માને જ નહો. છેવટે દરબારસાહેબ અને શ્રી. ભક્તિપ્રા પણ જોડાયાં ત્યારે અમે પણ જોડાયાં અને બાળક એટલે થોડી જ વારમાં ટેવાઈ ગયાં.

કવિએ ત્યાં હસામાં અમને પોતાનું એક નવું કાવ્ય

‘ જીઠં એા ભરતગોત્ર ! તુજ વાટ,

જુએ જે જગત કાલને ધાટ.’

એ વાંચી સંભળાવેલું. ઘણે ભાગે ૧૯૧૬માં દુકાળસંકટ નિવારણ માટે અમે અમદાવાદમાં એક બજારો કરેલા તેમાં એ ગીત અમે ગાયેલું.

૧૯૨૦ની સાલમાં મારે મોસાજ ગરબા રાખ્યા હતા, ત્યાં રવ. શ્રી. ઇન્દિરાબહેન રમાકાન્ત ધારેખાને ‘ રૂપલા રાતલડીમાં જિલડે જીરનાં બારણાં ’ એ કવિતો રાસ ગાયો હતો. અને મને એ એટલો બધો ગમી ગયો કે મેં ખીજે જ દિવસથી હરતે ને ફરતે એ ગાવા માંડ્યો. અને પછી ‘ ન્હાના ન્હાના રાસ ’ની ચોપડી લખને એમાંથી જેટલા રાસના રાગ બેલા તે રાસ મેંડેડિ કરવા માંડ્યા. ત્યારપછીનાં આદસ વર્ષ વડોદરા, અમદાવાદ, સુરત, તેમજ રાજકોટમાં શરદુત્સવો, વસન્તોત્સવો, જલસા અને ગરબા સમારંભોમાં મુખ્યત્વે કવિ ન્હાનાલાલનાં જ કાવ્યો હું ગાતી.

કાવ્યદેવીની મારી એ આરાધનાની પ્રસાદી મને અણુધારી ૧૯૨૫ની સાલમાં મળી. એક દિવસ એકાએક મારા ઉપર પુસ્તકોનું એક પારસત્ર આવ્યું. અને ઉપાડીને જોયું તો કવિનાં ત્યાં સુધીમાં પ્રકટ થયેલાં સર્વે પુસ્તકો તેમાં હતાં અને દરેકના આમલા પાના ઉપર કવિએ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખેલું: ‘ ચિ. બહેન લીલાને ’ અને નીચે પોતાની સહી.

કવિની આ ઓચિંતી વસંતલાથી હું તો રતબ્ધ થઈ ગઈ. ૧૯૧૮ પછી, હું એમને ખાસ મળી નહોતી. જાણતી પણ નહોતી કે મારી દિલ્લ્યાલ પર એમની દૂર દૂરથી નજર છે. કવિ તે વખતે ક્યાં રહેતા તે પણ હું જાણતી નહિ. મને તો તેમનાં કાવ્યો પ્રિય હતાં એટલે મુગ્ધભાવે હું એ ગાવા કરતી હતી, ત્યાં તો આ પ્રસાદી અજાણતાં આવી મળી. વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં અને તે પછી પણ ધનાંબ, બેટ, બક્ષિસ તો બધાં બાળકો અને કિશોરોની ખાફકે મને પણ આજસુધી કેટલાંયે મળ્યાં હશે, પણ આ બેટ જેટલી કિંમત મને ખીજ એકેની લાગી નથી. કવિના વસંત લક્ષ્યની નિશાનીરૂપ એ મહામોઘી બેટ મેં જીવ મેં જીવણવીને રાખી મૂકી છે.

વયમાં થોડાં વરસ ગુજરાતની બહાર મારે ગાળવાનાં થયાં, પણ કવિની મુવલ્લું જન્મતીની ઉજવણી વખતે હું વડોદરામાં હતી એટલે કવિનું ‘ વિરાટનો હિંડોળો ’ એ કાવ્ય મેં સમારંભમાં ગાયું હતું. સમારંભ પૂરો થયા પછી કવિએ મને પારો બોલાવીને મારે હાથ મૂકીને આશિર્વાદ આપી હતી.

૧૯૪૦માં મુંબાઈની બગિચી સમાજતરફથી ‘ ન્હાનાલાલ રસદર્શન ’ ઉજવવું હતું ત્યારે સમાજની બે બહેનો સાથે હું જુદાં કવિને મળવા ગઈ હતી. અને છેલ્લાં કવિ દલપતરામ ન્હાનાલાલની ૧૧૧ વર્ષની સરસ્વતીસેવાનો સમારંભ અમદાવાદમાં ઉજવાયો ત્યારે માત્ર તેમનાં દર્શનનો તેમજ તેમને વંદન કરવાનો લાભ મળ્યો હતો.

એમના જેવી મંદાન વિજૃંભિતનું ધ્યાન જીવનમાં એકાદ વાર મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ તરફ દોરવાયું એટલાથી હું તો મારી જાતને ધન્ય મારું છું અને સંતોષ પામું છું. તેમના પ્રતિભાશાળી પુત્રાગમાને અંજલિ આપવાની આ તક લઈ છું.

કવિશ્રી-દાનાલાલની એક વિસિષ્ટતા હતી કે એ ત્યાં જતા ત્યાં કવિની મંડળી જામતી. એ મંડળીનાં કેટલાંક પાત્રો નોંધવા જેવાં છે. અમૃતલાલ સુંદરજી. પદિયાર એ કવિનું એક પ્રિય પાત્ર હતું. પદિયારની સાધુતાએ કવિ પર બહુ અસર કરી હતી અને કવિએ એનાં વિસિષ્ટ કાવ્યોથી સાધુચરિત પદિયારજીને પોતાના બનાવ્યા હતા. રાજકોટના કવિશ્રીના અખાડામાં પદિયારજી ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બાવાજી—મોદનદાસ ગાવા ચડી આવતા. ત્યારે ભજનોની રમઝટ જામતી. મોદામાં એક પથ્થુ રાંત નહિ એવા એ બાવાજી બ્યારે જાયે સાદે લલકારે:

મારસો મૃત્યુશોકમાં આવ્યો,
એવડાં તે રૂપ ક્યાંથી લાગ્યો રે:
મારસો મૃત્યુશોકમાં આવ્યો.

એ ભજન જમાવતા ત્યારે કવિ—શુભરાતનો મહાકવિ—એ ભજનની ધૂને થેસે બનતો, અને એ વખતે કવિને સાથે સ્વરૂપે જોવાની મને અનેક તકો મળેલી છે તે આજે પણ બૂલી શકાતી નથી. કવિ પર કાઢિયાવાડના ભજન-સાહિત્યની બહુ બારે અસર હતી અને એ અસર એમનાં ભજનો પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. દાખલા તરીકે:

હજ શરણું એ મમ પરમ જોમ
હરિ હૃ હરિ હૃ

ગાથા નયણાંની આજસ રે
ન નિરખ્યા હરિને જરી.

વગેરે અનેક કાવ્યો છે જેમાં ભજનના બાવ ઠેર ઠેર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

(૨)

મિત્રો સહિત કવિવર પારનેરાનો કુંગર જોવા ગયા. હું પણ એ વખતે એ મિત્રમંડળીમાં સાથે હતો. અમે સહુ ઘોલવડથી નીકળી વહ-સાડ આવ્યા, અને વહસાડથી તિથલ ગયા.

કવિશ્રી નાનાલાલનાં

જીવન-પ્રસંગો

શ્રી. ગોકુળદાસ દારકાદાસ રાયચુરા

સાગરકાંઠાની એ રાતો અને એ રાતોમાં જામેલી કાવ્યોની રમઝટ આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષે પણ હજુ કાનમાં આજે છે. આ પ્રવાસમાં, ધણી વખત મુંબાઈ જતાં ટ્રેનમાંથી જોયેલો પારનેરાનો કુંગર જોવાનું નહોતું થયું. ડમણિયા જતાં, ધુધરમાળ ધમકી, રમણીય વન ઉપવનોના પવન જેવો ગીડો પવન વાયો અને અમે પારડીના પાદરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક રાત રોકાઈ પારનેરાને પંથે ચડ્યા. પારનેરાની તળેટી સુધી વાહનો સાથે હતાં. અને પછી પગપાળા ચડ્યા. કવિવરનું શરીર કસેલું અને મજાનું હોવાથી થેસ પણ હાંફે વિના એ કુંગર ચડતા હતા. ચડતા ચડતા પણ પારનેરા અને એની આસપાસના પ્રદેશનો ઇતિહાસ અમને સંકુને કહે જતા હતા. અમારામાંના કેટલાકે હાંફે જતા હતા અને કવિ કહેતા એમાં હાંફતા હાંફતા હોંકારો આપે જતા હતા. ઇતિહાસ અને જુગોળનાં દર્શન કવિએ જેવી રીતે કર્યો છે તેવા શુભરાતના કોઈ પણ વિદ્વાન-સ્કોલરે

કયો' નથી એમ કહું તો એમાં બેસ પણ અતિ-
શયોક્તિ નથી. દેશની ઐતિહાસિક અને
ભૌગોલિક સ્થિતિનાં રસભર્યાં વર્ણન કરવામાં
કવિ એક અને અન્નેડ હતા. પારનેરાને પથ્થર
પથ્થરે ઇતિહાસ બોલ સંભળાવતા, ગુજરાતના
એ મહાન કવિવરે મરાઠાઓનો યશસ્વી ઇતિહાસ
આખે રસે સંભળાવ્યો. ઉપર પહોંચ્યા—સહુ
હાંકતા હતા. એવે વખતે કવિએ મારા વાંસામાં
પ્રેમથી ઠેસો માથો: 'રાયચુરા! તમે કીકેટર
લાગે છે?'

મેં કહ્યું: 'સાથી જાણ્યું?'

એમણે પુરત જવાબ આપ્યો: 'આ બધા
હારે છે; એક તમે અને હું હારતા નથી. હું
તો કીકેટર છું અને તમે જરૂર હોવા જોઇએ!'

(૩)

કવિવરે રાજકોટના એજન્સી ઓફીસર
તરીકે રાજ્યનાં આખું એ વખતે રાજકોટના
મોટાસાહેબ—હું બૂલતો ન હોઉં તો એ વખતે
મેનેનીડી સાહેબ હતા—તરફથી કવિને સમજાવતો
પત્ર આવ્યો હતો. એ ખાનગી પત્ર કવિએ
મને વંચાવ્યો. પત્ર ખરેખર છાપવા જેવો છે.
કવિવર જેવા પુરુષને ખોવા એ અંગ્રેજ અમ-
લદાર તૈયાર નહોતો. કવિને દરેક રીતે સગવડ
આપવાની વાત એ પત્રમાં તરી આવતી હતી.
એજન્સીના મોટામાં મોટા અમલદાર હોવા
છતાં એ પત્રમાં કવિ તરફનાં પ્રેમભાવ, મમતા
અને સમભાવ શબ્દે શબ્દે ડોકિયાં કરતો હતો.
એ પત્ર વાંચી મને ક્ષણભર થયેલું કે, કવિ
એજન્સીના ડેગવણી અમલદાર તરીકે કાયમ
રહે તો સારું. પત્ર વાંચી મેં: કવિ સામે જોયું.
પણ એમની આંખમાં ચમક હતી. દેશસેવાના
ભિન્ન બુદ્ધે કવિવર પર અજ્ઞ અસર કરી હતી
અને કવિએ જ પ્રમાતિયું લખનાં ગાયું હતું કે:

'સુકટના સુકનની વાતી બહોચો'

એ સુમટ પરદેશીની કડીઓની કડી વધુ વખત
બની શકે નહિ એવું તેજ કવિની આંખોમાં

જોઈ મેં પણ કવિની 'હા'માં 'હા' બણી, અને
કામળ સારો છે. પણ હવે તો એક જ નિશ્ચય
છે કે એ તોફારી છોડી દેવી. કવિજીવનનો
આ ખાનગી પ્રસંગ બહુ જ ઓછા મિત્રો
જાણે છે.

(૪)

શ્રી. મંજુલાલ દવે અને સૌ. કનુમહેન દવે
સાહિત્યમાં રસ લેતા દંપતી કવિવરનાં ભક્ત
હતાં. કવિ એ કાવ્યભક્ત દંપતીને ઘેર ગોઠુળ
ગલીમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવતા અને એ વખતે
કવિ પોતાનાં નાટકો એ દંપતી સમક્ષ વાંચતા
ત્યારે અજ્ઞ રસ જામતો. કવિનાં નાટકો કવિને
સુખે સંભળવાં એ જીવનનો એક પરમમાં પરમ
લહાવો હતો. અપવાગવની ખરી લિજ્જત કવિ
વાંચતા ત્યારે અજ્ઞ આવતી. એ સાહિત્યપ્રિય
દંપતી સાથે કવિનો એક અતિ ખાનગીમાં
ખાનગી સામાજિક પ્રશ્ન મને સોંપવામાં આવ્યો
હતો. શ્રી. મંજુલાલ દવે અને સૌ. કનુમહેન
દવે સૂરત રહેતાં, કવિએ મને એમની પાસે
મોકલ્યો હતો. અને એ પ્રસંગ જે રીતે બન્યો
એમાં કવિ એક વ્યવહારુ પુરુષ હતા એવું એ
પ્રસંગના પરીણામે સિદ્ધ થયું હતું. પ્રસંગમાં
કવિભક્તદંપતી અને ગુરુ સરીખા કવિ વચ્ચે
મતભેદ હતો, છતાં કવિએ એ દંપતી સાથે એ
પછી જેવો હતો તેવા જે વર્નાવ ચાલુ રાખ્યો, તે
જોઈ કવિ માટે મને અત્યંત માન ઉત્પન્ન થયું
હતું. કવિવર કવિ હતા સાથે ગુજરાત અને
ગુજરાતીઓના સમાજશાસ્ત્રી પણ હતા. અનેક
ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતીયોને એમણે, 'નયા
સંસાર'ની દીક્ષા આપી હતી.

(૫)

વીસમી સદી બીજી પડયું. એ વખતે હું
શેરઅગરમાં દલાલ હતો. કવિ શેરઅગર
આગળની મરીન સ્ટ્રીટની મારી ઓફિસમાં એક
દિવસ ઓર્ગેના આવ્યા અને મારા હાથમાં
પોતે તૈયાર કરેલો એક યોગના મૂકો. 'રાયચુરા!
વીસમી સદી તમારે લઈ લેવાનું છે. એના

સમરણ-સંભાર

શ્રી. 'અનામી'

પ્રથમ કોલિકાકુળન સુણાય ને પછી તેનાં દર્શન થાય. ગુર્જર સાહિત્યકુળે બરી બરી કમનીય કંઠે કુળતા કવિકોલિસ રવ. મહાકવિ ન્હાનાશાસ્ત્રને તેમની સાહિત્યકૃતિઓ દારા-પરોક્ષ રીતે તો હું જોળખતો ચયેશે. અંગ્રેજી ધોરણ પહેલામાં હતો ત્યારથી. 'અક્ષા વૉજે અક્ષા વૉજણે રે લોલ,' 'પરમ પ્રેમ પરશ્વહ,' 'વનનાં આમંત્રણ આંખ્યાં સાહેલડી,' 'નદની જગની ધૂમે રે,' 'માનસ સરોવરે આવો હો રાજહંસ...', વગેરે કાવ્યોનું ત્યારે આકંઠ પાન કરેલું. વયમયોદા—સમજામયોદાને કારણે પૃથ્વી અર્થઘટિત ન થાય તો ય લલકારવામાં ગમે એવાં એ ગીતો મેં ધડીએ બેધડીએ કે મોઢડિયે મુક્તકંઠે ને મોકળે મને લલકાર્યો છે. અંગ્રેજી ધોરણ ખીળમાં આવ્યો ત્યારે 'જયા-જયંત' વાંચવા મળ્યું. ફાર્ગસ સજાના મંત્રી શ્રી. શંકરપ્રસાદરાવળે અંગ્રેજી ખીળ ધોરણમાં 'જયા જયંત' ને 'રાજનો પવંત' નો પરિચય કરાવેશે. સારપછી તો કવિના સાહિત્યનો મને છંદ લાગેશે. 'જયા જયંત' એકવાર નહો, બે વાર નહો, પણ બાવીસવાર વાંચ્યું—મેટ્રીક થતાં સુધીમાં તો અત્રાત રીતે તેની અસર ઝીલી, અર્જુનના માંડીવધનના જેવી કવિની ડેલ્સનશૈલીમાં ત્યાર પછી તો "અન્નિત" નામે મેં પણ એક નાટક લખ્યું. પ્રીવિયસમાં ગ્રેડ રાવળને એ બતાવ્યું. કવિની લણીબરી

અમર એમાં વરનાઇ આવે છે. આમ કવિની કવિતાનાં ધાવણ ધાવી ધાવી મેં પોષણ મેળવ્યું છે. એ પછી તો કવિનું લગભગ બધું જ સાહિત્ય વાંચી નાખ્યું. માત્ર કુળનશ્રવણથી સંતોષ નહોતો. એ કવિકોલિસને પ્રત્યક્ષ જ્ઞેવાની તીવ ઊત્કંઠા થઇ, પણ અધિકાર વિના મહાકવિ સમક્ષ શી રીતે જવાય? પાંચેક વર્ષ પહેલાં ગ્રે. રાવળે મને કવિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવ્યો. ત્યાર પછી તો હું દિનપ્રતિદિન કવિની વધુ નજીક આવી ગયો—એટલો બધો કે ખી. એ. વી.

સાહિત્ય વિભાગના તંત્રી તરીકે તમે, અને કલાવિભાગના તંત્રી તરીકે રવિશંકર રાવળે એ માસિક ચલાવવાનું છે. કવિવરની આખી યોજના હું વાંચી ગયો. યોજના સરસ હતી—પણ એ વખતે મારાથી એ યોજના અમલમાં મેલી શકાય તેમ નહોતું. મેં કવિવરને કહ્યું: 'ખત્રીસ વર્ષની ઉંમર સુધી મારે ધધો કરવાનો છે અને એ પછી ધધો છોડી બધો સમય સાહિત્યની જ સેવા કરવાની છે. એટલે હાલ

મારાથી 'વીસમી સદી' નોંધ કાઢી શકાય. કવિ મારા સંકલ્પને સમજતા હતા એટલે એમણે મને વધુ આગ્રહ ન કર્યો, અને ૧૯૨૪માં ત્યારે મેં 'સારદા' શરૂ કર્યું. ત્યારે એમણે 'વીસમી સદી'ની એ યોજના ફરીવાર મને સમજાવી અને મેં એ સુજ્ઞ 'સારદા'ને ખીલવવાના પ્રયત્ન કર્યો. 'સારદા'ની શરૂઆતમાં મિત્રભાવે કવિવરે જે સાથ આપ્યો હતો એમાં સાચા મિત્રની જોતી બાવના તરી આવતી હતી.

હતી. લાંબા ઝળ્યાની અંધો ચઢાવી કહે: 'જો આ મસલ-દબાવ-દબાવ-૬૮ વર્ષે હાં! ને પચ્ચીસે' તો તમે પળિયાવાળા થયા। નવી પેઢીને મસલ જ કર્યા છે?'

એકવાર કવિની કૃતિઓ સંબંધે હું મારા અભિપ્રાય આપતો હતો. સ્વસ્થચિત્તે કવિ સાંભળતા હતા. કોઇ કોઇ વાર ખિનપાયાદાર કરેલી દીકાનું કવિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માંગે-શક્ય હોય ત્યાં હું આપું-ન હોય ત્યાં અદ્ધર દીકા કરું. પણ કવિ ખિનજ નહિ. મેં કારણ પૂછ્યું. કવિએ, શુદ્ધ તત્ત્વશાસ્ત્રની અદાથી પ્રત્યુત્તર પાડ્યો: 'હુઓ પટેલ, ઇતિહાસ-દર્શકિતો ભુચ્ચારવાનો મારો પ્રથમ અધિકાર. ૭૬ કૃતિઓ મેં રચી છે એવું હું નિઃશંક કહી શકું; પણ એ બધી સારી જ છે એમ હું શી રીતે કહું? એ પ્રશ્ન-પ્રદેશ વિવેચકોનો. મારે એમાં માથું મારવાનું ન હોય. કોઇ ખરાબ કહે તો મારું પણ લગાડવાનું ન હોય-સમભ્યાસ?' કવિની આ વિચારસરણી અને ખૂબ ગમી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રે અને આત્મા એને અંગે વાક્યુદ્ધ એટલા નથી. અર્થાત્મક, વિવાદાર્પક મુદ્દા ઉપગમી ચર્ચાને વેગ આપ્યો છે, પણ વ્યર્થ વિતંડાવાદને પોષ્યો નથી, તેમ જ નક્કી વક્ષણ પણ અખત્યાર કયું નથી. છવનમાં આ એક જગવવા ચોખ્ખું શુણ્ણ છે. આ શુણ્ણને લીધે, કવિએ અનેક વાર સ્વ. નરસિંહરાવ અને ખજરદારની મુશ્કેલી ને ભક્તિને મારી કમકામ મુકતકકે વખાણી છે. શ્રી. બ. ક. દાકોરનાં 'આરોહણ' ને 'ખેતી' કાવ્યની ધરાધ ધરાધને પ્રશંસા કરી છે. વ્યક્તિગત રીતે પૂ. ગાંધીજીની સાહિત્ય, છવનવિભૂતિને વખાણી છે ને શ. મુનશીને પણ યોગ્ય અંજલિ આપી છે. મને તો આમાં કવિના મદાનુભાવનાનાં અને ઇતિહાસ-વધાદારીનાં સર્વોદ્દેશ દર્શન યાચ છે. છવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં Fidelity to facts એ કવિનો મદાનુ શુણ્ણ, એવી તો એ દુસ્મનના

શુણ્ણનાં પણ મુકતકકે વખાણ કરતાં વાકે નહીં. એકવાર રહેજ પૂછ્યું: 'કવિરાજ! તમેને તમારી કૃતિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ કઇ લાગે છે? સદસા કહે' હાથની આ ગમે તે આંગળા પર કાપ મૂકે તો કઇમાંથી થોડી નહીં નીકળે? પિના તરીકે બધાં જ બાળકો પર મને સરખો સ્નેહ છે. એ જ સત્ય સાહિત્યરુષિ માટે ય છે.'

એકવાર મેં કહ્યું: 'આ ધૂમકેતુ અને શી. રમણલાલનાં 'ઝાકળનાં ખિંદુ' અને 'રજકણ' ની માફક આપની કૃતિઓમાંથી સત્તાત્મક અર્થોન્તરન્વાસી કૃતિઓના એક એ અંચ તૈયાર કરી આપુ, જે રજા હોય તો.' કવિએ સાત ધડીને ના પાડી. કેટલાક દિવસે ફરી એકવાર મોકો મળતાં મેં કહ્યું: 'કવિરાજ, તમારું આટલું જાણું વિપુલ સાહિત્ય ને તેમાં યે અધિકારી વાચકો પિના તો કોઇનો ગજ ખાય નહીં તેવું સાહિત્ય. જે એમાંથી એક એ પુસ્તકો જેટલી ઉત્તમમાં ઉત્તમ-સાહિત્ય વાનગી પ્રગળે પીરસી શકાય તો? પશિમમાં તો આખું ધણું માય છે, વગેરે.' મેં માન્યું કે કવિ ખિનજો. પણ કવિ તો સ્વસ્થ ચિત્તે કહે: 'જો છે તે ખરાબ છે. મારે એમાંનું કયું જ કરવું નથી. જાણું જ સારું આપ્યા પછી બાકી રહેલા ઓછા સારાને કોણ પાંચગે? ને આપણને મારું લાગે છે તે બધાંને જ સારું લાગશે એની ખાતરી શી? સૌ સોની મર્મોદામાં જ જાણું સારું છે વગેરે.'

છેલ્લે છેલ્લે, કવિને કૃતિઓની સંખ્યાનો કેંક મોહ લાગ્યો છે એવું મને લાગ્યું ત્યારે સદજ મેં દીક્ષા કરી. તમે તો સત્ત્વના ઉપાસક. સત્ત્વ જ નમારે મન સર્વસ્વ, સંખ્યા તો ઔણ. ઉત્તર મળ્યો. 'હા, તમારી વાત તદ્દન સાચી છે-પણ એ સાહિત્ય લેખને હું જતો કરી શકતો નથી. જતાં પહેલાં તમને આંદડા જોવા મળ્યું હું. બાકી 'દરિદરશન', 'વેલુ વિહાર' સ્વતંત્ર વિષય તરીકે સંખ્યાના અધિકારી બધાં કે નહીં? અને સત્ત્વગ્રાહ તો વિવેચકો તમને!

ખાડી મને તો ૬૦ પછી બુદ્ધિ વધુ પ્રકુલ્લ લાગે છે. વાંચી અંયરય સમીક્ષા ને કાઢો પ્રતિભાઆક, નપાસ નહીં થાઉં.’

પરિચય આઠ થતાં કવિ એમની પ્રસિદ્ધ થતી નવી કૃતિઓ મને ભેટ આપે. કિંમત આપ્યા સિવાય ઉપહારમત ન રવીકારવાનો મેં આગ્રહ રાખેલો. અતિ આગ્રહપૂર્વક કિંમત આપું ત્યારે કહે: ‘અરે બલા માણસ, એ રહેવા દો. પટેલ ચયા પછુ રહ્યા અધૂરા. પગોળ લેવાતાં તમારે ખેતરે કોઇ આવી ચડે ને સુપકું ક્યુ દો તેના દામ લ્યો છો? આ પછુ મારા ખજાનો પાક છે. એના પૈસા હોય!’

અઠવાડિયે-પખવાડિયે ધરે જાઉં ને પૂછું: ‘કુમ લખ્યું કંઈ નવું?’ કહે: ‘આ લખાઈ અંચું છે.’ પછી માર્છ કે વાંચી સંભળાવે. આજે એ કવિભારતો દેવકુંભેમાં ચાલ્યો ગયો છે પણ ‘મધરાતનો પેશો મોરસો’ કવિએ પાંચ સાતવાર ગાયેલ. એ ગીતના મોરસાની કેડા હૃદયની કુંભેમાં હજી ચે આજ રહી છે. એ પદાડી શરીર, એ બુલંદ અવાજ ને એ પોરખબયો લહેકો! આજે ચે રમૂતિમાં એટલાં જ તાજાં છે.

કવિનાના તરવવિચારની ચચો ચાલતી હતી. સ્વ. રમણભાઇને અનુસરી હું કહેતા: ‘કવિતા એ તો અંતઃક્ષોભનું પરિણામ.’ કવિએ ધરમાંથી સ્પર્ગી મંગાવી કહ્યું: કવિતા એ અંતઃક્ષોભનું પરિણામ નહીં, પણ આત્મન-સારંગીનું લયોચિત-સુસંબદ્ધ સંગીત. કવિતા એ તો આત્માનો ઉલ્લાસ-બ્યાપાર-ઓડકાર. આનંદ વિના, ઉલ્લાસ વિના કવિતા નહીં. કવિતા એ તો આત્માની કલા. આત્માને વળી ક્ષોભ કેવો! એ તો આનંદમય સ્વરૂપ. ક્ષોભને ટાળે, આત્માને આનંદાવે, જીવનમાં ચેતનની બરતી આણે, એ સાચી કવિતા. સાચી કવિતા તો સૌંદર્યના, ધીરજના, બલ્યતાના, આનંદના અદ્યપ્રક્રિતના અગમ્ય સંદેશ આપે, પ્રાણવંતી ઝેરણા પાપ, ઝેરણામાંથી પુરુષાર્થ પ્રગટાવે.

પુરુષોત્તમની ‘કવિતા-ઝેરણા’એ પાપને ઝેર્યો હતો તેમ. સાચી કવિતા તો અશૂનવિવાદ ટાળી જીવનનાં કુરુક્ષેત્ર જિતાવે. આવી કવિતા તો આત્માના કેવળ આનંદમાંથી આવે. કવિતા તો કુંદન જેવી, બેમાંથી એકકેયને કાટ કેવા! આમ ને અગ્નિને ઉપક્ર કેવી! કવિતા એ તો અમૃતકુવારા-અમૃતવાદળી વગેરે.

સંબંધની શરૂઆતમાં હું ધરે જતો ત્યારે કહે: ‘જુઓ પટેલ, ધરના આ દરવાજા આમ જેવા સાવ ખુલ્લા છે. ખાડીને સાંકળી પણ વાસતો નથી. અહીં આવવું સહેલું છે પણ સત્ય સાંભળવું ને જીરવવું મારે કપરું છે.’ હું કહેતા: ‘કવિરાજ, સત્ય પણ સાપેક્ષ હોઈ શકે ને!’ મને લાગે છે કે કવિએ એનો પ્રત્યુત્તર પાંચ વર્ષના શીળા સંબંધથી જ આપી દીધો.

કવિની સરજનાએ મને મુગ્ધ કર્યો છે. ‘જમઝેરણા’ની પ્રેસ કોપી મને વાંચવા આપી. ધરે જઈ બે ત્રણવાર વાંચી. પાંચેક ન્હાનામોઢા સુધારા સૂચવી પ્રેસ કોપી કવિને પરત કરી. એ સૂચનો પ્રત્યક્ષ ચચો ક્યાં બાદ કવિએ સહર્ષ સ્વીકારી લીધાં. તે દિવસે મારા આનંદની માત્રા ઓર વધી ગઈ. એક મહાકવિ તુલ્ય શિષ્યનાં સૂચનોને સ્વીકારી લે, એ કેટલી નિહંબ રિચ્છિત. કેવી રવભાવની સરજતા!

કવિ વિનોદી પણ ગજગજના. કોઈવાર પાળેલી બિલાડી સાથે પણ આત્મીયભાવે વાતો કરે. અને નાનાં બૂલકો હોય તો તો જોઈ લ્યો મજા! કવિ ખરેખર ચગે. એકવાર શ્રી. જીવજીવાલ દીવાન કવિને મળવા માટે સાંજના આવેલા. હું પણ ત્યાં જ હતો. ધરનાં ત્રણવાર ફૂલ આવી દીવાનદાદાને વળગી પડ્યાં ને કવિએ એ બૂલકોને ખીલાવી, ‘દાદાનો ડંગોળો’ અવરાવ્યો. માણેક્યા પણ પડ્યે લીમાં દસે. બાળકો સાથે બાળકો બની આનંદતાં એ ત્રણ વૃદ્ધોને જોયાં ત્યારે કવિઓ-સાનીઓ વૃદ્ધાવરણને બીજી આલ્પાવરણ કેમ કહેતા હશે તેની પ્રતીતિ થઈ.

હું ભૂલતો ન હોઈ તો ઓળખાણ થયા પછી બીજી કે ત્રીજીવાર દિવિને મળવા મયો ત્યારે વિવેકપૂર્વક મ્હેં કહ્યું: 'આપને દર્શન આપ્યો છું.' કવિ કહે: 'આવો, આવો, જરૂર આવો-પણ એ રખે ભૂલના કે દર્શન પણ ઉભયપદી છે. એ પરસ્પૃશપદી કે આત્મનેપદી નથી. 'Give and take ઉપર તો સારો સંસાર ચાલે છે.'

ઇતિહાસની સરાણે ચઢેલી એમની સ્મૃતિ એટલી બધી તેજ કે ગુન્જરાત-કાઠિયાવાડનો પ્રત્યેક ખથર કંઈ દિશામાં આવ્યો-તે બધું જ કવિ કહે. એની પાછી ખાત્રી તો 'ધૂમકેતુ' એમની સાથે મચા કરતા હોય ત્યારે થાય. કવિ ગુન્જરાત-કાઠિયાવાડ આખો ખૂંદી વગેલા ધુરોષ, અમેરિકાની યાત્રા કરનાર ને ગુન્જરાતની શૂણેણ શૂંસનારને કવિ લઈ જ નાખે.

કવિની શ્રદ્ધા-ભક્તિ માટે તો એમત હોષ શંકે જ નહીં. પૂ. માણેકખાને અને પોતાને કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયેલો એનો અનુભવ મારી સમશ ત્રણચાર વાર વણું વેસો. 'હરિદર્શન' ને 'વિજયવિહાર'માં એ અનુભવ કવિતારૂપે ગાયો છે. પિતાની કે પદિયાદની કે તેમના યુરુ પ્રા. દેવેની વાત કરતાં ધણીવાર કવિ ગળગળા થઈ જાય ને એ બધાંનું ભક્તિપૂર્વક ઝણું સ્વીકારે.

એમની વાતચીતમાં બાલકોની સરળતા ડગલે ને પંગલે દેખા દેતી, એમની સૈદ્ધી એ પ્રકારનો: એકે વાતચીતની સૈદ્ધી ને બીજી લેખનસૈદ્ધી. વાત કરનાર ન્હાનાકાણ કવિ અને ડાહ્યાસૈદ્ધીમાં કવિતા લખતાર કવિની સૈદ્ધીની ગુલતા કરતાં ડાહ્યાને એ ન્હાનાકાણ હોવાનો ખાસ જરૂર થાય.

સાચું લાગે તેને મરતાં સુધી પણ છોડે નહીં. એને અંગે બધું જ સડન કરી છૂટે. ને એ સડન ક્યાંનો ક્યવાટ પણ નહીં—જકે ખેવતે અંગે દેસાડીએ ચડવામાં ઝોરવ અનુભવે. ડાહ્યાસૈદ્ધી માટે સાચું લાગ્યું ત્યારે દહીં દીધું:

'શોધવાં અંગે મહાજંદ ને જઈ ચઢ્યો ડાહ્યા-સૈદ્ધીના શબ્દભંડારમાં. વગેરે...' છેલ્લે છેલ્લે આત્મપરીક્ષા કરી ઉચ્ચાર્યું—'માનાપમાનને અજમા કર્યા હોત તો સાધુપેડે પૂજતો હોત.' સાંભળ્યા પ્રમાણે કવિને ડાહ્યાએ કહ્યું: 'તમે ગાંધીજીને ભાંડો છે, પણ ધારો કે એ તમારા ધરે આવે, તો તમે શું કરો?' કવિ કહે: 'એમનો બરડો ને મારો આ ડાહ્યાનો.' 'ને છતાંયે એ કંઈ ન કહે તો?' વિચાર કરી કવિ કહે: 'હાં, એમ કરે એવો માણસ તો છે, તો તો આ શિર એના ચરણોમાં.' જો આ વાત સાચી હોય તો બંને મહાનુભાવોના સ્વભાવની ઉદાત્તાના સાથે લાગી જોવા મળે છે.

હા, એમનામાં ક્રોધ ખરો—એમના દાંદા શ્રી ડાહ્યાભાઈએ વારસામાં આપેલો-પણ ધણીવાર એ ક્રોધ Moral Indignation નેવે ક્રોધ માણસ દહીંકતનું ખૂન કરે કે તેને મરડી મચકોડીને મૂકે ત્યારે કવિનો પિત્તો ખસે. સામાન્ય રીતે સાચા માણસો સદાજ ક્રોધાન્વિત થાય છે. જો આ વ્યાપ્તિ દોષિત હોય, તેમાંથી કેટલાક દાખલાઓ અપવાદ રૂપ લેખીએ અને કવિના ધુપપ્રકોષને સ્વભાવની મધોદા અણીએ તો પણ કવિના રાગદેવ કરતાં સાદિત્યને ઉચ્ચ આદર્શ રથાને રાખેલ; એટલે તો દાહ્યાદાસ પીતા નીલકંઠની સાફક, ઇવનનાં એર પી, એ ચંદ્રમોહિની મારકે કવિએ પણ સાદિત્યમાં તો અમુન જ ધરખ્યા છે. મારી દિણે કવિ-હંવનનો આ મોટામાં મોટો યોગ છે—વિગત્ય છે. વ્યક્તિગત સુખદુઃખ રાગદેવ કરતાં પણ સમાગ્રધર્મ એ મહાન વસ્તુ છે. સ્મૃતિ, આદ્યા, બ્યાનંદ, એવન આ વિચારસરણીનાં સીપાં પરિણામ છે. કવિના સાદિત્યમાં લૌકિક વિગત, નિરાશા, મનુષ્ય તિરસ્કાર, સમાનદોષ-કથું જ જોવા નહીં મળે. ઇવનમાં ધુટેલા આદર્શ સિવાય આ સિદ્ધિ સદાજ નથી, અને ભવ્ય આત્માઓ જ આવા આદર્શને ઇવનમર સેરી રહે છે.

અંતેમાં એક પ્રસંગ આપી આ સંસ્મરણ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ

ખિલિપત્ર

રાજકવિ માવદાનજી ભીમજીભાઈ

‘ગુજરાતના ગુણજહાજ, મહાકવિરાજ ગુરંજી રાજના
ગંભીર જેની ગર્વના, શિરતાજ કવિસમાજના,
એ અસ્ત થાતાં આજ સહુ નારાજ થઈ આંસુ ઝરે,
કવિપુત્ર કવિસમ્રાટ ન્હાનાલાલ કવિ ના વીસરે.

ભૂતકાળમાં કવિ માધ. કાળીદાસ ભવભૂતિ હતા,
વ્યાસ, વાલ્મીકિ, ણાણુ; દંડી, શીઘ્ર કવિઓ શોભતા,
એના સુઅંશી પ્રહલવંશી કાવ્યબંસી અધીશ રે,
કવિપુત્ર કવિસમ્રાટ, ન્હાનાલાલ કવિ ના વીસરે.

અમરવેદી કાવ્યની અપી ગયા ગુજરાતને,
અમર આત્મા ધામ અક્ષર મળિયા જઈ નિજ તોતને,
કવિ માવદાન કહે સુશાન્તિ સમયે જગદીશરે.
કવિપુત્ર, કવિસમ્રાટ ન્હાનાલાલ કદી ના વીસરે.

રણીને સંકેતી લઈ. પાંચ વર્ષ દરમ્યાન મેં
કવિને આર્થિક સ્થિતિ મારે ક્યારેય તે ક્યયટ
કરતા જોયા નથી. હું જ મારી મેજે કવિને
કહેતો કે ‘તમેએ નોકરી આજુ રાખી હોત તો
હીક રહેના.’ કેકે તેજ બની કવિ કહે: ‘બદ્ધ
માણસ, ને થયું છે તે જ બરાબર છે: મારી
વાત ના કરો. ગુજરાતની વાત કરો. મેં નોકરી
આજુ રાખી હોત તો તેથી ગુજરાતને શો લાભ
થયો હોત? બોલો, મેં નોકરી હતી તે દરમ્યાન
ગુજરાતને કેટલાં પુસ્તકો આપ્યાં? અર્ધી કેડી.
મેં નોકરી છોડ્યા પછી છ ડઝન. ગુજરાતે શું

ગુમાવ્યું?’ વગેરે. ત્યારે મને વિચાર આવ્યો.
સાહિત્યકારોમાં આવા ‘કેટલા’? ગુજરાતી
સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મને તો માત્ર વણુ જ
નામ નજરે ચડે છે: એક વીર નર્મદ, ખીળ
પંડિતકુળનું. મદાકાવ્ય ‘સંખનાર સ્વ. ગોવંધ’
નરામ ત્રિપાડી અને ત્રીજા ‘કવિસમ્રાટ સ્વ.
ન્હાનાલાલ દંભપતરામ કવિ. જન્મે, ક્રમે’ ધર્મે
તથા એ સાચા અર્થમાં આજીવો. વિશ્વમાં રહી,
છત્રી, વામનમાંથી બૃહદ બનતાં બનતાં એ
બ્રહ્મમાં ભળ્યા ને જીવનચર્ચા પૂરી થઈ. વિશ્વ
નિષંતા સ્વર્ગસ્થના આત્મા શાંતિને આપે.

‘ મોતીખાના મોતી જેવી,
પિતાની પુષ્પખંખડી;
મોડીલા ને બધાં ધરની,
હતી તું કુત્રખંખડી. ’

આ. અને આવાં અનેક કાવ્યોમાં ન્દાના-
ભાઈએ ખાને ઉત્તમવળ, પ્રેમભરી અને રસ-
વંતી અંજલિઓ આપી છે. ખાનું પિયર
વહવાણમાં. પિતાનું નામ મહાશંકર અને માતાનું
નામ મોતીખા. બા સૌથી મોટાં સંતાન. દશેક
વર્ષનાં થયાં હશે, અને વૈશાખ સુદ પાંચમે,
શંકર જન્મીએ, માણેકભાઈ સંકડો જ્ઞેઝનથી
આવીને. કવિકુળનાં કુળયોગિની બન્યાં.

‘ જન્મતે જન્મ મર્ત્યને સુધા, પતિની
સંજવની સુખતી છે, ’ એમ ન્દાનાભાઈએ
લખ્યું છે. એ સંજવની સમા ખાએ ન્દાના-
ભાઈને ‘સંસારવ્યવહારના એક પછુ કામમાં
કદીય નાંખ્યા નથી. એવા સર્વ પ્રસંગોથી
ખાએ એમને નિશ્ચિન્ત રાખ્યા હતા. ખાને
માટે નિઃસંશય કદી યકષ છે કે એમણે ન્દાના-
ભાઈ આગળ ક્યારાતું એક તણખડું સરખું
આવવા દીધું નહોતું. વસિષ્ઠગોત્રી ન્દાનાભાઈની
એમણે અરુન્ધતી શાં રહીને અવિભક્ત આત્મા-
એ સેવાઓ કરી છે. સાથે જ, બા ન્દાના-
ભાઈની કવિતાની ગ્રેરણા રહ્યા છે.

આ સેવા કાંઈ ફક્તસેજ નહોતી. ન્દાના-
ભાઈનું ધર એટલે અવધૂતનો અખાડો. એમને
ત્યાં જાતજાતનાં અને પ્રામોદમાં માણસો આવે.
સૌને પ્રેમભર્યા આતિથ્ય મળે. ખોખલે આપતા
ખાને તાંબિયા ગણવાના આવ્યા, તોયે આ
ગહોજલાલી એવી ને એવી જ ઝગડગતી રહી.
ખાંરણે માગણુ આવ્યા, તો બા આપસ આવ્યા
જ છે. ન્દાનાભાઈએ ઋતુઋતુનાં ફળફળાદિ
માખ્યાં અને ખાએ તે આણી જ આપ્યાં છે.
ન્દાનાભાઈ રાત્રે બે બે વાગે જીડી પડે અને
કાવ્ય લખવા માંડે; બા ત્યારે સાથે જ હોય.
પાંચ વાગે ન્દાનાભાઈ નારતો માગે, અને બા

બા. અને ન્દાનાભાઈ

શ્રી જયપ્રભા શાસ્ત્રી બી. એ.

રકાત્રી સાથે હાજર થઈ જાય. આંખ, ખડે
પગે ખાએ ન્દાનાભાઈની અને એમ શુજરાનની
સેવા કરી છે. શુજરાન એ ‘દંપતીનું’ ઢેઢું બધું
ઝણી છે, તે તો હવે સમજરો.

હેવટે હેવટે ન્દાનાભાઈની તખયિત બહુ
લયડવા મંડી, ત્યારે બા કોઇ કોઇ વેળા એમને
વારે કે દમણાં થોડો વખત આરામ હો. પણ
ન્દાનાભાઈ કહે: ‘બાઈ, દમણાં દમણાં જુવાળ
બહુ આવે છે. બરતી એટલી બધી આવે છે
કે એને રોકાય શી રીતે? આ ઉપરવાળા રોડને
પૂછો, આવડેને દિસાળ રખાય છે? જાવડનો
રખાય. આવડ તો આવ્યા જ કરે અને જિભ-
રાયાં જ કરે. એનો દિસાળ શી રીતે રખાય?’
વળી, ન્દાનાભાઈ નડાવા જાય, તોપણ
ધણી વખત જઈને તરત ખદાર નીકળી આવે
અને કવિતા લખવા બેસી જાય. નડાવા માટે
કરેલી તૈયારીઓ પણ એમ ને એમ રહે અને
એ પોતાના કામમાં મસ્ત રહે. એમની ‘હરિ-
સંહિતા’નો ધણો ભાગ આવી રીતે લખાયો છે.

ન્દાનાભાઈ તો રહ્યા મસ્ત. લખવામાં આપ-
વિદારી. એટલે કાંઈકનું ચક્રઆતનું લખાણ

હોય તો વળી તરત પાછો પાછળનો ભાગ લખવા માંડે. પણ આ બધું બે વ્યવસ્થિત રાખવાનું કામ આ ધરતાં, અને આવું જ બધું વ્યવસ્થિત બા. આખા ધરમાં રાખતાં. ન્હાનાભાઈનો પણ વ્યવસ્થિત રાખવાનો શિસ્ત જળવેવાનો આમડ એટલો જ. એમના ટેલ પરથી એક ચોપડી લીધી હોય તો એ પાંચી એ ટેકાણે જ મૂકવાની-ખીંછ જગાએ નહિ. રસ્તે ચાલવામાં પણ આવું. એમની સાથે હોઈએ તો અમુક બાજુ જ ચાલવું પડે. ગમે એમ બાધાની માફક ચલાય જ નહિ. રસ્તે ચાલના ચાલના પણ એમનું ધ્યાન તો કોઈ સૌંદર્ય જોવામાં જ હોય. એક વખત અમે સાથે ચાલતાં હતાં. વચમાં એ ઊભા રહી ગયા. લાકડીથી હાથ કરીને બતાવે: 'જો દેખાય છે નેહુ. આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણ કેવાં ફેલાયેલાં છે. અને તંજાવમાં જો કિરણ કેવાં ફેરે છે!' વળી પૂછે: 'રાતે કોઈ વખત આ બત્તીનું તેજ પાણીમાં જોયું છે!'

જેટલી ઉદારતા ન્હાનાભાઈમાં એટલી જ બામાં પણ છે. ગમે એટલા ઝંઝાવાતો આવ્યા હશે પણ બાએ પારકાને પોતાના ગણી એમને મદદ કરી છે. સારે પ્રસંગે બા કદાચ ન જાય, પણ દુઃખ વખતે, મુશ્કેલી વખતે બા દોડતાં જાય. કેટલાકને ત્યાં તો બાએ રાત્રે પોતાના હાથે મુંવાડયાં છે. આવા પ્રસંગોએ કંઈ પણ ખેટમાન ન્હાનાબાઈના. બાએ પશ્યશક્તિ. મદદ કરી છે. આવા એમના ઉપકાર તો કેટલાયે પર હશે. એ ઉચ્ચારો બૂલનારા પણ છે. છતાં આની કોઈની પણ સેવા કરવામાં બાએ પાછું ફરી જોયું નથી. ઉપકારના બદલાની સ્વપ્ને પણ આશા સેવી નથી. ન્હાનાભાઈએ જ કહ્યું છે તેમ 'ઉદ્ધાસિની આગનુકની, દાઝમાં માંદાંની આપધિ, દિલાસો દુઃખી આત્રીને, સોના વિશ્રામવાટું.' ન્યારે એમને ઘેર જઈએ ત્યારે કેટલાયે બાના વિશ્રામવાટે વિશ્રામ લેતા જોવાના મને પારકાને પોતાનાં કરી રાખનારાં બા

પોતાની પુત્રવધૂઓને માતાની ખોટ ક્યાંથી સાલવા દે? પોતાના પુત્રપુત્રીનાં મિત્રોને મળુ પોતાનાં પુત્રપુત્રી જેવાં જ ગણે. વાંક લાગે તો બે શબ્દ કહે પણ મરાં. પણ એજ પ્રેમાળ બાં કદી કદી ન્હાનાભાઈનાં ઉપકારમાંથી પણ તેમને બચાવી લે. ન્હાનાભાઈ આગળ તેમનું ઉપરાણું લે. એમના તરફથી ન્હાનાભાઈ સાથે લડી પણ લે. અને આટલી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આવા કોઈની સફેદ માંદગીના સમાચાર સાંભળે તો બા અને ન્હાનાભાઈ ત્યાં દોડતાં જાય. આ એમની મોટાઈ હતી.

બાની સાદાઈ તો સર્વદા જણીતી છે. પોતાના નિશ્ચયમાંથી એ કદી ડગ્યાં નથી. ન્હાનાભાઈના આદર્શોનું જેટલું લાલનપાલન થયું છે એટલો જ એમણે વ્યવહાર પણ સાચવ્યો છે. એમના સંસારના ખડક સાથે કેટલાયે ગોમ્ અચડાયાં છે. ચંદતી આવી હશે, પડતી આવી હશે. એમની સાદાઈ તો સંન્યાસિની જેની જ રહી છે. એટલી જ એમની પવિત્રતા. શાન્તિથી એમણે સંજોગવશાત મૂક રહી કામ કર્યું છે. અને

'વ્રતના જેવી નિત્યતી નિશ્ચલા તું! રિદિમાં, રંકતામાં ને સંન્યાસિની સદાની તું.'

આ દંપતીનાં કષ્ટોર્કનાં દર્શને પણ ભવતરણનાં બાથાં મળે છે. એ શિરસ્થળ, તીર્થસ્થળ, બ્રાહ્મણવર્ગ કષ્ટિદંપતીનાં નિજનાં સંતાન. યત્રાતી અમને ધન્યતા મળી છે. તે કશ્ચિરનો અનુશ્લેષ છે. એ કષ્ટિદંપતીને અમારાં કોટિબદ્ધી વંદન છે. અમને થાય છે કે બાના જીવનમાં જેનું જાડું છે કે પોતે લગભગ નિરક્ષર છતાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા અને રસધિ એવા ન્હાનાભાઈની કવિતાના પ્રેરણાદાયી થયાં. આમાં બાની ભક્તિ, તપશ્ચર્યા, અને હોમાનગ જેની જીવનદૃષ્ટિ જ છે. તેથી જ, જાણે ન્હાનાભાઈએ માયું છે:

'ખરું કહું: મુજ કવિતા કવિતા નથી તુજ જીવનના કવિત્વ તોભે.'

ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૧ની સાલ ચાલતી હતી અને અસહકારના નવા જુનાળ સાથે પાંચીસ વર્ષ પર મરણ પામેલા સૂરતના દેશભિમાની પતેનો પુત્ર નર્મદ સૂરતીએને યાદ આવ્યો. એના મુદારક વિચારોને લીધે એક જમાનો પસાર થઈ ગયો. લાં મુખી એને યાદ કરવાની કોઈ હિંમત કરી શક્યું નહોતું. હવે બેવડા જુદસાથી લોકોને એની યાદ આવી. એ માટે સમિતિ નિમાધ.

તેણે નર્મદ કવિની એક મોટી છત્રી તૈયાર કરાવી. બહાર હોલમાં મુકાવવા ઠેરવ્યું પરંતુ તે ખુલ્લી મૂકવા ક્યા સાક્ષરને બોલાવવા એ ચંચો ચાલી. છેવટે ન્દાનાસાલભાઈને બોલાવવાનું હતું.

નર્મદને ન્દાનાસાલ અને રેડીલા તથા દેશભિમાની. સૂરત બોલાવનાર સમિતિ વિચાર કરતી હતી કે દલપત-નર્મદ વચ્ચેના અંતરાયોને સ્મરણમાં રાખી દલપતપુત્ર છત્રી ખુલ્લી મૂકવા આવશે? પરંતુ તેઓ આવ્યા અને બહુ જ સુંદર બાવણુ તે સમયે આપી ગયા. એ જ વખતે મેં એમને પહેલવહેલા જોયા. સાદા કપડામાં પણ અસાધારણ બળવાનું એમનું. વ્યક્તિત્વ તરત પકડાઈ આવ્યું હતું. એ બાવણુમાંનાં બે વાક્યો મને આજે ત્રેવીસ વર્ષ પછી પણ યાદ છે (૧) કૌરવવંશ નિર્મૂલ યતાં પાંડુપુત્રે તેનું શ્રાદ્ધ કર્યું હતું, આજે નર્મદવંશ નિર્મૂળ યતાં દલપતપુત્ર તેનું શ્રાદ્ધ સારું છે. (૨) જીવતે જીવત મુંઝવેને ડાઘાવનાર-નર્મદ, પ્રેમચંદ રાયચંદ, અને ગાંધીજી. નર્મદની એમણે ખુલ્લી મુઠ્ઠી એ છત્રી સૂરતના પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક કિશ્મની સામે તાપીના દિનારા પર આવેલા નગીનદાસ હોલમાં હજુ આજે પણ નજરે પડે છે.

મહાકવિનું સૂરતમાં જીતરવાનું હંમેશનું રવાન મારી પોતાની બહેનના સંસાર એટલે

સ્નેહાળ મહાકવિનાં

સંસ્મરણ

પ્રોફેસર મંગેશરાય જતાઈન પાકંજી

અમારા વેવાઈ સ્વ. ગ્યંબકભદ્ર પંડ્યાનું ઘર હતું. કવિશ્રી અને સ્વ. ગ્યંબકભદ્ર વર્ષો પર સાદરામાં શિક્ષકો તરીકે કામ કરતા હતા. ત્યારનો આ ગાદો સંબંધ છેક છેત્ર મુખી ચાલ્યો. સ્વર્ગ્ય જ્યાંતી પ્રસંગે સૂરત રોડને તેઓ જિતપો ત્યારે અનેક જણ એમને તેડવા ગયા હતા. તે સમયે કોઈએ ન્દાનાસાલભાઈને પૂછ્યું કે 'ક્યાં જીતરશો?' એમણે કહ્યું: 'જુઓ બાઈ, મારા. જૂના મિત્ર ગ્યંબકભદ્ર માસ્તરને ત્યાં. નહિ તો પછી માસ્તરના વેવાઈ સરદાર જતાઈન પાકંજીને ત્યાં. નહિ તો પછી સરદારના વેવાઈ રાયબદાદુર પાર્વતીશંકર દવેને ત્યાં. ને તે નહિ તો છેવટે પાર્વતીશંકરના વેવાઈ તે સંસ્કૃત પંડિત રાયબદાદુર કમળાશંકર પ્રાણયંકરને ત્યાં! મને ક્યાં રાખવો તે આ બધા એકબીજાના વેવાઈઓ મહોમહો નહીં કરી લે.' આ તો એમણે આનંદ ખાતર કહ્યું હતું બાકી એ જિતપો હતા તો એમના વર્ષોજૂના મિત્ર સ્વ. ગ્યંબકભદ્રને ત્યાં.

આ બાબતમાં તેઓ પોતાનો કોઈ મિત્ર કે રનેલી સાક્ષર છે કે પંડિત છે કે વિદ્વાન છે કે નહિ તે જોતા જ નહિ. વ્યવહારના મૈત્રી-સંબંધને તેઓ ખૂબ ગણના. વર્ષો પછી આ સૂરતમાં બનવાની વાત મારી સાથે એમને થયેલી ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે 'બાઈ, મારી સુવર્ણજ્યંતી કે એવા કોઈ ખાસ વખતે તો સમિતિમાંથી કોઈપણ મને પોતાને ત્યાં ઉતારે, પણ પછી બીજી વખત સુરત આવું ત્યારે મારે તો પાછું' અંગતરૂપે આસ્તરને ત્યાં જ જવું ને ?' આ પ્રમાણે તેઓ આવીનાની બાબતમાં પણ અસહ સંબંધ ટંકાવી રાખનાર હતા અને પોતાની મિત્રતાનો આધાર મિત્રનાં હૃદયના રોદ પર રાખતા. મહાસાક્ષરતરીકે દક્ષ વિદ્વાન સાક્ષરો સાથે જ સંબંધ રાખવો એવું એમને જરા નહોતું. મને યાદ છે કે કવિ સુરત આવતા તે વખતે એમિતા અમારે ત્યાં મારા સ્વ. પિતાશ્રીને મળવા અચૂક આવતા ને ખૂબખૂબ બાતો કરી જતા. મારા પિતાશ્રીએ એવા એક પ્રસંગે સુરદાસ, 'ગુણસીદાસનાં હિંદી બાળનો ગાઇ સંબળા'માં હતો. ત્યારે તેઓએ એમની સાથે આવેલાને કહેલું કે 'અમદાવાદમાં કે ગુજરાતમાં બીજે રથને આટલો જુદ ઉમરે બાળનો સરસ રીતે ગાનાર કેણુ નોકળા આવે? જોઈ 'સુરતની રસિકતા!' સુરતનાં 'રસરસીમાં નરનાર'ને 'સુરતની યોગજનકાઓ' એ કવિશ્રીએ ચાલુ કરી દીધેલા શબ્દપ્રયોગો છે.

કવિશ્રીએ કલાપી જ્યંતીને દિવસે લાડીમાં 'કલાપીનો સાહિત્યદરબાર' એ વિશે માહિતી-ઓળી બરપૂર મુંઝવ બાપણ આપ્યું હતું.

ઉપરાંત લાડી રજા ને દરબાન નામનાર દોઢર સાહેબ તથા રાજ્ય-કુટુંબ મંડળ તેમજ બહારથી આવેલા અન્ય સભ્યોનો સમૂહ એમણે એમણું 'ગોપિકા' નાટક પણ એમની લાક્ષણિક શૈલીથી વાંચી સંબળાવ્યું હતું.

કલાપી જ્યંતીને પ્રસંગે સમામાં એ તથા

મોસીયં પાંદકજીએ કવિશ્રીનું જ રચેલું પ્રસિદ્ધ 'એક જ્વાળા જળે તુમ નેનનમાં, રસબોત નિદાળા નમું હું નમું' સાથે ગાયું હતું. અને બંનેએ એ ગીત જાહેરમાં ઘણી વખત ગાયું છે પણ એ રચનાર મહાકવિ સમક્ષ તો પડેલી અને હવે છેલ્લી વખત ગાયું.

લાડીમાંના અમારા સદસ્ય દરબાન નાનો મોટી કેટલીક અંગત બાબતોમાં એમના તરફથી મને માની; સંજોન સલાહ પણ મળી હતી. જોના પર કવિશ્રીને રોદ હોય તેની સાથેએઓ કેવી નિરવાર્થ નિબાલસતાથી વર્તતા તે બતાવવા પૂરતી બાબત ગણાતી છે.

લાડીમાંથી છૂટા પડ્યા બાદ થોડા સમય પછી કવિશ્રી માણેકખડેન સાથે જૂનાગઢ રહેવા આવ્યા હતા. એમનો મુકામ જૂનાગઢના ગાડન ખાતાના ઉપરી એમના મિત્ર મદાસી, ગુડરથ મિ. આયગરને લાં હતો. કવિશ્રીને તે વખતે અંધે વારંવાર મળ્યા હતા ને એમની પાસેથી સાહિત્ય-વાર્તાઓ સાંભળી હતી. તે વખતનો પણ એક ન મુલાકાત એવો પ્રસંગ તો જોઈ જ હતો. એક દિવસ મદાસિ અને જૂનાગઢના જ વતંતરી કવિશ્રી લલિતજી મિ. આયગરને મકાને એમાં થઇ મયા હતા તે વખતે ઇ. સ. ૧૯૭૭માં જન્મેલા અને તેથી સમવયસ્ક મૂળ-રાતના એ બે જુદ પ્રસિદ્ધ કવિઓની સાહિત્ય-અર્થા ખૂબ રસપ્રદ થઈ હતી.

પિતાપુત્ર ભેખક હોય પણ બંને કવિ હોય ને તેમાં પિતા કવીશ્વર કહેવા જેવા અને પુત્ર મહાકવિ ગણાવા જેવા એ પણ ગૂઝરાતી સાહિત્યમાં અત્યેક ને અસાધારણ બાબત છે. હિંદુસ્તાનના અન્ય સાહિત્યોમાં કે જમતમાં બીજે એવું પિતા-પુત્રનું એકરો વર્ષ સાહિત્ય સેવા કરતું દેંદ મળી આવતું અઠકપ નહિ તો ઘણું મુશ્કેલ છે.

ન્દાનાલાલભાઈનું નામ એક મોટા કવિ તરીકે સાંભળ્યું હતું પરંતુ કવિશ્રી તથા એમનાં પત્ની માણેકબહેનને, સૂરતમાં કવિની મુલાકાત થયેલી ઉજવાઈ ત્યારે પહેલી વખત મેં જોયા.

કલાપી ત્યાંથી પ્રસંગે એમની સાથે લાડીમાં એક ઉનારામાં અમે રહ્યાં હતાં, ત્યારે અમે પ્રત્યક્ષ એમ પણ જોયું કે, કવિ તથા એમનાં પત્ની બંને એક બીજાની ખૂબ સંભાળ લેતાં. કવિની તળિયત તે વખતે સારી નડોતી, છતાં માણેકબહેનને લાડીથી વીસ પચીસ માઇલ દૂર રવામિનારાયણ સંપ્રદાયના મુંદિરે ગઢડા જવું હતું, ત્યારે કવિશ્રી એમની સાથે ગયા હતા. મોટરમાં જવાનો રસ્તો ઘણો ખાડા ટેકરાવાળો હતો, છતાં કવિએ આ પ્રકારનો અમ માણેકબહેનને સાથ આપવા જ લીધો હતો. તેમજ માણેકબહેન પણ કવિની સેવા ખડે પગે કરતાં. વળી અમને એમના જીવનથી બહુ પરિચિત એવી બ્યક્તિઓએ એમ પણ કહ્યું કે, માણેકબહેન આખી જિંદગી દરમિયાન કવિની એકે એક સમયક સાચવતાં આત્મા છે. કવિને, એ લોકોના કહેવા પ્રમાણે એક એવી ઉદારતાભરી દેવ હતી કે, ગમે તે સમયે પોતાની સાથે થોડાક મહેમાનો જમવા તેડી લાવે. એવે વખતે ગમે તેટલી મુશ્કેલી તથા પ્રતિકૂળતા હોય તો પણ માણેકબહેન બહુ રોદધથી મહેમાનોની બધી આગતાસ્વામતા કરતાં.

બેંદોળી કુટુંબ સાથે માણેકબહેને કવિનો ધરસંસ્કાર અડધી સંજી સુધી આં મુજબ સારી રીતે નિધાવ્યો. એમણે એ મુજબ નકલું હોત તો કવિ નેટલું લખી ચકચા એટલું લખી ચકત નહિ, એમ માનવું પોણું નહિ.

એક સરખામણી અયોગ્ય નાંદ લેખાય એમ ધારું છું.

ગૂજરાતના આદિ મહાકવિ નરસિંહ મહેતાનાં પત્નીનું નામ પણ માણેકબહેની ને ગૂજરાતના હેમ્લા આ મહાકવિનાં પત્ની પણ

કવિ અને કવિપત્ની

અ. સો. શ્રીવિદ્યા પાઠકજી

માણેકબહેન (નરસિંહ ને ન્દાનાલાલ એ બંને નામ પણ 'ન'થી શરૂ થાય છે, તે પણ નોંધવા જેવું છે). એ બંને વચ્ચે આમ પાંચસો વર્ષનો ફેર ખરો, પરંતુ સ્વભાવ, રહેણીસણી, પતિસેવા વગેરેમાં કંઈ પણ તફાવત એ બે માણેક નામ ધરાવનારી ગૂજરાતજી કવિપત્નીઓમાં જણાતો નથી. બંનેએ પતિસેવા અખંડપણે બજાવી, પતિ ને કરે તેમાં બંનેએ કોઈ રીતની દખલગીરી ન કરી, બંનેએ આર્થિક દૃષ્ટિથી મુશ્કેલીવાળું છતાં વ્યાવહારિક તેમજ સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ સુખી તથા સંતોષી જીવન પસાર કર્યું. દૃઢમાં બંનેએ સૌ તરીકે આદર્શ જીવન ગાળ્યું. ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ બંને સર્વ સમી સૌ 'માણેક'નું વિચિત્ર રથાન છે.

કવિશ્રીના સહવાસમાં

શ્રી. ઉછરંગરાય ઝોઝા

હું હજી કાલેજમાં હતો. ‘અમૃત-મણિ’ નામની માસિકમાં મારો “પ્રજાજીવનમાં કલમ, કકળી અને બરછીની ઉપયોગિતા” એ નામનો નિબંધ છપાયો હતો. રાજકોટ સદરના પંચનાથના રસ્તા પર તે અતિહાસિક દેવાયતનથી થોડે દૂર સ્વ. શ્રી. અમૃતલાલ બક્ષીના મકાનમાં શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ રહેતા હતા. હું મારા પિતા સાથે તે મકાન પાસેથી નીકળ્યો. કવિએ અમને જોયા. અમને ઉદ્દેશી ગર્જના કરી: ‘કેશવરામભાઈ આ અમૃત-મણિમાં અમકેશો નામર કે? - તમે ને મેં પહેરી હાથકડી એના હાથમાં ન નાંખતા!’ ત્રણ વર્ષ પછી હું કાલેજમાંથી બહાર નીકળ્યો.

“ઉછરંગરાય!” કવિએ પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે મને અભિનંદન આપતાં કહ્યું: ‘આદર્શ’ અનુશીલન જ સાચો અભ્યાસ છે. આદર્શની સાધના યુવાવસ્થાની ફલિતાર્થતા છે. તેની સિદ્ધિ આપણા પરિવારને માટે પંથ દર્શાવતી જીવતી અગતી જ્યોતિ છે. હવે શું કરશો?

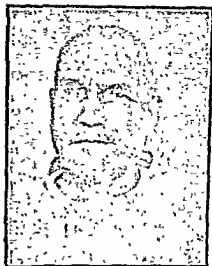
કોઈ અપેક્ષા રાખ્યે જ પસંદ કરો. જો નોકરી કરવી હોય તો. સત્તાવાર હો કે અસરકારક કારકુની કરના. હશે— તમે, ઉછરંગરાય, તમારા જીવનમાં તમારાંની જ સેવા કરતા રહી શકશો. એગ્રીનીની સરકારની નોકરી કરતા જશો તો આપણી સેવા તો ફક્ત આડકતરી, ન છૂટકે થશે. બાકી તો અંગ્રેજોની ને સામ્રાજ્યની જ સેવા તમે જિંદગીભર કરતા રહેશો: રજવાડાંમાં આપણે હાયાં હાયાં તોય દિ-દોઝો છિયે. એવી કવિશ્રીની શિખાંબુએ મેં વાંકાનેરનું ડેગવણીખાતું પસંદ કર્યું.

બળવંતરાય કાકોર પાસે સ્વંત્ર એવી એક નિશાળનું સંચાલન માંડ્યું. લખતરનું ડેગવણીખાતું તેની નીચે હતું, બળવંતરાય ડેગવણીકાર, કોબ્યકાર, બજુકારકાર, તરીકે તો આદર્શો પ્રેરતા-પૂરતા-પૂરા કરતા હશે ને? ‘હજી બહુ બાળક છો-સ્વતંત્ર સંચાલન માટે-અનુભવ લ્યો!’ બળવંતરાયે કહ્યું. મેં અનુભવીએ જોવા માંડ્યા. હતા, આ અનુભવના નવા પૂર્ણરોને જોઈ, ‘સાંભળા મને હસતું આવ્યું. બળવંતરાયને મળ્યા પછી લંગમંગ મે તમ કલાકે કવિ મળ્યા. મેં હસીને કહ્યું: “અનુભવના દેવાયતનના પૂર્ણરોને મળી આવ્યો. સ્પષ્ટતા થતાં જ કવિ ગળ્યા: ‘આદર્શ’નાં તપ તપો-તેની શિદ્ધિ અને તાળેદારીના અનુભવોના ચોક્કાણ માથે મેં ઝોટો. ગોટપોટ થઈ નહીં ચૂંચળાઓ. રાજકોટ આવવું છે!’

૧૯૧૪-૧૮ નું યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. અધીજ અને બીજા ઘણાની માફક એ યુદ્ધના પરિણામમાં હું પણ સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ આદર્શસિદ્ધિ જોવા માંડ્યો હતો. મેં જિંદગાના બહુકસમુદાય અને યુવકમણીની ડેગવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવા નિર્ણય કર્યો હતો.

હું જિંદગાના ડેગવણીખાતામાં ગયો. મને યુદ્ધના આદર્શોમાં અને જે રીતે રિરેક્ટર યાજ

જિલ્લાની કેળવણી ખીલવતો હતો તેમાં રસ પડવા માંડ્યો. યુદ્ધ આદર્શો વિષે મેં થોડાં વ્યાખ્યાનો યોજ્યાં. રાજકોટની વિદ્યાર્થીજનતા સમક્ષ મારા એક વ્યાખ્યાન પ્રસંગે કવિશ્રી પ્રમુખપદે હતા. વ્યાખ્યાનનો વિષય 'યુરોપનાં ઐતિહાસિક યુદ્ધો અને ધિટનની દરેક લડાઈમાં પરિણમતા વિજયનાં આદર્શગત અને આધ્યાત્મિક કારણો' એ હતો. આજે એ વિષયની ચર્ચા હું નહીં કરું, પરંતુ કવિએ કહ્યું: "હું વ્યાખ્યાનકારનાં અનુમાનો સાથે સંમત નથી; પણ ઇતિહાસ વાંચવાની તેની રીત તો તદ્દન સચોટ અને સાચી છે. હું પણ ઇતિહાસ એમજ વાંચું છું. અને આજે મને એમ થાય છે કે ઇતિહાસની આરસી સ્ક્રામે રાખી તેમાં હિન્દુ ભાવિ વાંચતાં અમે બન્ને રખેને આજે સાચું ભાવિ ન વાંચતા હોઈએ !"

સ્મરણ-માધુરી

શ્રી. લલિત

દરમ્યાનમાં પૂનામાં હું હો. મા. ટિલકના ચરણમાં બેઠો હતો. ૧૯૧૮-૧૯ અને ૨૦ના એપ્રિલ મુધીનો ઇતિહાસ રચાઈ ચૂક્યો હતો. સ્વ. હોડમાન્ય ટિલકની પ્રરણાથી મેં સરકારની નોકરીથી પરાક્રમ્ય થવા નિર્ણય કર્યો હતો. એટલામાં સપ્ટેમ્બરની ચોથી તારીખે કલકત્તામાં ગાંધીજીએ હાકલ કરી. રાજનામું દધ હું રાજકોટ આવ્યો. કવિ આ વખતે રાજકોટમાં લાખાજીરાજની બાવળા મંડીમાં રહેતા હતા.

'હાથકડી તોડીને?' મને સ્વ. લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરેશી હિપર પરિચય પત્ર આપતાં તેમણે કહ્યું: 'હું પણ તોડું' છું. શુજરાતની મુક્તિને માટે વિરાટ વિનયપદ્ય મંગાવ્યું છે. એ પછીની વર્ષોમાં વરસું. સ્વત્વના શિખરપર રાષ્ટ્ર વિરાજશે. આપણે આપણા સ્વત્વના શિખરેશિખર ખૂંદણું વધારે. નહિ લખું. સંલેખોએ કવિને સ્વત્વના શિખરેશિખર એકલા અટ્ટલા ખૂંદાવ્યા.

ઉંચિવર ન્દાનાલાલ દલપતરામના અનુબ્રૂ હું કેટલે અંશે કેવેક કવિ નીવડ્યો તેની રિમતા-શરી 'લલિતનાં કાવ્યો'ના બન્ને ભાગની પ્રસ્તાવના પોતે જ સ્વદસ્તે આલેખેલી છે. તેમનો પ્રથમ પરિચય મને સને ૧૯૦૪માં ગોંડળમાં અને છેલ્લો સત્સમાગમ લાડીમાં સને ૧૯૪૩માં થયો હતો. પ્રથમ ગોંડળમાં અમે મળ્યા ત્યારે મટલીનું ગીત મેં તેમને ગાઇને ધરું હતું. છેલ્લા અમે મળ્યા ત્યારે નામદાર લાડીના દોઢર સાડેજ શ્રી. પ્રદલાદસિંહજીને તેમણે મારું ઘડપણ પાળવાની બલામણ કરી હતી. તેમજ હવે લાડીમાં રહું છું. તે દરમિયાન વાર-વાર અમે, ગોંડળ, રાજકોટ, જુનાગઢ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, બરુચ, મુંબાઈ, પૂના, માયેરાન વગેરે સ્થળોએ મળતા અને હૃદયનાં આદાલતો પરસ્પર ધરતા. સને ૧૯૭૩માં માર્યામાં તેમનો જન્મ થયેલો હતો તેમ તે જ વર્ષે મારો જન્મ થયો રતો. એમ અમે બંને જન્મે સમકાલીન હતા તેવા સ્વર્ગવાસે ન રહ્યા.

આને તેઓ સ્વર્ગે વિગ્નવંત બની સંચરી
મયા ને હું હજી વ્યથા છું છું.

પણ એ મહાકવિ ક્યાં ને હું અદ્ય ક્યાં!
એ મહાન રસાત્મા ચિરંજીવ છે ને. હું તો
લગીર જ છુંને? છતાં લગીરનો બુદ્ધના નાના
કૂલ સમી સ્વયંસુગંધી છે, તે એમના જ
પ્રતાપે. “સ્વ. ગો. મા. ત્રિ”એ ‘લીલાવતી
જીવનકલા’માં, પંચાંતરે, તથા કેદારવમાં
‘એક બાલક કવિને’ નામના કાવ્યમાં કલાપી-
જીએ મારા પ્રતિ જે ગુણગતા-દર્શી છે તેમજ
પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ તેમણે મારા પ્રતિ દર્શાવી
છે. એવા એ મહાનુભાવ હતા.

છતાં અમે હૃદયતા તેમજ લાડતા પણ
હતાં. એમને મેં પણ ઘણી પ્રશસ્તિઓ ધરી
હતી.

અમને બન્નેને સમાધાન તરફ એમનાં
ધર્મપત્ની શ્રી. માણેકમા વાળનાં. એવાં તેઓ
કવિશ્રીનાં ધાત્રી હતાં. તેમના મોટા સત્યુત્ત
ડો. મનહર, સંકુટજ વારંવાર લાડી પધારતા
ત્યારે કવિશ્રીના પૌત્ર ‘વસંત’ વધામણાનું
ગીત મેં ધ્યુનું હતું: તેમને કવિત્વનો તો વારસો
હતો તેથી મંદવાડમાંથી કાવ્યસર્જન તેમને
ઉતારી લેતું. હેલા મંદવાડમાંથી પણ તેના
હેલા મંદાકાવ્યે તેમને ઉગાયા, પરંતુ આપ-
રેશનપરંપરાથી તેમનો દેહ અચાનક પડી ગયો.
હૃદય બંધ પડ્યું ત્યારે પણ હરિજીને જાપ
તેમનો આશુ રહેશે. એવા તેઓ પ્રભુના પ્રેમ-
બક્ત હતા. ને પ્રભુ તેમના પરચા પૂરતા.

સાહિત્યનાં અંગે જેવી વિવિધ કલા તેઓ
પૂરતા, છતાં ગુજરાતમાં, પણ પ્રેમભક્તિના
કવિ પ્રકટે છે કારણ કે તેઓ ભગવાનના બક્ત
પ્રથમ નીવડે છે એટલું એવા કવિઓનું જીવન
ચરિત્ર પારદર્શક હોય છે.

તેમના કવિત્વની કે કાવ્યત્વની મીમાંસા
અપૂર્વ છે તેથી વિશેષ મહાકવિનું બક્તત્વ
દ્રશ્યમ છે.

ગુર્જરીસંગીતકાવ્યોનો હું તો લગીર
કવિ છું, છતાં મને તેમની ગેયતા વિશેષ પૂજ્ય છે.
અગેય કાવ્યત્વને હજી હું ઝીંઝી શકતો નથી.
કવિશ્રીની અગેયતા તેમની ડોહન શૈલીમાં
હતી, છતાં તેમનું પણ અનુકરણ હું નથી કરી
શક્યો. તેથી જ આને સિત્તેર વર્ષે પણ ગેય
કાવ્યો ગુંવું છું. રસકંઠ હજી મહારા આગ્રહ
છે તેથી મહાકવિનાં કાવ્યો હું. તેમને ગાઇ
સંભળાવતો ત્યારે પોતે ગાઇ ન શકતા છતાં,
તેથી પણ રાજી થતા. છતાં, તેઓ પોતાનાં
ગીત સંરસ ઢાળે ઉતારતા.

ગુજરાત આજે પણ ગર્જનાપ્રિય ‘ગુર્જર-
સુરાષ્ટ્ર’ છે: તેના સામરસરિતા, ગિરિવન, સિંહ
કોડિલા-મધુર; આજે યે મુક્તકંઠે ગર્જે છે
તો પછી કાઠિયાવાડ-કચ્છ-ગુજરાતના ગુર્જ-
રાતીઓ ન્યાં હોય ત્યાં સંગીત કેમ ન
હેડે? એમ મહાકવિએ ગુર્જરી સંગીતને
પ્રમળ બનાવ્યું છે: પ્રભુની પ્રેમભક્તિને લીધે
તે અમર છે. જૂનામઢમાં અમે એએક વાર
મળેલા ત્યારે અમે બન્ને યે પોતપોતાનાં જૂના
નવાં ગીત ગાઇ સંભળાવ્યાં હતાં. ત્યારે પણ
અમારા રસકંઠ રણકયા હતા.

મહાકવિ સ્વર્ગવાસી યતાં ગુજરાતને ખેડ
તો પડી છે, પરંતુ તેમણે પરોક્ષ પ્રેરણા પાઇ
છે ને આજના નવીન કવિઓએ ઝીલી પણ
છે. તેથી ગુર્જરીની ગર્જના અમર ને અખંડ
જ રહેશે.

તેઓ મહાકવિ હતા તેવા જ અનુભવી
માનવી પણ હતા. તેમનાં કાવ્યો-ગીતોનો-
સાહિત્ય સુકૃતિઓની ખુશીઓ સર્વકાલીન
ગુર્જરીને ગર્જવશે તેવી જ રીતે માનવતાની
ખુશીઓ પણ આપણને સતેજ ને સચેત
રાખશે. તેમની તૂટિઓ ખરી પંડશે ને વસંત
મંજરીમાંથી કેરીનાં અમૃતદળ બૂકદ ગુજરાત
સદૈવ આરોગશે.

કાવ્યે નિરંજન કવિ:

[૨.]

અંમિહોત્રી ગણાભાઈની યત્નસિખાને કાવ્ય-
વેદિકાથી. અજવલ્યમાન રાખનાર કવિશ્વર
દલપતરામનું સાચા અર્થમાં આદ્ય સારનાર
કવિકુલશિરોમણિ ન્હાનાભાઈના સંસ્મરણો તો
અનંત છે. એકવાર મહાકવિ હૃદયરોમ, લો
ખાડપ્રેશર, ઉપરાંત આખા શરીરે સખત
ભયંકર ખરજનાથી બિભરાઈ રહ્યા હતા.
મસાળ કરનાં કરતાં મેં કહ્યું: 'ન્હાનાભાઈ!
દલપતકથા તો આપે લખી—ન્હાનકથા કોણ
લખશે?' ન્હાનાભાઈએ તરત જ કહ્યું: 'ભાઈ!
દલપત તો કુંગર હતો અને ન્હાનાલાલ તો
કણ છે.' એ એમના હૃદયની છાની વાત.
કાલોંધલનું વાક્ય મને યાદ આવ્યું, Great-
ness is always unconscious."

કુલપતિ અંધીજી અને કુલનાયક ઉપરાંત
મારા ઉપર હૃદયપૂર્વકનો પ્રેમ કરનાર 'વક્ત્રમ-
ભાંધ'ના સંબંધમાં શરૂઆતમાં પ્રદાર થતા
સાંભળી મને બારે વેળા યતી' પરંતુ સારંગી
સમા મંદુલ, અનુકંપનશીલ કવિહૃદયમાંથી
હિંતા બેચૂરા સ્વરનું બારીક નિરીક્ષણ કરતાં
મને એ સ્વર અંતરમાંથી હિંતા જણાવાને
બદલે બાજી અસરોના ક્ષણિક પડખા જ માત્ર
જણાયા. વતંમાન શુદ્ધરાતની સમકક્ષીન બે
મહાન વિભૂતિઓ—ન્હાનાભાઈ અને ગાંધીજીના
મિત્રનની જુમિકા માટેના ભગીરથ પ્રયાસ મેં
સર ક્યો.

આ ભોળાનાથ મહાકવિનું ભોળું અંતર
પ્રેમનો ચોંચ પડ્યો મેળવી શક્યું નહોતું અને
ધખધખી હાક્યું હતું. એકવાર મેં હિંમતથી
કહ્યું: 'ન્હાનાભાઈ! આ અંતર સંધાય' તો
સારું. ધારો કે મોહનદાસ (પૂ. મહાભાઈ)
આપની પાસે ઝીણુંને ઘેર ગયા તેમ કદાચ
આવે, તો તમે તેમને બેટો કે નહિ ?

મહાકવિનું હૃદય જીજ્ઞાસુ પડ્યું, "ચોક્કસ!
પણ એ મારે ત્યાં આવે ત્યારેને?" એ કેટલું

હુઃખદ કે પ્રસંગ આવે એવી પરિસ્થિતિ જ
ના ગોઠવાઈ—ગોઠવાઈ તે પહેલાં મહાકાળ વચ્ચે
આવી બિમો. એકવાર કહે 'ભાઈ! મારી પુત્રી
મરવા પડી ત્યારે આપ પહેલાં બેટીને મારનાર
તું મુલો છે કોણ? કહી ભગવાનને પણ મેં
માજ દીધી હતી. અને મારી પુત્રી એક વરસ
વધારે જીવી હતી. બીજીવાર મારા તુકસાન
સમયે પણ મેં તેને કહ્યું હતું કે, મારું ધન
તું પાપનું ધન છે? તું મારું પરસેવાનું ધન
પડાવી લેનાર કોણ? અને શ્રીહરિએ મને ચાર-
ગણું આપ્યું. ભગવાનને લાડ પણ ક્યાં છે અને
માજ પણ દીધી છે, તો આંધી તો કોણ?"

પ્રેમથી વસા ક્યાં તો બાળકની જેમ
વહાલથી તમારી છાતીએ વળગી રહેનાર અને
એકાદવાર પણ તેમના તરફ અણગમતું વર્તન
થક ગયું તો બાળકની જેમ રિસાઈને છણ-
છણાટ કરનાર આ આશુતોષ મહાકવિનું હૃદય
કુસુમથી પણ વધુ કોમળ લાખોવાર તો
કોકવાર વળ્યથી પણ કોકર થક જતું. કોકવાર
ગમરાઈ જવાનું કે આ તો બાળકાકા યોગીદાસ!
સ્વભાવે બાળક જેવા આ યોગરથ મહાકવિ
સર્વ સહકારી, અસહકારી, હિંદુ, મુસ્લિમ,
પારસી, ખ્રિસ્તી, ચડુરી, સૌમાં મિત્રો, પ્રસંસકો
વિદ્યાર્થીઓ અંતેવાસીઓ હજારોની સંખ્યામાં
ધરાવતા હતા. અને સૌના સમારંભ તન મન
ધનના ભોગે લેતા હતા. મારા પૂ. પિતાજીના
અવસાન સમયે મને કહે કે, "વિંધ્ય! તને
શોક તો તારક શોક ઉતરાવશેને?" મેં કહ્યું:
"જૂના જમાનાના રોહિયા તો ન્હાનાભાઈ, મરી
પડાયો." મહાકવિએ પૂ. માણેકજીને મારા
પિતાજીના તેરમાને દિવસે લાલચટક પાકડી
લઈ મારા ઘેર...ધર શોધતાં મેહલ્યાંને મારો
શોક ઉતરાવ્યો.

ભગવાન પરશુરામ અને બ્રહ્મના કોણ,
મહાકવિ શ્રીરોહાસીની પુત્રામરી, દેવાનંદનો ટંકારવ,
સદગુનંદનો નીતિધર્મ, હેમચંદ્રાચાર્યની
શુદ્ધરાતપ્રીતિ, અશોક ને અકબરસાદનાં દિલ

અને જહાંગીર—નરજહાનના દાંપત્યપ્રેમ, મીરાં, નરસિંહને દયારામની ભક્તિની શ્રદ્ધાના દાળો—લાંટ, આનંદને સૌરાષ્ટ્રના અગરત્ય મહાકવિ ન્હાનાલાલના સ્વભાવમાં રાસ રમતાં હતાં. કેક કહેતા, કવિદેહે વિરાટ છતાં મનોદેહે ન્હાનાલાલ વામન છે.” પરંતુ યોગેશ્વર શ્રી. અરવિન્દની નીચેની પંક્તિઓ એ પ્રકૃતિવૈમનસ્યનો આગેદુણ ખ્યાલ આપે છે.

“He who would bring the heavens here.

Must descend himself into clay.

And the burden of earthly nature bear,

And tread the dolorous way”

— વિષ્ણુભાઈ મ. શરદ.

[૩]

ગુજરાત મહાકવિનો મણિ-મહોત્સવ ઊજવતું હતું ત્યારે સ્વાધ્યાય મંડળના આશ્રયે નવસારીએ એ મહોત્સવ ઊજવી તાળા—પતરા પર મહાકવિને સન્માનપત્ર આપેલું. કવિશ્રી અને શ્રી માણેકજીદેન સારે નવસારી આવેલાં. એ વખતના જે એક પ્રસંગો મને ખાસ યાદ રહી ગયા છે.

તે દિવસનો એમનો વાર્તાલાપ સાંભળીને મને તો એમ થયું કે, ગુજરાતની ધરતીનો કોષ્ટપણ ખૂણો આ આર્ષદર્શિસંપન્ન મનીષિને અપરિચિત નથી.

સ્વાધ્યાય મંડળના આશ્રયે ત્યારે એ કવિશ્રીની હાજરીમાં ‘તારંગા’ વિષે નિષંધ વાંચ્યો અને કવિએ તારંગાનો મહિમા સંભળાવ્યો. મારા નિષંધમાંના ઈડરના વેણીવત્સરાજના સમયથી માંડી શિવના ત્રિશલ સમી તારંગાની ટટાર ટેકરીઓની વર્ણવિચિત્રો એ વિકટ ભાગોના ભ્રમરાળ ચડાણો પરથી મીરખાં બહારવટીઆના અવરજવરના પ્રસંગો, ગુજરાત અને મેવાડને સાંધતાં “પોળ”ના પ્રદેશમાં થતા સિંહો મુદ્દાની વાત ત્યારે

કવિશ્રીએ કરી.

નવસારીનો ખીજો પ્રસંગ તે મહાકવિ પ્રેમાનંદના હિતારાના દર્શનનો. મહાકવિ પ્રેમાનંદ નંદરખાર જતાં માર્ગમાં નવસારીમાં મોતીરામ મહેતાજીની હવેલીએ થોડા દિવસ વિસાઓ કરતા. મહાગુજરાતના મહાકવિશ્રી નાનાલાલને આ સ્થળ જોવું હતું. એમને તો જે ધરતી સૈદ્ધાંતો પહેલાં અઢમ પ્રતિસાધારી મહાકવિના ચરણથી ધન્ય થઈ હતી એ સ્થળનાં દર્શન કર્યાં હતાં; અને એમને મટપટી લાગી હતી; એટલે સવારની ખીજ ખુલાકાતો (કોષ્ટને લાગે કે કવિ ઔપમારિક રીતે જ આટોપે છે) આટોપી મોતીરામ મહેતાજીની જૂની ડહેલીએ આવી વિરાજ્યા. એ સમયની કવિના યુખી પ્રસન્નતા કોષ્ટ અનેરી જ હતી. ફૂલફણિમ બાળકને તેની ઇચ્છિત વસ્તુ મળી જતાં જેવો આનંદ થાય એવો આનંદ કવિને થતો જણાયો. તે વખતે તેમણે મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં ગુણગાન કરતાં એક દર્દબર્યુ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું: “પણ મણિભાઈ, ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર મવાતો મહા-કવિ ક્યારે પાકશે?” અને ત્યારે એમણે મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રસંગને સહ મહાકાવ્ય લખવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવેલી. એ ખીતાને આજે હસ વરસ વીતી ગયાં.

ત્રીજો પ્રસંગ રાતના વાણુ વખતનો છે. ગુજરાતના જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ ન. દેસાઈને સંબોધી તેમણે કહ્યું: “રમણલાલભાઈ, આપણે બધા કવિઓ ખરા, પંજી શહેનશાદ અક્ષરના હરખારમાં એક કવિ આવ્યો. પોતાના પ્રદેશની પ્રજા દુકાળમાં સપડાઈ હતી એવું જાન એણે કવિતામાં કર્યું અને શહેનશાહના હૃદયને હલાવી” મૂક્યું. દેસાઈ મહેસુલ એક જ આને માફ થયું.”

આ પ્રસંગોમાંથી કવિના દિલનો પારખ્ય મળે છે અને એથી તે એટલી દાંડતા પ્રેરાયો છું. મહાકવિ ન્હાનાલાલના અવસાન સાથે ગુજરાતના એક પ્રાસાદિક કવિની વાણી અંતોષ

યષ્ઠ છે; એનું સ્મરણ યતાં બીજી પણ એક વાત યાદ આવે છે અને તે એ કે, ગુજરાતની ધરતીએ જગત સાહિત્યમાં પ્રાચીન કાળમાં જેમ પોતાનું દાન આપ્યું છે તેમ મધ્યયુગ કે ચાલુ સદીઓમાં પણ ગુજરાત ચિન્તનશીલ વિભૂતિઓ સિવાયનું નથી રહ્યું. અને એમાં પાટનગરોએ મહાકવિઓ સરખા છે.

સાટના પાટનગરોથી સોઢલ, શ્રી. બિન્ન-માલના માધ, અને બ્રહ્મગુપ્ત, પાટણના કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રીપાલ વગેરે, મરાઠાઓની ગુજરાતની સત્તા સમયે વડોદરામાં પ્રેમાનંદ અને હાલના મહાગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં મહાકવિ ન્હાનાલાલ: આમ ગુજરાતનાં પાટનગરોની એક વિશેષતા જણાય છે. એ જ રીતે બીજી પણ એક વિશેષતા મને લાગે છે અને તે એ કે, કલમને ખોળે માથું મૂકી ભગવતી સરસ્વતીની ભક્તિભરી ઉપાસના ત્રણ સદીના ગાળામાં ત્રણ ત્રણ મહાકવિઓ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે એવા દાખલા મળવા પણ મુશ્કેલ છે. પ્રાસાદિક વાણી, અડગ ટેક, પ્રેમ-ભક્તિની અજલિ, એ બધું ત્રણ સંક્રાંતિ ગુજરાતે જોયું, જાણ્યું, અને માણ્યું છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદ, નર્મદ અને ન્હાનાલાલની સારસ-રતુતિઓ ગુજરાતી ભાષા ધરતી પર હશે ત્યાં સુધી રહેવાની અને યશ પામવાની. સદેહે આજે કેવિ આપણી પાસે નથી, અક્ષરદેહે મહાકવિની હિમમાળની ટેકરીઓમાં ફૂલો નહીં જન્મ્યા જેવી નિર્મળ વાણી સદાએ ઉત્પત્તિ પ્રેરણા આપતી રહેશે.

— મણિભાઈ દિવેલી.

[૪]

અમદાવાદે ક્યેલું પણ નહિ એવું મનોરમ કલાપ્રદર્શન કવિશ્રીએ યોજ્યું. ગુજરાતભરમાંથી નમૂનાઓના ચોકચોટ ખડકાયા, બ્યવસ્થિત ગોઠવાયા; નડિયાદના કવિચિત્રકાર કૃષ્ણચંદ્ર ઝવેરદાસ શાહના 'ગાંધીજીના અક્ષરદેહે'

સારી ચે જનતાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. 'નવજીવન'ના ગાંધીજીના લેખો લખીને જ ગાંધીજીની આખે-હજી ઉપજાવી કાઢેલી. એ પ્રતિકૃતિ હજી ચે નડિયાદમાં એમનાં દીવાનખાનામાં મોચુદ છે. અવૌચીન યુગના એકે ય ચિત્રકાર એવો અખતરો કર્યાનું જાણ્યામાં નથી. એ જ પ્રદર્શનમાં ભાઈ મનુભાઈ જોષાણીએ કાડિયાવાડી બનાવટની માટીની બદામ, ઇલાયચી, ખારેક વગેરે મોકલેલાં તે એવાં તો આખેહજી દતાં કે ન્હાનાભાઈએ એક મોંમાં મૂકી દીધેલી. એ રીતે મનુભાઈનો કવિસાહેબ સાથેનો સંબંધ તો આ પહેલાંનો ઘણો જૂનો મણી સંકાય તેમ છે.

પછી કવિએ આદરી યુવક પ્રવૃત્તિ ને કરી સ્થાપના અમદાવાદ વિદ્યાર્થીસંઘની. અમદાવાદની વિદ્યાર્થીયજીવનના શ્રીગણેશ એ દિવસે જ મંડાયા. એની જાહેરાતના પહેલા ચોપાનિચાથી તે ખંધારણના છેલ્લા અક્ષર સુધી શબ્દેશબ્દની યોજના કવિની પોતાની. પોતાનાં લખાણોની જેવી તે હાથે નકલો દરતા તેવી જ નાનામાં નાના ચોપાનિચાની પણ જાતે જ નકલ કરતા ને લખવાથી માંડી છપાવે તે વહેંચાણ રહે ત્યાં સુધીની પ્રત્યેક ક્રિયા પર તેમની વ્યતિ દેખરેખ રહેતી. તે વખતે ન્હાનાભાઈને પકળે અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓનો સામર જીલ્લતો. એ જ ત્રણ વર્ષ વિદ્યાર્થીસંમેલનો ભરાયા અને ઉજવાયાં એવાં હજી અમદાવાદમાં જોવાં નથી.

ભાષણોની ત્યાં ઝડીઓ વરસતી, એટલું જ નહિ, પણ બેત્રણ દિવસના રંજનકાર્યક્રમો પણ યોજતા. જીવનભરની એમની ચોક્કસાઈ કેટલેક સુધી ? અમે વિદ્યાર્થીઓ ઇસ્વીસન ૧૯૨૨ માં દિલ્લી આમાના પ્રવાસે મયેલા ત્યાંના ડેટલાક સિલા-લેખો હિતારી લાવેલા. કવિએ 'આદરાહનામું' લખવાનો નિર્ધાર કર્યો કે મારી એ નાનકડી ડાકરીઓ પણ ઉપાડી મયા ને એમાંનું પણ ક્યું ય નોંધવાનું પોતાનાં પુસ્તકોમાં રહી ન જાય તેવી તકેદારી રાખી.

ને અંતિમ પળે વાડીલાલ દારિપટલમાં

વિદાય લેતાં પહેલાં એમના નિવાસસ્થાને મારું નામ અને પડતાં જ 'મે' તમને 'સારથિ' બેટ આપ્યું છે ને? એ કાલે લઈ આવ્યો. એની પ્રસ્તાવનામાં મારે બે અક્ષર સુધારવાના છે.' હાથી ધડી સુધી સાહિત્યોપાસનાની શુદ્ધિ માટે કેટલી ઠાળછ?

—રમણિકલાલ જે. દલાલ

[૫]

કવિશ્રી ન્દાનાભાઈ સંમહોને માટે પોતાનાં કાવ્યો ઠોળને આપતા નહિ. 'સાહિત્યદર્શન' માટે મેં એમની રજા માગી. ત્યારે તેમણે જણાવ્યું હતું: "હું તેવી પરવાનગી ઠોળને જ ક્યાં આપું છું?"

"હું તે જાણું છું અને છતાં મારા સંગ્રહ માટે આ માગણી મૂકું છું."

"તેના કરતાં મારાં પુસ્તકોમાંથી ગમે તેને પોષ્યપુસ્તક તરીકે, થાળા ચલાવે તો તેમાં શી દરકા છે?"

"માખમિક ધોણુ માટે આ પ્રથા જરા-બર એટલા માટે છે કે, વિદ્યાર્થીઓને તમામ કવિઓનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે. એ દષ્ટિ-એ જ મેં આ ન્યામણી મંજૂરી માટે મૂકેલી છે. સ્વીકારશે તો સારું!"

"તમને હું પરવાનગી આપું એથી જેમને મેં ઇન્દાર ક્યો છે તેમને અન્યાય ન થાય કે?"

"તમે આવી રજા એક સંગ્રહને માટે આપેલી છે; જો કે હું ચોતે તો સ્વતંત્રપણે આ માગણી મૂકું છું."

"તે હું સમજી શકું છું. જે દિવસે હું આવા કોઈ નિશ્ચય ઉપર નહિ આવેલો, ત્યારે એ રજા અપાઈ ગયેલી છે. હવે હું એમને ના કહી શકું નહિ."

"તો હું તમારી રજા મળી ગઈ છે, એમ માનીને અમુક કાવ્યો મારા સંગ્રહમાં લઈ તો તમે..."

વચમાં જ મને કહ્યું: "હું તમને નોટિસ નહિ આપું. તેને માટે હું તમને કોર્ટમાં પણ

નહિ ઘસડું. તમે એ રીતે લઈ શકો છો."

હું ખડખેડટ હસી-પડ્યો.

—અખાલાલ જે. રાઈ

[૬]

સને ૧૯૩૩નાં ગુજરાત કોલેજના ઇન્ટર આર્ટ્સના વિદ્યાર્થી તરીકે પૂ. ન્દાનાભાઈને મળવાનો પ્રથમ યોગ મળેલો. તે જ વખતે તેમના નિર્દેશ સૌજન્યની છાપ પડી હતી. પછી, એમના તખલ્લુસ—પ્રેમભક્તિ—ઉપરથી ગુજરાત કોલેજમાં 'પ્રેમભક્તિ મંડળ' સ્થાપવામાં આવ્યું, તેનું સુકાન. મારા હાથમાં આવ્યું, અને એ અંગે પૂ. ન્દાનાભાઈના વિશેષ પરિચયમાં આવવાના પ્રસંગો મળ્યા. 'કવિશ્રી નાનકડી સભાઓમાં તેમજ જ્યાં-પોતે પ્રમુખ ન હોય ત્યાં જતાં નડોતાં, એવા અભિમાની હતા—' એવો ભ્રામક ખ્યાલ ઘણાંઓને હતો, હશે. પણ અમારા મંડળની એક સભામાં મારા દરબાર જ વિદ્યાર્થીઓ હતા, છતાં ન્દાનાભાઈએ કોઈક કલાક સુધી 'કલાપીનો વિરહ'નું કાવ્યવાચન કર્યું હતું. બીજી એક સભામાં એમને પ્રમુખસ્થાન લેવાની મેં દરખાસ્ત ગૂંચી, તો એમણે વિરોધ ક્યો અને કહ્યું: 'આખા વર્ષ દરમ્યાન મંડળના જે પ્રમુખ હોય, તે વાર્ષિક સભામાં પ્રમુખસ્થાન લે.' અને બી.એ. માં બહુતા મને-વિદ્યાર્થીને પ્રમુખપદે બેસાડી દીધો હતો!

પૂ. ન્દાનાભાઈ અને પૂ. માણેકજીનું વાતસલ્ય—તેમની છત્રછાયા અવિરમરણીય છે. ખડાલ તામના એક નાનકડાં ગેમમાં મારાં લગ્ન હતાં; તે વખતે ન્દાનાભાઈ મચારીવલ હતા. તેમને યોરાડની જાંઘી હતી; કેવળ રૂબો ઉપર હતા. ધરતે ઝોટલો પ બિતરવાની ટાકતરી મનાઈ હતી, છતાં ન્દાનાભાઈ અમારે ગામ આવ્યા અને ગામલોકોને કાઠોરના બંધથી મુક્ત કર્યા.

—ધીરજલાલ પરીખ

[૭]

કવિશ્રી જ્યારે અધિવિચારણાનો જ નહિ, પણ ખુદ અધીજના બ્યક્તિગત જીવનનો પણ

ખુશ્ખુશી વિરોધ કરવા માંડ્યા, ત્યારે મેં તેમનો એ બાળતમાં ખુલાસો માગ્યો હતો. ત્યારે તેમણે મને ખુલા દિધે હતું હતું: 'રાજકારણમાં પડેલા ગાંધી અને હિન્દને સંત તરીકે દોરનાર રાષ્ટ્રવિધાતા એવા ગાંધીજીનાં બે સ્વરૂપ છે: સાદાઈ, સત્યપ્રિયતા, નિખાલસતા. ખીજના કુખે કુખી થવાની તમન્ના અને ખીજની સેવા કરવાની તત્પરતા બેતાં ખરેખર ગાંધીજી એક સંત પુરુષ તરીકે માનને યોગ્ય છે. પણ રાજકારણની ખટપટમાં બિનરી ન્યારે તે દેશ, વેશ કે પક્ષને-પક્ષનાં મંતવ્યને સત્ય કરતાં પ પ્રધાનપદ આપે છે, ત્યારે મારો સત્યનિષ્ઠ આત્મા કફળી બિડે છે અને મારી ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ મારે કડવાં કથન ઉચ્ચારવાં પડ્યાં છે અને પડે છે.'

દારકા જઈ 'દરિદ્રશન' લાવી, શ્રીપ્રભુને બેઠ ધરી આઘા પછી કવિશ્રીને હું મળ્યો હતો. ત્યારે તેમણે 'ડેરા દૂરચો'નો પ્રસંગ કહી જણાવી કહ્યું: 'આપણે ભક્તો પ્રભુનાં દર્શન કરવાને નેટલી આંકડા રાખીએ છીએ તેટલી બલકે તેથી પણ વધારે આતુરતા પ્રથુ આપણને તેમનાં દર્શન આપવા માટે ધરાવે છે, આપણે લખવા કે રચવા માગીએ છીએ, તે કરતાં પણ પ્રથુ આપણી દારા વિશેષ લખાવવા-રચાવવા માગે છે. અને છાપાવવા મોકલે છે.

કવિશ્રીએ તેમનું પ્રભવચંદ્ર અને કાવતેજ મરણ પર્યંત ટકાવી રાખ્યાં છે. તેનું કારણ તેમની પ્રેમમંકિત-માનવઆતિથ્ય અને પ્રથુ-પૂજન છે. અંતર્યામીનું દર્શન તેમને તેમના પિતાશ્રીની માફક સ્પષ્ટ હતું. તેથી જ તેઓ 'વિશ્વગીતા' અને નવાં ઉપનિષદો લખી શક્યા હતા. મિસં લિલિપન એડગર અને ડોલ એની બેસન્ટ જેવા આંગ્લિ પ્રભુતાનીએને તેમણે પોતાને આંગણે સત્કાંક્ષો હતાં. સન ૧૯૩૧માં સર્વમત સંગ્રહ મંડળ રચાવવામાં તેમની જ દોરવણી હતી. ૧૯૨૩ માં આયરિશ કવિ નેકસ

કમીન્સને પોતાને ત્યાં નોતરી 'રનેદસ'મેક્લન તથા કલાપ્રદર્શન ગોઠવ્યાં હતાં. રાજકોટમાં આજે રામકૃષ્ણ મિશન છે, તેનું સ્વપ્ન ધડવામાં કવિશ્રીનો શબ્દો ધણો મોટો છે. વળી, સન ૧૯૦૮ માં મિસ બિલિપન એડગરને જમણુ આપ્યું હતું, તે આંતરરાષ્ટ્રીય હતું. અને સુધારકોના 'આર્થન ડીનર' પહેલાંનું હતું. રાજકોટમાં અંત્યજ શાળા, સ્ત્રીવર્ગો અને જેવડે પનિતાવિશ્રામ એ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં કવિશ્રીનો શબ્દો ખાસ નોંધપાત્ર છે.

—મૂળચંદ્ર સુનીલાલ ભગત [૮]

કવિરાજના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરાના દાઝભાઈ જાત્રાણે એમને સન્માન આપ્યું હતું. સ્વ. મહુભાઈ કાંટાવાળાએ તે વખતે કહ્યું હતું: 'કવિસાહેબ!' આ દેવીપુત્રોનો કુલદાર છે. એ સૂચવે છે કે આપની દાર છે. 'તરત જ કવિશ્રીએ કહ્યું: 'જ્યાં સુધી 'પૃથ્વીરાજ રાસો' પછી કોઈ વીરરસનું કાવ્ય ગુજરાતને સાંપડ્યું નથી, ત્યાં સુધી એક નહિ પણ સાત વાર દાર છે.'

ઉપર સુવર્ણ મહોત્સવનો ઉલ્લેખ થયો છે, તે પ્રસંગે પ્રભુમોટોએ કવિશ્રીને દાસ અને કટાર બેટ આપ્યાં હતાં. કવિશ્રીએ ત્યારે કહ્યું: 'તમારી કટાર મને ન ખપે; ખપની તમારી દાસ છે.' કવિશ્રીએ કોઈક પગાર કે મનીઓડર હાથમાં લઈ ગયેલા નહોતા. એમના વડીલ પુત્રના લખનો સમારંભ પૂરો ચયો, અને કવિશ્રીએ મને પૂછ્યું: 'કેમ કાંઈ ખૂર છે કે?' મેં કહ્યું: 'ના, બિનકંઈ બસો રૂપિયા વધે છે.' એટલે પોતે કહે: 'તો બાઈને કહો કે એ રૂપિયા વાપરી નાંખે!'

સંસારશેતરંજ કે રાજરમતોના જ નહિ; પણ મરદાનગી રમતોના પણ કવિશ્રી ઉમદા ખેલાડી હતા. કોઈકે પૂછ્યું: 'કવિસાહેબ! આ રમત તમે જાણો છો?' એટલે 'તેમણે કહ્યું: 'બસા! આમ શું પૂછો છો? મને કઈ રમત નથી આવડતી એ જ પૂછો.'

—જેઠાલાલ મો. આશીદ

મહિનાથ ક્યાં છે?

શ્રી. રણછોડલાલ વાયડા

*

“વિરાટને વધાવીને વિરાટ પૂજન કાધા”

તો સાચો આનંદ ગુજરાતમાં કેષ્ઠએ અનુભવ્યો હોય તો તે કદાચ કવિવર ન્હાનાલાલે જ છે. એમની અધઃશતાબ્દીથીયે વધુ સારદો-પાસાનાનાં મુખ્ય લક્ષણો કવિવરે પોતે જ ગણાવ્યાં છે તેમ જ છે: “નવવસંતની ટહેલ” અને “જગતવેધ”.

અહીં, વિરાટ અને રસ એમની કવિતાના દેશો છે અને એમાં સૃષ્ટિ માત્રનો સમાવેશ થઈ જતો એમણે અનુભવ્યો છે. કેવળ કાવ્યો-પછીની રહીને કવિતા ક્ષેત્રના આવા મંગલવર અને બધા દેશો ખેડનાર તરીકે કવિવર ન્હાનાલાલ આપણા યુગનો કદાચ મોટો ચમત્કાર ખની રહે છે. આજનો આપણો લેખક વર્ગ આર્થિક વિમાસણની બીંસ અનુભવી રહ્યો છે. કવિવર ન્હાનાલાલે પણ એ બીંસ એના તમામ રુદ્ર સ્વરૂપમાં લીધી અને અનુભવી છે. પણ એમની કવિતામાં કે એમનો સંજ્ઞનના કાષ્ઠપણ પ્રકારમાં એવી આર્થિક દરિદ્રતાનો એક હરફ સુધી ઉચ્ચારાયેલો જોવા મળતો નથી. એટલું જ નહીં, પણ મનભર ઉલ્લાસમાં તેઓ હમેશા રહ્યાં છે. વિરાટની પકડ કદાચ એમને જેટલી હતી તેટલી વર્તમાન યુગીય સાહિત્યકારોમાં તો શું પંજુ જગતના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યસ્વામીઓમાં પણ અમુક ગણતર રચનાઓમાં નહરે પડે છે.

આપણા યાત્રિક યુગમાં આવો આત્મ-સંતોષ, આવો પૌરુષસભર આત્મત્યાગ, અને આવી પ્રકુલ ઉલ્લાસપ્રિયતાનો જોડો કવિતાસાહિત્યમાં મળવો મુશ્કેલ છે.

કવિતા જે જગાનામાં ઓસરતી જતી હતી, જે વખતે પ્રાચીન દિલને સિનેમા અને

રેડિયોએ છેક જ પરવશ બનાવી દીધાં હતાં તે વખતે પંજુ સામાન્ય ગુજરાતી વર્ગે એમનાં આદર અને સન્માન કયે રાખ્યાં હતાં: ફક્ત એક જ અફસોસ એમના પોતાં માટે કરવાનો હોય તો તે ગુજરાતમાં ‘મહીનાથ’ની અછત અંગેનો છે.

એમને ન્યાય આપવામાં એમણે પોતે જે સરતો પોતા માટે ઊભી કરી છે તે જ મુખ્ય-ત્વે કરીને લક્ષમાં લેવાની જોઈએ. કવિતા એમનો જીવનપ્રદેશ હતો. અને એ કવિતા-ભિન્ન કવિતા એમણે મનભર ગાઈ છે. કદાચ સાચાં કાવ્યો શીખવા માટે આપણે ન્હાનાલાલ પાસે જ જવું જોઈએ. એમની કવિતામાં પ્રેરણાના અદ્ભુત ભંડારો બધાં પડ્યા છે. એ વાત હવે લગભગ સર્વ સ્વીકૃત બને છે.

કવિતાની આત્મિક અસર આધ્યાત્મિક છે. કવિતાનું સંજ્ઞન અને એનું પરિશીલન આપણામાં ધર્મરત્ન પ્રેરે છે. આ ‘કમ’ એમના જીવન અને કવનમાં કેટલી મધી યથા-ચતાથી પ્રતિબિંબિત થએલો જોવા મળે છે? છેવટનાં વર્ષોમાં ‘હરિસંહિતા’નું સંજ્ઞન આ ઉત્કટ આધ્યાત્મિક મનોદશાનું નિદર્શક છે.

ભિન્ન કવિતા અને જીવનના પ્રકુલ દર્શનની બાબતમાં એમણે યુગાવતારી કવિસમ્રાટની ગરજ સારી છે. પ્રેરણાનો આવડો. પ્રયંડ પ્રવાહ, ભિન્ન આટલો અખંડ ભભરા અને કલ્પનાની આવડી વિરાટ પકડ એમને વિશ્વ-કવિ બનાવવા માટે પૂરતા છે.

આમ છતાં-ગુજરાતી મહિનાથોના દુકાળની વચ્ચે એમણે ભવશૂન્ય શ્રદ્ધાથી બાખ્યું છે કે “દિમાવચને શિખરે પહોંચાય તે પહોંચશે, ને નહીં પહોંચાય તે નહિ પહોંચે; ‘એકુંત મંડળ દિમાવચ શિખરે ચઢી ખેતી કરશે કે નહિ કરે.’ પણ તેથી...મનન ચૂકતી શિખરાવલિવંતો દિમાદિ ખેતો ચે નહિ કરે કે પૃથ્વીને પાણી પાતો ચે નહિ વિરગે.”

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી.લિ. (અહમદનગર)ની
પ્રખ્યાત ઔષધિઓ ।

સુ પ. ણી

સુપણી દીકરીઓ મેરેરિઆ અને
તેને લગતા ટાઢીઆ-મુલ્લી તારને
હાવવાના દરેક ગુણો ધરાવે છે. જરૂર
મુજબ અમુક સમય ચાલુ રેવાથી
સંપૂર્ણ આરામ આપે છે.

કા સ્ફો

અને તે જાતના કદ તથા ખાંસી માટે
' કાસ્ફો ' (KASPHO)
અસરીર છે. વસાણા અને બીજા
પ્રખ્યાત ઔષધિઓના મિશ્રણથી આ
દીકરીઓ ' ખાંસી 'ના મૂળ કારણને
દૂર કરે છે

મળવાનાં સ્થળ :

ચંદુલાલ પ્રેમચંદ ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ હરીશંકર દેવશંકર શુક્લ,
ઉમરેઠ. મોહનલાલ પ્રભુદાસ, ધંધુકા. ખી. શિવદત્તની ફાં. ગોડીરામ, વડોદરા.
એ. ર. શાય એન્ડ ફાં. રાવપુરા, વડોદરા હિન્દી વસ્ત્ર ભંડાર, સુરત.
તથા બીજાં સ્ટોકીસોને ત્યાંથી મળશે.

માનસિક અને શારીરિક કળેડાંઓ
પેલા દ્વારા પોતાની કહાણી કહે છે.

કળેડાં

[તનનાં ને મનનાં]

: મૂળ લેખક :

રાજરત્ન શ્રી. વા. વિ. જોશી

: અનુવાદક :

સા. શાન્તાબહેન મનુભાઈ દેસાઈ

કિંમત રૂપિયા બે

જીજીવન ઓફીસ

અવેરીવાડ : અમદાવાદ

લેટ માટે ઉત્તમ

શ્રી. કનુ દેસાઈનાં નવાં આલ્પમે

શૃંગારિકા

[ત્રણ-રૂપિયા]

ચિત્ર-મંજરી

[સવાત્રણ રૂપિયા]

ગુજરાત અથવા રત્ન કાપાલય

અને બધાં બુકસેલરો વેચે છે.

જયભારત મીલ્સ

JAYABHARAT MILLS
AHMEDABAD

- ❖ સાડી
- ❖ વૉયલ
- ❖ હાથ રુમાલ
- ❖ પોપલીન
- ❖ શર્ટીંગ

JUPITER MILLS
AHMEDABAD

જ્યુપીટર મીલ્સ

આ માસિક સાથે પચિત્રી માસિક લેડી
દેવામાં આવ્યું છે

વર્ષ ૭ મુઃ : અંક : ૭૪૦
એપ્રિલ ૧૯૪૧ :: મે ૨૦૪૧

૧ જળપિદુ	૩૮૫
૨ વીરી, વાસલડી	૩૮૬
૩ વિસ્તાર કાકી	૩૮૭
૪ રાગમંથ	૩૮૮
૫ કુ. કેપિલાબહેન ખાંડવાળા	૩૮૯
૬ વસંત-વેણું	૩૯૦
૭ કુશળ શુદ્ધિશીમા	૩૯૧
૮ ગામીએલા મિસંત્રાલ	૩૯૨
૯ અરુણા અસદઅલી	૪૦૨
૧૦ શુદ્ધિશીમાની તાલીમ	૪૦૩
૧૧ દીનશંકુ એન્ટ્રેક	૪૦૪
૧૨ આંખડી	૪૦૫
૧૩ ભોક્ષીતોમાં મોરમે	૪૧૧
૧૪ ચીનની આંખ	૪૧૮
૧૫ મેડમ ક્યુરી	૪૨૧
૧૬ કાચાની કલમે	૪૨૭
૧૭ ગુરુ-વિયોગ	૪૩૨
૧૮ આળકુટર	૪૩૩
૧૯ રસોઈપર	૪૩૬
૨૦ માનવરતો મહિમા	૪૩૭
૨૧ સ્ત્રી-પરિચય	૪૩૮
૨૨ સોરભ	૪૪૧
૨૩ સાચા કિસ્સાઓ	૪૪૭
૨૪ પુણ્યપરજી	૪૫૦
૨૫ સ્ત્રી-જગત સમાચાર	૪૫૧
૨૬ પ્રસન્ન પરિચય	૪૫૬

શ્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું શ્રીગોપાલ માસિક

વર્ષ સાતમું : ચૈત્ર ૨૦૦૨ : એપ્રિલ ૧૯૪૬ : અંક છઠ્ઠો

જળાબિન્દુ

દ્વિમક

જીવનના હરકોઈ પ્રશ્નને માટે—હરકોઈ પ્રશ્નના સાચા ઉકેલને માટે—જાત ગાળી નાખવાની માણસની તૈયારી ન હોય તો, બહેતર છે કે, એ કોઈ પ્રશ્નને છેડે જ નહિ. પ્રશ્નને છેડવામાં કોઈ જાતની નામોશી નથી; પણ છેડ્યા પછી એ પ્રશ્નને ઉકેલ ન લાવવામાં મનુષ્યની સ્પષ્ટ હાર રહી છે. અને એ હારનું નામ મૃત્યુ. જીવનના મહા પ્રશ્નોની કિંમત ઘણી વખત મૃત્યુથી લેશ પણ ઓછી અંકાતી નથી.

જીવાનીને મોટામાં મોટો ભય આ છે. ઘણી વખત જેને એ પરાક્રમ માનતો હોય છે, તે હોય છે સાહસ. પણ હરકોઈ સાહસને પરાક્રમમાં ફેરવી નાખનારું મુખ્ય બળ ઉત્સાહ એ પણ જીવાનીનું મુખ્ય અંગ છે; એટલે ઉત્સાહ અને આંવેગની રેખાઓનો બરાબર તકાવત સમજ લેનારો તરૂણ પોતાના સાહસને પરાક્રમની કલગી પહેરાવવાનો અધિકારી થઈ શકે ખરો. ઉત્સાહ અને આંવેગને બરાબર જૂદાં પાડીને જે સમજ શકશે તે પરાક્રમ કરશે; જીવાન રહેશે—કામ શરૂ કરતી વખતે; વૃદ્ધ બનશે—કામ શરૂ થયા પછી.

વીરી વાંસલડી !

લેખક :

શ્રી. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ

વીરી વાંસલડી ! બહીલી થતી ન જરી,
આવે સુનેરી પણ અજોલડી રે લોલ;

ધીરી વાંસલડી ! ઘેરી ઘડી સખીરી !
લાવે શી ભાવિ રિલ ડોલતી રે લોલ !

ફલવનો લીલાં પુલાય,
વાયુ મુરબિ વિપુલ વાય,
પંખિડાં મધુડું ગાય,
હર્ષતાં રે લોલ;

જરણિયાં ઝમે શીખાય,
હરણિયાં રમે રૂંધાય,
મગન શાં સદા મુહાય,
હર્ષતાં રે લોલ.

સૃષ્ટિ સુન્દર મનહરા, અનુપમ સૌમ્ય વિહાર;
વાલાં સ્યામલ પૂર ત્યાં, છાયાં તિમિર અપાર !
ઊર સકળ નરનારનાં ફૂળ્યાં અન્ધ હતાસ;
પાયે વાયક વીરનાં ગ્રેમલ તોય પ્રકાસ.

વીરી વાંસલડી ! બહીલી થતી ન જરી,
આવે અનેરી પણ અજોલડી રે લોલ;

ધીરી વાંસલડી ! ઘેરી ઘડી સાહેલી !
લાવે શી ભાવિ રિલ ડોલતી રે લોલ !

જગત-ત્રાસ ન્યાં અમાધ,
હૃદય-તાપ ન્યાં અમાધ,
કલેશ કલુષ છે અમાધ.
બ્યાધિયાં રે લોલ;

જીવન વિષ પૂરે, પુરાય,
નયન-વદન-હિરનાય—
દેવીભાવ લઈ વિદાય,
ત્યાગીયાં રે લોલ.

સંસારે દહતાં અતુલ, દહોં જાડાં ઝીલાય;
અદા ઉન્નત અમર કવિ ! મધુઝરી ખીલાય,
વ્યથિત રજનિદિન હૃદયતવ, ઉદારવા મનુષ્યાંત,
દૂર તિમિર કરો જર, ગીતા તુલ ગોપાલ !
વીરી વાંસલડી ! બહીલી થતી ન જરી,

આવે દરિતી પણ અજોલડી રે લોલ;
ધીરી વાંસલડી ! ગ્રેમી મુકો સખનિ !
લાવે શી ભાવિ ભવ ડોલતી રે લોલ !-વીરી

જીવનશુદ્ધિ વિના જીવન—સંદેશ ? એ વાત અશકય છે. એટલે ઘણું ખરું
સાહિત્ય મનુષ્યના મરણ પહેલાં મરણ પામે છે; બાકી રહેલ એક દસકામાં.
આજની ખરી મુશ્કેલી આ છે. કોઈને સંદેશવાહક હોવાની અજબ થકા
પગડી નથી—અને છતાં સંદેશ આપે છે સૌ. જે માણસને પોતાનામાં થકા
ન હોય એ કાંઈપણ ન કહે. એમાં માનવજાતની મોટામાં મોટી સેવા છે.

આજીવજીવિની સાત સાત ગામોમાં પ્રખ્યાત અને વિચિત્ર ૩૬૨ મિટ્રોપર-બાથ સંધ્યાની ગોરજ વેળાએ તેમના દવાખાનાની પાકી બાંધેલ ઓશરીમાં બીંતને અટલીને ગમગીન ચહેરે બેઠાબેઠા ધુમપાન કરતા હતા અને તેમના દુઃખો અને હિંચો કમ્પાઉન્ડર ઉપર ઉપર બેઠો બેઠો ઝોકાં ખાતો હતો.

દવાખાનાનો ઝોરડો અને એની ઓસરી પાકી બાંધણીનાં હતાં; છતાં ૩૬૨બાથનું રહેવાનું મકાન તો માત્ર માટીનું હતું ને ઉપર માસ ઓછું હતું. પ્રતિરૂપી વિનાની પચીસ વર્ષની પ્રેક્ટીસ એકલે હાથે તેમણે આ ગામમાં કરી હતી, તો પણ રહેવાનું મકાન પાકું બંધાવી શકાય એટલી કેમાણી એમને યથ નહતી. દવાઓ બગડે નહિ એ દષ્ટિએ એમણે માંડમાંડ દવાખાનાનું મકાન પાકું બંધાવવા જહેમત કરીને ૩૦ હજાર છોટાની એક બકી પકવી અને છોખ્રંધ બનાવ્યું, તો ય એ મકાન ગામ-લોકોની કાળોને વિષય યથ પડ્યું હતું. અને ગામમાં એ એકમાત્ર મકાન પાકું હોવાથી બ્રાહ્મણો અને કાયરથો ચર્ચા કરતા કે, દાકતર બાથ આટલું બધું નાણું લાવ્યો ક્યાંથી?'. દાકતરબાથ એવી ચર્ચા સાંભળી તટસ્થ બાવે હસતા. 'ધનહીન અને ધરહીન' ખેડુતો વચ્ચે રહીને એમનું હૃદય એટલું બધું ડોમળ બની ગયું હતું કે પાકું મકાન બાંધી તેમાં રહેવાની તેમને કદી ઇચ્છા ન થતી નહિ.

મને દાકતરબાથની ઉપર ઘણી ગ્રહા હતી અને છપોતી મને ખૂબ ચીક હતી, એટલે અવારનવાર હું દાકતરબાથ પાસે નવરાસને વખતે જઈ બેઘડી આનંદવિનોદ કરી આવતો. કોઈ કોઈ વખત કોઈ દહીં આવીને ગામની છપોખરવૃત્તિ ઉપર વાત કરતો ત્યારે દાકતર-બાથ હસીને એ વાત ટાળી દેતા: 'એ તો

કરુણા મયી

વિસ્તાર કાઢી

અનુવાદક

સો. જયપ્રભા શાસ્ત્રી બી. એ.

*

ગામડાનો સ્વભાવ જ છે! પોતાનું બધું પણ પોતે સમજે નહિ. સારા શિક્ષણને અભાવે માણસની સારી પ્રકૃતિ પણ નિષ્કૃત બની જાય. હું તો એટલું જાણું કે, હું ડાહ્યને હાતોં નથી એટલું મારે માટે ખસ છે.'

એક દિવસ જઈને તેમની પાસે. સાંઢી ઉપર બેસી હસતાં હસતાં મેં કહ્યું: 'દાકતર-બાથ! પેલા હોકરાને તો નમે બચાવી ન શક્યા ને?'

દાકતરબાથએ હોકાની નળા ગોંઠાંથી કાઢી નિસાસો મૂકતા કહ્યું: 'હા બાપ, હોકરો બીચારો ન જાયો. પ્રહલાદ હોત તો કદાચ બચી જત.''

એ છોકરાને ન બચાવી શક્યા મારે મારા મનમાં પછું દાકતર વિરૂદ્ધ કરીઆદ ઉઠી હતી. એટલે જ હું જરા બગમમાં બેઠ્યો: 'ગામલોકો તો તમારી કંઈ કંઈ વાતો કરે છે.'

વીરી વાંસલડી !

લેખક :

શ્રી. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ

વીરી વાંસલડી ! બહીલી થતી ન જરી,
આવે સુનેરી પળ અમેલડી રે લોલ;

ધીરી વાંસલડી ! ધેરી ધડી સખીરી !
લાવે શી બાવિ શિર ડોલતી રે લોલ !

ફૂલનો લીલાં ફુલાય,
વાયુ સુરભિ વિપુલ વાય,
પંખિડાં મધુર ગાય,
હર્ષતાં રે લોલ;

ઝરણિયાં ઝમે શીખાય,
હરણિયાં રમે રંગાય,
ગમન શા સદા સુહાય
હર્ષતાં રે લોલ.

સૃષ્ટિ સુંદર મનહરા, અનુપમ સૌમ્ય વિહાર;
વાલ્મી શ્યામલ પૂર ત્યાં, હાયાં તિમિર અપાર !
હર સકળ નરનારનાં પૂજ્યાં અન્ધ હતાય;
પાયે વાયક વીરનાં ત્રેમલ ત્હોય પ્રકાશ.

વીરી વાંસલડી ! બહીલી થતી ન જરી,
આવે અનેરી પળ અમેલડી રે લોલ;

ધીરી વાંસલડી ! ઘેલી ધડી સાહેલી !
લાવે શી બાવિ દિલ ડોલતી રે લોલ !

જગત-ત્રાસ ન્યાં અગાધ,
હૃદય-તાપ ન્યાં અગાધ,
દયેશ દુષ્ટ છે અમાપ
વ્યાધિયાં રે લોલ;

જીવન વિષ પૂરે, પુરાય,
નયન-વદન-હરનાય—
દૈવીભાવ લઇ વિદાય,
ત્યાગીયાં રે લોલ.

સંસારે દહતાં અતુલ, દર્દો જાડાં ઝીલાય;
અદા ઉન્નત અમર કવિ ! મધુઝરી ખીલાય,
વ્યથિત રત્નનિદિન હૃદયતવ, ઉદારવા મનુષ્યાવ,
હર તિમિર કરશે જહર, ગીતા ગુન ગોપાલ !
વીરી વાંસલડી ! બહીલી થતી ન જરી,

આવે હરિની પળ અમેલડી રે લોલ;
ધીરી વાંસલડી ! ગેમી ધડી સગનિ !

લાવે શી બાવિ ભવ ડોલતી રે લોલ !-વીરી.

જીવનશુદ્ધિ વિના જીવન—સંદેશ ? એ વાત અશક્ય છે. એટલે ઘણુંખડું સાહિત્ય મનુષ્યના મરણ પહેલાં મરણ પામે છે; બાકી રહેલ એક દસકામાં. આજની ખરી મુશ્કેલી આ છે. કોઈને સંદેશવાહક હોવાની અજબ ઘડા પગડી નથી—અને છતાં સંદેશ આપે છે સૌ. જે માણસને પોતાનામાં ઘડા ન હોય એ કાંઈપણ ન કહે. એમાં માનવજાતની મોટામાં મોટી સેવા છે.

આ બુધ્ધિવાનું સાત સાત ગામેમાં પ્રખ્યાત અને વિચિત્ર ડોક્ટર બિંદુશેખર-બાથુ સંધ્યાની ગોરજ વેળાએ તેમના દવાખાનાની પાકી બાંધણી આશરીમાં બીંતને અંદરની ગમગીન ચહેરે બેઠાબેઠા કુમપાન કરતા હતા અને તેમનો કુખળો અને ઉંચો કમ્પાઉન્ડર ઉપર ઉપર બેઠો બેઠો એકાં ખાતો હતો.

દવાખાનાનો ઓરડો અને એની આસપાસ પાકી બાંધણીનાં હતાં; છતાં ડોક્ટરબાથુનું રહેવાનું મકાન તો માત્ર માટીનું હતું ને ઉપર માસ ઓથેલું હતું. પ્રતિરૂપથી વિનાની પગીસ વર્ષની પ્રેક્ટીસ એકસે હાથે તેમણે આ ગામમાં કરી હતી; તો પણ રહેવાનું મકાન પાકું બંધાવી શકાય એટલી કેમાણી એમને થઈ નહતી. દવાઓ બગડે નહિ એ દષ્ટિએ એમણે માંડમાંડ દવાખાનાનું મકાન પાકું બાંધવા જહેમત કરીને ૩૦ હમર છોટાની એક બઢી પકવી અને છોખંધ બનાવ્યું, તો ય એ મકાન ગામ-લોકોની ધૂવાને વિષય થઈ પડ્યું હતું. અને ગામમાં એ એકમાત્ર મકાન પાકું હોવાથી બાંધણી અને કામચલાઉ ચર્ચા કરતા કે, ડોક્ટર બાથુ આટલું બધું નાણું લાભ્યો ક્યાંથી? ડોક્ટરબાથુ એવી ચર્ચા સાંભળ્યા તટસ્થ બાવે હસતા. - ધનહીન અને ધરહીન એકતો વચ્ચે રહીને એમનું હૃદય એટલું બધું કામજ બની ગયું હતું કે પાકું મકાન બાંધી તેમાં રહેવાની તેમને કદી ધ્વંષા જ થતી નહિ.

મને ડોક્ટરબાથુની ઉપર પ્રણી ગ્રહા હતી અને છપોની મને ખૂબ ગીડ હતી, એટલે અવારનવાર હું ડોક્ટરબાથુ પાસે નવરાશને વખતે જઈ બેઠાડી આનંદવિનાદ કરી આવતો. કોઈ-કોઈ વખત કોઈ દહીં આવીને મામતી છાપિયરવૃત્તિ ઉપર વાત કરતો ત્યારે ડોક્ટર-બાથુ હસીને એ વાન ટાળી દેતા: 'એ તો

કરુણા મયી

વિસ્તાર કાઢી

અનુવાદક

સો. જયપ્રભા શાસ્ત્રી બી. એ.

*

ગામડાની સ્વભાવ જ છે! પોતાનું બધું પણ ચોતે સમજે નહિ. સારા શિક્ષણને અભાવે માણસની સારી પ્રકૃતિ પણ વિકૃત બની જાય. હું તો એટલું જાણું કે, હું કોઈને કમતો નથી એટલું મારે માટે બસ છે.'

એક દિવસ જ્યારે તેમની પાસે સાદરી ઉપર બેસી હસતાં હસતાં મેં કહ્યું: 'ડોક્ટર-બાથુ! કેટલા છોકરાને તો તમે બચાવી ન શક્યા ને?'

ડોક્ટરબાથુએ હોઠાની નળા મોંમાંથી કાઢી નિસાસો ચૂકતા કહ્યું: 'હા બાઈ, છોકરો બીયારો ન જાયો. પ્રદહાદ હોત તો કદાચ બચી જાત.'

એ છોકરાને ન બચાવી શક્યા માટે મારા મનમાં પણ ડોક્ટર વિરુદ્ધ ફરીઆદ ઉઠી હતી. એટલે જ, હું જરા બંધનમાં બોલ્યો: 'ગામડોશી તો તમારી કંઈ કંઈ વાતો કરે છે.'

તેમણે મ્હોં ઉપરના બાવ દબાવી પૂછ્યું:
'શું વાતો કરે છે ?'

હસવાનો બાવ કરીને હું બોલ્યો: 'અરે સાહેબ તમે ગામલોકોનો સ્વભાવ તો જાણો છો. મોંઘા પડે ત્યારે તમારી પાસે દોડતા આવે અને પાછળ તમારી કચલી કરવાનું પણ છોડે નહિ.'

'તો પણ...' તેમણે ઈતેમ્મરી બતાવી.

'શું બોલે વળા ? કહે છે કે તમે ધોપલ કુટુંબને નિર્વંશ કર્યું.'

અંધારામાં દાકતરબાણુનું મ્હોં બરાબર દેખાતું નહતું. પણ તેમનો કંઈ કડુ અને રક્ષ બની ગયો હોય તેમ લાગ્યું. તેમણે પૂછ્યું:
'કોણ કોણ એવું બોલે છે ?'

હું હાથ જોડીને બોલ્યો: 'માફ કરો, દાકતર બાણુ, એ જાણીને આપને કાયદો નથી. છેવટે તો મારે જ એનો ભોગ થવું પડે છે. આમે તો લોકોમાં માફ નામ ચાડીચુંગલી કરનાર તરીકે બદનામ તો થયું જ છે.'

થોડીવાર નિસ્તબ્ધ રહીને બિંદુ દાકતરબાણુ બોલ્યા: 'હમણાં તો રોજ એટલેજને ઘેર સભા બરાતી લાગે છે.'

હું તરતજ ગભરાઈને બોલ્યો: 'સાહેબ હું એ કાંઈ જાણતો નથી. પરંતુ વિસ્તારિણી કાઢીનું કપાળ કેવું કુટેલું ? વંશમાં પિંડ મૂકનાર પણ કોઈ ન રહ્યું. આ એક છ વરસનો પોત્ર ડચમચ પગલાં બરતો હતો તેય ગયો. રરતે આવતાં જોયું તો બહારને બારણે અટ્ટેલીને કાઢીમાં રડતાં હતાં. હું તો દૂરથી જ નાસી આવ્યો, કારણ કે એ વૃદ્ધાનું કચ્છ રૂદન રહેવાય એવું ન હતું. કોણ જાણે ભગવાનને ઘેર એમને માટે જગ્યા નથી, કે જીવાનો જતાર રહે છે ને આવા દુઃખી ડગરાં ચોતને બોલાવે તોય આવતું નથી.'

વિસ્તારિણી કાઢીનું નામ સાંભળી દાકતર

બાણુ ગુસ્સેથી બરાડી ઉઠ્યા: 'એ તારી વિસ્તારિણી કાઢીને—એ ડગરીને તો જીવતી બાળા મૂકે તોય મારો ગુસ્સો ન ઉતરે.'

એમને આ કોષ જોઈ હું અવાક બની ગયો. મેં એમને પૂછ્યું, 'તમે આ શું બોલે છે ?'

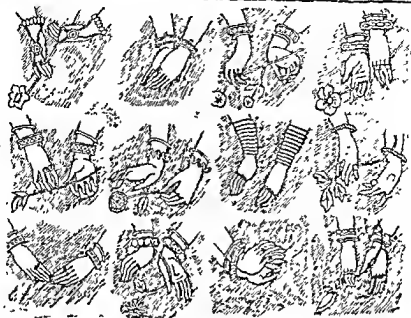
દાકતરબાણુ બોલ્યા: 'હું સાચું જ કહું છું. પહેલાના વંષતમાં વિલાપતમાં બુદ્ધિએને ડાકણ કહી બાળા દેવામાં આવતી. આપણા દેશમાં પણ 'તુવાનલ'ની રીત હતી. તેની જ રીતે તારી આ વિસ્તારિણી કાઢીને પણ ધીમી ધીમી આંચ આપીને બાળી મૂકવી ઉચીત છે.'

વૃદ્ધ અને દુખી શોકાતુર વિસ્તારિણી કાઢી પ્રત્યે દાકતર બાણુને એકાએક આટલા બધા ગુસ્સે થવાનું 'શું કારણ હશે એ કંઈપી શક્યો નહિ. દાકતરબાણુએ આગળ, ચલાવ્યું: 'ધોપણ કુટુંબને મેં નિર્વંશ નથી કર્યું', માફ એ ધોપણ કુટુંબને જીવતું રાખવાનું ભગવાનને માટે પણ અસાધ્ય હતું. પત્નીસ વર્ષથી હું આ મારી સગી આંખે જોતો આવ્યો છું. જ્યાંસુધી ધોપલ વંશનો એક પણ વંશધાર જીવતો હતો ત્યાં સુધી જાણે મારા જીવને એન ન હતું. આજે બધું પરવારી ગયું એટલે હું હવે નિશ્ચત થયો. હવે તારી વિસ્તારિણી કાઢીની જ વાત રહિ. એ ખીચારીનું શરીર પણ ખખળી ગયું છે ને થોડા દિવસની મહેમાન છે.'

'શું કહે છે ?'

હુકાની નળીમાંથી ઉતાવળે બે ચાર દમ બેચી દાકતરબાણુ બોલ્યા: 'ત્યારે તને જ કહું છું. સાંભળ, આટલા દિવસથી બોલ્યો નહિ. ગમે તે કહે, પણ એક દિવસ મને અહીં લાવનાર એ તારી વિસ્તારિણી કાઢી જ હતી.'

વચ્ચે વાન પડતી મૂકી તેમણે પેલા એકા

હાથનાં ઘરેણાં

ખાતા કંપાઉં-ડરને બોલાવી કહ્યું: 'જાણી, જરા નેમ આવતો, નિખિલ બાણુની દોકરીને કેમ છે, બેન્ટી માં જો આવી શકે તો તેમને પણ સાથે તેડતો આવજો, એટલે એની નાક પણ નેમ લપ્પને દવા આપું. અને જતાં પહેલાં એક ચલમ તમાકુ બરીને રાખી જાઓ.'

એ બેન્ટી એટલે એમણે ફરી વાત શરૂ કરી: 'મેડીકલ કોલેજમાંથી બહાર પડીને જ્યારે મેં 'પચીસ વર્ષ' પહેલાં આ મામમાં પ્રેક્ટીસ કરવા પગ મૂક્યો ત્યારે નિવારણ ધોષલ અહીંના સૌથી મોટા જમીનદાર અને મામના મુખી હતાં. તેમના પરિવારમાં તેમની મા, બે પુત્ર અને તેમની સ્ત્રી-તારી વિસ્તારિણી કાઢી-હતાં. સરખાતથી જ હું એમને બાંધી કહેતો આવ્યો છું.

કહેવાય છે કે, નિવારણ દાદાની મા ધણી કડક સ્વભાવનાં હતાં. આ વાતને હું ખરેખર સત્ય જ માનું છું. કારણ કે તેઓ ત્યાં મુખી જ્યાં ત્યાં મુખી વિસ્તાર બાંધી લેતાં મળ્યાં

કરી શકતાં નહિ. દમણીની નતી વડુવાશ્યેનિ એ સાફ લાગે કે નહિ, તે કહી ન શકાય, પણ નિવારણ દાદાની મા કહેવડે દંતાં, એટલે જ ધોષલ વંશ આટલું પણ ટકી રહ્યો હતો.

વિસ્તાર બાંધી જૂના જમાનાનાં વડુ દંતાં. સોબાગ્ય અવરથામાં કેમ દિવસ મારી સામે પણ ધુમટા વગર બહાર નીકળતાં નહિ. તેમના આચાર-વિચાર પણ જૂના હતા. અક્ષર-ગાન તેમને મળ્યું ન હતું, છતાં નાની અવરથામાં પણ તેમની દાન-દયાની નામના મોગેર પ્રસરી હતી. લોકોને ખવડાવવા-પીવડાવવાનું એમને ઘણું ગમતું. એ સાક્ષાત બમવતી-અન્નપૂર્ણાની પ્રતિમૃતિ હોય તેમ જ નથી લાગતું ?

પણ જવાદો એ વાત. મારી પ્રેક્ટીસ શરૂ થયા પછી એકાદ વર્ષે નિવારણ દાદાની મા મોંઘા પડ્યાં. ધરડું માણસ એટલે અચકિત તો હોય જ, એમાં વળી તાવ અને માઝા; એટલે મેં ધણી સાવચેતીથી ચિકિત્સા કરવામાં મળ્યા ન રાખી. ખરું પડ્યો તો-એવો મોરો કેમ

મારી શરૂઆતની 'કેરીઅર' માં પહેલો આવેલો એટલે ભવિષ્યની આખર બાંધવા માટે પણ મેં તનતોડ મહેનત કરી, તેમની સુશ્રુષા કરવા માંડી. હું દિવસમાં બે વખત એમને ઘેર ખાખર ફાટવા જતો. દવાદાર કે વિઝીટ શી લેતો નહિ. અરે આજ સુધી એ ઘોષણા કુંડુંખમાંથી દવાની એક લાલ પાક પણ મેં મેળવી નથી. ગમે તેમ, પણ એ ડોશીને ગમે તે રીતે બચાવવા મેં તનતોડ જહેમત કરવા માંડી. અને દવા કરતાં પરેશની મને વધુ જરૂર લાગી એટલે પરેશ પળાવવાનું ખાસ દખાણુ ક્યું હતું.

સાસુના હાથે અનેક પાતના વેડી ચૂકેલી તારી વિસ્તાર ફાકીએ બધું ભૂલી જઈ વૃદ્ધ સાસુની અયામ સેવા કરી. કોષ નહિ માને, પણ મેં એ નજરો નજર જોયું છે. થોડા દિવસની ત્યાકરી પછી ડોશીએ તંદુરસ્તીને માર્ગે ધીમા ડગલાં ભરવા માંડ્યાં.

એક દિવસ પૂરો નિશ્ચિત થઈ હું મલકતો હતો કે હવે માથુંને કોષ ભય નથી. તેવામાં નિવારણ બાણુનો નોકર દોડતો આવ્યો. એને હાંફેળો હાંફેળો આવતો જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. તેણે આવીને કહ્યું કે 'માથુ જઈ ગઈ' કરી રહ્યા છે : રિયલિટી ગંભીર છે. તમે ચલદી ચાલો. કદાચ આપણે પહેલેયથું તે પહેલાં તેઓ સિધાવી પણ ગયાં હોય.'

હું તરત જ તેની સાથે ચાલી નીકળ્યો. જતને જોયું તો આખર વેળા હતી. હાથ પગ ઠંડા પડી ગયા હતા.

મેં વિસ્તારિણી તરફ જોઈને પૂછ્યું : 'માથુ કાસે તો તદ્દન સાજાં હતાં ને આજ અચાનક આમ કેમ બન્યું ? એમને કંઈ ખવડાવ્યું તો નથી ને ?'

નિવારણ બાણુ મારી બાણુમાં ઉભા હતા; તેમણે ખબો હલાવી ક્યું : 'મરી બાણુમાં તો કંઈ ખાણું હોય એમ નથી. એણે

કંઈ ખવડાવ્યું હોય તો મને ખબર નથી.'

મેઠા ઉપર સાડીનો છેડો ફાંકી તે બોમ્બા : 'દાકતર બાણુ, હું સમ ખામને કહું છું કે એમને કંઈ જ મેં ખવડાવ્યું નથી. ધરડાં ને વળા અશક્ત હોવાથી તેઓ પોતાની જાતે ઉડીને થોડું જ કંઈ ખાઈ શકે છે ! ફક્ત ગઈ કાલે રાત્રે કંડવી દવા આપી હતી અને જમ્યા બાદ 'મેઠું' માંડ કરવા એમણે જરી કેરીના અથાણાની ચીર મારેલી. બધી જાતની પરેશ એટલે એટલી એ ચીર...'

નિવારણ બાણુ લાંબેચોળ બની ગયા : 'અથાણું ખવડાવ્યું છે ? ત્યારે તો દાકતર બાણુ તમે હવે ઘેર જાવ. તમારી મહેનત ને દવા નકામાં વેરફાયાં' કહી એ ચોરડાની બહાર નીકળી ગયા. ને હું પણ અમગીન બની ઘર તરફ વળ્યો.

તે રાત્રે માથું અથાણાનું છેલ્લું પથ્થ કરી લાંબા પ્રવાસે પ્રયાણ કરી ગયાં.

તેમના અવસાન પછી વિસ્તાર ભાભી કરીહતાં થયાં. પછી તો પૂછ્યું જ થું ? એમનાં રાજ્યમાં કુંદુભિ વાગી ઉઠ્યાં.

પછી આવ્યો નિવારણ બાણુનો વારો ! એમને ક્ષિયલાનો રોગ થયો. કલકત્તાથી મેઠા દાકતરોને બોલાવી ઓપરેશન કરાવ્યું. ને તેમના બન્ને પગ પાટાથી બાંધી બીજાનામાં સૂત્રાડી રાખવામાં આવ્યા. ધા બન્ને સુધી ફાય નહિ. ત્યાં સુધી પાટા છોડવાના ન હતા. દાકતરો તો બીજો દિવસે કલકત્તા ચાલ્યા ગયા. ને પછીની સારવાર તો રચાનિક દાકતર તરીકે મને જ સોંપાઈ હતી. આ કેસમાં ખાવા પિવાની બાબતમાં ખૂબ સાવધાન રહેવાની જરૂર. ખોરાક એટલા ઓછા પ્રમાણમાં ને એવો આપવો જોઈએ કે જેથી શરીરને પ્રતિ મજે ને નકામો કચરો પેટમાં ભેગો ન થાય. સોળ દિવસ તો આ રિયલિટીમાં નિવારણ બાણુએ

કાઢ્યાં. રોજ લીંણ અને દાક્ષિણ નવટાકે નેટ-
લો રસ પાઠને સોજ દિવસ કાઢ્યા પછી
માણસને ખાવાની ઠેકલી તેજ પાય તે તું
જાણે છે. નિવારણખાણે પણ જે તે ખાવાનું
માગવા માંડ્યું. મેં તમારી વિસ્તાર કાઢીને
ખાવાપીવાની બાબતમાં જે માગે તે ન આપ-
વાની અને સાવચેતી રાખવાની સૂચના આપેલી,
ને તેમણે ધુમટામાંથી માથું હલાવી દા કહેલી.
પણ મમતામયીની મમતાને કાણ રોષી શકે ?
એકવીસમે દિવસે એક વિકટ ઘટના બની ગઈ.

પરંતુ ન પાળવાને કારણે તંદુરસ્તી લયડી
ગઈ, દાકતરોને કલકતાથી બોલાવ્યા પણ
નિવારણનાદાને ખચાવી શકાયા નહિ.

ચોડા વખત પછી એમનો મોટો પુત્ર
વિનોદ કોલેજ છોડી દઈને ઘેર આવી બેઠો.
શોકના દિવસો પુરા થયા એટલે તારી કાકીએ
પુત્રને ધામધુમથી પરણાવ્યા.

વિનોદને ત્રણ સંતાન થયા; પણ ત્રણ
વર્ષથી વધુ એકે જીવ્યું નહિ. એ ચોડી ઉમ-
રમાં પણ દરેક સંતાને દાદીના અવ્યક્ત આદર
અને ખવડાવાની હોંશથી હોજરી ભરી લઈ,
વધેલી ખરોલના બારથી ઉદર લાદી એક
પછી એક વિદાય થઈ ગયાં.

વિનોદની વહુ બહુ નમ્રળી પ્રકૃતિની હતી
અને એમાં આ બાળકોના મૃત્યુના આઘાતે
તે પટકાઈ પડી. તેને કોલેરા થયો. બહુ જલદ
ન હતો ને સારવારથી મટવા આવ્યો હતો,
પણ કોલેરાની ઉપર તારી કાકીએ એને
કાકડી ખવરાવી ને વહુ પહેલી તકે રમશાન
પહોંચવા ઉતાવળી થઈ.

વહુને ચીત્તામાં મુગાડી વિનોદ આઘાત
પામ્યો. શરૂઆતમાં ઝીણો તાવ શરૂ થયો. ને
તે કાકીકેડમાં ફેરવાઈ ગયો. ખાવાપીવાનું કાંઈ
નહિ. માત્ર દહીંનું પાણી આપના. વિનોદ
ઘણો દુઃખી પડી ગયો. માનો જીવ એ કુખ
ઠેકલા દિવસ સહન કરી શકે ? શરીરમાં

શક્તિ આવ્યા વિના પુત્ર રોગીની સાથે કંઈ
રીતે ઝુઝી શકે ? એટલે માંએ અમારી બધાની
બધી બહાર વિનોદને દહીંની અંદર દૂધ રેડીને
આપવા માંડ્યું.

તમને કંટાળો તો આવશે, પણ બાઈ,
એ ઘોષણ કુટુંબનું સત્યાનાથ તો ધીમે ધીમે
આ રીતે જ વળ્યું.

વિનોદ ગયો, તે પછી તેનો નાનો બાઈ
વિભૂતિ પણ પટકાયો. તેનું લગ્ન થઈ ગયું હતું.
તેને ત્યાં પણ સંતાનોની લગ્ન થઈ ગઈ હતી.
ને જીવ્યું ન જીવ્યું બાળક તરત જ વિદાય
લેતું. છેવટે માત્ર એક પોત્ર ને આ તારી
કાકી રહી ગયાં.

એ છોકરો બાકે પૂરો પ્રદક્ષા ન હોય,
પણ દેવક્રમ સાથે જરૂર કાંઈ ઘાડો સંબંધ
હતો. નહિ તો છ વર્ષ સુધી તે જીવી જ કેમ
શક્યો ? છેવટે એને પણ જીવું પડ્યું. આવતી
કાલે પચીસ વર્ષથી આલી આવેલી કશ્યપની
પર પડો પડી જવાનો.

હવે તું કહી શકીશ, કે ઘોષણવંશને મેં
નિર્મૂળ કયો ? ને એવું માનતો હો તો મારે
આથી કાંઈ જ વધુ કહેવાનું નથી. કહી શકતાર
બાણ ચૂપ થઈ ગયા.

ચોડી રાતે હું પણ ઘેર જ્યાં ઉઠ્યો. રાતે
વિસ્તાર કાઢીના ઘર પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે ઘરની
અંદરથી ઉઝાડાં 'ઉઝાડાં' સંભળાયા, રતનના
કુકડા આરણ્યગોચર થતાં કોઈ એકાદ રડ્યો
ખડ્યો ચમક સંભળાયો: 'મારા અધોરા ઘરના
રતન !'

હું ત્યાં વધુ રોકાઈ શક્યો નહિ, પણ એ
સર્વનાશિની અંતર પ્રત્યે કોઈ અને અશ્રદ્ધા
એમને ટલાં વધ્યાં કે હું કાંઈ રીતે એ ન બચી
શક્યો. પોતાની કુશિક્ષા અને અસંયમી
સ્નેહને લીધે એ કુટુંબને કેવા બપાનકે દેડ
બોખવો પડ્યો, એ સંભારી વિમાસી
રહું છું.

રાજધર્મ

દુષ્ટ

એકાંત મધુરી રાત્રી હતી. નવયોવના સ્ત્રી હતી. સ્વસ્થવાન હતી. વળા પોતે જ પ્રેમ યાત્રી રહી હતી. પુરસ્ક્રમે એના કરતાં વધારે નશા ખીંછ કાઢી વાતનો ચડતો નથી.

મહારાજ છત્રસાલતા જીવનમાં ઘણા કપરા પ્રસંગો આવ્યા હતા; આજે આડો આંક હતો. એમણે ધણી મુઠ્ઠી જોયાં હતાં: આજનું મુઠ્ઠું અન્ય હતું, એક ધડીભર તો મહારાજ છત્રસાલ વિચારનિર્દામાં પડી ગયા.

‘પણ બાપ, તમે તો મને તોડાવ્યો છે, તમારું દુઃખ કહેવા અને દુઃખ તો તમે કશું નહિ!’

‘દુઃખ? ના, ના, મેં તો કામળમા લખ્યું હતું—વેદના—વ્યથા—શરીરને તાપી નાખનારી મહાવ્યથા.’

‘તમારું નામ?’

‘ધારીબાઈ બાટિની’

‘ત્યારે તમારી વ્યથા જણાવો.’

‘વ્યથા—તો મહારાજ...’ એકધડીભર

એના મોં ઉપર સ્ત્રીસદૃશ શરમની સુરખી પથરાઈ ગઈ. પણ એથી તો એનું નવયોવન વધુ શોભી ઉઠ્યું: વધુ આકર્ષક પણ બની ગયું.

દરેક સ્ત્રીને ખબર હોય છે—અને પ્રેમ યાત્રીને નેટલી ધૂટ અનેથી મોહમુગ્ધ સ્ત્રીને તો વધારે ખબર હોય છે કે—એના અપૂર્ણ જવાબોમાં એના સંપૂર્ણ વિનય રહ્યો છે; એના અર્ધસંદિગ્ધ ઉત્તરોમાં સંતોનાયનાં શર

રહ્યાં છે; એની શરમભરેલી સુરખીમાં અન્ય આકર્ષણ રહ્યું છે. ધારીબાઈ વધુ બોલી નહિ, પણ મોઢ—નગરે મહારાજને નિહાળી રહી.

‘પણ તમે મને કામળ લખ્યો, દુઃખ કહેવા માટે તોડાવ્યો; હું રાજ તરીકે તમારી પાસે આવ્યો છું, અને તમારા દુઃખની સ્થિતિ નો જણાતી નથી.’

મયાંદાનાં સઘળાં દ્વાર ધૂષ્ટતાએ છતી લીધાં હતાં. ધારીબાઈ બાટિની સ્વચ્છમાં આનંદ લેતી હોય તેમ બોલી: ‘મેં તમને એટલા માટે જ તોડાવ્યા છે; હું અનાથ છું. પુરાણમાં સાંભળ્યું છે તેમ તમે મને સનાથ કરો. મારે એક તમારા જેવો જ પુત્ર જોઈએ છે—નહિતર સ્ત્રીહત્યા તમારે કપાળે આવશે જ.’

મહારાજ છત્રસાલ દિગ્મુઢ બની ગયા: વિચારમાં પડી ગયા. ધારીબાઈના આત્મવદતાના પાપથી મુગ્ધ ઉઠ્યા. ધીમે ધીમે શાન્તીથી—એમણે જવાબ વાળ્યો:

‘તમે એમ કશું કે તમારે પુત્ર જોઈએ છે, કાં?’

‘જસ, હા મહારાજ!’

‘અને તે પણ મારા જેવો જ, કાં?’

‘હા, મહારાજ!’

ધારી બાટિની બેચાર ડગલાં પાછળ હડી ગઈ.

‘અરે મહારાજ! આમ ન હોય.’ એમ બોલતી બેચાર ડગલાં વધુ પાછી હડી. અચાનક મહારાજ છત્રસાલ એના ચરણ પાસે લાંબા ચપ્પને દંડવત પ્રણામ કરી રહ્યા હતા; માથું એના ચરણ પર મૂકીને બોલી રહ્યા હતા ‘મા, બોસો, મા! હું જ તમારો પુત્ર છું.—હું જ તમારો પુત્ર. બોસો મા, શી આજ્ઞા છે?’

અનંતભરમ શમાવવા ખરતા હોય તેમ ધારીબાઈ બાટિનીનાં નેવમાંથી મહારાજ છત્રસાલતા માથા પર આંસુ ખરી રહ્યાં હતાં.

[જનનિદ્રામાંથી]

અમેરિકાથી પાછા ફર્યા બાદ, સમાજ-
સેવિકા તરીકેની પોતાની કાર્યક્રમો તેમણે
અમેરિકન મિશન દ્વારા શરૂ કરી. ત્યાં છ
મહિના કામ કર્યા પછી સેવા-મંડળ નામની
સંસ્થામાં કામ શરૂ કર્યું. પોતાના શિક્ષણનો
લાભ પોતાની બહેનોને આપી શકાય એ
હેતુથી ૧૯૪૧માં તેમણે વનિનારિયામ હાઈ-
સ્કૂલમાં મદદનીશ શિક્ષિકા તરીકે કામ કરવા
માંડ્યું. તે પછી એ જ સંસ્થાની પ્રાથમિક
શિક્ષકોની ટ્રેનિંગ કોમેન્ટના પ્રિન્સિપાલ તરીકે
કેટલાક વર્ષ કામ કર્યું હતું. અમેરિકા મયા
પરેલાં તેમણે મુંબઈની સેવાસન સેસાપટ્ટી,
સેસાપટ્ટી વર્કસ સેસાપટ્ટી વગેરેમાં કામ કર્યું
હતું. લગભગ એક વર્ષ સુધી રેશનારીઝેશન
એસોસિએશનના સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું
હતું. તેમજ 'નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વિમેન્સ
ઇડ્યુકેશન' તરફથી નીકળતી પત્રિકાના
સંપાદિકા તરીકે તેમણે લગભગ દોઢ-બે
વર્ષ કામ કર્યું. મુંબઈ સરકારની પ્રોડ
શિક્ષણ સમિતિમાં, નિદુસ્તાન રાજકોટ એસો-
સિએશનમાં અને યુનિવર્સિટીની સેનેટમાં છેલ્લા
ચાર વર્ષથી તેઓ કામ કરે છે.

પરંતુ તન, મન, જીવથી પોતાની 'માનેલી
સંસ્થા અખિલ ભારતીય મહિલા પરિષદ' જ
છે. આ સંસ્થાની મુજબની એક શાખાના
તેઓ સેક્રેટરી છે.

૧૯૩૭માં દોડિયો ખાને મળેલી 'આંતર-
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ'ના પ્રતિનિધિ તરીકે
હાજર રહેવાની તેમને તક મળી હતી. આ તકનો
લાભ લઈને દોઢ મહિનાના પ્રવાસ દરમિયાન
તેમણે જાપાનની અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓની
મુલાકાત લીધી હતી. એ વિષે તેઓ કહે છે:
'જાપાનમાં શિક્ષણની પ્રગતિ બંને ગમે એટલી
ચર્ચા હોય, છતાં એની પ્રગતિ ને એનો પ્રકાર
જોતાં મનમાં ચીડ ચડ્યા સિવાય રહેતી નથી
ખોટા દેશાભિમાનની ઊંચાંખાઓનાં કુમળાં

વસંત-વેણુ

ફરીને વસંત-વેણુ વાગે,
મધુર અવાજે વેણુ વાગે;
સકલે દિશાઓ જાગે !

ફરીને વસંત-વેણુ વાગે !!

પલ્લુ ફટકાં કુમળાં હરિયાળાં,
પુષ્પખિલ્લ્યાં જગ બાગ મુંગાળાં;
મસ્ત મસ્ત વહે સોરભ સાથે,

ઢોલકલના સૂર ગાજે;

ફરીને વસંત-વેણુ વાગે !....

વૃક્ષ પરે વીંટળાતી વેલી,

લાન બૂતી વહે સરિતા વેલી !

સરવર મંડી સરોજ ખિલે,

શુશ્રુણ ભર નિનાદે;

ફરીને વસંત-વેણુ વાગે !....

પ્રકૃતિના મદથી મલકાતી,

અંદ તણા પિયૂષે છવકાતી;

બની સજ્જ ધરતી રસધેલી,

તલસે પ્રિયને કાજે ! !

ફરીને વસંત-વેણુ વાગે....

અંતર જીઠે મધુર પિપાસા,

જીવન જાગે નૂનન આશા;

જિભી વહે ઉરબંધન તોડી,

પ્રિયના પ્રણય અવાજે !

ફરીને વસંત-વેણુ વાગે !....

મધુર અવાજે વેણુ વાગે,

વિશ્વ સકલ આ જાગે !

ફરીને વસંત-વેણુ વાગે !!

• રમણલાલ બ્યાસ •

મગજ પર પાડવામાં આવે છે. 'મિકાડો ખાતર મગજ' એ જ શિખવાય છે. સ્ત્રીઓ તરફની તેમની દૃષ્ટિ પણ રિચિત્ર હોય છે. સ્ત્રીઓને તે માત્ર સ્ત્રી હોવાથી જ મોઢું પણ જવાબદારી-વાળી જગ્યા પર નીમવામાં આવતી નથી. સાચક હોય એવી મોઢું પણ શિક્ષકોને મુખ્ય શિક્ષિકાની જગ્યા ફરી પણ આયરામાં આપતી નથી. એક જ સરખી જગ્યા પર એક સ્ત્રી ને એક પુરુષ કામ કરે તો સ્ત્રીનો પગાર જોડો હોય. કમનસીબની વાત તો એ છે કે, જનતાની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આવી ઉદારીના જવાબદારી છતાં તેમને કંઈપણ જાગૃતું નથી. તેમના મગજ પર પુરુષોના અંદાજની છાપ દૃઢ થએલી હોય છે. એ કરતાં મારો સ્ત્રીને અનુભવ નિરજો જ છે કેટલોક ખાખતોમાં તો અમેરિકા કે ઇંગ્લેન્ડમાં પણ જે સ્વાતંત્ર્ય સ્ત્રીને મળતું નથી તે માની સ્ત્રી બોમ્બે છે અનેક ખાખતોમાં મુખ્ય અધિકારી તરફે સ્ત્રીની સ્ત્રીઓને કામ કરતી મેં જ્યારે જોઈ ત્યારે મને બારે નવાજ લાગી હતી. સ્ત્રીનું જાનાવજી મને એકંદરે અમેરિકન ધારીનું જણાયું. એક વસ્તુ મને ખૂબ જ મોટી મઠ અને તે શિક્ષક ને વિદ્યાર્થીઓના ચહેરા પર રમતુ આનંદ-હાસ્ય.

મુંજઈ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલની સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ સાથે તેમને ઘણી વાર સંસર્ગમાં આવવાનું થાય છે. સ્ત્રીઓ શિક્ષણ કાર્યમાં મુંઝવે રીતે કામ કરી શકે છે એવો તેમનો અનુભવ છે. પરંતુ એક વાત તેમને હંમેશાં ખદક છે તે એ કે, શિક્ષકના પદમાં પગાર સારો મળતો હોવાથી પોતાની યોગ્યતા વિના અનેક સ્ત્રીઓ શિક્ષકોનાં પદો સ્વીકારે છે. એમનામાંથી કેટલોક સ્ત્રીઓ સંતોષનારક કામ ન જતાની શકે એમાં આશ્ચર્ય નથી. તે જ રીતે પ્રથમિક

શિક્ષક સંસ્થાને એ વર્ષની તાલીમ અધૂરી લાગે છે. એ કરતાં શિક્ષકના અભ્યાસક્રમની કક્ષા વધારતી જરૂરી લાગે છે.

‘શિક્ષણખાતાનો’ અધિકારી કારભાર સ્ત્રીઓ જવાબદારીપૂર્વક ઉઠાવી શકે કે નહીં? એ પ્રશ્નના જવાબમાં કપિલામહેન જણાવે છે કે : ‘મને એ વિશે પૂરો વિશ્વાસ છે.’

શિક્ષણકાર્ય વિશે તેમણે ખૂબ વાંચ્યું છે. જુદા જુદા દેશોની શિક્ષણસંસ્થાઓ જોઈ છે. મુંજઈ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ કમિટીના સેક્રેટરી હોય તેમને શિક્ષણકાર્યનો મુંઝવે અનુભવ છે. આ નજરે સુદોત્તર શિક્ષણ યોગ્યતા મંત્રે પ્રસિદ્ધ થયેલ સાર્વજનિક કમિટીના હેરામ વિશે તેઓ કહે છે કે, ‘એ યોગ્યતા યોગ્ય રીતે અમલમાં આવે તો તેથી દિલની ઉગાવણી વિવેક પ્રગતિ મળી જતી શકે એમાં શકા નથી. પરંતુ એ કામ રાષ્ટ્રીય સરકાર દ્વારા નેહુ-યાદ તેડું પાડેલી સરકાર દ્વારા થાય. કે કેમ એ સંકારપક છે. તે જ રીતે તેમાં ચાળીસ વર્ષની જે સમય-મર્યાદા છે તેને વીસ પચીસ વર્ષમાં સહેલાઈથી આપણી શકાય. એકંદરે આ યોગ્યતા અને પ્રમતિથી લાગે છે.’

મુંજઈ મ્યુનિસિપલ કમિટીના પડેલા સ્ત્રી-સેક્રેટરી તરીકે તેમને સંયોજના કપિલામહેન જણાવ્યું હતું કે, ‘આ માન એક સ્ત્રીને મળવા જાય મને જરૂર અભિમાન થાય છે. પણ પુરો કરતાં સ્ત્રીઓ ઉતરેલી છે એ માન્યતા હજી દિલમાં ઘર કરી રહી છે તેવું શું ?

‘એક સ્ત્રીના હાથ નીચે કામ કરવામાં જ આજે ૧૯૪૫ માં પણ પુરોવાને બેઠું જણાય છે, એ સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે, પરંતુ એ મારો કુખ અનુભવ છે.’

તમે ‘સ્ત્રી-જીવન’ના આડક, નથી? આજે જ આડક પાંતો વાર્ષિક લગ્નમ દેશમાં રૂ. પાંચ. પરદેશ : દસ શીર્ષક (૬-૧૦-૦).

‘સ્ત્રી-જીવન’ કાર્યાલય, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.

થોડા જ વખત ઉપર હું અમેરિકાનો પ્રવાસ કરીને પાછી આવી. અમેરિકા પ્રવાસમાં જોડાયું નહતું તે અરસામાં ત્યાં ગમેર્ક: અને પછી બુદ્ધ પુરૂં થતાં સુધી મારે ત્યાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું. એ સમય દર્શમયાન મેં એ પ્રદેશમાં ખૂબખૂબ જોયું. એ ઉપરથી હલી રાકું, કે સ્રીઓ માટે તો એ દેશ સ્વર્ગ સમાન છે.

જે જ્ઞાનમાં હું પાછી આવી તે જ્ઞાનમાં પણ એ જ ચર્ચા ચાલતી કે, 'અમેરિકા સ્રીઓનો દેશ છે.' આપણા દેશમાં પરિવારની પ્રધાનવ્યક્તિ પુરૂષ ગણાય છે; પણ અમેરિકામાં એવું નથી. ત્યાં આણું કુટુંબ સ્ત્રીનું આશ્રિત ગણાય છે. આ જ્ઞાનમાં એક શીખ સરનાર પોતાની મે પુત્રીઓ અને પત્ની સદિન દિવમાં આપના હતા. સ્રીમતી તેમની બન્ને પુત્રીઓને કહેલી: 'બેટી, હવે તમે ભારતમાં જન્મ હો. તમે હવે અટલી છૂટછાટને આઝાદી નંદિ બોમતી થો.' આ વખતે મને એ ખબર બાળાઓ સાથે બાળાઓ ન હોવાથી મને કાંઈ સંદાનુભૂતિ થઈ નહ. એ બન્ને બાળાઓ ખૂબ ચંચળ અને બોલકાળી હતા. દરેક જણને એ પ્રશ્નોની જડી વરસાવી તગ બનાવતી, પણ મહુ હસી દેતું. એ એક અમેરિકન શિષ્ટાચાર છે. બન્ને ગમેતેટલું હેરાન કરે, પણ કોઈ એને કાંઈ કરેતું નથી. મોટી દીકરી ૧૮ વર્ષની હતી. તે પોતાની માતા સાથે સારેલીની પેઠે છૂટથી વાત કરતી. પોતે કેરા વરને પસંદ કરે તેની પણ તે તેના પિતા સાથે છૂટથી ચર્ચા કરતી. મે કહ્યું: 'દિલ્લતાનમાં કોઈ કન્યા પોતાના પિતા સાથે પોતાના પતિ સંબંધી ચર્ચા કરતી નથી.' એ સાંભળી એ કન્યાએ કહ્યું: 'ત્યારે તો ભારત-ગુલામ છે.' મને એની આ વકેકિત ઉપર ખૂબ ખરાબ લાગ્યું પણ એની માએ તો કન્યાની હાજર

કુરાળ ગૃહિણીઓ

અંખિકા
શ્રીમતી સુરીરકુંવર

જન્માત્રી માટે પ્રસંસા કરી.

હવે હું ભારતમાં પકેંચી મધ્ય છું લાવે વિચાર કરું કે, અહીં આ કન્યાઓને કેટલી દયાળુમાં ગમવામાં આવે છે! મારી દીકરી જે ફક્ત ૧૦ વર્ષની છે તે પોતાના પિતા સાથે વાત પણ કરતી નથી. અને છ વર્ષની નાનો પુત્ર છે તેને તો એના પિતાએ એકે વખત મોઢમાં લીધો નથી કે એકે વખત બચ્ચી-ઓ કરી નથી. અર્થાત્ આ જો બાપ પોતાના પુત્રને તેડીને બહાર નીકળે તો એને નિર્જન ક્ષેત્રમાં આવે એ, પણ અમેરિકામાં પિતા તો સંતાનોના મિત્ર પેઠે રહે છે. તે તેમને નવરાવે ધોવગાવે છે, ફરગા લઈ જાય છે અને તેમની સાથે રમે પણ છે; અને એથી માને પોતાના શુદ્ધાત્માં ખૂબ રાદત રહે છે.

હિંદમાં પુરૂષ પોતાની આવક પોતાને જાગે રાખે એ, અને સ્રીઓને જરૂરની વસ્તુ પોને જ ખરીદીને જાતી આવે છે. અમેરિકામાં એથી ઉલટું છે. કમાય છે તો ત્યાં પણ પુરૂષ જ, પણ દરબજારાડિયે કે દરમહિને પોને જે કમાયો હોય તે લાચી આપી રકમ પત્નીના હાથમાં સોંપે છે. પત્ની એમાંથી થોડી રકમ પાતને તેના ખીરમા-ખર્ચ માટે આપે છે અને બાકીનું પોને ખર્ચ છે. કેમ કે ઘર ચલાવવાની જુઓ દારી તેને પોતાને સાર છે.

મેં જોયું છે કે, અમેરિકન સ્રીઓ શુદ્ધ કાર્યમાં જેવી નિપુણ છે તેવી ખર્ચોગ પણ છે. પાતની આવકમાં વધારો થયો જાય તેમ તેમ તેનું ખર્ચ પણ વધતું જાય છે. વિચળાના કમાયો (રેકોર્ડેટર-જેમાં કોઈ વસ્તુ બગડવા

સંભવ નથી), વિગળાના યુદ્ધા, વિગળાના ઝાડુ વગેરે વસાવીને ધરની વ્યવસ્થા ગળાવે છે તે પોતાની મહેનત બચાવે છે. પતિ તેને આ ખર્ચ માટે એક અક્ષર પણ કરેતો નથી. એ સમજે છે કે, આથી એને પોતાને આરામ મળશે અને પત્નીનો ધરો સમય અને મહેનત બચી જશે.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓનું મુખ્ય કામ રમોષ બનાવવાનું અને કુટુંબને જમાવવાનું છે; પરંતુ આ વિષયમાં પણ અમેરિકન સ્ત્રીઓ પામેથી આપણને ધણું શીખવાનું છે. તેઓ વિવિધ સ્વાદિષ્ટ વાનોઓ બનાવવામાં નિપુણ છે તે રીતે બોજન પીરસવાની મુંઝર કળામાં પણ પ્રવિણ છે. જે કોઈ દિવસ તેને કોઈ કારણસર કુત્સદ નથી હોતી તો પતિને તેની ઓછીમત્તામાં ટેલીફોનથી કહી કે છે કે ‘આજે હોટલમાં જમીને ઘેર આવજો.’ ને પતિ હોટલમાં જમી-પરવારીને પછી જ ઘેર આવે છે.

આપણા દેશમાં રમોષ તૈયાર કરી પતિની રાદ જોતી પત્ની બેસી રહે છે. પતિ કામકાજને કારણે કે બેચાર હોતો સાથે ગપ્તાં મારવામાં રોકાઈ જાય તો પત્નીને રાદ જોઈને બેસી રહેવું પડે છે ને રસોઈ કરી જાય છે. અમેરિકન સ્ત્રી આનું બરદાશ કરતી નથી. પતિને નિયત સમયે બોજન માટે ઘેર આવવું જ પડે છે અને જે કામકાજને કારણે મોડું થાય તેમ હોય તો ટેલીફોનથી પત્નીને કહી દેવું પડે છે કે ‘આજે કામ હોવાથી હોટલમાં જમી લઉં છું.’

અને એ રીતે પત્નીને મેળવે ત્યાં મળવા જવું હોય કે સીનેમા, મીટીંગ કે જલસામાં જવું હોય, તો પણ પતિને હોટેલનો આગ્રહ લેવો પડે છે. પણ આ રીતે સંધ્યાની કડાકૂટ ઓછી રહેવાથી સમયને ઉપયોગ દેવાની આનંદપ્રમાદ અને વાતચીતમાં માગે છે.

પોતાની પત્નીને આરામને સમય અથવા તે મુંઝર દેખાય અને વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ રહે એવું દરેક અમેરિકન પતિ ઇચ્છે છે. એટલા માટે એ તનતોડ મહેનત કરીને વધુમાં

વધુ કમાવાની ઇચ્છા રાખે છે અને તેની પત્ની એ કમાણીના પૈસામાંથી પતિની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. ગમે તેટલી ઉમ્મરની સ્ત્રી પણ સુવર્ણ દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે. તે વ્યાયામ કરે છે ને સ્વાસ્થ્ય ગળાવે છે. હોઠ રંગે છે અને રોગ નવા નવા રાજ્યમાર સજે છે.

સફળતાનું માપ ત્યાં ડોલર છે. જે પતિ વધારે કમાવેને ઘેર લાવે તે વધુ સારો પતિ ગણાય છે. એ રીતે શુદ્ધવ્યવસ્થામાં અને પોતાના રાજ્યમાર માટે જે વધુ ખર્ચ કરે તે ઉત્તમ પત્ની ગણાય છે. દરેક અમેરિકન પતિની ઇચ્છા હોય છે કે તેની પત્ની પાટાસીની પત્ની કરતાં સારો પેશાક પહેરે, સારા મકાનમાં રહે અને ખૂબ ખર્ચ કરી શકે. ઘણા અમેરિકનો હાર્ડફેલ્ડથી મરી જાય છે તેનું પણ આજ કારણ છે. મોટે ભાગે દરેક અમેરિકન પુરુષ પોતાની પત્નીની અપેક્ષાએ ધરડો દેખાય છે, કારણ કે તે દિવસ અને રાત કામમાં પીસાય છે. અમેરિકનોના સાર્વજનિક જીવનમાં આ એક મોટો ફુગુલ છે. છતાં આવી કઠિન તપશ્ચર્યા અને શ્રમભરી જિંદગીમાં તેમને મુંઝર ઘર, સ્વાદિષ્ટ બોજન, સ્વસ્થ મુંઝર પત્ની અને રૂંપાળાં બચ્ચાંનાં દર્શન વાપ છે, એમાં એ પોતાની તપશ્ચર્યાને સફળ થયેલી માને છે.

આપણા દેશમાં પણ લોકો તપશ્ચર્યા કરે છે—એટલા માટે કે મરણ પછી સ્વર્ગમાં મંદીતરી પરીઓ વચ્ચે રહેવાની ધન્ય ધરી પ્રાપ્ત થાય. અમેરિકન પુરુષ પોતાના જીવનકાળમાં જ પોતાના બાલ્યવયથી પોતાને માટે સ્વર્ગ રચે છે ને તેની પત્ની તેને સદાય કરે છે.

આ દષ્ટિએ કહેવાય છે કે, અમેરિકન પરિવાર પૂર્ણ સુખી છે. અને ત્યાં સ્ત્રીઓ પોતાના તેર ઉપર મુશ્કાલ હોય, પતિ અને પરિવાર માટે સ્વર્ગ રચવા પૈસા અને પતિની દુક ડોય ત્યાં કુશળ શ્રદ્ધાળીઓ સહેડે સ્વર્ગ બોખવે એમાં નવાજ શી ભારતવર્ષની નાનીઓને અમેરિકા પાસેથી આ સમજી લેવા જેવું છે.

૧૯૪૫નું નોબલ પારિતોષિક મેળવનાર પ્રતિભાવંત કવયિત્રી

સાહિત્યપ્રદેશમાં, આખી દુનિયાનું સૌથી મોટું બહુમાન કોઈ હોય તો તે નોબલ પારિતોષિક છે. ૧૯૪૫ ની સાલનું એ નોબલ પારિતોષિક તાજેતરમાં આપવામાં આવ્યું છે અને એક સ્ત્રી-સાહિત્યકારને ફાળે એ ગયું છે. ગ્રાજીએલા મિસત્રાલ નામની એ દક્ષિણ અમેરિકન કવયિત્રી, એ રીતે, એ બહુમાન અમારે પ્રાપ્ત કરનાર બીજી પ્રતિભાવંત સ્ત્રી-સાહિત્યકારો-અમેરિકન નવલકથાકાર થીમતી પર્લ બેક, રવીન્ડ્રીશ લેખિસ કુ સેલ્મા લેમર-લોક્, ઈટાલીયન લેખિકા એસિયા દેવેડા, ડેન-માર્કની નવલકથાકાર સિમેડ ઉન્ડસેટની દરેક-માં એસે છે.

ગાબ્રીએલા મિસત્રાલ

ગાબ્રીએલા મિસત્રાલનો જન્મ દક્ષિણ અમેરિકાના ચીલી દેશમાં થયેલો છે. દક્ષિણ અમેરિકાના ધણાપણ દેશોની માતૃભાષા સ્પેનિશ છે અને ગાબ્રીએલાએ એ ભાષામાં જ પોતાની કાવ્યમય કૃતિઓને વ્યક્ત કરી છે. જીવનનો મોટો ભાગ એમણે શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું છે. એ ઉપરાંત લેખિકા અને વ્યાખ્યાના તરીકે તથા રાજદ્વારી એકઝીખાતામાં પણ એમણે કામ કરેલું છે.

ગુણ પણ એમણે લખ્યું છે; પરંતુ પ્રધાનના; એ કવિ જ છે. યોવનના આરંભથી જ એ કવિતા લખનાર રહ્યાં છે. એમનો પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ જે "Desolacion" એટલે "વ્યથા" નામે ઇ. સ. ૧૯૨૨માં, સ્પેનિશ ભાષામાં પ્રગટ થયેલો છે તેને કેટલાક વિવેચકો આજે પણ એમનો સર્વશ્રેષ્ઠ સંગ્રહ માને છે.

ચીલીના પ્રકૃતિ રમણીય પરંતુ તોના મોઢમાં લપાયેલા એક નાનકડા ગામડામાં, સિસ્ટા પિતાને ઘેર, ૧૮૯૯માં એમનો જન્મ થયો. જે સુર બાલ્યમાં એ જન્મ્યાં અને ઉછર્યાં એના રૂપની મહેક એમની કવિતામાં પૂરેપૂરી બીજાઈ છે અને એમની કવિતાના વાંચકોને

એ સુપરિચિત છે. એમનું મૂળ નામ લ્યુસીલા એ.દેલ આરદાવાગા છે; ગાબ્રીએલા મીસત્રાલ એ એમનું તખલ્લુસ છે. પણ આજે તો એ બહુીનું થયું છે, લગ પ્રત્યે કે એવા કોઈ ઉત્કવટાણે મંગલ દૃક જેની કવિતાઓ રમવાની આવડત એમના પિતામાં પણ હતી.

પંદર વર્ષનો વયે, મામડાની પ્રાથમિક શાળામાં એ શિક્ષકા બન્યાં. દશ વર્ષ સુધી (૧૯૦૪ થી તે ૧૯૧૪ સુધી) એમણે જુદી જુદી કન્થાશાળાઓમાં વિશ્વજ્ઞ આવવાનું કામ કર્યું. ૧૯૧૪માં એક એવા પ્રત્યંગ બન્યો, જેણે એમના આખા જીવનને પકડી નાખ્યું. ચીલીના પાટનગર સાન્ડીઆગો ખાતે કાવ્ય-રચનાની દરીશાહ યક એમાં એમણે ભાગ લીધો અને એમાં એમની કવિતાને સર્વ પ્રથમ ઇનાંમ તરીકે એક સુવર્ણચંદ્ર અને પુરુષમુકુટ મળ્યાં.

નોખલ પારિતોષક - એળવનાર મહિલાઓ

કુ. સેમા લોધી (૧૯૦૫) શ્રી. ઝેહરા હોસૈન (૧૯૨૪) શ્રી. સિદ્ધિ ઉન્સોડ (૧૯૨૮)

એ વખતે એ એટલાં બધાં શરમાળ અને સંકેતશીલ હતાં કે એમના કાળે વંચાયાં, પરીક્ષકોએ પોતાનો નિર્ણય આપી ઈનમ જાહેર કર્યું અને લોકોએ તાળીઓના ગગડાથી એ નિર્ણયને વધારી લીધો ત્યારે પોતે તો એ વિશાળ સમુદાયમાં અજાત જ છુપાયેલાં રહ્યાં હતાં. 'મૃત્યુને' ઉદ્દેશીને લખેલાં એમનાં ત્રણ સોનેટો માટે એને આ વિજય મળ્યો. એ વખતે એમની વય પચ્ચીસ વર્ષની હતી.

દક્ષિણ અમેરિકાની કવિતા-ગ્રામીન પ્રજામાં આ પ્રસંગથી મીસત્રાસનું નામ અણીનું થયું. પાશ્વર્યપુસ્તકોમાં એમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને મહત્ત્વપાળે શ્રાવ્યો આપ્યાં. ટાંગોગરની કવિતાના અનુવાદ ઉપર નોંધ લખવાનું આમંત્રણ મળ્યું અને અખબારો તથા સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થતાં એમનાં કાવ્યોએ સમગ્ર રેવેનિય બાકી દેશમાં એમનું નામ અને રચના કાયમ કર્યું.

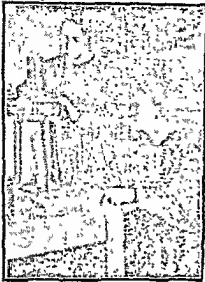
૧૯૨૨માં ન્યુયોર્કની કોલમ્બિયા વિદ્યાપીઠના રેવેનિય ઇન્સ્ટીટ્યુટે એમની કવિતાનો પ્રથમ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો. એ જ વર્ષમાં, મેક્સિકોના ડેગરવ્લી પ્રધાને આમંત્રણી પ્રાપ્તિક સાળાઓમાં નવા સુધારા દાખલ કરવા કુ.

મીસત્રાસને મેક્સિકો આવવા આમંત્રણ આપ્યું.

એ પ્રસંગે કુ. મીસત્રાસ ચોલીમાંથી પહેલી જ વાર બદર નીકળ્યાં. મેક્સિકોમાં એ વર્ષ સુધી ડેગરવ્લી વિષયક કાર્ય કરીને એ ત્યાંથી યુરોપ ગયાં. ત્યાં રહેવાના પાટનગર માડ્રીડમાં એમનું બીજો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો. 'તર્જા' નામના એ બાળકાવ્ય સંગ્રહમાં બાળકો માટેનાં કાવ્યો છે. યુરોપથી એ પોતાને સ્વદેશ—ચોલી ખાને પાછાં ફર્યા ત્યારે ચોલીની સરકારે એમને ખૂબ માન આપ્યું અને લોમ એફ નેશન્સની બોલિંગમહાર માટેની સમિતિમાં ચોલીના પ્રતિનિધિ તરીકે એમને નામ્યાં. ૧૯૩૧માં એમને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની મોવેમેન્ટમાં બાખવાનો આપવાનું આમંત્રણ મળ્યું.

પોતાના દેશને સંસ્કારકેત્રે ઉત્તમજાળ બતાવનાર વિનિયોને નિમ્નના પ્રતિનિધિ તરીકે મોક્ષરૂપમાં આજે પણ જો થોડાક દેશો અભિમાન મે છે એમાં ચોલીનો પણ સમાવેશ થાય છે. ૧૯૩૧થી તે આગસ્ટી કુ. મીસત્રાસ પારંમો, મફ્ટો, લોરબન, રાઓ ડી નોનેરા અને બીજાં પાટનગરોમાં ચોલીના કોન્સલ (તરીક) તરીકે કામ કરતાં રહ્યાં છે. અત્યારે તે આઝીરમાં, મેટ્રોપોલીટામાં ચોલીનાં કોન્સલ છે.

નોબલ પારિતોષક મેળવનાર મહિલાઓ

શ્રી. પદ્મ બંક (૧૯૩૮)

મેઝમ ક્યુરી(૧૯૧૧) અને તેની પુત્રી ઇરીન ક્યુરી(૧૯૩૫)

કુ. મીસત્રાલનું જીવન સંજ્ઞા અને સન્માનના અમૂલ્યોરારા પીરામાં જ મર્યું છે એમ નથી, વેદનાનું વિષ પશુ એમને બરપુર પ્રમાણમાં મળ્યું છે. સામાન્ય રીતે ચીત્રીમાં ન્યાં સ્ત્રીઓ અપવાદરૂપે જ જાહેરમાં બોલે છે અથવા લખે છે ત્યાં, એમની પ્રવૃત્તિઓને ધુંટ અને દુટ લેખની નિંદા પણ એમના પર વરસી અંધ છે. પ્રખળ પ્રજ્વલવેશનાથી બરપૂર એમનાં પ્રથમ કાવ્યોમાં એમના પ્રેમિકના આત્મધાનની કથા, જે ખુદશી રીતે કહેવામાં આવી છે, તેને લીધે કેટલાંયના માનસને આંચકો લાગ્યો છે. રૂઢિચુસ્ત ધાર્મિકોને એમનાં કાવ્યોમાં ધાર્મિકતાનો અભાવ જણાયો છે. રાજકીય વિચારોમાં આ પાંડુમય સ્ત્રીમની પ્રવૃત્તિશીલતાએ કેટલાંય પ્રત્યાપાતીઓને દુઃખવેલ છે.

કુ. મીસત્રાલનાં કાવ્યો અને અન્ય લખાણોમાં કાંડી કરુણા વણાઈ છે. એની ખુશી એ છે કે, લાગણીને ધીરમંબીર બનાવીને એમાંથી સાચો સાદિત્યરસ નિષ્કર્ષી શકે છે. જાતનકાળમાં પોતાના પ્રેમીએ કરેલી આત્મવત્તા, ત્યારપછી એમના લાડીલા બનીગંગે કરેલો

આત્મધાન, ત્યાર પછી કાળોએ હાંધી લીધેલી શક્તિ મૂકેલાં રપેનવાસીઓનાં આગેવાને અપનાવવાનો દક્ષિણ અમેરિકા દેશનો નકાર-એવા એવા દર્દમય પ્રસંગોએ એમના કાવ્યચરણને વરેતું કર્યું છે. એ ઉપરાંત શિક્ષકના કાર્યની મદદતા તથા ગામડાંનાં આગેવાનાં સરલ, કૃષ્ણાં દર્પાનું આલેખન એમના સાદિત્યમાં સ્ત્રોટ રીતે થયેલ છે. ચીલોના એક વિવેચનમાં માનવું છે કે, વંશ્ય નારીના હૃદયની વેદનાનું કુ. મીસત્રાલનું ચિત્રણ એમના સાદિત્યને ચિરંજીવના અપાવે એવું છે.

‘કોસ્ટાસીઓ’ અને ‘લેનુર’ ઉપરાંત ‘ત્રાલા’ નામનો ત્રીજો સંગ્રહ પણ પ્રસિદ્ધ થયો છે. ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશીય, હાલોઅન, વગેરે ભાષાઓમાં એમનાં કાવ્યોના અનુવાદ થયાં છે. આધુનિક રપેનિય અમેરિકન કવિનાના અંગ્રેજ સંગ્રહમાં છૂટક છૂટક એમનાં કેટલાંય કાવ્યો અનુવાદ પામી સંઘરામાં છે, પરંતુ એમનાં કાવ્યોના અંગ્રેજ અનુવાદોના સંગ્રહ ગુન્થ હજી સુધી બંદાર પડ્યો નથી.

શ્રી. અરૂણા અસફઅલીની

રસમદ હકીકત

શ્રી. અરૂણા અસફઅલીનો વિરતન જીવન-પરિચય 'ઓજીવન' માસિકના મયા વર્ષના આવજી માસના અંકમાં આગેયો છેક તેઓ જાહેર થયા પછી લાહોરના 'વીરતાસ્તે' શ્રીમતી અરૂણા સંજયે રસમદ વીરતા બહાર પાડી છે. તે પત્રના જાણીતા મુજબ, કેટલેક બંદોબસ્ત સામે કેસ ચાલતો હતો ત્યારે તેઓ લાહોરમાં ગયા હતાં. સીમલા પરિષદ દરમ્યાન તેઓ સીમલામાં જ હતાં. અને મુંબઈમાં કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક દરમ્યાન તેઓ મુંબઈમાં હાજર હતાં. કલકત્તામાં કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિની બેઠક દરમ્યાન તેઓ પોતાના સ્વામી બેરીસ્ટર અસફ-અલીને મળ્યાં હતાં. આ બધો સમય છૂપી પોલીસે તેમની ધરપકડની પેરવી ચાલુ રાખી હતી. મુંબઈ ખાતેની કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક દરમ્યાન પોલીસને શ્રીમતી અરૂણાની હાજરીની ગંધ આવી હતી, તો પણ તેમને પકડતામાં નિષ્ફળતા મળી હતી. અગાઉ શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ અને શ્રીમતી અરૂણા અસફઅલી કલકત્તામાં સાથે હતાં ત્યારે પણ

તે પકડાતાં બચી ગયાં હતાં.

જ્યારે શ્રી. અસફઅલી વિલિંગડન હોસ્પિ-ટલમાં સારવાર હેઠળ હતા ત્યારે એક પોલીસ અધિકારીના કુળદુષ ભેગમાં એ પિયાર આપ્યો કે 'શ્રી અરૂણા પરિચારિકાનો પોશાક પહેરી તેમની સારવાર કરી રહ્યાં છે. તરત જ તપાસ શરૂ થઈ.' જે પરિચારિકા બંદેન એમની સારવાર કરતાં હતાં તેમનું માંપ સુદ્ધા લેવામાં આવ્યું અને જ્યારે પોલીસને એવી ખાતરી થઈ કે શ્રી. અરૂણાની જિંદગી પરિચારિકાની જિંદગીથી વધુ છે ત્યારે તેમને જાંપ વળ્યો હતો.

એકવાર એમને એતદણી આપવામાં આવી કે, તેઓ જે જગ્યાએ છુપાઈ રહ્યાં છે તે સ્થાન ઉપર પોલીસની નજર છે, એટલે એમને માટે પ્રત્યક્ષ ઉમેદ થયો કે, હવે ક્યાં જવું? એ જ સવારે એક વર્તમાનપત્રમાં જાહેર ખબર હતી, કે કોર્ટ, અંગ્રેજ કુટુંબ કોર્ટ યુરોપિયનને પોતાના ખર્ચે અતિથિ તરીકે રાખવા તૈયાર છે. તરતજ એક બાડાની મોંટર લઈ અરૂણા સાં પહોંચી ગયાં. તેમના વ્યક્તિત્વ અને સૌંદર્યના પ્રભાવથી અંગ્રેજ બાઈ એટલી અંગત મુગ્ધ, કે તેણે અરૂણાને પોતાને ઘેર આશ્રય આપ્યો અને પોલીસનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો.

એક બીજા પ્રસંગે જ્યારે અરૂણા જે ઠેકાણે છુપાઈ રહેતી હતી તે ઘર માલીકના એક મિત્ર મોટા સરકારી અમલદાર દત્તા તેમને મળવા આવ્યા. તેમની વચ્ચે એવો સારો ઘરોળો દત્તા કે, તેઓ સીદા આરડામાં આવીને ઉભા રહ્યા. અરૂણા અને તેઓ બંને એક બીજાને સમક્ષ જોઈને સ્તબ્ધ બની ગયાં, ને ચીંતાતુર બન્યાં, પણ અરૂણાએ પોતે જ વાત સંભાળી લીધી. તેણે દરતીને આવનારનું સ્વાગત ક્યું અને ખુરશી આપીને તેમને બેસાડ્યો, એટલું જ નહિ, પણ તેમની સાથે બે કલાક વાતો કરી અને પોતાને ઘર મહેમાનનું સ્વાગત કરતો હોય એમ એમની આમતા સ્વામતા પણ કરી.

ધરમાં આવનારી નવી વદુતી બદુ સંભાળી રાખવાનો જરૂર છે કેમકે ધર, કુટુંબ અને સમાજને અનુકૂળ તેને તૈયાર કરવાનું—કાર્ય ઠાંધ ઠાંસી—ખેલ નથી; એને પૂરું કર્યો સિવાય ધાંપત્યજીવનમાં સુખ મેળવવાની હિમેદ રાખવી એ આશય કુસુમવત્ છે.

ધાંપત્યજીવનમાં સુખ અને શાંતિ સારી ઓનું શિક્ષણ બદુ આવશ્યક છે. પરંતુ શિક્ષા એટલે અક્ષરગ્નાન અથવા પુસ્તકીયું ગ્નાન એવી મારા કહેવાની મતલબ નથી. શાળામાં અને કોલેજમાં છોકરીઓને જે તાલીમ આપવામાં આવે છે, તે જિંદગીની જરૂરિયાતો તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય આપવામાં આવે છે. આઠ-દસ વર્ષ અથવા તેનાથી પણ વધુ સમય આપણે શિક્ષણ પાછળ ખર્ચીએ છીએ, પણ કેવળ અકસોસની વાત છે, કે આમળ ઉપર જીવનમાં આ શિક્ષણ બદુ ઓછું ઉપયોગમાં આવે છે. આપણા જીવનનો એક બદુ કિમતી વખત આમ જ, લીટી જાય છે. આપણી મહેનત પ્રાયઃ બ્યર્ષ જાય છે. કેળવણી પાછળનું ખર્ચ એક રીતે આપણી મૂડીના રોકાણ જેવું મણાવું જોઈએ, પણ આજની કેળવણીને લીધે એનો બદલો મળવો તો દૂર રહ્યો, પણ ખુદ મૂડી જ રૂબી જાય છે.

કન્યાશાળાઓમાં અને કોલેજોમાં પણ હાલમાં લાખો છોકરીઓ બહાર રહેલ છે. દર વર્ષે હજારો છોકરીઓ હાઈકુસોમાંથી અંતિમ પરીક્ષાઓમાં સફળ બનીને બહાર નીકળે છે; અને જમને કચરે સાધન દાધેલ છે, તેઓ કોલેજોમાં પણ જાય છે.

હવે શિક્ષણ પામેલી છોકરીઓમાંથી કેટલી એવી પણ મામૂલ પડે છે, જેનું વિવાહિત જીવન સફળ બની શકે એવું હોય છે. જેના જીવનમાં અનુભવ કે અશાંતિ હોતી નથી, જે પોતાની પાછલી જિંદગી પર સદા-નુજૂતિની નજર નાખી શકે છે, જે પોતાના

ગૃહિણીધર્મની

તાલીમ

મુળ લેખક :

શ્રી રામનાથ 'સુમન'

અનુવાદક : 'દાનાભિક્ષુ'

*

વર્તમાન જીવનથી સંતુષ્ટ હોય છે અને જે ભવિષ્ય તરફ આશાપૂર્ણ દૃષ્ટિએ નીરખે છે એવી કેટલી છોકરીઓ દેખાય છે? જે કંઈ જ્ઞેવામાં આવે છે, તે તો આથી બરાબર હલકું લાગે છે.

એ સાચું છે, કે બજેલી છોકરીઓ આનો ઈન્કાર કરશે, શિશિન સંપ્રદાય આની ઉપર પ્રશ્નચિહ્ન લગાવશે; પણ આનું કારણ એ છે, કે આધુનિક કેળવણી-બચનને આપણને આત્મચંચનાની ક્ષામાં પારંગત કરી દીધાં છે. ન્યારે આપણે અંદર સીઝાઈ રહ્યા છીએ 'ધુન્ધુટ કરીને મરી રહ્યા છીએ', ત્યારે પણ આપણે હોમને એવું જ કહેવાનું પસંદ કરીએ છીએ કે 'કાંઈ બન્યું નથી અમે મજામાં છીએ!' સત્ય પર આખર અને દર્શનની જૂઠી ધારણા પદ્ધતી પડે પડી છે. વળી, શિક્ષિત છોકરીઓ બોલવાનું જાણે છે—અનેક પ્રકારની વીચાર-ધારાઓ વડે પોતાના મનના અસહ બાવેને

અને રિશનિઓને છુપાવી રાકે છે, છુપાવે પણ છે !

જો શિક્ષણ નેમને મળ્યું છે કે મળી રહેલ છે, તે તત્ત્વતઃ અસાધ્ય છે એમ પણ નથી. તેમાં ક્ષમ્યનીય પણ છે; તેમાં કલ્પનાગતિ અને બુદ્ધિના વિભાગની યુગ્મશ પણ છે. જો સ્ત્રી જૂની છે, તે તો તેના ખોટા ઉલ્લેખ છે. બારી છાનના ઉપયોગનો ખ્યાલ ક્યાં સિવાય શિક્ષકોનો પ્રયોગ એ નાદાની છે; અને સદુ ઇમાને એક જ સંગ્રાની શિક્ષા દેવી પણ હીક નથી. એટલે શિક્ષિત, હોકરીઓને મદદજીવનમાં પોતાની વિદ્યાનો કાંઈ ખાસ (વિશિષ્ટ) ઉપયોગ મદદમાર ખતનો નથી; કેમ કે શિક્ષણ દેવી વખતે તેના બાવિ જીવન વિશે કશો સ્પષ્ટ વિચાર જ શિક્ષકોના મનમાં અથવા પાઠ્યક્રમ તૈયાર કરનારની સામે હોતો નથી.

એટલા ખાતર જ્યારે હું એમ કહી રહ્યો છું, કે કાંપત્યજીવનના સુખ માટે સ્ત્રીને શિક્ષણ બહુ જરૂરી છે, ત્યારે હું અક્ષમ્યાન અથવા પુસ્તકીયા જ્ઞાનની વાત નથી કરી રહ્યો. મારી મનલખ એવી નાટીમ (Training) અથવા તૈયારીથી છે, જે સ્ત્રી માટે કાંપત્યજીવનમાં પોતાનું મદદરૂપું સ્થાન સમજવા માટે અને તે સ્થાનની જવાબદારી હીક તૈયાર પર નિભાવવા માટે જરૂરી છે.

સ્ત્રીને સમજાવવાની તથા તેની અંદર પેદા કરવાની જરૂર જેવી મદ્યથી પહેડેલી આત્મતા એ છે, કે તે સંવિધ અને—સદનવીશ થાય. સ્વર્ગની પાંખો પર ઊડનારી નારીનું—બલે તે કાવ્યની, દુનિયાની રાગી જ હોય, તેનું—કાંપત્યજીવનનાં કશુંયે મદદરૂપ નથી; ઊંઘડું, તેને માટે તે એક અવિશાસ છે !

જિંદગીમાં દુઃખ—સુખ જોડાયેલાં જ રહે છે. ચાર માણસ બેઠાં રહે છે—મળે છે, ત્યાં ક્યારેક ક્યારેક થોડી ખટપટ પણ અનુભવાય છે; એવી જ રીતે કુટુંબમાં પણ બધી તરેહના

લેડો હોય છે. સ્ત્રીને આ સર્વ સાથે વર્તાવ કરવો પડે છે. એ ઉપરાંત, કુટુંબમાં ક્યારેક માંદગી—સાગગી આવે છે. ક્યારેક કોઈક કામ—પણાગણ ઉભાં થાય છે, તો ક્યારેક કોઈ એવો બીજો પ્રસંગ પણ સામે ખડો થાય છે. કોઈક આવે છે, તો કોઈકને જવાનું બને છે. જન્મ, મરણ, લગ્ન, તરેવાર, વગેરે મતલબ કાંઈક ને કાંઈક લગભગ દમેશાં આવે જ જાય છે—જીવન સાથે જોડાયેલું જ હોય કે રહે છે. નાની થી નવ વધુ—એને ચારે તરફ પિલાનું પડે છે. જ્યાં જાય તેને જાય છે ! બધાની દિલ્લોષ તેને કરવી પડે છે; બધાની વાત તેણે સંભાળવી પડે છે. આવી લંબાનાર મહેનત અને ચિંતાની જિંદગીમાં, કેવળ બાવનાઓના બળ પર કોઈ સ્ત્રી વધુ દિવસ દરેક શક્તિ નથી. બાલુકે નારીને એવી જિંદગીમાં રુદન—જ—રુદન આવે છે. હાથ જેવા સોનેરી બાળપણના દિવસો તેને યાદ આવે છે; તેને માતો દુહાર અને ગિતાનો સ્નેહ યાદ આવે છે; તેને સંખ્યાઓની સાંકેલી-ઓની મુદતજાણ અને કીડિયારી સાંભરે છે; અને પછી તે વિચારે થોડે છે, કે ‘જ્યાં કેવો અરમાન લખેને હું અહીં આવી હતી ?’

મારે કહેવું જોઈએ, કે એવી સ્ત્રી લગ્ન કરીને કદી સુખી થઈ શકતી નથી.

સુખી તો એ સ્ત્રી બની શકે, જે પોતાના જીવનમાં—ચીનેત્રા જમાનને ખૂલી જાય છે; અને કલ્પનાઓને છોડીને જે કાંઈ તેની સામે પ્રત્યક્ષ હોય છે તેને જ સદારે, સમ્માર્થ સાથે પોતાના મુદરથાત્રમ (મુદરથજીવન)નું નિર્મોલ્ય કરવાને લાગી જાય છે; જે-વડું અથવા બની શકનાર હતું, તેની કલ્પના એ સમજદાર સ્ત્રી દૂર કરી દે છે. જે છે નહીં તેની ઉપર દુઃખી થવાને બદલે તેની જગ્યાએ જે દાગર હોય તે (સંયોગ)ને લઈને—સંસ્કાર અને વિકાસ કરીને એક સુખી અને તૃપ્ત જીવનની રચના

કરવાને તત્પર, એવી નારી વિવાહિત જીવનની દેવી બની જાય છે.

એને સદિગ્ધનાની—સદનરીક્ષતાની તાલિમ તે માતાપિતાનું અને તેથી પણ વધુ પતિનું પહેલું કર્તવ્ય છે. વિવાહિત જીવનમાં સતોષ અને ક્ષમાની વૃત્તિ તે કવચ છે; તેની ઉપર વિપત્તિઓના અનેક પ્રદાર વિકસે બની જાય છે.

ખા. ૭ આખત: નારીમાં ઉદાર હૃદયનો વિકાસ કરવો તે છે. પરિસ્થિતિ, લાનાવરણ, સંસ્કાર અને ધરના પ્રાણીઓ સુધી સદાનુભૂતિ સંકુચિત બની જવાને કારણે ઉદાર માતાઓનો સમાજમાંથી હોય ઘટ રહ્યો છે. પ્રાય: નારી અનુકાર અને સંકુચિત બની જાય છે. તેની સંકુચિતતાને દૂર કરીને તેની અંદર ઉદાર હૃદય પેદા કરવાનું કામ પતિનું છે. કેવળ વાણી વડે ઉપદેશ દેવાથી એ યશ નહિ. જ્યાં સુધી પતિ પોતાના આચરણથી આ પ્રકારની તાલિમ નહીં આપે, ત્યાં સુધી એનું કશું વિકાસ દુષ્ટ (પરિણામ) આવશે નહીં. પતિએ સમજવું જોઈએ, કે ધર સ્વયં એક નાનકડો સમાજ છે. નારી આ સમાજની રાણી છે. જો કે તેનું હૃદય પતિમાં કેન્દ્રિત હોય છે, તો પણ તેને બધાની તરફ દેખવું પડે છે. પતિનો પ્રેમ અને તેની પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વડે તે બધા મદલું કરે છે, તે જ તેનું કવચ છે. તે કેવળ રમણી જ નહિ, પરંતુ પુત્રી, પત્ની, માતા અને બહેન પણ હોય છે. તેણે કેન્દ્રની ચારે બાજુ દેશાવેશાં અનેક ખિંદુઓનું પોષણ કરવું પડે છે. સાસુ અને સસરા તેની પાસેથી સેવા ચાહે છે—અને તેઓ દરેક છે, કે હદમી રીતે એક વડુ આપને તેમના ધરના અભાવોને પૂરા કરી આપે. વડુએ પોતાના વિનય, સરળતા અને પ્રેમથી તેમના હૃદયમાં તેમની પુત્રીઓના સાસરવાસે ચાલ્યા જવાથી જન્મેલા ખાલી સ્થાનને ભરી કે પૂરી દેવાનું છે; તેને એવું બનવાનું હોય છે, કે દેરાણીઓ તેને મેળવીને

કરાચીમાં બાપણ કરતાં વિજયાલક્ષ્મીએ બણાવ્યું હતું કે, 'દિંદની લગત એ શાકિવાદી પદ્ધતિથી મુક્ત થવાની એશિયાની લગત છે. અમેરિકાની અંદર ક્ષિત્ર પ્રચારે દિંદની સાચી પરિસ્થિતિ ઉપર ઠાંસિકોડો થયો છે. અમેરિકાનો દિંદને યુવામીમાં સખડના દેશ તરીકે પીળાને છે. તેઓ માંથી અને નરેક, મહારાજાઓ, અને દિંદ-મુરલીમ મનરેકો વિશે જાણના હતા' દિંદી સમાચારો પ્રગટ કરવામાં ક્ષિત્ર સત્તાધીશો અને અમેરિકન અખબારો વચ્ચે સમજૂતિ થએલી હોવાનું તેમનું મંતવ્ય છે.

એમ સમજે, કે તેમની મોટી બહેન આવી મળે છે; નણુંદો મૂત્રની પેડે ખીસી લેડે ! મનઘણ તેણે સપ્તર્ષીની જરૂરોની આગાહી રાખતી પડે છે અને મર્પે મૂત્રને મંત્રુટ તેમ જ સુખી કરવાનો યત્ન કરવો પડે છે. આમ એક સાથે તેણે કેટલાય પ્રકારે સેવા ઉદારવી પડે છે; અને એમાં જ તેની નિરક્ષીની સર્વથી કઠિન પરીક્ષા થાય છે.

શ્રી માટે સદુધી-મોટી વાત તો એ છે કે તેને પોતાનાં માતૃસ્વના ગૌરવનો બોધ મળે; તે સમજે, કે તે મા છે—સમાજની માતા છે.

એટલે સ્વભાવતઃ તેણે કષ્ટ પણ પોતાની પદ-
મયોદાને અનુકૂળ જ સહન કરવાનું હોય છે.
કાંઈ પણ એવી સામાન્ય સ્ત્રી નહિ હોય, જેનું
હૃદય માના પુકાર પર જીધડે નહીં. એ એક
શબ્દ—એક—એક' સંબોધન—તેની અંદર
યુગયુગથી સંચિત યશ રહેલા બાવ—રાશિને
ઉભરાવી દે છે. હૃદયની અદરાઈ વડે તે તેના
શબ્દનો ઉત્તર દેવાનું ચાહે છે. જે નારી
પોતાના આ ગૌરવને સમજે છે, તે કુટુંબનું
કાંઈપણ કામ કરતી વખતે કાણુપણ એ અને
બોજને કારણે અધીર નથી બનતી; કેમકે તે
મા છે એટલે તેણે તો દેવાનું—જ—દેવાનું
છે. તેણે તો જરા જરા કરીને રજે રજ
બધાને ખવરાવવાનું જ છે ! તેણે તો પોતાના
રક્ત—માંસ વડે સંતતી અને સમાજની
રચના કરવાની છે. તેનું દાન કદી સમાપ્ત થતું
નથી. તે સમાજની ચિરગત્રત અન્નપૂર્ણ છે.

આવી સ્ત્રી કામની બીડમાં નાક કે ભવાં
ચડાવતી નથી. તેને દરેક કામમાં એક જતનો
રસ આવે છે. દરેક કામમાં તે નિમગ્નનો
અનુભવ કરે છે. હસતાં—હસતાં તે દિવસોનું
કામ કલાકોમાં પૂરું કરી દે છે. તેને માટે દિવસ
પહાડમાંથી ફૂલ જેવો બની જાય છે !

આથી વિરુદ્ધ જે સ્ત્રીઓ પોતાના આંત-
રિક ગૌરવનો અનુભવ નથી કરતી, તેઓ
સદા પોતાના કંઈનું રાદણું રડખા કરે છે.
તેમના કુઃખડાનું રજિસ્ટર કદી ખંધ નથી
પડતું. પતિ જ્યારે કંડા પાણીનો એક ગ્લાસ
માગે છે, ત્યારે તે મોટા બાળસ અને કંઈનો
બાવ જણાવતી બેઠે છે. જલદી—ઝડપે કરવાનું
કહેવા પર તે કહે છે, કે 'તમે તો હવેલી પર
સરસવ ઉગાડવાનું ચાહો છો—મારી અંદર
તે કાંઈ વીજળી વસી છે, કે ઝટ પહોંચી
જાયું !'

બાળકો માતા પાસે આવીને લાડ કરે છે,
તેને ઘેરે છે, તેના ગળાને હાથ વિટાળે છે
અથવા તેઓ ચારે બાજુ બાલસહજ કિલકિલાટ
કરી મૂકે છે; ત્યારે એવી માતા કહે છે કે
'બાપ રે બાપ ! આસમાન શિર પર ઉઠાવી
લીધું !' તે દરેક કામ દારી—મજૂરજી—માથે
કરે છે. કાંઈપણ કામ કરતી વખતે તેના
હૃદયમાં ઉત્સાહ કે પ્રસન્નતા નથી હોતા—સ્મૃતિ
નથી હોતી. એ તે પોતાને ગૃહલક્ષ્મી અને
માતા સમજતી હોત, તો ખરેખર તેના શરી-
રમાં વીજળી વહેતી હોત ! પ્રેમ એવું રસાયણ
છે, જે જીવનને કદી ન મરનારી ('અમર')
શક્તિ વડે ભરી દે છે. તેની મદદે જીવનની
કાણુપણ વાત-વોતમાં પાર-પસાર થઈ જાય
છે. મન, પ્રાણ, શરીર-સપ્તર્ગ તે ત્રિદાદિતી-
ત્રિદેવી-શક્તિ-વડે પૂર્ણ રહે છે, જે કામોની
વચ્ચે અપૂર્વ ઉદ્ધાસનો અનુભવ કરે છે—
કરાવે છે.

જે નારીના હૃદયમાં ધર્મનો બાવ હોય,
શદ્દા હોય, પતિ પ્રત્યે સાચો પ્રેમ હોય, તો
તે પ્રત્યેક કામ દિલ દબને અને હમાનદારીથી
કરે છે. સેવામાં જ તેનો પ્રેમ બંદે છે અને
તે મેજબાને જ તે તૃપ્તિ હાસિલ કરે છે, અનુ-
ભવે છે.

એટલા માટે પ્રત્યેક પતિનો ધર્મ છે, કે
તે સાચા ગૃહસ્થજીવનનાં નિર્માણ માટે સ્ત્રીને
એવી તાલિમ આપે અને પોતે તદનુકૂળ આચ-
રણ કરીને તેની સાથે સાથે તેને પ્રત્યેક પંચમે
આસ્વત કરતો કરતો તેને સદૈવ પોતાનાં પ્રેમ
અને ત્રિશાસની છાયામાં રાખીને સાથે,
અને પ્રમતિ સાથે. આથી ગૃહસ્થજીવન
સ્વર્ગસમું બની જશે અને પ્રાણીમાં અંશુતનું
જરણ વહાવા માંડશે !

• [આધાર : 'કલ્યાણ' (દિલી માસિક)]

‘સ્ત્રીજીવન’નું વાષિક લવોજમ દેશમાં રૂપિયા પાંચ છે.

આદીકામાં ધકકેલાઈ જતી હિંદની ગીરમીટીઆ સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારક

ભારત વર્ષના ઉદ્ધારનો દિશામાં મા

દીનબંધુ

આદર્શ એન્ડ્રૂઝ

ભારતીની સક્રીય સેવા માટે જે થોડા પરદેશી મિત્રો હિંદમાં આવી વસ્યા છે તેમાં સી. એફ. એન્ડ્રૂઝનું નામ અગ્રમણ્ય છે. તેમનું પુરું નામ આર્થર્ ફ્રીઅરુ એન્ડ્રૂઝ છે. તેમનો જન્મ ઉત્તર ઇંગ્લેન્ડમાં આવેલ કાર્લીલ્લ શહેરમાં ૧૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૧માં થયો હતો. તેમના દાદા જોન એન્ડ્રૂઝ સુપ્રસિદ્ધ દાકતર હતા. તેમના પિતાનું નામ જોન એડવિન અને માતાનું નામ મેરી શાર્લોટ હતું. પાંચ ભાઈ અને બહેનો મળી ચોદ ભાંડરડાંમાં અગીઆર છવ્વતા હતાં તેમાં આર્થર્ ચોથા હતા. તેમની બે નવ બહેનો ન્યુઝીલેન્ડમાં પરણી હતી. પિતા પણ શિક્ષકનો ધંધો કરતા હતા ને પાછળથી પાદરી બનેલા.

પચીસ વર્ષની ઉંમરે ડેમ્પ્ટીન વિશ્વ-વિદ્યાલયની છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરી, તેમણે લંડનના ગરીબ લતાઓમાં રહીને મગ્નુર લોડોને ધર્મોપદેશ કરવા માંડ્યો. ત્યાં પણ તેમણે અરીખ ઓઝોને મદદ કરવામાં પાણું વાળી જોયું નથી.

તેત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે હિંદમાં આવવાનો વિચાર ફૂંચી અને ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ નીકળી ૨૦મી માર્ચ ૧૯૦૪ના દિવસે તેમણે મુંબઈના ખારામાં પગ મૂક્યો. હિંદના સૌન્દર્યથી તેઓ મુગ્ધ બની ગયા. દોસ્તીનો રટીયન્સ કોલેજમાં તેઓ જોડાયા, ને પોતાના ઉદાર દિલથી ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રેફેસરમિત્રોના એ માનીતા થઈ પડ્યા. ૧૯૦૫માં તેમણે 'નોર્થ ઇન્ડિયા' નામે પુસ્તક લખેલું. તેમાં ઉત્તર હિંદના પોતાના અનુભવો લખ્યા છે. ૧૯૦૬ની કસકતા ડેમ્પ્સમાં તેમણે હાજરી આપેલી, અને ત્યારથી ડેમ્પ્સ સાથે તેમનો સંબંધ નહિ તો આડકતરો સંબંધ તો જોડાઈ ગયો. તેમણે પોતાની લાખવળેનો ઉપયોગ કરી હિંદને ખુશી મદદ કરી છે એ કેખાતી વાત છે.

એમને પાંચ વર્ષની ઉંમરે માંદગી આવેલી. એ માંદગીમા મૂળ હડાં રાપાયાં ને એથી મોટી ઉંમર સુધી તેમની તખીયત વળી નહિ. તાવ ને મરડો તો વારંવાર થઈ આવતો. એક વાર મરડો થતાં તેઓ દવાફેર કરવા સીમલા પાસે ઠાંઠગઢ ગયેલા. ત્યાં તેમને અમેરિકન ખીરની મી. રોટાસ સાથે ઓળખાણ થયું. પાછળથી અને વચ્ચે આઠ મેત્રી જમી. મી. રોટાસ ૨૫-૨૬ વર્ષના જુવાન હતા ને એ દેશમાં એક સન્યાસી જેવી ખ્યાતિ પામ્યા હતા. તેમણે એક કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે એન્ડ્રૂઝ સાહેબે તેમને એ લગ્ન કરવાની સલાહ આપેલી, એથી ઘણા અંગેને હેડાઈ પડેલા તેનું કારણ એ હતું કે એક મીનો ગુદરય કચ્ચ દરમજના ખીરતી હતા અને ખેતીના બલુકાર હતા ને હિંદના પાડોશના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા. એમણે પોતાનો વિવાહ એક

રજપૂતાણી સાથે કર્યો, તેમની પુત્રી સાથે રોકાસે લગ્ન કર્યું. એક ગોરા હિંદી કન્યા સાથે લગ્ન કરે એ અંગ્રેજોને ગમ્યું નહિ. ૧૯૦૮માં 'યુરોપીયનો' અને 'હિંદીઓના આંતરગતીય લગ્ન' સંબંધે તેમણે લેખ લખેલાં તેનો પણ ખૂબ જ વિરોધ થયેલો અને કેટલાકે કહેલું પણ ખરું કે, એન્ડ્રૂ કોષ્ટ દિંદી હોકરીના પ્રેમમાં પડી લગ્ન કરવાના છે. ખરી વાત તો એ હતી કે, એન્ડ્રૂ આજીવન અવિવાહીત હતા. કામ અને સેવામાંથી પરચારે ત્યારે લગ્નનો વિચાર પણ તેમને આવે ને ?

જેઓ અવિવાહીત રહે છે તેઓ ઘણુંખરું ઉમ્મર વધી ગયા પછી પ્રેમરહિત જીવી જાય છે, પણ એન્ડ્રૂ સાહેબ માટે એવું ન હતું. તેમનો સ્વભાવ પ્રેમભરપૂર હતો. સ્ત્રીઓનું કુખ્ય એમનાથી જોષ શકાયું નહિ. હિંદની સ્ત્રીઓને તેઓ માતા પેઠે ચાહતા અને એ માતાના કુખ જોષ એ તારી ઉઠતા. સ્ત્રીઓ તેમની પાસે આવી વાતો કરતી ત્યારે એમને થતું કે એ માતાનો અવતાર છે. તે વખતે તેમને પોતાની માતા યાદ આવતી.

આફ્રિકામાં અંધીજીએ લડત શરૂ કરી ત્યારે જાખલેજીની સ્થિતિથી તેઓ ત્યાં પહોંચી ગયેલા ને ગાંધીજીની સાથે રહી તોડાજોડ કરવામાં અગવડનો ભાગ તેમણે ભજવેલો.

આફ્રિકાના મુડીવાદીઓને પોતાના ખેતરોમાં કામ કરવા મજૂરો જોઈએ, ને એ મજૂરો ગુલામ જેવા હોય તો જ તેમને લાભ થાય. ખીજા દેશોમાંથી ગુલામી પ્રથા રદ થઈ હતી. હિંદમાંથી એ રીતે, પાંચ વર્ષ સુધી ગેર-રીત એમાંએટ દરાવી લઈ મજૂર સ્ત્રી-પુત્રોને આફ્રિકા ધકેલી દેવાનું કામ મુડીવાદીઓના એજંડા દરના. એ રીતે કસ્ટમ પેઠેના ગીર-ગીરીયા મજૂરોને પાંચ વર્ષ સુધી કાળા મજૂરી કર્યો વગર છૂટકા થતો નહિ. વચ્ચે તેઓ નાસ ભાગ કરે તો તેમને પકડીને સરકાર પાછા સંડાવી ત્યાં કામ કરવાની ના કહે તો તેમને

માર મારવામાં આવતો. સ્ત્રીઓને ફરજિયાત બાબતોમાં 'સાધન' બનવું પડતું અને એ બધા ત્રાસમાંથી છટકવાની કોઈ ખારી ન હતી; કેમકે હિંદની સરકારની એને સંતાનુભૂતિ હતી.

એટલે આ કાપડો રદ કરાવવા હિંદના અગિયાર સંગઠ્યુરુપો પ્રયાસ કરના. પણ સંસ્થાનીક સરકાર મચક આપતી નહ; એટલે હિંદમાંથી ભરતી કરી શીટમાં ધકેલવાઈ બંતી ગીરમીડીઆ (ગેરેન્ડી કરેલી) સ્ત્રીઓની અને મજૂરોની સ્થિતિ તપાસવા અને તે પ્રથા અંત-કાવવા માટે જે કુંબેશ ચાલતી હતી, તે કામ એન્ડ્રૂ સાહેબને સોંપાયું. તે વખતના લોર્ડ હાર્ડીને પણ તેમને મદદ કરેલી. હિંદના જ એક પુત્ર લાલા ગ્રીમનલાલે એ પ્રથા ચાલુ રાખવા સરકારને બનામણ કરેલી. છતાં તેઓ મિ. પિપર્સનની સેવામાં શીટ ગયાં.

ત્યાંનું વર્ણન તેઓ કરે છે કે : 'શીટની દિંદુ સ્ત્રીઓનો સમાજ એક એવા હોડા જેવો છે કે જોને સુકાન નથી, રથેજ તરી ગયા છે અને ખડો તરફ ધસી પડી રહી છે. અથવા એક મોટી નદીના વર્ષામાં ફસાયેલાં હોડી પેઠે ચકકર ખાધને તળીએ બેસી જાય છે. એને કોઈ જ બંચારી શકે એમ નથી.

શીટની દિંદુ સ્ત્રીઓ એક પુરુષ હોડી ખીજે પુરુષ કરે છે. આમ ધણી બદલાતાં એને જરાય સરમ ન આવે એવું તેમનું હીન માનસ થઈ ગયું છે. દિંદુ પુરુષ-સમાજ પણ હીન બીજા થઈ ગયો છે. માનિ અને જીતીનો નાશ થઈ જવાથી દિંદુઓ ઉપરથી તેમની શ્રદા ઉડી ગઈ છે. પત્ની એ એક વેચવા ખરીદવાની વસ્તુ બની ગઈ છે. અને માટે તેઓ મહેમાનકે લડે છે, ખૂન કરે છે ને આત્મહત્યા પણ કરે છે. દત્તા, આત્મહત્યા ને ધેર અપરાધો એ સ્ત્રીને કારણે બને છે તેનો આંકડો ધણો બધકર છે.

સ્ત્રીઓની સંખ્યા એટલી હોવાનું જણાવે

તપાસ કરતાં લાગ્યું કે, કુટુંબોને ખૂબ અવગ
ઓ-પુરોની ભરતી થાય છે; તેને લીધે સેંકડે
૪૦ ટકા ઓઓની ભરતી માંડમાંડ થાય છે.
આ પ્રથામાં સંકેતાયેલ આ મનુરોની હકીકત
તપાસતાં એ સંખ્યા લખ્યું દુઃખદાયક છે.

કેમ મનુર ચાણોમાં એક જળવાન મનુર
પુરુષ એક ઓનો આમવો કબજો કરી બેસે
છે ત્યારે, બાકી નો જુવાન ઓઓ રહી જાય
છે તેમની સંખ્યામાં અને પુરુષ મનુરો વચ્ચે
મોટો તફાવત રહે છે. એવી નજીવી સંખ્યાની
ઓઓને જ મોટી સંખ્યાના પુરોની હવસખોરી
વેફવાની હોય છે. દરેક ઓ પાછળ અચૂક
પુરો કોડીનો ઓવરસીયર નક્કી કરી આપે છે-
ખીજા શબ્દોમાં, બ્યબિયારની ગોઠવણ કરી
આપે છે. પરિણામે ઓઓ અને પુરોમાં
એથી દોઢે અને બધું કરતા પ્રસારે છે.

આ બધી ત્રાસદાયક હકીકત નજરે
નેહ, એના દારણ દુઃખના ઉદ્ધેષ કરી, તેમણે
વાઇસરોયની પાસે એક નિવેદન રજુ કર્યું.
લોર્ડ લોર્ડને સદાનુજ્ઞાત બતાવી અને એ
પ્રથા બંધ કરવા પોતાના બનતા પ્રયત્નો કરવા
વચન આપ્યું.

તે પછી તેઓ ટાગોર સાથે જાપાન મથા.
ત્યાં તેમને પત્ર મળ્યો કે 'મંડયાનીક ઓશીસ
અને દિંદી ઓશીસ વચ્ચે એવી સમજૂતી થઈ
છે કે હાલમાં પાંચ વર્ષ સુધી તો મનુરોની
ભરતી કરવાનું કામ ચાલુ રહેશે.' તેઓ તર-
તજ દિંદમાં પાછા આવી તે વખતના વોઇસ-
રોય લોર્ડ એમસહને મળ્યા. પછી પરિણામ
કોઈ ન આવ્યું. એટલે એમણે ઠેર ઠેર સમાજો
રચાવી અને લોકમંત કેળવવા પ્રવાસ કર્યો.
ફીલ્ડ રીપોર્ટની નકલોનો પ્રચાર કર્યો.

એક સમામાં એમણે હૃદયબેદક ચીતાર
આપેલો: 'આને હું એક સાચી વાત આપની
પાસે રજુ કરું છું. એક ઉચી માલિની ને
સારા ધરની દિંદી ઓને સંખ્યા સમયે એક

આંખડી

દેવની દીધેલ રૂડી આંખડી રે બહેન;
અમુતખ એ જીવન આધાર ને !
સુંદર, દેહે શી જડી એ વડી રે બહેન.
વિધુમા વિહોણી કેવી રાતડી રે બહેન;
દીધક વિનાનું જનાગાર ને ! દેવનીં
નાવિક વિહોણી કેવી નાવડી રે બહેન;
સ્વામિ વિષુ સેન્ય સૂનકાર ને ! દેવનીં
દેવ વિહોણી કેવી દેરડી રે બહેન;
પતિ વિનાની સતી-નાર ને ! દેવનીં
વારિ વિહોણી કેવી વીરડી રે બહેન;
સત્ય વિષુ અંધ આ સંસાર ને ! દેવનીં
કપરી શી કાઢવી રડી ઘડી રે બહેન;
લોચન વિહોણા અવતાર ને ! રે દેવનીં
વિધિ દીધી શી દીધી એ વડી રે બહેન;
સ્વર્ગ સીડી તે ચીંધનાર ને ! દેવનીં
અમરનાઓ એ અમર આંખડી રે બહેન;
કંઈ એવી અરજ હીરતાર ને ! દેવનીં

કાન્તિલાલ લ. રાવલ

તાર મળ્યો કે તમારા પતિ બહુ બિમાર છે.
પેલી ઓ એકદમ રોગીન તરફ ચાલો નીકળો.
રસ્તામાં હુઆઓએ એને કમાવીને કલકત્તાનો
મનુર પેટી ઉપર મોકલો આપી. તે એટલી
જલ્દી કરી મઠ હતી કે એને પૂછવામાં આવતા
પ્રશ્નોના જવાબ પછી બરાબર આપી સક્તી ન
હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે એને જલ્દાજ
ઉપર ચડાવી ફોજ મોકલો આપવામાં આવી.

એ જલ્દાજમાંના મનુરોને હાથે એનું
ચારિત્ર બદલ કરવા પ્રયત્નો થયા. એટલે એ
અનાથ ઓ એક જંગળી ગૃધરથને ચરણે
મઠ. એ ગૃધરથ પછી શીજમાં ફારૂની કરવા
જતા હતા. એ જાણને પેલી ઓએ પોતાની

વીતક થયા હશે. એટલે, એક વિવાહીત બલા મંજુરને એની સંભાળ રાખવાની બલામજુ કરીને સોંપી. એથી એ સ્ત્રી આખું રસ્તે છેડતીથી ગયી મધ. પરંતુ દરીઆઈ સફર પૂરી થઈ કે તરતજ એના રક્ષકથી એને દૂર થવું પડ્યું. એને કુટ્ટી લાઈ નોમાં રાખવામાં આવી. ત્યાં પણ એને ઘણું કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. કેટલાય દહાડા સુધી એને દારણ કુખ સહન કરવું પડ્યું.

પેલા બંગાળી બાણુને આગળ જવાનું હતું તેથી તેઓ સુવા જવાના વદાણની રાહ જોતા બંદર ઉપર ફરતા હતા ત્યાં પેત્રી સ્ત્રીએ દોડી જઈ એમના પગ પકડી લીધા.

તે પોતાના શીયળના રક્ષણ માટે નાસનાસ કરતી હતી. છેવટે પેલા બંગાળી યુવક તેની સાથે ભગ્ન કરી લીધાં. એ જ માત્ર એના રક્ષણ માટે ઉપાય હતો. ચરતજંધીની રક્ષા પણ પેલા બંગાળી યુવકે બરી દીધી.

આ કુટ્ટીએની બરતી યુક્ત પ્રાંત ને મદ્રાસમાંથી ખૂબ થતી. એટલે એન્ડ્રુઝ સાર્વેએ એ બે પ્રાંતોમાં શોરજેરથી પ્રચારની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. ડૉ. એની ખીસાન્ટે મદ્રાસ પ્રાંતમાં પ્રચાર કાર્ય શરૂ કરી દીધું.

મદ્રાસમાં અમદાવાદમાં વસતા હતા તેમની સહાયથી પ્રેમાભાઈ હોલમાં એક સભા મદ્રાસમાં પ્રમુખપદે બરાઈ હતી. એ સભામાં ગુજરાતની માતાએને સંબોધી એમણે કહ્યું હતું કે “મારી વાત સરકારને પણ દખલ રાખવી પડી છે. ૧૫-૧૦-૧૫ના દરેકમાં સરકાર જણાવે છે કે. ‘ગીરમિટિયા સ્ત્રીઓને મોટે ભાગે દુગયારથી જીવન વિતાવવું પડે છે. એમનાં શરીર આર્થિક લાજચેટી અથવા અમલદારોના દબાણથી, પૂરેપૂરાં કબજામાં આવી જાય છે.’

આંતરના થોડા કુટ્ટા મળે. હિંદી સ્ત્રી

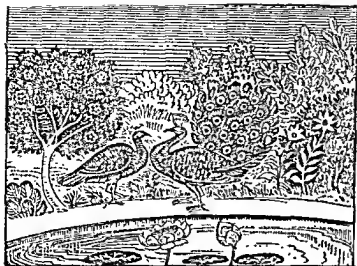
શીયળ વેચાય છે. હું ત્યાં હતો તે અરસામાં વખારોના એવરસ્ટીયરે હિંદી સ્ત્રી ઉપર બળાત્મક ગુળથો હતો. મંજુરોએ એને જંગલમાં લઈ જઈ કાપી નાખ્યો. બીજી એક કોરસો : એક રજપૂતને સૈનિકની નોકરી આપવાનું હતું આ પ્રથમાં ઉપાડી જવામાં આવેલા, ને ત્યાં તેને મંજુરી સોંપાઈ. એનું અપમાન કરી તેની મૂંઝે ‘ખેંચવામાં’ આવતી. છેવટે એક સ્ત્રી સાથે એ રહ્યો. પણ બીજાએ એની સ્ત્રી ઉપાડી જતાં તેમની સાથે ગપડો થયો; તેમાં તે સ્ત્રીએ એને સમજાવ્યો થોડી દીધો. આથી એણે ઉશ્કેરાઈ જઈ સ્ત્રીનું ખૂન કરી નાખ્યું.

આનું તો કારવારે જનનું હોય છે. આને એક મંજુરની રખાત બીજા દિવસે બીજા મંજુરની પત્ની બની હોય. પરિણામે, બાળકો માથાપને જાણીતાં નથી, ને સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકોને પ્રેમ સમજતી બંધ થાય છે. સ્ત્રી સ્ત્રી જ મરી જાય છે.

આ પ્રથા બંધ થવી જ જોઈએ એમ એમણે નિશ્ચય કર્યો જ હતો, એટલે એ કરી શીક ગયા. ત્યાંથી વગેરે આંદોલનીયા બધા. ત્યાં પણ તેમણે આ પ્રથા વિરૂદ્ધ પ્રચાર કર્યો ને સદાનુભૂતિ મેળવી. આવા પચાંડ વિરોધથી માંધીજી અને એન્ડ્રુઝના પ્રયત્નને સફળતા મળી અને એન્ડ્રુઝ આંદોલનીયા હતા ત્યારે તેમની માતાની વર્ષમાંને દિવસે તા. ૨૬-૫-૧૭ ના રોજ તેમને તાર મળ્યો કે ‘હિન્દી સરકારે ચરતજંધીની પ્રથા હુમેશને માટે બંધ કરી છે.’

એક સાચા અંગ્રેજની હિંદી સ્ત્રીઓ બલો-ભવ આપી રહે એવી આ દામગીરી એન્ડ્રુઝ સાહેબે અળવી છે.

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ તરફથી ‘દીનબંધુ’ નામે એન્ડ્રુઝ સરને વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર પ્રગટ થયું છે તેનો હિંદી ઉપરથી રસુલભાઈ વહોર.એ અનુવાદ કર્યો છે. કિંમત રૂ. બે છે. આ લેખ એ પુસ્તક ઉપરથી લેવાર કરેલો છે.

લોકગીતામાં

મોરલો

સંપાદક :

શ્રી. રાજેન્દ્ર

મોર થેષ થેષ નામી રહ્યો હતો. એની પાંખો પર નીલમતી આબા ચમકી રહી હતી. દેશ ફૂંટી સમાતી નહોતી. મોરનું આવું મુંદર મદભર રૂપ તેણે પડેલી જ વાર નીકાળ્યું. પાંખોનું રંગબેરંગી ચિત્ર ઠેડાં સજીવન બની રહ્યું હતું ?

‘ત્રેમનો આ ઉન્માદ મને માટે ?’ દેશ પૂછતી હતી.

એકાએક સ્વામલ મેદુરો મડુડ્યો. દેવે પુનઃ પ્રજા ન પૂછ્યો. તે પોતાના સખાને મળે લમાડવા આગળ વધી, લોક-કવિએ આ દશ્ય નીરખ્યું. તે બોલ્યો : ‘હવે હું સમજ્યો કે સંધિમાં નૃત્યનું રથાન આટલું મહાન કેમ છે ?’ અને લોકગીતામાં મોરશે અમર થયો.

રાત્રરથાની લોકગીતામાં મોરને ઘણી વાર યાદ થયો છે. મદિયર જ્વાના રવખ સેવતી નવવધૂ ગાય છે :

‘સાવણુ’ તો લદ્યો, બાદવો રે,

બંરસે આઈ કૂટ ;

મારા મોરલા, સાવન લદ્યો રે !

સાવણુ બાધ મવરાં સાસ રે,

કન્દેયો વીરો લેણીહાર

મદારા મોરલા, સાવણુ લદ્યો રે !

સાવણુયો સુરંખે લાલ,
આસી વીરો કન્દેયાબાધ પાવણો,
લાસી બાધ મવરાંને બેલલી જુવાણ ;
મદારા મોરલા સાવન લદ્યો રે !

અર્થોત્-

આવણુ લદેરાય ને બાદરો આવતો,
હો મારા મોરલ, આવણુ લદેરાય જો !
આવ્યો આવણુ, ગોરીબડેન રહે સાધરે,
વીરો કનૈયો મને તેડવા આવશે.

હો મારા મોરલા, આવણુ લદેરાય જો !
ઠેડો સુરંગી છે આવણુ, હો લાલ !

મને તેડવાને આવશે કનૈયો-વીર,
લઇ જશે ગોરી બડેન બેલભાડી જોડતો.

હો મારા મોરલ, આવણુ લદેરાય જો !
યું વનને વાસી મધર નવવધૂની વાતો

સમજી શક્યો દશે ?

સુધુંકા પ્રાંતના એક લોકગીતમાં પિયરે જવા આદતી કન્યા માંને સદેશો મોકલે છે, કે મારા ધરની પાસેના તળાવની પાળે મોર ટડુકે છે. મને તેડી જવા માટે મોટા બાળને ન મોકલીશ. વખતે સાંજે-અનેવી સપ્ત જશે અને મને લીધા વિના જ બાધ જતો રહેશે. તળાવની પાળે મોરશે ટડુકી રહ્યો છે. આ ! મને તેડી જવા માટે નાનાબાળને મોકલજો.

રડી કમરીને પશુ તેના બનેલી પાસેથી તે અને તેડી જવાની અનુસા મેળવશે.

મોરની સાથે સંદેશો મોકલતી એક પંખાળી કન્યાનું ગીત પશુ આપણું બાવલાડી નથી. તે ગાય છે:

‘હુડી વે મોરા, પ્યારે ચા મોરા,
તેરી સોને ચુઝ મદાપ,
પદલાં સુનેલાં મેરે પિપાળા દેમે,
દૂગ બેલુ બરામાં,
ત્રીગ સુનેલાં મેરિયાં સધ્યાંકી દેમે,
જિન્દાં તાલ મે ખેડત જામાં,
ચીયા સુનેલાં મેરે જામેકી દેમે,
જિંદ્યે મેં નદામણુ જામાં,
પંખા સુનેલાં મેરે પિપાળાકી દેમે,
જિંદ્યે મેં પીંગા પામાં.’

ઓ મોર, પ્યારા મોરલા ! તું બીડી જાજે,
સોને મહાતું તારી ચાંચને હું રે !
પડેશે સદેશ મારા બાપુને દેને,
બીજે તે દેને મારી બહેની ને વીરને.
ત્રીજે સંદેશ મારી સદિયરને દેને,
રમતી’તી જેની સંગે હું રે.
મોથો સંદેશ પેલા માળાને દેને,
જેમાં હું નદારાને જાતી હતી,
પાંચમો સંદેશ પીપળાને દેને,
જેની ડાળે હું જૂઠતી હતી.

સંદેશની વિગતો મોરને જણાવી નથી.
કેમ જાણે તે દુહનના હૃદયથી અને પિયરના
માર્મથી પરિચિત ન હોય ! સંદેશ પહોંચાડ-

વાના બદલા રૂપે મોરની ચાંચને હેમે મહા-
વાની લાલચ આપે છે. મોરના પગને શા
માટે સોને નથી મહાવતી ? શું દુહન નથી
જાણતી કે નાયતાં નાયતાં મોર પોતાનાં હૃદય
પગ તરફ જુલે છે ત્યારે તે વ્યથિત થઈ
જાય છે ?

એક અન્ય પંખાળી લોકગીતમાં નવવધુ
મોરને સંબોધીને કહે છે,

‘મેરાં દી ખાતિર વે મેં બાગ લુયાયા !
અમ્મ દી ટીરી ‘તે બેડ જા,
નજ દી બેસર ‘તે બેડ જા,
પેઝાં પા લે, વે મોરા !
તેરિયાં શુઝિયાં વે રમજાં,
વે મેં દિલ બિચ્ચ સમજાં,
મોની કુગે લે, વે મોરા !
મેરાં દી ખાતિર વે મેં ધોજર પુયાયા !
ધોજર દી ટીરી ‘તે બેડ જા,
નજ દી બેસર ‘તે બેડ જા,
પેઝાં પા લે, વે મોરા !’

મોર તારે કાજ મેં તો બાગ બનાવિયા,
આંખાની ટાચે તું બેસજે,
નાકની ‘તું નય પર બેસજે,
‘હો મોરલા ! હવે તું નાયજે.

તારા દેઝાની છાની વાતોને
પામી હું મારા મનમાં,
હો મોરલા ! તું ચલુજે મોતીમાં.
મોર તારે કાજ મેં તો મહેલ બનાવિયા,
મહેલ ટીરી ટાચે તું બેસજે,
નાકની ‘તું નય પર બેસજે,
હો મોરલા ! હવે તું નાયજે.

નાકની નય પર ‘બેસવાનું’ આમ તણ
આપનારી નવવધુ મોરના કઈથી અગાધ દશે ?

એક રાજરચાની લોકગીતે કૌટુંબીક
દુઃખની કદાણીમાં મોરને વણી લીધો છે.
પતિને પંખો નાખતી પત્નીએ એક દિવસ
લાલ ચૂડિઓની પતિ પાસે મામણી કરી.

પતિએ કહ્યું કે, 'તારે માટે હું' હાર લાવી આપીય. લાલ ચૂડીઓ તો મારી બહેનને માટે લાવવાની છે.' બસ, પત્ની રીસાધને પિયેર ચાલી ગઈ. છેવટે પતિએ મેનાની બુક્તો સ્વીકાર કયો અને પત્નીને લાલ ચૂડીઓ લાવી આપી. પત્નીએ તે લેવાનો ઇન્કાર કયો અને કહ્યું: 'હું એકલી નહિ પડેઈ, નથુંદને પણ પડેરાવીય.' નથુંદ બોલો: "બાબી મોર બનીને મારી સામે નાચે, તો જ હું ચૂડીઓનો સ્વીકાર કરીશ" બાબીએ આ વ્યંગનો ઉત્તર આપ્યો, 'મોર તો અર્થો ધડી જ નાચે છે, પણ મારા નથુંદોઈ તો આખી રાત નાચ્યા કરે છે!'

એક રાજરથાની દુકામાં મોરને ખજૂરી પર ચડીને ટટ્ટકવાની મના કરવામાં આવી છે- મોર, 'મૈ' તને બરજિયો, મત ચઢ બોલ ખજૂર: થોરા જલહાર ટટ્ટકડે મહારા સાગન દર

મોર ચિરહિણીને જવાબ આપે છે:

મહે મગરેશ સોરિયા, ચરાં ચઢ ચૂણ કરેઈ, રુત આપ ન બઝસ્યાં તો દિય ફૂટ મરંદ: પદાડવાસી અને રણવાસી પ્રેમિઠો—

સોરઠનો દોલો રાજ અને મારપાડની માર: એમની ગીનકથામાં ઉપયુક્ત દુકા આવેખાયા છે. ખજૂરીના ઝાડ પર બેસીને ટટ્ટકતા મોરને માર કહે છે: "ઓ મોર, તું ખજૂરી પર બેસીને ટટ્ટકા ન કર. તું શા માટે પ્રેમકાર કરે છે? તારે તો જળનું સ્થળ હુંકું જ છે, પણ મારે મારો વ્હાલમ ધણો દર, છે."

મોર કહે છે: "હું તો મર જૂમિનો મોર છું: ચડીને દાણા ચરી લઉં, વર્ષો ઋતુના આગ-મન સમયે હું ન બોલુ તો માંડે હલ્લ શરી પડે અને હું મરી જાઉં."

મારે કહેલો દુકો સોરઠી લોકગીતોમાં આવી રીતે ગવાયો છે—

મત તું બોલે મોરલા! ઉડી જ બેસ ખજૂર: માને જળથળ દૂડો. માને વાલ્યમ દર. આવા જ દુકા હોયલ પંક્તિની અને

ઓઠાની ગીનકથામાં પણ આવે છે. કચ્છના રાજ હોયીનો નાનો બાપ ઓઠો દેશવટો મળવાથી સિંધમાં રહેતો હતો. ત્યાં હોયલિયા કુંભરમાં રહેતી હોયલ નામની આશ્રા સાથે તેને પ્રેમ થયો. બન્ને પ્રેમીઓએ લગ્ન કર્યા અને સુખે વિવસો યુગસતા હતા. એક વખત અષાઢનો મેદુલો ગાળતો હતો, કુંભરાની તળે-ટીમાં મોરલો ટફકતો હતો, ત્યારેઓઠો પોતાનું વતન યાદ આવ્યું. તેનું મન હિંદાસ થઈ ગયું. હોયલે ઓઠાને ખિન્નતાનું કારણ પૂછ્યું. ઓઠાએ ઉત્તરમાં મોર બતાવ્યો. હોયલ મોરને કહે છે:

મત લવ, મત લવ મોરલા! તું લવતો આવો જ; એક મારો ઓઠો અણોઠરો, ઉપર તોજ ધા.

હે મોર! તું ટટ્ટકા માં કર. ટટ્ટકું હોય આવો જધને ટટ્ટકને. એક તો મારો ઓઠો ઉઘસ છે, અને તેમાં ઉપરથી તું દંડબંધી અવાળે ટટ્ટકી રહી છે!

મોર જવાબ આપે છે:

અસીં ગિરિવર જ મોરલા, અમે કંકર પેટ ભરાં; રત આવે નવ બોલિયે (તો) અમ દહજાં શદ પડાં.

અમે તો કુંભરવાસી મોરલા છીએ. કંકર ખાધને પેટ ભરીએ છીએ. વધોઋતુ આવે ને અમે ન બોલીએ તો અમારું દેહું શરી પડે.

પંજાબના 'હંસ તે મોરની' એ લોક-ગીતમાં એક પ્રણયકથાની સંદર્ભ રચવામાં આવી છે. હંસના લગ્ન થઈ ગયા હતા, પણ

તે ચેતાની બહેનની નથુંદ 'દેવ' પર
મુગ્ધ થઈ ગયો હતો. કથાનકમાં દેવનું
જન્મસ્થાન જન્મુ રિયાસતમાં 'તખી' નદી
પાસે-હોવાનું જણાવ્યું છે. ગીત કહે છે:

"ઓ શામી પડિતા,

હું તમને પાંચ રૂપિયા આપીશ;

ઓ બાહણી, તમારે જન્મુ દેશમાં જવું પડશે."

'આજની રાત મને કામા કરો,

રાત હંસજી, કાલ હું જન્મુ જાવશ.

કાલે જ તમારું હંસજી સાથે લગ્ન થયું હતું."

"ઓ શામી પડિતા, પાંચને બદલે પચાસ લ્યો,

હમણાં જ જન્મુ દેશે જાઓ."

'રાત હંસજી, તમારા બે લગ્ન

ફિફ્ફીમાં કરારી ફધ,

અને બે પરદેશ 'તખી'માં કરારી ફધ."

"ઓ સ્વામા! હાં તો હું દેવને પરણીશ,

નહિ તો પ્રાણ આપીશ"

ઓ મારી બહેનો. બાહણી ત્યાંથી ચાલી

નીકળી, અને દેવને દેશ જઈ પહોંચી. 'ઓ

મારી બહેનો, સાહ સાહેલીનું જૂથ બીજું છે.

'તમારી સરદાર કોણ છે?' બાહણીએ પૂછ્યું

'ઓ શામી પડિતા, સાહ સાહેલીનું અમારું

જૂથ છે. દેવ અમારી સરદાર છે."

'ઓ મારી બહેન, તમારે ત્યાં કોઈ મહે-

માન આવ્યો છે? તમને તેડી જવા કોઈ

આવ્યું છે?'

ઓ મારી બહેનો, બાહણી ત્યાંથી ચાલી નીકળી

તે હંસને દેશ જઈ પહોંચી.

'ઓ શામી પડિતા, ત્યાં શું શું બોલ્યું."

ત્યાંથી શું સમાચાર લાવ્યા હો?"

'રાત હંસજી, દેવ તો સ્વર્ગમાં ગઈ પરી છે.

તેની શી પ્રશંસા કરે?"

તેના માલ રેશમના લગ્નના જેવા છે;

ખીજના અંદર જેવું તો તેનું લગ્ન છે,

કેરીની કાઠ સમાં તો તેનાં નયનો છે,

આંડની ધાર જેવું તો તેનું નાક છે."

ઓ મારી બહેનો, રાત ત્યાંથી ચાલી
નીકળ્યો, અને બહેનના દેશમાં જઈ પહોંચ્યો.

"બાહ, પાછલા અંડમાં હું તમારે માટે
પંલગ ઢળાવું છું, અંદર જમને બેસો, વીરા!"

"ઓ બાબી, તમારે ત્યાં હંસ પરોણા આવ્યા છે?
કે તમારા ઘરમાં ખીજનો અંદર ઉતરી આવ્યો છે?"

'ઓ દેવડ નથુંદ, ન તો મારે ત્યાં હંસ
પરોણા આવ્યો છે, કે ન તો ખીજનો અંદર
ઉતરી આવ્યો છે."

'ઓ બાબી, પાછલા અંડમાં તમે પંલગ
ઢળાવ્યો છે,

મારાથી કેટલું ઊંડું રાખો છો તમે?"

ઓ મારી બહેનો,

મારી દેરાણી-જેરાણીઓ પૂછે છે:

"હંસ પરોણા શું શું લાવ્યા છે?"

"રાત હંસજી, અમારી સાસુ

માટે શું લાવ્યા હો?"

અને દેવ નથુંદને માટે

શું ઉપહાર લાવ્યા હો?"

"ઓ મારી બહેનો, તમારી સાસુ માટે

રેશમી લૂંગી, કળ્લ અને દુપટ્ટો લાવ્યા છું

અને દેવડ નથુંદ માટે સોનાની મંડાર

લાવ્યા છું."

"ઓ હંસ, રેશમી લૂંગી, કળ્લમાં અને

દુપટ્ટામાં આમ લગાવો અને ઓ હંસ,

આ સોનાની મંડારને બહીમાં કેડી લ્યો"

"ઓ મારી બહેનો, હું દેવને લગ્ન જમણ

એ મારા હૃદયમાં વસી રહી છે."

'દેવ તમને નહિ આપીએ;

એ તો સાસરાજીની લાડપત્રી પુત્રી છે.

“દેલ તમને નહિ આપીએ,
ઐ તો કુળની લાજ છે.”

ઐ મારી બહેનો,

સાળા બનેલી ચોપાટ રમી રહ્યા છે;

દોલની હોડ બકવામાં આવી છે.

હસે પહેલી બાજી છતી લીધી અને
દેલને લઇને તે ઉડી ગયો.

દેલ પોતાની બાબીને પૂછ્યું કે ‘હંસ
પરોણો આપ્યો છે કે બીજો? ચંદ્ર?’ આ
પ્રશ્નમાં જ હંસ પ્રત્યેના તેના પ્રેમની ગ્રાંધી
ચાલ છે. એથી વધારે તે કંઈ બોલતી નથી.
વખતે તેણે હંસ સાથે ઉડી જવાની મુખત
ચોખ્ખા વિચારી રાખી હતી. જ્યારે બહેનની
દેરાણી-જેઠાણીઓ હંસને પૂછે છે કે, તે તેમની
સાસુને માટે તથા દેલને માટે શું લાવ્યા
છા, ત્યારે તે કામ ખૂણામાં છૂપાવેને હંસ શું
જવાબ આપે છે તે સાંભળતી હતી. પછી તો
ચોપાટમાં હંસની છત ચાલ છે અને તે
દેલને લઇને ઉડી જાય છે—પ્રજ્વલકાવ્યનો
એમ સુખાંત આવે છે.

એક બીજા પંક્તિની ગીતમાં એક પુરુષ
મોરના શિકારે જાય એનો તેની સ્ત્રી વિરોધ કરે
છે, પણ તેનું કંઈ આવડું નથી.

“ઐ રાણી, મારી રોજ સ્વામલ મોરનો
શિકાર કરવા જાય છે,

“ઐ રાજ, તમારી રોજ શિકાર
એકવા જાય છે, (બીજો શિકાર એકને)
પણ એક સ્વામલ મોરને ન મારશે.”

“ઐ રાણી, ઉઠ, સાંજે ઉઘાડ,

કુ સ્વામલ મોર મારી લાવ્યો છું.”

ઐ રાણી, ઉડીને મુઝો સળગાવ.”

“ઐ રાજ, મારા માથામાં દંડ ચાલ છે;
માથું કાઢી જાય છે.”

“ઐ રાણી, સાથે સાથું બનાવ, અસત્ય
ન બોલ, આ સ્વામલ મોર તારો શું ચાલ છે?”

“ઐ રાજ, હું સત્ય કહું છું. બોલું નહિ,
સ્વામલ મોર મારો શું ચાલ? આખી રોજ
શિકાર કરી ને મારી લાવી કેવળ એક
સ્વામલ મોરલો જ? મોરને માથે આવડું
વેર કાંઈ?”

એક રાજસ્થાની લોકગીતમાં મોરનાં વંધની
કથા આરેખી છે: છપ્પાળુ નજુંદ
બાબીના પ્રિય મોરને મારી નખાવે છે.

અડો ચંદ્ર, તારી આજની

રાત કેટલી પ્રકાશમય છે!

નજુંદ મોજાળ પાણી બરવા નીકળી છે.

નજુંદયા આગળ ચાલે છે,

પાછળ ખીજે બરખ બાબી ચાલે છે.

ચાલતાં ચાલતાં જન્ને ‘સમર’ સરોવરે
જઈ પહોંચ્યાં.

(બાબીએ) પોતાનો ઘડો પાળ પર રાખ્યો,

પાણું ફરીને તેણે બાજ જોયો;

કેળવું કાચું દાંતણ તોડ્યું;

કેટલી ચે વાર પગ ધોયા;

દોલસો વખત કામળા કર્યાં.

સરોવરની પાળ પર મોરલો બેઠો છે.

પાંખો પંસારીને તેણે (પાસેનું)

જલ ઢાંકી દીધું છે.

જુઓ નજુંદયા, આ મોરનું રૂપ.

આ તો તમારા બાધથી પણ મે ચાંચલા

એકે એવો છે.”

‘આવ બાબી મોરનો સાથ કર,
માગ બાબને હું ફરીથી પરજાવીશ.’

“એક નહિ, નણુંદા, બે ચાર લગન
કરાવજો. મારા જેવી કુસીન કોઇ મળશે નહિ.
ઓ નણુંદા, તું ધખધખતા હિનાળની લૂ
જેવી છે, જોજો, તારા બાબને મારી નિરૂદ્ધ
ન બરમારીશ.”

‘હા બાબી, હું ધખધખતા હિનાળનું લૂ છું,
મારા બાબને જરૂર બમારીશ.’

“જુઓ બાબ, મારી બાબીના કગ્ગન,
તે તો વનવગડાના મોર પર મોલી પડી છે.”

“મારા પાંચે હથિયાર લાવો,
હું મોરને મારવા બાંધું છું.”

બાબ પાંચે હથિયાર સહને,
મોરને મારવા બીજા પડ્યો

મોરને હજીને માંસડીમાં બાંધી લીધો.

‘ચંદન’ ચોટમાં લાવીને રાખ્યો.

“જરા જુઓ તો બાબી, મોરનું રૂપ !
મારા બાબથી પણ બે ચાંદલા ચડે તેવો

છે ને ?”

“અરે ઓ ચતુર મુળજી શિલ્પી-પુત્ર,
માગ મહેલ પર મોરનું ચિત્ર કોતરી દે.

અરે ઓ ચતુર મુળજી રંગરેખ-પુત્ર,
મારી ચુંદડી પર મોરનું રંગીન ચિત્ર

કોતરી દે.”

“જરા જુઓ તો બાબી, મોરનું રૂપ !
આવો. મારી પ્યારી, વનવગડાના મોર

નચાવો હવે !”

નણુંદા બાબ પાસે માબીના પ્રિય મોરને
મારી નખાવ્યો, પણ બાબીના નિર્દોષ હૃદયમાંથી
મોર પ્રત્યેના નિર્મળ પ્રેમ નાશ પામ્યો નહિ.

એક પંજાબી લોકગીત મોર અને કુંજ-
ડીના સંવાદથી શરૂ થાય છે. શિયાલો શરૂ
થતા જ કુંજડી પહાડની ગોઠ હોડીને મેદાનના
પ્રદેશમાં આવી વસે છે અને વસંત પૂરી થતાં
પુનઃ પોતાના મૂળરથાને પાછી હોડી ગય છે.

મોર તો હમેશા મેદાની પ્રદેશમાં જ
રહે છે. મોરના પ્રેમજે હૃદયમાં કોઈ કુંજડી
વસી ગઈ. લાંબી ગરદન જેને લીધે કુંજડી
લોકગીતોમાં અમર બની છે, તેના પર મોર
મોલી પડ્યો :

મોર કુંજનું નું આંખડે, ૧

સોડી રેંદહો નિત તિવારી,

જે કોઈ સાંઘા દેસ ફૂચકડા,

જે સોંડી કિસે નાલ યારી !

હું કુંજડી તું સદા (યાત્રા)ને મારે તૈયાર
રહ્યા કરે છે. કાં તો તારો દેશ અંતરે છે;
અથવા તો તું અરો કોઈની સાથે પ્રેમના
બંધનમાં ફસાઈ ગઈ છે !

કુંજડી જવાબ આપે છે :

ન, મોરો, સાંઘા દેસ ફૂચકડા,

ન સાડી કિસે નાલ યારી;

બચ્ચડે હોડ મુસાફિર કોઈવાં,

ઝાડ રખાને ચોણ પિસારી.

હું મોર અમારો દેશ અમુકર નથી; તેમ
હું કોઈના પ્રેમમાં અડી પડી નથી. બચ્ચા-
ઓને હોડીને હું મુસાફર બની છું કેમકે
બચવાને અમારો ચારો (આંટવે દેર) વેરો છે !

એક સોરઠી ગીતકથામાં મોરનો મળપ્રતો
ટકો નિરંજલિનું હૃદય મોરે છે. આમપરા
કુંજરની ખાજીમાં ધ્રુમસીનગરના -જેઠના રાજા
શિયાળાએ પોતાના હલામણુ નામના બંતીખાને
દેશવટો આપ્યો. મુવાન હલામણુ સિંધમાં

કૂંધને ઘેર હાલી નીકળ્યો. તેની પ્રેયસી, ખરડા-
ના મોરારણાં આમના આમથણી મૂળુ રહિયાની
'દળકતી દેલ્ય' નેવી દીકરી સોનચંદે, 'હલા-
મણુ'ની શોધમાં નીકળે છે.

હાલો આની ! વનરા હુંદીએ,
મળા ઉડાડીયે' મોર,
(નેને) ટીકે હલામણુ સાંભરે,

કટકા, કાળજ કોર.

કાળજ કોર તે કટકા કિયો,
ડોલરિયા હલામણુને દેશવટો યિયો;
'સોન કે' શિયા ! તે' વખડી અમારી નેડ,
હાલો આની ! વનરા હુંદીએ, મળા ઉડાડીયે' મોર.

આલો દારી ! આપણે વને વને હલામણુને
ગોતીએ, આ મોરલાને ઉડાડીએ, કારણ કે
એના ટહુકા સાંભળતાં જ હલામણુ મને યાદ
આવે છે અને મારા કાળજની કોરના કટકા
ચાય છે. મારા ડોલરિયા હલામણુને દેશવટો
મળ્યો છે. હે શિયાજી ! તે' અમારી નેડીને
વિખૂટિ' પાડી.

રાણા-કુંવરની પ્રણયકથા આલેખતા એક
બીજા સોરડી લોકગીતમાં મોરનો ટહુકાર
સાંભળી કુંવરને પોતાનો પ્રિયતમ રાણો યાદ
આવે છે.

કોટે મોર કલુંડીઆ, વાદળ ઝણુકી વીજ,
રુદાને રાણો સાંભર્યો, આવી અપાડી બીજ.

આમડાના કોટને કાંગરે મોર ટહુકી રણા
છે, ધનસ્વામ વાદળમાં વીજળી અંખે છે,
આમમાં અપાડી બીજ છગી છે, તેવે વખતે
(કુંવરના) હૃદયમાં રાણો યાદ આવ્યો.

ગીરના પતન પછી સીધરાજ નયસિંહ
રાણુકને પાટણ લઈ નીચ છે ત્યારે મોરને
ટહુકતો ભોઈ રાણુક કહે છે:

કાં ટીકે અરજજ મોર, ગોખે અરવાને ચડી,
કાપી કાળજ-કોર, પોંજર હાંડ્યો પાણીએ.

હે મોર ! ગીરનારની ગોખે ચડીને તું
ટહુકાર કેમ અંગવી રહ્યો છે ! કેમ જાણે માંડે

દેડ રૂપી પોંજર પાણી વડે દાઝી રહ્યું હોય !

રાધા-કૃષ્ણ વિરદના ખારમાસી ચારણી
કાવ્યમાં કૃષ્ણને વિનવે છે,

ધર અપાડ ધડકાયો, મોરે કીયો મલ્દાર;
રાધા માધા સાંભરે, જગપતિ જગભડ્યાર.

હે જગપતિ, અપાડી મેઘ વરસી રહ્યો છે,
મોર મલ્દાર ગાય છે, રાધાને માધવ સાંભરે છે.

અપાડ આવે છે, આકાશમાં સ્થળ મેઘ
હમડી આવ્યો છે, આમના ગામ દાડી નાખતી
વીજળી તેજલી તલવારની જેમ ચમકી રહી
છે, વનથી લીલા વસ્ત્ર સજ્જ મેઘરાગ્નને સ્પર્શ-
વા પ્રકુલીત બની રહી છે, દૂર દૂરના કુંગરામાં
સાવજ ડણુકી રહ્યો છે, મોરલા આનંદના
ઉન્માદમાં ટહુકી રણા છે, કવિથી ગવાઈ
જાય છે:

વીજળી મરાણુવાળી અબેળી આકાશવેગે,
ધરી રંજ લીલા પીળાં ખેંચીએ ધનુષ,
ચોપદારા લલકારા મોરલા જીગોયો સારા,
મેઘ યોતરાદા ચડ્યા, હરખ્યા મનુષ્ય.

વીજળીરૂપી મરાણીથી આકાશ અળદળી
ઉડ્યું, લીલાં પીળાં મેઘધનુષ ખેંચાયા, છડી-
દાર મોરલાઓએ નેટી પૂકારી. ઉત્તર તરફથી
મેઘરાગ્નની સ્વારી ચઢી આવતી હતી, મનુષ્યો
આનંદમાં આવી ગયા.

મદકે મોરો અરવરે, સજે વાદળ સામાદ,
ધર ઉપર નંજુ ધણી, આપ રત અપાદ.

ઋતુસૌંદર્યને આલેખતો લોક-કવિ મોરને
જૂલો નથી. તેનું અનુપમ સૌંદર્ય અને મીઠો
ટહુકો સૌંદર્ય-કવિના હૃદયમાં વસી જાય છે,
અને મોર લોકગીતોમાં અમર સ્થળ જાય છે.

ચીનની સ્ત્રીઓ

મૂળ લેખક

મેટમ ચાંગ કાઈ શેક

અનુવાદક

કે. પ્રિયબાળા શાહ

*

(મહાના અંકથી ચાલુ)

એક ચ માટેનું ખાતું (Co ordinating)

department)~આ ખાતું દેશની સ્ત્રીઓના પ્રચાર સાથે તપાસ, પત્રવ્યવહાર અને વ્યક્તિ-મત મુલાકાતો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શરૂઆતમાં તે વિદ્યાર્થીઓ અને ભરતીમાં મહેલાં કુટુંબીઓ સાથેના કામની અગત્ય પર ભાર મૂકેલું હતું. વળી વંધારામાં સ્ત્રીઓના ખાસ હિત માટેની દેશની હિલચાલ સાથે બધી સ્ત્રીઓના પ્રચાર સાથે સંબંધ રાખે છે. હાખલા તરીકે *Offer gold to the state movement*; *thriff movement* અને ખીજી અનેક જાતની હિલચાલો સ્ત્રીઓની સલાહકાર સમિતિના ખાતાઓથી ભરાઈ ગઈ નહોતી ત્યારે આ ખાતાએ સમગ્ર દેશમાં સ્ત્રીઓને જ માટે પ્રચારનું કામ રાખ્યું હતું અને તેમને સલાહ અને સૂચનાઓ આપી હતી; કારણ કે, તે વડે આ હિલચાલની ફતેહમાં તેઓ પોતાનો ફાળો આપી શકે. આ ખાતાએ દેશના બંધારણ માટેના સ્ત્રીકાર.માટે પણ *people's national congress*માં સ્ત્રીઓના હિતને માટે વિધીસરની ચર્ચા શરૂ કરી હતી.

(૨) તાલીમ કેન્દ્રમાં ફેળવાયેલા માણસોની અછત એ જ સૌથી મોટી મુશ્કેલી શરૂઆતમાં હતી. એક સ્ત્રીની દૈનિકવણી હેઠળ ૨૦ કાર્યકરોની એક ટુકડી બનતી, તે સ્ત્રી એમને સલાહ આપવાનું કામ કરતી. આવી સ્ત્રી ઘણું ખર્ચ ફાલેજની સ્નાતિકા હોય છે અને તેણે આખો તાલીમને

અભ્યાસક્રમ પૂરો કરેલો હોય છે.

શરૂઆતથી જ ખાળાઓને આખ્ય પ્રદેશના વતનીઓની નજરે રહે તેમ બહુ, ચારિત્ર્ય ધન-તરમાં ટેવી રીતે. સૂચના આપવી, લોકોના જીવનનું ધોરણ તેમ સુધારવું, લોકોના હિતનું સંરક્ષણ તેમ કરવું, અને યુદ્ધના વિનય માટે અંતઃકરણ પૂર્વક નિસ્સાર્થ ભોગ તેમ આપવો તે શિખવવામાં આવે છે. આ ખાતાનું કામ ખૂબ જ સંતોષકારક થતું હોવાથી તેને માટે એક ટુંકા અભ્યાસક્રમવાળી વિદ્યાર્થી સંસ્થાપવાનું નક્કી કર્યું હતું. આથી તાલિમ પામેલા કાર્યકરો પોતાના વતનના શરૂઆતના કાર્યકરોને તાલીમ આપી શકે. આ રીતે ૧૫૦ સ્ત્રીઓ ફાલેજની તાલીમ મેળવીને તૈયાર થઈ. તેમણે ટુંકા છતાં ઉપયોગી ત્રણ મહિનાનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો હતો અને આખરે તેઓ સ્નાતિકા થઈ છે. આ રીતે સ્ત્રીઓની તાલીમ આખા દેશમાં ફેલાઈ છે, છતાં પણ શરૂઆતના વિદ્યાર્થીને તાલીમ આપવાનું આ ખાતા માટે તદ્દન અશક્ય છે.

સગભગ આ બધાં સ્નાતકોએ જવાબદારી અને વિશ્વાસનું રચના જમાવ્યું છે, છતાં પણ તેઓ સ્ત્રીઓની સલાહકાર સમિતિ સાથે જોડાઈ જાય અને તેમની ફતેહ પૂર્વક યોગ્ય એવી રીતોથી માહિતગાર થાય તે તેમના કાર્યની અસર ખૂબ વધારી શકે.

હેંડલા સ્નાતક વર્ગના ધણા અગત્યના બે પરિણામો હમણાં જ બહાર પડ્યાં છે. દેશના દરેક ભાગમાંથી સ્ત્રીઓ નવી હિલચાલના જુરસા અને તાલિમથી માહિતગાર થઈ છે અને તેઓને દેશના ખીજા વિભાગની સ્થિતિ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ખૂબ જ નિકટમાં આવીને જાણવાના પ્રસંગે પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) યુદ્ધ સેવાના~આ ખાતાએ હાન્ડોવની પડોશમાંથી પોતાનું કામ આરંભ્યું.

સ્થાનિક સ્ત્રીઓને તેમના ઘરમાં જ

તાલિમ આપી. પોતાને ખીન્ને ખસેડી લેવામાં આવે તો પણ કાર્ય ચાલુ રહે એ ધરાવે તેમણે રથાનિક કાર્યક્રતાઓને પણ તાલિમ આપી.

આ ખાતાના સભ્યો ખેતરમાં તેમ જ હોરિપટલોમાં કામ કરે છે. તેઓ ધાત્મક કાર્યોમાં પત્રો લખી આપવાનું કામ કરે છે તેમની પૂરેપૂરી ખરદાસ્ત કરે છે અને દરેક રીતે તેમનો જુરસો ટકી રહે તેમ કરે છે.

કન્યાઓ પણ સૈનિકોના હિત ખાતર ધણી ઉત્સાહથી જાગ્રત થઈ છે. તેઓએ લોકોને કૃષ્ય કરતાં શિખવ્યું અને રથાનિક સત્તાવાળાઓને ખાતરી કરાવી આપી કે આ માણસો બાહુતી નથી, પણ દેશના રક્ષણ ખાતર પોતાના જીવનનું અલ્પિય દેવા તૈયાર છે.

પોતાના વિભાગમાં આ કન્યાઓ ખુલ્લી રીતે કાર્ય કરતી હોવાથી રુદિયુસ્ત લોકોએ તેમનો વિરોધ કર્યો. છતાં પણ વૃદ્ધો પ્રત્યે તેઓ સન્માનની દૃષ્ટિથી જોતી અને તેઓને પોતાનામાં લેવાની ઇચ્છા રાખતી. અમે તેટલો વિરોધ હોવા છતાં પણ તેનો સામનો કરીને ફોલ મેળવી અને આમ કન્યાઓને તાલિમ આપીને પોતાનું કાર્ય સોંપવામાં ફળિશુત થઈ.

યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે મદદનીશોને શોધવા મથતી કન્યાઓ સમાજનાં એકેએક યરમાં ઉડે ઉતરી છે. પોતાને સહાયરૂપ થઈ શકે તેવી સ્ત્રીઓને એકઠી કરી, તેઓને પોતાના જીવનનું ખ્યેય ઉચ્ચ કરવા સમજાવ્યું. જ્યો આ ક્રાંતિમાં નહોતા તેઓ પણ પોતાનું સ્વદેશાભિમાન બતાવવા ખાતર જનતી અને તેથી જાસુસોની દિલચાલ પર દેખરેખ રાખતી, તેમને માટે ફરિયાદો દાખલ કરતી અને વળી દુષાખોરોની પ્રવૃત્તિઓને વ્યર્થ કરવાનું સૌથી ઉત્તમ કાર્ય કરતી.

આ ખાતાનું મુખ્ય કામ તો લોકોમાં સ્વદેશાભિમાનની લાગણી મેળવવાનું, સંસ્કૃતિના ખાતાના સદકારથી સંસ્કૃતિનું ધોરણ ઉંચું

લાવવાનું કાર્ય અને ઉત્પત્તિ વિભાગની સહાયથી લોકોની આર્થિકવિકાસનું ધોરણ ઉંચું બનાવવાનું હતું.

આ ખાતુ ડો. સુન યુસેનના ત્રણ સિદ્ધાંતોમાંના એક ઉપર બાર મૂકે છે.—લોકોની આર્થિકવિકાસ સિદ્ધાંતની તપાસના પરિણામે મેડમ સુન યુસેનએ નોંધ લીધી હતી કે, જ્યાં જ્યાં આ ખાતાનું કામ ચાલતું ત્યાં ત્યાં સ્વચ્છતા અને અને લોકોની તંદુરસ્તી ધ્યાન ખેંચતી.

આ ખાતાએ બહુ જ થોડો સમય કામ કર્યું છે, છતાં પણ તેની અસર નીચે કેટલા માણસો આવી ગયા તેનો આંકડો મેળવવો મુશ્કેલ છે. રથાનિક કાર્યકરો અને સત્તાવાળાઓના વખાણથી બરપુર કામગીરીમાંથી ધ્યાન ખેંચાય તેનું કાર્ય જાણી શકાય છે. તેઓની તીવ્ર ઇચ્છા લોકોની સેવા કરવાની હોવાથી ખૂબ ફોલ મળી છે. તેઓ એક ઘેરયા ખીન્ને ઘેર જતાં, સમાજો ભરતાં, પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે વર્ગો ચલાવતાં, સ્વદેશાભિમાન સચવાઈ રહે તેવા વિષયો પર નાટકો મજવતાં અને આ કોટાકટીના સમયે શું થઈ રહ્યું છે તેની જાણ માટે મુદ્દના ચિત્રો બતાવતાં.

સલાહકાર મંડળ જુદા જુદા પરમણોઓના મેનિસ્ટ્રેટના સંપર્કમાં આવવાનું કાર્ય કરે છે અને તેમના પર એવી છાપ પાડે છે કે અમારી સ્ત્રીઓ તમારા બંધારણમાં ડખલ કરતી નથી, કિંતુ તેઓ લોકોને સારા નાગરિક બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું ખ્યેય પાર પાડવા માટે તમારા સદકાર અને મદદની જરૂર છે. આથી કોઈ પણ જાતના અપવાદ વગર મેનિસ્ટ્રેટ સંપૂર્ણ સદકાર આપે છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે રથાનિક સત્તાવાળાઓ અને પ્રજાની વચ્ચે સારી સમજુતી માટે કાર્યક્રમો પ્રયત્ન કરે છે.

આધારણ રીતે લોકોમાં મિત્રબાવ હોય છે. તેઓ પોતાના યુવાન કાર્યકરોની સરલ અને

માયાળુ રીતભાવો આવકારે છે. કેટલીકવાર તેઓ આદરભાવથી કન્યાઓને ભેટ છે.

થોડા મહિનાની તાલીમ આપ્યા બાદ કાર્યકર્તાઓને એમ લાગે છે કે રચાનિક બાળાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં તાલીમ મેળવી ચૂકી છે ત્યારે તેઓ વધુ વિનય મેળવવા બીજા નહિ ક્ષેત્ર શોધે છે. અને રચાનિક બહેનોને મદદ કરવા માટે બે ત્રણ કાર્યકર્તાઓને દેખરેખ માટે રાખે છે કે જેથી તેમનું કાર્ય લથડી ના પડે.

વિયોગના દરરોજ હંમેશા હૃદયરપર્સો હોય છે. કોઈપણ જાતના અપવાદ વગર પ્રાચીનનો આંખમાં આંસુ સાથે સુમેળજી દર્શાવતા ધણા માનસો સુધી પળાવવા આવે છે. અને આવી લામણી વ્યક્ત કરતાં ગામડાના કેટલાયે દાખલાઓ સ્ત્રીઓની સલાહાર સમિતિની ઓશીસની દીવાલ પર શોભી રહ્યા છે.

કેટલાકે મુશ્કેલીમાં ગોઠવવામાં આવી હતી. એક પરગણામાં મે' અને મારી બહેને મુલાકાતે લીધી ત્યારે ૨૦૦૦૦ માણસો અમને સાંભળવા ભેગા થયાં હતાં. મીનાઓના એકે એક સમારંભો-લગ્નથી માંડીને મરણ સુધીના-માં ચતા ઘોંઘાટની ગણતરી કરતાં આ સભામાં તો સંપૂર્ણ શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાણાતાં હતાં. અમે જે કાર્ડ કહીએ તે સધળું સાંભળવા ઓતાઓ આતુર હતાં. આથી જ ટાંકણીનો અવાજ સંભળાય તેવી શાંતિ હતી. સભા દરમિયાન હવાઈ હુમલાઓની ચેતવણી અપાઈ તો પણ ભય નહોતો. જ્યારે અમારી બહેનોએ તેમને છૂટાછવાયા ચર્ચ જવાનું કહ્યું ત્યારે તેમણે શાંતિથી જ તેમના હુકમનો અમલ કર્યો. આટલાં થોડાં અને નાનકડાંઓ જીવી સંરસ રીતે લોકોના અણબધા અને મોટા ટોળાંને આટલી કુશળતાથી દોરવણી આપે તે ખરેખર અભવ્ય પમાડે તેનું જ છે. જુના ગ્રીનમાં આ નવી વાત !

આ પરમજ્ઞામાંનો એકનો અહેવાલ મારી

પાસે છે. તે બતાવે છે કે બહેનોની એક હુકડીએ ૭ મહિનામાં રચાનિક સ્ત્રીઓની મદદથી ૩૦૦૦૦૦ માણસોના જીવન પર અસર કરી છે. આ કુટુંબોમાંની એકાદે તો જેલવાસીઓની સાથે પણ કાર્ય કર્યું છે. શરૂઆતમાં કેદીઓ તેમની મફત કરતાં અને તેમના પ્રત્યે બીલકુલ ધ્યાન નહીં આપતા, છતાં પણ ખૂબ જ ખત અને હડીલા અને માયાળુ સ્વભાવથી આ હડીલા કાર્યકરોએ તેમના પર વિનય મેળવ્યો. જ્યારે હું એ પ્રદેશમાંથી પસાર થતી ત્યારે ત્યાંની બહેનો જેલવાસીઓએ બનાવેલા દીવાલ મરના ચિત્રો અભીમાન પૂર્વક બતાવતી. આ ચિત્રોમાં જાપાનીસ સૈનિકોદ્વારા પોતાની ક્ષિપર થતી કનડગત અને પોતાના દેશબંધુઓને તેનો સામનો કરવા વિનવતા ચિત્રો હતા.

આ બહેનોને પગાર આપવામાં નથી આવતો. તેઓને મણુવેશ આપવામાં આવે છે, છતાં પણ તેઓને જે કાર્ડ થોડું આપવામાં આવે છે તેમાંથી તેઓ ખૂબ જ મરીખ જે પોતાને માટે મીઠા જેવી મામુલી વસ્તુ પણ ખરીદી શકે તેમ હોય ન તેમને-માટે ખચાવે છે. એક વખતે મે' આ બહેનોને ભારપૂર્વક ગરીબોની તબિયત સારી રાખવા માટે કહ્યું અને વધુમાં એમ પણ કહ્યું કે, જે તમને આપવામાં આવે છે તે પૈસા પૂરતા ના હોય તો વધારે રકમ આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ; પરંતુ તેનો અર્થ તો એ જ થાય કે વધુ પૈસાથી વધુ કાર્યકર્તાઓ તૈયાર નહીં થઈ શકે. મે' તેમને પૂછ્યું, 'જોતો, તમે શું પસંદ કરશો? પૈસા કે કાર્યકર્તાઓ?' એકદમ બહેનો મરજી ઉઠી: "અમારે માટે તમે ચિંતા કરશો નહીં. આપ્પા દેશમાં વધારે કાર્યકર્તાની જરૂર છે, અને તે પછી વિનય એકદમ આવશે." આ જ પ્રકારનો જુરસો મારી જેપેલી તમામ હુકડીઓમાં દેખાતો હતો.

આ અમારા નાના કાર્યકર્તાઓની

ફોટોનો મોજુદ પુરાવો છે.

(ગતાંકથી ચાલુ)

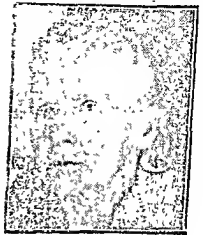
૧૦. પીરે ક્યુરી સાથે ઓળખાણ

મેરીએ અત્યાર સુધી પોતાના જીવન-માંથી પ્રેમ અને લગ્નને બાતલ રાખ્યાં હતાં. આમાં કાંઈ અસાધારણ નહોતું. પ્રથમ પ્રેમમાં નિષ્ફળતા વરેલ ગરીબ છોકરી બીજું શું કરે ? મેરીએ ફરીવાર પ્રેમમાં ન પડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. દરેક કામમાં એમ જ બને છે. મહાન ચિત્રકાર કે સંગીતકાર કે કોઈ બીજી કલાને વરવા તલસતી સ્ત્રીઓ પ્રેમ, લગ્ન ઇત્યાદિની ભાંજગડમાં પડતી નથી. એમાં નિષ્ફળ થાય ત્યારે જ લગ્નનો વિચાર કરે છે. મેરીએ વિજ્ઞાનની શ્રેણીમાં પોતાની જાતને અર્પી હતી. તેમાં બીજા કોઈને સ્થાન નહોતું.

ગરીબાઈમાં પીડાતી અને અતિશય કામથી દુઃખી થતી, છતાં મેરી પોતાના સ્વપ્નામાં મસ્ત-રહેતી. તેને કુરસદ શું છે એની ખબર ન હોતી અને તેના બધાં પરિણામોની બાંધ નહોતી. તેનું અભિમાન અને બીક-જીતા તેના રક્ષક ચર્ધ પડતા; તે એટલી જ અણવિશ્વાસુ થઈ હતી. પ્રથમના પ્રેમપ્રસંગ પછી મેરી એવા નિર્ણય પર આવી હતી કે ગરીબ છોકરીઓની પ્રત્યે પુરૂષો માયા કે પ્રેમ દાખવતા નથી. આવા વિચારોમાં તે અત્યાર સુધી પોતાની સ્વતંત્રતાને વળગી રહી હતી.

પોતાના શુદ્ધ જીવનમાં વિખૂટી પડેલી એક શુદ્ધિશાળી યુવતી આમ કરે તેમાં નવાઈ નથી. પણ એ ખરેખર આશ્ચર્યની બીના છે કે એક શુદ્ધિશાળી ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક આ પોલિસ યુવતી માટે બેસી રહે—અગભરતા તેની રાહ જોયા કરે. બાળક મેરીએ, સોરબોનમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાના સ્વપ્નાં એવંચાં હતાં. તેજ વખતે સોરબોનના પીરે ક્યુરીએ પોતાની નોંધપોથીમાં નીચેના શબ્દો લખેલા એ ખરેખર વિધિનો સંકેત લાગે છે:

જગતની મહાન સ્ત્રી-વૈજ્ઞાનિક

મેડમ ક્યુરી

લેખક :

ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

“ શુદ્ધિશાળી સ્ત્રીઓ વિરલ છે. ”

વર્ષો વહી ગયાં. પીરે ક્યુરીએ તો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં પોતાની જાતને પરાવી દીધી. અત્યાર સુધી સુંદર છોકરીઓ અનેક આવી ને ગઈ પણ તેણે કોઈને ન આહી. પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમર ચર્ધ ગઈ.

૧૮૯૪ ની શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થી મેરી અને મોન્સીયર ક્યુરીની પ્રથમ મેટ કેવી રીતે ચર્ધ તે મેરીના શબ્દોમાં ટાંકાએ:

“ હું આવતી હતી ત્યારે પીરે ક્યુરી રેશમાં જતાં બારણા નજીક એક બારીની બજામાં ઉભા હતા. મને તે યુવાન લાગ્યા—એકે તેમની ઉંમર પાંત્રીસ વર્ષ ઉપરની હતી. તેમની સ્વચ્છ દૃષ્ટિએ મને આકર્ષી; તેમનામાં એક પ્રકારની બેદરકારી પણ દેખાતી હતી; તેમની સાદાઈ, વિચારાત્મક વાતચીત અને સ્મિતોએ મારામાં વિશ્વાસ પેદા કર્યો. અમારી વાતચીત શરૂ થઈ અને મિત્રાચારી વધી. વાતચિતનો વિષય વિજ્ઞાનને લગતા સવાલો હતા. ”

ક્રીબર્ગ યુનિવર્સિટીના ભૌતિક વિજ્ઞાનના પ્રોફેસર ડોવાલ્સ્કી પોલાંડના વતની હતા. તેઓ તેમની પત્ની સહિત ચારીસ આવવાના હતા. મેરીને શ્રીમતી ડોવાલ્સ્કી સાથે ઝોળાખાણું હતી. પોતાના આગમનની ખુબ ખબર પ્રોફેસરે મેરીને લખી જણાવી હતી. પ્રોફેસરે પારીસમાં બાપલો આખ્યા: વિજ્ઞાન મંડળોની સભાઓમાં હાજરી આપી. મેરીને સ્નેહપૂર્વક ખબર અંતર પૂછ્યા. મેરીએ પોતાનું અંતર હાલવ્યું: 'જુદીજુદી ગતિવેગોના લોહચુંબકીય ગુણોનો અભ્યાસ કરવાનું મને સોંપાયું છે. પ્રોફેસર લીપ્પમાનની પ્રયોગશાળામાં કાર્ય ચાલે છે, પણ લોહના ખનીજ અને બીજા નમુનાઓનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર છે. આ કાર્યમાં ખૂબ સાધનોની જરૂર છે. પ્રયોગશાળામાં જ્યાં નથી અને પ્રયોગો આમળ ચલાવવા શું કરવું તે મને સમજતું નથી.'

થોડીકવાર વિચાર કરીને ડોવાલ્સ્કીએ જવાબ આપ્યો. 'મને એક વિચાર આવે છે. હું એક વૈજ્ઞાનિકને ઝોળાખું છું'. તેઓ કદાચ તમને જગ્યા કરી આપે. ગમે તેમ પણ તે તમને સલાહ આપી શકશે. કાલે મારે ત્યાં આ પીવા આવવાનું આમંત્રણ છે. વૈજ્ઞાનિકને પણ હું નોતરીશ. આપણે બંધી વાતો કરીશું. તેમના નામની તમને ખબર હશે: પીરે ક્યુરી."

સાંજે બધા મળ્યા. ફ્રેંચ વિજ્ઞાની અને પોલિશ વિદ્યાર્થીની વચ્ચે સહાનુભૂતિપૂર્વક વાત થઇ.

પીરે ક્યુરીમાં ગંભીરતા અને બેદરકારીના સંમિશ્રણથી ઉપરિચિત એક પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ હતું. તેઓ હિંચા હતા. જૂની ફેશને કાપેલા તેમનાં કપડાં તેમના શરીરપર ઢીલા પડતા પણ તે તેમને બરાબર લાગતા. તેમનામાં કુદરતી મૌલદ હતું. તેમના હાથ લાંબા અને લાગણીદર્શક હતા. તેમનો ચહેરો ખરબચડી દાઢીને લીધે લાંબો દેખાતો. તેમની શાંત

આંખો તેમાં ખુબસુરતી પૂરતી. તેમની હાથિ હાંડી અને ગંભીર લાગતી. પોતે ખૂબ થોડું બોલતા. ઉતાવળો સાહે - કંઠી કાઢતા નહીં. વિરલ, સુધ્ધિ અને વિશેષતા તેમનામાં ન દેખાય એ અસંભવિત હતું. પીરે ક્યુરી માનવતાનાં અદ્વિતીય નમુના હતા. તેમનું ખમીર ઉમદા હતું.

તેમને મેરી સ્કોડોવ્સ્કા ખરેખર આશ્ચર્ય-કારક છોકરી લાગી. વાતચિત વિજ્ઞાનના પ્રશ્નો-પર વળી. મેરીએ આદરપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછ્યા અને પીરે ક્યુરીની મુયનાઓ પ્ધાનપૂર્વક સાંભળી. તેમણે મનમાં વિચાર કરેલા માંડ્યો: પોતે જે કામ કરે છે તેને લગતી વાતો પારિભાષિક શબ્દો અને ગુચ્છવચ્ચબંધો સૂત્રોમાં એક સ્ત્રી સાથે કરવી એ કેવી વિચિત્ર વાત છે; એટલું નહીં, પણ એ આ સ્પષ્ટતાથી વિગતોની ચર્ચા કરે અને સમજે એ કેટલું આદ્ભુતક છે!!

મેરીના ચહેરા સામે એમણે જોયું. તેમાં કાંઈ પણ નીતની ટાપટીપ નહોતી. મેરી સંબંધી પ્રોફેસર ડોવાલ્સ્કીએ કરેલ બધી વાતો યાદ કરી: પૈસા વિના અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો હોતો....

"તમે ક્રાંસમાં કાયમ માટે રહેવા ઇચ્છો છો?" સહજ તેમણે પ્રશ્ન કર્યો.

"એકસ નહીં. આ ઉનાળામાં પાસે ચંચા પછી વોરસો જવાની છું. શિક્ષકનો ધંધો લખશ. પોલાંડના વતનીઓને સ્પર્દેશ ત્યજવાનો હક્ક નથી." મેરીએ રણકતા અવાજે જવાબ આપ્યો. તેના ચહેરાપર એક વાદળી ફરી ગઈ. પીરે ક્યુરીના મનમાં મેરીને ફરી મળવાની ઇચ્છા થઇ.

૧૧. પીરે ક્યુરી

આ પીરે ક્યુરી કોણ હતા?

ગોન્સીયર ક્યુરી ક્રાન્સના હુદિશાળા વૈજ્ઞાનિક હતા. પણ 'ધરનો જોગી જોગો' એમ

સ્વદેશમાં તેમને કોઈ ન ઝોળખતું પણ પર-
દેશી વૈજ્ઞાનિકોમાં તેમની કૌતિ સારી રીતે
ફેલાયેલી હતી.

તેમનો જન્મ ૧૮૫૬ના મે માસમાં થયો
હતો. તેમના પિતા દાકતરનો ધંધો કરતા અને
વૈદ્યકીય સંશોધનમાં રસ લેતા. દાકતરને એ
દીકરા હતા: મોટો જેક અને નાનો પીર.
જાને બાઈ નાનપણથી વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં રસ
લેતા થયા હતા. પીરેનું મગજ સ્વતંત્રતાપ્રિય
અને વિચારશીલ હતું એટલે સિસ્તના બંધનોમાં
તે ન રહી શકતો. કોઈ દિવસ પીરેએ નિશાળનું
માં જોયું નહોતું. દાકતરે પોતે યશ્વતમાં તેને
શિક્ષણ આપ્યું. પીરેને પછી એક સારા શિક્ષકને
સોંપી દીધો. પરિણામે, સોળ વર્ષની ઉંમરે
પીરે ગ્રેજ્યુએટ થયો અને ૧૮ વર્ષની ઉંમરે
એમ. એ.ની પદવી લીધી. બીજે ૭ વર્ષે વિ-
જ્ઞાનની ફેકલ્ટીમાં તેની મહત્ત્વની તરીકે
નીમણુંક થયું. પાંચ વર્ષ સુધી તેમણે કામ
કયું. જાને બાઈ સાથે સંશોધન કરતા, અને
થોડા સમયમાં, 'પીએચી ઇલેક્ટ્રીસીટી'ની શોધ
કરી. ૧૮૮૩માં જાને બાઈએને છૂટા પડ્યું
પડ્યું. જેક મોટપીટરમાં ગ્રેડેસર તરીકે નીમાયો.
અને પીરે પારીસની બૌદ્ધિક અને રસાયન
વિજ્ઞાનની ફેલોમાં વડા તરીકે નીમાયો. પણ
પોતાનું સંશોધન કાર્ય તેણે ચૂકી દીધું નહીં.
'કથુરી રહેલ', 'કથુરી લો' એવા અંગત્યના
સિદ્ધાંતો શોધી કાઢ્યા. આટલું જુદું ઉચ્ચ
કોટિનું કામ કરવા છતાં તેનો ખર્ચાર ખાત્ર
૩૦૦ ફ્રાંક હતો—અને તે પણ પંદર વર્ષની
નોકરી પછી.

સુપ્રસિદ્ધ ધિટીય વૈજ્ઞાનિક લોડ ફેલીને
૧૮૯૩ના ઓક્ટોબરમાં ફ્રાંસમાં પત્ર મૂક્યો.
પહેલું કામ તેમણે મોન્સીયર કથુરીને પોતાના
આમમનની ખબર આપવાનું કયું અને મેળા-
પનો સમય જાણવો. ધિટીય વૈજ્ઞાનિકને લાગી
આવ્યું કે, આવો હુદ્દિલાળી વૈજ્ઞાનિક દસરડો

કરે છે; તેનો કોઈ ભાવ પૂછવું નથી અને તે
કોઈ મહત્ત્વની પણ આપવામાં આવ્યો નથી

મોન્સીયર કથુરીનો સ્વભાવ અંગ્રજ હતો.
મોટી જગ્યાઓ માટે અરજ કરવી એ તેમને
નૈતિક વિનીપાત લાગતો. કોઈ એક મોટી
જગ્યા માટે અરજ કરવા મિત્રોએ સૂચવ્યું. તેના
જવાબમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું :

મુખ્ય પ્રેસિડેસ જાય છે; તેની જગ્યા
માટે મારે અરજ કરવી એમ મને સૂચવો
છે. કોઈ પણ જગ્યા માટે ઉમેદવારી
કરવી એ મંદુ કામ છે : મને એ આવડતું
નથી. એથી તો માણસનો નૈતિક વિનીપાત
થાય છે. આવી બાબતોમાં મન પરોવવું એ
નાદુરસ્ત મગજના કામ સિવાય બીજું કંઈ
નથી એમ હું માનું છું."

મોન્સીયર પીરેની રજૂના નિયામકે તેમને
માટે ફ્રેંચ એકેડેમીના માનની બલામથુ કરી તે
પરતે તેમનો નીચેનો પત્ર જણવા નેવો છે :

'આપ મારી એકેડેમીના પ્રેસિડેટ માટે
બલામથુ કરવાના છે એમ મોન્સીયર મુએટ
મને કહે છે. આપું ન કરવા આપને મારી
વિનંતિ છે. આ માન તમે મને મેળવી
આપશો તો મારે કુઃખપૂર્વક અસ્વીકાર કરવો
પડશે. મેં કોઈ પણ માન ન સ્વીકારવાનો
નિશ્ચય કરેલો છે. લોકોની દ્રષ્ટિએ હાર્યાપદ
લાગે એવું પગલું ભરવામાંથી આપ મને
જવાબી લેશો એવી આશા રાખું છું. મારા પ્રત્યે
હમદર્દીનો કોઈ પૂરાવો આપવાની આપની છત્તા
હોય તો, આપે તે કરી બતાવ્યું છે. અને
મને મારા કામ માટે સાધનો પૂરા પાડે છે
અને નિર્વિધે સંશોધન કરવા દ્યો છે એ
આપની મારા પ્રત્યેની લાગણીનો સમજ
પૂરાવો છે.'

મોન્સીયર કથુરી એક અલગ લેખક પણ
હતા : કળાકાર હતા; અને કવિ પણ હતા.

મોન્સીયર ક્યુરીએ પોલિશ વિદ્યાર્થી સાથે મિત્રાચારી ઢેળવવા માંડી. એ ત્રણવાર શીઝી-કસ સોસાયટીની બેઠકમાં મુલાકાત થઇ. પોતાના સંશોધનનો છેલ્લો પ્રગટ થયેલો લેખ મેરીને “કર્તાના માનસહિત” મોકલ્યો. મુલાકાતની માગણી કરી. મેરીએ રથજ અને સમય આપ્યા. થોડા મહીના વહી ગયા. મિત્રાચારી વધવા લાગી. અરસપરસ આનંદવૃત્તિ અને વિશ્વાસ પણ વધતો ગયો. મોન્સીયર ક્યુરીને પોલિશ છોકરીએ મંત્રમુગ્ધ કર્યો. તેઓ મેરીની સલાહ મુજબ વર્તતા અને તેને અનુકૂળ રહેતા. મેરીએ તેમને નિર્મળ લખી ડોક્ટરની પદવી મેળવવા પ્રેરણા કરી. પણ હજી એકેય પક્ષ તરફથી નિર્ણય લેવાનું પગલું બરાબ નહોતું. મેરી હજી સ્વતંત્ર હતી. મુલાકાતોની પરંપરા ચાલુ હતી.

જન મહીનાની એક સાંજે મેરી ગણિતની પરીક્ષાની તૈયારીમાં પુસ્તકો ઉઘલાવી રહી હતી. ઉનાળાની અરખી હતી. સામે કુકદાનીમાં થોડા સફેદ ફુલો હતા. મોન્સીયર પીરે આવ્યા. મેરીએ ચા બનાવ્યો. વિદ્યાનના પ્રશ્નોની ચર્ચા ચાલી. પછી જરાય વાત બદલાય્યા વિના મોન્સીયર પીરેએ કહ્યું: “હું ઈચ્છું છું કે આપ મારા માતા પિતાને મળવા આવશો. હું તેમની સાથે રહું છું. તેઓ સારા માણસો છે.” અને માતા પિતા સંબંધી ખૂબ વાતો કરી. તેમનો સ્વભાવ વર્ણવ્યો. પોતાના બાળ-પણની વાતો કરી. પોતાના ભાઈ નેકની સાથે બેલેલા સાહસોની વાતો કરી.

મેરી આ બધું આશ્ચર્યપૂર્વક સાંભળી રહી. તેમાં તેને પોતાના કુટુંબ ઇતિહાસ સાથે મળતાપણું લાગ્યું. પોતાનું દીલ ખેલીને તેણે પણ પોતાની વાતો કરી, અને કહ્યું કે “હું થોડા અકલાહિયામાં પોલાંડ જવાની છું.”

“એક્ટોબરમાં પાછા આવશોને? મને વચન આપો કે જરૂર આવશો. ત્યાં રહીને

અધ્યાસ આગળ વધારો નહીં શકાય. હવે વિદ્યાનને છોડી દેવાનો તમને હક્ક નથી...”

થોડીવાર ચૂપકી. પછી મેરીએ બુમ્મથ અવાજે આરંભેથી જવાબ આપ્યો: “હું માનું છું કે તમે બરાબર છો. બંધું કરીને તો હું પાછી આવવા ઈચ્છું છું.”

મોન્સીયર પીરેએ ભવિષ્યની વાત લખી વાર કરી. મેરીને પોતાની સાથે લગ્ન સંબંધ થયા બેઠાવા કહ્યું, પણ જવાબ સતોષકારક ન આવતો. મેરીના મનમાં મંથન ચાલી રહ્યું હતું: ફેરવને પરણી પોલાંડ છોડવું; માખાપ છોડવા, બધી રાજકીય પ્રવૃત્તિ છોડવી-એ બધું ભયંકર લાગ્યું. ઠાપ પણ જાતનું વચન આપ્યા વિના મેરી રજાઓમાં સ્વદેશ ઉપડી ગઈ.

પીરેના વિચારો મેરીની પાછળ દોડવા લાગ્યા. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં મેરી થોડા અકલાહિયા રોકાવાનો હતો ત્યાં જવા વિચાર કર્યો; પોલાંડ જવાની પણ ઇચ્છા થઇ. પણ એ બધું ન થઇ શક્યું. પોતાનો મુદો આગ્રહપૂર્વક આગળ ધપાવવા મોન્સીયર પીરેએ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. એ માત્ર પ્રેમલેલા પત્રો જ નહોતા. તેમાં વિદ્યાન, સમાજશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયો પીરે લખાણથી ચર્ચાપૂર્વક લખેતા. આવા પત્રો લખવા એ જ કૌતિ-પ્રાપ્તિ માટે થું પૂરતું નથી?

એક્ટોબર આવ્યો. પીરેનું હૃદય આનંદથી ખીલી ઉઠ્યું. મેરી પારીસ આવી ગઈ. પ્રયોગશાળામાં તે મળતી. આ વખતે તેણે ઓન્યાના દવાખાનામાં એક રૂમ રાખી: આ અધારો આરડીમાં પીરેએ પોતાની મુલાકાતો ચાલુ કરી. પોતે પોલાંડ આવવા તૈયાર છે એમ પણ કહી દીધું. બે મેરીને પોતાના પ્રત્યે પ્રેમ ન હોય તો મિત્રાચારીભરી મહેબબત કરવા પણ પોતે તૈયાર છે. એક જ મલામાં રહેવું અને વચ્ચે પડેલા નખાવી દેવું એવી મિત્રિ વિનંતિઓ પણ કરી બેઠી.

મેરીએ પોતાની બહેન ધોન્યાને પોતાની મુશ્કેલીઓ અને ચિંતાઓની વાત ખુશ્તી દીધે કરી. પીરને ન્યારે ખજર પડી કે મેરીએ મીસીસ કુચરીને વિશ્વાસમાં લીધી છે ત્યારે તેમણે તે બાળુ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. ધોન્યાને પોતાના ઘેર લઈ ગયા. ડૉ. કુચરીના પત્નીએ નમ્ર અવાજે ધોન્યાને કહ્યું : 'મારા પીરે જેવો આ પૃથ્વી પર બીજો કોઈ નથી. તારી બહેનને આનાકાની કરવાની ના પાડ. બીજી કોઈના કરતાં પીરની સાથે તારી બહેન ખૂબ સુખી થશે.' પણ લગ્નનો વિચાર સ્વીકારતાં મેરીને દશ મહિના લાગ્યા. જીવન અને ફરજના સિદ્ધાંતો મેરીને ચુંચવવા લાગ્યા.

સિદ્ધાંતો! મોન્ટીયર પીરને પણ સિદ્ધાંતો હતા. તેમણે મેરી સાથે ચર્ચા આદરી. છેવટે એક મુવાન સાખીમાંથી પીરેએ એક સ્ત્રી સંજો. ૧૮૯૫ ના જુલાઈની ૧૦ મીએ મેરીના બાપ જોસફ રક્ષોડોવ્સ્કા કુટુંબના આશીર્વાદ મેરીને મોકલ્યા. થોડા દિવસ બાદ મેરીએ પોતે પોતાની જૂની સખી કાઝીઆને લખ્યું : 'આ કાગળ તને મળશે તે પહેલાં માઈ નામ ફરી ગયું હશે....હવેથી પત્નીએના સીરનામે લખજો. મોહન કુચરી, રક્ષક આદિ શીઝીકસ અને ડેમીટ્રી, ૪૨ રોડોમોન્ડ.'

જુલાઈની ૨૬ મીએ પોતાની ઓરડીમાં છેલ્લી વાર મેરી રહેવાની હતી. એ અનેરો દિવસ હતો. તેનો ચહેરો આનંદમય અને ખુશ-સુરત લાગતો હતો. તેના સહાધ્યાયીઓએ કોઈ દિવસ મેરીને આવી જોઈ નહોતી. આજે મેરી રક્ષોડોવ્સ્કા મટી મેડમ પીરે કુચરી થવાની હતી.

લગ્ન તદ્દન સાફ હતું. સ્કેદ પોશાક, વીંટી કે જમણવાર-કાંઈ નહોતું. પાર્થિવ ક્રિયા પણ નહોતી. કારણ કે પીરે 'ક્રી યીકર' હતા. વડાણની જરૂર નહોતી; કારણ કે એ બાયસીકલો સિવાય એકેની પાસે બીજી પણ મોલકત નહોતી. હેલા અને મેરીના પિતા વોર-સોથી આવી ગયા હતા. યુનિવર્સિટીના સંબં-

ધીઓ હાજર હતા. પીરે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી મેડમ લક્ષેમ્બર્ગ રેશન કોપરેશન અને ડૉ. કુચરીના રહેઠાણે પહોંચ્યું. વિજ્ઞાન-ફેકલ્ટીના પ્રવેશ આગળ સોરબોન વિદ્યાલયની સામે મેરીએ પોતાના વર સાથે હાથ મેળવ્યો.

પ્રોફેસર રક્ષોડોવ્સ્કીએ શુદ્ધ કેચ જખાનમાં જઈ ડૉ. કુચરીને સંબોધી અંતઃકરણપૂર્વક ઉદ્દગાર કહ્યા : 'પ્રેમને લાયક એક દીકરી તમને મેરી સાંપડી છે : આ દુનિયામાં આવ્યા પછી કોઈ દિવસ તેણે મને દુઃખ આપ્યું નથી.'

(૨૨) સુખી કંપતી

મેરી જે કામ લેતી તેમાં હંમેશાં કંતેહ-મંદ થતી. લગ્નમાં પણ એમ થયું. પરણતાં પહેલાં એક વર્ષ સુધી વિચાર કર્યા કર્યો. પરણ્યા પછી દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરીને પોતાનો સંસાર શરૂ કર્યો. પરિણામે દાંપત્યસુખ અદ્ભુત નીવડ્યું.

પીરે અને મેરીનાં લગ્ન પછીના શરૂઆતના થોડા દિવસો આકર્ષક હતાં : બંને પોતાની બાઈસીકલ પર રખડ્યા કરતાં. થોડા કપડાં બે રેશન ટાટ-એટલો સામાન બાઈસીકલો પર ગોઠવાઈ જતો. કોઈ સુંદર જગ્યા શોધીને તેઓ બાજુ પતાવી લેતાં. સાંજે કોઈ વીથીમાં વાળુ કરી લેતાં. પીરેને કાંસના પ્રદેશોમાં ભ્રમવાનો ખૂબ શોખ હતો. શહેરી રીતે ગોઠવેલી પર્યટનની પદ્ધતિ તેમને ન ગમતી. મેરી પૂણું તેની સાથે ચાલ્યા કરતી.

શહેરથી દૂર એ શાંત વાતાવરણમાં દંપતીને ખૂબ મજા પડતી. એક દિવસ ખેડૂતના ઘરમાં બાઈસીકલો મૂકીને દંપતી સડક મૂકીને ફેડીએ વળ્યાં. થોડાક ફોજો અને કંપાસ સિવાય કોઈ સામાન ન રાખ્યો. એમ ખૂબ આગળ નીકળ્યા ગયા. રસ્તામાં સંશોધનની વાત નીકળી. એવા આદલાદક વાતાવરણમાં બંનેએ ચાકચા વિના ચાલ્યા જ. ક્યું. એક સુંદર તળાવ પાસે પહોંચ્યા. તે જગ્યાના પરુ પંખી અને વનસ્પતિ તપાસ્યાં. આ સુખી દિવસોમાં પતિપત્ની વચ્ચેના સંબંધ ખૂબ

ભાગ્યો. જે હૃદયો એક થયાં. જે શરીર છતાં એક અવાજ નીકળે; જે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ-ઓ એક મને વિચાર કરતી થઈ. મેરી પત્ની છતાં મિત્ર થઈ; વૈજ્ઞાનિક છતાં પ્રેમી બની.

ઉનાળો પૂરો થયો. હિંદ નામના એક કામ પર દંપતી ફરીકામ થયાં. આ સમયે રહેઠાણ બ્રિટિશ શાંતિ કાલેજ હતું. સર્ગ-સંબંધીઓનું મંડળ નામનું. પ્રિન્સિપલ રક્ષા-કોર્સનો તેમજ હેલા પણ આમાં બજાતાં. પીરે ક્યુરીએ આ બધાં પર પોતાની સુંદર છાપ પાડી; સસરા સાથે વિજ્ઞાનની ખુબ વાતો ચાલતી; બ્રિટિશની નાની છોકરીને ખૂબ ગેલ કરાવતા. એ બધાને ખૂબ આનંદ આપતી. કોઈ વાર વૃદ્ધ ડોક્ટર તથા મીસીસ ક્યુરી પણ આવી જતાં. આ બધું સુંદર રીતે ચાલતું હતું. મેડમ ક્યુરીની ના છતાં મોન્સીયર પીરેએ પોલિશ ભાષા શીખવા માંડી.

મેડમ ક્યુરીના સસરા રાજકીય બાજ-તોની ચર્ચામાં આવેશપૂર્વક જંબલાવતા. અને તેમના પક્ષના બચાવમાં દલીલ પર દલીલ કર્યા કરતા. રાજકીય પક્ષોની લડતમાં તેમનો અર્થમાં રાચતો. મેડમ ક્યુરી આ બધું સાંભળ્યા કરતી પણ મોન્સીયર પીરે એક બાજુ પોતાના કામમાં મગ્ન રહેતા.

ક્યુરી દંપતીનું ઘર તદન સાફ હતું. ફરની-ચર પણ નહિ જેવું રાખતા. આ બધું સાફ-સુક રાખવાનો મેડમ ક્યુરીને સમય ક્યાં હતો? અને એ રાખવાની પણ શી જરૂર? તેઓની સુલાકાત આવનારને તેઓ જરાય ઉત્તેજન ન આપતા. એક ટેબલ પર ચોપડીઓના ઢગલા; ટેબલના છેડે એકેક ખુરશી; સાદી દિવાલો. આવનાર માણસ ડાખા જતો.

મોન્સીયર પીરેને એક જ ધૂન હતી: પોતાની પ્રિયનમાને બાજુએ રાખી વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં મગ્ન રહેવું. મેરીને કામ ખૂબ અમલું, પણ તેમાં હંમેશા ગૃહ-જીવનની લિપાધિઓ ઉમેરાઈ હતી, એટલે તેનું જીવન વધારે કષ્ટ-દાયક બન્યું હતું.

મોન્સીયર હવે ૫૦૦ ફ્રાંક કમાતા. આવકનું માત્ર આ સાધન હતું. મેડમ ક્યુરીને હજી શિક્ષક થવાનો - ડીપ્લોમા મળ્યો ન હતો. આટલી આવકમાં વાંધો ન આવતો. મેડમ ક્યુરી કરકસરથી ઘર ચલાવતી. મેડમ ક્યુરી સવાર અને જાણે પ્રયોગશાળામાં કામ કરતી. ઘરનું બધું કામ પોતે કરતી-નોકર ન હતો. સવારમાં વહેલી ઉઠી મેડમ ક્યુરી બગીચામાં ઉપડે અને સાંજે પ્રયોગ શાળામાંથી પાછા ફરતાં જોઈતાં સામાન લેતી આવે. પ્રયોગશાળામાં જતાં પહેલાં સવારમાં સાકસાજી સમારોને તૈયાર રાખે. રસોઈની બનાવટમાં અનધ મેરી હવે વાનીઓ સુંદર રીતે તૈયાર કરતી. લગ્ન પહેલાં રસોડાના પાક શીખી લીધા હતા.

આક કલાક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં અને બે ત્રણ કલાક ઘર કામમાં. સનિ રોજનું ખર્ચ ડાપરીમાં નોંધી લખને મેડમ ક્યુરી ટેબલને છેડે ખુરશીમાં પોતાનું. રયાન લઈ લે અને ફેક્ટોરીપની હરિકાઈની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરે. ટેબલને બીજી છેડે મોન્સીયર પીરે પોતાના બાપજો તૈયાર કરવા જોડવાઈ બેસે. રાતના બે ત્રણ વાગ્યા સુધી દીવો જ્વળેલો હોય; કાગળ પેન્સિલના અખાજ સંબળાતા હોય.

પરીક્ષાની તૈયારીમાં મેડમ ક્યુરી હેલાના લગ્નમાં પણ ન જઈ શકી. પરીક્ષાની તારીખ આવી ગઈ. પરિણામ બહાર પડ્યું. મેડમ ક્યુરી પ્રથમ નંબરે પાસ થઈ હતી. આનંદ માટે તેઓ પર્યટનમાં નીકળી પડ્યા.

લગ્નજીવનનું પ્રથમ વર્ષ આમ ચાલ્યું ગયું. ગર્ભાધાનને લીધે મેડમ ક્યુરીની તબીયત બીજી વર્ષે લથડવા લાગી. ૧૮૯૬માં દંપતીને બે વર્ષ પછી પ્રથમ વાર છુટા પડવા પડ્યું. મેરી પોતાના પિતા સાથે રહેવા યોડો વખત ગઈ હતી. ૧૮૯૭ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨ તારીખે મેડમ ક્યુરીને દીકરી અવતરી—ધરીન-ભવિ-ષ્યની મોગલ પારિતોષિક મેળવનાર.

(મહાના અંકથી ચાલુ)

ખીજી શરત એ કરાવી છે કે, અવસાન પામેલા સ્નેહી પ્રત્યે એણે વફાદાર રહેવું જોઈએ. યથાવતરાવ વિરૂદ્ધ દારૂબાજીમાં ન્યાયમૂર્તિ નાનાબાઈ દરિદ્રાસે આપેલા ફેસલામાં આ શરતનાં કારણોનો ઉલ્લેખ છે. આ ફેસમાં તો પ્રતિવાદીયણુ નં. ૧ તેના સ્નેહી વાદીના આપને 'વફાદાર નહોતી એવી તકરાર જ નથી. એટલે એની મિલકતમાંથી જોરાણી પોચાણી મેળવવાનો હક પડેલોતો દશે તો એ અવસાન પામનાર સ્નેહી વફાદાર રહે ત્યાં સુધી એને મળ્યા જ કરશે.

ત્રીજી શરત મોંઘીબાઈ વિરૂદ્ધનાયુબાઈમાં એવી કરાવી છે કે, એવી રખાત પોતાના સ્નેહી સાથે એના કુટુંબીજન તરીકે જ રહેતી હોવી જોઈએ. પરંતુ નાયુબાઈ વિરૂદ્ધ મોંઘીબાઈમાં એવો અભિપ્રાય દાખવવામાં આવ્યો છે કે, રખાતે એના સ્નેહી જોડે જ ઘરમાં એ સ્નેહીની પત્ની સાથે કુટુંબીજન તરીકે રહેવું જોઈએ એવું જરૂરી નથી. દયાબાઈ વિરૂદ્ધ ફેસરખાઈમાં તો એવો ફેસલો આપવામાં આવેલો છે કે, સ્નેહીના કુટુંબીજનો એને સ્વીકારે એવું પણ આવશ્યક નથી; સ્નેહી સાથેનો સંબંધ જાડેર હોય કે કુટુંબીજનોને તેની માહિતી હોય એવું પણ જરૂરી નથી.

રામ રાજ ચાવર વિરૂદ્ધ પપામલમાં એવી એવી શરત મૂકવામાં આવી હતી કે, તેને એ સ્નેહીથી સંતાન હોવાં જોઈએ. આ ફેસમાં તો એ શરત અગત્યની છે કે નહિ, તેનો વિચાર કરવાની જ જરૂર નથી; કારણ કે વાદીના આપથી પ્રતિવાદીયણુને સંતાન છે. આ પ્રાંતમાં તો આવી શરત કદી અગત્યની લેખાઈ નથી.

છેવટે આનંદીલાલ બાલચંદ વિરૂદ્ધ ચંદ્રા-બાઈમાં કામચલાઉ વજા ન્યાયમૂર્તિ શાહ અને ન્યાયમૂર્તિ કમ્પે એક વધારે શરત મૂકી હતી કે, રખાત જરૂરકર્મણી ન હોવી જોઈએ. આ

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર

શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ.

શરત આ ફેસમાં પૂરી કરી શકાઈ નથી. પ્રતિવાદીયણુ નં. ૧ વાદીના આપની રખાત ખતી તે વખતે એનો પતિ હયાત હતો. એણે પોતાની પત્નીને હારગતી આપી નહોતી, એટલું જ નહિ, પણ આ મુકદ્દમો ચાલે છે ત્યારે પણ હયાત છે. તેથી એમ દલીલ કરવામાં આવી છે કે, આ શરત વિરૂદ્ધ ચાલુનો કોઈ આધાર નથી. તે ઉલ્લેખ પચાસ વર્ષથી એ કાયદા તરીકે સ્વીકારાયેલો છે એટલે ચાલુનો આધાર ને કાયદાના નિર્ણયો વિચારવાની જરૂર છે.

કાત્યાયન અને નારદ પ્રમાણે વિદ્યાનેશ્વર દહે છે કે, અનુક્રમે તેમાં ચોક્કિ અને સ્ત્રી શબ્દો વપરાયલા છે એમાં અવહદા છોનો સમાવેશ થાય છે. એનો અર્થ 'કોઈ પણ પ્રકારના બંધનમાં મૂકાયકી સ્ત્રી' થાય છે. અવહદાનો અર્થ 'વિદ્યાનેશ્વરે જાતે યાત્રાવસ્થાના સ્ત્રી સંગ્રહણુ નામના રજમા પ્રકરણના ૨૬૦મો શ્લોકમાં કરેલો છે. સહચાર કરવામાં કરી જ દરકન નથી, છતાં અવહદા કે મુજિયા હોય તેવી દાસીઓ વગેરે તથા વચ સાથે સહચાર કરે તેનો પચાસ પાન દંડ કરવાનો એ શ્લોકમાં કસવ છે. આ શ્લોકની ટીકા કરતાં વિદ્યાનેશ્વરે અવહદા ને મુજિયાનો અર્થ સમજાવ્યો છે. શીશુત ધારપુરેના અનુવાદ (પાનુ ૪૦૬) પ્રમાણે અવહદા એટલે પરપુરણ સાથે સહચાર કરવાની સ્વામીનાથે મનાઈ કરાખાવી

હોય તેવી સ્ત્રીઓ. સેવામાંથી એક ક્ષણ પણ વિમુખ ન થાય તેમને ધરમાં જ રહેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવેલી હોય; મૂજિયા એટલે અમુક વ્યક્તિઓ સાથે જ સહચાર કરવાની છૂટ આપી હોય તેવી સ્ત્રીઓ. શ્રીયુત કાણે તેથી દલીલ કરે છે, કે મૂજિયાં એટલે અમુક વ્યક્તિઓ સાથે સહચારની છૂટ વાળી સ્ત્રીઓ; એક જ વ્યક્તિ સાથે સહચાર કરવા હુકમ હોય તેવી નહિ. સંસ્કૃતમાં તેને પુરુષનિયત પરિવ્રજ કહેવામાં આવે છે. બાલમબદ્ધી પુરુષને સ્વામિભિન્ન કહે છે (એટલે મિતાક્ષર ગ્રંથ ૧ પાતું ૧૧૦૫) એટલે મૂજિયાની સાચી વ્યાખ્યા અન્ય વ્યક્તિઓ જોડે સહચાર કરવાની મનાઈ હોય તેવી રખાત. એટલે શબ્દદ્વા સ્ત્રી અને મુજિયા સ્ત્રી વચ્ચે એટલે જ તફાવત હોય છે કે શબ્દદ્વા સ્ત્રીને પોતાના સ્નેહીના ધરમાં જ રહેવાનો આદેશ હોય છે, સેવા કાર્યમાં એક ક્ષણની પણ ક્ષતિ ન આવે એ તેનો હેતુ છે. એટલે દરેક શબ્દદ્વા મુજિયા હોય છે. મૂજિયાને 'અંશરૂપા' બનવા માટે તેણે તેના સ્વામીના ધરમાં જ રહેવું જ જોઈએ. બાઈ નાશુમાઈ વિરૂદ્ધ બાઈ મોંઘીમાઈમાં જમુડીશિયલ કમીટીએ એવો ફેસલો આપ્યો છે કે, ગુલામીને મૂક્તિ આપ્યા પછી સ્વામીના ધરમાં જ રહેવું એ રખાત માટે હવે આવશ્યક લેખાતું નથી. સ્વામિના અવસાન પછી તેની મીલકતમાંથી ખોરાકી મેળવવા તેની અગત્ય રહેલી નથી. એટલે મુજિયા પણ જો એક જ વ્યક્તિ સાથે તે કાયમનો સહચાર રાખે તો તે તેની કાયમી રખાત લેખાય. તો એ ન્યાં સુધી પોતાના સ્વામીને વૃદ્ધાદાર કહે ત્યાં સુધી તે ખોરાકી મેળવવા હકદાર છે. આજ્ઞાત્મક ના શ્રોકમાં તથેવ ચ નો અર્થ કરતાં વિદ્યાનેશ્વર કહે છે કે, વેશ્યાઓ, સ્વૈરિણી ને સાધારણ સ્ત્રીઓ મુજિયા ગણાય. પરમપરિવ્રજીતત્વેન તાત્ત્વ પરદારણ્યત્વાદ પરની રખાત હોવાથી તેઓ

તેની પત્ની જ લેખાય. ટેકાળાં 'નારદ'નો પણ નીચે પ્રમાણે છે.

‘આઠાણ ન હોય તેવી સ્વૈરિણી, વેશ્યા યા નિષ્કાસિની (સ્નેહીએ તુલ્યકારેલી દાસ). આ ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓ હલકા વર્ણની હોય તો તેમની સાથે સહચારની છૂટ છે, પરંતુ તે હિમ્મતિની હોય તો સહચારની ખીલકુલ છૂટ નથી. પરંતુ એમાંની ઠાઈ પણ મૂજિયા (એકની જ રખાત) હોય તો તેમની સાથે સહચારની છૂટ હોવા છતાં તેઓ અમુક જ વ્યક્તિની રખાત હોવાથી તેનો ખીમએ સહચાર સાધવો ન જ ધટે.’

એટલે સ્વૈરિણી મૂજિયા હોય શકે એકની જ રખાત હોય ત્યારે એની સાથે સહચાર આદરનાર ખીજ ઠાઈ પણ વ્યક્તિ દંડને પાત્ર કરે છે. સ્વૈરિણીનો અર્થ કરતાં વિદ્યાનેશ્વર મનુ ઠાંકી જણાવે છે કે, સ્વૈરિણી પોતાના ધણીનો ત્યાગ કરે છે અને પ્રેમથી પરચણ બની પોતાના જ વર્ણના ખીમ પુરુષની રખાત બને છે. એટલે સ્ત્રી જ્યારે એક જ પુરુષની રખાત બને-પછી તે સ્વૈરિણી (પતિ હયાત હોય તેવી સ્વતંત્ર સ્ત્રી) હોય કે વેશ્યા હોય, છતાં તેને પત્ની જ લેખવાની રહી. સાધારણ વેશ્યા પણ ઠાઈ પણ પડે. એક જ વ્યક્તિની કાયમની રખાત બનો શકે છે એ સંબંધિતતા સામે તકરાર નથી જ; એમ તે શબ્દદ્વા સ્ત્રી બની શકે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિદ્યાનેશ્વરે સ્વૈરિણીને પણ એ જ હક્કમાં મૂકી છે. યાત્ર-વશ્ય મોઝ ૧૧૮ ૧૧૯ (દાયબાગ પ્રકરણ) માં વિદ્યાનેશ્વરની ટીકાથી : આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટ બને છે. મહર્ષિ હિંદુની મીલકતના ભાગ વિશે લખતાં તે કહે છે કે, સ્વૈરિણી ને ખીજ સ્ત્રીઓ આપની અવરૂદ્ધ હોય—એકથી વધારે હોય તો પણ—પુત્રો વચ્ચે વહેંચી શકાતી નથી. આના પર ટીકા કરતાં મુઓધિની કહે છે કે, અપિ શબ્દને લીધે એકી

સંખ્યા હોય તો તેના કદી ભાગ પડી જ શકે નહિ. પ્રાણજીવ તેનો નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કરે છે:

“પરંતુ જનકમિશ્રી કે બીજી સ્ત્રીઓ આપની રખાત હોય તો એકી સંખ્યા હોય તો પણ પુત્રો વચ્ચે વહેંચી શકાય નહિ.”

એટલે આપને સ્વૈરિણી અવસ્થા હોઈ શકે એમાં શંકા જ રહેતી નથી.

એટલે એક પરણેલી સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી પરપુરુષની કાયમી રખાત તરીકે રહે તો તેને વશદાર રહેવાથી અવસ્થા સ્ત્રી બની શકે. પછી બન્ને એકબેના સંબંધ અપવિત્ર એણાંતો હોય ને દીકાકારના મનતબ મુજબ એવી અવસ્થા સ્ત્રી પોતાના રનેહીને વશદાર રહે ત્યાં સુધી તેની મીલકતમાંથી પોતાની ખોરાકો પોરાકો માટે હજીદાર હરે છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે આ કાયદો છે.

ઈસવી સન ૧૮૫૨માં ગેરકાયદેસર પુત્રીને એના આપની મીલકત પર અધિકાર રહે કે નહિ એ પ્રશ્ન હોયો. એની માતા પોતાના પરણીત પતિ પાસેથી છૂટા છેડા લીધા સિવાય એ છોડકરીના આપને પરણી હતી. પડિતોએ નિર્ણય આપ્યો કે, લગ્ન પૂરાજર નહોતું એટલે પુત્રી ગેરકાયદેસર હતી ને તેને આપની મીલકતમાંથી ભાગ મળી શકે નહિ. પરંતુ એ આપના જે વારસો મીલકત લે તે મજકુર પુત્રીનું બરણ પોપણ કરવા બંધાવણા રહે જ. (વિરટ એન્ડ બુદલર: હિંદુ લો, ચોથી આવૃત્તિ, પાનું ૩૬૨) એની માતાની ખોરાકો. પોરાકો માટે તેમાં કશો જ ઉદ્દેશ જ નથી, પરંતુ તેની નીચે પ્રમાણે દીકા છે (પાનું ૩૬૨)

બીજી પત્નીનો પતિ હયાત છે એટલે એ પત્નીને કાયદેસર પત્ની કહી શકાય જ નહિ, પરંતુ એ જનકમિશ્રી ને રખાત છે. રખાત તરીકે એને વારસા હક મળી શકે જ નહિ, પરંતુ તેની પુત્રીને તેના પતિના વારસો

પાસે નિર્વાહ મેળવવાનો સંપૂર્ણ હક છે. મરનારની રખાતને પણ વારસો પાસેથી ખોરાકો મેળવવાનો હક છે.

એમકાર વિરૂદ્ધ ઉમિયાશ કરના ફેસલા પરથી જ આ દીકા થવા પામી છે. એ ફેસલા અમદાવાદના રમેલ કોર્ટ જજ સાહેબે હાઈ કોર્ટમાં રેકર્ડ્સ ક્યું હતું. એક બાઈબલ બાઈબલ પોતાના પહેલા ધણીની હયાતીમાં બાઈબલ કોમના જ બીજા પુરુષ જોડે લગ્ન કરેલું ને પ્રથમ ધણીની પરવાનગી જ લીધેલી નહિ. તેને ખોરાકો મળે કે નહિ? વડા ન્યાયાધીશ વેરટ્રોપ ને ન્યાયમૂર્તિ નાનાભાઈ હરિદાસે હાલ્યું કે, એ બાઈબલ બીજા પતિની કાયદેસર પત્ની મણી શકાય જ નહિ, પરંતુ ગેરકાયદેસર સંતાનનો માતા યા રખાત તરીકે તેને નિર્વાહ મેળવવાનો અધિકાર છે.

નોંધારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીબાઈમાં એક ગોવિંદ રેડીએ લક્ષ્મીબાઈ નામની એક પરણેલી સ્ત્રીને પોતાની રખાત તરીકે રાખી હતી અને તેનો પતિ હયાત હતો. ગોવિંદ રેડી ને તેનો પુત્ર નોંધારેડી હિંદુ સંબુકત કુટુંબના સભ્યો હતા. ગોવિંદ રેડીએ પોતાની વડીલોપારજીત મીલકતનો ફેટલોક ભાગ લક્ષ્મીબાઈને પોતાના સંબંધ અંગે તેની ખોરાકો માટે એ-બલિસ ક્યો. બલિસ પુત્રને બંધનકતો નહોતો, પરંતુ ગોવિંદ રેડીનો પુત્ર લક્ષ્મીબાઈ ગોવિંદ રેડીની રખાત તરીકે તેના અવસાન સુધી રહી હતી ને તેમનો સંબંધ કાયમી સ્વરૂપનો હતો. ન્યાયમૂર્તિ કોર્ટે ૧૯૫ પાના પર કહ્યું છે કે:

“રખાત ખોરાકો માટે હજીદાર છે એ વિષે બીલકુલ શંકા નથી. એ સંબંધ બંધે અપવિત્ર હોય પરંતુ તે કાયમી સ્વરૂપનો હોવો જોઈએ.”

ન્યાયમૂર્તિ અંદાવરકર એ ફેસલા સાથે સંમત થયા હતા, છતાં આનંદીલાલ વાલ્મીકી વિરૂદ્ધ અંદાવરકરમાં વડા ન્યાય

મૂર્તિ શાહ તથા ન્યાયમૂર્તિ કૃષ્ણે જુદો અભિપ્રાય દાખવ્યો ને દરાવ્યું કે, અપવિત્ર સંબંધ કાયમી ને એકાકી હોય તો પણ રખાતને અવરદ્ધ સ્ત્રીના પદે સ્થાપી શકે નહિ ને તેના રનેહીના અવસાન પછી તેની મીલકત-માંથી ખોરાકી પોશાકી માગી શકે નહિ. ન્યાય-મૂર્તિ શાહે જણાવ્યું કે એમકોર વિરૂદ્ધ ઉમિયાશંકરની વિગત બિન્ન પ્રકારની હતી ને નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીવામાં ન્યાયમૂર્તિ કોવે કરેલું વિવેચન આ કામના ફેંસલા માટે ખીન જરૂરી હતું. પરંતુ એ હકીકત બરાબર નહોતી, એમકોરના કેસમાં વડા ન્યાયમૂર્તિ શાહ કહે છે (પાનું ૨૦૮) કે :

“એમકોર રજુહોડ સાથે રહેતી હતી. રજુહોડ ગુજરી ગયો ત્યારે તેનો પતિ હયાત હતો કે નહિ તે રપષ્ટ નથી. એમકોરનો પતિ હયાત હતો એટલે એમકોર અને રજુહોડનું લગ્ન કાયદેસર હૃદ્ય કે નહિ તે જ મુખ્ય પ્રશ્ન હજીવામાં આવ્યો હતો. એ ગેરકાયદેસર લગ્ન પછી એ સંબંધ ધણી વર્ગો સુધી—વીસ વર્ષ સુધી—ચાલુ રહ્યો. રજુહોડના અવસાન સમયે એનો ધણી હયાત હતો તેવું જતાવવા કથું જ સાધન નથી. વીસ વર્ષ દર્મીઆન મોટા માળામાં તે હયાત હતો એવું પણ જાણી શકાતું નથી.”

હકીકત એ છે કે, તેનો પતિ અવસાન પામ્યો ને એ એના રનેહીની રખાત તરીકે રહ્યો, એટલે એનો પછીનો સહચાર અપવિત્ર રહ્યો નહિ. પહેલાંનો એનો અપવિત્ર સંબંધ એને અવરદ્ધ સ્ત્રીનું પદ પ્રાપ્ત કરતાં રાહી શકે નહિ (તુકારામ વિરૂદ્ધ દિનકર) પરંતુ એના રનેહીના અવસાન સમયે એનો પતિ જીવતો હોય અને એની હયાતી એને ખોરાકી મેળવવામાં બાધક હોય તો એમકોરના કેસમાં એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો જ હોત, ને એની હજીવાટ પણ થઈ હોત. એના લગ્ન વખતે

એનો પહેલો પતિ હયાત હતો જ અને અવસાન પર્થત એમનો અપવિત્ર સંબંધ દેહી રહ્યો, છતાં તેને તેની મીલકતમાંથી ખોરાકી આપવામાં આવી. એટલે એક વાત સ્વીકારી જ લેવામાં આવી કે, જીવનભર સંબંધ અપવિત્ર રહ્યો છતાં તે ખોરાકી પોશાકી માટે હકદાર હરી.

નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીવામાં ન્યાયમૂર્તિ કોવનાં વિધાનો રપષ્ટ છે. ન્યાયમૂર્તિ શાહ કહે છે કે, તે ખીન જરૂરી છે; પરંતુ એમકોર કેસની રપષ્ટતા માટે એ અગત્યનાં છે. નીંગારેડીના કેસની વિગતો નીચેની કોર્ટનાં ફેસલામાં (પાનું ૧૬૪) આપવામાં આવેલી છે. લક્ષ્મીવા પરજીવી સ્ત્રી હતી એટલે તેના રનેહી સાથેનો તેનો સંબંધ અપવિત્ર હતો. એટલે અપવિત્ર સંબંધ હોવા છતાં, પણ જો તે ચાલુ ને એકાકી હોય તો રખાતને રનેહીની મીલકતમાંથી ખોરાકી પોશાકી મેળવવાનો હક રહે કે નહિ, એ નક્કી કરવાનું જરૂરી હતું. અને ન્યાયમૂર્તિ કોવે નક્કી કરી આપ્યું કે, તેનો હક પડોયે જ. એટલે લક્ષ્મીવાના કેસનો ફેસલો આપવામાં એ વિધાનો વિચારવા જરૂરી હતાં જ. એટલે આનંદીકાલ બાલચંદ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાખર્ડ; એમકોર વિરૂદ્ધ ઉમિયાશંકર અને નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીવા એ બન્ને ફેસલા રદ કરે છે. પરંતુ એવી રીતે પચાસ વર્ષથી નક્કી થયેલો કાયદો ઉચકાવવાનું મને કાંઈ જ કારણ દેખાતું નથી.

ન્યાયમૂર્તિ શાહને લાગ્યું કે, દુષ્ટ ચરિત છોડી દે તો અપવિત્ર સંબંધ ધરાવતી સ્ત્રીને નિર્વોહનો અધિકાર મળી રહે. અવરદ્ધ સ્ત્રીની પદપ્રાપ્તિ અપવિત્ર સંબંધથી કદી થઈ શકે જ નહિ. એના પતિ જોડે એનો નિવાસ જ કાયદેસર છે. એના રનેહી જોડેનો વસવાટ ખોટો છે. અપવિત્ર સંબંધ રાખવો એ ગંભીર અપરાધ છે અને રનેહીના અવસાન પછી પણ પાછું ચારિત્ર્ય જાળવવાની ફરજ નાખ

વાર્મા આવી છે એટલે પરિણીત સ્ત્રી તરીકેની તેની સ્થિતિથી તે વિરુદ્ધ બન્ય છે. આ બધાં કારણો હોવા છતાં ચિન્તાનેધરે બાપની સ્વતંત્ર રખાત સ્વૈરિણીને ગવહુષ્યા સ્ત્રી ગણી છે. પુત્રોને વહેંચી લેવાનો હક આપ્યો નથી એટલું જ નહિ, પણ એવી સ્વૈરિણી સાથે બીજાને સહચાર સાધે તેને પણ અપરાધ લેખવામાં આવ્યો છે.

રોમન કાયદાએ રખાતના સંબંધને બ્યવસ્થિત કર્યો હતો: લગ્નની મોટી મારવામાં ન આવે હોય, છતાં એવો સંબંધ કાયમી સ્વરૂપ લઈ શકેલો. જે સ્ત્રીપુરુષનો લગ્ન થવામાં બીજી કોઈ પણ કાયદેસરની દરમિત ન નડતી હોય અથવા એવી કાયદેસર દરમિત ફક્ત બહેર દિતની દષ્ટિએ ઉપગમી કાયદામાં આવી હોય (પ્રાંતના સુખાને એની હકુમત નીચેના પ્રદેશની સ્ત્રીને રખાત તરીકે રાખવાનો હક નહોતો) તેમના સહચારમાં મુસેલી નહોતી. કાયદા વિરુદ્ધ સહચાર સાધનારને સજા થતી (સેન્ડર્સ ઇન્ડિયન કોડ બેન્ડીનિયન, બીજી આવૃત્તિ પાનું ૧૧૧) રોકી સાથેના બીજા લગ્નથી થતાં સંતોનને / કાયદેસર હાથવા માટે જ આ બંધન મૂકવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ હિંદુ કાયદા નીચે 'ગવહુષ્યા સ્ત્રીની પદવી પ્રાપ્ત કરવા માટે એવી કોઈ શરતની જરૂર નથી. મોલીનાઈ વિરુદ્ધ નાગુઆઈમાં (પાનું ૪૨૫) ન્યાયમૂર્તિ' શાહે કહ્યું છે કે, જે સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ બીલકુલ બહેર હતો અને જેને કુટુંબની સભ્ય લેખવામાં આવતી તેની સાથે લગ્ન થયું ન હોય કે થઈ શકે તેમ ને હોય, છતાં તે ગવહુષ્યા સ્ત્રી જ લેખાતી. હિંદુ રાજકારણે અપવિત્ર સંબંધને ખૂબ જ વખોડી કાઢ્યો છે. એ વાત સાચી છે, એટલું જ નહિ, પણ એવા સંબંધ રાખનારને વિવિધ સજાઓને પાત્ર પછું લેખવામાં આવ્યા છે (રાહી વિરુદ્ધ ગોવિંદ વલાદ તેમજ) છતાં એવી અપવિત્ર સ્ત્રી પણ

પોતાનું કુશાસ્ત્ર છોડી દે તો તેને ખોરાખી પોતાખોનો હક પ્રાપ્ત થાય છે. (પરામી વિરુદ્ધ મહાદેવી) રાહી વિરુદ્ધ ગોવિંદ વલાદ તેમજ એવો ફેસેલો આપવામાં આવ્યો હતો કે, અપવિત્ર સહચારથી થયેલા દારીપુત્ર વારસ બનવા લાયક નહોતો, છતાં બાપની મિલકતમાંથી નિર્લોક મેળવવા હકદાર તો હતો જ. પરંતુ આનંદીલાલ વિરુદ્ધ ચંદ્રાબા (પાનું ૬૦૨) માં ન્યાયમૂર્તિ' શાહે કહે છે તે પ્રમાણે કાયમી રખાતને પતિ હયાત હોય તેથી તેને ગવહુષ્યા સ્ત્રીનું પદ પ્રાપ્ત કરવામાં કશી જ મુશ્કેલી નડતી નથી.

આનંદીલાલના કેસનો ફેસેલો આપતાં ન્યાયમૂર્તિ'ઓએ એક જ વાતને વગ્રહ આપેલું બજાવ્યું છે કે, અપવિત્ર સંબંધ બન્યાં અપરાધ છે, એટલે એવો સંબંધ ધરાવતી સ્ત્રીને કોઈ પણ કાયદેસરના પદ પર નિયુક્ત કરવાથી લોકલિત વિરુદ્ધ જવારી, કારણકે સ્ત્રીની સંબંધ સાથે સાધતાં પ્રત્યેક પગે તે સ્થાપિત થયેલા કાયદાનો હોયોક ભંગ કરતી હતી. પરંતુ પતિ એની પત્નીને અપવિત્ર સંબંધ સાધવા દેતો હોય ને એવો સંબંધ કાયમી સ્વરૂપ લે ત્યાં સુધી આડે આવતો ન હોય તો તેણે તેનો ત્યાગ કર્યો છે એમ જ માની લેવું જોઈએ. બહુી શુદ્ધને એ અપવિત્ર સંબંધ પરત્વે એણે આંખ આડા કાન કર્યો છે એમ જ લેખાવું જોઈએ. ઇન્ડિયન પીનલ કોડ કલમ ૪૬૭ મુજબ પણ ગૌરકર્મના મુન્દામાં આંખ આડા કાન કર્યાનો બચાવ મંજૂર લેખાય છે. એ પરિસ્થિતિમાં જો સ્ત્રી એક જ પુરુષ સાથે કાયમ જ એના અવસાન સુધી રહે તો એ પુરુષના વારસોની નૈતિક ફરજ છે કે, તેના મૃત્યુ સુધી તેને નિર્લાઈ માટે બટકું ન પડે એટલી તો તકેદારી રાખે જ. રામ રાજા શાવર વિરુદ્ધ પાપામલ (પાનું ૮૧૧) માં ન્યાયમૂર્તિ' રોપેન્સર કહે છે:

ગુરુ-વિરોગ

બેઠાં વગે', વળી ઉઘડેતાં પાનિયાં, પુસ્તકોનાં,
રૂડાં હેતે સ્મૃતિપદ બધાં લોકલે આજ જૂનાં,
મીઠાં મીઠાં રિમત મધુર ને બબ્બ મૂતિ' શરેશ
ભુલાયે ના રસિક કરતા વાતથી બાળ રાણ.

સૂનાં સ્થાનો સજીવન થતાં, સાંભળે બોલ જુના,
છોડી જાયો કદિય અમને એમ તો ધાયું'તું ના,
શિશ્યાંએ સૌ શિશુસમયની આપની સોળતીઓ,
ત્યાં ત્યાં આવી વય બદલી સંતાય જાણે પરીઓ.

શાળા છોડી કદિક ઉડયું ચલ્લીઓરી અંચો ચે
સાથે વેચે તમ સ્મરણ સૌ પાંખની પ્રેરણા ધે.

ક. રમિલા વોરા

પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના કાયદેમર સમ-
પનો આસ પ્રશ્ન નથી. બે સ્ત્રી વચ્ચે સુધી
રખાત તરીકે રહી હોય ને પત્નીના જેવું જ
સ્થાને કુટુંબમાં પ્રાપ્ત થયું હોય તો એ પુરુ-
ષના અવસાન પછી એ સ્ત્રીને ભૂખમરામાં
બટકવા દેવાય જ નહિ. એટલે જીવન પૈતૃતના
ક્યાલોનો આ પ્રશ્ન નથી; પરંતુ દિલ્હીના
ધાર્મિક પ્રશ્નોએ જે અંગત જવાબદારીઓ
કાયદાથી નાખી છે તે પ્રમાણે જ તે પૂરી
થેવી જોઈએ.

પાર્શ્વ નાગુપાલ વિરૂદ્ધ બાઈ મેંલીપાઈમાં
જસુડીશીયલ કમીટી આગળ જરૂરમંતો પ્રશ્ન
ઉપરિચત થયો નહોતો, છતાં (પાનું ૧૬૨)
ન્યાયમૂર્તિઓએ કહ્યું છે કે 'રનેદીના અવ-
સાન સુધી રખાત કાયમ ને વફાદાર હોયતો
તેને બોરાણ પોરાણનો હક છે જ.' ફક્ત આ
બે શરતો જ હરવેલી છે. નીંબારેડી વિરૂદ્ધ
લક્ષ્મણમાં લક્ષ્મણવાને સંબંધ અપવિત્ર હતો
છતાં મરનારની એ કાયમની રખાત હોવાથી
તેને બોરાણ પોરાણનો હક આપવામાં
આવ્યો હતો ને એ દેસમે કાયમ જ છે.
શ્રીયુત કાણે કહે છે કે, ન્યાયમૂર્તિઓએ ફક્ત

મથણું જ નોંધ્યું છે એટલે મથાળાને જ તે
લાય પડે છે, પરંતુ ન્યાયમૂર્તિઓએ એ કેસ
વાંચ્યો નથી એમ કહી રાક્ષ જ નહિ. ન્યાય-
મૂર્તિ કોણે જે સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો તે વિચાર્યો
ન હોય તેમ પણ બને નહિ. એ સિદ્ધાંતને
ન્યાયમૂર્તિઓ મળતા ન થતા હોત તો એ
નિર્ણયને કદી સંમતી આપી ન હોત. નામાં-
રેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મણવાને આમ આકસ્તરી રીતે
પણ સંમતિ આપવાથી પણ આનંદીલાલ
બાગચંદ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાગામનો દેસમે કાયદાનું
સ્વરૂપ લાઈ શકે નહિ, એ સ્પષ્ટ વાત છે.

તે સિવાય પણ મિતાસુરે કાયદાનું સ્વરૂપ
સ્વરૂપ સમજાવેલું છે. એમકાર વિરૂદ્ધ કમિ-
યાસંદર અને નીંબારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મણવાના
નિર્ણયો હું અનુમતું છું, અને પ્રતિવાદી નં.
૧ ને તેની અવરુદ્ધ સ્ત્રી તરીકે ન્યાં સુધી
તે મરનારને વફાદાર રહે ત્યાં સુધી તેને
વાદીના આપની મીલકતમાંથી બોરાણ પોરાણ
મળવી જ જોઈએ, એમ હારાનું છે.

ન્યાયમૂર્તિ વાડીઆ ન્યાયમૂર્તિ લોકુરને
મળતા થયા હતા.

સા માન્ય રીતે આપણી માન્યતા એવી છે કે, બાળક જન્મે તે પછી જ એની સંભાળ અને કેટલાક નિયમોનું પાલન કરવાનું હોય છે, પરંતુ ખરી રીતે તેમ નથી. પ્રથમ તો માતાની ઉંમર અને તંદુરસ્તી ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. અર્થ રહે ત્યારથી જ માતાની અને ગર્ભની બંનેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. આ પ્રમાણે પુરતી કાળજી લેવાય તો જ બાળક તંદુરસ્ત જન્મે છે.

ધણા લોકો એમ ધારે છે કે, છોકરીઓમાં માસિક ફેરફાર થઈ જાય એટલે તે મોટી, પરણવા લાયક અને માતા થવા લાયક બની ગઈ ગણાય; પરંતુ આ માન્યતા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. કારણ કે એ તો કુદરતી ફેરફારની શરૂઆત થઈ કહેવાય. તેનાં હાડકાં અને રના-યુઓ પ્રસૂતિનો શ્રમ વેડી શકે તેટલાં મજબૂત થએલાં હોતાં નથી અને તેનું મગજ પણ પોતાના બાળકને કેળવી શકે તેવું પીઠ યોગ્ય હોતું નથી. પોતાની જ શુદ્ધિ બાળક જેવી હોય ત્યાં, પોતાના બાળકને કેવી રીતે ઉછેરી શકે? તેથી છોકરી બરાબર ઉંમરલાયક ન થાય ત્યાં સુધી તેનું લગ્ન ન કરતાં ઉંમર લાયક ને જરા પીઠ જેવી થાય ત્યારે જ પરણાવવાથી એક તંદુરસ્ત અને સુખી માતા થશે. વળા યોડી મોટી ઉંમર થયા પછી બાળક જન્મે તો તે પણ તંદુરસ્ત અને આનંદી થશે. માતાઓ સ્વચ્છ અને પવિત્ર હશે તો તેમનાં બાળકો-એટલે કે ભવિષ્યની માતા પિતાઓ-પણ તંદુરસ્ત અને સુખી થશે તથા તેઓની ભવિષ્યની પ્રજા પણ તંદુરસ્ત નીવડશે.

બાળલગ્નની તરફેણ કરનારા ધણા એમ કહે છે કે, કુમળા ઉંમરમાં પ્રસૂતિની પીડા ઓછી થાય છે. પરંતુ પ્રસૂતિની પીડા થઈ થઈને ય પ્રમાણમાં કેટલી ઓછી થાય? અને

તે ઉપરાંત જેમ કુમળા ઉંમર હોય તેમ સદન કરવાની શક્તિ પણ ઓછી હોય, માટે બહેનોએ ખાસ ધ્યાન રાખવું કે, માસિક ફેરફાર થયાને પાંચ વર્ષ થાય ત્યાર પછી જ લગ્ન અર્થથી જોડાવું.

“જેવા જન તેવું જનન.” સુજન અને તે સુજનન કરી શકે. પ્રથમ સજ્જન અને રેનેલીજન અને તે જ સુધક અને સંસ્કારી પ્રજા કેળવી શકે. સુજનન પછી સુજનન એ કુદરતી કાનુન છે. આમાં માતા પિતાની પાછી વય, દંડ સમજણ અને દિવ્ય પ્રેમ એ ત્રણ વસ્તુની અપેક્ષા રહે છે.

સદાચારી અને સ્નેહ સંપન્ન દંપતીની સંપત્તિ એની સંતાતિ છે. એ સંતાતિ જ હરકોઈ દેશની આશા ને આત્માદિની નિશાની છે. એવાં દંપતીની સંયમ કળાંતી. પરાકાષ્ઠા રૂપે અત્તરતાં સંતાનો સમાજમાં રતન નીવડવાનાં. જે માતાપિતાએ ગર્ભાધાનની જવાબદારી વહોરતાં પહેલાં દાંપત્યના સદાચાર સેવ્યા હોય તેનાં સંતાન ઘટ્ટ, મિષ્ટ ને શિષ્ટ જ નીવડવાનાં. સ્નેહાળ માતાનાં સંતાન હંમેશાં વધુ ચત્તિવાતાં થવાનાં, એમાં કશોએ શક નથી; પરંતુ એ સ્નેહાળ માતાપિતા જે સદાચારી હશે તો જ એનાં સંતાન સંસ્કારી થઈ શકશે.

પત્ની ઋતુમતી અને સુયોગ અને—વયથી અયયવથી, આરોગ્યથી ને ઉલ્લાસથી—ત્યારે ગર્ભાધાન થાય એ સ્ત્રીઆરોગ્યનો પહેલો પાયો છે. ગર્ભ રહ્યા પછી સંયમ પાળવાથી બાળક સાંજું, નરવું ને તેજસ્વી થાય છે.

હવે સગર્ભાએ કંઈ વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ તે આપણે જોઈએ. સગર્ભાએ પોતાની જવાબદારી સમજીને પોતાની તખીયત સંભાળવાની છે, કારણકે તેની તંદુરસ્તી ઉપર જ તેના બાળકની તંદુરસ્તીનો આધાર છે. પોતાના બાળકની ખાતર માતા શું ન કરે? પ્રાણ આપવાની જરૂર પડે તો તે પણ આપે, પણ બાળક બિચારું કાંઈ પ્રાણ માગતું નથી, એ તો માત્ર તંદુરસ્તી માગે છે, અને તે તેને આપવાનો દરેક માતાનો ધર્મ છે.

જો સગર્ભાના જીવને કલેશ થવા કરતો હોય તો તેવું બાળક તંદુરસ્ત જન્મતું નથી. મારે સગર્ભાએ હંમેશાં આનંદી રહેવું. માતા આનંદી રહેશે તો બાળક પણ આનંદી થશે. બાળકનો ખરો જન્મ તો ગર્ભ રહે ત્યારથી જ થાય છે. જ્યારે બાળક માતામાં પેટમાં હોય ત્યારે માતાનો ખેરાક, માતાના વિચાર અને વર્તનની અસર બાળકના ધડનર ઉપર થાય છે. પ્રુષ્ટિકારક ખેરાક ખાવો, તખીયત સંભાળવી, મનને કલેશ થવા દેવો નહિ અને કલેશભય વાતાવરણથી બંનેનાં લગી દૂર રહેવું. એક નવા મનુષ્યની જીંદગીનો આધાર પોતાની ઉપર છે અને એવું જીવન સુધારવું કે બગાડવું એ પોતાના હાથમાં છે એટલું માતાએ યાદ રાખવું.

અર્ધધ્યાન વખતની વૃત્તિઓ અને સંસ્કાર બળવાન ની રહે છે તેમ ગર્ભકાળ દરમીયાનની માતાની દીનચર્યા—એટલે કે માતાના સદાચાર, સુખશાન્તી અને ઉત્સાહ જળાપાદ રહે, એનામાં મહેમંજીઓ જાગે, નાનાં સાદસ સેવાનાં, સર્મનનાં અને સમર્પણનાં કામ કરે તો એ સર્પણ ગર્ભરથ બાળકનાં વિદ્યાસ ઉપર ઉમદા અને બહુઈ અસર પેદા કરે છે.

ધણીવાર સગર્ભાને ખાતાનું બાવતું નથી. ગાયમંડની પ્રુષ્ઠી હવામાં રહેતાં હોય અને પ્રુષ્ઠાં ખેતરમાં સૂઈના તડકામાં મહેનત

મજૂરી કરીને જેનાં અંગ કસાયેલાં હોય તેને તો એવા અમાવા બાગે જ થાય છે. પરંતુ આપણી જીંદગી એટલી કૃત્રિમ બની ગઈ છે કે ગર્ભ રહે એટલે કોઇને કોઈ રીતે તખીયત બમડે જ કોઇને ઉત્તરીઓ થાય, ચક્કર આવે, તાવ અગર સોજા ચઢે છે, કોઇને ઝાંઝા થાય છે કે સખત બંધકાપ થાય છે. એમ અનેક રીતે સ્ત્રી હેરાન થાય છે. ખાવો તરફ અમાવા તો લગભગ દરેકને થાય છે. ખાતાનું બાવતું ન હોય ત્યારે તીખું કે મસાકેદાર ખાતાનું રચિ કરશે એમ ધારીને તેવું ખાતાનું આપવું નહિ તદ્દન સાત્ત્વિક પ્રુષ્ટિ આપે તેવો સાદો મસાલા વગરનો અને સહેલાઈથી પચી શકે તેવો ખેરાક આપવો જોઈએ. સગર્ભાને બે જીવ પોષવાના હોય છે એમ ધારીને કેટલાક તેને પ્રુષ્ઠળ ખાવાનો આમ્રહ કરે છે, પણ ભૂખ ઉપરાંત ખાવું નહિ. જેમ બને તેમ પ્રુષ્ટિકારક ખેરાક લેવો. રોટલી, દુધ અને જીરું જીરું ફળો એ ત્રણ બહુ પ્રુષ્ટિકારક છે. સાદો ને સાત્ત્વિક ખેરાક ખાધો હોય તો બાળક તંદુરસ્ત જન્મે છે, અને જો તે જન્મથી જ તંદુરસ્ત હોય તો તેને ઉછેરવું સહેલું પડે છે. ફળમાં નારંગી સૌથી સારી ગણાય છે. દરરોજ એક મોટો ખાલો બરીને સંતરાનો રસ સગર્ભાને આપવામાં આવે તો તે બહુ જ ફાયદો કરે. મોસંખી, સફરજન, તરણુય વગેરે તાજાં ફળો પણ બહુ જ ફાયદાકારક છે.

વળા બાળકનાં શરીરની વૃદ્ધિ અને માતાના શરીરનો ધસારો એ બે વસ્તુને પહેંચી વળવા પોષણદાયક ખેરાકની જરૂર રહે છે. સુખ્યત્વે દૂધ, ફળ ને શાકભાજીમાં જ વધારે પ્રમાણમાં વીટામીન હોવાથી તેની ખાસ જરૂર છે. ધણી સ્ત્રીઓને ગર્ભાવસ્થામાં કાલસા કે જૂનડો વગેરે ખાવાની ટેવ હોય છે, તેવું કારણ એ છે કે શરીરમાં અમુક પ્રમાણમાં ફેરોસિયમની જરૂર છે. ગર્ભાવસ્થામાં તેવું પ્રમાણ જોણું થવાથી

ઉપરની વસ્તુ ખાવાનું મન થાય છે. સાતમને લોહ, ચૂનો, દોસરસ વિગેરે કિંમતી દારૂ આપવામાં આવે તો તેમને કચરો ખાવાનું મન ન થાય. પહેલેથી પૂરતા દારૂ માતાને મળે તો બાળકને દાંત સહેલાઈથી અને સારા ફૂટે છે. ગર્ભકાળ દરમ્યાન ચેતનદાર વીડા-મીન્સ અને પ્રોટીન વાળો ખોરાક ખાસ જરૂરનો છે. માતા અને બાળકના આરોગ્યનો મોટો આધાર આ ખોરાક ઉપર છે. આરોગ્ય એટલે માત્ર તનનું જ નહિ, પણ મનનું ને હૃદયનું પણ ખરું. આરોગ્ય એ હજી છે એટલી દરજ્જા પણ છે જ. માતાએ ગર્ભકાળ દરમ્યાન શાકભાજી, દૂધ ફળ વગેરે હલકો ખોરાક લેવો. બહુ મરમ, ખાદા અને તીખા ખોરાકથી બાળકને તૃણાતી મરમી, આંચકી, ગ્રમમાં વગેરે ચવાનો સંભવ રહે છે.

ખુશી દવાથી સમજીને બહુ કાપદો થાય છે. જેમ બને તેમ ઓરડાનાં બારીખારણાં ખુલ્લાં રાખવાં. શરદી ન લાગે તેની સાચવેલી લેવી. સવાર સાંજ વખત મળે તો ફરવા બહુ. ઘરની પાસે ચોક્ખી વાડી હોય તો ત્યાં હાથડામાં બેસીને કામ કરવું. યીલુવા ઝાટકવાનું કે બીજું જ. ઘરનું કામ બતી શકે તે ખુલામાં કરવું. એમ કહેવાય છે કે, ઘરતી ચાતાનો નોટલો વધારે આશરો લીધો હોય તોટલો માતાનો અને બાળકના શરીરને કાપદો થાય.

સમજીએ પોતાના શરીરથી વધુ પડતી મહેનત ન કરવા ખાસ કાળજી રાખવી. પણ દાલ-માસં, ઉઠં બેસ, સે મુક-કચી જ કરવી. પેટનાં સ્નાયુઓને જેમ વધારે કસરત મળે તેમ સારું. ખુરસી ઉપર બેસવા ઉઠવાથી સારી કસરત થાય છે.

વળી કપડાંની ખાખતમાં પણ ખાસ ધ્યાન

આપવું. બારે તે ત્રેમ કપડાં ન પહેરવાં જોઈએ. કમર ઉપર સખત નાડી બાંધવી નહિ.

નવ માસ સુધીમાં સમજીને પેશાબ ત્રણ ચાર વખત લેડી ડોક્ટર પાસે તપાસરાવવો એ ખાસ જરૂરની વસ્તુ છે. પેટ સાફ રાખવું એ પણ મહત્વની વસ્તુ છે. આંતરડાં સ્વચ્છ રાખવાં. બહુ જુલાળ લેવો એવું કાંઈ નથી. ખોરાક સાચવેલીથી ખાઈ, પુષ્ટળ પાણી પીવું અને કસરત કરવી એટલે દરત સાફ આવે. તેમ છતાં જો દરત સાફ ન આવે તો એરંડીયું કે પેચીન લેવું, વિલાયતી મીઠું કે એવી બાતના સખત જુલાળ સમજીને મોટે સારા નથી.

પ્રતિકારક ખોરાકની સાથે ખેરનું ધી, જરૂં, નાગંધાર, બત્રીયું વિગેરે આપવું જરૂરી છે. સુવાચ વખતે પૂરતો ખોરાક, સૂક, કાળા-જરી, બીંબોળાનું તેલ, વગ વિગેરે દવાઓનો પૂરતો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પાચન થાય તો ધીના રોરો આપવો, તે પદ્ધતિ બહુ સારી છે.

જો ન્હાનપણથી સ્વચ્છ કુદરતી જીંદગી ગાળી હોય તો સુવાચમાં બાપે જ લીધો આવે. પરંતુ અણધાર્યું કંઈ બને તો સારા લેડી ડોક્ટરનો કે નર્સની સલાહ લેવી. દર મહીને તેમને તપીયત બતાવવી. સુવાચ કરવા માટે અણધર દાપણ કડી ન બોલાવવી. મેટલિક ટેકણે સુવાચમાં મંદા ને મંદાતા જોઈડાં અને અધારીયા ઓરડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ તે તુલન ખરાબ ફીત છે. જેમ બને તેમ સ્વચ્છ અને ધોએલાં કપડાં, ચાદર, ચોઢવાના જોઈડાં વિગેરે વાપરવું. ઓરડો પણ પુરતો દવા ઉમસવાળો જોઈએ. ખાવા અને પીવાનાં તથા ધોવાનાં વાસણ, એ દરેકમાં અત્યંત સ્વચ્છતા રાખવી. (ચાહ)

‘સો-જીવન’નું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા પાંચ છે.

રસોઈ ઘર

સંપાદિકા:

સી. મણીમહેન એચ. મહેતા

લખાવનાર :

સી. જશવંતીબહેન એમ. દેસાઈ

સાદા

સાધન—મેંદા શેર એક, ચોખાનો ખારીક
ચાટા પોણા શેર, ધી શેર ૨

કરવાની રીત—ધોયેલાં ધઉંને એક
શેર મેંદા લઈ તેમાં પાંચ તોલા ગરમ ઘીનું
મેણુ દઈ, પછી પુરોની માફક કઠણ ખાંધવો.
પછી તેને પાંચ તોલા ધી અને પાંચ તોલા પાણી
મેળવી એ કણેકને પત્થર ઉપર લાકડાની
મોઝરીથી ટુંપતા જવું અને ઉપર લખ્યું તે
પાણી ને ધી મેળવતા જવું. મોઝરીથી સારી રીતે
ટીપીને સેવનાં લોટ જેવી ટીકી કરવી. પછી
ખીચડીયા ચોખા પોણા શેર લઈ તેનો લોટ
કરાવી, તેમાં કાચું (દંડ) ધી પોણા શેર
મેળવીને તેને શીણીને એક રસ કરવો. તેને
ચોખાનો સાટા કહેવાય છે.

હવે મેંદાની કણેકને પાટલા ઉપર પાયરી
દેવી. જેટલું કણેકનું દળ હોય તેટલું સાટાનું
દળ પાટલા પરની કણેક ઉપર પાયરી દેવું
પછી કણેકને સરખે બાંને મેવડ વાળવી. પછી
તેનો વોટા વાળવો અને સાટા બહાર ન
નીકળે તેવી રીતે તપાસીને હાથે લુચા પાડવા
અને છેડા દળાવી લુઆની માપસર મેળવી
પુરીઓ વણવી. તેની વચ્ચે પાંચ કાણા આંખ-
ળીથી પાડી એક શેર ધી ગરમ મુઝી તેમાં ધીમે
તાપે બદામી રંગની ચતા સુધી ફેરવવી. અને

પાસા ચડી જાય એટલે ઝારાથી કાઢી લઈ
ધી નીતરી જાય તેવી રીતે એક ચારણીમાં
ઉભી મોઢકાં જવું. આ પુરીઓ આ સાથે વધારે
સ્વાદીષ્ટ લાગે છે. અને લાખી મુદત દવા ન
જાય તેવા વાસણમાં રાખી હોય તો રહી શકે
છે. ઘણા સરતો અને ઘરમાં બની શકે તેવા
સામાનના ત્રણ ચાર ગણા પૈસાં વેડફતા બચે
એટલા માટે મારા બહેનોને એક અનુભવેસ
કરવાની મારી ખાસ બલામણુ છે.

પાકા કેળાંનો હંડલો.

સાધન—પાકા લીલી જાલના કેળા નં.
૨૦, ધી ૧૧ શેર, ખાંડ ૧ શેર, ચાવો ૧૧ શેર,
જાયજળ ૧, એલચી દાણા ૦૧ તોલા, બદામ
ખીજ ૫ તોલા.

કરવાની રીત—પાકા કેળાની જાલ કાઢી
નાખી કલાઈવાળા તપેલામાં કઠણથી કેળાનો
પુટો કરવો. પુટો તૈયાર થાય એટલે ઉપરનાં
ધીમાંથી ૦૧૧ શેર ધી કેળામાં મેળવવું.
પછી એક શેર ખાંડની ચાસણી કરી તેમાંથી
અરધી ચાસણી આગમાં જુદા વાસણમાં રાખી
ખાકોની અર્ધી ચાસણીમાં કેળાનો અર્ધો પુટો
મેળવી દેવો અને ચુકા ઉપર મુકવું અને
પુટ્યા કરવું. ખીજું અર્ધો શેર ધી તથા ખાકોની
ચાસણી ચુકા ઉપર થોડી થોડી નાખતાં
જવું. આ પ્રમાણે ચુકા ઉપર બે કલાક સુધી

ધુટયા કરવું. જાડું ચાપ એટલે બદામનાં બીજને
ગરમ પાણીમાં પલાળા, હાલ ઉતારી બારીક
ચોરીયાં કરી તેમાં જાયફળનો ભુકો કરી
બજરાવી, એલચી દાણાનો ભુકો કરી બજરાવી,
હલવાને ફેરવેલો. નીચે ઉતારીને આ ક્રિયા
કરવી. વધુમાં વધુ ૧૫ દીવસ સુધી હવા ન
જાય તો આ હલવો સારો રહી શકે.

બદામની પુરી

સાધન — સારી બદામનાં બીજ ૦૫ શેર,
સાકર ૦૫ શેર, ફેસર બે આનીબાર. એલચીનો
ભુકો ૦૫ તોલો, પીત્તળની ચુડી નં. ૧.

રીત — પાણી ગરમ કરી તેમાં બદામનાં
બીજ નાંખી દેવા. પછી નીચે ઉતારી હાલ
કાઢી નાખવી અને તેમાં સાકર ૦૫ શેર
મેળવી ખુબ પીસવી. પીસતી વેળા અંદર
ફેસર, એલચી સાથે મેળવી દેવા. પછી તેનાં
આઠ ભાગ કરવા. દરેક ભાગ પીત્તળની ચુડી-
માં જે બદામની પુરી નેપડાં જ આકારની
હોય છે તેમાં ભરી દધ ઉપર હાથ ફેરવી એક
કામળ ઉપર મુકવી. અને તેનાં ઉપર આકાર
ખરાખર રહેવા માટે પોલા હાથે વેલણુ ફેરવવું.
પછી સમઢીમાં અગ્નિ સળગાવી નીચે ચાળા
રાખી દેવી. પણુ પુરી નીચેથી કામળ કાઢવો
નહીં. ચાળાથી સગડીનું તળાણું દોઢ ઈંચ લંબુ
રહે તેમ કરવું. અને તે તપાસ્યા કરવી. અને
બદામી રંગની ચાપા એટલે કાઢી કામળ ઉપર
મુકવી. નીચે કામળ ચોટી ગયો હોય તો કાઢી
નાખવો. પછી ફરીવાર પાકું ફેરવી કામળ બદલાવી
પાછી ચાળા, સમઢી ઉપર મુકવી. પાકી જાય
એટલે ઉતારી લેવી. નેટલાં નંજ કરવા હોય
તેટલા સગડીનાં પ્રણામમાં અગ્નિ ખરાખર
લાગે તેટલાં મુકવાં. આવી જ રીતે કાણુ તથા
મમફળાનાં બીયાંના ચાપ છે. કેટલાંક વેપારી
ચણાનાં આટાને શેડી અંદર બદામનો એસન્સ
તથા મીઠાઈનો રંગ નાંખી કમાવાનાં સાધન
તરીકે બદામની પુરી કરી જનતાને છેતરે છે.

માતૃત્વનો મહિમા

લેખિકા,

એક 'યુવતી'

‘બા’ કેવા મીઠા અને કૃષ્ણપ્રિય
શબ્દ ! સમગ્ર વિશ્વની મીઠાશ બા શબ્દમાં
સમાઈ ગઈ છે. કેટલા પ્રેમ અને ઉમળકાથી
એક બાળક ‘બા’ શબ્દ ઉચ્ચારે છે ? ખરેખર
એક જન્મેલામાં દુનિયાનાં તમામ દુઃખો ભૂલાવી
દેવાની અતિ ઉચ્ચ શક્તિ રહેલી છે.
માતાનો ખોજો એ બાળકને મન તમામ સુખ
દુઃખનો ઉભરો હાલવવાનું એમ માત્ર અને
અગ્રેડ રયાન છે. એની હૃદય અનંતશાન્તિની
પ્રેરણારૂપ છે. એની છાયામાં સદાય સુખનું
સર્જન, પ્રેમ અને વાતચીત રહેલાં હોય.

અનેક કવિઓ અને લેખકોએ માતૃત્વનો
મહિમા ગાયો છે. સ્ત્રીના જીવનમાં માતૃત્વ એ
એક મહાભૂયો દ્વારો છે. બાળકને પારણામાં
પોઢાડી બા બ્યારે હાલરડાં ગાય છે, ત્યારે
સ્વર્ગની ડાહ્ય દેવી સમાન લાગે છે. માતાના

આવા પ્રભાવ અને શક્તિને માટે 'અવાયું છે' કે 'ને' કર બુલાવે પારણું તે જગત भर सासन 'કરે.' મારા સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે તો હરેક સ્ત્રીનું જીવન માતૃત્વ વીના સંપૂર્ણ નથી. અનેક વિદેશી બહેનોનું પણ એવું માનવું છે, કે માતૃપદ મેળવ્યા પછી જ સ્ત્રી માનસિક, તથા શારીરિક સંપૂર્ણ વિકાસ સાધે છે.

મોટે ભાગે માતાઓને શીરે બાળકો હરેક સારા એવા બોજ રહેશે હોય, જે માતાઓ સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી હોય તો જ બાળકનું ઉચ્ચચારિત્ર ધડવામાં પોતાનો ફાળો આપી શકે. બાળકના જીવનમાં સારા યા નરસા સંસ્કારો રાખનાર મૂળ તો તેની માતા જ છે. બાલ્યાવસ્થામાં બાળકોનો બધો સમય ખીખા કુટુંબીઓ કરતાં માતા સંસર્ગમાં વધારે પસાર થાય છે. તેથી જ માતા સદૃશ્ય અને આવડત યકી બાળકના ભાવિ જીવનનો પાયો નંખાય છે. વળી પ્રત્યેક બાળક ભવિષ્યનો સમાજસેવક તથા દેશસેવક છે. તેથી જે માતા કુમળા બાળમાનસ પર સ્વદેશભિમાન તથા રાજસેવાના સૂત્રો ઠસાવે છે, તે માતા દેશ તથા સમાજને આસીર્વાદ સમાન છે.

પ્રાચીન મહાપુરુષોએ પણ માતાનો મહિમા ગાયો છે. ઇતિહાસમાં એવા અનેક વીરપુરુષોનાં દાખલાઓ મળી આવે છે, કે જેમના યશસ્વી અને ઉજ્જવળ જીવનનો મૂળ સ્તંભ તેમની માતાઓ હતી. તેઓની પાછળ લેવા-યલા તેમની માતાઓના અથાગ શ્રમ અને કાળજી એ તેમની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતાના કારણો હતાં. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનાં માતા જીજ્ઞાબાએ બાળપણમાં શિવાજી મહારાજને ગૌસેવા અને પ્રજાને

સુખી કરવાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. એ જીવન-દાખલો છે.

અર્વાચિન યુગમાં આર્થિક તંગી, સામાજિક બંધનો અને તેને અંગે ઉપરિચિત થતી નીરક્ષરતાને લીધે સ્ત્રીશક્તિનો ઉત્કર્ષ અટક્યો છે, નિર્ધનતા અને અજ્ઞાનતાને કારણે આપણા દેશની અનેક સ્ત્રીઓ. બાળકો હરેક બાળકમાં બિંદુલ પછાત માલમ પડી છે. એમાં વળી જીવવાણીમાનસ અને અંધશ્રદ્ધાએ સારા એવા સાથ આપ્યો છે. જે કે ઘણી કેળવણી અને મધ્યમ વર્ગની બહેનો બાળકો હરેક મંદત્વ સમજતી રહ છે, પણ વિશ્વના ખીખા અનેક દેશો કરતાં હિંદમાં બાળકોના આરોગ્ય અને તેમની કેળવણી પાછળ ઘણું ઓછું લક્ષ્ય આપાય છે. તેમાં વળી શીમંત અને સાધન-સંપત્તિ સ્ત્રીઓ નોકરો રાખીને બાળકો હરેક બોળે હળવે કરતી રહ છે. આમ માતા તરીકે જે રચાન અને પદ સ્ત્રી યુગેથી બોજવતી આવી હતી, તેમાં અનેક કારણોને લીધે વિક્ષેપ પડ્યો છે. એક સમય એવો હતો, કે જ્યારે સ્ત્રી સંતાનોને જર્વાઈ આપી, તેમને સંસ્કાર અને ધીરતાનું શિક્ષણ આપી માતૃપદને શોભાવતી અને તેમાં પોતાનું ઔરવ સમજતી, જ્યારે અત્યારની ઘણી યુવતીઓ માતૃત્વને હીણપદ અને બાળકો હરેક જર્જળ સમજતી રહ છે.

હિંદની કેળવણી અને સંસ્કારી બહેનો તથા ભવિષ્યની માતાઓ માતૃત્વનો મહિમા દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખે, માતા તરીકેની આદર્શ ફરજો જાળવે, અને તેમ કરી દેશસેવા અને સમાજસેવા કરવામાં પોતાનો અનિવાર્ય ફાળો આપે એ હઝીમીય છે.

તમે 'સ્ત્રીજીવન'ના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક બનો.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ. પરદેશ : દસ શીર્ડીંગ (૬-૧૦-૦)

'સ્ત્રી-જીવન'. કાર્યાલય, અવેરીવાડ, અમદાવાદ.

શ્રીમતી ગોદાવરી પરજોડરને મહારાષ્ટ્રના ગરીબ ખેડૂતો 'ગોદુતાઇ'ને નામે સંબોધે છે. ઉપરમાંના ૭૦ હજાર વારથી-આદિવાસીઓ ને આજ સુધી જમીનહાર, અને શાહુકારના પંખ હેઠળ ક્યડતા યુક્તિમય પરુઓની જીંદગી જીવી રહ્યા હતા, એમનામાં માનવતાનું અભિમાનમયુત કરી આઝાદીની લડત માટે ખડા કરી દેનાર આ 'ગોદુતાઇ' કંબાજ વારથી કિસાનોના દિલમાં રંધાન પામી છે. જમીનહાર શાહુકારના યુગેઓ અને સહકારના દમન ને ગોળાઓનો સામનો કરી એણે મહારાષ્ટ્રના ખેડૂતોને સંગઠિત કરી, પોતાની આઝાદી માટે કુરબાનીઓ કરતાં ને લડતાં શીખ્યું છે.

પૂનાના એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલને ત્યાં લાડ-કાડમાં ઉછરેલ, વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરનાર, ચહેરાની સુંવાળી જીંદગી જીવવા દેવા-મેલા આ મહિલાએ ૧૯૩૫ની સાલથી પોતાના દેશની સેવાનો ભેખ ધર્યો છે. આને તેઓ મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતની કિસાન સભાનાં મહદનીશ મંત્રી છે. મહારાષ્ટ્રના કિસાનોનાં આ આગેવાન બહેન મુખર્જી પ્રાંતિક ધારાસભા માટે ઉમેદવાર તરીકે ઉભાં રહ્યાં હતાં.

*

ડાક્ટર અયમખાએ અંધદેશમાંથી મદ્રાસની ધારાસભા માટે ઉમેદવારી કરી હતી.

અયમખાના પિતા આંધ્ર દેશના એક પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર ચંદ્ર ગયા. ગળયુધીમાં જ પ્રગતિશીલ વિચારોનો તેમને વારસો મળેલો. પિતાએ દીકરીને ડાક્ટરી પાસ કરાવવા પર-દેશ મોકલાવી; પણ આપણા દેશના ડાક્ટરોની પેઢે પરદેશથી કમાઈ આવેલી એ વિદ્યાને માત્ર પૈસાની ખાતર વટાવી ખાવાનો ધંધો અયમખાને પસંદ નહોતો. એણે તો પોતાની એ વિદ્યા દ્વારા પોતાના દેશની ગરીબ, અમણ ને અજ્ઞાનને કારણે મંદ મોતનો ભોગ બનતી બહેનોની સેવામાં જ આડી દીધી.

કે ટ લા ૬

સ્ત્રી-પરિચય

*

ડાક્ટર અયમખાનું ઘર રોગથી પીડાતી જ નહિ પણ સમાજના મિત્રે સંતાપેલી સ્ત્રીઓ ને છોકરીઓનું આશ્રય સ્થાન બની મયું. ડાક્ટરીના આ ક્ષીબ્ધતા વ્યવસાયમાંથી દુરસદ મેળવી લઈને, અયમખાએ છેક ૧૯૨૮ની સાલથી ડોંગ્રેસની યજ્ઞવળમાં પણ સારા એવા દિરસો નોંધવ્યો છે. ૧૯૩૨ 'ની સાલથી સમાજવાદ ને કમ્યુનિઝમને તેમણે ગરીબી ને રોગના દુઃખે દુઃખી દુનિયાના એક માત્ર ઉપાય તરીકે સ્વીકારી લઈ, એને માટે જીવન અંપણ કર્યું છે. આને ડા. અયમખાએ પોતાના પ્રાંતમાં ૨૦,૦૦૦ સ્વયંસેવાળું જમરનક્ત મહિલા સંગઠન ઉભું કર્યું છે. આંધ્રની મહિલાઓએ એમને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કર્યાં છે.

*

બીબી સન્તકુંવર એ પંજબની ધારાસભા માટે ઉભાં રહેલ ઉમેદવાર છે. અમૃતસરના દેશબિમાની સમાજમાં કોઈ એવું માનવી નહિ હોય જેમણે બીબી સન્તકુંવર ને એમતા પતિ ગુરજસિંહનું નામ નહિ સાંભળ્યું હોય. બીબી સન્તકુંવર અમૃતસરનાં જાણીતાં મહિલા આગેવાન છે. ડોંગ્રેસનાં એ પુરણાં કાર્યકર્તા છે. કમ્યુનિસ્ટપક્ષ સાથે તેઓ હાલમાં ડોંગ્રેસમાંથી છુટાં થયાં છે. પંજબમાં મહિલા આત્મરક્ષા લીગ કાયમ કરવામાં એમને કાળો લજો મોટો હતો. આને તેઓ અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદનો પ્રચાર પંજબની શીખ સ્ત્રીઓમાં વધારી રહ્યાં છે.

*

ધરાનમાં સ્થાવક દાનીયાર નામે ધરાની પારસી રહેતો હતો. ફરગી નામની તેની સ્ત્રી

ગાંધીજીની એક સભામાં થોતાજનોમાંથી એક બહેને ગાંધીજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો, કે પોતાના કુટુંબની પાછળ ધ્યાન આપી રહેલી સ્ત્રીઓ દેશસેવા કેવી રીતે કરી શકે? ગાંધીજીએ એ પ્રશ્નનો જે જવાબ આપ્યો તે 'હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ'માં પગડે ચડે છે. એમણે કહેલું કે 'જે સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની સારસંભાળ રાખે અને ખરેખર દેશસેવાની દૃષ્ટિ રાખીને જ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરે, તે એટલું કરવાથી જ દેશની ઉત્તમોત્તમ સેવા કરી ચૂકી છે એમ સમજવું. એથી વિશેષ કશું કરવાની એને જરૂર નથી. પરંતુ શું શીખતો કે શું ગરીબોમાં પણ એવા દાખલા જવસે જ એવા મળે છે.' આગળ ચાલતા એમણે જણાવ્યું હતું કે, 'માતાઓ પોતાનાં બાળકો દેશસેવકો અને એમ ધ્યક્ષતી નથી પણ દીકરો હોય તો સારી કેમણીવાળો ધંધો કરતો થાય એમ ધ્યાન રાખે છે ને દીકરી હોય તો રૂઢી રીતે લગન કરીને દેકાણે પડે એમ ધ્યાન રાખે છે. વળી, કુટુંબજીવનની ગોઠમજમમાં ઊંડા પ્રુષ્ટી જવા સાથે દેશસેવાનો મેળ પણ મળે એમ નથી. આમાં તો મોટે ભાગે પતિરાજીનો જ વાંક હોય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે, કે સ્ત્રીઓનું આખું જીવન હાકારો જન્મવાવામાં ને તેમને ઉછેરવામાં જ ખપી જાય છે. જ્યાં સુધી બાળકોના જન્મ ઉપર અંકુશ ચૂકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સ્ત્રીના સેવા વિશેના વિચારો મિથ્યા છે. આના ધંધાજ લેખે સંતતિનિયમદર્શન કૃત્રિમ

સાધનોનો ઉપયોગ પશ્ચિમમાં વધતો જાય છે. બજેલી સ્ત્રીઓ વગર વિચાર્યું પશ્ચિમનું આંધણું અનુકરણ કરે છે. પણ રોગ કરતાંય આ ધંધાજ ખૂબો છે. જે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો કુટુંબજીવનમાં સંયમ પાળે તો પોતાનાં બાળકો સાંચા દેશસેવકો બને. એવી રીતે તેમને ઉછેરવાને તેઓ શક્તિમાન થશે, એટલું જ નહિ, તેમને દેશસેવા માટે કાઢવો જોઈતો વખત પણ મળી રહેશે.'

*
મદ્રાસથી ખબર છે કે વિદ્યાર્થીઓની કવાયત વખતે બાળણ આપતાં ગાંધીજીએ મિત્રોને સર્વાવકાલની સાથે અંગ્રેજીમાં લખવા બોલવા માટે તેમને ટપકાયાં હતાં. તેમણે ક્યું કે 'એ આપણી શરમ છે.' વિદ્યાર્થીઓમાં ને ખાસ કરીને કન્યાઓમાં ને કાફાકેરો, ટાપ-ટીપ ને પદ પાકેડર કરવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તેનો હલ્લેખ કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે 'જ્યારે લાખો દેશવાસીઓ ભૂખે મરે છે ત્યારે વૈભવ પાછળ ને કૃત્રિમ પ્રુખસરતી પાછળ પૈસાનો દુર્વ્યય કરવો એ અયોગ્ય છે, પરંતુ ભૂતિને પોલીશની જરૂર રહે, જેમને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની બહિસ થયેલી છે તેવી જીવંત ભૂતિઓને પોલીશની જરૂર રહેતી નથી.'

*
પૂના ખાતેના આગાખાન મહેલના યોજા-નમાં આવેલી સ્વર્ગરથ કરતુરખાની અને સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈની માટીની સમાધિ ઉપર ના. આગાખાને આરસનું ચણતર કરાવ્યું છે. આ સમાધિની આસપાસ ખાસ બંધાયેલી દીવાલો ચણવામાં આવશે. ના. આગાખાને આ કાર્ય માટે મહાદેવભાઈની સંમતિ મેળવી હતી. શરૂઆતમાં તો પૂ. કરતુરખા અને મહાદેવ-ભાઈની સમાધિ પર 'આમર' અને 'હેરામ' શબ્દો આલેખાયેલા પરંતુ આરસના પૂડે થવા બાદ સમાધિ પર ફેરવવા મેળ મળ્યા અંગે ગાંધીજી પાસે ના. આગાખાને માગી હતી.

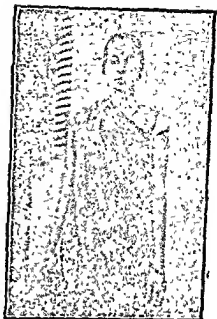
એ. પી. ના ખચરપત્રોને મુલાકાત આપતાં આઝાદ સેનાની ઝાંસીની રાણીની દુકડીની ત્રણ બહેનોએ જણાવ્યું હતું કે 'અમે ઝાંસીની રાણીની દુકડીમાં જ્યારે દાખલ થયાં ત્યારે અમારી એક જ ઇચ્છા હતી અને તે દિલ્લી પહોંચવાની.'

આ ત્રણ બહેનોમાં-શ્રીમતી ચંદ્રન રંગુન-ની ઝાંસીની રાણીની દુકડીની શિક્ષણ શિબિરના સંચાલિકા હતાં, કુમારી ઇ. ઝેરીસર ઝાંસીની દુકડીનાં પરિચારિકા હતાં અને શ્રીમતી રશ્મી આઝાદ સેનાનાં કર્નલ હતાં. ત્રણે બહેનોએ ઓઝો માટે લશ્કરી ઈજવણીની અનિવાર્યતા પર ભાર મૂક્યો હતો. 'આવી ઈજવણીએ અમને શક્તિવાળા બનાવવામાં તથા જીવનની મુશ્કેલી-ઓનો સામનો કરવામાં મદદ કરી છે, એથી શિસ્ત અને નિઃસ્વતાનું અમને બાન થયું છે.' શ્રીમતી રશ્મીએ જણાવ્યું હતું કે 'જે દિંદને આઝાદી મળે તો તેના ધણા પ્રશ્નોનાં નિકાસ વધુ મુશ્કેલીઓ વગર આવી જાય. ઝાંસીની દુકડીની શરૂઆત શ્રીમતી ચંદ્રનની શાળામાંથી થઈ હતી. અને ત્યાર બાદ મત્રાપામાં એની બરતીનું કાર્ય થયું હતું. શરણાગતિ વેળા દુકડીની સંખ્યા ૧૦૦૦ ની હતી. અમારા શિક્ષણની મુદત ૧૮ મહિનાની રખાઈ હતી અને પુરૂષો જેવું જ શિક્ષણ અમને અપાયું હતું. નેતાજી અને ડૉક્ટર લક્ષ્મી અમારી બાતસંભાળ લેતાં.'

*

અમોમાં દિંદની આઝાદીની હીલચાલમાં, ઓઝોમાં વધુમાં વધુ દાન આપનાર શ્રીમતી હીરાબાઈ બેટાઈ, અમોથી કલકત્તા ખાતે આવી પહોંચ્યાં છે. શ્રીમતી બેટાઈ જન્મે શુજરાતી છે અને હવે તેઓ કલકત્તા ખાતે તેમના પતિ શ્રી. એચ. આર. બેટાઈ સાથે રહેશે. શ્રી એચ. આર. બેટાઈ, અમોની આઝાદ દિંદ બેંકના ડીરેક્ટર (વ્યવસ્થાપક) હતા.

શ્રી હીરાબહેન બેટાઈ

તેમણે લાખો રૂપિયાના સેના ચાંદીના તથા જર અવેરાત, અને ૫૧૦૦૦ રૂપિયા રોકડા આઝાદ દિંદ ફોજના ફંડમાં આપ્યા હતા. અને અમોમાં 'ઝાંસીની રાણી' નામની ઓઝોની ફોજ ઉભી કરવામાં તેમણે પુષ્કળ પૈસા આપેલા. કામચુત ખાતેની ઇન્ડિયન-સ લીગની ઓઝોની શાખાના પ્રમુખ તરીકે તેમણે ચોતાનો બધો સમય દિંદી ઓઝોની 'ઝાંસીની રાણી ફોજમાં બરતી કરવામાં ગાળેલો' તેમજ બધાને આઝાદ દિંદ ફોજમાં ઠાંઠપણ બાતની મદદ કરવા તેમણે જણાવેલું અને તેમની આ સેવાના બદલામાં કામચુત ખાતે દિંદની કામચલાઉ સરકારના ઉત્સવ વખતે બરવામાં આવેલી દિંદીઓની સભામાં શ્રી સુભાષ બોઝે તેમને 'સેવક દિંદ' નો ચાંદીનો ચાંદ એનાયત કર્યો હતો.

*

મુંબઈની અસાંતિ દરમ્યાન લશ્કર તરફથી થયેલા ગાળીગાર ડેટલા આધિગા. બેકામ અને

કેતાણી એક સભામાં શ્રોતાજનોમાંથી એક બહેને ગાંધીજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો, કે પોતાના કુટુંબની પાછળ ધ્યાન આપી રહેલી સ્ત્રીઓ દેશસેવા કેવી રીતે કરી શકે? ગાંધીજીએ એ પ્રશ્નનો જે જવાબ આપેલો તે 'હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ'માં પ્રગટ થયો છે. એમણે કહેલું કે 'જે સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની સારસંભાળ રાખે અને ખરેખર દેશસેવાની દૃષ્ટિ રાખીને જ પોતાના બાળકોને ઉછેરે, તે એટલું કરવાથી જ દેશની ઉત્તમોત્તમ સેવા કરી શકી છે એમ સમજવું. એથી વિશેષ કશું કરવાની એને જરૂર નથી. પરંતુ શું શ્રીમંતો કે શું ગરીબોમાં પણ એવા દાખલા જવલ્લે જ જોવા મળે છે.' આગળ ચાલતા એમણે જણાવ્યું હતું કે, 'માતાઓ પોતાના બાળકો દેશસેવકો અને એમ ધ્રુવજી નથી. પણ દીકરો હોય તો સારી કેમણીવાળો ધંધો કરતો થાય એમ ધ્યાન રાખે તે દીકરી હોય તો રૂઢી રીતે લગન કરીને કેકણે, પડે એમ ધ્યાન રાખે. વળી, કુટુંબજીવનની મોડમજમાં ઊંડા ખુંખી જવા સાથે દેશસેવાનો મેળ પણ મળે એમ નથી. આમાં તો મોટે ભાગે પતિરાજીનો જ વાંક હોય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે, કે સ્ત્રીઓનું આખું જીવન છોકરાં જન્મવામાં ને તેમને ઉછેરવામાં જ ખર્ચી જાય છે. જ્યાં સુધી બાળકોના જન્મ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સ્ત્રીના સેવા વિશેના વિચારો મિથ્યા છે. આના કલાજ સેખે સંતતિનિયમનાં કૃત્રિમ

સાધનોનો ઉપયોગ પશ્ચિમમાં વધતો જાય છે. ભણેલી સ્ત્રીઓ વગર વિચારે પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરે છે. પણ રોગ કરતાંય આ કલાજ વધારે છે. જે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો કુટુંબજીવનમાં સંયમ પાળે તો પોતાનાં બાળકો સાચા દેશસેવકો બને. એવી રીતે તેમને ઉછેરવાને તેઓ શક્તિમાન થશે, એટલું જ નહિ, તેમને દેશસેવા માટે કાઢવા બેઠતો વખત પણ મળી રહેશે.'

મદાસથી ખખર છે કે વિદ્યાર્થીઓની ક્વાચત વખતે બાપણ આપતાં ગાંધીજીએ મિત્રોને સર્વાવદાંલની સાથે અંગ્રેજીમાં લખવા બોલવા માટે તેમને કપકાપોં હતો. તેમણે કહ્યું કે 'એ આપણી શરમ છે.' વિદ્યાર્થીઓમાં ને ખાસ કરીને કન્યાઓમાં જે હાહોરો, ટાપ-ટીપ ને પદ પાડેડર કરવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તેનો ઉદ્દેશ કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે 'જ્યારે લાખો દેશવાસીઓ ભૂખે મરે છે ત્યારે વૈભવ પાછળ ને કૃત્રિમ ખુશમુરતી પાછળ પૈસાનો દુર્વ્યય કરવો એ અપોગ્ય છે. પત્યરની મર્તિને પોલીશની જરૂર રહે, જેમને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની બક્ષિસ થયેલી છે તેવી જીવંત મર્તિઓને પોલીશની જરૂર રહેતી નથી.'

પૂના ખાતેના આગાખાન મહેલના ચોખા-નમાં આવેલી સ્વમંરથ કરતુરખાની અને સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈની માટીનો સમાધિ ઉપર ના. આગાખાને આરસનું ચણુનર કરાવ્યું છે. આ સમાધિની આસપાસ ખાસ જંધાયેલી દીવાલો ચણુવામાં આવશે. ના. આગાખાને આ કાર્ય માટે મહાત્માજીની સંમતિ મેળવી હતી. શરૂઆતમાં તો પૂ. કરતુરખા અને મહાદેવ-ભાઈની સમાધિ પર 'જોમ' અને 'હે રામ' શબ્દો આસેખાયેલા પરંતુ આરસે કામ પૂરું થયા બાદ સમાધિ પર કેતરવા મંદીના લેખ અંગે ગાંધીજી પાસે ના. આગાખાને સૂચના મારી હતી.

પ્રદેશમાં મોકલી દેવામાં આવી હતી. કેટલાક
‘મેમો’માં વેક ઓફીસો પીધેલી હાલતમાં રસ્તા
પર પડેલી જોવામાં આવી હતી. કેમ કે
વખતે વિદેશી સમીક્ષકોની હાજરી વચ્ચે અને
ક્યારેક તો એક જ મકાનમાં આવતી હતી.
પરીક્ષાએ અસંખ્ય બળાત્કારો, અસંખ્ય
ગર્ભપાતો, બળજબરી પૂરેલી સગર્ભાઓ,
આપવાતો અને ચામડીના રોગોની પરંપરા
ચાલી હતી. હિંદ સંસ્કૃત ધારાની રૂએ આ
સંબંધે દિલ્હી અમલદારો કશું બોલી શકતા નથી.
આથી ખાસ તપાસ ચાલે તો જ આ મોઝ-
વનારી ધીનાઓ પર પ્રકાશ પડે.

આ પત્ર પર ‘વેકની’ સો ઓફીસોએ
મઢી કરેલી છે.

ઉપર જણાવેલી હકીકત સંબંધે વડી
ધારાસભમાં યુદ્ધમંત્રી શ્રી મેસને સ્ત્રી સૈનિક-
દળ વિશે આરોપોનો પ્રો. રંગા તથા શ્રી
રામાયણપ્રસાદને લેખિત જવાબ આપતાં
જણાવ્યું હતું કે ‘સ્ત્રી સૈનિક-દળની ૧૦૦
ઓફીસોની સહીવાળી ફરિયાદ પત્ર બનાવરી
હતો. તેમણે જણાવ્યું કે ‘સ્ત્રી સૈનિકોનાં નિવાસ
સ્થાનોમાં નિયમનો કડક હતા, અને હાં કેમ
પણ બહારનો પુરુષ કે સૈનિક જઈ શકતો નહિ.
માત્ર તેમનાં હિતો પર ધ્યાન આપનાર
અધિકારીઓ જ તેમની સુલાકાતો લઈ શકતા.
સ્ત્રી-સૈનિકોને બહારજવા આપવા માટે સમય
નહોતો. અઘવાડિયામાં એક વખત તેઓ
સિનેમા દુકાન વિગેરે જોવા જઈ શકતી, પરંતુ
તેમને બાળજબરીથી દુકાન કરવા કે પુરુષ અધિ-
કારીઓ કે બ્રિટિશ અફસરોને ખુશ કરવા
માટે નાચગાન કરવા કહેવામાં નહોતું આવતું.
એવો આરોપ એ લશ્કરી સત્તાવાળા અને
સ્ત્રી-સૈનિકો માટે બહુ બદનામી બની અને
કેરી છે.

માખાપને મળવા માટે તે ઓફીસોને છૂટ
આપવામાં આવતી હતી. તેમના ખાવા, રહેવા

અને પગારના ધોરણ પણ સારાં છે. તેનો
પુરાવો એ છે, કે સ્ત્રીસૈનિકો નોકરી છોડવાની
નારાજ બતાવે છે, કારણ કે હવે એ દળને
વિગેરે નાખવામાં આવશે. બાકીનાં લશ્કરની
બ્યવસ્થા સુખ્ય આ દળની ઓફીસો માટે
પણ રહેણાંચ અને નિર્વાહની બ્યવસ્થા યશી.

સ્ત્રી-લશ્કરમાં મોટા યોદ્ધાઓ યુરોપિયન
અને એંગ્લો-ઇન્ડીયનોને વધારે મળતા હતા,
એ વાત ખરી છે અને સ્વાભાવિક જ છે;
વળી સ્ત્રીઓએ કમાણી કરવી એ હિંદ માટે
તો હજી શરૂઆત છે, જ્યારે યુરોપિયન, ખ્રિસ્તી
વિગેરે - માટે તદ્દત સાધારણ છે. ઉલટું,
કેટલાક તો એમ ટીકા કરે છે કે, ઓફીસોને
પુરુષ-સૈનિકો કરતાં વધારે પગાર શા માટે
આપવામાં આવે છે? એવા પણ આરોપો છે
કે સ્ત્રી-સૈનિક દળમાં બળાત્કાર, ગર્ભપાત,
ફરજિયાત માનત્વ, ગુપ્ત રોગો, આત્મહત્યા
વિગેરે કેસો બન્યા છે; પરંતુ ૧૯૪૨માં આ
સેના સ્થપાયા પછી માત્ર બળાત્કારના બે જ
કેસો બન્યા હોવાના હાખલ મળે છે. અને
બંને કેસોમાં ગુન્હેગારોને મૃત્યુદંડ કરવામાં
આવ્યો હતો. ગેરકાયદે બાળકને જન્મ આપ-
વાના ૬૫ કેસો જ બન્યા હતા, ૨૫ ગુપ્ત
રોગોના છે. કેટલીક ઓફીસોએ કારણો
છપાવીને નોકરી માંથી રાજ પણ મેળવી હતી.

૩૪૦૦૦ સ્ત્રી સૈનિક-દળ ઉપરાંત સ્ત્રી-
નાગરિક-દળ હતું. તેમાં કેટલા, શાના કેસો
બન્યા એ ખબર નથી. લશ્કરમાં બે ઓફીસોએ
આપવાત કહ્યો હતા.

આમળ ચાલતાં યુદ્ધ મંત્રી શ્રી મેસને
કહ્યું કે, ‘અહેરમાં આ વસ્તુઓની તપાસ માટે
માગણી કરવી એ નકામે સમય અને પૈસા
બગાડશે.’

ચાપતલા સંભાળનાં અંગ્રેજ ન્યાય-
મંદિરો કેમ કેમ વાર અસહ્ય સૂત્રો સ્વીકારે

છે એ વિનોદકારી છે. એક પત્નીએ જવા આવવાની રહેવે ટીકીટ ખરીદ કરી હતી. આવતી વખતે એ ટીકીટનું અડધિયું એના પતિએ વાચ્યું તેથી એક બ્રિટીશ રહેવે કંપનીએ એ પતિ સામે કેસ માંડ્યો હતો. કંપનીના પેટા નિયમો પ્રમાણે પેસેન્જરે ખારદેલ ટીકીટ કે રીટર્ન ટીકીટનું અડધિયું ખીમને વાપરવા આપી શકાય નહિ. કાયદાની દૃષ્ટિએ પતિપત્ની એક છે એ પ્રાચીન મૂળભૂત સિદ્ધાંત હાલ લગભગ વિસરાઈ ગયો છે; પણ આ પ્રતિવાદીઓએ આ વાત આગળ કરી, કાયદાની નજરે પતિ પત્ની એક વ્યક્તિ છે, એક દેહ-એક લોહી ગણાય છે એ સિદ્ધાંત મી. એકટને છેક તેરમાં સૈકામાં રજુ કર્યો હતો. સત્તરમાં સૈકાની શરૂઆતમાં કોઈ એનું પુનઃ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. ત્યારબાદ અનેક મૃત્યવેણી, વિચિત્રતાઓ ને અન્યથો જળવવાનો સંભવ ઉભો થવા છતાં સામાન્ય કાયદો આ માન્યતાને વળગી જ રહ્યો છે. પતિ ઉપર જવાબદારીઓ લાદવામાં આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરવા કાયદો સદા તત્પર હોય છે, પરંતુ પતિને ઠાપપણ પ્રકારનો હક્ક મળતો હોય ત્યાં ટીકો રહે છે. એટલે પત્નીને સજા કરવાનો પતિનો હક્ક અત્યારે છીનવી લેવાયો છે, જે કે સજા કરીને એ પોતના જ લોહીને; દેહને; મુધારતો હોય છતાં પતિને મળતો અધિકાર કાયદાએ ખૂટવી લીધો છે. પરંતુ એની પત્નીની આવકમાંથી એ ખીલકુલ લાભ ઉઠાવતો ન હોય છતાં તેના પર આવક વેરો આપવા એ બંધાયેલો છે. પત્ની પાસે જોઈએ તેટલી મીલકત હોય છતાં તેની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા પતિ બંધાયેલો જ છે. ખાસ મનાઈ કરી હોય છતાં પત્ની અપરાધ કરે તો તેને માટે પણ પતિ જવાબદાર લેખાય છે. એટલે ઉપયુક્ત પ્રાચીન સિદ્ધાંત ઘણા સમયથી અપનાવવામાં આવેલો

હોવા છતાં કાયદામાં તેને પગ મૂકવાનું સ્થાન નથી, પતિ અને પત્ની શારીરિક રીતે એક નથી જ, પત્નીનું ખૂન કરનાર પતિને ફાંસી મળે છે, તેને આત્મઘાતની સજા ફરમાવાતી નથી. પતિ ને પત્ની વચ્ચે માનસિક એકતા પણ નથી. પતિ ને પત્ની પરણીને એક અને છે ત્યારબાદ તેમના મતભેદ વધારે તીવ્ર અને છે, છતાં પત્નીને પતિની અર્ધાંગી કહેવામાં આવે છે, એટલે પદ દલિત. બ્રિટીશ પતિ પત્નીની ટીકીટનું અડધિયું વાપરી શકે એટલી કાયદો પરવાનગી આપે છે, એટલું એનું સાન્નિધ્ય છે. કદાચ એ અડધિયું પણ પતિના પૈસામાંથી જ ખરીદાયું હશે.

*

૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિ વેળા મદ્રાસ પ્રાંતની એક મહિલા, શ્રીમતી ભારતી દેવી વિથેના કેસમાં હમણાં પાંચ સાક્ષીઓની તપાસ લેવાતાં ચોંકાવનારી વિગતો બહાર આવી છે. તોફાનોની શરૂઆતમાં પોલીસ પાટીએ ભારતીદેવીને ઘેર આવી તેના પતિ માટે પૂછ્યું. તેને ખચર ન હોવાથી પોલીસે તેને સતાવી અને બાળકને લાંત મારી, તેની આખરું હુલ્લવામાં આવી હતી. આઠ દિવસ મુધો તેના બાળકને અટકાયતમાં રાખવામાં આવેલું, જે જીવમતે લીધે પાછળથી મૃત્યુ પામેલું હતું. નિરાધારપણાને લઈ આ બધી વિગત ભારતીદેવી સત્તાવાળાને પહોંચાડી રાજી ન હતી. તદુપરાંત પોલીસે તેના ત્રણ મકાનો અને અનામતે બાળા-મુકામ હતો. તેના દિયરનું માર્યું મુઠાવી, તેને મધેડે બેસાડી બારણે બારણે ફેરવવામાં આવ્યો હતો. અને લોકોને તેના પર છાણ ફેંકવાની ફરજ પાડી હતી. ઘર બાળતી વખતે ભારતીએ વિરોધ કરેલો તેથી તેને આગમાં ફેંકવાની ધમકી પણ આપવામાં આવી હતી.

જામનગરના મૂળસંકર કામેશ્વરનું લક્ષ
લક્ષીતાબાઈ સાથે આજથી વીસ વર્ષ ઉપર
પેટલાદમાં થયેલું. અને વચ્ચે ઉમરનો ધણો
તફાવત હતો, છતાં લગ્ન જીવનમાં તેમને બે
બાળકો થયાં હતાં અને ગુજરી ગયાં હતાં.

તેમનો બાણેજ મગનલાલ જોશંકર ઠાકર
તેમની સાથે રહેતો હતો. તેની પત્નીના અવ-
સાન પછી તે આફ્રીકા ગયો. ત્યાંથી આવી
તેણે ફરી લગ્ન કર્યાં ને વળી આફ્રીકા ગયો.
ત્યાંથી પાછા આવીને તે મકનજી વિશ્વનાથ
બટ્ટ સાથે રહેતો હતો.

આ વખતે મગનલાલ તેની મામી લક્ષીતા-
બાઈ સાથે છૂટ થેતો જોવામાં આવવાથી તેને
હપકો આપવામાં આવેલો. આ ઉપરથી ગયા
જૂન મહિનામાં અને નાસી ગયેલાં. પછીથી
બન્ને માદુંગામાં રહેતા બન્યાં. એ ઉપરથી
બ્યમિયારનો ગુન્હા માટે ફરીઆદ થતાં લક્ષીતા-
બાઈએ દાંદર કોર્ટમાં રેટમેન્ટ ક્યું કે 'મારો
પતિ ઘરડો હોવાથી તેની સાથે મારો મેળ
જામતો નથી, તેથી હું મગનલાલ સાથે તેની
પત્ની તરીકે રહું છું.' રાજપુત્રીથી તેની સાથે
રહું છું. તે તેની નવી પત્ની સાથે રહેવા
મંજૂરો નથી, પણ મારી સાથે રહેવા માગે છે.'

આરોપીએ કહ્યું કે 'હવાફેર માટે તેને
વીરમગામ પહોંચાડેલી, ને ત્યાંથી તે મુંબઈ
આવી. તેને તેના પતિએ સમજાવેલી, છતાં
પણ તે તેના પતિ સાથે ગઈ ન હતી.'

પાડોશી સાક્ષીએ કહ્યું કે તે બન્ને એક જ
પથારી વાપરતાં હતાં. આથી કોર્ટે આરોપીને
પરસ્ત્રીગમન માટે ગુન્હેગાર ઠરાવી ચાર માસની
સજા કરી.

વડોદરામાં રાંવપુરા રોડના એક વેપારી
પોતાના મકાન માલિકની પુત્રી સાથે પ્રેમમાં
પડેલા. આ યુવતી ૧૮ વર્ષની છે ન્યારે પેલા
વેપારીની ઉંમર ૫૫ વર્ષની છે. આ યુવતીના

કેટલાક સાચા

કિસ્સાઓ

કમળ માટે તેને કોર્ટમાં બોલાવેલી. પણ
કેટલાક જુવાનીઆઓને ખબર પડતાં તેમણે
તે વેપારીને માર મારેલો, આથી તે ઘર છોડી
ગયા. યુવતી સુરસાગરમાં પડવા ગયેલી ત્યાંથી
તેને બચાવી લેવામાં આવી છે.

વડોદરામાં મડા સાથે 'મી'ટાળ
બાંધવા તૈયાર થયેલી એક પુખ્ત વયની ઉમર
લામક આણંધુ કન્યાના એક વૃદ્ધ સાથે થનારા
લગ્ન વડોદરાના પ્રાંત સુબાએ પોતાની સત્તાની
રુએ અટકાવ્યાં છે. કન્યાને તેની માતાને
સુખત કરી દેવાની પ્રતિજ્ઞાએ સ્વયના કરી
હતી અને એની સાથે સાધ જગડો જે અદાલતે
જાય તો કન્યાને ત્યાં હાજર કરવાની તેની
માતા તેમજ તેનાં સર્ગાં વહાલોને સુચના
આપવામાં આવી હતી.

પણ કન્યા માતાને સુપરત થયા બાદ
કહેવાય છે કે, એ બાગીને વૃદ્ધ વરરાજા પાસે
ગઈ હતી અને બન્નેના લગ્નનની તૈયારી ચાલતી
હતી એ વખતે ઉરફરોશ માણસોનું ટોળું
ત્યાં ધસી આવ્યું અને કન્યાને ઉપાડીને પાછી
તેની માતાને સુપરત કરવામાં આવી હતી.
વૃદ્ધ વરરાજાએ પોલીસની મદદ લીધા બાદ
લતાઓ સંતિ પ્રસરી હતી.

કન્યા અમદાવાદની વતની હતી. સર્ગાં
વહાલાઓની વિરુદ્ધ થઈ વૃદ્ધ સાથે લગ્ન કરવા તે
તૈયાર થઈ હતી, એમ કહેવાય છે. વરરાજાની
ઉંમર થયાસ વરસની આસપાસ કહેવામાં
આવે છે. તેમને મોટી ઉંમરના દીકરાઓ છે.

મુંબઈ ખાતે કચ્છી યોજવાલ કુટુંબમાં પુત્રવધુને અયોગ્ય રીતે રંજડવાનો કિસ્સો બની ગયો હતો. એક સાસુ ને બે નણદેએ દેવકાબાઈ નામની પોતાની પુત્રવધુ પર એકમાત્ર નજીવા કારણસર બંધકર સીતમ ગુમરેલો. અને સારી ચકચાર, જનમતાં કેસ કોર્ટની દેવડીએ પહોંચ્યો. કેસને લમતી હકીકત આ પ્રમાણે છે—

દેવકાબાઈ નામની એક કચ્છી જૈન યુવતીના આજયી આઠ વર્ષ પહેલા એક દામજી પદમસી નામના કચ્છી જૈન યુવક સાથે લગ્ન થયાં હતાં. આ લગ્નને પરિણામે દેવકાબાઈ બે સંતાનની માતા થઈ હતી. પહેલું બાળક મરી જતાં બીજું બાળક પુત્રી જીવતી છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં દેવકાબાઈના પતિ દામજીએ સદામાં હારી જતાં દેવકાબાઈના દાગીના પોતાના મા-બાપથી છુપા લઈ લીધા હતા. દેવકાબાઈની સાસુએ દાગીનાની પુછપરછ કરતાં દેવકાબાઈના ઉત્તરને સાચો ન માન્યો અને એ દાગીના તું તારા બાપને આપી આવી હું એવો આરોપ એના ઉપર મુક્યો. આ બનાવ પછી દેવકાબાઈ ઉપર જીલ્લાની મહાવરસવા મોડી અને છેલ્લા છેલ્લા ગયા વર્ષના મે મહીનામાં ધરમાંથી કબ્જા કરાવ્યા વગર સોપારી બાઈ જવાનો નાન-બાઈએ દેવકાબાઈ ઉપર આરોપ મુક્યો. દેવ-કાબાઈએ આરોપનો ઇન્કાર કર્યો એટલે નાન-બાઈએ અને તેમની બે પુત્રીઓ જવેરબાઈ અને મણીબાઈએ એને સજા કરવાનો દરખાવ કર્યો. રસોડાના બારીબારણા બંધ કરીને પહેલી આરોપી નાનબાઈએ ત્રીજી આરોપી મણીબાઈને રેલ સળગાવીને ગરમ પાણી કરવાનું કહ્યું. ફરીથી સોપારી ચોરવાનું કહ્યું કરવાનું કહેતાં દેવકાબાઈના માથા તથા ખભા પર દુમ્મલો કરી, એને નીચે જમીન પર પાડી દીધી. નાન-બાઈએ હાથ પકડી રાખ્યા અને છાતી પર

માથો બીજી આરોપી જવેરબાઈ ઉઠાવતું પાણી લાવી. અને મણીબાઈએ સાણસીવતી દેવકાબાઈનું મોઢું ઉધાડ્યું, એટલે જવેરબાઈએ દેવકાબાઈના મોઢામાં ઉઠાવતું ગરમ પાણી રેડ્યું, એટલે દેવકાબાઈએ તરફડીઆ મારવા માંડ્યા. એથી બીજી ગરમ પાણી એના અંત્ર પર પડ્યું અને એ ખુબ દાઝી ગઈ. આ વખતે દેવકાબાઈથી ચીસ પડાઈ જવાથી તેનો આઠ વર્ષની વયનો દીપર રાડ પાડી ઉઠ્યો. એટલે ત્રણ આરોપીઓ બહાર ચાલ્યા ગયાં. બીજે દિવસે મોડા મળતાં દેવકાબાઈ પાડોશીને ત્યાં ગઈ. પાડોશીએ દયા લાવી એને સંતાડીને રાત્રે એના બાપને ત્યાં મોકલી આપી. પોલીસમાં ફરીયાદ નોંધાવાતાં એની સારવાર કરવામાં આવી હતી.

દાદરના પ્રેસીડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી બારોડે આ કેસનો ચુકાદો આપતાં જણાવ્યું કે 'નજીવા કારણસર થયેલ આ સામાજિક સીતમ અસહ્ય છે. અન્યને બોધપાઠ મળે તે માટે આ કેસમાં સંડોવાયેલ ત્રણે સ્ત્રીઓને સખતે કેદની સજા થવી જોઈએ, પરંતુ પહેલી આરોપી નાનબાઈ મોટી ઉંમરની ને બીજીઓ યુવાન હોવાથી દંડની સજા ફરમાવવામાં આવે છે. પહેલીને એક હમ્મર રૂપિયા દંડ અથવા ત્રણ મહિનાની સખત કેદ, બીજી ત્રીજીને પાંચસો રૂ. દંડ અથવા બે મહિનાની સખત કેદની સજા ફરમાવવામાં આવે છે. દંડની રકમમાંથી દેવકાબાઈને રૂ. સાત ત્રણસો આપવાનું ફરમાવવામાં આવે છે.'

#

અમેરિકામાં જે ન બને તે યોજાઈ. વણા ચિત્રવિચિત્ર કિસ્સા અને કહાણીઓ આ અમલખ દેરા વિશે સાંભળવામાં આવે છે. હમણાં જ એક અજ્ઞેડ બનાવ ત્યાં બની ગયો. દીકરી, મા, ને તેની દાદી ત્રણેએ એક સાથે લગ્ન કર્યાં. કે. બીવલી હેલની ઉંમર ૧૭ વર્ષની છે. તેની માના મીસીસ રમ મેકલીન પોલીસ

વર્ષની વર્ષનાં છે, રચની મા, (બીનકાની દાદી)
મીસીસ એના હાઇવર્સની ઉંમર જાનન વર્ષની
છે. આ ત્રણે મદિલાઓ લાંબી મસજન પછી
પોટલે-ડના ત્રણ પુરુષો સાથે એક દિવસે
લામ કરી નાંખી પોતપોતાના પતિ સાથે મધુ-
રમની માણુવા ઉપડી ગયાં !

પચ્ચીસ વરસની એક સુંદરી દસ વરસથી
વધારે સમય પુરુષની પેટે રહી હતી અને
તાજેતરમાં જ તેણે અઢાર વરસની એક ડિસોરી
સાથે લગ્ન પણ કરી નાંખ્યા છે. એ એક
ફેરટરીમાં કામ કરે છે અને તેની 'પત્ની' પણ
ત્યાં જ કામ કરે છે. ફેરટરીમાં કામ કરતાં
ઠેડલાંય માણુસોને તો એની રહસ્યમય વાનની
અમર પણ પડી નથી. આ વિધિય મદિલા
કોળમાં જોડાયા તૈયાર થએલી, પણ તેને
નિરાશ-થયું પડ્યું હતું. તે પછી વિવાહની
ફરખાસ્ત લખને રજરજાર પાસે ગઈ ત્યારે
બાડો પુડી ગયો ને તેને પોતે સ્ત્રી છે એવું
'કબૂલ' કરવું પડ્યું. તે પોતાની 'પત્ની' સાથે
હાથમાં તો આનંદમંગલ કરે છે ને હજી પણ
ફેરટરીમાં કામ કરે છે. કોઈએ પૂછ્યું : તમે
પુરુષવેશ કેમ સજે છો ? તેણે જવાબ આપ્યો :
'શું કરું ? મારે કામ જોઈતું હતું' પણ સ્ત્રી
હોવાથી કોઈએ ન આપ્યું ત્યારે નિરૂપાયે આ
આ વેશ લઈ લીધો ' ને અગાઉ એના જાંઘો
ને મહેરો બેઠા એની સાથે કામ હતી સ્ત્રીઓ
એને સ્ત્રીવેશધારી પુરુષ સમજતી હતી ને તેથી
એ વાર એને નોકરીમાંથી પાણીયું મળેલું. તેથી
જ એણે પુરુષવેશમાં ફરેવાનો નિશ્ચય કર્યો !
આ પુરુષવેશધારી સ્ત્રી હાથમાં ઓરટૂનિયાના
સિડની નગરના એક કારખાનામાં પોતાની
'પત્ની' સાથે કામ કરી રહી છે !

સફેજમાં મળતાં નાણાં ત્યાગ કરવા
એ સફેજી વાન નથી, કોઈની લગ્નવાવનારી
માંગણીને ફેંકી દેતી એ નાનો સુનો ભોગ
નથી, પરન્તુ એવા ત્યાગ કે અચીકારને કોઈ
કોઈ તો એવફૂરી સમજે છે ! એક અમેરિકન
ધંધાદારી પેઢીને એક અંગ્રેજ માતા હમણું
આવી જ એવફૂર માંડુંમ પડી છે, તેનું નામ
મીમીસ ગુરા. તે એક અમેરિકન મુદ્દરની
અંગ્રેજ પત્ની છે. તાજેતરમાં તેણે જર્મન-
હામમાં જે માથાળા એક બાળકને જન્મ આપેલો
જે પાછળથી મૃત્યુ પામેલું. તેની અમર ઉપરથી
અમેરિકાની એક વેપારી પેઢીએ બાઇને તાર
કપોં કે, 'જો એ બાળકને જાળવી રાખવા માટે
પેઢીના આપતિયાને સોંપવામાં આવશે તો આપને
૫૦ ડોલર આપવા ઉપરાંત તેના પ્રદર્શનથી
મળતી રકમમાંથી ૧૦ ટકા દમિશન આપવામાં
આવશે !' માનવીની લાગણીશીલતા ઉપર વેપાર
કંવા છંડનાર આપતિયો કહે છે કે- 'એ બે-
૧૬ માનાએ મારી માંચળીને રીકાર ક્યો
નહિ, નહિ તો તેને ય પૈસા મળત અને અમનેય
મળત !'

મુંજાના હોંદી સંશોધક એન્જનીઅર મો.
એમ. એ. મંદએ રોટલી બનાવવાના યત્નની
જોય કરી છે. પાપ્પી અને મોટ સાથે મેળવીને
યંત્રમાં મુકવામાં આવે છે. યંત્રમાં જે થાળીઓ
હોય છે. જ્યારે લેન્ડ-ડેલ ફેરવવામાં આવે ત્યારે
ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે અને જે થાળીઓ વચ્ચે
રોટલી તૈયાર થાય છે. એમ કહેવામાં આવે
છે કે, આ યંત્ર પર તૈયાર થયેલી રોટલી
અથવા તો પુરી હાથે બનાવેલ કરનાં અધીક
પુખ્તીકારક, પાચનકારક અને વધીયત સુધારે
તેથી છે.

પૂછપરછ

૬ એક સારા કુંડુંજની કન્યા છું. પાસુ થયા પછી હું એક કન્યોશાળામાં શિક્ષક તરીકે નોકરી કરું છું. આજની ગોંધવારીમાં મારી બા મુશીબતે પુકે કરી રાકે છે, એ જોઈને તેને થોડી મદદ થાય એટલા માટે જ હું નોકરી છોડું છું, પણ કુંખની વાન છે કે, મારા પગા-રમાંથી એક પણ રૂપિયો લેવાની બા ના કરું છે. મેં એને કહ્યું કે, દીકરાની કમાણી ખર્ચવાને માનવિનાને દક્ષ છે તેમ અને પણ તેમનો પુત્ર અણી, મોગ પગારના પૈસા ધરખર્ચનાં વાપરયા. છતાં તે કહે છે કે, દીકરીના પૈસાં માઆપથી લેવાય નહિ. મારે શું કરવું તે સમજાતું નથી, તો મોગ્ય રસ્તા બતાવશો ?

—એક શિક્ષક

તમે તમારી માનને સહાય કરવા તત્પર છો એ ઘણી આનંદની વાન છે. કન્યાનું રચન પુત્ર કરતાં જરાય ઓછું નથી. અને કન્યા સાથે રહેતી હોય તો માતા એનો પગાર ધરખર્ચમાં વાપરે તે ઓડુ ગણાય નહિ છતાં આપણી આદર્શ બાવના—‘પુત્રીનો કણ પણ ઘરમાં ન જોડએ’—પ્રમંથનીય છે. ‘કન્યાને યથાશક્તિ આપવું—લેવું તો કંઈ જ નહિ.’ એ આપણી આર્થ બાવના આપણા લોહીમાં છે એટલે તમે હામદ કરશો તો માતાને દુઃખ થશે. પણ માતા તમારા પૈસા નથી વાપરતા એથી નોકરી છોડવાને વિચાર ન કરશો. એ પૈસા તમને બચિયમાં ખૂબ ઉપયોગી થશે.

*

માઈ નાચુ હંમેશાં દુઃખ્યા કરે છે તો વાળમાં ક્ષ જોતું તેલ નાખવું. કે જેથી માથાનો દુખાવો મટે, ખોડો ન પડે, વાળ ઉતરે નહિ અને મગજને લાભ થાય. આજે બજારમાં ઘણી જાતના તેલ મળે છે એથી કંઈ કાયદો થતો નથી. તો શું કરવું તે લખશો.

—રૂક્મણી

માથાનો દુઃખાવો એ જતાવે છે કે તમારું શરીર તંદુરસ્ત નથી અને લોહીમાં વિકાર છે. એથી લોહી સુધરે તેઓ ખોરાક લેવો જરૂરી છે. સંતરાં વગેરે ફળો વધારે પ્રમાણમાં ખાવાથી કાયદો થશે. સારા સાણથી વાળ ધોઈને તમને ઈલામાં આવે તે તેલ નાખવાથી પણ કાયદો થાય છે. છતાં તલના તેલ જેવું કંઈ તેલ વાળા માટે કાયદાકારક નથી.

*

દર વરસે ઉનાળામાં મને ખૂબ અળાઇઓ થાય છે ને આખા શરીરે ગોદાં પેડે ઉપડી આવે છે. આ માટે કંઈ ઉપાય હોય તો સૂચવો.

—સરલાબહેન

ગરમીના દિવસોમાં ઘણા લોકો બારણાં બંધ કરીને કે ઓડીને સૂએ છે, તેમ જ અંધારામાં પવન ન આવે એવે ક્યારે સૂનારને અળાઇઓ ખૂબ થાય છે, એથી ખૂનલી બહુ આવે છે ને રક્તી બળે છે. આ માટે એક બાગ ફટકડી ને ત્રણ બાગ ખડીમાડીનો ખૂંદો બનાવી આખા શરીરે ચોપાવે. એથી અળાઇ ઓછી થશે. જરૂરનો દુકડો આખા શરીરે ઘસવાથી અળાઇ મટે છે. અથવા પાણીમાં ફટકડી અથવા પોટાસ પરમેંગેટ નાખીને ન્હાવાથી અળાઇ મટી જાય છે. પણ શરીરે અળાઇ ન થાય એ ઠંડાવા જેવું છે. બને તેટલું ખુદામાં સૂવું. ઓછાં કપડાં પહેરવાં ને ઝીણાં પહેરવાં; ખુદો હવાના સ્પર્શથી અળાઇ ઓછી થાય છે.

સ્ત્રી-જગત

સમાચાર

અખિલ હિંદ સંગીત પરિષદની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા વડોદરાના જુનીયર મહારાણી શ્રી સીતાદેવી આયકરાંડે કરી હતી.

મુંબઈ ધારાસભામાં શ્રી લીલાવતીબેન મુનશી, શ્રી. તારાબેન મોડક અને શ્રી. ખતીજ સોશીઆ તૈયજી ખીનહરીશ ચુંટાયાં.

કલકત્તાની મેડીકલ કોલેજમાં ૧૪ વર્ષનો છોકરો ધીમે ધીમે છોકરીમાં ફેરવાતો જાય છે. તેની છાતી ઉપસી આવી છે અને જનનેડ્રી'યમાં ફેર થતો જાય છે. આ દવાખાનામાં જાતીય-રૂપાંતરનો આ પાંચમો કેસ છે.

શ્રી. સરોજની નાયકુનો હીરક મહોત્સવ હંદાગાદમાં ઉજવાયો ત્યારે પાંચ હજારથી વધુ બહેનો હાજર રહી હતી.

વડોદરાની ઓરિએન્ટલ હરીશમાં ઓ-વિભાગમાંથી કુ. પ્રતિભા આનંદપ્રિયજી સો ગ્રીટરની ઢોડમાં પ્રથમ આવી ૬૫ છતી ગયાં.

કલ્યાણથી સરારે ઉપડતી લોકલ ટ્રેનમાં એક સ્ત્રીએ ચાણુ ગાડીએ બાળકને જન્મ આપતાં ટ્રેન થાણા સ્ટેશને ચોભાવી ડબો ખાતી કરાવ્યો હતો ને બાઈને હોસ્પીટલમાં મોકલે.

લખનૌની વિધવા લક્ષ્મ સંરથાએ પોતાની વાર્ષિક સભામાં દરાવ કર્યો છે કે, ત્યક્તાઓનાં પુનર્લેખ માટે ધારો ધડવા મધ્યસ્થ ધારા સભાના કેટલાક સભ્યોને મળવું.

મદાસમાં હિંદી પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે શ્રીમતી રાજકુમારી અમૃતકુંવરે જણાવ્યું કે, ઇંગ્લાંડની એક સ્ત્રીમાં રંડીઓ ચાણુ છે.

અદલાગાદ પાસે શ્રી. કુકના ગોળાગારથી શ્રી. જંગમદાદર મરણ પામ્યો, તેથી એની સ્ત્રીએ સતી થવાની ઇચ્છા જાહેર કરી, પણ લોકોએ તેને જોરડામાં પૂરી દીધી હતી. છતાં છુટી થયા પછી એણે ગંગાજીમાં પડી પ્રાણત્યાગ કર્યો.

સીંધવી ધારાસભાના ઉપ પ્રમુખ તરીકે કુ. જેડી સીધાહિ-મદાનીની ચુંટણી થઈ.

મુંબઈમાં ગયા તેજાન વખતે શ્રીમતી કમલ દાન્ડેનું ગોળી વાગવાથી અવસાન થયું.

મુરત મહિલા વિદ્યાલયમાં સો. ચંતામીરી સોનવાળાનું તૈલચિત્ર ખુદનું મુખનું આ મેળાવડા પ્રસંગે સો. કલ્પન-બહેન લાખાના દાથે ઇનામો વહેંચાયા.

પ્રયાગમાં મહિલા વિદ્યાપીઠ અને મહિલા સેવાસંઘના સ્થાપક બાણુ સંગમલાલ અમ-વારે વનિનાવિદ્યામ નામની સંરથા શરૂ કરી છે. તેમાં નિરાધાર સ્ત્રીઓને આશ્રય, સગમો ઓળો માટે પ્રમુખીની સમરથ અને ફસાયેલી સ્ત્રીઓની સુચારુ તથા તેના બાળકને રાખવાની સમરથ કરવામાં આવી હોવાનું જણાય છે.

અમદાવાદમાં વનિના વિદ્યામ સ્થાપનાર દત્ત. રૂઢમણી બહેન દોઢરનું અવસાન થયું.

મુંબઈમાં પદેલમાં વસતા શ્રી શુક્લેન્દરાવ નારાયણ નાયક નામના અનાજીલ મુરબે પોતાની પત્ની દયાવત દોવા છતાં ખીજ વાર લગ્ન કર્યું.

હાંડની માસ ડોરીસીનોય
નામની ૩૦ વર્ષની અંગ્રેજ
યુવતીએ ડોલખોના ધનાઢય
વેપારી શ્રી. એચ. એસ. મુસાજી
સાથે મુસ્લીમ ધર્મ સ્વીકારી
લગ્ન કર્યાં.

વડોદરા કમાડીખામંમાં
મહારાણી રાનાદેવી ગાયક-
વાડનો ફોટો રાજકુમારી શ્રી.
આકા રાજેના હાથે ખુલ્લો
સુકાયો.

વડોદરા આયેકન્યા વિદ્યા-
લયનો બોધેત્સવ શ્રી. રશિમ-
ખડેનના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

સુરત જીલ્લા રકુમખોડમાં
શ્રી. નયોત્સના ખડેન શુક્લ-
અને અમદાવાદ જીલ્લા રકુમ
ખોડમાં શ્રી. ગજરાખડેન દેસાઈ
સીસબો તરીકે ચુંટાયા છે.

યુ. પી. ની સેઝરસેટીન
કાઉન્સીલના ઉપપ્રમુખ ભેગમ
અમ્મજ રસુલ લખનોથી એક
દૈનિક પત્ર કાઢવાનાં છે.

ગોંડલની રાજકુવરખા
કન્યા વિદ્યાલયનો વાર્ષિક
ઉત્સવ ગોંડલના મહારાણી
સાહેબના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.
તે પ્રસંગે રહેસુરના મહારાણી
સાહેબ અને ધરમપુરના સુર-
રાણી સાહેબે હાજરી આપી
હતી.

નંદીયાદમાં નિરુવકન્યા
વિદ્યાલયના 'માનસવ' ઉત્સવ
પ્રસંગે શ્રી. ઇન્દુમતીખડેન શેડે
મનનીય પ્રવચન કર્યું.

અમદાવાદ મ્યુ. રકુમ-
ખોડમાં શ્રી. ઇન્દુમતી શેડે
અને શ્રી. ઉદયપ્રભા મહેતા
બીનહરીશ્ ચુંટાયાં છે.

જાણીના કચ મદિલા
શીખી શ્રીમતી કહેરા હોપખેને
ગોંધીજીની પ્રતિમા બનાવી છે.

અમદાવાદ મહર્સ' એન
હાંડરકુમનો વાર્ષિક ઉત્સવ શેડે
સાકરલાલ ખાસામાહના પ્રમુખ-
પદે ઉજવાયો.

કલકત્તામાં એક સાઠ વર્ષના
પંડિતે પોતાની ૧૮ વર્ષની
પુત્રીના લગ્ન માટે પેસા ભેગા
કરેલા તે મોટી નોટોમાં હોવાથી
તેને એકમાં ધણા ખાવાના
સંભોગો ઉભો થતાં લગ્ન અટકી
પડ્યાં હતાં.

સુરતમાં હિન્દુ ચેરીટી
ફંડ પ્રસુતીચંદ તરફથી એક
નક્કેને દેવ્ય વીજીટર તરીકે
રાખવામાં આવેલ છે. તે
ચહેરમાં દરેક લતામાં ફરી
સગર્ભો - સ્ત્રીઓની તેમજ
તેમનાં બાળકોની તળીયત માટે
યોગ્ય સજ્જાદ આપે છે.

જાણીતા હિન્દુ આગેવાન
નારાયણલાલ પીતીનાં પુત્રો
સી. રમેશલાલ દેવીએ (જેઓ
ફરખાખાદના જાણીતા નબી-
નદાર શ્રી. મહેશચંદ્રજીને પર-
વાં છે) વડોદરા આયેકન્યા
વિદ્યાલયને એક હજારરૂં દાન
કર્યું.

દિલ્લી ધારાસભા સમક્ષ
શ્રીમતી અમ્મુ રામીતાચને
જાહેર કર્યું હતું કે, થલખ રમાં
૧૦ થી ૧૨-ઓસ ચોખાનું
રેશન મળે છે. એમાંથી એક
બાઇ પોતાની સુવાવડી પુત્રીને
ચોખા પહોંચાડવા પોતાને
ગામથી બીજે ગામ લઈ જતી
હતી ત્યારે પોલિસે તેને પક-
ડીને ચોડા દિવસ જેલમાં
પુરી હતી.

અખિલ મદિલા પરિવહની
શુજરાન શાખાની નવી કાપ
વાહક સમિતિની ચુંટણીમાં
શ્રી. રૂકમાણી મિડવાણી પ્રમુખ,
શ્રી. જયવંતી દેસાઈ ઉપપ્રમુખ,
શ્રી. પ્રેમશીલા મહેતા અને શ્રી.
પદ્મા મહેતા મંત્રીઓ તરીકે
અને શ્રી. ગંગાખડેન - ઝવેરી
ખળતરથી તરીકે ચુંટાયાં.
સભ્યોમાં શ્રી. શારદાબેન. કુસુમ
બેન રમેશચંદ, શ્રી. મનોરમા
ખડેન ચીતુભાઈ, શ્રી. ઇન્દુમતી
બેન દિવાન, શ્રી. ઇન્દુમતીબેન
મહેતા વગેરે ચુંટાયાં.

ઉમરેડે મ્યુનિસિપાલિટીએ
પ્રસતિચંદ ખોલ્યું છે.

મદ્રાસ હાઇકોર્ટના વડા ન્યાયમૂર્તિ સર લીઓનેલનાં પત્ની લેડી લીઓનેલ ગાંધી-જીને મળ્યાં હતાં.

* અમદાવાદમાં શ્રીમતી સુમીના કૃપલાનીને ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, તમે ધારાસભામાં જાઓ તેની હું વિરૂદ્ધ છે.

* વડોદરામાં અખિલ દિંદ પુસ્તકાલય પરિષદનું સાતમું અધિવેશન બરાયું તેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા મદારાણી શ્રી. શાંતિદેવી ગાયકવાડને દાયે થઈ છે.

* પૂનામાં મુંબઈ ધારાસભાની સ્ત્રીએક માટે ઉમા રહેલ શ્રીમતી સુમતીગાંધી ગોરે ચુંટાઈ ગયાં અને તેમના દરીદ્ર શ્રીમતી જનકીગાંધી જોડી દારી ગયાં.

* જુનાગઢમાં ચોરવાડની એક આહિર યુવતીનું અપહરણ કરી ગેરકાયદેસર અટકાયતમાં રાખતા માટે એક મુસ્લીમ યુવક સામે કેસ ચલે છે.

* નડીયાદ મ્યુનિ. રક્ષક બોર્ડના સભ્ય શ્રી. બાનુ-મતીજીને રાજીનામું આપ્યું.

* શીરોહીના ના. મદારાણી સાહેબે મનાદરના કુ. શ્રી. અમલસિંહજીને દત્તક તરીકે સ્વીકારવાનું નક્કી થયું છે.

શ્રી. સંવત્સાબેન મહેતા તથા લક્ષ્મીગાંધી ઉપાસનીના પ્રયાસથી નંદરગારમાં મદિલા મંડળ રચાયા. તેના પ્રમુખ શ્રી. સરિતાગડેન ગોખલે ચુંટાયા છે.

ફેદન લક્ષ્મીને કલકત્તા લાવી હોડી મૂકવામાં આવ્યાં. ત્યાંથી તેઓ ન્યુ દિલ્હી આવી પડે. ત્યાં, જ્યાં એમનું જન્મસ્થાન હતું ત્યાંથી એમનાં આવ્યાં. ત્યાંથી તેઓ અમદાવાદ ચર્ચ મુંબઈ ગયા છે. ત્યાંથી મદ્રાસ પડોંગી ગયાં.

* વેજપુરમાં શ્રી. કાંતીગાંધી બાકરાજાએ પોતાની પત્ની, ત્રણ યુવ અને બે પુત્રીઓ હયાત હોવા છતાં બીજી વાર લગ્ન કર્યાં.

* આઝાદ હિંદ ફોજના સભ્ય શ્રીમતી પુનીઆ હિંદ આવી પડોંગી છે.

* જોરાવર નગરની એક કુંભારજી યુવતી સામે આપ-પાતનો કેસ ચલે.

અમદાવાદમાં જમાલપુરમાં મદાન માલિક અને બાકુઆતના ઝઘડામાં શ્રી. ચન્દ્રશંતરને માર મારવાની ફરીઆદથી શ્રી. ચંપાબેન તથા કડવી બેનને પકડી જામીન પર છોડવામાં આવ્યાં છે.

* ખંભાન રેટના નવાજના બચોળ શ્રી. બન્દે અલીખાન મીરજા મદમદખાન સાથે છુટા હોડા લીધેલ તેમની બેમમ શ્રી. અમીનામુસતાનાએ મુંબઈ હાઇકોર્ટમાં કરેલ દાવામાં તેમની જીત થઈ છે.

* મુંબઈના બાલુની દર્દીથી સોશીયીટર શ્રી. એમ. બી. મડાંવદરના પુત્રો શ્રી. કુસુમ બહેને સર પુરોગામદાસના દોહિત શ્રી. રમેશ સરેયા સાથે આંતરગાંધિય લગ્ન કર્યાં.

* યુક્ત પ્રાંતમાં શ્રીમતી મુજબુ દેરી બીન દરોહ ચુંટાયાં. કુ. તારા ધોળ રપ વર્ષથી નાનાં હોવાથી તેમનું ઉમેદવારી પત્ર રદ થયું.

* જુનાગઢ તાલે મંગળ-પુરના એક વણીકે પોતાની મેમતી કન્યા નદિ મળનાં મેળા કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં.

* વડોદરા ધારાસભામાં સભ્ય તરીકે કુ. સુદીગાંધી પંડિતની નીમણૂક થઈ.

લખનો મધ્યરથ ધારા-
સખા માટે શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી
પંડિત બીન હરીશ ચુંડાયા.
મીરતમાં શ્રી. પ્રકાશવતી
સુહન બીનહરીશ ચુંડાયા.

*

ઉદેપુર (મેવાડીમાં) ના
નારી જુદે અનાજ માટે મહા-
રાણીજી સમક્ષ અનાજ આપે
ના પોકાર પાડવા અનાજ
લેવા તથા લેવી જુદી સ્ત્રીઓ
ઉપર જે વાર લાડી આજ થયા.

જુગતી દિંદુ સ્ત્રી મંડળ
તરફથી આજ મહિરનો બીને
વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રીમતી રવિના-
બેન નાનજીભાઈ કાળીદાસના
પ્રમુખ પદે ઉજવાયો.

*

મહુધા તલુકાના આરતાડ
ગામની શિક્ષિકા ગજરાજાઈ
સગમી હતી તે દરમિયાન તેના
પતિ દેવાભાઈથી જુદી પાડી
તેની ગલ્લી કરવામાં આવી;
આથી તેણે અપવાદ ક્યો.

*

જુનુંજી જુગતી દિંદુ
સ્ત્રી મંડળની વાર્ષિક સભા
શ્રી. તારાજકેન ચુનીલાલ મહે-
તાના પ્રમુખપદે મળી હતી.

*

વડોદરામાં શહેરની પ્રાય-
મિક શિક્ષક પરિષદ શ્રી.
જડાવજકેન જૌરીશંકરના
પ્રમુખ પદે મળી હતી. તેમાં
૧૨૫ શિક્ષિકાઓએ હાજરી
આપી હતી.

પાલીતાણુમાં ચારદા
મહિલા વિદ્યાલયના આશ્રયે
પ્રસુનિશાનજી જ્ઞાન આપવા
માટે નવો વર્ષ ખોલાયો છે
તેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા પ્રસંગે
ના. મદારાણી સાહેબે હાજરી
આપી હતી.

*

સુરેન્દ્રના બજારીના સ્ત્રી-
કેળવણીકાર કુમારી આર્તા
ધનજીશંકર કુપર જેઓ ભરૂચની
મેટલ્સના વાડિયા ગ્રંથ
હાઇસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે
કામ કરતાં હતાં તેઓ ચાલુ
માસથી પૂનાની પ્રખ્યાત દરેક
ગ્રંથ હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ
નિમાયા છે આ રવાને આ
અગાઉ અંગ્રેજ કેળવણીકારોની
જ નિમણૂક થતી હતી.

*

આગામી ચૂંટણીમાં સ્ત્રી
ઉમેદવારોની પસંદગી કરવામાં
સ્ત્રીઓને અગાએત્રા અપૂર્ણ
પ્રતિનિધિત્વ સામેના વિરોધ
તરીકે તામીલનાડ મહાસભા
સમિતિની હચેરી આગળ ઉપ-
વાસ કરનાર શ્રીમતી સરસ્વતી
અને શ્રીમતી ત્રિપુરાચંદ્રીએ
૪૮ દેહાકના ઉપવાસ પછી
પારણાં ક્યો હતો.

*

જુનુંજીમાં એકેડેમી ઓફ
ઇસ્લામ તરફથી, નેપાળનાં
મહારાણી તથા અંતિઆ
બેગમની હાજરીમાં, મેગલ
ચિત્રજાનું પ્રદર્શન શુદ્ધ
મુકામું.

હદપાર થયેલ ચારબોને
પેટ્રેસ્ટાઈનમાં પાછા આવવા
દેવાની માગણી કરતું સોમોનું
સરવસ જેડસેમમાં ક્યું હતું.

*

બાંટવાની જમીનને નિઝામજ
ઇસ્લામ તરફથી જાનુઆના
ઇદમિત્તેહના મેળાવડે મીસીસ
શેહ આદમ હાજી પીરમદમદના
પ્રમુખપદે થયો હતો.

*

કંલકતામાં બેગમ શાહ-
જીનીની આગેવાની તથા
કાંઈદે આગમને મળી વીર
હજરની થેલી આપવાને ધરાદો
ગંદર ક્યો, જે રીકાયો હતો.

*

કરાંચીમાં સિંધ મેનેજર્માં
બજુનો પાંડરી જાગા આશાંબે
મુરસોમધ્યે રેવોકારી, હળીજા
નામ રાણી, સુરમદમદ સાથે
નીકા, પડયા.

*

પુનામાં આગાખાન મહે-
લમાં જ્યાં મેદાવમાઈ અને
કરતુરજાને અગિસંસ્કાર કરવામાં
આવેલો, તે રથે-ના. આગા-
ખાન તરફથી આરસપદ્મજીની
છત્રીઓ તૈયાર કરવામાં આવી
છે અને તેના ઉપર હા અને
'હે રામ' તથા મંડાલમાઈની
ચૂચના અનુસાર સંસ્કરણ તકતી
પજુ મૂકવામાં આવી છે.

*

શ્રીમતી સરોજીની નાથકુને
ડોક્ટર ઓફ લોટ્ટર રીડીમાં
આપવાની વાત ચાલે છે.

હિંદમાં આવેલ લંડનના એક ઝવેરીની. પત્ની મીસીસ રોઝ ગોરીરોએ ગાંધીજીના ચરણમાં વીંટી, એકન અને બંધડીઓ ધરી દીધાં.

*
હિંદી પ્રત્યે સદાનુભૂતિ બતાવતી એક કમીટી અમેરીકામાં શ્રીમતી પર્વ બંડના પ્રમુખપદે નીમાધ છે.

*
મુંબઈમાં દાદરમાં રહેતી કુ. દમયંતી બાળકૃષ્ણ એલે બી.એ. ને બમરી લઈ જવા માટે રેશનીંગ કન્ટ્રોલર શ્રી. કૃષ્ણ દામોદર ખરનારને ચાર માસની સજા થય.

*
અમદાવાદમાં મદાસકમી-ટ્રેનીંગ ડાયરેક્શનની શિક્ષિકાઓએ શિક્ષકોની હડતાળ અંગે સરખસમાં ભાગ લેવા બાગત લેમનો એક દિવસનો પગાર કપાયો ને એકેડ રૂપિયો દંડ થયો.

*
નાસીક સુધરાણના શિક્ષકો હડતાળ ઉપર ઉતર્યા અને શિક્ષિકાઓએ મહિલા તાલીમ ડાયરેક્શન પર પીકેટીંગ કર્યું.

*
એલોસાબ્રોજ અમદાવાદની મહિલા સમાજના સભ્યોની રમતમતની હરીફાઈ શરૂદા મંદિરમાં થઈ હતી.

મુંબઈ મહિલા મંડળ તરફથી ત્રણ દિવસ સુધી અનુક્રમે લેડો કાવસજી, રાજકુમારી અમૃતકુવર અને શ્રી. દંસાજેન મહેતાના પ્રમુખ પદે સ્વાગત, માતૃત્વ અને બાળ-સુખ-શરીર અંગે પરીપદો થઈ હતી.

*
લંડનમાં હાલમાં હિંદી વિદ્યાર્થીનોએ લખમગ સો છે.

*
ગિદારના હિંદુ કાવરય વડીલ શ્રી. નાગેશ્વર યાગમહે પોતાને માટે એક હરિગ્ગન કન્યા પસંદ કરી આપવા મદાસમાંજ નીનંતી કરી છે.

*
અમદાવાદના જાણીતા મીલ માલિક રચાનીકવાસી શ્રીમાળી જેન અને છીપા પોળના રહીસ ગેઠ જેડીંગ બાઈ ઉજમશીરાળા ગેઠ મળીલાલ જેડી મલાછના પુત્રી શ્રી. વીમળાજીવેન એમ. એ. (શીયોશીરી) પરીક્ષા પસાર કરી ઉચ્ચ વધુ અવવાસ માટે અમેરીકા ઉપડો ગયાં છે.

*
મુંબઈ તારદેવીમાં આપણું કલંબ્ય ઉપર શ્રી. દંસા-બહેન મહેતા બાપજી ઠરયો.

શીયોશીરીસ સોલા-પરીના આશ્રમે અમદાવાદમાં બેસંદ હોલમાં શ્રી. ઇન્દુમતી બહેન મહેતાએ બાપજી આપણું દત્ત.

*
અમદાવાદમાં વિકાસ મૃદમાં શ્રી. પુષ્પા બહેન મહેતાની દેખરેખ તળે બહેનો માટે મે મહિનામાં તાલીમ વર્ગ શરૂ થયો.

*
ધરાનના રાજી કાઝીઆ ધરાનના શાદ સાથે છુટાછેડા લેવા માટે વાટાપાટ કરી રહ્યાના સમાચાર પ્રગટ થયા છે.

*
નવસારીના વણીક ડેડ મજલાજ અમૃતલાલ પારેએ વડોદરાની બાલજી કુ. વિખ્યા-લક્ષ્મી સાથે લગ્ન કર્યા.

સામાર સ્વીકાર

શ્રી. નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ તરફથી માનવ અર્થશાસ્ત્ર (લેખક : શ્રી. નરહરિ દારકાદાસ પરીખ. પૃ. ૬૮૪ કિં. રૂ. ૭); મલેરિયા (લેખક : વિદ્યુત્તમસ મગનલાલ મોહારો. પૃ. ૪૮ કિં. સાન આના); શ્રી. પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ દ્વી. વડોદરા તરફથી 'દીનબંધુ' (અનુવાદક શ્રી. રમણભાઈ, ન. વડોદરા. પૃ. ૩૪૦ કિંમત રૂ. બે) ગુજર્ અંચરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ, તરફથી શરદાભાણુ કૃત કાંઈત બા ૧-૨ (અનુવાદક : શ્રી. રમણભાઈ પી. સોની. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૪૦૦ કિં. રૂ. સાગયાર); દાગેર કૃત સમર્પણની કથાઓ (અનુ : રવ. નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ, ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૮૮ કિં. બાર આના); ચાંદો-સુરજ (લેખક : શ્રી. રમણભાઈ સોની. ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૪૪ કિં. આઠ આના) નાનકડી વાતો (લેખક. શ્રી. રમણભાઈ નાનાલાલ શાહ, બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૬૪ કિં. બાર

આના); ભક્ત કવિ તુળસીદાસ (લેખક, શ્રી. કીર્તિદા દિવાનજી, બીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૩૬ કિં. ૭ આના); ગૂર્જર બાળ મંથાવળીની શ્રેણી બીજી : (૨૦ પુસ્તકો નવી આવૃત્તિ દિવન રૂ. ચાર અને શ્રેણી છઠ્ઠી (૨૦ પુસ્તકો, નવી આવૃત્તિ. કિં. રૂ. ત્રણ); યાજ્ઞિક શાન્તીલાલ ઓશવજી, ભાવનગર તરફથી ધર્મમંથ અને ધર્મગુરુ (લેખક : શ્રી. શંકરાનંદજી મહારાજ અને ઉમેશ કવિ. પૃ. ૫૩ કિં. આઠ આના); શ્રી સોમાભાઈ પટેલ, સુજાવ (આયુદ્ય) તરફથી શાકભાજીની વાહી (લેખક : શ્રી. સોમાભાઈ ઈ. પટેલ. બીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૨૦ કિંમત રૂ. બે); મોટીખલેન (લેખક-શ્રી. ગીચુભાઈ બધેશ. બીજી આવૃત્તિ કિં. ૧-૦-૦) શ્રી. સુમધર્મ કાર્યાલય, ટ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ, ૨ તરફથી પરિહાસ (લેખક : રવ. નવલરાજી જમનાય ત્રિવેદી, પૃ. ૧૭૨ કિંમત રૂ. અડી) રજવાડો.

સ્ત્રી-જીવનની ફાઈલો મળે છે.

વર્ષ પહેલું	પાછી ફાઈલ	નથી	કાચી	નથી
વર્ષ બીજું	"	"	"	નથી
વર્ષ ત્રીજું	"	૮-૦-૦	"	નથી
વર્ષ ચોથું અને પાંચમું	"	નથી	"	નથી
વર્ષ છઠ્ઠું	"	૮-૦-૦	"	૬-૦-૦

પાંચમા વર્ષના જેઠી આસો-પાંચ અંકના રૂ. બે

આપને જોઈતાં તમામ જાનના પુસ્તકો માટે ઓર્ડર સાથે નાણા મોકલી આપો. સંપૂર્ણ સંતોષ થાય એ રીતે આપને માલ મોકલી આપવામાં આવશે.

સ્ત્રીજીવન કાર્યાલય : અવેરીવાડ : અમદાવાદ.